

УКРАЇНА. НАРИСИ ІСТОРІЇ

УКРАЇНА
Й УКРАЇНЦІ
В ПОСТІМПЕРСЬКУ
ДОБУ
(1917—1939)

УДН

У КРАЇНА. ІН АРИСИ І СТОРИЇ

Відповідальний редактор
Валерій СМОЛІЙ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

УКРАЇНА
Й УКРАЇНЦІ
В ПОСТ-
ІМПЕРСЬКУ
ДОБУ
(1917–1939)

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2021

<https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.433.620>

УДК 94(477)"1917–1939"

У45

Автори

Геннадій ЄФІМЕНКО, Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ,
Руслан ПИРИГ, Віталій СКАЛЬСЬКИЙ, Лариса ЯКУБОВА

Керівник авторського колективу

Лариса ЯКУБОВА

Рецензенти

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК, Іван ПАТРИЛЯК, Олександр РЕЄНТ

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(Протокол від 25.06.2020 № 4)*

*Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми НАН України
«Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку
науково-видавничого комплексу НАН України»*

Для ілюстрування книги використано матеріали
з Архіву української періодики онлайн *LIBRARIA*

Україна й українці в постімперську добу (1917—1939) /
У45 НАН України, Ін-т історії України. — Київ: Академперіодика,
2021. — 620 с., 124 с. іл. — (Україна. Нариси історії).

ISBN 978-966-360-433-6

Вузлові проблеми нації- і державотворення розкрито в концепті хронологу українського «довгого ХХ сторіччя», що є гібридною проекцією «довгого ХІХ сторіччя». Сутнісною ознакою цього етапу в історії України та українців є реалізація інтенцій соціально-економічної, етнокультурної та політичної емансипації — власне, завершення Української революції, яка розпочалася в контексті Першої світової війни, та започаткування руйнації колоніальної системи.

Феномен Української революції, причини і обставини перемоги комуністичного більшовизму, трагедія найбільшої розділеної нації Східної Європи в епоху становлення і зміцнення тоталітаризму є вузловими сюжетами книги. Міжвоєнний період розглянуто як час культивування і критичного загострення внутрішніх проблем української нації під дією асиміляційних і репресивних практик контрреволюційних державних організмів. Для широкої аудиторії.

УДК 94(477)"1917–1939"

ISBN 978-966-360-433-6

© Інститут історії України НАН України, 2021

© Академперіодика, оформлення, 2021

ВСТУПНЕ СЛОВО

XX ст. посідає особливе місце у рецепції історика, оскільки асоціюється з недавньою / давньою сучасністю. Тим паче, що історія XX ст. сприймається з відмінних, ба навіть контроверсійних перспектив, проєкцій і концептуалізацій. За відомою формулою британського історика Еріка Гобсбаума, минуле століття називають «коротким сторіччям», «віком екстремізму» чи «добою крайнощів». Така концептуалізація немовби унаочнює катастрофічні та руйнівні соціокультурні трансформації XX ст. і доволі добре співвідноситься із хронологічною локалізацією 1914—1991 рр.

Натомість італійсько-американський соціолог і економіст Джованні Аррігі, основуєчись на уявленнях про XIX ст. і попередні епохи, обстоював думку про «довге» XX ст., оскільки пов'язував цей темпоральний проміжок зі становленням і метаморфозами глобального капіталізму. У певному сенсі пропозиція Дж. Аррігі визріла у річищі відомої світосистемної концептуалізації американського історика й соціолога Іммануїла Валлерстайна, хоч і спиралася на власний набір віх та орієнтирів.

Ці два приклади темпорального конструювання доволі добре ілюструють складність і розмаїтість підходів до концептуалізації історії XX ст. Утім, у випадку з історією України обсяг викликів, проблем і суперечностей, які постають перед істориком, зростає, метафорично кажучи, на кілька порядків.

Передусім варто акцентувати увагу на тому, що Україна не лише опинилася в епіцентрі двох світових катастроф, а й була тереном драматичних і кровопролитних революційних змагань 1917—1921 рр., придушених російським більшовицьким режимом. Навіть більше, Україна стала місцем упровадження тоталітарного соціально-політичного проекту протяжністю у сім десятиліть, гвалтовно нав'язаного радянською системою.

Унаслідок цього руїнницького експерименту цілі періоди й епохи історії України ХХ ст. були наскрізь пронизані екстремальним хронотопом, як-от колективізація, Голодомор 1932—1933 рр., індустріалізація, масштабні кампанії державного терору, репресій і чисток, депортація народів, урешті-решт Чорнобильська катастрофа 1986 р. За масштабами й наслідками соціальних, політичних і культурних катаклізмів (одним з таких наслідків є зруйнований, деформований та вихолощений до краю соціум, з якого десятиліттями систематично вилучалися активні й творчі елементи), а також численних пластів травматичного досвіду буття кількох поколінь українців, доволі складно віднайти співмірні компаративні паралелі на обширах європейської та світової історії.

Змагання, спрямовані на подолання радянської спадщини та її численних атавізмів і рудиментів, насамперед прагнення й потуги України зійти з жорстко заданої орбіти пострадянського світу, на якому розгорнувся і нині домінує проєкт неоімперської експансії Росії, становлять головний сенс новітньої історії протягом трьох останніх десятиліть. А тривале панування радянського режиму, який відгородився від світу «залізною завісою», і три десятиліття пострадянських змагань надзвичайно загострили й актуалізували проблему співвіднесення ритмів української історії з європейською і світовою минувиною.

Такими є загальні обриси того широкого діапазону викликів, суперечностей і запитів, на які мусив реагувати й відповідати авторський колектив пропонованих «Нарисів». Очевидно, такі мотиви й потреби логічно спонукали до опрацювання новітньої концепції історії України від 1917 р. до нашого часу, точніше до 2019 р. включно. Так постала концепція, яку автори метафорично означили як *українське «довге» ХХ ст.*

Провідна ідея цієї пропозиції полягає не у звичайній екстраполяції чи реконцептуалізації конструкції «довгого» ХІХ ст. Е. Гобсбаума або схеми «довгого» ХХ ст. Дж. Аррігі. Натомість йдеться про те, щоб кардинально інакше представити й осмислити конфігурацію нашої минуви. Власне, головна мета цих «Нарисів» — показати й пояснити, як і завдяки чому відбулося розходження ритмів української та світової історії, а також віднайти спільні вісі для їхньої синхронізації у новітньому історичному наративі, однак не спрощуючи і не зводячи насичену фактографічну канву нашого минулого до універсальних тез і всеохопних формул.

Із цієї перспективи було опрацьовано й запропоновано новітню структуру нарисів історії України у межах окресленої хронологічно-просторової локалізації. Вона зорієнтована на конструювання і репрезентацію історії України від 1917 р. до нашого часу у формі трьох великих, але добре диференційованих просторово-хронологічних сегментів: *Постімперська доба (1917—1939)*, *Епоха протистояння світових систем (1939—1990)* та *Сучасна доба, чи епоха посттоталітарного / постколоніального транзиту (1991—2019)*. Кожному з окреслених сегментів відповідає перша, друга та третя книга «Нарисів».

У певному розумінні така тріада епох (постімперська доба, епоха біполярного протистояння та посттоталітарна доба) почасти нагадує, принаймні зовніш-

ньо, вищезгадану конструкцію «довгого» ХІХ ст. Е. Гобсбаума. Втім, ця концептуальна тріада природно продукує інші смисли, що спираються на багатоманітні й строкаті шари апробованого і верифікованого фактографічного матеріалу з української минувшини.

Постімперська доба не лише пов'язана з розгортанням, перебігом, поразкою та наслідками Української революції 1917—1921 рр., а й зосереджує увагу на становищі розділеного українства, що кореспондується з багатьма макроконтекстами Версальсько-Вашингтонської системи міжвоєнного світового устрою. У цьому сенсі тодішній успіх радянського тоталітарного експерименту був породженням як потужної й нещадної репресивної машини, так і відносно сприятливої міжнародної кон'юнктури, яку сповна використав більшовицький режим.

Епоха протистояння світових систем логічно сполучила дві великі війни — Другу світову та «холодну», яку часом метафорично називали неоголошеною Третьою світовою війною. Навіть більше, ця доба розкриває становище українства у біполярній системі координат, метаморфози, кризи й крах радянського тоталітарного проєкту.

Посттоталітарна доба, чи епоха постколоніального транзиту нашої країни, охоплює насамперед українські змагання на пострадянських теренах, що синхронізуються з прагматичними й утилітарними реаліями сучасного глобалізованого світу. Ця епоха безперечно має власну логіку розгортання, означену двома українськими революціями — Помаранчевою 2004 р. і Революцією Гідності 2013—2014 рр.

Вони неначе задали ритмічність і певну циклічність коливань *проєкту Україна*, зорієнтованого на вихід із координат пострадянського світу. У цьому розрізі представлено й нинішню російсько-українську війну. Метафорично названа гібридною, вона у широкому сенсі є віддзеркаленням передумов і реалій сучасного глобального світоустрою.

Врешті, варто наголосити, що «Нариси» відображають практики і стратегії сучасних українських істориків, які остаточно відкинули пострадянську парадигму соціогуманітарного й історичного знання.

Концептуальний каркас «Нарисів» сконцентровано довкола низки взаємопов'язаних фокусів, які у певному розумінні доречно розглядати як провідні макроконтексти українського «довгого» ХХ ст.: 1) Перша світова війна, революція та українське суспільство; 2) змагання революції та контрреволюції в українському соціумі; 3) більшовицький експеримент, радянський тоталітаризм і його трансформації; 4) український національно-визвольний рух / українське відродження / модернізація національного проєкту; 5) регіонально-просторове розмаїття української минувшини на полі історичної пам'яті; 6) імперський і неоімперський проєкти Росії та їхні впливи на українську історію; 7) пострадянський / посттоталітарний транзит України і сучасний глобальний світ.

Певна річ, окреслена канва пріоритетних дослідницьких фокусів у жодному разі не вичерпує сюжетну та проблемно-тематичну палітру «Нарисів», але саме вона формує її основні засади й координати.

Звісно, навіть у трьох великих книгах пропонованих «Нарисів» неможливо висвітлити всі проблеми, виклики, суперечності, трансформації та мутації історії України 1917—2019 рр. Тим більше, що така спроба призвела б до суцільного розмивання провідних сюжетів і макроконтекстів українського «довгого» ХХ ст. та ускладнила б прочитання нашої історії.

Натомість авторський колектив «Нарисів» розробив і застосував таку концепцію історії України новітньої доби, яка пропонує читачеві іншу палітру віх, дороговказів та ідей. Її незаперечною перевагою є більш органічна й виразна синхронізація нашої минувшини з європейською та світовою історією, на що однозначно вказує своєрідна тріада епох українського «довгого» ХХ ст.

УКРАЇНА
У ВИРІ
РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 рр.

РОЗДІЛ 1

Історичний контекст становлення модерної України
та феномен Української революції

РОЗДІЛ 2

Український національно-визвольний рух
у революційній Росії
(березень — листопад 1917 р.)

РОЗДІЛ 3

УНР:
важке державне усамостійнення

РОЗДІЛ 4

Новітній Гетьманат:
консервативно-ліберальний реверс
на тлі революції

РОЗДІЛ 5

Відроджена УНР:
боротьба за збереження державності
(грудень 1918 — 1921 р.)

РОЗДІЛ 6

Республіка західних українців
(листопад 1918 — липень 1919 р.)

РОЗДІЛ 7

Радянські держави в Україні
(1917—1920)

РОЗДІЛ 8

Крим у період революції і громадянської війни
1917—1920 рр.

РОЗДІЛ 9

Формування російсько-українського кордону:
критерії, хід, результати (1917—1920)

РОЗДІЛ 10

Південно-Східна Україна
в національно-визвольних змаганнях:
доба перемог і поразок

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ СТАНОВЛЕННЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНИ ТА ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Довге ХІХ сторіччя завершувалося в Європі кривавою бійнею¹, в якій зішлись найпотужніші геополітичні гравці з ненаситними апетитами, намагаючись наново перекроїти мапу світу. Втамовуючи територіальний голод, у мілітарному афекті вони «не помічали» проблем у власних державних організаціях. А тим часом низка народів стали на шлях національного самоусвідомлення та боротьби за визволення. Про це свідчили загострення міжнаціональних конфліктів у Німецькій та Австро-Угорській імперіях і зростання кола прихильників ідеї панслов'янської держави; радикалізація українського руху на західноукраїнських землях, оприявлена вбивством у квітні 1908 р. імператорського намісника Королівства Галичини та Володимирії (Лодомерії) Анджея Потоцького студентом Львівського університету, переконаним соціалістом-народником Мирославом Січинським та хвилею антиукраїнських погромів, що здійнялася потому; Боснійська криза, що виникла внаслідок анексії Боснії і Герцеговини Австро-Угорщиною в жовтні 1908 р.; а врешті — й «пробудження» глибоко консервативного Сходу: Младотурецька революція в Османській імперії 1908 р. та Іранська революція 1905—1911 рр. у Персії, проголошення Асамблеєю Критської держави її об'єднання з королівством Греція відкрили епоху революційних і національно-визвольних змагань на колоніальних просторах Азії та Африки.

Втім, національно-визвольний рух був не єдиною вагомою тенденцією тогочасного політичного життя. Перспективно

¹ Демографічні втрати людства за роки світової війни були зіставними з воєнними втратами Європи упродовж усього попереднього тисячоліття. Див.: Реєнт О.П. Перша світова війна та її наслідки для України. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 1. С. 66.

ще більш значущим і небезпечним його елементом виявився робітничий рух, зміцнений марксистською теорією в безлічі її інтерпретацій від поміркованих європейських соціал-демократичних до російських ліворадикальних. Капіталістична Європа, власне, була вагітна революціями: соціальними і національно-демократичними.

Перша світова війна з мільйонами жертв та випробуваннями на межі людських можливостей стала потужним каталізатором революціонування. Вона справила визначальний вплив на ХХ сторіччя, що з політичного, ментального та ціннісного погляду розпочалося саме нею. Визнанням цього факту стали різноманітні метафори та епітети, якими її визначали. Один з найвідоміших дослідників італійського фашизму Е. Джентіле, маючи на увазі поштовх, наданий нею становленню тоталітаризму, назвав її апокаліпсисом сучасності, а Г. Манн — «матір'ю катастроф століття». Дійсно, технологічна революція кінця ХІХ ст. подарувала надію на наближення «прекрасної епохи», однак з не меншим натхненням, аніж новітні засоби пересування, зв'язку, медичного обслуговування, розваг (досить згадати кінематограф) — власне, все те, що в разі підвищувало якість життя, — європейці вигадували й новітні засоби знищення, зокрема масового. Кілька країн, досягши, як думалося, вирішальної переваги сил, рухалися до катастрофи². Для мислителів епохи це не було таємницею. Йшлося лише про час, місце і привід.

Згідно з міркуваннями В. Леніна та його концепцією імперіалізму як вищої стадії капіталізму, найуразливішою ланкою була Росія. Дім Романових, пишно відсвяткувавши в 1913 р. 300-річний ювілей, демонстрував імперську велич, водночас програючи на низці геополітичних майданчиків. Після Російсько-японської війни 1904—1905 рр. гальмування імперської інерції стало очевидним. Однак офіційний дискурс, стиль життя та думання, закладені в епоху Петра і розвинені Катериною II (яку через те й назвали Великою), не встигали змінюватися відповідно до викликів часу.

Петровська модернізація вочевидь змінила Росію, але стосувалися ці зміни передусім її верхівки. Звичка до балів, розкішного світського життя, вояжів до європейських столиць і монарших дворів вимагала грошей, а отже — нових маєтків з сотнями й тисячами кріпаків. Втративши близько пів мільйона підданих під час завойовницьких воєн, 12-мільйонна Росія перетворилася на найбільшу континентальну імперію всіх часів. Петро I змінив «серцевий ритм» Росії, а згодом — і її систему травлення. Ненаситний імперський шлунок вимагав усе нових земель, нових підданих, нової величі. У 1721 р. — з наданням Петру титулу імператора — розпочався новий розділ в історії не лише Росії, а й низки країн і народів Європи та Азії. Чиновництво, що як правляча верства осмислювало себе в категоріях цивілізаційної й культурної вищості колонізаторів, відповідним чином вибудовувало свої стосунки з «ущасливленими» російським підданством завойованими тубільцями.

² Див.: *Перша світова війна 1914—1918 рр. і Україна. Українські землі у центрі цивілізаційної кризи*. Київ, 2015.

За часів Катерини II запозичені частково / вибірково, як перед тим Петром I, та імплементовані в російські реалії інституційні лекала Європи, ідеї європейського Просвітництва перетворили імперію на специфічне поєднання європейської *форми* державного апарату з азійським *змістом* соціальних і суспільних відносин. Вестернізація, що сприймалася сучасниками як епохальний прорив («вікно в Європу»), була радше вимушеним компромісом між прагненнями російських самодержців та можливостями патріархального кріпосницького соціуму. Ця базова суперечність між *формою* та *змістом* зумовила специфіку Російської імперії та визначила її місце в тогочасному світі.

Петровська модернізація, катерининське унормування абсолютизму («золотий вік»), запізніле скасування кріпацтва, модернізаційний ривок С. Вітте і врешті — остання спроба подолати інерцію кріпосницького традиціоналізму П. Столипіна передусім підпорядковувалися меті «поліпшення» імперії (насамперед ішлося про мілітарні потреби), тож їхні наслідки в жодному випадку не приводили до глибоких змін соціального тіла країни, підвищення якості життя та культурного рівня широких верств населення. Глибока патріархальність і культивоване впродовж пів сторіччя болото посткріпосницького транзиту дзвонували після кількох невдалих війн, що підважили тезу богообраності і величі російських самодержців.

1917 рік поставив руба кілька наболілих питань, які відкладалися в дальню шухляду російського політичного порядку денного як «передчасні», «незручні», «недоречні», «невідповідні». Імперію змило соціальне цунамі — бунт низової Росії, яку від часів Петра I утримували як демографічну ресурсну базу російського імперіалізму. Небажання дбати про власний — російський — народ у ситуації інкорпорації понад сотні завойованих / інтегрованих / знищених етнічних груп зіграло з царатом злий жарт. На певному етапі універсальна скріпа — уваровська тріада «Православ'я. Самодержавство. Народність» — вже не була спроможна цементувати суспільство.

Імперська Росія була не єдиною жертвою геополітичного цунамі. Пів Європи після Першої світової війни розпочинало з чистого аркуша, вибудовуючи нову систему ментальних та ціннісних координат. Чотири роки кровопролиття змусили 75 % населення Землі, втягнуеного у жорстоку, часом братовбивчу війну, переосмислювати базові ціннісні та моральні доміанти. Кілька років перебування чи то в складі окупаційних військ, чи то в ролі окупованих або біженців на теренах «братських» країн каталізували як самоусвідомлення низки етнічних груп, так і низову самоорганізацію, що стали фундаментом формування якісно нових соціальних зв'язків. На руїнах імперій постали незалежні Естонія, Королівство Сербів, Хорватів і Словенців, Литва, Латвія, Польська Республіка, Фінляндія, Чехословацька Республіка. Крах імперій відбувався за «принципом доміно». Як зазначав О. Бауер, Габсбурзька монархія розвалилася впродовж чотирьох днів³, хоча збиралася понад

³ Бауер О. *Австрійська революція 1918 года* / Пер. с нем. Москва-Ленинград: Госиздат, 1925. С. 92.

шість сторіч. Її землі були розділені між Італією, Королівством Сербів, Хорватів та Словенців, Румунією та Польщею. За міжнародними угодами, що унормували повоєнний устрій, Австро-Угорщина втратила 77 % своєї території, Османська імперія — близько 80 %⁴. На руїнах імперії Романових спочатку постала Російська Республіка⁵, а внаслідок більшовицького перевороту — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР), яка, що важливо, залишилася поза рамками Версальської системи — в міжнародній політичній ізоляції.

Тож народження України в іпостасях УНР та ЗУНР, Гетьманської Держави відбулося в цілому відповідно до європейських геополітичних тенденцій з поправкою на регіональну специфіку. Україна постала, як постає гора на стику літосферних геополітичних плит — Османської, Австро-Угорської та Російської імперій, — що насувалися одна на одну.

15 (2) березня 1917 р. (тут і далі у книзі дати наведено за григоріанським календарем, однак за бажання автора стосовно подій до лютого 1918 р. в дужках подається датування за старим стилем) останній російський імператор зрікся престолу. До влади прийшов скроєний за європейським зразком Тимчасовий уряд, який готував вибори до Установчих зборів, що мали визначити конституційні засади подальшого життя країни. Провінції перебували в стані невизначеності, намагаючись не лише забезпечувати якимось чином існування розбалансованого державного організму, а й шукати своє місце в російському постреволюційному проекті. Вакуум влади в імперському центрі, деморалізація управлінського апарату та поразницькі настрої в армії під впливом невдач на фронтах вивели на поверхню суспільного життя низку політичних акторів, що виступали не лише за демонтаж давно прогнилого імперського каркасу, модернізацію Росії відповідно до світових трендів та посилення ролі лібералізму й демократії на російському ґрунті, а за повне знищення відомих світу систем соціально-економічних та суспільно-політичних відносин. Фігурально висловлюючись, саме в Росії виникла і нарощувала свою соціальну базу політична сила, що мала на меті перевернути і Росію, і світ догори дригом, відкривши нову — комуністичну — еру.

Більшовицька партія створювалася її вождем Володимиром Леніним як партія, спрямована на повалення усталеного ладу. Перші кроки організація робила в умовах суворой конспірації, а місцеві осередки формувалися як бойові групи. «Из искры возгорится пламя!» — у це гасло вкладали зовсім не метафоричний зміст, це була програма дій для створення міцної, згуртованої, одностайної у своїх діях політичної сили, спроможної підготувати, здійснити політичний переворот та утримати владу у своїх руках. В часи мінливої, швидкоплинної, але відчутної політичної відлиги початку ХХ ст., коли здавалося, що імперія Романових врешті

⁴ Віднянський С.В. Розпад Австрійсько-Угорської монархії і проблеми національного державотворення в Центральній-Східній Європі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2011. Вип. 27. С. 63.

⁵ Відповідно до закону Всеросійських установчих зборів від 5 (18) січня 1918 р. — Російська Демократична Федеративна Республіка.

стала на шлях незворотних конституційних перетворень, більшовицька організація набула чималого досвіду політичної дії в умовах парламентаризму (фракція РСДРП Державної думи Російської імперії). Тоді ж В. Леніну стало зрозуміло: за наявних темпів соціально-економічного зростання в найближчій перспективі Росія не наздожене країни класичного капіталізму, а більшовицька партія не прийде до влади парламентським шляхом. Одержимість комуністичною ідеєю, як з'ясувалося згодом, виявилася не менш потужним чинником історії, ніж соціально-економічні процеси.

Внаслідок низки криз і провальних міжнародних кроків на початку 1917 р. Російська імперія перебувала на межі краху. Майбутній «вождь світового пролетаріату» визнав момент цілком слушним для того, щоб узяти владу на постімперських просторах у свої руки. Ленінський план збройного повстання, геніальний у своїй простоті, був реалізований завдяки фатальному збігу історичних обставин наперекір усім теоретичним висновкам основоположників марксизму. Величезну частину публіцистичної (в радянські часи її називали теоретичною) спадщини В. Леніна становили праці, в яких детально, по кроках було розписано алгоритм здійснення перевороту. Після захоплення влади ленінський план комуністичного будівництва кілька разів зазнавав тактичних змін, залишаючись незмінним у своїй стратегічній меті — побудові комунізму у світовому масштабі.

Більшовиків так званої старої гвардії складно було запідозрити в корисливих мотивах. Переважна їхня частина прийшла у революцію за переконаннями. В шерехах партії їх об'єднувала непримиренна ненависть до «тюрми народів», сліпа віра в цивілізаційну місію пролетаріату та його передового авангарду — більшовицької партії. У 1917 р. вони захоплювали владу не заради портфелів у Тимчасовому уряді і не для того, аби стати господарями дач навколо Петергофа. Влада їм була потрібна, щоб, скориставшись нею як фігуральною архімедовою підоймою, перевернути світ, змінивши назавжди еволюційний хід історії. Пролетарська революція у світовому масштабі — стадіальний стрибок — комунізм упродовж життя двох-трьох поколінь — такими були амбіції В. Леніна та його найближчого оточення.

Не менш амбітною, хоча й суперечливою і відкритою до кон'юнктурних змін була програма більшовиків щодо надзвичайно актуального в імперії національного питання.

Після доволі прискіпливого обговорення⁶ в програмі «партії свідомого пролетаріату» (як назвав РСДРП на II з'їзді патріарх російської соціал-демократії Г. Плеханов) 1903 р. найближчим політичним завданням було названо повалення царського самодержавства і заміну його демократичною республікою, конституція якої серед іншого забезпечила б «широке місцеве самоврядування; обласне самоврядування для тих місцевостей, які відрізняються

⁶ Найгостріші аспекти національної складової програми, зокрема право на самовизначення націй, обговорювали на вечірньому засіданні II з'їзду РСДРП 30 липня (12 серпня) 1903 р., питання сфери застосування національних мов — вранці 31 липня (13 серпня).

особливими побутовими умовами і складом населення», «знищення верств і повну рівноправність усіх громадян незалежно від статі, релігії, раси та національності», а також «право населення отримувати освіту рідною мовою, що забезпечується створенням коштом держави та органів самоврядування необхідних для цього шкіл; право кожного громадянина висловлюватися рідною мовою на зібраннях; запровадження рідної мови нарівні з державною у всіх місцевих громадських та державних установах», і зрештою — «право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави»⁷.

Закріпивши зазначені тези в програмі, більшовики не претендували на оригінальність — подібні підходи проголошували чимало партій демократичного спрямування. Радикалізм більшовиків виявився пізніше — у визнанні в 1913 р. права націй на відокремлення. В праці «Тези з національного питання» В. Ленін уточнив позицію більшовиків у такий спосіб: «§ нашої програми (про самовизначення націй) не можна тлумачити ніяк інакше, як у розумінні політичного самовизначення, тобто права на відокремлення і утворення самостійної держави»⁸. Уточнення це тлумачилося як відповідь на «грубо войовничий та чорносотенний націоналізм царської монархії», з одного боку, і «пожвавлення буржуазного націоналізму — і великоруського (п. Струве, «Русская Молва», «прогресисти» і т. д.), і українського, і польського (антисемітизм народовой «демократії»), і грузинського, і вірменського і т. д.»⁹, з іншого. Втім, лівацтво більшовиків вповні компенсувалося демагогією. На нараді ЦК РСДРП з партійними працівниками в с. Пороніно тезу про право націй на самовизначення аж до відокремлення було врівноважено фразою: «Питання про відокремлення неприпустимо змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації»¹⁰.

Вкупі з механічним розумінням принципів економічного життя та соціально-економічного прогресу позиція більшовиків в національному питанні звелася до електичного набору гасел, які тією ж мірою проголошували право націй на самовизначення, якою й заперечували його доцільність та можливість, зокрема шляхом федералізації. В листі до С. Шаумяна від 6 грудня 1913 р. В. Ленін наголошував: «Ми в принципі проти федерації — вона ослабляє економічний зв'язок, вона непридатний тип для однієї держави. Хочеш відокремитися? Забирайся до диявола, якщо можеш порвати економічний зв'язок або, точніше, якщо гноблення і тертя «співжиття» такі, що вони псують та гублять справу еконо-

⁷ Программа Российской социал-демократической рабочей партии, принятая на II съезде партии. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898—1988)*. 9-е изд., доп и испр. В 16 т. Т. 1: 1898—1917. Москва, 1983. С. 62.

⁸ Ленін В.І. Тези по національному питанню. *Повне зібрання творів* (далі — ПЗТ). Київ, 1972. Т. 23. С. 300.

⁹ Там само. С. 307.

¹⁰ Поронінська нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками. Пороніно. 23 вересня — 1 жовтня (6—14 жовтня) 1913. *Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Т. 1: 1898—1917. Київ, 1978. С. 375.

мічного зв'язку. Не хочеш відокремлюватися? Тоді вибач, за мене не вирішуй, не думай, що ти маєш «право» на федерацію»¹¹. Не менш затято РСДРП(б) критикувала ідею національно-культурної автономії¹².

Тож, погоджуючись із правом націй на самовизначення, більшовики не ратували за створення незалежних національних держав. Радше навпаки — бажали їх об'єднання і централізації на засадах інтернаціоналізму. Отже, йшлося про банальну маніпуляцію одним з найбільш дієвих гасел у революційній ситуації, що назривала. Одночасне проголошення тез про необхідність «найбільш повного, у тому числі й організаційного, злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації»¹³, з одного боку, і визнання прерогативи на створення самостійної національної держави лише за великоруською нацією та проголошення РСДРП партією «марксистів усіх національностей Росії», з іншого, пояснювалося просто: більшовики змагалися за симпатії прихильників Бунду та українських соціалістів, меншовиків та есерів. Еволюція гасел, які висували більшовики в національному питанні, була реакцією на динаміку національно-визвольних рухів на окраїнах Російської імперії. Намагаючись *використати* їх у своїх інтересах та спертися на їхній потенціал, В. Ленін корегував акценти програми більшовиків у національному питанні, тримаючи руку на пульсі подій. Не йшлося про жодну принциповість чи відповідність комуністичній теорії, відбувалося банальне *використання* чужих гасел заради власного приходу до влади.

Як цілком слушно зауважує Г. Єфіменко, «Ленін фактично у кожній праці з національного питання згадував про Україну, а, приміром, при підготовці ... реферату «Імперіалізм та право націй на самовизначення» занотовував: «*Пробудження національних рухів на Сході Європи (Україні після 1905)...*»¹⁴. Інакше кажучи, то була не лише реакція на наявні суспільні настрої, а й спроба скласти програму дій з урахуванням можливого їх розвитку»¹⁵.

«Ми вимагаємо свободи самовизначення, тобто незалежності, тобто свободи відокремлення пригноблених націй не тому, що ми мріяли про господарське роздроблення або про ідеал дрібних держав, а, навпаки, тому, що ми хочемо великих держав і зближення, навіть злиття, націй, але на справді демократичній,

¹¹ Ленін В.І. С.Г. Шаумяну. 6 грудня 1913 р. *ЛЗТ*. Т. 48. Київ, 1974. С. 230. Принципове несприйняття федералізації було цілком відверто артикульовано більшовиками на етапі розгортання Російської революції, зокрема в статті Й. Сталіна «Проти федералізму», де він наголошував: «Федералізм в Росії не розв'яже і не може розв'язати національного питання... Федерація не задовольняє і не може задовольнити інтересів демократії». Див.: Сталін Й.В. *Твори*. Пер. з рос. вид. Т. 3: Березень—листопад 1917 р. Київ, 1947. С. 29.

¹² Її В. Ленін вважав найвитонченішим і тому найбільш шкідливим проявом націоналізму.

¹³ Ленін В.І. Матеріали до реферату «Імперіалізм і право націй на самовизначення». *ЛЗТ*. Т. 27. Київ, 1972. С. 414.

¹⁴ Там само. С. 412.

¹⁵ Єфіменко Г. Еволюція української радянської державності. *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917—1938 рр.)*. Т. 1. Київ, 2013. С. 306—307.

справді інтернаціоналістській базі, немислимій без свободи відокремлення»¹⁶. Завдяки таким висловлюванням та періодичним компліментам у бік гноблених народів коло прихильників більшовиків зростало. Г. Єфіменко має рацію, коли зазначає: «Попри відсутність активних дій зі сприяння національному рухові та певні суперечки з представниками української соціал-демократії з національного питання, більшовикам у дореволюційний період вдалося створити собі ореол такої політичної сили, яка з-поміж інших загальноросійських партій найбільш лояльно ставилася до національних прагнень українців»¹⁷. Втім, не слід забувати, що за всієї показної лояльності до національних прагнень українців та інших народів зміна декларованого (не плутати з реальним) ставлення більшовиків — уже не як маргінального радикального руху, а як правлячої політичної сили, — що відбулася в січні 1918 р., коли радянська Росія була проголошена федеративною республікою, була цілком органічною.

Знадобився не один рік революційних потрясінь, які докорінно змінили етносоціальну тканину постімперських просторів, аби прихильники більшовиків в Україні усвідомили їхні справжні наміри. За цей час українці, за словами І. Лисяка-Рудницького (він казав про «мало не одну ніч»), перетворилися з «малоросів» на «національно свідомих українських патріотів і потенційних “сепаратистів”»¹⁸. Переоцінити складність цієї трансформації важко.

Розвиток українського політичного мислення відбувався, за образним визначенням М. Кармазіної, між «молотом» і «ковадлом» двох наймогутніших імперій сучасності, які уміло насаджували ідеї меншовартості та шкідливості національно-визвольних рухів як таких¹⁹. Наприкінці XIX ст. у загальних рисах окреслився ліберально-самостійницький напрям бачення майбутнього України. Більше симпатій здобув ліберально-федералістський напрям, який виступав за перебудову Росії на засадах федералізму і конституціоналізму (октябристи, прогресисти, кадети, українці-кадети). Федеративна ідея стала панівною в українських інтелектуальних колах завдяки М. Драгоманову та О. Шульгину, які вказували на існування спільних стратегічних інтересів з Росією і, що найважливіше, результативність федеративного устрою в міжнародній практиці.

Націонал-демократи виступали за створення національної державності як найбільш адекватного засобу реалізації національного «я». Консервативне крило націоналістичного руху (ідеолог М. Міхновський) посилялося на втрачені в добу Б. Хмельницького права українців. Радикали на чолі з Д. Донцовим заперечували

¹⁶ Ленін В.І. Революційний пролетаріат і право націй на самовизначення. *ПЗТ*. Т. 27. Київ, 1972. С. 60.

¹⁷ Єфіменко Г. Еволюція української радянської державності. *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917—1938 рр.)*: кол. моногр. Т. 1. Київ, 2013. С. 307.

¹⁸ Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його історичне значення. *Історичні есе*. Т. 2. Київ, 1994. С. 6.

¹⁹ Кармазіна М.С. *Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX — початок XX століття)*. Київ, 1998. С. 338.

чували можливість будь-яких взаємин із Росією і розглядали українську державність як підоснову панування українців у Східній Європі.

Завдяки Михайлу Грушевському, впливовому діячеві Товариства українських поступовців, який на злеті Української революції приєднався до Української партії соціалістів-революціонерів²⁰, ідея автономізму²¹ збагатилася послідовним демократизмом і толерантністю. Автономію він уявляв формою державного устрою, за якої представникам різних націй забезпечено рівні права. Майбутній голова Центральної Ради твердив, що українці, які віками потерпали від національного гноблення, самі не стануть гнобителями²².

Українські соціалісти-федералісти (УПСФ) на чолі з Сергієм Єфремовим покладали на «всесвітній федералізм» місію оновлення життя, примирення людства в межах соціалістичного суспільства²³. Федералізм було проголошено засобом відродження всього суспільства, незалежно від національної належності. Українська національно-демократична партія (УНДП), створена ще наприкінці грудня 1899 р. у Львові, окреслила таке стратегічне завдання — здобуття українцями національно-політичної, економічної та культурної самостійності та об'єднання українських земель в одну державу. Проміжними кроками на цьому шляху, за задумом фундаторів партії, були здобуття національної автономії у складі Австрійської держави, з одного боку, та децентралізація / федералізація Російської держави, з іншого. Один з засновників партії І. Франко зазначав, що автономія надасть усім іногородцям громадянську свободу та її гарантії²⁴.

Отже, в українській інтелектуальній та політичній еліті не було єдності в поглядах на майбутню державність та принципи її формування. Понад те, політичні сили, що прагнули національного визволення, залишалися в меншості. З 31 партії, що з'явилися на політичному небосхилі України впродовж 1890—1905 рр., лише 15 представляли національно-визвольний рух, з них сім — українських²⁵, решта виступили з програмами боротьби за права національних меншин (здебільшого це були єврейські політичні сили).

Відкритим залишалось й питання готовності решти етносів та етносоціальних груп, які мешкали на українських теренах, до втілення оригінальних проектів полі-

²⁰ Офіційно оформив членство в 1919 р., до цього вважався її неформальним лідером. Див.: Бойко О.Д. Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР, українські есери). *Енциклопедія історії України*. Україна—Українці. Кн. 2 / Редкол.: В.А. Смолій (гол.) та ін. Київ: Наукова думка, 2019. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_UPSR_p (дата звернення: 20.11.2020).

²¹ Він розцінював автономізацію як крок до створення Європейської федерації (ідея, зауважимо, доволі суголосна сучасним політичним реаліям).

²² Грушевський М. Народностям України. *Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ, 1991. С. 103—104.

²³ *Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття*: програм. і довід. матеріали / Упоряд. В.Ф. Шевченко та ін. Київ, 1993. С. 145.

²⁴ Франко І.Я. Свобода і автономія. *Твори*: в 50 т. Т. 45. Київ, 1986. С. 443.

²⁵ Кармазіна М.С. С. 125.

тичних партій на практиці. Насправді для налагодження повноцінного зворотного зв'язку між політичними силами України, що перебували в стадії становлення, та їхнім потенційним електоратом (соціальною базою) не вистачило історичного часу — в умовах воєнних дій ті кілька місяців, що відвела історія на усталення політичного простору та передвиборчі перегони, змогли ефективно використати лише партії руйнування (такі як більшовицька). Проблему неготовності суспільства до етапних змін, власне, його невідповідності викликам доби, годі применшувати.

З перших кроків Української революції гостро постало питання підтримки державотворчих амбіцій українців рештою етнічних громад українських губерній, передусім росіянами, поляками та євреями.

В епоху революційних потрясінь ідеї визволення українців з-під імперського ярма заволоділи думками широких верств інтелектуалів. Можливим шляхом досягнення цієї мети називали війну чи революцію (національне повстання), які вважалися реальними лише за умови закордонної підтримки. Виснажлива Перша світова війна була сприйнята окремими українськими лідерами (зокрема, Д. Донцовим) як передвісник національного визволення. Націоналісти були впевнені, що в разі поразки Росії Австро-Угорщина і Німеччина будуть змушені вирішити «українське питання», причому безперечно на користь України²⁶.

Практична апробація політичних доктрин припала на часи найжорсткіших потрясінь, кривавих світової та громадянської воєн, революцій, кількох хвиль воєнних інтервенцій, на тлі яких, власне, і розгорталися Українська революція та національно-визвольні змагання. Саме в таких обставинах ідеї «будителів нації» проходили перевірку на життєвість, в результаті якої деякі з них було безжально відкинуто.

Фатальну роль в українській історії відіграла та обставина, що українське питання безпосередньо залежало від результатів Першої світової війни: це була не пересічна локальна проблема, а питання світової ваги, в якому була зацікавлена низка політичних гравців першої величини. Росія й Австро-Угорщина належали до ворогуючих блоків, і кожна з монархій претендувала на ту територію етнічної України, що перебувала поза межами її впливу. Оскільки абсолютна більшість європейських державних діячів вважала український народ «неісторичним» / «недержавним», його етнічні території перетворилися на розмінну монету у воєнному протистоянні імперій Романових, Габсбургів і Гогенцоллернів. Українське питання виступило потужним фактором міжнародної історії, але не як проблема самовизначення українців, а як «камінь спотикання» на шляху експансіоністських планів світових імперій, які претендували на українські етнічні землі для власного звеличення. Росія з її одіозною тріадою «Православ'я. Самодержавство. Народність» відстоювала існування «общерусской» національної ідентичності, в якій білорусам та малоросам²⁷ відводилася роль бічних гілок

²⁶ Див.: Донцов Д. *Історія розвитку української державної ідеї*. Київ, 1993.

²⁷ Великороси в цій тріаді посідали найвищу сходинку, що, власне, і було суттю великодержавницької ідеології.

російського народу. Частиною малоруського племені загальноруської нації в контексті цієї доктрини вважалися також буковинські, галицькі та закарпатські українці. Єдиним прийнятним шляхом вирішення проблеми роз'єднаності східнослов'янських племен вважалося звільнення «під'яремної Русі» від чужинського панування, яке стало підосновою експансіоністських настроїв початку ХХ ст.

Українське питання отримало певне відображення у стратегічних планах світових держав (Німеччини й меншою мірою Австро-Угорщини). Напередодні та під час Першої світової війни воно розцінювалося ними як чинник послаблення (розвалу) Російської імперії.

В революційних ситуаціях початку ХХ ст. в Російській імперії українське питання відіграло доволі помітну роль, врешті піднявшись до рівня політичної проблеми, стрижнем якої стала ідея створення власної державності. Втім, український національно-визвольний ідейний потенціал розвивався в контексті загальноросійського революційного руху і залишався багато в чому залежним від нього не лише організаційно, а й концептуально. До початку революції більшість революціонерів вважали, що остання вирішить національне питання, так би мовити, автоматично. Зречення Миколи II, крах імперії Романових, прихід до влади Тимчасового уряду й стрімка дестабілізація політичної ситуації в провінціях стали першими віхами епохи доленосних потрясінь, що зрештою невідомо змінили етнополітичну карту світу.

Наступні розділи присвячені кільком надзвичайно насиченим подіями рокам в історії України, коли постала перша у ХХ ст. українська державність. Спочатку у вигляді автономного утворення, згодом — самостійної держави. Запрацювали соціальні ліфти, сформувався прошарок професійних українських політиків. Виникли українські армія, церква та освіта. Суспільство випробувало чимало варіантів облаштування свого життя — від анархії та демократичної вседозволеності до авторитарного режиму. У 1917 та кількох наступних роках українці набули болючого, проте повчального досвіду державотворення. Майбутні покоління у своєму прагненні до самостійності отримали історичне підґрунтя, так чи інакше апелюючи до подій, потрясінь, звершень 1917—1921 рр., що було проявом історичної тягlosti.

Сучасні історики називають цей період Українською революцією. Це явище — складне та багатогранне — впродовж десятиліть перебувало на вістрі політичної та гуманітарної дискусії, і лише нині, підходячи до 100-річчя її верхньої межі, українське суспільство зі значною мірою об'єктивності намагається відповісти на низку важливих питань, що є системотворчими в ціннісній системі координат сучасного українства.

Навряд чи тогочасні події — аж ніяк не лінійні за напрямом і змістом — вдасться пояснити звичними термінами. Українська революція — це не тільки і не стільки процес зміни політичних режимів, як трансформації суспільної свідомості. Не кожна зміна влади, не кожне падіння монархії, розпад імперії та проголошення незалежності є революцією. У випадку України термін «революція»

виправданий, оскільки відбулися якісні зміни у самому суспільстві, самосвідомості та національній ідентичності.

Географічно Українська революція розгорнулася на теренах питомо українських губерній Російської імперії — Волинської, Подільської, Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Катеринославської, Таврійської, а також Галичини, Закарпаття та Буковини у складі Австро-Угорщини. Ці землі стали осердям революції, втім українські громади поза цими межами — у Москві, Петрограді, Відні, інших більших чи менших населених пунктах, де проживала хоча б невелика кількість політично активних українців, — перебували в ідеологічному полі тяжіння української революції і нерідко ставали її дієвою силою. Не була винятком і українська діаспора у США, Канаді та інших державах.

Так, північноамериканські українці організували збір коштів для Української Центральної Ради і переслали їх до Києва М. Грушевському. У щоденній північноамериканській україномовній газеті «Свобода» регулярно публікувалася інформація про події в Україні. Було проведено кілька «Днів України» із залученням американських політиків.

Петроградські українці були одними з перших, хто зорганізувався і знайшов шлях до кабінету голови Тимчасового уряду князя Г. Львова з автономістськими вимогами. Зрештою, в усіх губерніях, у військових формуваннях (округах, фронтах, флотах) почали діяти українські організації. У Відні українців об'єднав Союз визволення України, а лідер галицьких українців Є. Петрушевич комфортніше почувався в австрійській столиці, ніж у Києві. Утім, усі опікувалися українськими справами, сповідували ідею відродження України та її незалежності.

Українська революція, як і будь-яке масштабне історичне явище, має свій часовий простір, тобто певні хронологічні рамки, свій початок і кінець. Навколо їх визначення вже тривалий час точаться дискусії. За нижню межу переважна більшість дослідників вважає перші числа березня 1917 р. Цьому сприяє історіографічна традиція і справді вибуховий характер розвитку українського життя після падіння царату в Росії. Висловлювалися пропозиції розпочинати відлік революції з 1914 р. — за аналогією з подібними процесами (але без означення їх революцією, а швидше, становленням державності) серед націй Центрально-Східної Європи — чехів, поляків, хорватів (Я. Грицак). Не позбавлене доречності зауваження про необхідність розмежування революційної доби (як ширшого часового і сутнісного явища) та власне революції, яка може обмежитися і вужчими хронологічними рамками (Я. Калакура).

Значно більше сумнівів виникає щодо верхньої межі революції. Коли вона закінчилася: у 1920, 1921, 1923 р.? І чи закінчилася взагалі? Визначення 1920 р. кінцем революції закорінене в радянській історіографії. За компартійною історичною концепцією саме тоді — «вигнанням» з Криму військ П. Врангеля — завершилася «громадянська війна в Україні». Далі розпочалося «соціалістичне будівництво».

По багатьох роках повного відкриття джерел, вивчення і осмислення тогочасних подій вітчизняними дослідниками в умовах ідеологічної та методологічної свободи розуміння і сутності процесу, і його хронологічних меж істотно змінилося. Нині найпоширенішим є визначення 1921 р. верхньою межею Української революції. Цей погляд визрів унаслідок політико-військового підходу до аналізу подій. Історики говорять про дві події, які можуть означати завершення революції. Першою з них є Ризький мирний договір між Польщею та радянськими урядами Росії та України 18 березня 1921 р., яким останній союзник УНР відмовився від офіційної підтримки українських національних урядів. Другою — фактичне припинення регулярної збройної боротьби після завершення Другого Зимового походу. Саме у 1921 р. уся Україна потрапила під контроль інших держав та армій. Уряд УНР перестав контролювати бодай якусь частину української території та остаточно опинився в екзилі.

За формально-юридичним підходом можна говорити про завершення революції у 1923 р., коли було ухвалено рішення Ради послів держав Антанти щодо східних кордонів Польщі, яким визнано її суверенітет над населеною українцями Східною Галичиною.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У РЕВОЛЮЦІЙНІЙ РОСІЇ (березень — листопад 1917 р.)

Початок революції: як і чому? Зима 1916—1917 рр. в Україні була надзвичайно сніжною. За даними метеорологічної обсерваторії Київського університету, у Києві протягом січня-лютого 1917 р. сніг ішов 33 дні з 58 і лише два дні температура повітря була плюсовою¹. Глибокі сніги вкривали всю Київщину. Замети ускладнили роботу залізниць. Сповільнилося постачання міст вугіллям та продовольством².

І без того складна економічна ситуація загострилася до краю. 15 лютого розпочався новий потужний снігопад. Зупинилася Київська міська залізниця (трамвай), і врешті рух на більшості вулиць виявився заблокованим³. Наприкінці лютого порушилося пасажирське сполучення між Києвом та Петроградом⁴.

Тож не дивно, що інформація про події в імперській столиці (скинення царя, створення Тимчасового уряду) пробивалася в Україну зі значними затримками. Першу звістку в Києві отримали у другій половині дня 13 березня (28 лютого). Це була телеграма депутата Державної думи Олександра Бубликова⁵. Спочатку їй не повірили: надто непохитним видавався політичний лад, у церквах правили панахиди за імператором Олександром II, а на честь Миколи II вигукували «ура!»⁶. І це «ура!» ні в кого не викликало жодного заперечення чи бодай найменшого протесту. Кияни ментально ще жили в Російській імперії, тоді як у Петрограді вже була нова, революційна влада. Містом ширилися чутки про створення Тимчасового уряду.

¹ Галузевий державний архів Центральної геофізичної обсерваторії, ТМ-1, Київ, місто (ГМО), 1917—1920 рр.

² *Києвлянин*. 1917. № 18, 18 янв. С. 3.

³ Там само. № 47, 16 лютого.

⁴ Там само. 28 лютого, № 59. С. 2.

⁵ *Києвская мысль*. 1917. 3 березня, № 62. С. 3.

⁶ *Києвлянин*. 1917. 28 лютого, № 59. С. 2.

Увечері 13 березня (28 лютого) представники громадських організацій обговорили ситуацію й вирішили закликати населення до спокою та мирної праці, висловивши таким чином підтримку новій владі.

14 (1) березня київський міський голова Федір Бурчак отримав телеграму від голови Тимчасового комітету членів Державної думи, яка підтверджувала зміну влади в Петрограді⁷. Вранці розпочалися засідання відразу кількох державних органів і громадських організацій. Члени управи Київської міської думи підтримали нову владу й висловилися за те, щоб створити в місті Комітет громадських організацій, до якого входили б представники всіх верств населення. Того самого дня виник Комітет громадських організацій. 16 (3) березня було обрано Виконавчий комітет на чолі зі М. Страдомським⁸. Йому було підпорядковано міську поліцію. Повітова натомість контролювалася губернською владою⁹.

Невдовзі виникли непорозуміння з поліцією. У ній убачали символ старого ладу. Радикально налаштовані громадяни намагалися роззброїти поліцейських, всіляко принижуючи їх. Обурені таким ставленням, охоронці правопорядку 18 (5) березня не вийшли на роботу. Київський поліцмейстер С. Горностаєв спробував пригрозити покаранням, але це не справило належного ефекту. За відсутності поліції порядок підтримувала міліція з темно-зеленими пов'язками та військові патрулі¹⁰. Міліцію сформували добровільні загони студентів, робітників чи національних груп (вірмен, поляків; студенти-євреї вирішили окремої міліції не створювати)¹¹. Її очолив присяжний повірений капітан В. Калачевський. Зайнявши колишні поліційні приміщення, міліція взялася наводити лад. Одним з найбільш помітних оку обивателя проявів діяльності міліціонерів було не зовсім демократичне поводження з прихильниками поваленого царя, хоча будь-якої суспільної небезпеки ті не становили. Протягом 19 (6) березня міліція затримала близько 80 осіб, що агітували за старий лад.

За кілька днів було вирішено на кожній міліцейській дільниці утворити комісаріат у складі присяжного повіреного або його помічника, представника ради робітничих депутатів, мирового судді та працівника прокуратури. Комісари мали стежити за законністю дій міліції. Їм було надано право санкціонувати постанови про арешти й обшуки. Невдовзі з'явилися сигнали, що міліціонери не бажали працювати далі на добровільних засадах. На засіданні Виконавчого комітету 20 (7) березня постало питання про відмову від волонтерських послуг у роботі міліції та про повернення студентів і робітників-міліціонерів на свої місця — в аудиторії й на виробництво. Начальник міської міліції В. Калачевський запропонував встановити оплату праці міліціонерів та оголосив про свою відставку¹².

⁷ *Киевская мысль*. 1917. 3 березня, № 62. С. 3.

⁸ Там само. 4 березня, № 63. С. 4.

⁹ Там само. 5 березня, № 64. С. 3.

¹⁰ Там само. 6 березня, № 65. С. 3.

¹¹ Там само. С. 2.

¹² Там само. 9 березня, № 68. С. 1.

Подібні процеси відбувалися і в інших регіонах. Запізнілі повідомлення телеграфом або ж телефоном про революцію сприймали спочатку з недовірою. Потім формувалася тимчасовий, перехідний орган влади у вигляді рад об'єднаних громадських організацій та їх виконавчих комітетів (назви цих рад та комітетів варіювалися або й узагалі були відсутніми). Самодіяльні несистемні виконавчі комітети замінювали собою імперські органи виконавчої влади, переймали повноваження від губернаторів.

Єдиними органами влади, що внаслідок представницького принципу створення не сприймалися як віджила форма, залишилися губернські та повітові земські зібрання, а також міські думи. Власне, їх очільники стали першими комісарами Тимчасового уряду. На підйомі революційної хвилі до складу земств були кооптовані нові члени, зазвичай революціонери, які перед тим перебували на нелегальному становищі і лише тепер отримали можливість долучитися до політичного життя. Призначені у перші дні революції з числа земських діячів комісари були замінені, хоча й не скрізь, більш революційно налаштованими особами. За короткий час з комісарів Тимчасового уряду, виконавчих комітетів та рад при них сформувалася нова гілка влади, що стала заміною багатьом старим владним структурам.

Революція в Петрограді надала потужний імпульс громадянській активності. Відчуття належності до інших, ніж імперська, спільнот: за етнічною, релігійною, соціальною або територіальною ознаками, що раніше перебували на маргінесі офіційного публічного дискурсу, ширилося серед величезних мас населення. Колишні окраїнні народи Російської імперії, зокрема українці, розпочали активну боротьбу за задоволення власних інтересів. Не менш активно і згуртовано діяли інші етноси, релігійні групи, територіальні громади, селянство, робітники. Старі імперські суспільні відносини та соціальні стани / верстви швидкими темпами розкладалися або еволюціонували, набуваючи нових внутрішніх характеристик. І це руйнування набирало щораз нових обертів. Більшість старих соціальних зв'язків розривалися, а усталений спосіб життя зник буквально після перших же повідомлень про революцію.

Кожна суспільно активна група — українці, поляки, євреї, студенти, робітники, солдати, лікарі, адвокати, чиновники, біженці — творила свої організації. Ради, спілки, товариства, партії, союзи невпинно виникали та росли і, зрештою, шукали об'єднання з подібними до себе.

Однією з найактивніших соціальних груп цілком прогнозовано були студенти. У Києві 15 (2) березня в усіх вищих навчальних закладах (Університеті св. Володимира, Київському політехнічному інституті, Комерційному інституті, Вищих жіночих курсах і Жіночому медичному інституті) відбулися сходини. Студентки-медички вирішили припинити навчання на два дні. Молодь поповнила лави міської міліції, сформувалися також студентські міліцейські загони і товариські суди. Свої ради виникли в кожному з київських вишів. Паралельно було створено також і етнічні ради: студентів-євреїв, студентів-українців, студентів-грузинів

тощо. Окремо згуртувалися студенти з Галичини. Кожна партія створювала свою студентську організацію. На чолі бурхливої студентської громадської активності стояла Коаліційна рада київського студентства.

Школярі та гімназисти, за прикладом старших, також створили організацію. Учні старших класів гімназій обрали Центральний представницький комітет учнів середніх навчальних закладів, і, слід зазначити, їхня активність інколи набувала не дитячих форм. Саме старшокласники та студенти-галичани на початку 1918 р. стали ядром славнозвісного Крутянського студентського куреня.

До коаліційної ради входили організації не тільки від навчальних закладів, але й сформовані за партійним, ідеологічним чи етнічним принципом. Так, виникли молодіжні та студентські організації російських і українських есерів, есдеків, анархістів чи прихильників партії кадетів. Також діяли українські, польські, єврейські, російські студентські організації. Часом вони могли вступати між собою у різноманітні спілки та утворювати блоки. Аналогічні події відбувалися в середніх та вищих навчальних закладах інших міст.

В історіографії свого часу робітничий рух та партія більшовиків опинилися в центрі смислової конструкції подій 1917 р. Радянські історики зазначали, що 15 (2) березня відбулися збори робітників Києва, а наступного дня було створено Раду робітничих депутатів. Насправді ж більшовиків у виконкомі Ради робітничих депутатів майже не було. На чолі ради став Павло Незлобін. Товариші голови — Доротов і Єрмаков, секретарі — Моргунов і Петров, скарбник — Алексеєв. У робітничій раді були партійні (меншовики, російські та українські есери, українські есдеки, члени Бунду, Поалей Ціону, польські соціалісти і соціал-демократи та ін.), заводські («Арсенал», завод Гретера і Криванека, залізничні майстерні) та етнічні (польські, єврейські, українські) фракції.

Рада вирішила боротися з агітацією «темних сил», наполягаючи на тому, щоб прихильників старого ладу було відсторонено від займаних посад; вести агітацію серед селянства за новий лад; видавати неперіодичні листки та «Ізвестия киевского совета рабочих депутатов»; брати участь у формуванні міліції. Доволі промовистим щодо загальної спрямованості ради було тогочасне її гасло: «Пролетариат не должен теперь, когда новый режим еще не достаточно окреп, выставлять лозунги, могущие внести раскол в ряды защитников народо-правства»¹³. Поступово ради встановлювали між собою контакти, домовлялися про спільні акції. Так, виникали ради вищого рівня — губернські, крайові та всеукраїнські.

У регіонах процес творення рад та й загалом політизація робітничого руху затримувалися. І не тільки через брак інформації з Петрограда. 12 березня (27 лютого) на Корсунській копальні № 1 у Горлівці сталася серія вибухів метану та пилу. Загинуло 28 шахтарів та 5 рятувальників. Серед загиблих були завідувач копальні, його помічник, головний інженер, старший штейгер. Серйозна вироб-

¹³ Там само. 7 березня, № 66. С. 2.

нича катастрофа знецінила політичний порядок денний. Промисловий регіон тривалий час перебував у траурі. Шахтарям було просто не до революції.

Армія також не лишалася осторонь революційних процесів і прагнула взяти участь у суспільно-політичному житті через власні органи. 18 (5) березня відбулися збори офіцерів і солдатів Київського гарнізону, на яких були присутні близько трьох тисяч людей. Вони створили Тимчасову раду солдатських та офіцерських депутатів і обрали представників до Виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій¹⁴. 20 (7) березня виникли Рада офіцерів, лікарів, чиновників військових частин, управ, штабів, установ і закладів Київського гарнізону.

Свою єдність з революційним народом армія засвідчила під час параду військ перед Міською думою 19 (6) й 20 (7) березня¹⁵. «И цветы, и красные флаги, и звуки марсельезы», «красные ленточки на груди, на рукавах, на фуражках»¹⁶, — так описували парад у газетах. Коли приїхав командувач Київського військового округу М. Ходорович, у приміщення думи його занесли на руках¹⁷. Над Думською площею кружляв аероплан із червоним прапором. Один із написів на транспарантах проголошував: «Армія з народом». Особливий акцент було зроблено на гаслі «Війна до переможного завершення! Хай живе свобода! Все для війни!». Поступово сформувалася мережа військових рад: гарнізонні, окружні, фронтові, полкові тощо. Усі вони також мали партійні та національні фракції. За подібним алгоритмом виникали ради чи не на всіх підприємствах, установах. З'явилися ради лікарів, адвокатів. Серед найбільш несподіваних — ради безробітних та квартиронаймачів.

Національний Великдень. Український рух напередодні революції здавався приспаним, врешті, імперська адміністрація зробила все для того, щоб деполітизувати і знеособити його. Публіцист і майбутній генеральний секретар міжнаціональних справ Сергій Єфремов писав: «Сумно й без надії стрічали новий 1917 рік... я пам'ятаю добре, який безнадійно-тужливий настрій панував серед невеликої групи українців, що зібралися 26 лютого, в день Шевченкових роковин... Слово не йшло з вуст, розмова рвалася, як гнила нитка»¹⁸. Утім, не всі поділяли його песимізм. Галичанин Михайло Шкільник, який опинився у Києві після російського полону, у спогадах зазначав: «Здавалося — «на всіх язиках все мовчало». Але справді було воно не так. Українці поступовці, есдеки, есери пішли в підпілля, особливо молодь. Вони пішли в селянські маси, робітничі середовища та військові осередки і нелегально працювали проти царської тиранії...»¹⁹. Не

¹⁴ Там само. С. 3.

¹⁵ Там само. С. 1.

¹⁶ Там само. С. 1.

¹⁷ Там само. С. 3.

¹⁸ Єфремов С. На вершку національних домаганнів (1917-й рік на Україні). *Публіцистика революційної доби (1917—1920 рр.)*: у 2 т. Т. 1 / Упоряд.: В. Верстюк, Г. Басара-Тилішак, В. Бойко, В. Скальський. Київ: Дух і Літера, 2013. С. 414.

¹⁹ Шкільник М. *Україна у боротьбі за державність в 1917—1921 рр. Споми́ни і роздуми* / Упоряд. В. Верстюк. Київ: Кліо, 2016. С. 89.

видна оку пересічного обивателя, українська політична хвиля ходила низовими пластами суспільства і чекала свого часу. Тектонічні зрушення в осерді імперії Романових випустили її назовні. Масовий рух самоорганізації, що охопив різні суспільні верстви, гарячково шукав лідерів, спроможних його очолити, накреслити власне український шлях і взяти на себе політичну відповідальність.

Коли революція прийшла в Київ, майбутні ключові фігури українського руху перебували за межами України. Михайло Грушевський зустрів революцію в Москві, де відбував заслання після того, як його перевели із Симбірська до Казані. Володимир Винниченко також перебував у Москві. Симон Петлюра тоді жив у Мінську, працював у представництві Земського союзу на Західному фронті. Павло Скоропадський був щойно призначений командиром 34-го корпусу російської армії.

Про події у Петрограді серед київських українців першим дізнався адвокат, керівник українського видавництва «Час» Максим Синицький. Він і поділився цією новиною з письменником Василем Королівим-Старим. Разом вони обдзвонили своїх знайомих. Вражене новиною, товариство спочатку зібралось вдома у Євгена Чикаленка, потім у приміщенні клубу «Родина» на Володимирській, 42. Клуб був єдиною легальною організацією, у стінах якої до революції могли збиратися українці.

Засідання там відбувалися ледь не безперервно. Саме у цьому клубі сталися перші ідеологічні суперечки між молодшим та старшим поколінням українських діячів. Старші, які утримували клуб, належали до кола громадівців та українофілів і були прихильниками поміркованого шляху українського визвольного руху, не бажаючи наражати себе на небезпеку переслідувань з боку російської влади. Їм було що втрачати — вони мали матеріальні статки, певний авторитет, а за українофільські погляди дехто з них постраждав двадцять-тридцять, а то й більше років тому. Молодь, як водиться, була налаштована радикально.

Утім, обидві сторони прагнули працювати на благо України. Після кількоденних дебатів 20 (7) березня було сформовано Українську Центральну Раду. Згодом Дмитро Антонович напише у своїх спогадах: «...з ТУП-ом спільної мови не знайшли, але зробили механічну згоду: рішено зложити поки що тимчасову Центральну Раду з ядра в числі до 25 людей з тим, щоб вона далі доповнювалась кооптацією головним чином делегатами з поза Києва»²⁰. Головою заочно обрали М. Грушевського. За кілька днів Центральна Рада перетворилася на головний осередок українського національного руху, а за пів року — на представницький орган Української Народної Республіки.

Аналогічні організації виникали в регіонах та місцях компактного мешкання українців: Керівничий комітет (Одеса), Тимчасовий організаційний комітет (Харків), Рада поступових українських партій (Полтава), Союз подільських українців (Вінниця), Волинська українська рада (Житомир), Тимчасовий революційний український комітет та Українська національна рада (Петроград) тощо.

²⁰ Антонович Д. Довкола засновин Центральної Ради. *Діло*. 1938. № 67, 27 березня.

Дедалі більше відчувалася потреба об'єднати всі українські структури, узгодити політичні позиції та вимоги, виробити спільне бачення поточних подій.

Щойно створені українські осередки намагалися публічно заявити про себе. Найбільш простою і водночас наочною формою стали українські національні демонстрації. Найяскравішими були дві такі акції — 25 (12) березня у Петрограді та 1 квітня (19 березня) у Києві. У Петрограді реалізації ідеї сприяла наявність потужної української громади, що об'єднувала студентів, робітників, військово-службовців, інтелігентів. Шевченківські дні вони зазвичай відзначали напівтаємно, а у 1917 р. вирішили зробити це відкрито — панахидою у Казанському соборі та урочистою ходою Невським проспектом. 25 (12) березня Петроград був вражений. Містом крокувала 25-тисячна українська демонстрація з національними синьо-жовтими прапорами, співаючи «Ще не вмерла Україна». Загальний підсумок демонстрації підбила газета «Речь»: «Українське питання є тепер одним з найважливіших питань, що стоять перед російською демократією»²¹.

Демонстрація українців 1 квітня (19 березня) у Києві збрала 100 тис. учасників. Весь центр Києва просто потопав в українській символіці²². Ця демонстрація була важлива для самих українців: вони відчули свою силу і здатність до організації, а отже, і до активної політичної діяльності. Маніфестація змусила і російську революційну демократію подивитися на український рух дещо іншими очима. Певною мірою вона навіть налякала своїм розмахом і демонстративним виходом з-під контролю російських великодержавників.

Наприкінці березня в усі українські організації надійшла телеграма за підписом М. Грушевського: «В Києві 6, 7, 8 квітня збереться Український національний з'їзд. Представників мають прислати всі українські організації — політичні, культурні, професійні, територіальні ... організації партійні, товариства культурні, просвітні і економічні; організації робітничі, селянські, військові, духовенства, службовців, молоді всяких шкіл; села, міста і повіти»²³.

Конгрес відбувся 19—21 (6—8) квітня 1917 р. Його проведення на великодній тиждень (найбільше православне свято того року припадало на 15 (2) квітня) мало, крім решти, і сакральний підтекст. Більшість мешканців України були християнами, для яких Воскресіння Христове є найбільшим святом, тож хронологічний збіг із «воскресінням» України мав викликати у людей (які ще не дуже добре усвідомлювали себе українцями) неабиякий емоційний відгук. Тим більше, що у дні проведення конгресу досягла піку природна весняна повінь. Виглядало так, що Україна відроджувалася разом із Христом і природою.

²¹ *Речь*. 1917. 16 (29) березня.

²² Юркова О. Грушевський без калош. Як на українську маніфестацію «весь Київ виступив». *Деловая столица*. 2017. 31 березня. URL: https://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/grushevskiy-bez-kalosh-i-stolipin-iz-zashmorgom-yak-na-ukrayinsku-29032017220000 (дата звернення: 20.11.2020).

²³ *Українська Центральна Рада*: Документи і матеріали: у 2 т. Т. 1 / Упоряд.: В.Ф. Верстюк (кер.) та ін. Київ: Наукова думка, 1996. С. 50.

На конгресі було заслухано кілька рефератів. Дебати були бурхливими, не обійшлося й без скандалів: самостійники висували претензії до М. Грушевського, а представник церкви — уманський єпископ Димитрій виголосив промову українською мовою — нечуваний на той час вчинок для високого ієрарха православної церкви. Та все ж учасники визначили головне завдання своєї подальшої роботи — досягнення автономії для України.

Завершився конгрес виборами членів Центральної Ради. Головою було обрано М. Грушевського, його заступниками стали відомі українські діячі — письменник В. Винниченко та літературознавець С. Єфремов. Загалом на конгресі було обрано 115 членів Центральної Ради, не рахуючи трьох керівників. Обрані депутати вважалися тимчасовими. Їх ще мали затвердити ті організації, які вони представляли. Відомі й випадки переобрання. Відразу ж після конгресу своїх депутатів замінили студенти, самостійники, одеська та волинська українські громади²⁴. Зміни складу відбувалися й пізніше, однак наразі ці зміни повністю не досліджено.

Крім того, Центральна Рада мала право кооптації нових членів. І цим її керівництво активно користувалося відповідно до гостроти поточного моменту. Ваітку було кооптовано всіх членів Українського генерального військового комітету, всеукраїнських рад селянських, військових, робітничих депутатів, представників національних меншин. За кілька місяців, до серпня 1917 р. особовий склад Центральної Ради зріс до 792 депутатів²⁵. Впродовж перших місяців революції, напевно, не було дня, щоб не відбувалися якісь збори, мітинги, демонстрації, не починала виходити нова газета чи не з'являлася нова організація або партія. Після Всеукраїнського національного конгресу український рух набув більш чітких форм. Уся маса українських організацій поступово об'єднувалася у повітові українські ради. А ті, своєю чергою, утворювали губернські ради.

Губернські українські ради обиралися губернськими національними з'їздами за територіально-пропорційним принципом. Своїх представників до рад відраджали повіти, партії та громадські організації. Подекуди депутатів обирав безпосередньо з'їзд. Внутрішню структуру губернських рад, як правило, визначали на їхньому першому засіданні. Очолювали їх відомі громадські діячі: Ілля Шраг (Чернігів), І. Фещенко-Чопівський (Київ), Г. Хоткевич (Харків), І. Луценко (Одеса), С. Підгірський (Житомир), Д. Маркович (Вінниця) тощо. В організації українських губернських рад з'їзди керувалися рекомендаціями Центральної Ради, хоча момент революційної творчості «знизу» також був помітний. На з'їздах поставало питання про видання власних часописів, яке найчастіше вирішували позитивно. Засновані газети відігравали неабияку роль у національному житті губерній²⁶.

²⁴ Там само. С. 66—67.

²⁵ Верстюк В.Ф. Склад і структура Української Центральної Ради. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 років*. 2009. Вип. 4. С. 5—30.

²⁶ Скальський В. Відображення революційних очікувань українців на національних губернських з'їздах 1917 — початку 1918 рр. *Український історичний збірник*. 2007. Вип. 10. С. 128—138.

У історичній літературі 1917 рік поіменований «медовим роком української преси». Вітчизняна журналістика тоді справді пережила надзвичайне піднесення. Почали виходити десятки україномовних газет, хоча на момент початку революції не було жодної. Серед найпопулярніших періодичних видань — есерівська «Народня воля», соціал-демократична «Робітничка газета», поміркована «Нова Рада». Виникали численні українські видання у регіонах. Свої газети намагалися видавати майже всі новостворені громадські організації українців.

Ідея української автономії у складі демократичної Росії домінувала серед тогочасних політичних вимог українців. Коли очолювана В. Винниченком делегація Центральної Ради дістала відмову Тимчасового уряду в розгляді можливого статусу України, 23 (10) червня 1917 р. УЦР видала І Універсал, у якому проголошувалося: «Хай буде Україна вільною. Не відділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям»²⁷. Преса оцінила цей політико-правовий акт як «надзвичайної ваги момент у нашому національному житті»²⁸. На відміну від березневих відозв Центральної Ради революційний орган говорив «тоном влади, що вимагає послуху, дисципліни»²⁹.

Щоправда, органом влади Центральна Рада ще не була. Її місце в тогочасному суспільно-політичному житті зумовлювалося не владним ресурсом, а високим моральним авторитетом засновників і делегатів. Власне, в той період вона була альтернативою офіційним органам влади, паралельною інституцією, що постала внаслідок політичної самодіяльності населення. Українці наділили Центральну Раду високим «кредитом довіри». «Волею народу» вона була покликана створити національні органи влади, але лише як громадсько-політична організація, а не офіційна структура. Тимчасовий уряд по суті відмовився співпрацювати з Центральною Радою. І тому остання змушена була пояснити всю ситуацію суспільству. Тим більше, що вона відчувала підтримку українців. І Універсал підбив підсумок перших кроків Української революції і ознаменував початок нового етапу в її розвитку. Відтепер «людність звикла дивитись на Центральну Раду, як на справжню, публічну владу»³⁰.

Занепокоений наростанням українського національно-визвольного руху, Тимчасовий уряд розпочав переговори з Центральною Радою. Для цього в Київ прибула делегація міністрів. Результатом переговорів став ІІ Універсал, проголошений 16 (3) липня 1917 р. Водночас з ним було видано і відповідну постанову Тимчасового уряду. Другий Універсал відрізнявся від першого за формою та змістом. Відмінність, яку зауважив один з тодішніх впливових політиків — С. Єфремов, полягала у формулі звертання. Якщо автори І Універсалу зверталися

²⁷ *Українська Центральна Рада*. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1996. С. 101—105.

²⁸ *Нова Рада*. 1917. 13 червня. С. 1.

²⁹ Там само.

³⁰ *Нова Рада*. 1917. 9 серпня. С. 1.

до «народу українського», то II — до «громадян землі української». Це, на його думку, свідчило про зміну статусу Центральної Ради, що відтепер позиціонувався «краєвим органом влади державної»³¹, а Генеральний секретаріат — урядовим органом в Україні.

Зміна функціонального призначення Центральної Ради та її фактичне визнання Тимчасовим урядом позначили одну з кульмінаційних точок Української революції. Той же С. Єфремов порівнював видання II Універсалу з лютневими подіями 1917 р. і навіть називав його проголошення другою революцією, яка знищила «шкодливу гидру неволі національної»³².

II Універсал легітимізував автономність України — таким був основний зміст цього документа українського державотворення. Така оцінка дещо дисонує з історіографічною традицією називати II Універсал компромісом між Центральною Радою та Тимчасовим урядом. Досягнення домовленостей між ними та II Універсал були органічним наслідком усіх державотворчих прагнень та дій Центральної Ради, адже Петроград чітко демонстрував небажання вирішувати українську проблему.

Від II Універсалу розпочався спад національного руху, «спускання з апогею, того високого шпилья, на який піднялось було українство під час опублікування першого універсалу»³³. Революційна боротьба перетворилася на політичну діяльність.

Тимчасова інструкція петроградського уряду Генеральному секретаріату та дискусії навколо її прийняття якраз і були проявом цих політичних відносин. Більшість української еліти перебувала на федералістських позиціях і виступала категорично проти самостійництва, яке, на її погляд, «не давало жодних перспектив для майбутності»³⁴. Поодинокі голоси самостійників, зокрема М. Міхновського, не спроможні були похитнути їхньої впевненості.

Чия земля? Переважну більшість українців у 1917 р. становили селяни. Для них революція передусім означала сподівання на вирішення земельного питання. Гасло «Земля і воля!» було серед селянства найпопулярнішим. Питання нагальності аграрних перетворень не оминувало жодне поважне зібрання — мітинг, сільський схід, збори, з'їзд, засідання різноманітних громадських організацій чи колегіальних органів влади. Пропозиції / програми щодо реформування земельних відносин посідали чільне місце у публічних дискусіях.

На момент революції в Росії зберігалася вкрай неефективна система землекористування та землеволодіння. Імперське законодавство було надзвичайно складним і заплутаним. Право власності на землю регулювалося безліччю нормативно-правових актів, особистими указами царів. Право приватної власності на землю діяло, але вільного ринку не було. Більшості селянства катастрофічно

³¹ *Нова Рада*. 1917. 5 липня. С. 1.

³² Там само.

³³ *Нова Рада*. 1917. 5 серпня. С. 1.

³⁴ *Нова Рада*. 1917. 11 серпня. С. 1.

бракувало землі, що сковувало особисту ініціативу, не дозволяло розвивати господарство. Велика частина селянства ледве дотягувала до нового врожаю. Тож очікування земельної реформи було гострим і напруженим. Від скасування кріпацтва у 1861 р. до початку революції минуло більш як пів сторіччя. За цей час царська влада не спромоглася здійснити модернізацію села та земельних відносин, незважаючи на потужний суспільний запит.

Українські політичні діячі запропонували два стратегічних напрями аграрної реформи — шляхом соціалізації та націоналізації. Перший передбачав вилучення землі у колишніх власників та подальший її розподіл громадою села чи земельним комітетом. Другий — передачу землі у державну власність, а вже держава мала передавати право користування конкретним особам чи установам. У середовищі ідеологів аграрної реформи переважала думка, що землю повинні отримувати ті, хто на ній працює особисто. Право на земельну ділянку мало бути скроплене трудовим потом. Отже, щоб отримати землю, потрібно було бути «селянином», а не «українцем». Щоб не пропустити земельну реформу і не втратити свій шанс отримати земельний наділ, «солдати» масово перетворювалися на «селян», дезертируючи з фронту. Їхніми діями керувало прагнення повернутися додому, щоб встигнути поділити землю. Про те, що країну, яка була джерелом омріяної землі, в такому випадку не було кому захищати, вони не замислювалися.

Кілька років відірваний від землі солдат, повернувшись додому, доволі часто спостерігав цілком ідеалістичну картину тиші й спокою: односельці поділу землі чекали, але самотужки його не здійснювали. Повертатися до тяжкої селянської праці на землі у демобілізованих / дезертирів не було бажання або змоги. В останньому випадку причиною могла бути інвалідність, втрата чи обмеження права власності на земельну ділянку через найрізноманітніші (юридичні, економічні, сімейні та ін.) обставини. Давалася взнаки і психологічна травма людини, що відчула на собі всі «принади» війни.

Селянські з'їзди були практично однотайними в підходах до вирішення аграрного питання — земля має бути соціалізована: «земля, вода, повітря та скарби надр землі є і повинно бути надбанням всього народу»³⁵. Така позиція повністю збігалася з програмою партії соціалістів-революціонерів, які вважали, що селяни мали природний потяг до громадського землеволодіння. Це сприяло масовому і більш свідомому поширенню концепції соціалізації землі.

Під соціалізацією селяни розуміли скасування приватної власності на землю і перерозподіл її між селянами. Агентами такого перерозподілу мали, на їхню думку (і це згодом засвідчила практика спонтанних та самовільних земельних реформ у багатьох місцевостях), виступати територіальні громади. Тобто жителі конкретного села брали на себе обов'язок розподілити конфісковані землі між

³⁵ *Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920 гг.): Сб. док. и матер.* / Ред. кол.: Н.А. Даниленко (отв. ред.), М.И. Давыдов, Г.А. Голубев. Херсон: Наддніпрянська правда, 1957. С. 42—44.

собою, не довіряючи цієї справи державі. Водночас зростало розуміння необхідності узгодження критеріїв розподілу земель у межах всієї країни.

Після скасування приватної власності на землю вона перейшла у розпорядження Земельного фонду, звідки мала би роздаватися тим, хто здатен її обробити самостійно. Виняток становили солдатські вдови, сироти та інваліди війни. Всі видатки на реформу покладалися на державу. До її проведення пропонувалося заборонити операції з купівлі-продажу землі («Земля, яко дар Божий, як повітря, не повинна ні купуватись, ні продаватись»³⁶ та «Признати всі земельні акти і «зділки» після першого марта не дійсними»³⁷), а для тимчасового контролю за використанням ґрунтів, лісів і води заснувати земельні комітети або ради селянських депутатів, об'єднані в Центральний український земельний комітет. Вони ж мали розпоряджатися необробленими, занедбаними, покинутими чи не засіяними з тих чи інших причин землями. Особливо наголошувалося на дотриманні закону при перерозподілі землі: «самочинних захватів землі не робить і ждять вирішення земельної справи через Український Народний Союз»³⁸.

Навряд чи можна запідозрити сучасного українського селянина — колишнього колгоспника в ідеалізації колективних форм господарювання, проте тодішнє суспільство не мало перед собою прикладу сталінської колективізації та життя в радянському селі, а тому цілком прихильно ставилося до ідеї спільного ведення господарства: «бажано великі зразкові хазяйства передавати до рук хліборобських товариств як очагів майбутнього соціалістичного господарювання»³⁹. Однак такій «колективізації» підлягала лише невелика кількість земель, більшість мала відійти в користування окремим селянам. Пропонувалося також оголосити власністю всього народу ліси, води і надра, виплачувати соціально незахищеним пенсії, організувати державне забезпечення сільськогосподарською технікою.

Тимчасовий уряд не бажав брати на себе відповідальність за вирішення земельного питання, цілком усвідомлюючи його вибуховий потенціал. Проблему було відкладено до Установчих зборів. Однак радикалізоване труднощами воєнного часу та революційною пропагандою селянство вже втрачало терпець. Погроми великих маєтків траплялися вже в березні 1917 р., однак вони були спорадичними і не мали системного характеру. Тоді ще було поширене переконання, що землю «дасть» уряд. Ближче до жнив постанови селянських з'їздів стають більш вимогливими. А після більшовицького перевороту в Петрограді та проголошення III Універсалом земельної реформи в Україні губернські селянські з'їзди переходять до самостійного вирішення земельного питання.

Так, селянський з'їзд Подільської губернії (24—27 (11—14) лютого 1918 р.) прийняв рішення, що сільські земельні комісії «розділяють по між безземель-

³⁶ *Громадянин*. 1917. № 3—4.

³⁷ *Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Документи і матеріали* / Упоряд.: В. Верстюк (кер.) та ін. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. С. 426—428.

³⁸ Там само. С. 329—331.

³⁹ Там само. С. 426—428.

ними та малоземельними селянами ту площу землі, яка буде творити земельний фонд даного села, встановляють правила порядкування відведеними селу землями згідно правилам, прийнятим Подільським губерніальним селянським з'їздом»⁴⁰. Тобто селяни розпочали вирішення земельного питання не очікуючи рішень Установчих зборів чи інших державних органів, а керуючись власними — традиційними — уявленнями про справедливість.

Революцію в селянському середовищі найчастіше сприймали як «свободу» від законів та встановлених правил. Сільські сходи, керуючись «революційним правом» та посиляючись на «голос народу», вдавалися до перерозподілів землі всередині земельної громади чи маєтків великих землевласників. Здійснюючи перерозподіл на свій розсуд, селяни здебільшого не уявляли віддалених наслідків своїх дій, тим більше в ситуації глибокої економічної кризи, спричиненої війною та революційними потрясіннями. А наслідки були суперечливими. Досі цією землею користувався, наприклад, місцевий цукровий завод, який сплачував податки, давав робочі місця, наймав тих самих селян для обробітки полів і вирощування цукрових буряків. Тепер же договір оренди із заводом розірвано, землю розподілено між селянами «по справедливості». У результаті цукровий завод суттєво скорочує виробництво або й узагалі банкрутує. А земельні наділи використовуються неефективно, бо в селян немає достатньої кількості посівного матеріалу, реманенту, необхідних навичок ведення товарного господарства.

Реалізація такого сценарію земельної реформи лише посилювала хаос у селі. Сільські громади, що з найкращими намірами бралися за перерозподіл землі, переважно були неспроможні задовольнити запити всіх. Хтось обов'язково виявлявся незадоволеним своєю ділянкою, хтось обурювався через надто малий розмір отриманого наділу, в когось його урізали. Це, відповідно, підіймало хвилю невдоволення, призводило до вимог нового перерозподілу землі, а то й ігнорування постанов сходу, земельної комісії. Напружена ситуація мала всі шанси перерости у внутрішньосільський конфлікт, що доволі часто й траплялося. Ще більше загострювалися суперечності між сусідніми земельними громадами — досить часто іноетнічними, що мали більші земельні ділянки. Регіони зі строка-тим національним складом унаслідок нерівномірності землекористування етнічних груп перетворилися на справжні «гарячі точки».

Взимку та навесні 1918 р. погроми маєтків були вже звичним явищем, яке стримувати було нікому. Радянська влада лише підбурювала їх. Відтоді характерною стає така картина: «Хатина небагата і в її убогому умеблюванні різко кидається у вічі розкішна канапка та люстра: дар революції зі сусіднього панського двора»⁴¹. Масовим анархічним настроєм і мародерству сприяли і радикальний Декрет про землю російського Раднаркому, і дещо поміркованіший Тимчасовий

⁴⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 628. Подільський губерніальний комісар Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 10.

⁴¹ Петрів В. *Військово-історичні праці: Спомини*. Київ, 2002. С. 425.

земельний закон Центральної Ради. А от зусилля влади УНР вгамувати прихильників «чорного переділу» землі великого успіху не мали, адже більшовики апелювали до найнижчих людських інстинктів, а не розуму.

Подекуди селяни ставали на захист маєтків⁴² (Трикрати Єлисаветградського повіту Херсонської губернії), але це були поодинокі випадки. До того ж, мотивом захисту селянами панських маєтків була не повага до права власності, а бажання зберегти майно для майбутнього розподілу («по закону») або спільного користування. Зрештою, як зауважує В. Верстюк, селяни, «незважаючи на усвідомлення своєї національної ідентичності, вітали всіх, хто пропонував їм негайне вирішення питань про мир і землю»⁴³.

Український мілітаризм зразка 1917 р. Протягом Першої світової війни з території України до російської імператорської армії було мобілізовано приблизно 5 млн осіб. Це були не лише етнічні українці, а й росіяни, татари, караїми, греки, поляки, євреї тощо. Революція відкрила шляхи для демократизації армії та демонстрації політичних і національних почуттів. Солдати та офіцери активно почали створювати різні спілки, товариства та ради, організовувати мітинги й демонстрації. Військовослужбовці українського походження брали участь в українських національних маніфестаціях весни 1917 р. Особливе враження на російський політичний клас справила участь людей зі зброєю в українській березневій маніфестації в Петрограді.

9 березня в Києві було створено Установчу українську військову раду на чолі з полковником М. Глинським. 11 березня відбулося Українське військове віче. Установчу українську військову раду було реорганізовано в Тимчасове військове бюро та ухвалено створити з добровольців «охочекомонний полк імені Богдана Хмельницького». Подібні ініціативи виникали і в інших місцях⁴⁴. Попри урядову протидію, за підтримки чільних українських діячів ці ініціативи вилилися в організацію кількох реальних збройних формувань. Кількома днями пізніше постали Український військовий організаційний комітет і Український військовий клуб ім. Павла Полуботка.

Український рух охопив усі фронти, округи російської армії та флоту. На Західному, Південно-Західному, Румунському, Кавказькому фронтах виникли українські фронтові ради, які призначали українських комісарів при командуванні. Подібні організації створювалися і на нижчих рівнях військової системи — в арміях, полках, гарнізонах. Найвіддаленішими були Туркестанська українська військова рада, Українська рада Тихоокеанського флоту, Українська військова рада Трапезунду. До початку травня 1917 р. в армії було створено 1 337 укра-

⁴² Дроздовский М.Г. *Дневник*. Берлін: Отто Кирхнер и Ко, 1923. С. 58.

⁴³ Верстюк В. Ще раз про селянську тему в Українській революції. *Український гуманітарний огляд*. 1999. Вип. 2. С. 82.

⁴⁴ *Український з'їзд у Чернігові (8—10 червня 1917 р.)*: матеріали та коментарі / Упоряд.: В.М. Бойко, Р.Б. Воробей, Т.П. Демченко. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2012.

їнських організацій⁴⁵. Представники українців-військовиків увійшли до складу Української Центральної Ради⁴⁶.

На першому Всеукраїнському військовому з'їзді 18—21 (5—9) травня 1917 р. було створено Український військовий генеральний комітет (УГВК). Його очолював Симон Петлюра, який раніше був головою Української ради Західного фронту. УГВК став керівним органом українського військового руху. Його члени увійшли до складу Центральної Ради⁴⁷.

Створення цієї організації активізувало українізацію армії. Формування військових частин російської армії з українців перейшло від стихійних і часто конфліктних виявів до погодження у штабах фронтів, округів та Ставці головнокомандувача. Різноманітні добровольчі полки імені гетьманів Дорошенка, Хмельницького, полковника Гонти мусили увійти у правове поле.

Однак українізація військових частин російської армії наштовхнулася на цілу низку непереборних проблем. Давалися взнаки загальна антиукраїнська налаштованість вищого командування, неефективна логістика переформатування військових підрозділів, брак свідомих українців серед офіцерів. Військова влада дозволила українізувати три корпуси на Південно-Західному фронті. Проте на практиці це не було реалізовано.

Ці проблеми спонукали УГВК скликати другий Всеукраїнський військовий з'їзд. Однак військовий міністр Олександр Керенський несподівано заборонив його проведення. Це була перша після революції заборона на проведення подібного заходу. Нова революційна влада в Росії вдалася до старих методів. Заборона з'їзду викликала серед військових-українців супротивну реакцію. До Києва за власний кошт, без дозволу військового керівництва, за рахунок відпусток та лікарняних, а то й як дезертири прибуло надзвичайно багато делегатів. Організаторам навіть довелося змінювати місце проведення заходу із зали Троїцького народного дому на значно більше приміщення Оперного театру. Врешті з'їзд став аргументом для українських політиків проголосити I Універсал. М. Грушевський та В. Винниченко дістали підтримку від тисяч українців, що готові були (або принаймні так заявляли) захищати Україну зі зброєю в руках.

З'їзд підтримав Центральну Раду в її протистоянні з Тимчасовим урядом та створив Всеукраїнську раду військових депутатів у кількості 132 осіб, яку кооптували до складу Центральної Ради. У створеному за кілька днів Генеральному секретаріаті — фактично першому українському уряді — було передбачено посаду генерального секретаря військових справ, яку мав обійняти С. Петлюра.

З огляду на київські події Тимчасовий уряд був змушений розпочати переговори з Центральною Радою, найгострішим питанням яких була українізація

⁴⁵ Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії. *Український історичний журнал*. 2012. № 3. С. 4—27.

⁴⁶ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали*: у 2 т. Т. 1. Київ, 1996. С. 63—64.

⁴⁷ Зозуля Я. Всеукраїнський військовий з'їзд в 1917 р. *Вісті комбатанта*. 1967. № 4. С. 29—34.

армії. Підсумком перемовин став II Універсал УЦР. У військовій сфері домовилися, що «Центральна рада матиме своїх представників при кабінеті військового міністра, при Генеральному штабі і при Верховному головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями»⁴⁸.

Випробуванням для українського військового руху стала справа полуботківців. Створений ще в березні клуб ім. Павла Полуботка був радикальною організацією. Тут зібралися самостійники, які вимагали ледь не негайного проголошення самостійності. Одним із лідерів полуботківців був автор гасла «Самостійна Україна» адвокат Микола Міхновський. Полуботківці зайняли для своїх потреб Троїцький народний дім, забезпечували проведення військових з'їздів та мітингів.

На початку липня до військового містечка на хуторі Грушки поблизу Києва прибув ешелон солдат з Чернігова. Вони називали себе «полком імені Дорошенка». Там же опинилися 2 600 солдат маршової роти, які не бажали йти на фронт. Саме в ці дні пролунали заяви командувача Київського військового округу генерала Костянтина Оберучева про несприйняття ним українізації армії, а також було проголошено II Універсал, що нібито ставив крапку в російсько-українському конфлікті. Радикально налаштовані українці сприйняли ситуацію як зраду. Солдати, що перебували на хуторі Грушки, легко піддалися на агітацію.

У ніч на 18 (5) липня повсталі полуботківці захопили місто. Вони заарештували начальника київської міліції та коменданта міста, оточили Державний банк, зайняли казначейство. Військове командування доручило придушити виступ полку ім. Богдана Хмельницького. До зіткнення між українцями-богданівцями та українцями-полуботківцями залишався один крок. Однак кровопролиття вдалося уникнути. УГВК мав високий авторитет серед обох українських формувань. Після переговорів полуботківці повернулися на місце дислокації⁴⁹.

Конфлікти навколо українських та українізованих військових формувань тривали й надалі. 8 серпня (26 липня) під час відправлення полку ім. Богдана Хмельницького на фронт сталося кілька інцидентів. Ешелони з українцями були обстріляні «невідомими» на станції Пост-Волинський. Загинуло 16 козаків. Офіційне розслідування винних не виявило. А слідча комісія Центральної Ради встановила, що обстріли були справою рук донських козаків та кірасирів, які дислокувалися в Києві⁵⁰.

Згодом командувач Південно-Західного фронту А. Денікін зажадав розпуску Всеукраїнської ради військових депутатів, аргументуючи це тим, що її «утворено самозваним 2-м українським військовим з'їздом», запросив у Тимчасового уряду

⁴⁸ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали*: у 2 т. Т. 1. Київ, 1996. С. 164—168.

⁴⁹ Солдатенко В., Солдатенко І. Виступ полуботківців у 1917 р. (Спроба хронікально-документальної реконструкції події). *Український історичний журнал*. 1993. № 7—8. С. 17—29; № 9—10. С. 23—39; № 10. С. 3—20.

⁵⁰ *Газета Гадляцького земства*. 1917. № 90, 14 вересня. С. 1—2.

санкцію на арешт її членів, а також заборонив діяльність Української військової ради в Бердичеві ⁵¹.

У вересні стало зрозуміло, що російська армія втратила боєздатність. Почалося масове дезертирство. Більшість військових становили вихідці із села, яким імпонували ідеї перерозподілу землі. Розагітовані більшовиками та іншими лівими партіями, побоюючись залишитися безземельними, вони масово кидали фронт, свої частини і рушали додому. Ватаги дезертирів у пошуках їжі та ночівлі дорогою лишали розгромлені маєтки, спалені цукрові та спиртові заводи, пограбовані села.

В радянській історіографії погроми маєтків оцінювалися як прояви «класової боротьби пригноблених селян проти панів». Насправді ж це були звичайні кримінальні злочини. Згідно зі статистикою, більшість погромів відбувалися саме у прифронтовій зоні, де концентрація солдат-дезертирів була значно вищою, ніж у тилкових місцевостях.

Стрімкий розпад армії не оминув, звісно ж, і українізованих частин. До початку зими від армії практично нічого не залишилося. Окремі патріотично налаштовані українізовані частини приїздили в Україну з віддалених фронтів та округів, як-от підрозділ під командуванням Всеволода Петріва ⁵².

Попри загальний розклад армії, на її балансі перебувала велика кількість військового майна, діяли супутні установи (госпіталі, допоміжні підрозділи), залишалася в лавах частина військових, які не піддалися на агітацію та очікували законної демобілізації. Усе це вимагало значних фінансових витрат, які після падіння Тимчасового уряду та приходу до влади в Росії більшовиків лягли на Центральну Раду та Генеральний Секретаріат.

Доцільності в утримуванні небоєздатного війська не було. На німецько-російському фронті було досягнуто перемир'я, і воєнні дії не велися. Йшлося до підписання мирної угоди. Боротися проти більшовиків підрозділи, що лишилися воювати, були неспроможними. З огляду на ці обставини генеральний секретар військових справ Микола Порш у грудні 1917 р. ухвалив рішення про повну демобілізацію армії. Нова українська армія мала бути створена на нових засадах, що були прописані у законі Центральної Ради «Про утворення Українського Народного Війська» від 16 (3) січня 1918 р.

⁵¹ Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії. *Український історичний журнал*. 2012. № 3. С. 4—27.

⁵² Петрів В. *Спомини з часів Української революції (1917—1921)*. Ч. 1: До Берестейського миру. Львів: Червона калина, 1927.

УНР: ВАЖКЕ ДЕРЖАВНЕ УСАМОСТІЙНЕННЯ

Третій Універсал: на шляху до незалежності. УНР було проголошено 7 листопада 1917 р. III Універсалом УЦР. Цей документ передбачав також вибори (27 грудня) та скликання (9 січня) Українських установчих зборів. До того часу влада в УНР мала належати Центральній Раді та Генеральному секретаріату: «До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України»¹. До складу УНР увійшли Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська та Таврійська (без Криму) губернії².

Проголошення III Універсалу супроводжувалося урочистостями: молебнями, співом «Заповіту» та «Ще не вмерла Україна», підняттям національного прапора. На адресу Центральної Ради, знову, як і в перші місяці революції, надходила безліч вітальних листів та телеграм, а українські газети рясніли повідомленнями про підтримку III Універсалу територіальними громадами, різноманітними зборами, з'їздами, громадськими організаціями, профспілками та радами.

Створення УНР активно обговорювалося міськими думами³. Їхня позиція була надзвичайно важливою для легітимізації влади Центральної Ради. Адже великі міста залишалися,

¹ *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.* Т. 1. Київ: Наукова думка, 1996. С. 400.

² Бойко О.Д. *Формування території Української незалежної держави в часи Української революції (1917—1921 рр.).* Київ, 2007.

³ Скальський В. Обговорення III Універсалу у Харківській міській думі (29 листопада та 2 грудня 1917 р.). *Український історичний збірник.* 2011. Вип. 14. С. 278—289.

як правило, індиферентними до українського руху, хоча й мали активні і досить потужні українські громади. Органи місцевого самоврядування мусили визначитися — чи підтримують вони входження до складу УНР. Дослідникам не відомі випадки протестів проти включення певних територій до української держави. Якщо вони й були, то не такі вже й помітні.

Обговорення III Універсалу у Харківській міській думі відбулося 29 листопада та 2 грудня. Думські фракції та групи пропонували свої проекти резолюцій, які демонструють ставлення різних політичних партій (власне, їх харківських організацій) до цього акта і загалом до Центральної Ради, українського національно-визвольного руху та ідеї української державності. Ці постанови стали концентрованим відображенням громадської думки мешканців Харкова. Після тривалих дебатів міська дума підтримала III Універсал⁴. Подібні постанови ухвалювали і в інших містах, повітах та губерніях.

Чи не найпершим серед завдань, які мала вирішити УНР, була проблема державного апарату, успадкованого від Тимчасового уряду, а пізніше дещо модифікованого. Органи державної влади були продуктом революційної творчості в центрі й на місцях, а тому різномірними. Для їх уніфікації, становлення гілок влади та розподілу повноважень, зрозуміло, був потрібний час і тісна співпраця осіб, яким населення делегувало повноваження і висловило впевнений вотум довіри.

Номінально структура органів влади на українських землях на листопад 1917 р. мала такий вигляд. Законодавчий орган — Центральна Рада, виконавчий — Генеральний секретаріат, який до проголошення III Універсалу був вищим органом Тимчасового уряду, а з січня 1918 р. мав назву Рада народних міністрів.

У назві центрального органу виконавчої влади простежуються цікаві конотації: секретарства діють за автономної України, міністерства створюються і є ознакою незалежної держави. Творці Генерального секретаріату через назву підкреслювали вторинність / підпорядкованість своїх повноважень щодо російського федеративного уряду.

Судову гілку влади складали Генеральний, апеляційний, міські, повітові та дільничні суди.

Виконавча владна вертикаль УНР являла собою систему губернських та повітових комісарів. На чолі губерній стояли губернський комісар та губернська рада об'єднаних громадських організацій (які мали скласти повноваження після виборів до місцевих народних рад). Комісарів призначало Генеральне секретарство (після IV Універсалу — міністерство) внутрішніх справ. У повітах система дублювалася. З часом, після проведення виборів до органів місцевого самоврядування ради об'єднаних громадських організацій припиняли свою діяльність.

Крім того, з 28 (15) лютого 1918 р. у місцевостях, що перебували у воєнному стані чи стані облоги, було запроваджено посади губернських та повітових

⁴ Там само.

комендантів⁵, а в місцях дислокації військ Центральних держав були відповідно австрійські чи німецькі коменданти. Місцеве самоврядування було представлене губернськими, повітовими та волосними земствами (з 19 грудня — народними радами та їх виконавчими органами — народними управами⁶), а також міськими думами.

На час проголошення УНР у багатьох адміністративних одиницях вже було проведено демократичні вибори до земств, відбулися їх перші засідання. Так, у Київському повіті вибори до повітового земства пройшли 15—17 жовтня⁷, до волосних земств Уманського повіту — 10 вересня, до Уманського повітового земства — 8 жовтня⁸, до волосних земств Роменського повіту — 20 серпня⁹, до Гадяцького повітового земства — 8 жовтня¹⁰. Тож потреба в радах об'єднаних громадських організацій поступово відпала.

Щоправда, через складну політичну ситуацію та зовнішнє військове вторгнення в Україну виникла проблема виборів до губернських народних рад (земств). Так, перше засідання Полтавської губернської народної ради відбулося наприкінці грудня 1917 р.¹¹, а Подільської — лише за кілька днів до гетьманського перевороту — 22—26 квітня 1918 р.¹²

Органи влади УНР не були уніфіковані. Спостерігалися відмінності на місцях у назвах, складі та обсягах повноважень інституцій. Крім того, місцеві органи, виходячи з власних уявлень про справедливий устрій, по-різному розуміючи самоврядування, самі вносили безлад у державне управління.

Через більшовицькі заколоти та російсько-українську війну робота державного апарату була значною мірою дезорганізована. Так, станом на початок березня 1918 р. голова Ради міністрів УНР В. Голубович виконував обов'язки ще й міністра закордонних справ та міністра торгу і промисловості, П. Христюк обіймав посади міністра внутрішніх справ та міністра освіти, М. Ткаченко — міністра юстиції та міністра фінансів, місце перебування кількох інших міністрів було невідоме¹³. Міністерства були недоукомплектовані чиновниками (наприклад, у департаменті митних зборів міністерства фінансів із 60 посад було зайнято лише 28¹⁴) і навіть розшукували своїх співробітників через газети.

⁵ *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1996. С. 169—170.*

⁶ *Київські губерніяльні вісти. 1918. № 25.*

⁷ Там само. 1917. № 25.

⁸ *Вільна Україна. 1917. № 19.*

⁹ *Вісник Полтавського губернського громадського комітету. 17 серпня 1917. № 97. С. 4.*

¹⁰ *Газета гадяцького земства. 30 жовтня 1917. № 103. С. 3.*

¹¹ *Нова Рада. 1918. № 8.*

¹² Завальнюк О.М., Стецюк В.Б. *Земства Поділля в добу Української революції 1917—1920 рр.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. С. 126.

¹³ *Нова Рада. 1918. № 32, 13 березня (28 лютого). С. 2.*

¹⁴ Гай-Нижник П.П. Народне міністерство фінансів УНР: проблеми становлення (січень—квітень 1918 р.). *Український історичний журнал. 2008. № 1. С. 65.*

Посилювалися негативні тенденції і через політичні конфлікти в Центральній Раді, що кілька разів призводили до змін у складі РНМ. У січні 1918 р. уряд В. Винниченка було замінено урядом В. Голубовича, який також виявився нестійким. Після урядових криз у березні та квітні частина міністрів пішла у відставку.

Такі самі проблеми спостерігалися і на місцевому рівні. Наприклад, у Липовецькому повіті виконувач обов'язків повітового комісара Т. Коцюбинський звільнився в середині квітня 1918 р., а на його місце нікого не було призначено. Залишалася вакантною і посада помічника повітового комісара¹⁵. У Сквирському повіті протягом березня—квітня 1918 р. на посаді комісара змінилося чотири особи¹⁶. Губернські та повітові комісари, міліція діяли в умовах хронічного браку фінансування та відсутності озброєнь.

Ситуацію соковито описав у своїх спогадах П. Скоропадський: «В центральних державних інституціях був повний хаос і не було жодної надії, щоби правильна робота могла залагодитись, бо це було швидче не державні інституції, а партійні «ячейки», зложені з людей здебільшого мало освічених і зовсім не досвідчених в тих справах, які їм були доручені»¹⁷. Про проблеми з кадрами для державної служби в УНР яскраво свідчить розповідь галичанина О. Станіміра: «Ми, звільнені полонені подались до Галицько-Буковинського Комітету, щоб там зголоситись. В комітеті було гамірно і повно народу. Нас привітав сам голова д-р В. Сабат словами: «Добре, панове, що ви приїхали, нам треба рук до праці, ми вас потребуємо», а звертаючись до мене додав: «Ви, пане товаришу, знаменитий організатор і промовець, ви підете на повітового комісара до Білої Церкви. Прийдіть завтра до комісаріату, там отримаєте дальші вказівки і 200 000 карбованців на потрібні видатки»... Я промовив: «Пане докторе, я щойно пізнав вас і ви мене, я не є ані організатор, ані промовець, я собі звичайний студент прав, і на такий пост, як повітовий староста (комісар) не надаюся»¹⁸.

Як бачимо, складнощі з кадрами для державного апарату дійсно були, якщо на такі відповідальні посади брали перших-ліпших студентів. Радянська історіографія пов'язувала це з начебто спротивом українського населення владі ЦР та його симпатіями до жовтневого перевороту. Проте й більшовицька влада мала неабиякі проблеми з визнанням: «В городе Ромны и Роменском уезде распоряжения Роменского военно-революционного комитета некоторыми жителями игнорируются»¹⁹. Селяни просто відмовляли в підтримці будь-якій владі і захопилися анархічними ідеями: «Народ тем временем начинает уверять сам себя, что он сам для себя закон и движется по линии автономизирования каждой своей

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. Р-2796. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 27—28.

¹⁶ Карпенко Г. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини. *Літопис революції*. 1931. № 1—2. С. 75.

¹⁷ Скоропадський П. *Спогади: кінець 1917 — грудень 1918*. Київ-Філадельфія, 1995. С. 57.

¹⁸ Станімір О. *Моя участь у визвольних змаганнях 1917—1920 рр.* Торонто, 1966. С. 15.

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 2988. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 2.

деревни»²⁰, — зауважував з цього приводу сучасник. Втім, у середовищі збуреного народу, що опинився на руїнах імперії Романових, не було спільних поглядів на жодне зі значущих політичних питань: «Населення повіту доведено до того, що по більш забитих селах збираецця йти громадами «просить Царя», а по другіх селах під Києвом збираецця зо зброєю та кілками «виганять Центральну Раду і все начальство»²¹.

Водночас селяни приймали сильну владу, якщо така з'являлася в селі чи повіті. Так сталося з військовою частиною під командуванням В. Петріва. Коли остання під час переходу із Західного фронту в Україну увійшла до Олевська, «гайдамаки не мали хвилинок спокою. Праця кипіла. Виправляли потяги на Київ з майном, реквізували переходячі ешелони з організованими та дезорганізованими дезертирами, впорядкували життя та самооборону околичних сіл, звідки вже зранку 15 почали приходити делегації... Всі вони звертаються за вказівками до штабу полку, який сам не має жадних інструкцій, жадних розпорядків, жадних уповноважень про утворення громадського ладу; сам йде на помацки. Не можна було відмахуватись від життя, бо каламутні хвилі анархії та демобілізованої сольдатески вже починали викидати своє шумовиння на поверхню»²². Мешканці цього поліського містечка, змучені дезорганізацією державної влади, раптово дістали підтримку з боку українського війська. У результаті полк став центром громадського життя Олевська та околиць, а мешканці — прихильними до української ідеї, з етнографічних українців («селян», «мужиків», «тутешніх») перетворившись на українців за переконаннями.

Скрутною ситуацією в державному апараті скористалося чимало місцевих діячів. Вони встановлювали свою владу на невеличкій території, створювали збройні загони і забезпечували життєдіяльність свого села, тероризуючи сусідні. Доволі часто це призводило до справжніх боїв між близькими селами. Так, Кондрацька волосна управа Ананьївського повіту Херсонської губернії повідомляла коменданта станції Бірзула, що «села Гандробури й Липецьке заключили між собою союз й об'явили війну Кондрацькому селу. З огляду на те, що населення озброєне мало, просимо негайно прислати підмогу себто одного кулемета та 100 самопалів»²³.

Проте не слід абсолютизувати інформацію джерел і вважати весну 1918 р. періодом суцільної управлінської кризи та поширення анархії в УНР. Державний апарат, хоч і слабкий, все ж функціонував. Практично в кожному повіті, за бажання, можна було знайти представника влади УНР. В умовах війни, стихійної масової самовільної демобілізації, руйнівної більшовицької агітації УЦР та РНМ вживали заходів до налагодження нормального життя. І при цьому влада УНР намагалася залишитися вірною демократичним принципам, знайти компроміс між усіма мешканцями України.

²⁰ Там само. Ф. 628. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 145.

²¹ Державний архів Київської області. Ф. Р-1871. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 52—53.

²² Петрів В. *Військово-історичні праці: Спомини*. Київ, 2002. С. 287.

²³ *Нова Рада*. 1918. № 21. С. 2.

Більшовицька агресія та проголошення незалежності України. Від самого початку УНР лихоманило від політичної боротьби. Найбільшого клопоту завдавали ліворадикальні сили — більшовики. Їхні перші серйозні спроби захопити владу в Україні припадають на листопад 1917 р., ще до проголошення УНР III Універсалом. Після Жовтневого перевороту в Петрограді захоплення влади в Україні стало одним із перших пунктів у їхньому порядку денному. За логікою експорту революції з Петрограда та Москви більшовики запалювали місто за містом, регіон за регіоном. Тоді відбулися більшовицькі виступи, зокрема в Києві, Вінниці, кількох інших містах. Здебільшого ці спроби були невдалими (попри пізніші твердження радянських істориків та пропагандистів)²⁴. У радянській історіографії вони були поіменовані «жовтневими повстаннями» та «встановленням радянської влади».

Невдовзі серед більшовиків виникла ідея проведення Всеукраїнського з'їзду рад, який би переобрав Центральну Раду та перетворив її з демократичного загальногромадянського органу на всеукраїнський центральний орган трьох суспільних станів — селянства, робітництва та солдатів. Мета задуму була очевидною: на виборах делегатів за такою схемою більшовики отримали б кількісну перевагу, оскільки умови виборів були абсолютно дискримінаційними.

Вочевидь, Українська Центральна Рада також не була обрана на прямих, вільних, загальних виборах. Однак система представництва в Центральній Раді була доволі демократичною. Фактично кожна організація, що заявила про своє бажання, отримувала квоту на представництво. Навіть більшовики свого часу увійшли до Центральної Ради. Щоправда, згодом залишили її.

Всеукраїнський з'їзд рад більшовикам все ж вдалося скликати. При його відкритті 17 (4) грудня 1917 р. виявилось, що вони опинилися в меншості. Тоді пробільшовицькі делегати з'їзду вирушили до Харкова. Там за політичної та військової підтримки російської Ради народних комісарів вони провели власний альтернативний Всеукраїнський з'їзд рад, за результатами якого створили альтернативний Генеральному секретаріатові «уряд» — Народний секретаріат та «парламент» — «Центральний виконавчий комітет совітів робітничих, солдатських та частини селянських депутатів України». При цьому залишили назву держави та навіть назву офіційної газети — «Вістник Української Народної Республіки». Ці органи мали дублювати і вочевидь дискредитувати УЦР, імітуючи боротьбу самих українців проти Центральної Ради, і прикривати експансіоністські наміри російських більшовиків ширмою «громадянської війни».

²⁴ В «Історії міст та сіл Української РСР» зазвичай вказано жовтень-грудень 1917 р. або січень-лютий 1918 р. При більш уважному прочитанні історичних джерел помітно, що поняттям «встановлення радянської влади» автори називали цілу низку різноманітних подій: від ухвалення місцевою радою постанови про підтримку більшовицького уряду або отримання більшовиками переваги в раді до захоплення конкретного населеного пункту Червоною гвардією. При цьому реальна влада в місті чи селі залишалася в руках органів місцевого самоврядування — продовжували діяти міські думи та управи, міські голови. А більшовики просто тішилися тим, що їх не заарештовували.

Водночас з'являється ультиматум ленінського Раднаркому до Центральної Ради з погрозами оголошення війни. Більшовики розпочинають агресію проти УНР, активно просуваючи свої війська у двох основних напрямках — на Харків—Дон і на Полтаву—Київ, принагідно організовуючи чергові спроби заколотів в українських містах і закликаючи солдатів залишати Південно-Західний та Румунський фронти. Заходи військового міністерства УНР на чолі із С. Петлюрою зі стримування масового дезертирства не давали бажаних результатів. Вояки колишньої російської імператорської армії масово поверталися до своїх домівок.

С. Петлюра вимагав від уряду негайного рішення про організацію спротиву агресії. Однак наражався на протидію голови уряду В. Винниченка, який вважав можливим мирний спосіб вирішення конфлікту з російським Раднаркомом. Врешті, С. Петлюра оголосив про свою відставку і, сформувавши добровольчий Гайдамацький кіш Слобідської України, вирушив на полтавський напрямок для боротьби з більшовиками. Новим військовим міністром став Микола Порш.

Одним із його рішень було оголошення повної демобілізації решток старої армії. Доволі часто в сучасній літературі можна натрапити на критику цього рішення. Мовляв, УНР залишилася без армії у такий скрутний час. Однак критики забувають, що рівень боєздатності армії не витримував жодної критики. Солдати та офіцери не хотіли воювати. Тим паче проти російських більшовиків.

Звичною справою для решток армії став непослух своїм командирам, невиконання наказів. Навіть українізовані частини та різноманітні «охочекомонні» полки, що прийшли з різних частин колишньої імперії та були названі на честь славетних українських гетьманів, відмовлялися виконувати розпорядження влади і командування. Але фінансування вимагали — їх потрібно було годувати, одягати, лікувати. Грошей на це в республіканській скарбниці не було, державна фінансова система лише починала налагоджуватися. Матеріальна незабезпеченість загрожувала перетворенням деморалізованих військових на неконтрольовану агресивну силу. Досить згадати про Шевченківський та Дорошенківський полки, які просто оголосили себе нейтральними в більшовицько-українському конфлікті. Хоча ще пів року перед цим у Петрограді гордо крокували під синьо-жовтими знаменами і вимагали передислокації в Україну. В окресленій ситуації альтернативи демобілізації військових частин не було.

Тож рішення М. Порша про загальну демобілізацію було цілком логічним і виправданим. Тим паче, що невдовзі було ухвалено закон «Про народне військо (міліцію)», який визначив засади формування нової української армії відповідно до панівних тоді ідеологічних уявлень про збройні сили. Невдовзі було сформовано Окремий Запорозький загін Армії УНР. Однак практика показала, що ухвалені рішення не досягли своєї мети. Більшовицьку загрозу не було ліквідовано. Докладених зусиль виявилось замало. Ані С. Петлюра, ані М. Порш не зуміли організувати ефективний спротив агресору.

У ніч на Різдво у Києві невідомими був викрадений Леонід П'ятаков — один з лідерів місцевої більшовицької організації. Спочатку знайшовся свідок,

який нібито бачив, як українські козаки втопили у Дніпрі сім мішків з трупами. Оскільки тієї передріздвяної ночі зникли ще й шість невідомих матросів, справу вважали з'ясованою. 4 (17) січня тіло Л. П'ятакова знайшли поблизу ст. Київ-Волинський²⁵. Вбивство набуло розголосу і спричинило потужну громадську реакцію. Член Центральної Ради бундівець Мойсей Рафес вніс відповідну інтерпеляцію (депутатський запит). Міністри мусили виправдовуватися і доводити власну непричетність до згаданих подій²⁶.

Таємниче зникнення та смерть фактично головного київського більшовика спонукала членів цієї партії активізувати свої зусилля із захоплення влади у Києві. Підготовку повстання за традицією здійснював ревком, що формував бойові дружини та поповнював запаси зброї. Але виступу більшовиків проти УНР завадив стан облоги у місті, який було запроваджено з 29 (16) січня наказом командувача Київської військової округи Миколи Шинкаря.

Комендантом Києва та околиць було призначено керівника місцевого Вільного козацтва, члена Центральної Ради соціаліста-самостійника Михайла Ковенка. Він провів кілька спецоперацій, заарештувавши чимало більшовиків, що готували повстання. З Арсеналу вивезли 6 вантажівок зброї. Ув'язнено понад 200 осіб. Різдвяні свята для більшовиків закінчувалися невдало.

Під арешт потрапили і кілька членів УЦР — Сергій Бачинський, Михайло Полоз, Гнат Михайличенко, Олександр Шумський, Григорій Ткаль, Андрій Овчаренко, Опанас Сіверо-Одоевський. Компанію їм склали Микола Біляшівський та Олександр Зарудний. А вже в камері штабу Вільного козацтва заарештовані зустріли свого колегу, також члена Центральної Ради (обіймав посаду товариша військового міністра) В. Кедровського, якого М. Ковенко затримав за кілька годин перед тим. Арештованих підозрювали в «державній зраді».

Проведені арешти спонукали УЦР обговорити питання про депутатську недоторканність. 4 лютого (22 січня) спеціальна слідча комісія зробила доповідь на засіданні Ради. Було встановлено, що між російським Раднаркомом та лівими есерами в Україні існувала змова проти Центральної Ради, яка передбачала її усунення. Декому із заарештованих було обіцяно посади в новому, пробільшовицькому уряді. У доповіді Бориса Мартоса було зазначено, що змовники погодилися «Катеринославщину, Таганрозьку округу та ще деякі гірно-промислові частини України прилучити до Московщини»²⁷. Комісія вважала, що М. Ковенко мав усі підстави здійснювати арешти.

Утім, справа до суду не дійшла. Київ невдовзі захопили російські червоногвардійці під командуванням Михайла Муравйова.

²⁵ Шевченко Т.М. Вбивство Л. Пятакова: документи Держархіву Київської області. *Український історичний журнал*. 1990. № 4 (349). С. 95—99.

²⁶ *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р.* / Упоряд.: В.Ф. Верстюк (кер.) та ін. Київ: Наукова думка, 1997. С. 74.

²⁷ Там само. С. 122.

Прийшовши до влади в Центральній Росії, більшовики за допомогою своїх військових сил послідовно «відпрацьовували» два основні напрямки: Дон і, власне, Україну. Наприкінці 1917 р. на Дону сформувався потужний осередок опору більшовикам. З фронтів Першої світової війни на Дон повертались ешелони козаків. Їхали вони здебільшого через Україну. Влада УНР не перешкождала цим пересуванням, адже очікувала подібного сприяння (а швидше, невтручання) від інших урядів стосовно пересування українських вояків. Більшовики використали це для поширення тези про те, що українці підтримують антибільшовицькі сили на Дону. На переломі 1917—1918 рр. на сході УНР більшовики намагалися з перемінним успіхом встановити свій контроль над ключовими містами та вузловими залізничними станціями. Подекуди їм це вдавалося, в інших місцях їм успішно протистояли донські козаки.

Інший напрямок більшовицької агресії — проти УНР, на Київ та Катеринослав. Наступ на Київ вівся по залізницях: через Харків—Полтаву та Бахмач. Захищати нещодавно проголошену УНР не було кому. Чи не єдиною ефективною збройною силою в розпорядженні Центральної Ради був Гайдамацький кіш Слобідської України. Його було сформовано у грудні 1917 р. під проводом С. Петлюри.

З Києва виглядало так, що основна загроза від більшовиків насувається з Полтавського напрямку. Командувач радянських військ Володимир Антонов-Овсієнко писав, що «головний удар вирішено направити на Полтаву»²⁸. Тож Гайдамацький кіш Слобідської України рушив у тому напрямку. Впродовж кількох днів відбувалися сутички за Полтаву, Миргород, Ромодан — практично за кожну залізничну станцію. У Ромодані більшовицьке військо розділилося. Одна частина продовжила рух на Київ через Гребінку, інша вирушила на Бахмач.

Під Гребінкою стався бій, який затримав подальше просування більшовиків. Газета «Нова Рада» повідомляла: «Бої, що почалися три дні тому між українськими частинами й большевицькими в районі ст. Гребінка, ще не скінчилися»²⁹. Українські вояки розібрали залізницю. Натомість червоноармійці в Бахмачі зішлись в бою із силами Першої юнацької школи ім. Богдана Хмельницького. 18 (5) січня 1918 р. київські українські організації зустрічали тіла перших убитих на більшовицько-українській війні³⁰. За кілька днів їх було поховано на Фролівському цвинтарі³¹.

Це була прелюдія бою під Крутами. Тривожні повідомлення про ситуацію під Бахмачем та похорони загиблих збурили політично активних українців. Провід УНР не міг перекинути військо з полтавського напрямку на бахмацький. Це

²⁸ Антонов-Овсієнко В. *Записки о гражданской войне*: в 4 т. Т. 1. Москва: Высший военный редакционный совет, 1924. С. 134.

²⁹ *Нова Рада*. 1918. № 11.

³⁰ *Крути. Січень 1918 року*: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій / Упоряд. Я. Гаврилук. Київ: Просвіта, 2008. С. 67.

³¹ Там само. С. 72.

означало би розпорошити сили, яких і так бракувало. Тож підкріплення під Бахмач виїхати не могло. Але зголосився щойно сформований Студентський курінь. Його основу становили студенти та нещодавні випускники столичних вишів. До куреня записалися й кілька гімназистів старших класів.

З-під Бахмача українські війська відступили до Крут. Туди ж прибув і Студентський курінь. 29 (16) січня (за дослідженням Михайла Ковальчука — 30 (17) січня ³²) відбувся бій, що увійшов до анналів української національної історії та пам'яті як символ боротьби за українську державність, приклад жертвності, відданості державі (чи ідеї державності), а також трагедії, покликаної мобілізувати націю перед загрозою зовнішньої агресії.

Про перебіг та конкретні обставини бою дослідники все ще сперечаються. Під час бою чи відразу ж після нього до більшовицького полону потрапила частина вояків Студентського куреня. Поранених більшовики відправили до шпиталю у Харків, звідки вони утекли. Решту було замордовано або розстріляно. Серед загиблих було семеро гімназистів. Їхні імена встановлено й перевірено. Це — Василь Гнаткевич, Євген Тернавський, Андрій Соколовський, Іван Сорокевич, Григорій Піпський, Павло Кольченко, Микола Ганкевич ³³. Також з'ясовано, що серед розстріляних були Микола Божинський-Божко, Дмитро Лизогуб, Олександр Попович, Володимир Шульгин, Олександр Борозенко-Конончук, Сидір Пурик-Пуриченко ³⁴. Усі інші імена, які згадують у цьому контексті, потребують додаткового підтвердження.

Після боїв під Крутами та Гребінкою більшовицькі війська впритул підійшли до Києва. У цей час провідні політики УНР задумалися над проголошенням повної незалежності України. Ситуація в державі була критичною: зі сходу наступали більшовики, вибори до Українських установчих зборів відбувалися з великими проблемами, в деяких регіонах їх перенесли або ж узагалі скасували. У Києві запроваджено стан облоги, а комендант Михайло Ковенко, як уже згадувалося, заарештував групу членів Центральної Ради, які готували державний переворот. Тим часом політики пишуть, а преса обговорює проекти конституції, земельного закону та закону про національно-персональну автономію. Досягнуто перемир'я на німецькому фронті. Українська мирна делегація стала повноправним учасником переговорів у Бересті з представниками держав Четверного союзу, які вимагали визначення державного статусу УНР.

Саме в таких умовах 22 (9) січня до Центральної Ради було подано три проекти Універсалу: Михайла Грушевського, соціал-демократів (Володимира Ви-

³² Ковальчук М. Бій під Крутами: відомі й невідомі сторінки. *Історична правда*. URL: <http://www.istpravda.com.ua/research/2014/01/29/141189/> (дата звернення: 20.11.2020).

³³ Дворянин, попович та селянський син (штрихи до біографій загиблих під Крутами у січні 1918 року) / Упоряд. В. Скальський. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр.* 2011. Вип. 6. С. 389—408.

³⁴ Скальський В. Остаточного списку розстріляних під Крутами не складено. *Likbez*. Історичний фронт. URL: <http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-ostatochnogo-spisku-rozstrilyanih-pid-krutami-ne-skladeno.html> (дата звернення: 20.11.2020).

ниченка) та есерів (М. Шаповала і М. Солтана). Очолювані С. Єфремовим соціалісти-федералісти були проти, вважаючи, що «новий акт, якщо його буде видано, тільки ще раз стрясе без жадної потреби повітря, ще раз зіб'є порожню піну на поверху нашого життя, яка хутко розійдеться, не лишивши по собі ніякого твердого сліду»³⁵. У ході дискусій за кілька днів виробили узгоджений варіант, який було поставлено на поіменне голосування 24 (11) січня 1918 р. У засіданні брали участь 49 членів Ради, з них 39 — за (українські фракції), чотири — проти (меншовики і Бунд) і 6 утрималися (російські есери, Поалей Ціон, Єврейська соціалістична робітничка партія та революційна фракція Польської партії соціалістичної)³⁶. Україну було проголошено «самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою українського народу». Тоді здавалося, цього можна досягти через компроміси й тісну співпрацю солідарних політичних сил.

Берестейський мир та світ після нього. 10 лютого 1918 р. українські та німецькі газети радісно повідомляли про мир. Польські газети того ж дня вийшли з траурними передовицями. А напередодні, 9 лютого (27 січня) 1918 р. у Бересті між Українською Народною Республікою з одного боку та Австро-Угорщиною, Німеччиною, Болгарією та Туреччиною з іншого було підписано мирний договір.

Гасла, що обіцяли завершення війни, були одними з найпопулярніших у 1917 р. Вимога миру звучала на всіх більш-менш поважних і представницьких форумах. Утім, до більшовицького перевороту в Петрограді українські політики вважали, що мирні переговори має проводити загальноросійський федеративний уряд з безумовним дотриманням інтересів України. Після падіння Тимчасового уряду та проголошення Української Народної Республіки стало очевидним, що українцям про мир потрібно домовлятися самотужки.

3 грудня (20 листопада) в Києві отримали телеграму від головнокомандувача Румунського фронту генерала Д. Щербачова про укладання перемир'я на фронті³⁷. М. Грушевський терміново скликав засідання Малої Ради. Вона постановила, що «Центральна Рада приступає також до активного переведення справи миру»³⁸. До Берестя, де відбувалися більшовицько-німецькі переговори, виїхало українське представництво: М. Порш, В. Голубович, К. Мацієвич, М. Левицький, М. Любинський, О. Севрюк, а також ряд «спеціалістів у справах економічних, фінансових, торгівельних»³⁹.

9 січня 1918 р. (28 грудня 1917 р.) до переговорів у Бересті долучилася українська делегація. Німецька сторона позитивно сприйняла появу українців. Держави Четверного союзу визнали делегацію Голубовича — Севрюка повноправ-

³⁵ Єфремов С. *Публіцистика революційної доби (1917—1920 рр.)*: у 2 т. Т. 1. Київ: Дух і Літера, 2013.

³⁶ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали*: у 2 т. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1997. С. 102.

³⁷ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали*: у 2 т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1996. С. 573.

³⁸ Там само. С. 469.

³⁹ Там само. С. 13.

ною. Натомість керівник делегації радянської Росії Л. Троцький не зробив цього, оскільки більшовики вже проголосили УНР радянською республікою, а більшовицькі війська розпочали небезуспішну агресію проти УНР. Утім, Л. Троцький все ж заявив, що «не має жодних заперечень проти участі української делегації в мирних переговорах»⁴⁰.

Тим часом в Україні відбувалися події, про які йшлося в попередньому параграфі, — більшовики підступали до Києва, у самій столиці викрили планований антиурядовий заколот, а Центральна Рада врешті ухвалила IV Універсал. Після провального більшовицького заколоту делегація УНР отримала додаткові аргументи на користь своєї правочинності. До того ж голова української делегації В. Голубович став прем'єр-міністром УНР.

Держави Четверного союзу використали переговори з українцями задля тиску на більшовиків. Особливих симпатій до українського народу вони не відчували. Мотивації Німеччини та Австро-Угорщини до підписання миру були очевидними. Чотири роки війни виснажили їх матеріально, країни переживали серйозні продовольчі кризи. Не дарма Берестейський мирний договір серед німецьких публіцистів дістав назву «Хлібний мир». Крім продовольства, Німеччина та її союзники отримували можливості перекинути війська зі Східного фронту на захід для продовження війни з Антантою. Для України ж мир був одним із наріжних каменів державної політики та передумовою державотворення, яке в умовах війни було приреченим.

Окремою вкрай гострою проблемою, що обговорювалася, був статус територій Австро-Угорщини, населених українцями. Делегація УНР порушила питання «приєднання до України Холмщини, Підляшшя й плебісциту в Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатській Україні»⁴¹. Це було викликом для Австро-Угорщини. Врешті домовилися про підписання окремого секретного протоколу, де йшлося про автономний коронний край для півдавстрійської України⁴².

9 лютого (27 січня) 1918 р. у присутності великої кількості журналістів та хронікерів Берестейський мирний договір нарешті було укладено. Це була безперечна перемога української дипломатії — міжнародне визнання УНР, підтвердження миролюбних прагнень українського уряду, союз із потужним військово-політичним блоком. Сам мирний договір був пакетом з 10 документів. Пізніше окремо укладалися торговельно-економічні угоди.

Підписання мирного договору між УНР та державами Четверного союзу означало, що завдання Берестейської мирної конференції було виконано. Схід-

⁴⁰ Причуляк П.П. *Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917—1918)*. Київ, 2004. С. 60.

⁴¹ *Берестейський мир: спомини та матеріали. З нагоди 10-тих роковин. 9/II. 1918 — 9/II. 1928 р.* / Упоряд. І. Кедрин. Львів-Київ: Червона калина, 1928. С. 151.

⁴² Уська У.Р. Таємний протокол між УНР та Австро-Угорщиною від 8.02.1918 р.: проблема автентичності тексту. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Держава та армія. 2013. № 752. С. 212—218.

ноєвропейський театр Першої світової війни нарешті мав юридичні підстави згорнути свої лаштунки.

Утім, залишалися і зміцнювали свою потугу більшовики. Намагаючись укласти мир будь-якою ціною, радянська делегація погодилася на всі вимоги німецької сторони, зокрема — визнати незалежну УНР. 3 березня 1918 р. мирну угоду між Росією, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Османською імперією було підписано.

Берестейський мирний договір між Україною та державами Четверного союзу припинив воєнні дії, сприяв встановленню дипломатичних відносин (за короткий час держави обмінялися посольствами), визначив взаємну відмову від контрибуцій, передбачав обмін військовополоненими та повернення біженців. Незалежна Україна отримала визнані державні кордони.

Після укладення миру УНР офіційно звернулася до своїх нових союзників по військову допомогу в боротьбі проти більшовиків. Безумовно, Німеччина та Австро-Угорщина були зацікавлені в контролі над українськими територіями, звідки мали надходити продовольство і сировина. 18 лютого розпочалася узгоджена військова операція. Німецькі, австро-угорські та українські війська наступали швидко. Більшовицькі загони відступали доволі хаотично і за невеликими винятками практично не чинили опору.

1 березня більшовиків у Києві вже не було. Вони спішно втікали, перед тим пограбувавши місто. За свідченнями очевидців, вивозилося все більш-менш цінне, що потрапляло під руки: «Картина втечі більшовиків була доволі оригінальною: здавалося, пів-міста жителів виїжджають або переїжджають на нові квартири. Візники і підводи, навантажені всіляким домашнім скарбом, — подушками, самоварами, перинами, стільцями... і все це мчалось поспіхом, під охороною одного, двох солдатів червоної армії, озброєних гвинтівками»⁴³. Не забули прихопити із собою гроші Державного банку. Грабували навіть релігійні святині — Софійський собор та Феофанівський монастир. Мости через Дніпро і кілька артилерійських складів було заміновано. Загалом газети змальовували апокаліптичну картину.

З відходом червоних військ у Києві було відновлено діяльність Комісії з охорони порядку й безпеки. Відразу ж було розпочато видачу зброї будинковим комітетам для самооборони. Завдяки цьому напругу в місті дещо вдалося знизити. За згоди німецького командування першими до столиці вступили українські підрозділи. Комендантом міста став хорунжий сердюцького полку ім. Богдана Хмельницького Власенко. Він запевнив, що військо «віддає охорону міста цілком міському самоврядуванню і значить усю владу в Києві передає думі»⁴⁴.

Водночас газета «Нова Рада» опублікувала інформацію, отриману з телефонної станції: «Петлюра переказав по телефону, що він уже за кілька верстов

⁴³ Могилянский Н.М. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 году). *Архив русской революции*. Т. 11. Москва: Терра — Политиздат, 1991. С. 74—105.

⁴⁴ *Нова Рада*. 1918. № 25.

від Київа, щоб людність поставилась до цього спокійно і відбирала б награване від більшовиків»⁴⁵. Чи дійсно С. Петлюра виступив з таким закликком, і якщо так, то чи не було перекручено зміст його слів? Навіть якщо командир Гайдамацького коша Слобідської України і зробив таку заяву, то швидше за все мав на увазі недопущення вивезення з Києва цінностей, награваних більшовиками. Хоча, звісно, не можна відкинути, що С. Петлюра вдався до популізму. Гасло «відбирати награване» відповідало настроям населення (але не його інтересам). І щоб створити враження про себе як про радикального діяча, який задовольняє прагнення киян, С. Петлюра міг видати таке розпорядження. Але в такому разі він не прорахував наслідків. Як би там не було, слова «відбирати награване» пролунали, і вкладено їх було, найімовірніше поза його волею, в уста С. Петлюри.

Стероризоване і значною мірою деморалізоване суспільство кинулося виконувати цей заклик. Хвиля суспільної екзальтації, як було вже неодноразово, спрямувалася передусім проти євреїв. До погромів не дійшло, але випадків самосуду було чимало. За кілька тижнів більшовицької окупації України у населення склався стійкий образ більшовика-єврея: «всі красногвардійці були євреї»⁴⁶. Однак лунали й застереження проти огульного звинувачення єврейства. Один із публіцистів — А. Ніковський (Яринович) — у ті дні писав: «З того, що Шапіро був отаманом, Рахштейн — комісаром преси, Крицберг — фінансів, Ізраїль Кулик — писарем, Чудновський городським комісаром, ще не слідує, що винні взагалі євреї»⁴⁷.

Масштаби та наслідки самосудів у пресі й чутках перебільшувалися. Випадки розправ над більшовиками та євреями жваво обговорювалися обивателями, що формувало негативний образ української влади. До того ж невдовзі виявилось, що «багато грабіжників мають посвідчення вільного козацтва»⁴⁸, масово поширювалися чутки про розстріли й арешти, вчинені українським військом⁴⁹. Зрештою владі довелося докласти чимало зусиль, аби переконати громадян, що вільні козаки не мають стосунку до розправ. Міський голова писав розпачливі листи до командира Вільного козацтва Києва отамана О. Данченка, осібного коменданта Києва К. Прісовського, військового міністра О. Жуковського з проханнями відновити порядок⁵⁰. Військове керівництво видавало накази про припинення незаконних розправ. Державні та громадські органи закликали не допускати «ніяких актів насильства й помсти над ким би то не було»⁵¹. Вільне козацтво і Чорний курінь через пресу запевняли про свою непричетність до самосудів та розстрілів⁵². Проте громадськість і надалі була переконана, що погроми здійснювали «українці».

⁴⁵ Там само. № 24.

⁴⁶ Там само. № 28.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. № 24.

⁴⁹ Там само. № 25.

⁵⁰ Там само. № 26.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. № 28.

Навіть почесний отаман Вільного козацтва П. Скоропадський у своїх спогадах зазначав, що Особливий козацький відділ при військовому міністерстві на чолі з А. Певним «роздавав зброю без пуття всякому зброю, який звичайно ні про яке військове діло навіть і думати не хотів, а творив безчинства та всяку шарпанину іменем Вільного козацтва, тільки дискредитуючи останнє»⁵³.

Тож, як написав у своїх спогадах проф. М. Могилянський: «Українці-патріоти дозволили собі розкіш деяких диких ексцесів»⁵⁴. Проте ці ексцеси виглядали досить безневинно на фоні більшовицьких безчинств (хоча це не може слугувати виправданням).

Для розслідування чуток про розправи над євреями було створено «Дослідчу комісію при штабі особного коменданта м. Києва». Невдовзі з'ясувалося, що чутки значно перебільшені. Комісія виявила, що всього після відступу з міста більшовиків було затримано 264 особи, з них 189 — звільнено, 53 — передано до карного відділу і 22 — заарештовано⁵⁵. Подібна ситуація, можливо, лише в інших масштабах та проявах спостерігалася по всій УНР. Про складну криміногенну ситуацію, наприклад, у Полтаві пише історик В. Ревегук: «Відступаючі червоні війська, а разом з ними і кримінальні злочинці, грабували військові склади, магазини і приватні помешкання мирних жителів. У приміських селах червоногвардійці забирали усе, що потрапляло під руку: худобу, птицю, хліб, підводи»⁵⁶.

Великого розголосу набули події на залізничній станції Ромодан. Вільні козаки, що перебували там з метою охорони кількох потягів, розпочали бешкети. Їхніми жертвами ставали переважно євреї. Так, 8 квітня за звернення «товариш» вільні козаки побили різкими двома громадян єврейської національності, кількох пограбували. У містечку Сенча було заарештовано та розстріляно без судового слідства 29 більшовицьких симпатиків⁵⁷. На залізничних коліях поблизу Ромодана та Гребінки неодноразово знаходили тіла євреїв, яких викидали з потягів. Ці події стали предметом спеціальної інтерпеляції членів Центральної Ради Г. Гроссмана та М. Шаца до військового міністра та міністра внутрішніх справ.

Поза великими містами українське військо відчувало доволі прихильне ставлення населення. Після більшовицького терору армія УНР виглядала визволительською. Жителі Керчі сприйняли загін місцевих прикордонників, який зорганізувався щойно після втечі більшовиків, за українське військо: «зібрався величезний натовп... люди кричали «Ура!», цілували солдат і взагалі висловлювали надзвичайну радість»⁵⁸.

⁵³ Скоропадський П. *Спогади: кінець 1917 — грудень 1918*. Київ-Філадельфія, 1995. С. 101.

⁵⁴ Могилянський Н.М. Трагедія України (Із пережитого в Києві в 1918 році). *Архів руської революції*. Т. 11. Москва: Терра — Политиздат, 1991. С. 74—105.

⁵⁵ *Нова Рада*. 1918. № 33.

⁵⁶ Ревегук В. *Полтавщина в перший рік Української революції. Доба Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.)*. Полтава: АСМІ, 2007.

⁵⁷ Там само. С. 156.

⁵⁸ Кришевський Н.Н. В Криму (1916—1918 г.). *Архів руської революції*. Т. 13. Берлін, 1924. С. 71—124.

Водночас спостерігалася деяка настороженість через появу німецьких чи австрійських солдатів. М. Грушевському доводилося неодноразово пояснювати причини приходу німців в Україну, було навіть видано спеціальну брошуру з промовистою назвою «Чого німці прийшли в Україну?». Однак уже в перші тижні перебування військ союзників на українській території сталися численні конфлікти з місцевим населенням, насамперед через вилучення продовольства та фуражу. Умови перебування армій Центральних держав в Україні не було визначено жодним з договірних документів.

Звільнення України від більшовиків тривало з 18 лютого до 8 травня 1918 р., коли імператор Вільгельм II віддав наказ про припинення наступу після зайняття Ростова-на-Дону. Штаб німецьких військ фельдмаршала Г. Айхгорна розмістився у Києві, а австро-угорських військ під командуванням фельдмаршала А. Крауса — в Одесі. Посольства очолили відомі дипломати — барон А. Мумм і граф Й. Форгач. Вся діяльність військових і дипломатів була спрямована на отримання з України обумовлених договорами обсягів продовольства й сировини.

Вже перші кроки співпраці показали управлінську недієздатність уряду В. Голубовича. Весняна посівна кампанія опинилася від загрозою зриву, і Г. Айхгорн змушений був видати наказ «Про засів полів», який спричинив загострення відносин з Центральною Радою. Німці, а згодом і австрійці вдалися до поширення юрисдикції військово-польових судів на громадян УНР, практикуючи їх арешти, екзекуції, вислання і розстріли. Незважаючи на спротив лівих фракцій рейхстагу, вагання МЗС і відомства канцлера, Г. Айхгорн і В. Гренер переконали Генеральний штаб і кайзера в нагальній потребі зміни українського керівництва. Спершись на правоконсервативні власницькі кола, невдоволені соціалістичними експериментами Центральної Ради, і заручившись згодою генерала Павла Скоропадського очолити новий уряд, німецьке командування інспірувало наприкінці квітня державний переворот. Позбавлена суспільної підтримки Центральна Рада фактично саморозпустилася.

Проголошена III Універсалом Українська Народна Республіка проіснувала 160 днів — від 7 (20) листопада 1917 р. до 29 квітня 1918 р. Центральну Раду незмінно очолював соціаліст за переконаннями науковець і політик Михайло Грушевський. Посаду голови уряду послідовно обіймали соціалісти Володимир Винниченко та Всеволод Голубович. Багатопартійну палітру репрезентували понад 30 осіб, які займали міністерські посади. В уряді діяла низка незвичних для тогочасних європейських держав органів — міністерства великоруських, єврейських, польських справ.

За час існування УНР Центральна Рада ухвалила ряд основоположних законів. Серед найбільш знакових — IV Універсал, яким проголошено повну самостійність УНР. Важливими також були закони, спрямовані на утвердження національної державності: «Про зміну назв земських інституцій», «Про умови обсаджування і порядок обрання суддів Генерального та Апеляційного судів», «Про прокурорський нагляд на Україні», «Тимчасовий закон про флот УНР»,

«Закон про грошову одиницю, биття монети та друк державних кредитових білетів», «Закон про громадянство УНР», «Закон про покарання всіх учасників війни проти Української Держави», «Закон про запровадження української мови у банківській і торговій сфері». Затверджено Державний Герб і Державну Печатку. У лютому 1918 р. Україна перейшла на новий стиль літочислення та середньоевропейський час.

Внаслідок більшовицької агресії на межі 1917—1918 рр. уряд УНР втратив контроль над більшістю своїх територій і відновив його в лютому—квітні за допомогою запрошених німецьких та австро-угорських військ. Українці дізналися, що таке зрада, до чого призводить прагнення нейтралітету і ризиковані компроміси з непримиренним ідеологічним ворогом.

Було укладено Берестейські мирні угоди з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Османською імперією — перші мирні договори під час Великої війни, які засвідчили міжнародну правосуб'єктність УНР. Однак тримісячний альянс із застарілими європейськими монархіями завершився фіаско молодій демократичній республіки. На зміну їй прийшов авторитарний режим, вбраний у шати давньоукраїнської гетьманської традиції і підпертий мілітарною силою тих самих союзників.

НОВІТНІЙ ГЕТЬМАНАТ: КОНСЕРВАТИВНО-ЛІБЕРАЛЬНИЙ РЕВЕРС НА ТЛІ РЕВОЛЮЦІЇ

Повалення Центральної Ради 29 квітня 1918 р. стало рубіжною віхою перебігу Української революції, яка ознаменувала завершення її національно-демократичного етапу. Успіх державного перевороту був забезпечений ситуативним збігом інтересів: німецького командування, занепокоєного перспективою зриву українською стороною поставок продовольства і сировини; консервативних, приватновласницьких кіл, що опинилися перед загрозою позбавлення земель, підприємств, капіталів; широких верств населення, зацікавлених у наведенні ладу і відновленні спокою. Зрештою, далися взнаки втрата донедавна авторитетною Центральною Радою суспільної підтримки та управлінська недієздатність українського уряду.

Гетьманат Павла Скоропадського постав як альтернатива парламентській УНР. Відкинуті нею, піддані революційному остракізмові власницькі кола після квітневого перевороту взяли реванш і запропонували програму реалізації нового державотворчого проекту. Його втілення в життя відбувалося на тлі загострення безлічі соціальних, класових, політичних суперечностей, які не лише виступали суттєвим гальмівним чинником, а й надавали цьому етапові революційної доби специфічних рис.

Політико-правові засади гетьманської держави. Ініціювавши зміну влади в Україні, німецьке командування поставало перед вибором форми правління майбутнього державного утворення. Генерал В. Гренер, пересвідчившись в адміністративній безпорадності місцевого уряду, схилявся до вже апробованого Німеччиною в Бельгії та Австро-Угорщиною в Сербії прямого імперського правління. Однак доводилося зважати на позицію відомства канцлера, МЗС та лівоцентристських фракцій рейхстагу, які відповідно до Брестських угод вважали Україну союзною державою.

Організатори повалення Центральної Ради в пошуках альтернативної форми влади звернулися до досвіду української козацької держави XVII ст., сподіваючись посилити свої позиції опертям на національну традицію та підвести історичний фундамент під новочасне відновлення Української Держави. Особливого значення після майже сакрального «українського Великодня» 1917 р. набував саме історичний аргумент: традиція проти революційних — і як засвідчив невтішний досвід — болісних експериментів. Додаткової ваги проекту мала надавати й постать Павла Скоропадського — нащадка давнього гетьманського роду. Одержавши 24 квітня запевнення В. Гренера в підтримці німцями здійснення державного перевороту, він мав лише кілька днів для складання документів, що мали бути оприлюднені у зв'язку з його проголошенням гетьманом усієї України. В умовах цейтноту наближені до П. Скоропадського правники спішно підготували два базових акти гетьманської влади: «Грамоту до всього українського народу» і «Закони про тимчасовий державний устрій України»¹.

Грамотою П. Скоропадський проголосив себе гетьманом усієї України, висловив вдячність Центральним державам за відстоювання цілісності і збереження спокою в Україні, наголосив на нездатності колишнього українського уряду до державного будівництва. Центральна і Мала Рада, всі земельні комітети оголошувалися розпущеними. Міністри УНР та їхні заступники звільнялися з посад. Грамотою цілком відновлювалися «права приватної власності — як фундаменту культури і цивілізації», оголошувалася повна свобода купівлі-продажу землі. Декларувалося також видання найближчим часом закону про вибори до Українського Союму. Документ містив запевнення гетьмана, що головною його метою є «користь і благо народу і всім нам дорогої України». На завершення П. Скоропадський закликав усіх громадян допомогти йому «в нашому загальному відповідальному ділі».

Другий документ — «Закони про тимчасовий державний устрій України» — був своєрідною конституційною платформою, яка визначала політико-правові контури нового державного утворення — Гетьманату. Він складався з семи актів: «Про Гетьманську владу», «Про віру», «Права і обов'язки українських козаків і громадян», «Про закони», «Про Раду міністрів і про Міністрів», «Про Фінансову Раду», «Про Генеральний Суд». Відразу після їх оприлюднення сучасники зауважили, що цей набір законів є майже дослівною калькою близько 40 статей «Свода основных законов Российской империи» в редакції 1906 р.² Технологія їх конструювання виявилася вкрай примітивною: текст переклали українською мовою, замінивши титулатурні словосполучення «Государь Император» чи «Император Всероссийский» на «Гетьман». За взірцем конституційної назви «Государство Российское» Гетьманат отримав офіційну назву «Українська Держава».

¹ *Українська Держава (квітень—грудень 1918 року)*. Документи і матеріали у 2 т. Т. 2. Київ, 2015. С. 37—42.

² *Свод законов Российской империи*. Санкт-Петербург, 1906. Ч. 1—5.

«Законои про тимчасовий державний устрій України» впродовж усього періоду функціонування Гетьманату слугували його фактичною конституцією. У своїй сукупності вони мали забезпечити максимальну концентрацію влади в руках однієї особи — гетьмана. Це відповідало уявленням П. Скоропадського про політико-правову модель Гетьманату як перехідну форму правління з диктаторськими повноваженнями глави держави. Тимчасові закони органічно сприймалися правлячою елітою Гетьманату, вихованою на цінностях російської імперської традиції, оскільки вони відкривали перспективу повернення в нових історичних умовах соціально-економічних відносин, базованих на приматі права приватної власності.

Напередодні перевороту П. Скоропадський встиг намітити лише кілька кандидатур членів майбутнього уряду з кола активних діячів очолюваної ним Української народної громади. Зокрема, отамана (голову) Ради Міністрів М. Сахна-Устимовича — вихідця з українського старшинського роду, поміщика, одного із засновників УНГ. Генерал В. Гренер, враховуючи невдалий досвід співпраці з малокерованим кабінетом В. Голубовича, взяв справу формування гетьманського уряду в свої руки. Вже на ранок 30 квітня він запросив М. Сахна-Устимовича до штабу оберкомандо, де в присутності німецьких та австро-угорських військових і дипломатів було обговорено й погоджено кілька кандидатур міністрів³. Однак викликала заперечення «непрезентабельна» постать самого глави уряду, і цього ж дня П. Скоропадський доручив подальше наповнення Ради Міністрів відомому громадському діячеві, члену ЦК кадетської партії М. Василенку, який уже погодився стати міністром освіти.

На кінець дня 2 травня йому вдалося сформувати кістяк уряду, перше засідання якого відбулося під головуванням П. Скоропадського. Очолив Раду Міністрів Ф. Лизогуб — нащадок давнього козацько-старшинського роду, відомий земський діяч, колишній октябрист. За прикладом царського прем'єра П. Столипіна він залишив за собою й керівництво міністерством внутрішніх справ. До складу уряду ввійшли відомі науковці професори Юлій Вагнер, Василь Зеньковський, Михайло Чубинський, учені-агрономи Василь Колокольников і Юрій Соколовський, досвідчені фінансисти Сергій Гутник і Антон Ржепецький, авторитетні правники Ігор Кістяковський і Сергій Завадський, фаховий інженер-залізничник Борис Бутенко, генерал від інфантерії Олександр Рагоза та ін.⁴

Переважання у Раді Міністрів етнічних українців, її здебільшого кадетський у партійному плані склад відповідали уявленням П. Скоропадського про завдання ліберальних соціально-економічних реформ. Адже програмні положення партії кадетів допускали наділення землею малоземельних селян, зокрема й за рахунок відчуження приватних угідь шляхом викупу.

До Ради Міністрів не потрапив жоден представник українських політичних партій. Їхні лідери через аудієнції у В. Гренера домагалися українізації уряду, але

³ *Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году*. Москва, 1942. С. 77.

⁴ *Українська Держава (квітень-грудень 1918 року)*. Т. 2. С. 44—45.

генерал незмінно відповідав: «Zu spät!» (Пізно!), посилаючись на визнання Німеччиною правління П. Скоропадського. Посол А. Мумм також звернув увагу на домінування в уряді кадетів, але заспокоював МЗС: «Більшість міністрів, вірогідно, не дуже далекі від великоруської ідеї, проте не слід сприймати це дуже трагічно, враховуючи, що кабінет міністрів є чисто робочим і знаходиться під постійним контролем моїм та верховного командування»⁵.

Творення нової державності, української не лише формою, а й змістом, значною мірою залежало від ступеня національної самоідентифікації правлячої еліти, її свідомісної українськості. Більшість міністрів, вищих чинів гетьманської адміністрації були вихідцями з козацько-старшинсько-гетьманських родів. Їхні предки у процесі інкорпорації в державні та громадські структури Російської імперії русифікувалися. Разом з тим саме це середовище продукувало певний прошарок людей з роздвоєною лояльністю, які вважали себе одночасно і малоросами (українцями), і великоросами (росіянами). В динамічних умовах революції національні ідентичності колишньої імперської еліти конструювалися як ситуативні, гібридні, позначені множинною лояльністю. Австрійський історик Андреас Каппелер писав, що в Росії лояльність до государя, імперії та станова належність мали більше значення, ніж належність до етнічної чи конфесійної групи⁶.

Така сама дихотомічна українсько-російська лояльність була властива й свідомості П. Скоропадського — нащадка одного з найбільш знатних малоросійських родів і царського аристократа. Крах Російської монархії, зречення імператора, революціонізація армії привели його до співпраці з Центральною Радою, але для соціалістичних лідерів він залишився «класово чужим». Генерал приходить до думки про необхідність повалення УЦР і будівництва української держави на засадах самостійності, не ворожого децентралізованій Росії. Невдовзі після втрати влади П. Скоропадський відверто писав: «Звичайно, самостійність, якої тоді доводилося суворо дотримуватися через німців, що твердо на цьому стояли, для мене ніколи не була життєвою, але я думав, — та так би воно й було — німці змінили б свою політику в бік федерації України з Росією»⁷.

Реалізацію своїх тимчасових диктаторських повноважень для наведення ладу і відновлення спокою в краї П. Скоропадський пов'язував з формуванням централізованої владної вертикалі: гетьман — уряд — губернські і повітові управління. У здійсненні планованих економічних реформ особливу роль було відведено органам місцевої адміністрації. Указом гетьмана та наказом міністра внутрішніх справ посади комісарів УНР ліквідовувалися, а вводився інститут губернських і повітових старост⁸.

⁵ *Крах германской оккупации на Украине*. Москва, 1936. С. 122.

⁶ Каппелер А. Мазепинцы, малороссы и хохлы: украинцы в этнической структуре Российской империи. URL: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz11.htm> (дата звернення: 20.11.2020).

⁷ Скоропадський П. *Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918*. Київ-Філадельфія, 1995. С. 51.

⁸ *Державний вістник*. 1918. 26 травня.

Процес добору кадрів для місцевої адміністрації виявився доволі складним, особливо на повітовому рівні. Заступник державного секретаря проф. М. Могилянський згадував про труднощі формування низового управлінського апарату, коли «з фатальною неминучістю доводилося повертати до влади і вербувати для кадрів нової влади людей досвіду старого часу, які були до того ж дуже озлоблені усіма попередніми діями»⁹. Посади старост зайняли поміщики, колишні земські діячі, судді та військові.

Після суспільних потрясінь періоду Тимчасового уряду і Центральної Ради, більшовицького беззаконня муравйовщини влада в українській провінції повернулася на круги своя. Фактична передача управління на місцях поміщикам була стратегічною помилкою П. Скоропадського. З одного боку, завдяки їхній підтримці він став главою держави і мав би й надалі шукати в них опори, з іншого — саме великі землевласники своїми «відшкодувальними» акціями, каральними експедиціями проти селян із залученням окупаційних військ інспірували перманентний повстансько-партизанський рух, невдоволення гетьманським режимом, фактично заблокували земельну реформу.

Неодмінний атрибут політичної системи — судова гілка влади при Гетьманаті зазнала суттєвих змін порівняно з часами УНР, еволюціонувавши в бік відновлення дореволюційної системи судочинства. Уряд відмовився від Генерального суду і створив за взірцем російського Правительствующого сенату Державний сенат — найвищий судовий орган, діяльність якого регламентувалася актами Російської імперії. Він складався з трьох генеральних судів — цивільного, карного і адміністративного¹⁰. Членами Державного сенату наказом гетьмана було призначено переважно російських правників, які залишили Росію з приходом до влади більшовиків. Сенаторами стали також окремі члени Генерального суду УНР та група чинних урядовців включно з прем'єром Ф. Лизогубом. Президентом Державного сенату був призначений М. Василенко, сполучаючи цей пост з посадою міністра освіти та мистецтва.

Орієнтація на судову систему царських часів виявилася й у відновленні судових палат. Було створено три палати — Київську, Харківську та Одеську¹¹. Через відсутність українського законодавства вони послуговувалися російською імперською правовою базою. Українські впливи майже не зачепили військову юстицію. Відомий генерал-правник В. Мустафін, не дуже прихильний до українства, свідчив, що при призначенні колишніх військових юристів у Військово-судове управління не вимагалася «ні обов'язкової державної «мови», ні українського походження, ні українських «патріотичних почуттів»¹².

⁹ Могилянський Н. Трагедия Украины. *Революция по мемуарам белых*. Москва-Ленинград, 1930. С. 130.

¹⁰ *Державний вістник*. 1918. 22 липня.

¹¹ Там само.

¹² *Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год*. Москва, 2014. С. 448.

Відсутність достатньої кількості місцевих правників змушувала уряд запо-внювати посади працівниками колишніх російських судових установ, що стало нездоланною перешкодою у запровадженні української мови в судочинстві. Зрозуміло, що то були вимушені, тимчасові заходи, спричинені кадровим дефіцитом правників і нерозвиненістю власної законодавчої бази. Однак надто широке їх практикування в поєднанні з надзвичайним станом іноземної окупації, діяльністю німецьких та австрійських військово-польових судів об'єктивно підірвало за-сади формування Гетьманату як не лише правової, але й національної держави.

Серед правоохоронних органів особливе місце посідала Державна варта — збройні підрозділи у складі МВС, які виконували функції дореволюційної поліції і жандармерії¹³. До компетенції департаменту Державної варти було віднесено надзвичайно широкий спектр функцій: від охорони громадського порядку і безпеки до збройного придушення партизансько-повстанського руху. Кадровий склад підрозділів Державної варти формувався з колишніх поліцейських, жандармів, городових, наглядачів, офіцерів та унтерофіцерів. Повернувшись на службу, вони принесли досвід (у тому числі негативний) охоронних структур царських часів, відновили функціонування старої агентури. Прокурорський нагляд за діяльністю чинів Державної варти був формальним. Особливої одіозності їй надавала участь у каральних експедиціях німецьких і австро-угорських військ проти селян.

Політична система Української Держави залишилася деформованою через відсутність представницької гілки влади. Задекларовану в грамоті гетьмана обіцянку найближчим часом видати закон про вибори до Українського сейму не було виконано, оскільки П. Скоропадський зобов'язався перед німцями не проводити вибори до наведення «ладу і спокою». А цього, як відомо, так і не було досягнуто.

Визначення форми державності Гетьманату вже ціле століття залишається каменем спотикання в українській і зарубіжній історіографії. Його сучасні адепти стверджують, що Гетьманат був «органічним відродженням традиційної форми української державності»¹⁴, «закономірним результатом збереженості саме власної української національної орієнтації з боку української еліти і її прагнень... до реставрації традиційної держави — Гетьманату»¹⁵. Їх опоненти не шкодують таврувальних епітетів на кшталт «класична маріократія»¹⁶, «антиреволюційний», «абсолютистський» режим, «історичний анахронізм»¹⁷.

¹³ *Державний вістник*. 1918. 5 червня.

¹⁴ Терещенко Ю. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 28.

¹⁵ Потульніцький В. Український консерватизм як ідеологічна і соціально-політична передумова становлення 2-го українського гетьманату: основні напрямки і концепції (1789—1914). *Вісник Київського державного лінгвістичного університету*. 2000. Вип. 4. С. 106.

¹⁶ Мироненко О. Крах маріократії П. Скоропадського. *Українське державотворення*. *Словник-довідник*. Київ, 1997. С. 252.

¹⁷ Солдатенко В. *Україна в революційну добу*. Історичні есе-хроніки у 4 т. Т. II: Рік 1918. Київ, 2009. С. 189—190.

Окремі історики кваліфікують Гетьманат П. Скоропадського як «ні українську, ні російську державність»¹⁸ або «малоросійський проєкт»¹⁹.

На наш погляд, досить точно сутність Гетьманату П. Скоропадського сформулював один з представників української державницької історіографії В. Кучабський. Він вважав, що в тогочасній Україні політиків з консервативними поглядами, які стояли на засадах української національної свідомості та сепаратизму щодо Росії, було надзвичайно мало. А ті сили, які вбачали у гетьманській реставрації користь, були повністю російськими або зрусифікованими. До них належали великі землевласники, промисловці, представники торгово-фінансового капіталу, стара бюрократія, офіцерський корпус колишньої царської армії. Вони ненавиділи ідею незалежної України і всупереч усьому мріяли про відродження Російської імперії. Саме в цьому В. Кучабський вбачав іманентну суперечливість новітнього Гетьманату²⁰. Ментальна перемога реставраційного тренду в середовищі високопосадовців Гетьманату стала одним з визначальних чинників краху Української Держави.

Реформаторські здобутки й невдачі. Зміна форми державності, відновлення фундаментального права приватної власності, корекція соціальних пріоритетів, нові підходи до розвитку культурно-національного життя, імператив зобов'язань перед союзниками і залежність від них вимагали від П. Скоропадського і Ради Міністрів проведення динамічних і ефективних реформ. Насамперед це стосувалося економічної сфери.

Фінансове господарство, отримане Українською Державою у спадок від УНР, перебувало у стадії формування. Для відродження економіки необхідним було зміцнення власної грошової одиниці, створення банківської системи, Державної скарбниці, мережі фіскальних установ, забезпечення збалансованого бюджету. Розв'язання цих завдань було покладено на міністерство фінансів, яке очолив відомий фахівець банківської та кредитної справи, член партії кадетів А. Ржепецький. Він незмінно працював у всіх трьох складах гетьманського уряду.

З перших днів функціонування нова влада зіткнулася з гострим дефіцитом обігових коштів на виплату зарплати, утримання державного апарату, кредитування промисловості і сільського господарства. Вже 9 травня за поданням А. Ржепецького Рада Міністрів дозволила емісійний випуск знаків Державної скарбниці на суму 400 млн, а згодом ще 500 млн крб²¹. Усвідомлюючи, що пряма емісія приведе до інфляції, уряд 12 травня ухвалив випуск 3,6 % облігації внутрішньої позики на 500 млн крб. Постановою від 9 липня Рада Міністрів санкціонувала

¹⁸ Грицак Я. *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX століття*. Київ, 1996. С. 129.

¹⁹ Верстюк В., Горобець В., Толочко О. *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. Нариси в 3 т. Т. 1: Українські проєкти в Російській імперії. Київ, 2004. С. 454.

²⁰ Kutschabsky W. *Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918-1923*. Berlin, 1934. S. 94.

²¹ *Державний вістник*. 1918. 9 червня.

здійснення ще одного аналогічного за обсягом випуску державних облігацій²². Було дозволено обіг в Україні цінних паперів позик, випущених або гарантованих колишнім російським урядом, а також сплату відсотків за ними²³.

Поповнення грошової маси відбувалося завдяки друку в Німеччині грошей, замовлених як УНР, так і Гетьманатом. Загалом уряд замовив друк грошей на суму 11,5 млрд крб, проте встиг отримати лише близько 4 млрд²⁴. А. Ржепецький дотримувався твердої позиції щодо обігу в Україні німецької та австрійської валюти, виступав проти нав'язуваного представниками Центральних держав завищеного курсу марки і крони. Він наполіг на тому, щоб усі валютні операції проводилися через кредитну канцелярію міністерства²⁵.

Фактично заново довелося створювати Державний банк. Формально роботу з відкриття національної банківської установи було завершено 10 серпня із затвердженням статуту банку. Його основний капітал становив 100 млн крб, запасний — 10 млн крб. Банк мав досить розгалужену мережу установ — Київську, Харківську та Одеську контори, а також 21 відділення²⁶.

Для обслуговування потреб аграрної реформи у вересні 1918 р. було створено Державний земельний банк. Для формування його резервного капіталу з Державної скарбниці було асигновано 20 млн крб. Банк мав філії у всіх восьми губерніях²⁷. Значно активізувалася діяльність приватних комерційних банків. Встановлення в Росії більшовицького режиму привело до перетікання їхніх капіталів в Україну.

Постійний дефіцит державного бюджету вимагав проведення жорсткої фінансової політики. Було відновлено горілчану та тютюнову монополії. Ставки акцизу з вина, горілки, спирту, виробів цигаркової та сірникової промисловості постійно підвищувалися²⁸. Попри невдоволення пересічних громадян, це сприяло збільшенню прибуткової частини Державної скарбниці.

Міністерство фінансів активно опікувалося складанням державного бюджету. 19 червня Рада Міністрів зобов'язала всі міністерства і відомства подати кошториси для їх подальшого зведення. У липні при Мінфіні було створено міжвідомчу бюджетну комісію²⁹. Однак через зволікання низки міністерств у визначенні власних кошторисів вона лише наприкінці вересня розпочала розгляд проекту державного бюджету. Робота ця була завершена вже після падіння Гетьманату, і бюджет було подано на розгляд Директорії наприкінці грудня 1918 р. Загальні видатки державного бюджету становили понад 5,3 млрд крб, а при-

²² Там само. 27 липня.

²³ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 253—253 зв.

²⁴ Гай-Нижник П. *Фінансова політика Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.)*. Київ, 2004. С. 61.

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 25, 137—137 зв.

²⁶ Там само. Ф. 1509. Оп. 5. Спр. 6. Арк. 20—20 зв.

²⁷ *Державний вістник*. 1918. 6 вересня.

²⁸ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 133—133 зв.; спр. 12. Арк. 42—42 зв.

²⁹ Там само. Спр. 6. Арк. 59—59 зв.

бутки — 3,2 млрд. Загальний дефіцит дорівнював 2,1 млрд крб і покривався за рахунок випуску білетів Державної скарбниці та кредитових операцій³⁰. І все ж зміцнення фінансово-банківської системи було одним з найсуттєвіших здобутків економічної політики гетьманського уряду.

Земельна реформа належала до головних пріоритетів діяльності особисто П. Скоропадського і Ради Міністрів. Її концепцію було сформульовано в гетьманській грамоті: «відчуження земель по їх дійсній вартості від великих власників для наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів»³¹. Гетьман добре розумів, що реформа є ключовим фактором стабільності державного ладу, спокою в переважно селянській за складом населення країні і нормальних відносин з німецько-австрійськими союзниками.

Підготовка і проведення реформи покладалися на міністерство земельних справ, очолюване В. Колокольцовим — ученим-агрономом, харківським землевласником і земським діячем, членом партії кадетів. Саме він став головою комісії з розроблення проекту земельної реформи. Вже в травні уряд почав розгляд надзвичайно важливого закону про порядок набування та позбавлення земель на території України. Після гострих дебатів він був затверджений гетьманом 14 червня під назвою «Про право продажу і купівлі землі поза міськими оселями»³².

Цей акт вирішував принципове питання про розмір земельного наділу — не більш як 25 десятин. Кожен землевласник міг продавати землю, а Державний земельний банк купувати її без обмежень. Однак закон виявився недієздатним, оскільки не було визначено способи переходу землі від власників до Державного земельного банку, ступінь імперативності відчуження землі, максимальні розміри так званих культурних господарств (цукрових, насінневих, овочевих, конярських).

Під тиском землевласницького лобі Рада Міністрів ухвалила низку законів, які фактично захищали поміщицькі інтереси. Зокрема, закон від 6 липня про губернські і повітові земельно-ліквідаційні комісії надавав землевласникам правове підґрунтя для відшкодування збитків, завданих селянами. Встановлювався піврічний термін задоволення вимог, а головне — дозволялися приблизні підрахунки втрат поміщиків. Норми закону не тільки об'єктивно заблокували операції з продажу землі, а й спровокували масштабні відшкодувальні акції землевласників із застосуванням насильницьких методів³³.

Восени 1918 р. стало очевидним, що поміщики зовсім не бажають позбуватися земельних володінь. Все більшого розмаху набувала задача землі в оренду. До того ж із запізненням було задіяно і ключовий інструмент перерозподілу землі — Державний земельний банк. Його статут було введено в дію лише у вересні. Го-

³⁰ Дорошенко Д. *Історія України 1917—1923 рр.* Т. 2. Нью-Йорк, 1954. С. 192, 194—195.

³¹ *Українська Держава (квітень-грудень 1918 року)*. Т. 2. С. 38.

³² *Державний вістник*. 1918. 16 червня.

³³ *Українська Держава (квітень-грудень 1918 року)*. Т. 2. С. 129.

стра боротьба точилася за склад спостережної ради банку. Перевагу в ній отримали представники поміщицтва³⁴.

Усвідомлюючи загрози, спричинені подальшим зволіканням з перебудовою земельних відносин, П. Скоропадський у жовтні розпорядився сформувати нову представницьку комісію з питань земельної реформи, яку очолив особисто, а до складу, крім урядовців та аграріїв-практиків, увійшли близько 50 вчених. Формування комісії затягнулося. Перше засідання її було призначено лише на 23 листопада³⁵. Гетьман наполіг на внесенні проекту земельної реформи на розгляд уряду, який схвалив його в основному і доручив доопрацювати згаданій комісії. Але вибухове прискорення внутрішньополітичних процесів унеможливило завершення її роботи³⁶.

Отже, правильне з теоретичного погляду положення про непорушність права приватної власності в конкретних історичних умовах тогочасної України створило значні перешкоди на шляху іманентно прогресивної аграрної реформи. Гетьманові не вистачило політичної волі піти на ліквідацію поміщицьких латифундій шляхом державного викупу, та й об'єктивно за зародкового стану банківсько-фінансової системи молодій державі таке рішення могло стати самобивчим. Німці формально погоджувалися з ідеологією земельної реформи, однак побоювалися, що докорінні зміни в аграрному секторі зірвуть обумовлені Берестейським договором поставки збіжжя і сировини. З різних причин ані ліве, ані праве крило українського політикуму не підтримало плановану реформу. Нарешті, українське селянство, розбещене безплатною «соціалізацією» землі, не мало наміру віддавати за неї свої кровно зароблені гроші.

З огляду на договірні зобов'язання перед Центральними державами вкрай гостро стояла проблема налагодження продовольчої справи. Багаторічна виснажлива війна, мобілізації продовольчих ресурсів для потреб армії, тяжкі наслідки експропріаторських акцій селянства за часів Центральної Ради, більшовицька експансія початку 1918 р., брак робочих рук у сільськогосподарському секторі створили загрозу дезорганізації сільськогосподарського виробництва та виникнення труднощів не тільки з постачанням продуктів харчування на внутрішній ринок, а й з поставками хліба та сировини союзникам.

У першому складі уряду Української Держави міністром продовольчих справ став Ю. Соколовський — учений-агроном, земський діяч з Полтавщини, член партії кадетів. Стратегія міністерства ґрунтувалася на суворій централізації, потужному державному кредитуванні, економічному стимулюванні виробників, боротьбі зі спекуляцією. У цій сфері уряд був змушений вдаватися до непопулярних, надзвичайних заходів.

У середині липня запрацювало Державне хлібне бюро (ДХБ) — спеціальний орган Мінпроду у справі заготівель, зберігання, переробки і транспортування хлі-

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 113 зв.

³⁵ Там само. Спр. 7. Арк. 38, 53—62.

³⁶ Скоропадський П. *Спогади*. С. 282—283.

бопродуктів. Міністерство поступово монополізувало розпорядження основними ресурсами харчових продуктів. 15 липня було ухвалено закон «Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави». Відповідно до його положень, увесь урожай продовольчого і фуражного зерна поточного року, за винятком запасу на харчування і господарські потреби власника, переходив у розпорядження держави і міг відчуватися тільки офіційними продовольчими установами³⁷.

Реалізація продовольчої політики вимагала значних державних асигнувань, передусім для виконання зобов'язань перед Німеччиною та Австро-Угорщиною. Уже наприкінці травня Мінпроду було терміново відкрито кредити на 230 млн крб на заготівлю м'яса, яєць, овочів, тари для забезпечення експортних поставок³⁸. З метою фінансування цукрової промисловості уряд надав Мінпроду право отримання позик у Державному банку і приватних кредитних установах. Міністерство мало право встановлювати ціни на цукор нового врожаю³⁹. Було також ухвалено спеціальний закон «Про надання Мінпроду оборотних капіталів». З цією метою в Держбанку відкривався спеціальний поточний рахунок, кошти якого мали витратитися виключно на закупівлю харчових продуктів⁴⁰. Загалом на продовольчу справу припадали найбільші видатки державного бюджету. Всього на потреби Мінпроду у 1918 р. було асигновано 1 млрд 252 млн крб. До цього показника наближався лише бюджет Міністерства шляхів сполучень⁴¹.

Попри потужний продовольчий потенціал українського села, заготівельні операції проводилися досить повільно, великих масштабів набула спекуляція, ціни на продовольство постійно зростали. Апарат Мінпроду працював не оперативно, фактично не контролюючи розгалужену мережу заготівельних структур. Така ситуація викликала занепокоєння П. Скоропадського. Він надіслав голові Ради Міністрів Ф. Лизогубу листа, в якому оцінював боротьбу уряду зі спекуляцією як незадовільну, наголошуючи, що «нелад в цій області викликає загальне невдоволення і броження серед маси населення»⁴². Гетьман наполіг на відставці міністра Ю. Соколовського.

На його місце був призначений С. Гербель, великий херсонський землевласник, колишній член Державної ради Росії, кадет. Новий міністр енергійно взявся за справу, скоротивши близько 350 працівників апарату міністерства. Було також створено слідчу комісію, яка відкрила понад сотню кримінальних справ за фактами зловживань⁴³. Міністерство видало обов'язкову постанову про припинення спекулятивного підвищення цін, якою заборонялася заготівля не тільки хліба, а й худоби та м'яса без дозволу міністерства⁴⁴.

³⁷ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 92.

³⁸ *Державний вістник*. 1918. 5 червня.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. 7 червня.

⁴¹ Дорошенко Д. С. 194, 217.

⁴² *Державний вістник*. 1918. 26 червня.

⁴³ Скоропадський П. *Спогади*. С. 221.

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 51—53.

Крім хлібної, в Українській Державі діяли ще й цукрова та спиртова монополії, покликані забезпечувати внутрішнє споживання та експортні поставки. В 1918 р. було вироблено 46 млн пудів цукру-піску і 13,3 млн пудів рафінаду. Договірні зобов'язання України перед союзниками становили за вивозом цукру 6,5 млн пудів та 20 % від виробництва 4 млн відер скарбового спирту⁴⁵. Загалом діяльність міністерства була орієнтована насамперед на виконання зобов'язань держави з експорту продуктів та сировини до Німеччини й Австро-Угорщини. В умовах поразки Четверного союзу у світовій війні продовольчі поставки було припинено. В роботі міністерства на перший план вийшло забезпечення провіантом німецьких військ, які виїздили на батьківщину.

Базові галузі промисловості, насамперед важкої — гірничя, металургійна, машинобудівна, — перебували в занепаді. У легкій та харчовій промисловості питома вага державного сектору була незначною. В складі уряду функціонувало Міністерство торгівлі і промисловості, яке очолив відомий одеський біржовий діяч кадет С. Гутник. З огляду на визнання гетьманом усіх зобов'язань за Берестейським мирним договором основним завданням Мінторгпрому стало виконання економічних угод з Німеччиною та Австро-Угорщиною в частині товарообміну. У структурі міністерства було створено департамент закордонної торгівлі.

Законом від 20 серпня Мінторгпром отримав виключне право регулювання і контролю зовнішнього товарообміну⁴⁶. Україна мала до 31 липня 1918 р. поставити Центральним державам 60 млн пудів збіжжя, а також сировинні матеріали: деревину, залізу, марганцеву руду тощо⁴⁷. Однак улітку 1918 р. стало очевидним, що зобов'язання з поставок харчових продуктів виконані вчасно не будуть, а сировина майже не експортувалася. Тому з ініціативи Центральних держав 10 вересня було підписано новий економічний договір. Він був ще більш обтяжливим для України, яка мала поставити до початку грудня 40 млн пудів зерна, муки, круп, 6 млн пудів м'яса рогатої худоби, 20 млн літрів спирту тощо⁴⁸.

Точних даних про обсяги вивезених з України продовольства і сировини за Берестейським договором та наступними домовленостями немає. Це пояснюється багатоканальністю поставок, які здійснювалися структурами Мінпроду, господарськими заготівельними організаціями союзників, військовими (у формі реквізицій), а також в індивідуальному порядку — через продуктові посилки іноземних вояків. До того ж у зведеннях фігурують різні одиниці виміру — фунти, пуди, тонни, вагони.

Д. Дорошенко, спираючись на дані Мінторгпрому, наводить загальні дані за квітень-вересень — 44,5 тис. вагонів, у тому числі 6,3 тис. вагонів хліба⁴⁹. То-

⁴⁵ Дорошенко Д. С. 211—215; *Державний вістник*. 1918. 4 серпня.

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 152.

⁴⁷ Пригуляк П. *Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917—1918 р.)*. Київ, 2004. С. 164.

⁴⁸ Там само. С. 165.

⁴⁹ Дорошенко Д. С. 208.

гочасний фахівець з питань зовнішньої торгівлі О. Андерсен вважав, що на кінець листопада до Центральних держав було експортовано 9,3 тис. вагонів хліба, 23,2 тис. вагонів продовольства⁵⁰. Німецькі джерела стверджують, що загалом план експорту з України було виконано лише на 20 %⁵¹. Глава МЗС Австро-Угорщини О. Чернін писав, що «не справдилася навіть найменша частина тих надій, з якими загалом пов'язували підписання Брест-Литовського миру»⁵². Сучасні вітчизняні дослідники оцінюють кількість вивезеного хліба приблизно в 25 млн пудів, тобто третину збіжжя, заготовленого установами Державного хлібного бюро⁵³.

Уряд намагався оживити промислове виробництво. Після отримання з державної скарбниці коштів, заборгованих за поставлені раніше машини, працював Харківський паровозобудівний завод. Відновилася робота Катеринославського металургійного заводу⁵⁴. Було ухвалено надати державну допомогу суднобудівним заводам «Наваль» і «Россуд», заборонивши продаж суден іноземцям. Дещо зріс щомісячний видобуток вугілля, хоча й залишався втричі меншим проти початку 1917 р.⁵⁵ Жодна копальня Криворізького залізорудного басейну не працювала. Більшість з них були затоплені.

В умовах глибокого занепаду базових галузей промисловості Рада Міністрів концентрувала основні ресурсні засоби в руках держави. У червні уряд ухвалив закон про підпорядкування Мінторгпрому всіх установ і урядовців, які відповідали за виробництво, заготівлю і продаж палива⁵⁶. Наступний закон запроваджував контроль і регулювання торгівлі металом і металовиробами. Міністерство отримало надзвичайні повноваження в цій сфері аж до накладання арешту на продукцію. При ньому було створено особливу нараду з питань металу⁵⁷. Подібну мету мало Державне бюро із закупівлі за кордоном і продажу в Україні нафти та виробів з неї. При Мінторгпромі діяли аналогічні бюро з питань торгівлі залізною рудою, розподілу паперу тощо⁵⁸. Монополія на розпорядження промисловою продукцією дала змогу задовольнити першочергові потреби держави, однак вела до згортання товарного ринку, зростання ажіотажного попиту та спекуляції. Суттєвих зрушень у промисловій сфері урядові домогтися не вдалося.

Розладнане війною господарство дісталось Міністерству шляхів сполучень. Особливо постраждали залізниці, зокрема станційні споруди, мости, рухомий склад у зоні бойових дій. Відступаючи навесні 1918 р., більшовики перегнали до радянської Росії тисячі вагонів. Заборгованість із зарплати залізничникам становила близько 300 млн крб. Міністерство очолив досвідчений і енергійний інже-

⁵⁰ Там само.

⁵¹ *Deutsche-Russischepolitik*. 1917—1941. Dusseldorf-Bonn, 1962. S. 33.

⁵² Czernin O. *Im Weltkrieg*. Berlin-Wien, 1919. S. 244.

⁵³ Притуляк П. С. 175.

⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 40; *Народня воля*. 1918. 1 серпня.

⁵⁵ Там само. Спр. 7. Арк. 4—4 зв.; Дорошенко Д. С. 215.

⁵⁶ Там само. Спр. 6. Арк. 101—101 зв.

⁵⁷ Там само. Арк. 113.

⁵⁸ Там само. Арк. 112; *Державний вістник*. 1918. 6 серпня.

нер Б. Бутенко, за поданням якого уряд виділяв значні кошти на реконструкцію та добудову залізничних колій, проектування нових ліній, збільшення оборотних капіталів залізниць⁵⁹.

Водночас продовжувала накопичуватися заборгованість із заробітної плати, сім'ї залізничників були позбавлені безплатного проїзду, було обмежено права гадузової профспілки тощо. Це привело в липні до загальноукраїнського страйку, який фактично паралізував залізничне сполучення. Страйк загрожував вивезенню продовольства до Німеччини та Австро-Угорщини, тому до його ліквідації активно долучилася окупаційна військова адміністрація, викликавши в Україну бригади німецьких і австрійських машиністів. Уряд вжив суворих заходів щодо страйкарів — звільнення, арешти, вислання тощо. Шляхом тиску, а також завдяки певним поступкам з боку влади упродовж місяця конфлікт вдалося владнати.

Міністерство шляхів сполучень оперувало найбільшим відомчим бюджетом, який становив 1 млрд 151 млн крб, з яких 93 млн спрямовувалися на поповнення оборотних коштів, 50 млн — на спорудження залізниць⁶⁰. Незважаючи на це, восени 1918 р. становище на залізничному транспорті було невтішним. Крадіжки і грабунки на залізницях стали звичною справою, перевезення вантажів, зокрема вугілля для промислових підприємств, зривалося. Гостро відчувався дефіцит палива для паровозів. 12 листопада Б. Бутенко оголосив на деяких залізницях надзвичайний стан. Однак становище на залізницях постійно ускладнювалося. Деякі напрямки залізничних сполучень були перерізані повстанцями. Головною турботою міністерства стала організація виїзду німецьких військ на батьківщину.

Одним з найскладніших завдань у сфері державного будівництва було створення збройних сил. Напередодні приходу до влади П. Скоропадський взяв зобов'язання перед німецько-австрійськими союзниками не створювати без їхньої згоди повноцінної армії. Начальник штабу оберкомандо у Києві генерал В. Гренер заявив П. Скоропадському: «Навіщо Вам армія? Ми знаходимося тут, нічого проти Вашого уряду в середині країни ми не дозволимо... Створіть собі невеликий загін у дві тисячі осіб для підтримання порядку в Києві і для охорони Вас особисто»⁶¹. І все ж німці погодилися на формування восьми кадрових корпусів, план створення яких розроблявся ще за часів Центральної Ради.

Військовим міністром був призначений колишній командувач армії, генерал від інфантерії О. Рагоза. На посаді начальника Генерального штабу залишився підполковник О. Сливинський (Слива) — фаховий військовий, один із наймолодших випускників Академії Генштабу. За його участі було розроблено концепцію майбутніх збройних сил, зокрема створено вісім корпусів, які стали кадровою основою гетьманської армії. Переважна більшість командирів, начальників штабів корпусів і дивізій Української Держави були етнічними

⁵⁹ Там само. Спр. 10. Арк. 79 зв.; спр. 12. Арк. 44 зв.

⁶⁰ Гай-Нижник П. С. 372.

⁶¹ Скоропадський П. *Спогади*. С. 179.

українцями, уродженцями українських губерній Росії, випускниками Академії Генштабу, у роки світової війни займали посади командирів дивізії чи корпусу, мали георгіївські відзнаки.

Відповідно до плану, чисельність особового складу армії Української Держави в мирний час мала сягати понад 300 тис. осіб: 175 генералів, 14 930 старшин, 2 975 військових урядовців, 291 тис. підстаршин і козаків. Основу збройних сил мали становити 8 корпусів, Сердюцька (гвардійська) дивізія, чотири кавалерійські дивізії, окремі піхотна та артилерійські бригади, залізничні, саперні, авіаційні та інші частини⁶². Реалізація серйозних напрацювань гетьманських військово-посадовців унеможлиблювалася насамперед німецько-австрійською окупацією.

І все ж П. Скоропадському за згоди німецького командування вдалося здійснити амбітний задум — сформувати Сердюцьку дивізію як своєрідну гетьманську гвардію. У липні було ухвалено закон Ради Міністрів про призов 5 тис. осіб для комплектування цієї дивізії⁶³. Рядовий склад набирався з синів заможних селян Лівобережної України. Втім, навіть гетьманська гвардія не стала надійною опорою режиму: попри доволі прискіпливий становий відбір, пропаганду козацьких, гвардійських традицій і клятву на вірність гетьманові, під час повстання частина вояків дивізії перейшла на бік Директорії і долучилася до взяття Києва.

З приходом до влади П. Скоропадський твердо і послідовно домагався передачі Чорноморського флоту. Однак керівництво Німеччини тільки восени 1918 р. дало на це згоду, яку не вдалося втілити в життя. Створене 15 листопада морське міністерство після захоплення Криму Добровольчою армією втратило сферу діяльності. З початком антигетьманського повстання лише незначна частина воєначальників перейшла на бік Директорії, переважна ж більшість генералів, адміралів, вищих офіцерів свою подальшу долю пов'язала з білим рухом. Гетьманський режим, позбавлений військового захисту Центральних держав, був приречений на падіння.

Вагомі досягнення і навіть справжні новаційні прориви спостерігалися в сфері культурного життя українства. Пізніше, з огляду на негативне ставлення до Гетьманату як такого, значна частина їх у масовій свідомості пов'язувалася з пізнішою Директорією. Загалом діяльність Міністерства народної освіти і мистецтва, очолюваного відомим громадським і політичним діячем, членом ЦК партії кадетів проф. М. Василенком, вирізнялася неймовірною з огляду на загальну ситуацію активністю та значущими перспективними наслідками. Начальник гетьманського штабу генерал Б. Стелецький вважав, що в уряді «це була майже єдина людина, яка робила свою справу не захоплюючись ні політикою, ні бажанням створювати собі якусь славу, але разом з тим трималася певного малоросійського напрямку і з почуттям власної гідності»⁶⁴.

⁶² Тинченко Я. *Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії)*. Київ, 2009. С. 208.

⁶³ *Українська Держава (квітень-грудень 1918 року)*. Т. 1. С. 184.

⁶⁴ *Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год*. С. 721.

М. Василенко був людиною дихотомної українсько-російської лояльності. Він розглядав незалежність України як тимчасову перехідну стадію у відродженні федеративної демократичної Росії і водночас був твердо переконаним у необхідності розвитку української освіти і культури, не антагоністичної російській. Гетьман поділяв такі погляди, всіляко підтримуючи освітні, культурні, наукові проекти міністерства.

Реформування освітньої сфери потребувало значних бюджетних асигнувань. Однією з головних турбот М. Василенка стало «вибивання» коштів для установ галузі. Він спромігся провести через уряд численні закони про фінансування потреб закладів освіти і культури, випуск шкільних підручників, організацію курсів українознавства, погашення заборгованості із зарплати працівникам вищої школи, забезпечення загальноосвітніх шкіл, утримання і створення нових вищих та початкових шкіл, діяльність органів місцевого самоврядування в галузі шкільної освіти, забезпечення гімназій та середніх шкіл, взятих на державне утримання⁶⁵. Загалом Міністерство народної освіти та мистецтва мало один з найбільших бюджетів — майже 228 млн крб. Його особливістю було цільове використання коштів на галузеві потреби.

22 липня М. Василенко видав наказ про створення національної нижчої початкової школи з нового 1918—1919 навч. р. з викладанням українською мовою⁶⁶. Розуміючи, що підготовка навчальної літератури для українських шкіл вимагатиме певного часу й зусиль, уряд виділив 2 млн крб на виготовлення підручників та 2,2 млн на організацію курсів для учителів українознавства⁶⁷.

Розпочалася поступова українізація вищої школи. У жовтні відбулося відкриття Київського і Кам'янець-Подільського державних університетів, викладання в яких велося українською мовою. Колишні російські університети і вищі технічні навчальні заклади було перейменовано на українські державні, у них відкривалися українознавчі кафедри. Всім вишам надавалося право проводити захисти дисертацій українською мовою. Засновано 20 підвищених стипендій для підготовки професорів⁶⁸.

У жовтні головною турботою міністра М. Василенка стало термінове завершення підготовки проекту статуту Академії наук, який ще з липня розробляла комісія під головуванням академіка В. Вернадського. Вже після відставки М. Василенка 1 та 6 листопада уряд прийняв закон про створення Української академії наук, схвалив її статут і штати, виділив фінансування. 14 листопада П. Скоропадський підписав закон про заснування академії та наказ про призначення першого складу її дійсних членів. 30 листопада гетьман затвердив президентом УАН В. Вернадського.

⁶⁵ Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. *Микола Прокопович Василенко*. Київ, 1991. С. 133—134.

⁶⁶ *Державний вістник*. 1918. 6 вересня.

⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 31, 128.

⁶⁸ Там само. Арк. 187 зв., 254, 256 зв.

Крім освітянських справ, міністерство опікувалося культурно-мистецькою сферою. За часів Гетьманату було засновано Національний музей, Національний архів, Національну оперу, Національну бібліотеку, фінансову підтримку одержали театральні колективи Л. Курбаса і П. Саксаганського, хоровий колектив О. Кошиця, подальшого розвитку набуло кіномистецтво, здійснювалися пам'яткоохоронні заходи.

В кінцевому підсумку здобутки культурного будівництва в часи гетьманського правління виявилися надзвичайно вагомими. Вони стали результатом поміркованої державної політики, використання напрацювань УНР у цій сфері, толерантного проведення українізації, значних бюджетних видатків, подвижницької праці великої когорти українських діячів.

Релігійно-церковні справи впродовж усього періоду Гетьманату залишалися однією з найбільш напружених сфер духовного життя. П. Скоропадський як людина віруюча був переконаний у необхідності створення окремої урядової інституції у статусі міністерства як інструменту впливу на церковне життя і засобу комунікації між вищими світською і духовною владою.

Наростання у суспільстві революційних, національно-визвольних тенденцій активізувало в церковному середовищі рух за автокефалію Української православної церкви. Це у свою чергу викликало спротив консервативних сил, представлених місцевими єпископами та священниками Російської православної церкви. Ситуація значно ускладнювалася у зв'язку з призначеними на 19 травня виборами Київського митрополита, які ще до гетьманського перевороту санкціонував патріарх Московський Тихон.

16 травня главою новоствореного Міністерства ісповідань був призначений професор Університету св. Володимира В. Зеньковський — активний учасник релігійно-церковного життя і талановитий науковець⁶⁹. Перед міністерством постало невідкладне завдання — визначити офіційну позицію державної влади щодо обрання митрополита на Київському єпархіальному з'їзді. В. Зеньковський спробував переконати вікарного єпископа Никодима не проводити вибори митрополита на єпархіальному з'їзді, а перенести на Всеукраїнський церковний собор, що планувався на початку червня, але єпископ фактично відкинув ці пропозиції.

Спроби В. Зеньковського запобігти обранню на київську кафедру митрополита Храповицького не мали наслідків. За позицію уряду проголосували лише 8 делегатів з кількох сотень. Не допомогли й звернення Ф. Лизогуба до патріарха Тихона з проханням не визнавати канонічність Антонія. Хоча в листі Тихона було визнано вищою церковною владою і задекларовано небажання розривати з Москвою чи домагатися через Константинополь автокефалії.

В умовах очевидного ігнорування єпископом Никодимом позиції Ради Міністрів у церковному питанні і підтримку його дій Московським патріархом Міністерство ісповідань зосередило увагу на підготовці Всеукраїнського церковного

⁶⁹ Зеньковський В. *Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.)*: Воспоминания. Москва, 1995. С. 51—52.

собору. В. Зеньковський вважав, що собор потрібний для того, «щоб встановити церковну автономію (але, звичайно, не автокефалію) України, бо бачив, що без цього неможливе подальше нормальне життя церкви»⁷⁰. Собор мав визначитися й щодо визнання Антонія митрополитом Київським.

Урочисте відкриття Українського церковного собору відбулося вранці 20 червня у храмі св. Софії за участю міністрів і гетьмана П. Скоропадського. Наступного дня В. Зеньковський привітав зібрання від імені уряду і підкреслив, що уряд не домагається розриву з патріархом Московським і проголошення автокефалії, але як відповідальне завдання розглядає встановлення церковної автономії. Однак проросійська більшість собору не допустила до участі в засіданнях українську меншість; Антоній був визнаний митрополитом Київським і Галицьким; урядові пропозиції щодо автономної вищої церковної влади в Україні було відкинуто; єпископат вів латентну боротьбу проти міністерства.

У жовтні було сформовано новий уряд, в якому посаду міністра ісповідань зайняв відомий український діяч О. Лотоцький — випускник Київської духовної академії. Він прийшов до уряду з твердими намірами переконати колег у необхідності проголошення автокефалії української церкви. 13 листопада Рада Міністрів ухвалила постанову, у якій зазначалося: «Визнати, що Православна церква на Україні повинна бути автокефальна, в такому смислі й просити міністра ісповідань викласти точку зору уряду на це питання Собору». За це рішення проголосували вісім міністрів, п'ять — проти, один — утримався⁷¹.

Після такої ухвали уряду О. Лотоцький прийшов на засідання собору і виголосив промову, в якій заявив: «Українська Церква має бути автокефальною під головуванням київського митрополита і в канонічному зв'язку з іншими самостійними Церквами. Автокефалія української Церкви — не лише церковна, а й національна необхідність». Учасники собору і церковні ієрархи не сприйняли декларації уряду і влаштували міністрові обструкцію.

Це було волюнтаристське рішення, домогтися виконання якого уряд не мав ні засобів, ні часу. Наступного дня, 14 листопада П. Скоропадський розпустив Раду Міністрів, проголосив грамоту про федерування з небільшовицькою Росією. Відставка О. Лотоцького викликала задоволення в учасників собору. Знамениті слова архієпископа Євлогія (Георгієвського) «Впав міністр, впала й автокефалія» були зустрінуті церковним співом «Исполла еті деспота» (грец. «Многії літа, владику»)⁷².

Зовнішня політика за «Законами про тимчасовий державний устрій України» належала до компетенції глави держави: «Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами»⁷³. На час проголошення Гетьманату наприкінці квітня 1918 р. основні напрями її зовнішньополітич-

⁷⁰ Гетман П.П. Скоропадский. *Украина на переломе. 1918 год.* С. 257—258.

⁷¹ *Українська Держава (квітень-грудень 1918 року)*. Т. I. С. 369.

⁷² Ульяновський В. *Церква в Українській Державі 1917—1920 рр.* Київ, 1997. С. 37.

⁷³ *Українська Держава (квітень-грудень 1918 року)*. Т. II. С. 39.

ного курсу вже було наперед визначено договірними зобов'язанням УНР, особистою обіцянкою П. Скоропадського дотримуватися умов Брестського миру, орієнтацією на держави Четверного союзу, узгодженням закордонної політики з німецькими і австрійськими союзниками.

Зовнішня політика була зоною відповідальності Міністерства закордонних справ, очолюваного Д. Дорошенком. Першочерговими були питання створення дієздатного апарату міністерства та організації дипломатичних представництв. Заступником міністра був О. Палтов — найближчий радник і головний представник гетьмана у стосунках з німецькими військовими і дипломатами. Вже пізніше П. Скоропадський писав: «Майже весь час гетьманства зовнішня політика знаходилася у моїх руках, руках Палтова і частково Лизогуба»⁷⁴. За складом співробітників МЗС було найбільш «українським». На початку червня апарат міністерства налічував 243 співробітники, водночас його бюджет був одним з найменших серед міністерств і становив у 1918 р. лише 8,5 млн крб⁷⁵.

Нагальною потребою було призначення українських посольств, насамперед до держав Четверного союзу. У червні послом у Німеччині став відомий громадський діяч барон Ф. Штейнгель. Посольство України в Австро-Угорщині очолив поляк за походженням В. Липинський, відомий своєю послідовною проукраїнською позицією. У липні послом до Болгарії призначили відомого українського діяча О. Шульгина. Певні складнощі виникли при доборі посла до Туреччини. Тільки у жовтні цю посаду обійняв М. Суковкін — колишній голова Київського губернського земства і губернський комісар Тимчасового уряду.

МЗС працювало над вибудовуванням структури закордонних представництв. Рада Міністрів ухвалила закон про відкриття 10 консульських агентств першого і 20 — другого розрядів. Тільки в Москві і Петрограді уряд дозволив відкрити генеральні консульства⁷⁶. 15 серпня Д. Дорошенко своїм наказом визначив місцеперебування консульських агентств на території колишньої Російської імперії⁷⁷. Наказ виконувався досить повільно і не в повному обсязі. Україна не мала необхідних фахівців, тому на консульські посади в містах Росії призначалися лідери місцевих українських громад.

На початку листопада уряд скасував попередній закон про генеральні консульства і консульські установи, затвердив нові типи і кількість дипустанов (20), їх штати і місця перебування в іноземних державах. Значно розширювався список представництв у країнах Європи — Данії, Швеції, Нідерландах, Норвегії, Литві, Курляндії. В РСФРР залишалося замість 20 задекларованих раніше лише два генконсульства і два віцеконсульства⁷⁸.

⁷⁴ Скоропадський П. *Спогади*. С. 169.

⁷⁵ Дорошенко Д. С. 194.

⁷⁶ Там само. С. 94—95.

⁷⁷ *Державний вістник*. 1918. 13 жовтня; *Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.* Зб. док. і матеріалів. Київ-Нью-Йорк-Філадельфія, 1999. С. 12.

⁷⁸ *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917—1921 рр.)*. Документи і матеріали. Київ, 2010. С. 172—175.

Важливим напрямом діяльності МЗС, успадкованим від УНР, були українсько-російські відносини. Певні механізми їх врегулювання були обумовлені Брестськими угодами Центральних держав з РСФРР. У середині травня до Києва прибула російська делегація, очолювана відомими більшовицькими діячами Х. Раковським і Д. Мануїльським. Головою української делегації було призначено генерального суддю С. Шелухіна. Переговори розпочалися 23 травня і тривали до початку жовтня 1918 р. Незважаючи на напружений переговорний процес, 12 червня сторонам вдалося укласти договір про перемир'я. За його умовами припинялися бойові дії вздовж усієї лінії фронту на час ведення мирних переговорів, передбачалося повернення на батьківщину громадян обох держав, відновлення залізничного сполучення, налагодження товарообміну, відкриття консульських установ тощо⁷⁹.

Однак у подальшому конструктивного діалогу не склалося. Радянська делегація в очікуванні очевидної поразки Четверного союзу як нагоди розірвати Берестейський мирний договір стала на шлях затягування переговорів. Водночас, використовуючи дипломатичний статус своїх консульств у Києві, Харкові і Одесі, розгорнула антиукраїнську підривну діяльність, вступила в контакт з представниками соціалістичної опозиції. На початку жовтня 1918 р. переговори було перервано⁸⁰.

Після вступу на посаду Д. Дорошенко надіслав листа німецькому і австро-угорському посольствам з викладом офіційної позиції українського уряду з кримського питання. У ньому зазначалося: «Стоючи на принципі самоозначення, не бажаючи порушувати волі населення, нарешті, розуміючи різні відміни в житті Криму, Український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутись на автономних підставах»⁸¹.

Однак вирішальна роль у визначенні статусу Криму належала військовому керівництву Німеччини, яке у червні 1918 р. погодилося сформувавати на півострові крайовий уряд на чолі з генералом С. Сулькевичем — переконаним монархістом проросійської орієнтації, який розгорнув відкриту антиукраїнську кампанію. У відповідь на початку липня Рада Міністрів розпочала економічну блокаду півострова. Було припинено залізничне і морське сполучення, торговельні операції, поштовий зв'язок тощо.

Однак суттєвого просування у кримському питанні вдалося досягти тільки під час державного візиту П. Скоропадського до Німеччини у першій половині вересня. Гетьман фактично отримав принципову згоду на включення Криму до складу Української Держави та передачу їй Чорноморського флоту. Під тиском німецького командування на початку жовтня С. Сулькевич направив до Києва повноважну делегацію для переговорів з українським урядом. Вони завершилися попередньою домовленістю про входження Криму до складу Української Держави на правах автономного краю під єдиною верховною владою гетьмана. Однак ці

⁷⁹ *Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.* С. 299—301.

⁸⁰ Там само. С. 10—29.

⁸¹ Там само. С. 147.

домовленості не було реалізовано. Пошук П. Скоропадським прихильності Антанти привів до зміни політичного курсу Української Держави в бік федерування з небільшовицькою Росією, до чого схилився і Крим.

П. Скоропадський підтримав ініціативу лідерів Кубанської республіки щодо державного об'єднання з Україною. Виношувався план висадки на азовському узбережжі краю Запорозької дивізії під командуванням генерала З. Натієва, яка мала підтримати антибільшовицьке повстання. Однак час було втрачено, і Красnodар зайняли денікінські війська. А відкривати фронт проти Добровольчої армії зовсім не входило до планів німецького командування.

У середині жовтня Рада Міністрів, усвідомлюючи близьку перемогу у світовій війні Антанти, ухвалила «в інтересах майбутнього держави» з метою роз'яснення становища в Україні та її відносин з Центральними державами і Великою Росією направити до Англії, Франції і США спеціальні дипломатичні місії у складі особливо уповноваженого і секретаря. До США мав вирушити досвідчений дипломат І. Коростовець, а до Британії — заступник держсекретаря проф. М. Могилянський. З різних причин ці місії не відбулися⁸². Наприкінці жовтня міністр Д. Дорошенко виїхав до Європи в пошуках контактів з представниками Антанти.

Поразка держав Четверного союзу у світовій війні, втрата військової підтримки Німеччини змусили П. Скоропадського шукати порозуміння з країнами-переможницями. Для цього він у середині листопада офіційно задекларував зміну зовнішньополітичного курсу. У новому, цілком проросійському уряді Гетьманату посаду глави МЗС обійняв Г. Афанасьєв — добрий знавець європейської історії і безпорадний дипломат. Намагання дистанціюватися від колишніх союзників і долучитися до процесу відродження федеративної Росії не змінили ставлення держав Антанти до України, яку вважали сателітом центральноєвропейських імперій.

Окупаційні детермінанти. Проголошення Гетьманату П. Скоропадського збіглося із завершенням звільнення української території від більшовиків. Кінець квітня — початок травня 1918 р. став тією часовою межею, за якою залишилася німецько-австрійська військова присутність в Україні як збройна допомога, надана союзній державі у зв'язку з її офіційним зверненням. Втручання військових і дипломатичних представників Німеччини у внутрішні справи УНР аж до зміни державно-політичного устрою поклало початок новій фазі відносин з Центральними державами, що набули ознак окупаційного режиму з властивими йому економічною експлуатацією і застосуванням силових методів для досягнення цілей. Саме як окупацію перебування військ Німеччини і Австро-Угорщини в Україні кваліфікують сучасні німецькі і австрійські вчені В. Баумгарт, Ф. Гальчевські, В. Дорнік, П. Ліб, Ш. Карнер та ін.⁸³

⁸² *Українська Держава (квітень-грудень 1918 року)*. Т. I. С. 333.

⁸³ Baumgart W. *Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*. Wien-München, 1966; *Geschichte der Ukraine* / F. Golczewski (Hg.). Goettingen, 1993; *Die Ukraine zwischen Selbstbestimmung und Fremdherrschaft. 1917-1922*. Graz, 2011.

Провідною політичною лінією німецько-австрійського альянсу щодо України виступала реалізація економічної складової Брестського миру, названого «хлібним» (Brotfrieden). Про прагматизм німецьких військових у ставленні до нового союзника свідчать висловлювання начальника штабу Східного фронту і одного з творців Брестського миру генерала М. Гофмана: «Вся Україна цікавить мене тільки до наступного врожаю. А там нехай з нею буде, що завгодно»⁸⁴. Тож здатність забезпечити виконання договірних зобов'язань з поставок продовольства і сировини визначала перспективи взаємин союзників з новою гетьманською владою та її подальшу долю.

Формально за Брестськими угодами Гетьманат отримав суверенний статус. Однак вище німецьке командування, яке з великою неохотою відмовилося від прямого імперського управління, розглядало його як «фікцію дружньої держави». Таке ставлення було зумовлене військово-політичною гегемонією Німеччини, фактичною окупацією теренів України, її становищем сателіта однієї зі сторін світового протиборства — Четверного союзу.

Після завершення бойових дій проти більшовиків між МЗС і вищим військовим командуванням виявилися істотні розходження щодо легітиміції форми української державності. Штаб оберкомандо у Києві вважав, що для отримання хліба «необхідно відмовитися від політики, яка зводиться до фікції дружньої країни. Новий уряд буде робити те, що ми вважаємо необхідним»⁸⁵.

Таку позицію військових не підтримувало відомство канцлера і МЗС. Заступник міністра Г. Буше терміново звернувся до посла А. Мумма із запитом щодо пояснення змісту заяв військових: чи значить, що тепер до України треба ставитися не як до держави, з якою встановлено мирні відносини, а тільки як до окупованої території⁸⁶. Вже наступного дня А. Мумм віртуозно сформулював своє бачення проблеми: він не поділяє уявлення про Україну лише як «дружню країну», проте вважає «необхідним підтримати на Україні фікцію самостійної дружньої нам держави тією мірою, наскільки це збігається з нашими інтересами»⁸⁷.

Ставлення штабу оберкомандо (В. Гренер, Г. Айхгорн) та дипломатичної місії (А. Мумм, Г. Берхем) до П. Скоропадського і Ради Міністрів істотно відрізнялося від ставлення до лідерів Центральної Ради і уряду УНР, які дістали критично-таврувальні означення на кшталт «катедер-соціалісти», «молоді фантазери», «незрілі студенти», «неприємні елементи»⁸⁸. Німецькі військові і дипломати бачили в гетьмані сановного царського генерала, людину шляхетного походження, великого землевласника, противника соціалістичних експериментів і водночас уважного до потреб союзників, здатного до компромісів політика, реаліста в усвідомленні власної залежності від не ним запрошених «рятівників».

⁸⁴ *Архив русской революции*. Т. I. Берлин, 1922. С. 388.

⁸⁵ *Крах германской оккупации на Украине*. С. 64.

⁸⁶ *Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году*. С. 83—84.

⁸⁷ *Крах германской оккупации на Украине*. С. 65

⁸⁸ *Україна між самовизначенням та окупацією: 1917—1922 роки*. Київ, 2015. С. 244.

В. Гренер і А. Мумм винесли уроки зі співпраці з недієздатним, малокерованим урядом УНР і відразу після перевороту, вранці 30 квітня особисто зайнялися формуванням гетьманського уряду, розглядаючи кожну кандидатуру. Частина з них було погоджено, цілу низку претендентів відкинуто, зокрема й голову Ради Міністрів М. Сахна-Устимовича. А. Мумм висловився проти кандидатури Д. Дорошенка на посаду міністра закордонних справ, запідозривши його в можливому австрофільстві. Тільки після письмових запевнень Д. Дорошенка в лояльності до Німецької імперії посол погодився на його призначення, але не міністром, а керуючим МЗС⁸⁹.

Загалом з квітня по жовтень без схвалення німецької сторони не було призначено жодного міністра. У липні П. Скоропадський мав намір провести реорганізацію уряду, зокрема призначити прем'єром близького до себе П. Дорошенка замість Ф. Лизогуба, главою МВС — І. Кістяковського, відправити у відставку міністра праці Ю. Вагнера. Жодних заперечень такі пропозиції з боку А. Мумма не зустріли. Хоча, від'їжджаючи на деякий час до Берліна, він попередив П. Скоропадського, щоб той ніяких перестановок в уряді не робив⁹⁰. Однак відмова бажаного для гетьмана П. Дорошенка від посади прем'єра фактично заблокувала реорганізацію. Відбулося лише призначення І. Кістяковського главою МВС. Другий склад уряду Ф. Лизогуба у жовтні 1918 р. формував генеральний консул Е. Тіль. Безперечно, гетьману вдавалося знаходити з німцями компромісні рішення щодо представників вищого владного ешелону.

Ф. Лизогуб, стурбований розмахом ревізійної практики австро-угорських військ, вніс пропозицію встановити посаду Уповноваженого уряду при командуванні Східної армії. Її обійняв, отримавши досить широкі повноваження, відомий російський адміністратор, колишній член Державної ради С. Гербель. В. Гренер побачив у цьому можливі преференції для Австро-Угорщини, війська якої дислокувалися в районах товарного зерновиробництва, і примусив уряд обмежити права Уповноваженого⁹¹.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб залишив за собою й посаду міністра внутрішніх справ. Розуміючи, що прем'єр не може приділяти достатньо уваги одному з провідних міністерств, гетьман неодноразово наполягав на припиненні сумісництва, але той весь час відмовлявся. Невдоволення роботою МВС висловлювали й німці. Наприкінці червня посол А. Мумм під час зустрічі з Ф. Лизогубом зауважив, «що призначення у міністерстві внутрішніх справ залишають бажати кращого. Йому було б слід якось почистити своє міністерство залізною мітлою і взяти собі за правило німецьке прислів'я: «Ландграф, будь твердим» («Landgraf, werde hart»)⁹².

Очевидно, А. Мумм на цю тему мав розмову з П. Скоропадським, оскільки той на початку липня надіслав відручного листа Ф. Лизогубу про невідкладні за-

⁸⁹ *Крах германской оккупации на Украине*. С. 121.

⁹⁰ Там само. С. 128.

⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 1064. Спр. 6. Оп. 1. Арк. 42, 46.

⁹² *Крах германской оккупации на Украине*. С. 75.

вдання уряду. Щодо МВС у листі наголошувалося: «Першим питанням в цій області являється невідповідаючий в деяких випадках підбір осіб, призначених по Міністерству внутрішніх справ, недостатність згоди, а іноді навіть протиречивість їх вчинків на місцях з намірами і діями центрального уряду». І це при тому, що обох заступників міністра внутрішніх справ — М. Вороновича і О. Вишневського — призначив особисто гетьман з огляду за їхні заслуги в організації Хліборобського конгресу. Далі йшлося про необхідність добирати людей твердих і рішучих, здатних працювати в дусі і напрямі державної політики. Це була пряма вказівка на суттєві недоліки в кадровій роботі Ф. Лизогуба⁹³. Невдовзі він подав у відставку з посади міністра внутрішніх справ.

А. Мумм погодився на призначення главою МВС І. Кістяковського. Однак діяльність амбітного і впливового міністра незабаром почала непокоїти німецьких військових і дипломатів. Він виступив проти обстоюваної німцями хлібної монополії. На їх вимоги посилити боротьбу зі спекуляцією заявив, що такі заходи вже вживаються. На лист генерала В. Гренера про квартирну кризу у Києві відреагував формальною відпискою про те, що при МВС вже діє відповідна комісія⁹⁴. І. Кістяковський санкціонував арешти радянського консула в Одесі М. Бека та кількох його співробітників. Однак генконсул Німеччини у Києві Е. Тіль домогся їх звільнення, повернення вилучених матеріалів і вимагав відставки І. Кістяковського⁹⁵. Під час жовтневої урядової кризи контроль за формуванням Ради Міністрів здійснював той же Е. Тіль. Збереглися його власноручні записки з різними варіантами складу уряду. В жодному з них не фігурувало прізвище І. Кістяковського. Це була принципова позиція німецьких військових і дипломатів⁹⁶.

Начальник розвідувального відділу штабу оберкомандо майор Г. Гассе висував претензії до роботи Українського телеграфного агентства (УТА) і навіть зробив спробу усунути з посади його керівника Д. Донцова. Майор був фактичним куратором пресової служби штабу, яка ретельно відстежувала інформаційні матеріали української преси і піддавала цензурі небажані з німецького погляду публікації. На початку червня 1918 р. під час вечері у гетьмана Г. Гассе висловив невдоволення роботою УТА. Через кілька днів генерал В. Гренер надіслав гетьманові листа, в якому скаржився на те, що УТА не робить належної реклами гетьманові і забагато пише про безлад у провінції. Очевидно, розрахунок робився на відповідну реакцію П. Скоропадського щодо керівника агентства. Сам Д. Донцов справжню причину «німецького гніву» вбачав у тому, що багато телеграм, які надсилалися до УТА з метою реклами німців, «йшли до коша»⁹⁷.

⁹³ *Державний вістник*. 1918. 8 липня.

⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 145, 248.

⁹⁵ Сідак В. *Національні спецслужби в період Української революції 1917—1921 рр.* Київ, 1998. С. 77, 81, 99.

⁹⁶ *Крах германської окупації на Україні*. С. 180—181.

⁹⁷ Донцов Д. *Рік 1918*. Київ, 2002. С. 45.

Німецьке командування і посольство постійно втручалося не тільки в кадрову, а й у законотворчу діяльність уряду. Керуючий Державним земельним банком Р. Будберг писав: «Найважливіші з законів гетьманського уряду, крім санкції Ради міністрів, вимагали ще санкції німців, «що не втручалися у внутрішні справи», і часто-густо закон, який пройшов всі інстанції, не отримував схвалення Мумма чи Айхгорна, і тоді або доводилося закон переробляти, або просто йому не судилося побачити світ»⁹⁸.

Очолювана міністром В. Колокольцовим земельна комісія у травні розробила проект закону про право продажу-купівлі землі. Документ затримав у себе посол А. Мумм, який не погоджувався з правом проведення операцій з землею лише громадянами України, а також нормою у 25 десятин, оскільки чимало німців-колоністів мали по 50—60 десятин. Тільки в середині червня закон був затверджений гетьманом і оприлюднений⁹⁹.

На початку липня у зв'язку з початком жнив фельдмаршал Г. Айхгорн надіслав прем'єру Ф. Лизогубу листа, у якому вказував на зволікання уряду із забезпеченням своєчасного збирання хліба та проведення інших сільгоспробіт. Рада Міністрів постановила доручити прем'єр-міністру довести до відома фельдмаршала, що такі заходи розроблені і перебувають на стадії узгодження¹⁰⁰.

Упродовж усієї окупації проблема хлібно-сировинного експорту залишалася стрижневою у відносинах України з Центральними державами. Гетьман П. Скоропадський і прем'єр Ф. Лизогуб чітко усвідомлювали, що від її розв'язання залежить ставлення союзників, а з огляду на гіркий досвід УНР — і їхня власна доля. Тому змушені були миритися з німецьким диктатом у цій сфері. На початку серпня було відправлено у відставку міністра продовольчих справ Ю. Соколовського, його місце зайняв С. Гербель. Він відкрито задекларував своє неприйняття хлібної монополії як інструменту вилучення у селян зернових надлишків.

Дізнавшись про таку позицію новопризначеного міністра, А. Мумм зажадав від нього пояснень і вимагав, щоб Рада Міністрів прийняла постанову про збереження хлібної монополії. Керуючому МЗС Д. Дорошенку було доручено з'ясувати це питання з послом¹⁰¹. Очевидно, тому не вдалося порозумітися з німецькою стороною, оскільки С. Гербель повідомив уряд про ускладнення відносин між Мінпродом і німецькими представниками з деяких продовольчих питань. Було ухвалено постанову про створення комісії для переговорів з німцями, проте похитнути їхню впевненість у доцільності хлібної монополії не вдалося. У своїх спогадах П. Скоропадський кваліфікував введення хлібної монополії як одну з корінних помилок союзників¹⁰².

⁹⁸ Гетман П.П. Скоропадский. *Украина на переломе. 1918 год.* С. 409.

⁹⁹ *Державний вістник.* 1918. 16 червня.

¹⁰⁰ *Українська Держава (квітень-грудень 1918 року).* Т. I. С. 123.

¹⁰¹ Там само. С. 233.

¹⁰² Скоропадський П. *Спогади.* С. 221.

В галузі земельного законодавства Рада Міністрів мала брати до уваги відомий квітневий наказ Г. Айхгорна про засів полів, який відображав тодішні погляди німецького командування на відносини власників земель і орендарів. 14 серпня уряд схвалив законопроект, який стосувався припинення дії орендних договорів. В. Гренер у листі до міністра земельних справ висловив незгоду з деякими положеннями законопроекту. 20 серпня на засіданні уряду В. Колокольцов доповів про лист В. Гренера і переговори з німецькими представниками. За відсутності прем'єра Ф. Лизогуба кабінет міністрів прийняв досить сміливу постанову: «Просити пана Гетьмана відзначити генералу Гренеру, що український уряд не може погодитися з втручанням у законодавчу його політику і наполягає на публікації закону»¹⁰³.

П. Скоропадський не міг піти на загострення відносин зі штабом оберкомандо. Тим більше в такій формі і тоді, коли прем'єр Ф. Лизогуб у Берліні намагався вирішити питання передачі Україні Криму і Чорноморського флоту. Вже через день міністрам довелося погодитися на створення комісії за участю німецьких представників. У постанові констатували, що «визнають створення названої комісії після схвалення закону Радою Міністрів зайвим», тобто вимушено йдуть на поступки¹⁰⁴.

Однак А. Мумм у досягненні своїх цілей діяв, так би мовити, методом не лише «батога», а й «пряника». Наприкінці липня завершувався термін дії квітневих економічних договорів про товарообмін між Україною і Центральними державами. Основні вимоги щодо експорту українською стороною хліба і сировини виконувалися незадовільно. 2 серпня на засіданні Ради Міністрів Ф. Лизогуб доповів про наполягання посла А. Мумма призначити членів української делегації. Цього ж дня було затверджено її склад на чолі з міністром торгівлі і промисловості С. Гутником¹⁰⁵.

Перші тижні роботи українсько-німецько-австрійської комісії викликали невдоволення А. Мумма, який повідомляв МЗС, що переговори просуваються черепашачим кроком, а з міністром С. Гутником не можна працювати «російськими методами». Він пропонував після укладення угод нагородити українських переговорників орденами Німеччини, але для забезпечення поступливості повідомити їх про це завчасно. Що й зробив, отримавши згоду канцлера Г. Гертлінга¹⁰⁶.

Проте і після цього переговори проходили тяжко. Найскладніше було узгоджувати з німецькими і австро-угорськими радниками статті про умови поставок цукру і хліба. Уряд наполягав на тому, що ціна на експортований цукор не може бути нижчою, ніж на внутрішньому ринку. Не погодилася українська сторона й

¹⁰³ *Українська Держава (квітень-грудень 1918 року)*. Т. I. С. 235.

¹⁰⁴ Там само. С. 238.

¹⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 144, 151 зв.

¹⁰⁶ *Крах германской оккупации на Украине*. С. 101—103.

на включення до угоди положення про право купівлі Центральними державами усіх надлишків урожаю 1918 р.¹⁰⁷

Однак переговорний процес дістав раптове прискорення. 9 вересня Рада Міністрів за вказівкою П. Скоропадського, який у цей час перебував з візитом у Німеччині, доручила С. Гутнику терміново підписати загальний торговий договір, а іншим міністрам — профільні угоди. Новий економічний договір мав діяти до 1 вересня 1919 р. і передбачав поставку з України до Центральних держав не менш як 40 млн пудів хліба, 2,5 млн пудів цукру, до 20 млн літрів спирту тощо. Водночас німці залишили дуже вигідні для них поставки до України вугілля¹⁰⁸. Слід зазначити, що посол А. Мумм дотримав слова, і чималу групу українських урядовців, причетних до підготовки договору, було відзначено німецькими державними нагородами. Так, голова української делегації С. Гутник отримав орден Корони І ст.¹⁰⁹

Вступаючи в альянс з німцями, П. Скоропадський сподівався дотримуватися компромісної лінії: «не сваритися з ними через дрібниці, давати рішучу відмову у всіх серйозних питаннях, поставлених не до нашої вигоди або на шкоду Entente»¹¹⁰. Як показав час, це були надто амбітні і навіть ідеалістичні наміри, швидко зруйновані безжалюбно дійсністю відносин нерівноправного партнерства. Адже прелімінарні умови угоди майбутнього гетьмана з німцями містили істотні обмеження суверенітету Української Держави — не скликати парламенту, не створювати збройні сили, визнати договори УНР, надати економічні преференції німцям тощо.

Вже з перших днів свого функціонування Рада Міністрів змушена була розглядати самостійні дії німецьких та австро-угорських військових із захоплення майна, матеріалів, зброї, спорядження, продовольства тощо. 8 травня головний начальник портів Чорного і Азовського морів адмірал А. Покровський доповів урядові про масове захоплення німцями суден¹¹¹. З приводу цього було заявлено категоричний протест. 10 травня на засіданні уряду було констатовано, що німці продовжують вивозити з армійських складів у Києві, Гомелі, Конотопі, Білій Церкві військові озброєння та спорядження. Рада Міністрів погодилася визнати вже вивезене «німецькою здобиччю», а далі все вирішувати на засіданнях спеціальної комісії.

27 травня міністр продовольчих справ Ю. Соколовський доповідав на засіданні Ради Міністрів, що німецька торговельна місія виставила надзвичайно високі ціни за імпортовані в Україну сільськогосподарські машини і знаряддя. Уряд змушений був заплатити 10 млн крб¹¹². Під тиском німців для них було залишено

¹⁰⁷ *Українська Держава (квітень-грудень 1918 року)*. Т. I. С. 272—273.

¹⁰⁸ Дорошенко Д. С. 295—301; *Нова Рада*. 1918. 10 грудня.

¹⁰⁹ *Крах германської окупації на Україні*. С. 103—104.

¹¹⁰ Скоропадський П. *Спогади*. С. 146.

¹¹¹ *Українська Держава (квітень-грудень 1918 року)*. Т. I. С. 26.

¹¹² ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 12.

старі ціни на перевезення 60 млн пудів збіжжя, хоч в Україні тарифи були значно вищими. Рада Міністрів вимушено продала на вимогу німців запаси латуні зі складів військових заводів¹¹³. Попри протести української сторони, німецькі військові не припинили своїх зазіхань на частину запасів майна армії, Червоного хреста, інших громадських організацій воєнного часу.

29 липня на засіданні уряду міністр фінансів А. Ржепецький заявив, що німецькі та австрійські представники вимагають примусового приймання марок і крон за завищеним, ними ж встановленим курсом, коли за угодою визначено 75 коп за марку і 50 коп за крону. Ухвалили постанову, якою доручили МЗС звернутися з нотами до обох країн¹¹⁴.

Підписання у вересні нового торговельно-економічного договору ніяк не вплинуло на експропріаторську практику німецьких та австрійських окупаційних військ. Міністри гетьманського уряду були неспроможні щось вдіяти. А. Ржепецький 17 вересня констатував: «З того часу реквізиції не тільки не зменшуються, але навіть збільшуються і стають загрозливими, оскільки забираються відразу величезні кількості цукру». Він повідомляв, що з цукрових заводів Київщини та Поділля забрано 550 тис. пудів. Причому ці реквізиції не мають жодного стосунку до поставок цукру за договором¹¹⁵.

Міністерство торгівлі і промисловості інформувало про самочинне вивезення через одеський порт 2 859 пудів соди, 3 106 пудів каніфолі, 6 499 пудів мила, 4,5 тис. коней і багатьох інших товарів та сировини. Водночас наголошувалося, що «ці цифри виявляють тільки частину того, що насправді було вивезено з Одеси-порт, але вони надають яскравий образ того, як здійснюється товарообмін, і які важкі результати матиме все це для українського економічного розвитку в майбутньому»¹¹⁶. Уповноважений з управління та ліквідації установ і організацій воєнного часу на Херсонщині склав зведені відомості про вивезення австро-угорськими військовими без дозволу української влади різноманітних товарів, матеріалів і продовольства на загальну суму 7 млн 160 тис. крб¹¹⁷.

Задоволення цілком прагматичних інтересів німецько-австрійського блоку привело до ігнорування інтересів України, нерівноправних методів здійснення товарообміну, поширення експропріаційної практики німецької і особливо австрійської військової адміністрації. Не лише українська влада на місцях, а й Рада Міністрів були безсилі протистояти нехтуванню союзниками національних інтересів України, оскільки інтерес окупантів був *über alles* (над усе).

Історія відносин Гетьманату з Центральними державами є багатомірним явищем економічного, політичного, військового і юридичного характеру, поро-

¹¹³ Там само. Арк. 17 зв., 23.

¹¹⁴ Там само. Арк. 137 зв.

¹¹⁵ *Документи о разгромае германских оккупантов на Украине в 1918 году*. С. 129.

¹¹⁶ Там само. С. 130.

¹¹⁷ *Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов*. Киев, 1938. С. 257.

дженням кризою українського демократично-революційного процесу і ускладненим фіналом Першої світової війни. В сучасній українській і зарубіжній, зокрема німецькомовній, історіографії військова присутність Німеччини і Австро-Угорщини на території України у 1918 р. однозначно кваліфікується як окупація.

Дійсно, відбувалися грубе втручання вищого німецького і австрійського командування, дипломатичних місій, військових адміністрацій на місцях у внутрішні справи країни перебування / дислокації військ; запровадження військово-польових судів, практикування страт, арештів та вислання українських громадян; широкі реквізиції продовольства, сировини та енергоносіїв; захоплення державного майна і матеріалів. Усе це підпадає під дію окремих статей IV Гаазької конвенції «Про правила і звичаї війни» (жовтень 1907 р.).

Водночас цю ситуацію не можна назвати класичним окупаційним режимом, як, скажімо, на завойованих територіях Бельгії та Сербії, що управлялися безпосередньо військовою адміністрацією Німеччини і Австро-Угорщини. Введення військ в Україну здійснювалося на прохання уряду в рамках надання збройної допомоги. На зайнятій території функціонували центральний уряд, регіональні адміністрації, правоохоронна система, органи місцевого самоврядування. Здійснювалися двосторонні дипломатичні відносини, діяли торговельно-економічні угоди, відбувалися державні візити, нагородження українських урядовців тощо. Тож сама окупація та взаємодія окупаційних сил з органами влади й управління молодого суб'єкта міжнародних відносин набули гібридного характеру, справивши потужний вплив на подальшу історію країни.

Суспільні антагонізми. П. Скоропадський у Грамоті до всього українського народу своє рішення взяти тимчасово всю повноту влади обґрунтував категоричним домаганням трудових мас «збудувати таку державну владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці»¹¹⁸. Інавгураційний акт містив пряме звернення до двох найчисленніших соціальних груп — селянства і робітників. Малоземельним хліборобам гетьман обіцяв наділення землею за її дійсною вартістю шляхом відчуження у великих землевласників, а робітничому класу — тверде забезпечення прав. Було приділено особливу увагу поліпшенню правового становища і умов праці залізничників. Характерно, що окремого звернення до власницьких кіл, які привели гетьмана до влади, у грамоті не було.

Державний переворот не викликав серйозних виступів на захист Центральної Ради, за винятком поодиноких протестів земських і думських правлінь, де переважали соціалісти. Однак проголошення гетьманом царського генерала, великого землевласника П. Скоропадського, авторитарна модель державного устрою, формування уряду без представників українських соціалістичних партій викликали з боку партійних лідерів майже одностайну, хоча й досить ліберальну обструкцію нової влади.

¹¹⁸ *Українська Держава (квітень-грудень 1918 року)*. Т. II. С. 38.

Усвідомлюючи, хто насправді був інспіратором перевороту, делегати соціалістичних партій на чолі з В. Винниченком на початку травня двічі відвідали начальника штабу німецького командування В. Гренера. Викладені ними вимоги щодо республіканського державного устрою, більшості їхніх представників в уряді, з прем'єром включно, недопущення туди «одіозних» діячів генерал відкинув і заявив, що повороту до Центральної Ради не буде, оскільки гетьмана визнала найвища влада Німеччини. А їхні побоювання щодо загрози самостійності України безпідставні¹¹⁹.

Відсторонення від влади, неприйняття задекларованих гетьманом консервативно-ліберальних реформ, базованих на відновленні приватної власності, відсутні обмеження демократичних свобод робили опозиційність українських політичних партій до нової влади безальтернативною. Характерно, що вони уникали публічних виступів проти особи гетьмана, а зосередилися на критиці уряду. Теза про його неукраїнськість стала стрижневою в нових спробах патріотичних сил домогтися «українізації» складу і політики Ради Міністрів.

У середині травня на міжпартійній нараді було створено координаційний центр — Український національно-державний союз (УНДС). Першою акцією нового опозиційного об'єднання стало оприлюднення 21 травня меморандуму. Зокрема, у ньому зазначалося: «Кабінет міністрів не є українським за своїм складом і за своєю політичною орієнтацією», до нього ввійшли російські кадети, октябристи і загалом представники неукраїнських груп, які завжди вороже ставилися до українського руху й до української державності. Завершувався меморандум висловленням вотуму недовіри чинному кабінету міністрів¹²⁰. Текст було вручено гетьманові, штабу оберкомандо у Києві, а пізніше — у формі «Звернення до німецького народу» — надіслано до Берліна. Помітного враження на жодного з адресатів документ не справив і публічної реакції не викликав.

Все літо 1918 р. діяльність УНДС зводилася до протестів проти обмеження використання української мови в державних установах, цензурних утисків преси, розпуску органів місцевого самоврядування тощо. Не залишали члени УНДС й надії внести корективи в урядову політику через німецьке командування та посольство, домагаючись аудієнцій у Г. Айхгорна, В. Гренера, А. Мумма. Такі кроки пояснювалися не лише поміркованою політичною платформою, а й відсутністю соціальної бази для більш рішучих дій. Сподівання на активний опір гетьманському режиму на місцях не справдилися.

Тільки в умовах піднесення повстанського і страйкового руху в серпні УНДС розширює коло учасників, отримує нову назву — Український національний союз (УНС) і під керівництвом В. Винниченка домагається істотної «українізації» уряду. Водночас В. Винниченко, А. Ніковський, А. Марголін телеграфно звернулися по допомогу до депутатів рейхстагу. Вони інформували про небезпеку проросійських впливів в уряді, наголошували на деструктивних діях окремих

¹¹⁹ Дорошенко Д. С. 39—42.

¹²⁰ Чикаленко Є. *Щоденник*. Т. 2. Київ, 2004. С. 37—41.

офіцерів штабу оберкомандо, ставили питання про залишення німецьких військ в Україні у зв'язку з перемогою країн Антанти. Під тиском депутатів новий глава МЗС Німеччини В. Зольф погодився на деякі вимоги, але з огляду на тодішні українські реалії їх не було виконано. Лідери УНС тим часом розпочали конспіративну підготовку антигетьманського повстання.

Органи місцевого самоврядування, обрані ще за Тимчасового уряду, з домінуванням у них представників соціалістичних партій і недостатньою увагою до господарської діяльності, не відповідали планам уряду щодо проведення консервативно-ліберальних реформ. Гетьман був переконаний, що нові земства «вже віджили і показали повну свою нежиттєздатність»¹²¹. Не маючи законодавчої бази для переобрання міських дум і земств, МВС та управління місцевих старост вдалися до адміністративного тиску. Розпочалася масштабні перевірки діяльності земств і міських дум, призупинення повноважень управ, зміни їх складу, арешти і навіть вислання за межі України. Рада Міністрів спеціальним законом дозволила губернським старостам розпускати земські зібрання та управи¹²². Нерідко замість них відновлювалася діяльність дореволюційних цензових органів.

Спроба адміністративними методами реорганізувати земства і міські думи спричинила затяжне протистояння з державною владою, перманентно генерувала політичну напруженість, давала підстави опозиційним силам звинувачувати гетьманське правління в авторитаризмі і недемократичності. Призначені на листопад-грудень 1918 р. вибори органів місцевого самоврядування на старих цензових засадах не відбулися через крах гетьманського режиму.

Проблема забезпечення суспільно-політичної підтримки гетьманського режиму залишалася однією з ключових упродовж всього нетривалого періоду його функціонування. Однією з найпотужніших внутрішніх русійних сил державного перевороту було об'єднання консервативного спрямування — Союз земельних власників (СЗВ). Скликаний ним 29 квітня 1918 р. у Києві конгрес хліборобів проголосив П. Скоропадського гетьманом всієї України. Це породило претензії СЗВ не лише на участь у формуванні уряду, а й на визначення його політики. П. Скоропадський з цього приводу писав: «Вони чомусь вважали, що варто мене обрати, і все піде по-старому, і що цьому старому я цілком співчую»¹²³.

Однак погляди гетьмана і СЗВ на стрижневі проблеми аграрної реформи суттєво розходилися. Гетьман позиціонував себе рішучим противником великого землеволодіння. Його кінцевим ідеалом у цій сфері було «бачити Україну, вкриту лише дрібними, високопродуктивними, приватними господарствами»¹²⁴. Натомість СЗВ відстоював неподільність поміщицьких латифундій. Призначення на посади губернських та повітових старост місцевих поміщиків, представників колишньої військової і цивільної бюрократії дало СЗВ важливий інструмент про-

¹²¹ Скоропадський П. *Спогади*. С. 204, 253.

¹²² *Державний вістник*. 1918. 11 липня.

¹²³ Скоропадський П. *Спогади*. С. 176.

¹²⁴ Там само. С. 137.

ведення власної політики. Саме їх зусиллями, ще до вироблення нових законів про вибори, земське і міське самоврядування було фактично ліквідовано.

Наприкінці травня СЗВ провів свій з'їзд. Центральним пунктом порядку денного була земельна реформа. Пропонована урядом норма землеволодіння — не більш як 25 десятин — викликала негативну реакцію делегатів. Резолюція з цього питання містила імперативну вимогу, щоб жоден з урядових законопроектів про землекористування і землевпорядкування не розглядався без участі СЗВ. Інакше це матиме «найнебезпечніші наслідки»¹²⁵. Незважаючи на тиск з боку СЗВ, 14 червня гетьман затвердив закон про право купівлі та продажу землі, що закріпив норму у 25 десятин¹²⁶.

Під тиском СЗВ наступні законодавчі акти у сфері реформування земельних відносин по суті мали антиселянський характер. Зокрема, закон від 6 липня «Про утворення губернських і повітових земельно-ліквідаційних комісій»¹²⁷. Фактично він надавав право поміщикам на відшкодування збитків, заподіяних селянами, встановлював піврічний термін задоволення вимог землевласників і дозволяв робити приблизні підрахунки їхніх втрат. Ці норми закону фактично унеможливили проведення до кінця року операцій з продажу землі, а відтак відсунули реалізацію аграрної реформи, яка мала забезпечити соціальну тривкість гетьманського правління.

На правому фланзі українського політикуму діяла ще одна потужна структура консервативного спрямування — Всеукраїнська спілка промислу, торгу, фінансів, сільського господарства (ПРОТОФІС). Її лідери, підтримавши П. Скоропадського, заявили претензії на участь у формуванні Ради Міністрів та визначенні її політики. В. Демченко вже 29 квітня увечері подав П. Скоропадському список пропонованого ними складу уряду, але той його так і не розглянув¹²⁸. Голова ПРОТОФІСу князь О. Голицин у спогадах стверджує, що більшість членів уряду була рекомендована саме їхньою організацією¹²⁹. Принаймні керівники двох ключових міністерств — фінансів А. Ржепецький, торгівлі і промисловості С. Гутник були членами президії об'єднання і лобістами його інтересів в уряді.

15—17 травня відбувся установчий з'їзд ПРОТОФІСу. Делегатів вітав прем'єр Ф. Лизогуб, закликавши їх до співпраці. Він наголосив, що найменший опір урядові, будь-які спроби підняти заколот буде придушено міцною рукою. У резолюції з робітничого питання з'їзд вимагав від нової влади покласти край соціалістичним експериментам у цій сфері. Пропонувалося заборонити втручання робітничих організацій у виробничу і технічну діяльність адміністрацій, а роль профспілок суттєво обмежити і звести до культурно-освітніх функцій. Націоналізація підприємств визнавалася неприйнятною, оскільки вела до занепаду

¹²⁵ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 17—17 зв.

¹²⁶ *Державний вістник*. 1918. 16 червня.

¹²⁷ Там само. 15 липня; ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 61.

¹²⁸ Скоропадський П. *Спогади*. С. 157.

¹²⁹ Голицын А. *Воспоминания*. Москва, 2008. С. 447—448.

виробництва. Права власників на їхні підприємства мали бути повністю відновлені. Особливе неприйняття делегатів викликали положення про 8-годинний робочий день, нормування заробітної плати, соціальне страхування, біржі праці тощо. Делегати з'їзду були проти намірів П. Скоропадського провести відчуження поміщицьких земель (та ще й за їхньою дійсною вартістю) для наділення малоземельних селян¹³⁰.

ПРОТОФІС конституювався як конфедерація галузевих промислово-торгівельно-фінансових організацій і представляв їхні інтереси на державному рівні. Маючи значні матеріальні засоби, розгалужений центральний і периферійний апарат, досвідчені кадри, лобістів в урядових колах, ПРОТОФІС перетворився на потужну силу не лише економічного, а й політичного життя Української Держави.

Під час візиту П. Скоропадського до Німеччини у вересні 1918 р. ПРОТОФІС оприлюднив «Записку о русском языке», в якій наполягав з огляду на недостатню утверженість у суспільстві української мови залишити в офіційному діловодстві російську мову як державну¹³¹. У жовтні керівництво ПРОТОФІСу висловило рішучий протест проти участі в уряді представників соціалістичних партій. У зв'язку з цим ПРОТОФІС навіть надіслав меморандум генералу В. Гренеру, наголошуючи, що серед так званих українців людей, які мислять по-буржуазному, немає, а соціалісти, які претендують на міністерські портфелі, — «беспочвенные идеологи», які можуть соціалістичні експерименти перенести на промисловість і торгівлю.

Аналізуючи роль ПРОТОФІСу у внутрішньополітичному житті, газета «Нова Рада» писала: «На час перевороту малопомітна організація згодом перетворилася на могутню силу, яка диктує свої умови, далекі від державних, народних інтересів»¹³². Під тиском ПРОТОФІСу Рада Міністрів ухвалила низку вкрай непопулярних законів: про розпуск профспілок, фабрично-заводських комітетів, заборону страйків, подовження робочого дня та ін. Все це остаточно позбавило владу підтримки робітництва.

Отже, Союз земельних власників і ПРОТОФІС — потужні об'єднання аграрної і промислово-фінансової буржуазії, які генерал М. Омелянович-Павленко влучно називав «ахіллесовою п'ятою гетьманського діла»¹³³, слугували соціально-політичною опорою гетьманського режиму і водночас виявилися серйозним гальмівним чинником проведення планованих ліберальних реформ, зокрема земельної, задекларованого соціального партнерства робітників і підприємців, утвердження державної самостійності України. Усвідомлюючи економічну і політичну вагу цих організацій, П. Скоропадський не міг подолати цю

¹³⁰ *Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины*. 1918. 17 мая.

¹³¹ *Нова Рада*. 1918. 26 вересня.

¹³² Там само. 26 жовтня.

¹³³ Омелянович-Павленко М. *Спогади командарма (1917—1920)*. Київ, 2007. С. 105.

внутрішню суперечність, що в кінцевому підсумку привело до втрати підтримки селянства і робітництва.

Найбільш гостро непримиренні антагонізми проявилися у відносинах гетьманського режиму з українським селянством. Проголошена П. Скоропадським загалом прогресивна земельна реформа, основана на приматі права приватної власності, набула у сфері земельних відносин викривлених форм. Відновлення поміщицької власності досягалося силовими методами. Частина ухвалених урядом законів об'єктивно мала антиселянський характер і в руках губернських і повітових старост, місцевих поміщиків перетворилася на інструмент прикриття репресивних «відшкодувальних» акцій місцевих землевласників¹³⁴. Протягом травня-червня практика набула (див. вище) значного розмаху і викликала зворотню реакцію селянства, що вилилося у масовий спротив, широкий повстанський рух, спрямований не лише проти поміщиків, німецько-австрійських окупантів, а й державної влади, уособлюваної гетьманом.

Суттєву роль у інспірації селянських виступів відіграли дії німецьких та австрійських військ з підтримки поміщиків. Поширення на українських громадян юрисдикції німецьких військово-польових судів відкрило шлях широкому застосуванню до місцевого населення розстрілів, повішень, екзекуцій, ув'язнення, вислання за межі України. Звичною справою стало накладання командирами каральних загонів контрибуцій (зерном, фуражем, худобою, грошима, одягом) на бунтівні села. Поширеним інструментом «наведення порядку» були артилерійські обстріли сіл. Застосування іноземної збройної сили для упокорення місцевого населення, спільні дії підрозділів Державної варти з німецькими та австрійськими військами приводили до ототожнення у свідомості селянства гетьманського режиму з окупантами, породжували злобу і ненависть до нової влади. До того ж у суспільстві спостерігалася породжена війною психологічна інерція сприйняття «германця» як ворога.

Найпотужнішим проявом антиокупантських, антигетьманських настроїв селянства стало Звенигородсько-Таращанське повстання. У зв'язку з відмовою жителів містечка Лисянка відновити поміщицьке господарство і здати зброю 3 червня туди прибув військовий підрозділ, згодом розбитий місцевими повстанцями. До них приєдналися жителі навколишніх сіл. Об'єднані сили взяли в облогу місто Звенигород, і німецький гарнізон був змушений капітулювати. Невдовзі повсталі повернулися в Лисянку. Сили їх постійно зростали і досягли 16 тис. осіб. Під контролем повстанців перебувала північна частина повіту. Тут відновлювалася діяльність земельних комітетів, обиралися сільські голови, призначалися військові коменданти. Координацію дій здійснював штаб, очолюваний лівим есером М. Павловським¹³⁵.

¹³⁴ *Державний вістник*. 1918. 16, 31 травня.

¹³⁵ ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 38; Тичина В. *Боротьба проти німецьких окупантів та внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 році*. Харків, 1969. С. 93.

Незабаром повстання перекинулося на Таращанський повіт. Виступ жителів с. Янушівка і Стрижавка підтримали ще 14 сіл. 12 червня селянські загони оволоділи м. Тараща, а невдовзі всю територію повіту було звільнено від гетьманської адміністрації і німецьких військ. Значна частина Київщини опинилася під владою повстанців, які виявили неабияку здатність до самоорганізації: створення штабів, проведення мобілізацій, встановлення місцевого самоврядування. Майже два місяці 30-тисячна повстанська армія вела бої з трьома дивізіями німців та гетьманських військ¹³⁶.

Німецьке окупаційне командування було не на жарт занепокоєне розвитком подій і кинуло проти повстанців додаткові сили. Під їх тиском на початку серпня основна маса озброєних селян залишила Київщину, форсувала Дніпро і через Полтавщину та Чернігівщину, зазнаючи чималих втрат, вийшла в нейтральну зону, де згодом частина з них приєдналася до більшовицьких військових формувань.

Влітку 1918 р. повстанський рух з різною мірою інтенсивності охопив майже всі регіони України. Значні партизанські сили наприкінці липня зосередилися на Чернігівщині. Вони розпочали бойові дії проти загонів Державної варти, зайняли с. Мглин, Мильники, Плоске та ін. Німецьке командування змушене було передислокувати туди чотири дивізії і жорстоко розправитися з повстанцями. Тільки на Ніжинщині було вбито близько 3 тис. осіб, а їхнє майно знищено. У липні-серпні хвиля селянських повстань прокотилася по Волині та Поділля. Як і в інших регіонах, приводом стали дії підрозділів Державної варти під час стягнення штрафів за завдані селянами місцевим поміщикам збитки¹³⁷.

На відміну від масових селянських повстань, робітничий страйковий рух в Україні не набув поширення за винятком добре організованих і мобільних працівників залізничного транспорту. Уряд не зміг виконати обіцянки П. Скоропадського щодо поліпшення правового становища і умов праці залізничників. Заборгованість із заробітної плати погашалася дуже повільно і становила близько 300 млн крб¹³⁸. В результаті запровадження нових тарифних ставок платня низової ланки залізничників зменшилася, а запланована індексація у зв'язку з подорожчанням харчових продуктів запізнювалася. Було скасовано безплатний проїзд залізничників та їхніх сімей, а також проведено скорочення штатів залізниць відповідно до норм мирного часу¹³⁹.

Наступ на соціальні права залізничників, утиски професійних спілок викликали у їх середовищі масове невдоволення і привели в середині липня до страйку. Першими 15 липня виступили робітники станцій Здобунів, Коростень, Сарни. Їх підтримали, і 23 липня страйк переріс у всеукраїнський. На залізницях було ство-

¹³⁶ Захарченко П. *Селянська війна в Україні: рік 1918*. Київ, 1997. С. 79; *Під гнітом німецького імперіалізму (1918 рік на Київщині). Статті, спогади, документи, хроніка*. Київ, 1927. С. 106.

¹³⁷ Захарченко П. *Селянська війна в Україні: рік 1918*. Київ, 1997. С. 97—98.

¹³⁸ Скоропадський П. *Спогади*. С. 223.

¹³⁹ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 18; спр. 12. Арк. 17.

рено страйкові комітети. У Києві та Одесі діяли центральні страйккоми. Спочатку претензії страйкарів зводилися до виплати заборгованості із зарплати за червень включно, збільшення хлібного пайка, визнання залізничної профспілки тощо.

Уряд відхилив вимоги делегації страйккому, дав дозвіл на звільнення страйкарів і відновив чинність закону Російської імперії щодо заборони участі у страйках¹⁴⁰. Гетьманська адміністрація, німецько-австрійське військове командування вдалися до репресій проти залізничників. Почалися масові арешти, віддання до військово-польових судів, вислання за межі України. Проте тверда позиція центрального і місцевих страйккомів, висока організованість і налагоджений зв'язок дозволили залізничникам майже протягом місяця продовжувати важке протистояння.

Заходи уряду з часткового погашення заборгованості із зарплати, поліпшення продовольчого постачання, розкладницька робота серед членів страйккомів, жорстокі репресії змусили залізничників у середині серпня стати до праці. Істотним гальмівним чинником стала й відсутність масової підтримки залізничників з боку інших професійних груп робітництва. Виступи металістів Харкова і Катеринослава, гірників Донецького басейну, докерів Одеси були стихійними, розрізненими і нетривалими. Страйк залізничників і селянські повстання розвивалися паралельно і не злилися в єдиний протестний потік.

Спад повстанського і страйкового руху, успішний, здавалося — багатообіцяльний, візит гетьмана до Німеччини створили на початку осені 1918 р. враження певної внутрішньополітичної стабілізації. П. Скоропадський пізніше згадував: «Пам'ятаю, 24 жовтня я відзначав 6 місяців Гетьманства, пам'ятаю, у якому райдушному настрої я був, і, здавалось, справи складаються добре»¹⁴¹.

Проте поразка Четверного союзу у світовій війні кардинально змінила міжнародну ситуацію. Австро-Угорська імперія розпалася. У Німеччині новий уряд погодився на капітуляцію. Виведення її військ з України стало неминучим. Гетьманський режим залишався беззахисним як перед зовнішньою, так і внутрішньою загрозою.

Розвиток геополітичної ситуації на користь Антанти змусив П. Скоропадського терміново шукати порозуміння з державами-переможцями. Проголошені країнами Антанти наміри відродження Росії спонукали П. Скоропадського 14 листопада спеціальною грамотою офіційно заявити про зміну політичного курсу. У ній, зокрема, зазначалося, що Україні «першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії»¹⁴². Це була, хоч і вимушена, фактична відмова від державної незалежності України. Очевидно, однією з причин такого кроку виявилася відсутність твердих самостійницьких переконань і роздвоєна українсько-російська ментальна лояльність гетьмана.

¹⁴⁰ Там само. Спр. 6. Арк. 28.

¹⁴¹ Скоропадський П. *Спогади*. С. 291.

¹⁴² Яневський Д. *Політичні системи України 1917—1920 років: спроби створення і причини поразки*. Київ, 2003. С. 497.

Уже в середині жовтня лідери УНС переконалися, що міжнародна кон'юнктура і внутрішньополітична ситуація в Україні складаються цілком сприятливо для підготовки і здійснення антигетьманського повстання. Зусиллями В. Винниченка, М. Шаповала, А. Макаренка і начальника Корпусу залізничної охорони генерала О. Осецького в умовах посиленої конспірації розроблявся план повалення режиму П. Скоропадського. До участі у ньому були залучені командири військових формувань: полковники П. Болбочан — Запорізький полк, С. Пелешук — Чорноморський кіш, Є. Коновалець — січові стрільці та ін.¹⁴³

Через день після офіційної капітуляції Німеччини, 13 листопада президія УНС створює Директорію — орган керівництва збройним повстанням проти гетьманського режиму у складі В. Винниченка (голова), П. Андрієвського, А. Макаренка, С. Петлюри та Ф. Швеця. Директорія видає відозву до населення із закликом до боротьби проти гетьманського режиму.

20 листопада, спираючись на дислокований у Білій Церкві полк січових стрільців, війська Директорії розпочали облогу столиці. Спроба організувати відсіч виявила цілковиту відсутність підтримки гетьманського правління. Низка військових частин перейшли на бік Директорії, а більшість генералітету, зокрема й керівництво військового міністерства, подалися до Добровольчої армії. Останніми захисниками Києва стали наймані російські добровольчі дружини генерала Л. Кирпичова і полковника М. Святополк-Мирського, на утримання яких уряд спрямовував багатомільйонні асигнування. Німецьке командування деякий час стримувало наступ повстанців, а потім уклало з Директорією угоду про нейтралітет. Сподівання на стримуючу роль Антанти не справилися. Гетьманський експеримент був приречений на поразку. 14 грудня П. Скоропадський зрікся влади і невдовзі під виглядом пораненого німецького солдата був вивезений до Німеччини. Рада Міністрів склала свої повноваження і передала владу Директорії¹⁴⁴.

Гетьманат П. Скоропадського постав у результаті державного перевороту 29 квітня 1918 р. і припинив своє існування також унаслідок перевороту. Визначальну роль у його постанні відіграли німецькі військові та дипломати у Києві, виконуючи волю вищого керівництва Рейху. З можливих варіантів управління Україною Берлін обрав заміну соціалістичної парламентської республіки на консервативно-авторитарний режим.

Новітній Гетьманат як державне утворення ґрунтувався на формі правління, сконструйованій за взірцями Гетьманщини XVII—XVIII ст. Наміри реанімувати ідеологічні постулати українського консерватизму як доктринальної бази нового суспільного ладу виявилися невдалими, оскільки не мали тривкого історичного континуїтету та й не відповідали духу епохи.

Порівняно з урядкуванням доби Центральної Ради державні інститути Гетьманату діяли ефективніше, проте реставрація дореволюційних майнових відносин та порядків викликала неприйняття нового владного режиму різними

¹⁴³ Винниченко В. *Відродження нації*. Ч. III. Київ-Відень, 1920. С. 90.

¹⁴⁴ *Українська Держава (квітень-грудень 1918 року)*. Т. II. С. 393.

верствами населення, насамперед наймасовішою соціальною верствою — мало-земельним та безземельним селянством.

Задеклароване наведення ладу і відновлення спокою, соціальне партнерство всіх класів фактично вилилося в обмеження демократичних свобод, ліквідацію інститутів місцевого самоврядування, посилення репресивних функцій держави. Водночас уряд пішов на свідомі преференції для правого сегмента політичних сил. Через це державний переворот викликав поляризацію політичних сил суспільства. Українські соціалістичні партії, пройшовши процеси внутрішньої диференціації, визначили тактичні завдання і, демонструючи різний ступінь опозиційності до влади, на початку осені змогли об'єднатися на загальній платформі боротьби проти гетьманського режиму. Праві сили, як з'ясувалося, були готові будь-якої хвилини повернути Україну в імперський проєкт у його дореволюційному форматі.

Правові засади Гетьманату формувалися з прямим чи адаптованим використанням російського імперського законодавства. Судова влада також будувалася за взірцем доби царату. Дефіцит національних фахових кадрів компенсувався широким залученням до органів юстиції та прокуратури російських правників. Репресивна діяльність німецьких та австрійських військово-польових судів підкреслювала правове безсилля гетьманської влади.

Успіхи в національно-культурному будівництві стали найпомітнішими досягненнями Гетьманату. Відкриття українських університетів, гімназій, шкіл, бібліотек, театрів, Української академії наук було уможливлено здобутками часів Центральної Ради, подвижницькою працею україноцентричної команди міністерства освіти, прихильним ставленням до гуманітарної сфери П. Скоропадського.

Одновекторна зовнішньополітична орієнтація дісталася Гетьманату у спадок від попередньої влади і була зумовлена угодами з Центральними державами, зацікавленими в імпорті з України життєво необхідних продовольчих та сировинних ресурсів. Поразка союзників у світовій війні зробила геополітичне становище Гетьманату надзвичайно вразливим, поставивши під сумнів самодостатність української державності.

Коротка доба функціонування Гетьманату значною мірою детермінована таким важливим чинником, як присутність в Україні потужної іноземної мілітарної сили. Саме Німеччина, в особі її військових і дипломатичних представників, суттєво впливала на спрямованість внутрішньої і зовнішньої політики, виступала гарантом існування гетьманської влади. Втрата цієї опори й визначила її долю.

Спроба побудувати на розбурханому революційними подіями українському ґрунті новітній Гетьманат вилилася у створення авторитарного військово-бюрократичного режиму правоконсервативного типу, обрамленого архаїчними атрибутами давньоукраїнської традиції. Позбавлений внутрішньої підтримки і зовнішнього захисту, Гетьманат П. Скоропадського зазнав краху. За його руїнами відкривалися нові, але не зовсім виразні перспективи відновлення УНР.

ВІДНОВЛЕНА УНР: БОРОТЬБА ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ (грудень 1918 — 1921 р.)

Невдала спроба гетьмана Павла Скоропадського і консервативних сил втілити в життя державну модель на базі симбіозу давньоукраїнської традиції і реставрації дореволюційного соціально-економічного укладу означала також завершення чергового етапу Української революції. У грудні 1918 р. її бурхливий потік повертався до національно-демократичного річища, в яке українські політики спробували увійти вдруге. Висока хвиля антигетьманських і антиокупаційних настроїв надавала окриленим перемогою лідерам Директорії впевненості у можливості відновлення УНР на постулатах ліворадикальної ідеології.

Доба другої УНР (грудень 1918 — грудень 1920 рр.) — найтриваліша і водночас найдраматичніша в історії Української революції. Урочисте проголошення Акта злуки УНР і ЗУНР у січні 1919 р. розглядалося як можливість об'єднання зусиль двох державних утворень для спільної боротьби проти зовнішніх антиукраїнських загроз. Однак під тиском червоних військ на початку лютого 1919 р. Директорія і уряд УНР залишили Київ і вже більше не змогли повернутися до столиці. Переможні бої армії УНР змінювалися важкими поразками, втратами державної території, збуренням селянської стихії, яка вироджувалася в руйнівну отаманщину, а на державному рівні призвела до перманентної зміни урядів і фактичного зосередження одноосібної влади в руках головного отамана. Персональні політичні амбіції, різні погляди на утвердження української державності обернулися роз'єднанням військових зусиль армій УНР і ЗО УНР, укладанням неприродних альянсів із недругами України (Білою та Червоною арміями, Польщею). Несприятливою для українців виявилася й міжнародна кон'юнктура. Сподівання на Паризьку мирну конференцію не

Руслан
Пиріг,
Віталій
Скальський

справдилися. Намагання С. Петлюри спертися на польську військову допомогу в боротьбі за звільнення України завершилися невдачею. В результаті — остаточна втрата наприкінці 1920 р. відродженої революцією державності українського народу.

Невизначеність стратегії державотворення. Повстання проти гетьманського режиму Директорія оголосила під гаслами відродження Української Народної Республіки, повернення всіх демократичних свобод, відновлення місцевого самоврядування, передачі землі селянам, восьмигодинного робочого дня, охорони професійних інтересів трудящих, тобто фундаментальними положеннями програм більшості українських партій, що перебували на соціалістичній ідеологічній платформі. Директорія скасувала закони гетьманської держави, «спрямовані проти інтересів трудових класів», відновивши низку актів Центральної Ради — про земельну реформу, українську грошову одиницю, права профспілок, національні міністерства та ін.¹

Однак в умовах збройної боротьби проти Гетьманату провідні політичні сили не спромоглися виробити чітку і зрозумілу програму відновлення УНР. Державна нарада, скликана Директорією у Вінниці 12—14 грудня 1918 р., засвідчила наявність у таборі переможців принципових розходжень щодо форми політичної влади, правової моделі держави, зовнішньополітичної орієнтації. Визначилися дві течії в поглядах на засади державного будівництва — парламентська і радянська.

Врешті їх поєднання вилилося у прийняття компромісного принципу «трудова рад». За задумом В. Винниченка, «це мала бути диктатура не пролетаріата й незможного селянства, а диктатура трудового люду». Пізніше він визнавав, що в цій формулі були неясності, недоговореності, затушовування ясних і всім уже знайомих принципів². «Трудовий принцип» було покладено в основу Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. — програмного документа, покликаного підбити підсумки боротьби проти Гетьманату й окреслити перспективи будівництва відновлюваної УНР.

Укладачі Декларації намагалися дати відповідь на головне питання: кому належить влада в УНР? Відповідь здавалася самозрозумілою: лише трудовим класам — робітництву і селянству, тим класам, що здобули цю владу своєю кров'ю. Власну легітимність Директорія як тимчасова верховна влада революційного часу виводила з повноважень, наданих їй «силою і волею трудящих класів України». Їм же збиралася повернути владу через Конгрес трудового народу — вище представництво трудящих, який планувалося скликати найближчим часом за спрощеною формулою виборів.

Особливу увагу в Декларації було приділено розв'язанню земельного питання. Директорія до повного завершення аграрної реформи залишала всі дрібні

¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 2. Київ, 2006. С. 401—406.

² Винниченко В. *Відродження нації*. Ч. III. Київ-Відень, 1920. С. 141.

селянські господарства і всі трудові господарства попереднім власникам, а решта земель переходила в користування малоземельних і безземельних селян. Це стосувалося й монастирських, церковних і казенних угідь. Верховне розпорядження земельними ресурсами належало Директорії. Пріоритет у наділенні землею надавався учасникам збройної боротьби проти гетьманського режиму. Ще раніше для залучення селян до республіканського війська С. Петлюра за погодженням з Директорією видав наказ: «Всім тим, хто так чи інакше не бере активної участі у боротьбі з гетьманом та його правительством, землі дано не буде»³. Було також обіцяно повернути селянам контрибуції, стягнені з них поміщиками за часів П. Скоропадського.

Загалом у документі виразно проявився класовий підхід: джерело влади — робітництво, селянство й окремі прошарки трудової інтелігенції; «панівні класи» попередньої влади, затавровані за шкідливу для всього народу діяльність, позбавлялися виборчого права і не допускалися до управління державою; встановлювався робітничий контроль за виробництвом, наголошувалося на боротьбі зі спекуляцією⁴.

Вже в еміграції В. Винниченко, аналізуючи причини нереалізованості положень Декларації, писав: «Вся причина іменно в тому, що ця декларація не перетворилась у життя, вона лишалась собі на папері, а діяльність влади Директорії відбувалась зовсім по инчій, неписаній і неоголошеній програмі»⁵.

Напередодні оприлюднення Декларації на спільному засіданні Директорії та тимчасових комісарів міністерств було сформовано Раду Народних Міністрів, яку очолив соціал-демократ В. Чехівський. Кабінет було складено на коаліційній основі з представників провідних українських партій — УСДРП, УПСР, УПСС, УПСФ. Політичні платформи цих партій і зумовили поділ уряду на дві ідейні течії — «ліву» (соціал-демократи та есери) і «праву» (соціалісти-самостійники і соціалісти-федералісти).

При цьому Директорія залишалася вищим політичним органом. 29 грудня її члени розподілили між собою міністерства для своєрідного патрунування їх діяльності: В. Винниченко — МВС, МЗС, праці, державне секретарство; С. Петлюра — військово-морське, народного здоров'я та опікування; П. Андрієвський — юстиції, продовольчих справ, культів і контролю; Ф. Швець — народної освіти, фінансів, торгу й промисловості, земельних справ; А. Макаренко — пошти та телеграфів, шляхів⁶. Намагаючись зберегти контроль над виконавчою владою, Директорія запровадила практику схвалення своїми рішеннями постанов РНМ, зокрема і з дрібних фінансових, кадрових, господарських питань. До

³ ЦДАВО України. Ф. 1074. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 247.

⁴ *Конституційні акти України. Невідомі конституції України*: документи. Київ, 1992. С. 99—103; *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920*. Т. 2. С. 391—394.

⁵ Винниченко В. *Відродження нації*. Ч. III. С. 180.

⁶ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920*. Т. 2. С. 126.

того ж порядок денний засідань уряду нерідко формувався Директорією. Наприклад, 30 грудня з 25 розглянутих питань пропозиції Директорії становили понад половину⁷.

У січні 1919 р. Директорія затвердила низку важливих законодавчих актів: про вищий уряд Української автокефальної православної соборної церкви; про державну мову в Українській Народній Республіці; про скасування Державного сенату та відновлення Надвищого (Генерального) суду; про скасування інституту Державної варти і формування Народної міліції; про державну українську грошову одиницю (гривню); земельний закон; закон про відновлення національно-персональної автономії; про карну відповідальність за образу національної честі та гідності та ін.⁸ Всі вони були спрямовані на утвердження національного і демократичного характеру української державності.

Сподівання окремих політиків на провідну роль діячів Українського національного союзу — фактичного творця Директорії — у визначенні державно-політичної системи УНР не справдилися. Не мали успіху і намагання М. Грушевського при відновленні УНР «вернутися до того моменту, де її існування було перервано актом німецького насильства». Тобто повернути владу очолюваній ним Центральній Раді, яка б передала її новообраному представницькому органу. Причину ігнорування своєї пропозиції він вбачав у бажанні правих українських партій і Директорії «затримати в своїх руках необмежену владу»⁹.

Нагальним завданням РНМ стала підготовка виборів до Трудового конгресу. Створена при МВС міжвідомча комісія розробила проєкт інструкції для виборів делегатів конгресу, який було схвалено урядом, а 5 січня 1919 р. затверджено Директорією. Документ передбачав, що з 593 делегатів близько пів тисячі становитимуть селяни і робітники. Вибори проводилися 11—12 січня в умовах захоплення частини Лівобережної України радянськими військами.

23 січня розпочалися засідання конгресу за участю близько 400 делегатів, включно із західноукраїнською делегацією, яка напередодні взяла участь у проголошенні Акта злуки УНР і ЗУНР. Делегати ратифікували Універсал Директорії про об'єднання двох українських держав, заслухали звіти про діяльність Директорії, уряду, головного військового отамана, становище на селі, обрали профільні комісії конгресу як постійно діючі органи. Незважаючи на гострі дискусії, конгрес висловився за відновлення УНР як самостійної демократичної держави, не прийнявши радянську платформу більшовицького зразка¹⁰.

28 січня, коли червоні війська були вже на підступах до Києва, Трудовий конгрес заявив про тимчасове припинення роботи і передачу верховної влади та оборони держави Директорії, до складу якої ввели лідера Західної області

⁷ Там само. С. 132—134.

⁸ Там само. С. 401—448.

⁹ *Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського*. Київ, 1992. С. 218.

¹⁰ *Нариси історії Української революції*: у 2 кн. Кн. 2. Київ, 2012. С. 10—11.

УНР Є. Петрушевича. Задекларована передача повноважень народному представництву завершилася досить апокрифічною легітимацією Директорії. Правове врегулювання взаємовідносин УНР і ЗО УНР було віднесено до компетенції майбутнього «Всенародного Парламенту Незалежної Соборної Української Республіки», вибори до якого так і не відбулися.

Державно-політична модель УНР залишилася у стані інституційної невідзначеності, яка породжувала конфлікти у вищих владних ешелонах, перманентні зміни урядів і спроби державних переворотів. Робота та рішення конгресу продемонстрували, що національна демократія, загалом підтримуючи ідею суверенності Української держави, була, як і раніше, поділена на окремі табори: «одні бачили її демократичною, правовою республікою на взірць західних держав, інші перебували під впливом соціалістичних ілюзій»¹¹. Ця ціннісна і, відповідно, політична дихотомія, час від часу набуваючи контрверсійних форм, була серйозним роз'єднувальним чинником у боротьбі за утвердження національної державності.

Ще під час засідань Трудового конгресу в Києві почалася стихійна евакуація. Вже ніхто не вірив у можливість захистити Київ від більшовиків: минулорічні криваві оргії муравйовщини ще були свіжі у пам'яті киян. За свідченням Є. Чикаленка, головний отаман С. Петлюра і військовий міністр О. Греков завчасно відправили свої родини до Галичини, а прем'єр В. Чехівський для цього заволодів вагоном, призначеним для від'їзду дипломатичної місії до Туреччини¹². Члени Директорії, службовці урядових установ, члени комісії Трудового конгресу, провідні українські діячі 2 лютого завершили переїзд до Вінниці. Ніхто з них не здогадувався, що столицю вони залишають назавжди, а попереду їх очікують два роки вимушених мандрів залізницями і перспектива емігрантського життя.

Опинившись у критичній ситуації, лідери українських правих партій вбачали єдиний вихід у військовій допомозі Антанти. Однак, за свідченнями учасника переговорів І. Мазепи, начальник штабу французьких військ Г. Фрайденберг у вкрай грубій формі («вигнать як собак») вимагав усунення від влади В. Винниченка і В. Чехівського за більшовизм, а С. Петлюра мав зникнути сам як уособлення бандитизму¹³. 9 лютого В. Винниченко подав у відставку з посади голови Директорії, до чого він був давно готовий, і виїхав за кордон. В. Чехівський і група міністрів — лівих соціалістів залишили уряд, сподіваючись на реванш у майбутньому.

13 лютого Директорія затвердила склад уряду С. Остапенка, до якого увійшли соціалісти-самостійники, народні республіканці, соціалісти-федералісти, які репрезентували помірковано праве крило політичного спектру. С. Петлюра, скориставшись усуненням лівої опозиції, відповідними постановами Директо-

¹¹ Верстюк В. Українська Народна Республіка під проводом Директорії. *Історія України: нове бачення*. Т. 2. Київ, 1996. С. 83.

¹² Чикаленко Є. *Щоденник 1919—1920*. Нью-Йорк-Київ, 2005. С. 34.

¹³ Мазепа І. *Україна в огні і бурі революції*. Київ, 2003. С. 100.

рії затвердив право головного отамана на «верховний догляд за озброєними силами республіки» та підлеглість йому Дієвої армії. Функції військового міністра зводилися до формування та забезпечення військ усім необхідним¹⁴. З відставкою В. Винниченка і виходом з уряду представників лівих соціалістичних партій С. Петлюра фактично зосередив у своїх руках всю політичну і військову владу, хоча формально став головою Директорії у травні 1919 р. Щоб не бути зв'язаним рішеннями ЦК УСДРП, він припинив членство в партії. Так само вчинив й інший член Директорії — український есер Ф. Швець.

Однак становище УНР постійно погіршувалося. Селянство було невдоволене суперечливим земельним законодавством, за яким земля перебувала у власності держави, а селянські наділи обмежувалися 15 десятинами. Державне управління було дезорганізоване, отаманщина розкладала армію, прокотилася хвиля єврейських погромів, втрата території і населення стала катастрофічною. Директорія і урядові установи змушені були постійно рейдувати залізницею, оголошуючи тимчасовими столицями УНР Вінницю, Проскурів, Рівне, Станіславів, Кам'янець-Подільський. Нерідко члени Директорії й уряду опинялися в різних містах, втрачаючи зв'язок між собою.

Невдачі в пошуках підтримки Антанти, воєнні поразки, управлінський колапс активізували опозиційну діяльність лідерів провідних соціалістичних партій, фактично відлучених від влади. Наприкінці березня 1919 р. в Кам'янці-Подільському представники УСДРП і УПСР (центральної течії) створили очолюваний В. Чехівським Комітет охорони революції (КОР), який оголосив себе тимчасовим представництвом центральної влади республіки, закликав виконувати його розпорядження, вимагав від Директорії припинити переговори з Антантою і розпочати переговори з керівництвом УСРР і РСФРР. Обережний М. Грушевський підтримав виступ, але до складу комітету не увійшов, очікуючи кошти і мандат ЦК УПСР (ц. т.) для виїзду за кордон. Ця квола спроба державного перевороту була єдиною, яка не спиралася на невдоволених отаманів. Виступ швидко припинив підрозділ січовиків, які заарештували членів КОР і примусили його саморозпуститися. Незабаром за наказом С. Петлюри їх було звільнено.

Різке погіршення воєнного становища УНР внаслідок успішних операцій Червоної армії, евакуація військ Антанти з України, загострення внутрішньопартійних протиріч вимагали від Директорії зміни політичного курсу. Збанкрутілий уряд С. Остапенка з його проантантівським курсом і відсутністю будь-якої соціально-економічної програми було відправлено у відставку. 9 квітня С. Петлюра доручив створення нової РНМ соціал-демократу Б. Мартосу, який сформував кабінет міністрів з членів УСДРП, УПСР та галицьких соціалістів. Програмна декларація нового уряду називала головними загрозами для соборної УНР як радянську Росію, так і Польщу. Проголошувалася принципова позиція відмови від допомоги «чужої військової сили з якої б то не було держави». Міжнародні

¹⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920. Т. 2. С. 126, 49—51.

угоди мали укладатися лише за умови визнання самостійності України і невтручання в її внутрішні справи¹⁵.

Повернення соціалістів до влади викликало негативну реакцію керівництва правих партій — соціалістів-самостійників і народних республіканців. Серйозні політичні розходження виявилися серед членів Директорії. Незгоду з її курсом і особисту неприязнь до С. Петлюри демонстрував Є. Петрушевич. П. Андрієвського, який підтримав спробу державного перевороту В. Оскілка, було виведено зі складу Директорії нібито за власним бажанням, хоча С. Петлюра відразу ж дав вказівку Держбанку заблокувати його рахунки і повідомити про залишки коштів¹⁶. З огляду на політичні суперечності серед членів Директорії С. Петлюра вжив заходів для зміцнення власного впливу на її діяльність. Було ухвалено закон, за яким постанови Директорії визнавалися законними лише за умови участі в засіданнях головного отамана. Для виведення з її складу одного з членів також потрібен був його підпис¹⁷.

У середині травня створена за допомогою Франції польська армія Ю. Галлера перейшла у наступ на Волині і зайняла Луцьк, захопивши військові арсенали. Урядові установи і військо УНР перейшли на територію ЗО УНР, а після взяття поляками Тернополя були затиснуті між польськими і червоними військами на території завширшки 10—20 км. Катастрофічна ситуація змусила С. Петлюру відмовитися від старої аморфної структури військових формувань, очолюваних малокерованими, схильними до авантюризму отаманами, розпочати кардинальну реорганізацію Дієвої армії на засадах регулярності. Переформовані у другій половині травня військові підрозділи було зведено в 11 малокомплектних дивізій загальною чисельністю до 15 тис. вояків¹⁸.

Це дало змогу Дієвій армії у першій половині червня провести низку успішних наступальних операцій проти червоних військ і визволити південно-східне Поділля з містом Кам'янець-Подільський, яке в наступні пів року слугувало тимчасовою столицею УНР. Сюди поступово перебралися Директорія та РНМ, керівні осередки політичних партій, відомі українські діячі. Після повернення частини державної території очолювана Б. Мартосом РНМ намагалася реалізувати задекларовану раніше соціально-економічну програму. Було вжито певних заходів для налагодження податкової, фінансової, земельної справи, розвитку культурно-освітньої сфери. Однак продовження бойових операцій вимагало насамперед задоволення потреб Дієвої армії в озброєнні, спорядженні, продовольстві. Державна скарбниця не поповнювалася, і уряд був змушений вдаватися до емісії грошей, замовляючи їх друк у Німеччині. Станом на жовтень 1919 р. до

¹⁵ *Нариси історії Української революції*: у 2 кн. Кн. 2. Київ, 2012. С. 35—36.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 65. Йшлося про отримані П. Андрієвським у лютому 1919 р. 3 млн крб на організацію партизанських загонів.

¹⁷ Там само. Ф. 1065. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 39.

¹⁸ Тинченко Я. *Дієва армія УНР. Листопад 1918 — листопад 1919 р.*: науково-популярне видання. Київ, 2017. С. 142.

Кам'янця-Подільського літаками було доставлено 1,5 млрд гривень¹⁹. Цього ж місяця РНМ надала міністру фінансів право на випуск грошових знаків ще на 600 млрд крб²⁰.

Однак успіхи Дієвої армії УНР на антибільшовицькому фронті виявилися тимчасовими. Вже на початку липня червоні були на підступах до Кам'янця-Подільського. І тільки вимушений перехід у середині липня Галицької армії під натиском польських військ на лівий берег Збруча врятував ситуацію. На українсько-польському і українсько-більшовицькому фронтах настало тимчасове затишшя. Є. Петрушевич і уряд ЗО УНР розмістилися у Кам'янці-Подільському. Попри істотні розходження обох українських урядів у баченні стратегічних цілей збройної боротьби (поляки — для галичан і червоні — для наддніпрянців), було досягнуто домовленостей про об'єднання сил Дієвої і Галицької армій. Це порозуміння коштувало посади голові РНМ Б. Мартосу, який демонстрував повне неприйняття диктатури західноукраїнського лідера. Відставка прем'єра офіційно пояснювалася його «перевтомою», хоча він і залишився міністром фінансів. 27 серпня на чолі уряду став більш поміркований соціал-демократ І. Мазепа, який здійснив незначні кадрові перестановки в кабінеті міністрів.

У серпні розпочалася підготовка наступальних операцій об'єднаних українських армій загальною чисельністю понад 80 тис. осіб проти Червоної армії, яка вже вела оборонні бої в Лівобережній Україні проти денікінців. Через різні підходи політичних провідників галичан і наддніпрянців до Добровольчої армії було вирішено зайняти нейтральну позицію щодо тимчасового спільника. Для координації дій було створено Штаб при головному отамані, який очолив генерал М. Юнаків, відомий військовий історик, професор Миколаївської академії Генерального штабу. Розроблений план передбачав наступ одного військового угруповання на Київ — 1-й, 3-й Галицькі корпуси та Запорозька група Армії УНР під загальним керівництвом галицького генерала А. Кравса, іншого у складі наддніпрянських з'єднань під командуванням отаманів В. і Ю. Тютюнників — на Одесу²¹.

Успішні бойові дії дозволили групі А. Кравса 30 серпня увійти до Києва, який майже без бою залишили червоні. Окрилений успіхом генерал призначив на 16-ту год. наступного дня, який припав на неділю, урочистий парад українських військ на Хрещатику за участю С. Петлюри. Одночасно у Київ з лівого берега через залишені без охорони дніпровські мости увійшли білогвардійські підрозділи генерала М. Бредова. На Думській площі сталося збройне зіткнення, були вбиті й поранені, кілька сотень осіб потрапили в полон. О 18-й год А. Кравс поїхав до штабу генерала М. Бредова на переговори, був там заблокований і опів-

¹⁹ *Нариси історії Української революції*: у 2 кн. Кн. 2. Київ, 2012. С. 42—43.

²⁰ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920*. Т. 1. С. 564.

²¹ Україна. 1919 рік. М. Капустянський. Похід Українських армій на Київ—Одесу в 1919 році. Маланюк Є. Уривки зі спогадів. Документи та матеріали. Київ, 2004. С. 191—241. URL: <https://www.twirpx.com/file/343595/> (дата звернення: 20.11.2020).

ночі підписав угоду про відвід українських військ на лінію Василькова, обмін затриманими, повернення зброї і майна, продовження переговорів²². Так успішна спочатку операція українських військ обернулася болісною поразкою. Події 31 серпня 1919 р. дістали назву «Київська катастрофа». Проте вона була лише провісником більш трагічної катастрофи, відомої як «Листопадава».

Отримавши інформацію про вступ українських військ до Києва, уряд прийняв постанову про негайне відрядження туди спеціальної комісії «для розшуку, прийому, охорони майна, яке було залишене відомствами при евакуації Києва»²³. Не маючи достовірної інформації про київські події, урядовці 1 вересня організували в Кам'янці-Подільському військовий парад і святкову маніфестацію на честь здобуття історичної столиці. Однак невдала київська операція начисто показала неготовність Директорії та уряду до адекватної відповіді Добровольчій армії. Три вересневі тижні політичний провід УНР вагався у пошуках прийняттого рішення: у відозвах до українського народу закликав до боротьби проти білогвардійців, у зверненні до держав світу повідомляв про готовність до стратегічного порозуміння з А. Денікіним. У середині вересня за дорученням Директорії генерал М. Омелянович-Павленко провів безрезультатні переговори з представником Добровольчої армії генералом П. Непепіним, який твердо тримався директив А. Денікіна вимагати від «петлюрівців» визнання «єдиної і неподільної Росії». У Станіславові С. Петлюра зустрівся з Ю. Пілсудським і послав до Варшави для укладання угоди заступника голови РНМ А. Лівичького. Водночас через швейцарського соціаліста Ф. Платтена²⁴ намагалися домовитися з ленінським Раднаркомом про спільні дії проти Добрармії. І тільки після перехоплення наказу А. Денікіна про наступ на Українську армію 24 вересня Директорія оголосила війну Добровольчій армії. Декларацію також підписав Є. Петрушевич²⁵.

Упродовж жовтня українські формування на Правобережній Україні вели тяжкі бої проти Добровольчої армії. Спочатку операції розвивалися успішно, особливо зі вступом у бойові дії УГА, але згодом денікінці перехопили стратегічну ініціативу, і українські армії змушені були відступати. Боездатність військ стрімко падала, бракувало озброєнь, мобілізації провалювалися, дезертирство ставало повальним, повстанський рух у денікінському тилу не став потужним чинником. Проте головним ворогом виявився тиф, захворюваність на який наприкінці жовтня набула характеру епідемії, остаточно підірвавши боездатність армії. Командувач Запорізької групи генерал М. Омелянович-Павленко пізніше писав: «Тиф найрізноманітніших назв стає найважливішим нашим противником.

²² Кравс А. *За українську справу. Спомини*. Львів, 1937. С. 31—32.

²³ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920*. Т. 1. С. 479—480.

²⁴ Ф. Платтен випадково внаслідок аварії аероплана опинився у Кам'янці-Подільському. Він повернувся з Москви наприкінці жовтня 1919 р. з принциповою згодою більшовицького керівництва, але армія УНР уже зазнавала поразок.

²⁵ *Україна: Хроніка ХХ століття. Рік 1919*. Київ, 2005. С. 184, 185, 188, 191, 197.

Він десяткує наші частини, козацькі ряди тануть, виснажуються. Натомість обози непомірно збільшуються, страшенно ускладнюючи маневрування групи саме тоді, коли воно мусіло б бути найшвидшим та найеластичнішим»²⁶.

Ще масштабнішим стало поширення пошесті в Галицькій армії, де на тиф захворіли майже 12 тис. вояків. Намагаючись врятувати ситуацію, на початку листопада генерал М. Тарнавський приймає самостійне рішення про укладання договору з представниками денікінського командування про входження УГА до складу Добровольчої армії. Спочатку під тиском С. Петлюри Є. Петрушевич виступив проти такої угоди, але незабаром з огляду на катастрофічну ситуацію у війську санкціонував її підписання новим командувачем УГА генералом О. Микиткою.

Вихід УГА з бойових дій, дезорганізація частин Дієвої армії привели до фактичної ліквідації Українського фронту. Рештки армії УНР опинилися на Волині в т. з. «трикутнику смерті»: на півдні — денікінці, на півночі — червоні, на заході — поляки. Пошуки виходу з критичної ситуації на спільних нарадах за участю С. Петлюри і Є. Петрушевича виявилися безрезультатними. Головний отаман обстоював продовження боротьби, а диктатор ЗУНР заявив, що в цих обставинах слід забути про самостійну Україну і наполягав на порозумінні з А. Денікіним²⁷. 16 листопада Є. Петрушевич з урядовцями ЗУНР через Румунію виїхав до Відня.

Становище УНР ставало настільки загрозливим, що було ухвалено рішення вивести урядові установи з Кам'янця-Подільського, виплативши службовцям утримання до кінця року. С. Петлюра звернувся до польського командування з пропозицією зайняти місто на умовах збереження там української адміністрації на чолі з головноуповноваженим РНМ І. Огієнком. 15 листопада Директорія постановила відрядити за кордон А. Макаренка і Ф. Швеця з повноваженнями брати участь у роботі Паризької мирної конференції, контролювати українські урядові установи за кордоном, укладати прелімінарні міжнародні угоди тощо. Вони передали С. Петлюрі право від імені Директорії затверджувати всі закони і постанови уряду. За цим рішення стояло намагання С. Петлюри зберегти керівні кадри і водночас отримати «повноважність»²⁸.

Головний отаман і уряд 17 листопада з останньої столиці УНР вирушили до польського кордону. Сюжети цих майже тритижневих мандрів гідні пригодницького роману. С. Петлюра і урядовці не раз опинялися в смертельній небезпеці через повстання селян, заколот отамана О. Волоха, загрозу денікінського полону. 4 грудня у містечку Нова Чорторія С. Петлюра провів нараду з членами РНМ і військовим командуванням. Було визнано, що регулярної української армії вже немає, тому слід перейти до партизанських методів боротьби. Наступного дня С. Петлюра виїхав до Варшави, де міністр закордонних справ УНР А. Лівичь-

²⁶ Омелянович-Павленко М. *На Україні 1919. Переговори й війна з Добровольчою армією. Спомини голови делегації та командира Запорозької групи*. Прага, 1940. С. 60—61.

²⁷ Мазепа І. *Україна в огні і бурі революції*. Київ, 2003. С. 308.

²⁸ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 313. Арк. 17—17 зв.; Спр. 318. Арк. 25.

кий 2 грудня вже підписав попередню угоду з Польщею. Прем'єр І. Мазепа залишився в Україні при штабі військового командування, яке готувалося до партизанського рейду денікінськими тилами, відомого як Зимовий похід. Роковини відродження УНР, відновленої на руїнах Гетьманату, ознаменувалися «Листопадовою катастрофою» — найбільш трагічною сторінкою в історії боротьби українців за державність.

У пошуках союзників. Звернення «До народів всього світу та їх правительств» від 28 грудня 1918 р. стало одним з перших публічних зовнішньополітичних актів Директорії УНР. У ньому вона підтверджувала, що всі міжнародні угоди та вимоги міжнародного права є обов'язковими для України. Виявляла готовність прийняти дипломатичних представників інших урядів і відповідно направити своїх. Загалом це був розлогий, але доволі обтічний документ, сповнений патетики, оптимізму і надії на те, що «дружні, добросусідські, братерські зносини скоро будуть зав'язані між всіма державами і Українською Народною Республікою»²⁹. Звернення було складено в рамках програмної грудневої декларації Директорії, яка заявила, що у сфері міжнародних відносин «стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав»³⁰.

«Нейтралістська» зовнішньополітична платформа Директорії базувалася на абсолютизації пунктів мирної програми В. Вільсона про право народів на самовизначення і наївній вірі у прихильність майбутньої мирної конференції до українського питання. Така позиція засвідчила відсутність у лідерів УНР уявлення про всю складність повоєнного геополітичного становища України і аж ніяк не відповідала тогочасним реаліям. А вони були без перебільшення екстраординарними: РСФРР анулювала умови Брестського миру, відмовилася визнавати суверенітет УНР і розпочала військово вторгнення на її територію; на південному сході активізувалася Добровольча армія; у чорноморських портах висадився десант Антанти; польські війська захопили Холмщину, частину Полісся і Волині; анексіоністські наміри демонструвала й Румунія. Ситуація змушувала вкотре шукати зовнішньої військово-технічної і дипломатичної підтримки у захисті української державності.

Однак серед членів Директорії, політичної еліти УНР не було спільного розуміння зовнішньополітичної орієнтації. Ліворадикально налаштовані голова Директорії В. Винниченко і прем'єр-міністр В. Чехівський сподівалися зупинити російську більшовицьку агресію дипломатичним шляхом, направивши до Москви місію С. Мазуренка. На численні ноти українського уряду нарком Г. Чичерін постійно відповідав, що проти УНР воюють не війська РСФРР, а військо українського робітничо-селянського уряду. Лідер соціалістів-федералістів С. Єфремов таку дипломатію влучно назвав «зразком політичного езуїтизму високої мар-

²⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920. Т. 2. С. 398—399.

³⁰ Там само. С. 394.

ки»³¹. На початку січня 1919 р. червоні війська зайняли Харків, але Директорія тільки 16 січня оголосила УНР у стані війни з РСФРР. Втім, призначення 24 січня Х. Раковського головою уряду УСРР відродило у В. Винниченка сподівання на замирення з більшовицькою Росією. С. Мазуренко залишався у Москві й продовжував безплідні переговори аж до захоплення червоними військами Києва та лютневої відставки В. Винниченка.

Члени Директорії С. Петлюра і П. Андрієвський, керівні центри правих партій усвідомлювали нагальну потребу зміни нейтралістського курсу на неухильне зближення з Антантою. В умовах стрімкого просування радянських військ на Лівобережжі вони сподівалося дістати військову допомогу експедиційного корпусу, дислокованого на півдні України. Упродовж січня-березня 1919 р. уряд направив кілька делегацій до Одеси. У середині січня першим проводив переговори з командувачем військ Антанти генералом Ф. д'Ансельмом і начальником штабу полковником Г. Фрайденбергом військовий міністр О. Греков. Вони пішли на контакти з представниками УНР, сподіваючись використати її збройні сили проти більшовицької загрози, а також врятувати французькі інвестиції в Російській імперії, лівова частка яких була капіталізована в Україні. Французи ухилилися від конкретних зобов'язань, мотивуючи це недовірою до Директорії і, зокрема, В. Винниченка, якого вважали германофілом і більшовиком. О. Греков у спогадах стверджує, що для отримання прихильності французького командування В. Винниченко через спеціального емісара намагався передати Ф. д'Ансельму 5 млн романовських рублів, але посланець зник разом з грішми³². Наступними делегатами стали міністри УНР С. Остапенко та О. Назарук, які 24—25 січня провели переговори з полковником Г. Фрайденбергом. Він відмовився визнавати суверенітет УНР, віднісши це питання до прерогатив Паризької мирної конференції, керівництво Директорії та уряду, як і раніше, вважав більшовиками і наполягав на заміні В. Винниченка і В. Чехівського.

У відповідь 31 січня Директорія оголосила про відставку уряду і доручила діячеві правих поглядів і прихильникові Антанти С. Остапенку формування нового кабінету. Узгодження складу уряду затягнулося на два тижні у зв'язку з евакуацією установ до Вінниці та продовженням переговорів з представниками Франції. Українська делегація домагалася визнання України, визнання автономного статусу армії УНР при підпорядкуванні командуванню Антанти, повернення Чорноморського флоту, дозволу на участь у роботі Паризької мирної конференції. Полковник Г. Фрайденберг більшість пропозицій української сторони знову відкинув, підтвердивши попередні вимоги відставки керівництва Директорії.

³¹ *Нова Рада*. 1919. 17 січня.

³² Воспоминания военного министра УНР генерала Грекова. З *архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2004. № 1/2 (22/23). С. 165. Радянська історіографія підхопила цю версію, однак сучасні дослідники ставлять під сумнів такі дії голови Директорії. Див.: Солдатенко В. *Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби*. Київ, 2007. С. 288.

Інформація С. Остапенка про невтішні результати переговорів з представниками Антанти викликала негативну реакцію В. Винниченка та окремих міністрів-соціалістів, які заявили про відставку. 11 лютого Директорія вже під головуванням С. Петлюри ухвалила: «висловити свою згоду на прийняття в принципі тих умов, які були висунені з обох сторін і спільно обмірковані на тих нарадах»³³. С. Петлюра розраховував, що укладення угоди з представниками Антанти — стійкими прибічниками відродження II Речі Посполитої, дасть змогу дійти порозуміння з польським керівництвом у справі боротьби з більшовиками. Для підготовки і підписання відповідних договорів до Одеси мали бути направлені повноважні представники УНР. Спочатку, отримавши право укладати і підписувати угоди, переговори вів міністр закордонних справ К. Мацієвич. Потім їх продовжила в Бірзулі урядова делегація на чолі з С. Остапенком, наполягаючи на попередніх умовах — визнанні самостійності України, допуску її делегації на Паризьку мирну конференцію тощо. Поступки у формі відставок В. Винниченка і В. Чехівського дещо пом'якшили позицію французів. Було розроблено проект угоди між Францією і УНР, але його не схвалив Париж. І це було закономірно, адже прем'єр Ж. Клемансо і глава МЗС С. Пішон були палкими прихильниками створення великої Польщі і відродження єдиної Росії «з автономіями для народностей»³⁴. Тримісячний безрезультатний українсько-французький діалог завершився у квітні 1919 р. відставкою уряду С. Остапенка і проголошенням новим кабінетом Б. Мартоса гасла «опертя на власні сили».

Члени Директорії і РНМ усвідомлювали неможливість продовження боротьби на двох фронтах — проти Польщі і більшовицької Росії. З огляду на те, що головну загрозу становила Червона армія, постало завдання пошуку шляхів примирення з Польщею. Це був тривалий і складний процес, який розпочинався наприкінці 1918 р. беззастережною підтримкою Директорією боротьби галичан проти Польщі. Одним з імперативів Акта злуки УНР і ЗУНР, проголошеного в Києві 22 січня 1919 р., було об'єднання військових зусиль для протистояння польській анексії західноукраїнських земель.

У відповідь на захоплення поляками на початку 1919 р. Північної Волині УНР створює Західний і Північно-Західний фронти³⁵. Однак обидві сторони активних бойових дій не вели, оскільки поляки головні зусилля зосередили проти Галицької, а УНР — проти Червоної армії. С. Петлюра розумів, що в польсько-українському протистоянні відроджувана II Річ Посполита має потужну підтримку США і держав Антанти, насамперед Франції. Саме їх глави на Паризькій мирній конференції мали визначити повоєнну долю і Польщі, і України. Він схилявся до пошуку контактів з польським керівництвом, усвідомлюючи неминуче ускладнення відносин з галицьким проводом.

³³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920. Т. 1. С. 46—47.

³⁴ Марголін А. *Україна и политика Антанты. Записки еврея и гражданина*. Берлін. С. 67.

³⁵ Литвин М. *Українсько-польська війна 1918—1919 рр.* Львів, 1998. С. 311.

Лютнева відставка з посади голови Директорії В. Винниченка — послідовного противника компромісів із західними державами дала змогу С. Петлюрі самостійно визначати зовнішньополітичний курс УНР. 19 лютого він посилає до Варшави полковника Б. Курдиновського з завданням домогтися хоча б нейтралітету Польщі з огляду на війну УНР проти більшовиків. Місія завершилася безрезультатно, але викликала вкрай негативну реакцію керівництва ЗО УНР³⁶.

27 лютого у Ходорові Є. Петрушевич і С. Петлюра зустрілися з членами спеціальної місії генерала Ж. Бартелемі, які перебували в Галичині за дорученням Паризької мирної конференції. Лідер ЗУНР Є. Петрушевич вважав неприйнятними пропозиції Ж. Бартелемі щодо демаркації кордону з Польщею, тим більше, що Галицька армія розпочала успішну Вовчухівську операцію. Натомість С. Петлюра погоджувався з умовами українсько-польського примирення і об'єднання військових зусиль для боротьби проти більшовицької агресії. Учасник тих переговорів західноукраїнський дипломат М. Лозинський у спогадах писав: «Здається, що вже тоді Петлюра був готовий піти на поступки коштом Східної Галичини, щоб за них одержати мир з Польщею і визнання Антанти»³⁷. Таке припущення небезпідставне, але головного отамана від публічної угоди з Польщею ще стримували як військові, так і морально-політичні зобов'язання щодо ЗО УНР. У середині травня поляки розгромили Волинський фронт і захопили Луцьк, одночасно зі сходу наступали червоні війська. Становище армії УНР було близьким до катастрофічного, і врятувати його могла лише ліквідація одного з фронтів, безальтернативно — протипольського.

В таких умовах відряджений главою МЗС К. Мацієвичем до Варшави полковник Б. Курдиновський 24 травня підписав з прем'єром Польщі І. Падеревським меморандум, за яким УНР погоджувалася на польську юрисдикцію над Галичиною і Західною Волинню, а Польща виявляла готовність визнати УНР і допомогти в боротьбі проти більшовиків. Пізніше новий міністр закордонних справ УНР галичанин В. Темницький заявив, що таких повноважень Б. Курдиновський не мав, а Директорія і уряд про це не знали. Пошуки контактів з польською стороною велися без відома державного проводу ЗО ЗУНР.

Зокрема, в цей же час до Любліна було відправлено підполковника П. Левчука, який мав провести попередні переговори про нейтралітет Польщі щодо УНР, демаркаційну українсько-польську лінію і, за можливості, про спільні операції проти більшовиків. Такі самі завдання отримала й місія генерала С. Дельвіга, яка 16 червня ціною втрат української території домовилася з поляками про припинення бойових дій проти армій ЗУНР і УНР. Проте угоду про перемир'я не визнав Є. Петрушевич і Начальна команда ГА, яка в цей час розгорнула Чортківську наступальну операцію³⁸.

³⁶ Красівський О. Україна і Польща в період революції: від конфронтації до співробітництва. *Наукові записки ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 39. С. 249.

³⁷ Лозинський М. *Галичина в рр. 1918—1922*. Відень, 1922. С. 77.

³⁸ Тимченко Р. *Відносини Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918 — квітень 1920 рр.)*. Київ, 2013. С. 212—215.

Однак проти передових частин Галицької армії було задіяно сформовану у Франції із закордонних і військовополонених поляків армію генерала Ю. Галлера. Хоча її створювали для боротьби з Червоною армією, союзні держави дозволили використати армію на польсько-українському фронті і тимчасово зайняти територію Східної Галичини з наступним проведенням референдуму щодо подальшої долі цих земель. ГА змушена була у середині липня перейти Збруч і дислокуватися на території УНР. Є. Петрушевич і галицький уряд переїхали до Кам'янця-Подільського, де також перебували Директорія і РНМ УНР.

С. Петлюра продовжував наполегливо шукати контактів з польським керівництвом. 17 липня до Польщі було відряджено військову делегацію, очолювану полковником П. Ліпком. У директивах, підписаних С. Петлюрою, наголошувалося: «Як поляки не згодяться заключити договір на приємних для України умовах, то звернутись з протестом до держав Антанти, підкреслюючи їм факт несправедливого освітлення галицького питання і обвинувачення галицької армії в большевизмі»³⁹. П. Ліпку вдалося після переговорів у Львові з представниками польського командування 31 липня підписати угоду про тимчасове перемир'я.

На початку серпня до Варшави відбула дипломатична місія на чолі з колишнім міністром шляхів П. Пилипчуком. У листі до Ю. Пілсудського С. Петлюра підкреслював, що наявність спільного ворога — радянської Росії, диктує нагальну необхідність співпраці і порозуміння. Главу української місії прийняли Ю. Пілсудський та І. Падеревський. Проте до підписання спільного документа справа не дійшла, оскільки місію було відкликано, за свідченнями глави МЗС А. Лівіцького, через перевищення повноважень під час вироблення проекту угоди щодо встановлення українсько-польського кордону і умов розв'язання земельного питання⁴⁰.

Тимчасове перемир'я з Польщею дало можливість об'єднаним збройним силам наддніпрянців і галичан провести наступальні операції проти Червоної армії і зайняти 30 серпня Київ. Однак ситуація ускладнилася конфронтацією з Добровольчою армією, що переросла в білогвардійсько-українську війну. Восени 1919 р. українські війська відступали, бракувало зброї і спорядження, серед воїнів ширилася тифозна пошесть. С. Петлюра і Є. Петрушевич періодично проводили наради в пошуках прийняттого виходу з кризового становища. Погляди керівників істотно розходилися. Є. Петрушевич і командувач УГА М. Тарнавський, вбачаючи в Польщі головного ворога, схилилися до замирення зі збройними силами Півдня Росії. С. Петлюра, навпаки, був переконаний у необхідності військово-політичного союзу з Польщею. З цією метою на початку жовтня 1919 р. було сформовано дипломатичну місію на чолі з заступником голови РНМ А. Лівіцьким, до якої ввійшли й представники галицького уряду⁴¹.

³⁹ Симон Петлюра. *Статті. Листи. Документи*. Т. III. Київ, 1999. С. 104—105.

⁴⁰ *Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919—1921)*. Київ, 2016. С. 553.

⁴¹ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920*. Т. 1. С. 539.

Постійні звіти А. Лівіцького голові РНМ І. Мазепі розкривають усю складність переговорів. Польська сторона, користуючись критичним становищем УНР, вимагала від української делегації повного задоволення своїх територіальних домагань. А. Лівіцький змушений був оголосити перерву в переговорах і повернутися до Кам'янця-Подільського за директивами. 15 листопада на спільному засіданні Директорії і уряду під головуванням С. Петлюри міністр доповів про хід переговорів.

З огляду на скрутну ситуацію було ухвалено дати згоду на встановлення українсько-польського кордону «по лінії Бартеlemi через територію Галичини і по річці Турія через територію Наддніпрянської України, а в випадку необхідності по річці Стирі. Зазначений територіальний кордон є той максимум, на який може піти уряд»⁴². 2 грудня 1919 р. А. Лівіцький і члени делегації підписали декларацію, за якою задовольнялися вимоги Польщі щодо українсько-польського кордону. Фактично це означало відмову УНР від Східної Галичини. Гарантувалися права польських громадян в Україні за умови забезпечення прав українських громадян у Польщі. Земельне питання мав розв'язати майбутній парламент України. Поміщики-поляки могли повернутися до своїх маєтків у Правобережній Україні. Польська сторона погоджувалася надати військову допомогу в боротьбі проти більшовиків, але визнання УНР пов'язувала з рішеннями Паризької мирної конференції. А. Лівіцький оцінив підписану від імені уряду УНР декларацію як «створення ґрунту для реальних взаємин державно-правового характеру між Польщею і Україною»⁴³. Галичани — члени дипломатичної місії висловили протест проти підписання декларації і вийшли зі складу делегації.

Задоволення вимог Польщі було наслідком «Листопадової катастрофи» УНР. Директорію вже не стримували зобов'язання перед ЗУНР, армія якої уклала договір з денікінцями. С. Петлюра запросив польські війська зайняти район Кам'янця-Подільського, а сам збирався виїхати до Польщі, сподіваючись з її допомогою продовжити боротьбу за самостійність України.

З моменту приходу до влади у грудні 1918 р. Директорія покладала великі сподівання на мирну конференцію, яка мала встановити справедливий устрій повоєнної Європи, визначити статус новоутворених держав. На початку січня 1919 р. почалося формування української делегації для участі у форумі, що мав незабаром відкритися в Парижі. Главою дипломатичної місії був призначений Г. Сидоренко — український діяч, інженер-шляховик, міністр пошт і телеграфу в уряді В. Голубовича. До її складу увійшли відомі політики О. Шульгин, О. Шелухін, А. Марголін, В. Прокопович, В. Панейко, С. Томашівський та ін., всього понад 60 осіб. Делегація мала представляти спільні інтереси УНР та ЗО УНР, домагатися визнання незалежності України, виведення з її території іноземних військ, надання збройної допомоги у боротьбі проти Червоної армії.

⁴² Симон Петлюра. *Статті. Листи. Документи*. Т. IV. Київ, 2006. С. 357.

⁴³ *Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919—1921)*. С. 566—569, 573.

Однак, незважаючи на настійні домагання, УНР не отримала запрошення до участі у мирній конференції, оскільки розглядалася як спілник переможених держав Четверного союзу та частина єдиної в майбутньому Росії. Водночас польська делегація на чолі з Р. Дмовським мала офіційний статус, її представники працювали в низці комісій, постійно наголошуючи на історичній належності Східної Галичини до польських земель. Конференція розпочала засідання 18 січня 1919 р. Г. Сидоренко приїхав до Парижа в лютому, а члени делегації прибули тільки у квітні.

Українське питання як самостійне в порядку денному мирної конференції не стояло, а УНР не розглядалася як суб'єкт міжнародного права. Однак від самого початку засідань фігурувала українська проблема, пов'язана з визначенням статусу Східної Галичини у складі відновлюваної Польщі. Його активно лобювала делегація Франції і особисто прем'єр Ж. Клемансо. Лідери держав Антанти намагалися якнайшвидше ліквідувати останній збройний конфлікт, породжений наслідками світової війни. З метою припинення польсько-українського конфлікту Антанта створила спеціальну місію на чолі з французьким генералом Ж. Бартелемі, яка у лютому 1919 р. запропонувала проект угоди про розмежування кордону. Є. Петрушевич відхилив його як явно вигідний Польщі, за якою залишався Львів і Дрогобицько-Бориславський нафтовий район, а Галицька армія втрачала вигідні стратегічні позиції. Місія Ж. Бартелемі завершилася безрезультатно.

У квітні було призначено нову делегацію на чолі з британським генералом Л. Ботою. Він також запропонував пересунути лінію розмежування на схід, але залишити галичанам Дрогобицький нафтовий район. Тепер не погодилися вже поляки і почали наступ армії генерала Ю. Галлера для захоплення територій з нафтоносними родовищами. Українська делегація висловила протест проти цих дій і 21 травня була прийнята Радою чотирьох (Д. Ллойд-Джордж, Ж. Клемансо, В. Вільсон, С. Сонніно, який заступав В. Орландо). Наступ польських військ тимчасово було зупинено⁴⁴. Однак вже у червні Рада під приводом захисту від більшовицької експансії дозволила полякам вийти до річки Збруч. Галицька армія була змушена перейти на територію УНР.

Очікування лідерами УНР визнання Антантою самостійності України було безпідставно оптимістичним. Домогтися цього надзвичайна дипломатична місія в Парижі не була спроможна. Вона не отримала офіційного статусу і була змушена діяти «в кулуарах» форуму, обмежуючись приватними контактами. Основний склад місії прибув до Парижа із запізненням і не мав уніфікованих фактологічних, статистичних, картографічних, інформаційних матеріалів про Україну, зокрема перекладених французькою та англійською мовами. Пізніше Г. Сидоренко у звіті українському урядові визнавав: «З самих перших днів мого перебування в Парижі мною було помічено, що про Українську Народну Республіку ніхто нічого докладно не знає, не тільки в широких масах, а й серед дипломатичних і

⁴⁴ *Нариси з історії дипломатії України*. Київ, 2001. С. 370.

політичних кіл, не знають про українську справу взагалі, про домагання українського народу і його уряду»⁴⁵.

Серед доволі численної української дипломатичної місії були прихильники різних зовнішньополітичних орієнтацій, які нерідко виступали із суперечливими заявами. Інформаційно-пропагандистські зусилля надзвичайної місії нівелиювалися масованою антиукраїнською кампанією поляків і росіян у Парижі. Заступник глави української делегації В. Панейко, домагаючись визнання Антантою самостійності ЗУНР, вдався до закулісних сепаратних дій, які привели до фактичного розколу місії. Українські дипломати виступали з численними нотами, меморандумами, заявами, листами до керівних органів конференції і особисто глав держав Антанти, однак не змогли добитися визнання державності ні об'єднаної УНР, ні окремої ЗУНР⁴⁶. Свою роль у цьому відіграло й те, що Г. Сидоренко не лише не мав професійного досвіду переговорника, а й був далеким від вишуканих дипломатичних манер, грюкаючи кулаком по столу в присутності Ж. Клемансо та Р. Пуанкаре⁴⁷.

З огляду на відсутність прогресу в розв'язанні Паризькою мирною конференцією українського питання РНМ під головуванням Б. Мартоса 12 липня ухвалила викликати Г. Сидоренка «для особистого доповіді про діяльність місії і про відношення Мирової конференції до уряду УНР». Тільки наприкінці вересня Г. Сидоренко подав голові РНМ І. Мазепі багатосторінкову доповідь про діяльність місії. Звіт завершувався надто оптимістичним прогнозом: «Визнання самостійності Української Народної Республіки являється питанням самого близького часу в залежності від наших власних сил в боротьбі за цю самостійність і від нашої власної праці в будові нашої державности»⁴⁸. Хоч викладені Г. Сидоренком умови визнання УНР державами Антанти не віщували такого сприятливого результату: твердо стояти на самостійності і неподільності українських земель; дотримуватися принципів демократії; скликати при першій змозі конституанту; тримати в своїх руках Київ як столицю і Одесу як порт; не допускати державних переворотів; рішуче боротися з єврейськими погромами тощо.

Замість Г. Сидоренка українську дипломатичну місію на Паризькій мирній конференції очолив посол УНР при Ватикані граф М. Тишкевич⁴⁹. На відміну від свого попередника він був спадковим аристократом з європейською освітою і зв'язками. М. Тишкевич почав працювати як голова української делегації лише наприкінці вересня 1919 р., коли мирна конференція вже окреслила рішення з принципових питань порядку денного. Граф активно контактував з відомими

⁴⁵ Зарецька Т. *Юзеф Пілсудський і Україна*. Київ, 2007. С. 77—78.

⁴⁶ Тимченко Р. *Українські дипломати на Паризькій мирній конференції. Український історичний збірник*. 2013. Вип. 16; Гриник І. Дипломатична діяльність Василя Панейка на Паризькій мирній конференції. *Архіви України*. 2013. № 4.

⁴⁷ *Тиждень*. 2019. 21 лютого.

⁴⁸ Мазепа І. *Україна в огні й бурі революції (1917—1921)*. Київ, 2003. С. 542.

⁴⁹ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920*. Т. 1. С. 411.

політиками, кореспондентами, надсилав меморандуми президії конференції, доводячи необхідність визнання самостійності України. Однак загострення внутрішніх чвар привело до спроб А. Галіпа, І. Борщака та інших членів делегації відсторонити його від головування. Додаткові повноваження від С. Петлюри він отримав надто пізно — у грудні 1919 р., а невдовзі подав у відставку⁵⁰.

Усвідомлюючи провідну роль держав Антанти у роботі мирної конференції, Директорія намагалася направити насамперед до них дипломатичні місії. Сформоване у січні 1919 р. українське представництво у Великій Британії на чолі з М. Стаховським через візові перепони тільки у травні дісталось Лондона. Українські дипломати поширювали інформацію про Україну, налагодили видання щотижневика «Юкрейн», але так і не отримали офіційного статусу. Уряд США зайняв ще більш жорстку позицію щодо української дипмісії, очолюваної Ю. Бачинським. Держдепартамент на його ноту про встановлення дипломатичних відносин відповів чіткою відмовою: «уряд і народ США співчуває і симпатизує всім народам всіх частин Росії, включаючи Україну, водночас уряд США не може визнати незалежності України, або іншого уряду, який є, і відповідно не є готовим прийняти представників цього уряду»⁵¹.

Посольство у Франції не дістало акредитації, частково його функції перебрала делегація УНР на Паризькій мирній конференції. Більш вдалою була діяльність представництва УНР в Італії, очолюваного Д. Антоновичем — відомим українським діячем з певним досвідом дипломатичної праці і знанням італійської мови. МЗС напівофіційно прийняло посольство, але відмовилося визнавати суверенітет України, посилаючись на позицію інших держав Антанти. Природно, що з таким статусом українські дипломатичні місії не змогли істотно вплинути на уряди країн перебування у справі визнання УНР суб'єктом міжнародного права.

Упродовж 1919 р. Директорія і РНМ, не маючи достатньої військової й економічної спроможності, вели активні пошуки союзників у протистоянні зовнішнім загрозам. Цей процес від самого початку був ускладнений відсутністю у політичному керівництві УНР спільного бачення зовнішньополітичної орієнтації. Початок російсько-української війни зруйнував сподівання українських соціалістів на порозуміння з більшовицьким Раднаркомом. Тривалі спроби правих в уряді УНР укласти угоду з представниками Антанти завершилися безрезультатно. Оптимістичні сподівання на державне визнання України Паризькою мирною конференцією не справдилися. Розходження політичних провідів УНР і ЗУНР у визначенні стратегії боротьби за державність привели до укладання неприродних альянсів: галичан — з Білою та Червоною арміями, наддніпрянців — з поляками.

⁵⁰ Клочко Р. У пошуках «мирного плану»: дипломатія часів Української революції. *Дзеркало тижня*. 2015. 6 березня.

⁵¹ Дацків І. *Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917—1923 рр.* Тернопіль, 2009. С. 303—304.

Отаманщина проти державності. Одним із визначальних чинників невдач у боротьбі українців за національну державність стала отаманщина — суспільний феномен, пов'язаний насамперед з добою правління Директорії УНР. Першим спробував пояснити причини появи і наслідки цього негативного явища В. Винниченко, присвятивши йому чимало яскравих і образних сюжетів, хоча нерідко суб'єктивно забарвлених через його особисту неприязнь до С. Петлюри⁵². У міжвоєнний період, намагаючись з'ясувати причини поразки визвольної боротьби, до цієї теми зверталися відомі діячі, творці і літописці Української революції — П. Христюк, М. Шаповал, І. Мазепа, Б. Мартос та ін.⁵³

Отаманщина як історичне явище отримала усталену історіографічну оцінку, насамперед у новітніх узагальнюючих працях з історії революційної доби⁵⁴. Цій темі присвячено також низку спеціальних наукових студій Д. Архирейського, С. Литвина, П. Гай-Нижника, В. Солдатенка та ін.⁵⁵ На дисертаційному рівні отаманщину досліджували А. Лисенко та Ю. Митрофаненко. Останньому належить перша спроба типологізації отаманських формувань⁵⁶.

Відмінності в підходах до оцінки отаманщини як суспільного феномена зумовлені різним трактуванням ролі С. Петлюри як головного отамана, а згодом голови Директорії у породженні і неподоланні цього деструктивного фактора⁵⁷. Чимало військових істориків ідеалізували отаманщину, схвалювали її спрямованість проти більшовицької влади й закривали очі на негативні ознаки повстанського руху. Зокрема, чи не найбільше писав на цю тему полковник М. Середа. Його основну працю «Отаманщина» було опубліковано в журналі «Літопис Червоної Калини» упродовж 1929—1930 рр. У ній автор подав майстерно напи-

⁵² Винниченко В. *Відродження нації. Доба отаманщини: розділи VII—XVII*. Київ-Відень, 1920.

⁵³ Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.* Т. IV. Прага, 1922; Шаповал М. *Велика революція і українська визвольна програма*. Прага, 1928; Мазепа І. *Україна в огні й бурі революції 1917—1921*. Київ, 2003; Мартос Б. *Оскілко і Болбочан. Спогади*. Мюнхен, 1958.

⁵⁴ Солдатенко В. *Україна в революційну добу*. Історичні есе-хроніки у 4 т. Т. III: Рік 1919. Київ, 2010; *Нариси історії Української революції 1917—1921 років: у 2 кн.* Кн. II. Київ, 2012.

⁵⁵ Архирейський Д. Поняття «отаманщина» в контексті досліджень Української революції 1917—1921 рр. *IV наукові читання, присвячені пам'яті Д.П. Пойди*. Дніпропетровськ, 2002. С. 140—144; Литвин С. Феномен отаманщини в українській історіографії. *Воєнна історія*. 2006. № 4—6; Гай-Нижник П. Отаманщина в період Директорії УНР: соціальна база, роль і місце в національно-визвольній боротьбі. *Література і культура Полісся*. 2010. Вип. 50. С. 105—114; Солдатенко В. Режим отаманщини в УНР 1919 р.: витоки, наслідки, сутність. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 113. С. 46—60.

⁵⁶ Лисенко А. *Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918—1919 рр.*: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2002; Митрофаненко Ю. *Отаманщина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії 1918—1919 років*: дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2011; Митрофаненко Ю. *Українська отаманщина 1918—1919 років*. Кіровоград, 2015.

⁵⁷ Литвин С. *Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана*. Київ, 2001; Солдатенко В. *Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби*. Київ, 2007.

сані розвідки про багатьох отаманів, зокрема Палієнка, Божка, Шепеля, Ангела, Волинця, Козир-Зірку та ін. На жаль, цим матеріалам бракувало виваженої оцінки тактико-стратегічних рішень і політичних позицій отаманів, а також наслідків їхньої діяльності. Подібні погляди висловлює у своїх історико-публіцистичних працях Р. Коваль, який ідеалізує українських отаманів і вважає, що Директорія не зуміла скористатися революційним потенціалом повстанського руху⁵⁸. Розширеному трактуванню терміна «отаманщина» сприяла та обставина, що військове звання «отаман» мали як старші командири Дієвої армії УНР, так і лідери нерегулярних збройних формувань.

Витоки отаманщини сягають часів оголошеної Директорією війни гетьманському режиму в середині листопада 1918 р. У його поваленні вирішальну роль відіграли збройні загони, очолювані місцевими ватажками. Вже за тиждень після початку повстання С. Петлюра від імені Штабу революційних військ УНР видав наказ про організацію влади на звільнених територіях. У ньому зазначалося: «Всім отаманам брати владу в свої руки, при чому, по-перше: владу взяти військову, адміністративну, судову; і останні дві до того часу, поки Директорія не призначить відповідних особ... мати на увазі, що до влади адміністраційної належать також заїзничі, пошта, телеграф та інші інституції в межах земель, зазначених отаманам по згоді меж собою». Окремо наголошувалося, що Директорія надає повну владу під час бойових дій командирам окремих частин. Всіх зрадників українського народу отамани мали заарештовувати і чинити з ними за законом воєнного часу⁵⁹. Ця перехідна форма від військового до цивільного правління мирного часу згодом призвела до концентрації значної військової і політичної влади в руках отаманів.

Успішний фінал боротьби проти Гетьманату приніс С. Петлюрі як головному отаманові і провідним отаманам не тільки славу творців перемоги, величезну популярність, а й реальну владу. Антигетьманське повстання стихійно витворило сотисячне іррегулярне військо, об'єднане спільною метою — скиненням влади П. Скоропадського. Д. Дорошенко у спогадах наголошував: «Та армія, що так легко й швидко збралася в її (Директорії — *Авт.*) руках в листопаді, ще легше й швидше розлетілась і розтанула, коли головна мета — повалення Гетьмана — була досягнута. Перейшовши до рук різних отаманів, військова справа опинилась в такому стані, як була рік тому назад, в січні 1918 року»⁶⁰.

Ідеалізуючи «героїчний порив озброєного трудового народу» у поваленні Гетьманату, лідери Директорії недооцінили наростаючих зовнішніх загроз. У Декларації від 26 грудня 1918 р. було проголошено абсолютний нейтралітет і висловлено прагнення до мирного співжиття з усіма народами. У цьому програмному документі, що ґрунтувався на соціалістичному баченні перспектив

⁵⁸ Коваль Р. *Повернення отаманів Гайдамацького краю*. Київ, 2001.

⁵⁹ Симон Петлюра. *Статті, листи, документи*. Т. IV. Київ, 2006. С. 210.

⁶⁰ Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920 рр.)*. Київ, 2007. С. 397.

відновлюваної УНР, питання військового будівництва навіть не згадувалися⁶¹. І тільки нова більшовицька експансія, зайняття червоними військами Харкова, стрімкий наступ на Лівобережній Україні актуалізували в середині січня 1919 р. проблему збройного захисту республіки. Але на той час численна повстанська армія саморозпустилася, а проведення мобілізації було неможливим через відсутність місцевих владних структур.

Члени Директорії не мали чіткого уявлення про кількісний склад збройних сил УНР. В. Винниченко писав, що в середині січня 1919 р. «військовий міністр О. Греков дав точну і докладну відповідь: по всій Україні, на всіх фронтах, з усіма гарнізонами і резервами було 21.100 чоловік»⁶². І хоча В. Винниченко «для неймовірних» розкрив складові цієї цифри, прийняти її за достовірну не дозволяють спогади самого О. Грекова: «загальний склад військ точно ніяк не можна було встановити, але його вважали близько 70—80 тисяч»⁶³. Очевидно, ця кількість включала й регіональні отаманські формування, на які С. Петлюра покладав великі сподівання.

Однак ці розрахунки виявилися ілюзорними, керівники найпотужніших формувань не підтримали Директорію. Отаман Є. Ангел на Чернігівщині самовільно залишив фронт. Отамани Д. Терпило (Зелений) і О. Данченко на Київщині стали на радянський бік. М. Шинкар підняв повстання проти Директорії на Полтавщині. Н. Григор'єв, що діяв на Херсонщині, також висловив недовіру Директорії і заявив про перехід до більшовиків. Проти влади УНР виступив і Н. Махно. У січні-лютому 1919 р. чимало отаманських формувань із союзників Директорії перетворилися на ворогів. Потім вони ще не раз змінювали прапори, ставали співниками і супротивниками УНР, воюючи проти червоних і білих армій або переходячи на їхній бік. Окремі отамани, скориставшись прихильністю С. Петлюри, підняли проти нього військові заколоти.

У другій половині січня 1919 р. червоні війська з півночі і сходу наближалися до Києва. Лівобережний фронт армії УНР фактично розвалився. Його командувач полковник П. Болбочан, запідозрений у зраді, за наказом С. Петлюри був заарештований і засланий до Галичини. Наприкінці січня урядові установи УНР спішно евакуювалися до Вінниці. Фактична відсутність впливу центральної влади на провінцію, антиурядова агітація ліворадикальних партій, дезорганізація збройних сил, втрата контролю над територіями і населенням, наявність запасів зброї і локальна підтримка селянства висунули в регіонах на перші ролі військових ватажків. М. Стахів писав: «Виросли неоправдані амбіції дрібних військових начальників, що відразу хотіли бути диктаторськими генералами, тобто «отаманами»... Їм здавалося, що сама тільки їх громада або в крайнім разі волость (тоб-

⁶¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920. Т. 2. С. 391—394.

⁶² Винниченко В. *Відродження нації*. Ч. III. Київ-Відень, 1920. С. 245.

⁶³ Воспоминания военного министра УНР генерала Грекова. З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. 2004. № 1/2 (22/23). С. 165.

то кілька громад разом) може бути вистарчальною вповні одиницею суспільно-національного життя без потреби тіснішого зв'язку з усіма іншими громадами на всій національній території»⁶⁴.

Ідейні розходження між членами Директорії, лідерами українських лівих і правих партій у корінних питаннях урядового курсу та при виборі союзників привели до політизації військової сфери. Дієва армія стала середовищем внутрішньопартійної боротьби. 21 березня група командирів Південно-Східної групи військ на чолі з отаманом О. Волохом, прихильником боротьбистської ідеології, вчинили заколот проти Директорії, усунули чинного командувача, проголосили прийняття засад радянської влади і припинили бойові дії. Однак командування Червоної армії не оцінило «радянське фільство» отаманів, скористалося передишкою на фронті і перейшло у наступ, який завершився тяжкою поразкою українських військ. Запорозький корпус змушений був перейти на територію Румунії, де був інтернований, втративши велику кількість озброєння і військового майна. Авантюра О. Волоха ускладнила ситуацію на українсько-радянському фронті. Однак С. Петлюра продовжував довіряти отаманові і уповноважив його на організацію повстанського руху в Лівобережній Україні, а потім повернув до Дієвої армії УНР.

Призначення Директорією у квітні 1919 р. соціал-демократа Б. Мартоса головою РНМ викликало різкий спротив керівництва правих партій — соціалістів-самостійників, народних республіканців, соціалістів-федералістів. Вони відразу почали вимагати відставки лівого уряду, а незабаром стали на шлях підготовки державного перевороту для відсторонення С. Петлюри від посад голови Директорії і головного отамана армії УНР. На роль військового керівника перевороту був обраний командувач Північної групи військ соціаліст-самостійник отаман В. Оскілко, невдоволений «полівінням» урядової політики. Намагаючись запобігти виступу заколотників, С. Петлюра видав наказ про усунення В. Оскілка з посади, але той не підкорився. У ніч на 29 квітня у Рівному за його наказом було заарештовано членів уряду і лідерів соціалістичних партій, а також зайнято ключові об'єкти міста⁶⁵.

В. Оскілко видав відозви до війська, селянства, урядовців, населення, у яких проголосив себе головнокомандувачем збройних сил УНР, вимагав обрати головою Директорії Є. Петрушевича, скликати представницький орган з правами установчих зборів, «перед якими мали б відповідати президент і я»⁶⁶. Фактично це була ретрансляція політичних вимог УПСС. Спроба арешту С. Петлюри, який перебував у Здолбунові, виявилася невдалою. За його наказом січові стрільці Є. Коновальця без бою зайняли Рівне, а В. Оскілко втік до Польщі, де був ін-

⁶⁴ Стахів М. Україна проти большевиків. *Нариси з агресії Советської Росії*. Кн. 2. Тернопіль, 1993. С. 82.

⁶⁵ Оскілко В. *Між двома світами*. Ч. I. Рівне, 1924. С. 47; Мартос Б. *Оскілко і Болбочан*. Спогади. Мюнхен, 1958. С. 14—17.

⁶⁶ Мазепа І. *Україна в огні й бурі революції*. Київ, 2003. С. 151.

тернований. У наказі військам Дієвої армії він був затаврований як заколотник-контрреволюціонер з замашками диктатора на кшталт П. Скоропадського⁶⁷. У постанові Директорії про створення Державної слідчої комісії наголошувалося: «Коли під проводом свого Головного отамана героїчна козацька армія напружує останні сили, Отаман Оскілко з юрбою зрадників, забувши честь і совість, підняв повстання проти законної влади, підняв прапор межиусобної війни»⁶⁸. За свідченнями генерала М. Капустянського, В. Оскілка було ліквідовано на Волині у червні 1926 р. членами УВО за його «хрунівську працю»⁶⁹.

9 червня 1919 р., саме під час успішних бойових дій українських військ, у Проскуріві правими, насамперед соціалістами-самостійниками, була інспірована чергова спроба державного перевороту. Заколотники зробили ставку на раніше популярного у військах полковника П. Болбочана. Його ще в січні за невдалі дії Українського фронту на Лівобережжі вислали до Галичини. С. Петлюра був добре поінформований про змовницьку діяльність члена Директорії П. Андрієвського та колишніх членів уряду, які, за інформацією спецагента політичного департаменту МВС УНР, «думають зробити переворот в дусі буржуазії». У донесеннях фігурував і П. Болбочан, у будинку якого збиралися на наради «всі монархісти і взагалі всі буржуазні елементи»⁷⁰. С. Петлюра намагався позбутися амбітного полковника і дав доручення Генштабу негайно відправити його в Італію для формування військових частин з полонених українців⁷¹.

За задумом натхненників виступу, П. Болбочан мав очолити Запорозький корпус, усунувши від командування полковника В. Сальського. Однак антипетлюрівський заколот не дістав широкої підтримки, П. Болбочан діяв нерішуче, був заарештований і вже наступного дня засуджений до розстрілу Державною слідчою комісією. На його покайні листи головний отаман не відгукнувся. 28 червня полковника було страчено. З огляду на те, що О. Волоха і В. Оскілка за більш масштабні і небезпечні виступи не було покарано, присуд П. Болбочану виглядав надмірно суворим. Очевидно, С. Петлюра намагався продемонструвати твердий намір покласти край спробам опозиційних сил використати отаманів у своїх політичних цілях. Наказом по Дієвій армії повідомлялося, що П. Болбочан згідно з вироком надзвичайного військового суду розстріляний за зраду⁷².

Ставлення С. Петлюри до отаманщини було неоднозначним і мінливим. На початку 1919 р. при формуванні збройних сил він не мав альтернативи і зму-

⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 71—71 зв.

⁶⁸ Симон Петлюра. *Статті. Листи. Документи*. Т. III. Київ, 1999. С. 86.

⁶⁹ Україна. 1919 рік. М. Капустянський. *Похід Українських армій на Київ—Одесу в 1919 році*. Маланюк Є. Уривки зі спогадів. Документи та матеріали. Київ, 2004. С. 83. URL: <https://www.twigrx.com/file/343595/> (дата звернення: 20.11.2020).

⁷⁰ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. *Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника*. Київ, 2009. С. 224—225.

⁷¹ Симон Петлюра. *Статті. Листи. Документи*. Т. IV. Київ, 2006. С. 254—255.

⁷² Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. *Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника*. С. 264.

шений був спиратися на колишні повстанські загони. Однак їх масова відмова підтримати Директорію, самовільне залишення фронту, перехід до червоних військ, дезорганізація тилу, єврейські погроми змусили розпочати боротьбу з цим явищем. За свідченнями начальника військової контррозвідки М. Чоботаріва, ця боротьба не була послідовною і спрямовувалася проти найбільш одіозних ватажків⁷³. Однак з травня протидія розкладницькій отаманщині набуває більш системного характеру. До неї було залучено Державний військовий інспекторат, Контррозвідувальний відділ штабу Дієвої армії, Політичний департамент МВС, Державні слідчі комісії, Надзвичайний військовий суд. Реорганізація армії з напівпартизанської в регулярну дозволила замінити непрофесійних і амбітних ватажків кадровими військовими. Це сприяло зміцненню армійської дисципліни, зменшенню кількості заколотів у тилу, приборканню отаманської сваволі. Хоч остаточно отаманщину як явище подолати не вдалося⁷⁴.

Подальше ускладнення становища Дієвої армії змушувало С. Петлюру знову звертатися до послуг отаманських загонів. Один з найамбітніших ватажків Ю. Божко, який мріяв стати гетьманом Січі Запорозької, спочатку підтримав Директорію, потім відмовився визнавати її владу. У травні С. Петлюра призначив його командиром дивізії, але згодом він вийшов з-під контролю. Спроба арешту некерованого отамана військовою контррозвідкою провалилася. У жовтні С. Петлюра знову доручив отаману формування військового з'єднання, але вже через місяць Ю. Божко разом з іншими отаманами вчинив заколот і намагався перейти на бік Червоної армії. В отаманській міжусобиці він і був застрелений за наказом О. Волоха⁷⁵.

На кінець листопада — початок грудня 1919 р. припав останній помітний рецидив отаманщини. У найдраматичніший для УНР час, коли фактично було втрачено армію і територію, на державній нараді у Старокостянтиніві йшлося про перспективи визвольної боротьби. С. Петлюра, прем'єр-міністр І. Мазепа, полковник Ю. Тютюнник висловилися за перехід до партизанських форм боротьби в тилу денікінських військ. Прикметно, що у своїй промові головний отаман наголосив: «Не думайте, що нам можна базуватися тільки на повстанцях. У нашій боротьбі грало і гратиме рішачучо ролю регулярне військо»⁷⁶. Саме в цей час О. Волох з групою інших отаманів виступив проти С. Петлюри, захопив частину державної скарбниці і перейшов на бік Червоної армії. Отаман-боротьбист, як і лідери партії, згодом вступив до КП(б)У, став радянським службовцем і закінчив життя на початку листопада 1937 р. як «контрреволюціонер», «націоналіст» і «терорист» у сумнозвісному карельському урочищі Сандормох⁷⁷.

⁷³ Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). Київ, 2003. С. 31.

⁷⁴ Митрофаненко Ю. *Отаманщина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії 1918—1919 років*: дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2011. С. 15.

⁷⁵ Савченко В. *Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование*. Харьков, 2000. С. 226—231.

⁷⁶ Петлюра С. *Вибрані твори і документи*. Київ, 1994. С. 165.

⁷⁷ Савченко В. С. 199—226.

З розгулом отаманської стихії тісно пов'язане таке потворне явище, як єврейські погроми. Безперечно, вони не були виключно породженням революційної доби, а сягали корінням у глибшу історичну ретроспективу, зокрема в імперську чорносотенну політику царських часів. Найбільш масові їх прояви сталися у 1919 р. У відозві Центрального комітету допомоги потерпілим від погромів, виданій 26 січня 1919 р., наголошувалося: «Розлилась нова хвиля кровавих погромів і катування над низкою міст та містечок. В Овручі, Бердичеві, Житомирі, Летичеві, Чернякові, Коростишеві, Горностайполі, Івановці, Рівному, Чуднові, Олександрії (що на Волищині), на станціях Бобринській, Бахмачі, Фастові, Сарнах, Коростені тощо забито багато Євреїв; їх замордовано, над ними знущалися; єврейське майно стає подарковим; лється єврейська безневинна кров»⁷⁸. Численні погроми продовжувалися й у наступні місяці. До найбільш жорстоких ексцесів на підконтрольній Директорії місцевості були причетні військові формування отаманів І. Семесенка, О. Козир-Зірки, О. Палієнка та ін.

Відразу після Бердичівського і Житомирського погромів 9 січня 1919 р. до голови Директорії В. Винниченка і прем'єра В. Чехівського зверталися лідери єврейських та українських політичних партій і громадських організацій з вимогами створення слідчої комісії для розслідування погромів та покарання винуватців. Спочатку РНМ ухвалила постанову про створення спеціальної комісії для розслідування «насильств над людністю», але потім додала до її завдань «охорону ладу на Україні». Цими ж днями було асигновано 1 млн крб на платню службовцям міністерства єврейських справ і 2 млн крб для невідкладної допомоги постраждалим від погромів, 3 млн — на видання книжок єврейською мовою, почалося розроблення проекту закону про єврейське громадське самоуправління, вживалися заходи з протидії поширенню погромної агітації⁷⁹. У липні 1919 р. РНМ виділила 11,5 млн крб допомоги «біднішому єврейському населенню, що постраждало від погромів»⁸⁰.

Однак хвиля погромів не припинялася, і уряд створював окремі комісії з розслідування подій у Проскуріві, Овручі, Коростені, Сарнах, Острозі та інших містах. Були заарештовані і утримувалися під вартою окремі отамани — призвідці масових погромів. Тривалий час уряд розглядав питання про створення Особливої слідчої комісії у справі протиеврейських погромів. Нарешті наприкінці травня закон було ухвалено. На комісію покладалися «всестороннє розслідування протиеврейських погромів на території України й злочинної агітації проти єврейського населення»⁸¹. Постанови комісії оскарженню не підлягали. На її утримання асигнувалося 200 тис. крб. Головою комісії був призначений правник, соціаліст-федераліст М. Корчинський.

⁷⁸ Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.* Т. IV. С. 26.

⁷⁹ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920.* Т. 1. С. 181, 196, 199, 202, 216, 270, 295.

⁸⁰ Там само. Т. 2. С. 432.

⁸¹ Там само. С. 527—529.

Однак налагодити ефективну діяльність комісії не вдалося. Фактично роботу вона розпочала лише в липні 1919 р. На заваді стали перманентні зміни військово-політичної ситуації, недоступність місць погромів, брак фінансування та кваліфікованих слідчих, недовіра єврейського населення тощо. На початку листопада 1919 р. комісія у звіті міністерству юстиції повідомляла про проведення слідства у 35 погромлених містах, однак завершене воно було у чотирьох невеликих містечках. З усіх отаманів, заарештованих за єврейські погроми, був розстріляний лише І. Семесенко — організатор проскурівської різни у лютому 1919 р. Ув'язнений у травні, він уникнув покарання, перебував у Галичині, повернувся до Дієвої армії і влітку 1920 р. був розстріляний за невиконання наказів командування чи за сукупністю злочинів. О. Козир-Зірка, чиє військо вчиняло погроми на Житомирщині і Київщині, втік з-під арешту й перейшов до Червоної армії. О. Палієнка та інших отаманів було звільнено з Кам'янецької в'язниці в жовтні 1919 р. у зв'язку з наближенням до міста денікінців.

Масові єврейські погроми в Україні чинили в 1919 р. невідконтрольні Директорії збройні отаманські формування Н. Григор'єва, Зеленого (Д. Терпила), Є. Ангела та ін. Зокрема, Н. Григор'єв, який вирізнявся хворобливим антисемітизмом, влаштував криваві розправи у Єлисаветграді, Черкасах, Кременчуці та інших містах. Їх жертвами стали близько 8 тис. євреїв⁸². Тим часом Н. Махно виступав проти насильства щодо євреїв і вчинене його штабом убивство Н. Григор'єва виправдовував погромницькою діяльністю отамана.

В сучасній історичній літературі, зокрема й довідковій, наводять не лише загальну кількість жертв єврейських погромів в Україні революційної доби, а й відсоткові обрахунки тих сил, які їх вчиняли. Зокрема, у спеціальній статті «Енциклопедії історії України» зазначено: «Особливістю погромів в Україні 1918—21, в яких брали участь усі протиборчі сили (на долю Армії Української Народної Республіки та підрозділів, що їй формально підпорядковувалися, припадає 40 %, незалежних формувань — 25, Білої армії — 17, Червоної — 9, Н. Григор'єва — 4, польської — 3, невстановлених загонів — 3 % скоєних погромів), був їх надзвичайно кривавий характер (бл. 50—60 тис. убитих)»⁸³. В іншій статті цього ж видання зауважено, що протягом 1917 — початку 1921 р. в 524 населених пунктах України різними військовими формуваннями вчинено 1 236 погромів, внаслідок яких загинуло від 30 до 60 тис. осіб⁸⁴.

Наведені підрахунки зроблено понад 90 років тому відомим єврейським діячем і дослідником Нахумом Гербелем і опубліковано в Берліні на їдиш та в Нью-Йорку англійською⁸⁵. Ця трагічна статистика майже беззастережно сприй-

⁸² Горак В. Григор'євський повстанський рух (серпень 1918 — серпень 1919 рр.): питання історіографії. *Український історичний журнал*. 2013. № 2. С. 171.

⁸³ *Енциклопедія історії України*. Том (Україна — Українці). Кн. 1. Київ, 2018.

⁸⁴ Там само. Т. 3. Київ, 2005. С. 80.

⁸⁵ *Di pogromen in Ukraine in di yorn 1918—1921*. Berlin, 1928; *The Pogroms in the Ukraine 1918-21*. New York, 1951.

мається на віру, оскільки її верифікація є справою надзвичайно копіткою, можлива лише стосовно окремих епізодів і не здатна внести істотні корективи у подані вище загальні кількісні показники жертв єврейських погромів.

Полеміку міжвоєнної доби щодо особистої причетності / непричетності С. Петлюри до єврейських погромів перенесено і в сучасну українську дослідницьку і публіцистичну літературу⁸⁶. Очевидно, С. Петлюра як головний отаман військ, а згодом голова Директорії, особисто відповідальний за насильства, вчинені проти євреїв на території УНР, зокрема вояками Дієвої армії. Відомі також його невинуваті симпатії до окремих отаманів, які відзначилися брутальними діями щодо мирного населення. Водночас численні документи головного отамана, РНМ, штабу Дієвої армії свідчать про намагання вгамувати погромну стихію, виявити винуватців, організувати допомогу потерпілим. Слід мати на увазі, що частину погромів здійснювали місцеві селянські загони, уражені побутовим антисемітизмом і не завжди підвладні навіть своїм отаманам. Зрозуміло, що ні С. Петлюра, ні уряд УНР не можуть нести відповідальність за злочини проти єврейства, скоєні іншими силами на території України. Можна цілком погодитися з думкою відомого американського дослідника Г. Абрамсона: «Довести, що Петлюра був відповідальний за погроми як суб'єкт, неможливо; дійсно, всі доступні свідчення вказують, що він аж ніяк не був організатором погромів. З іншого боку, як очільник держави він повинен був нести відповідальність за вчинки своєї армії, незважаючи на те, що сам досить слабо контролював її»⁸⁷.

Отаманщина доби Директорії УНР — деструктивне суспільне явище, яке характеризується домінуванням військового начала над усіма сферами суспільного життя. Вона збочувала революційний потенціал українського народу, підривала підвалини державності, ослаблювала боєздатність збройних сил, активізувала регіональний сепаратизм, породила жорстокі погроми єврейства. В кінцевому підсумку отаманщина стала одним з визначальних внутрішньополітичних чинників, що спричинив втрату національної державності та поразку Української революції.

Союз Півсудський — Петлюра. Наприкінці листопада 1919 р. рештки української армії виявилися затиснутими на невеличкій території на Волині. На заході — поляки, на північному сході — більшовики, на південному сході — денікінці. Становище Армії УНР було розпачливим. Бракувало їжі, одягу, ліків, не кажучи вже про зброю. Вояки втратили боєздатність. Генерал В. Сальський на

⁸⁶ Литвин С. *Симон Петлюра у 1917—1926 роках*. Київ, 2000; Сергійчук В. *Симон Петлюра і єврейство*. Вид. 2-ге, допов. Київ, 2006; Єсельчик С. Трагічна сторінка української революції: Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні. *Симон Петлюра та українська національна революція*: Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. Київ, 1995; Солдатенко В. *Україна в революційну добу*. Історичні хроніки-есе. Рік 1919. Київ, 2010; Солдатенко В. *Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби*. Київ, 2007.

⁸⁷ Абрамсон Г. *Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917—1920)*. Київ, 2017. С. 146.

одній з військових нарад заявив: «Ми переможені ворогами, а вороги ті: тиф, холод, незабезпеченість армії, без якої жодна армія нездатна боротися. Ворогам не треба великої напруги, щоб винищити до ноги нас всіх»⁸⁸.

Найбільш імовірними для українських військовиків були дві перспективи — бути інтернованими поляками або перейти на сторону радянських військ. У цій патовій ситуації більшість командирів підтримали курс С. Петлюри на зближення з поляками. 2 грудня уряд УНР оголосив т. зв. «Любарську декларацію»: «Правительство Української Народної Республіки заявляє, що воно тимчасово переходить на інші способи боротьби за нашу державність»⁸⁹. Політичний провід УНР та частина військових перетнули українсько-польську лінію розмежування. Решта армії перейшла до партизанської війни. Попередній командувач Армією УНР В. Тютюнник був відсторонений. Його наступником став М. Омелянкович-Павленко.

6 грудня 1919 р. розпочався Перший Зимовий похід Армії УНР⁹⁰. Впродовж кількох місяців українське військо пройшло рейдом тилами Червоної та Білої російських армій. Учасники походу уникали великих сутичок з противником, намагаючись не так завдавати йому шкоди, як активізувати селянський спротив. Найбільшим успіхом стало взяття Умані, яка перетворилася на осередок українського повстансько-партизанського руху.

До травня 1920 р. Армія УНР повернулася з Першого Зимового походу і була інтернована в Польщі. Всіх учасників походу було нагороджено Залізним хрестом УНР. Військові операції у запіллі піднімали бойовий дух українців, переконували, що не все ще втрачено, що їх боротьба триває. Водночас більшовики також відчували, що український національний рух не вичерпав свій потенціал.

У цей час у Польщі формувался потужний українсько-польський військово-політичний союз. 7 грудня 1919 р. С. Петлюра прибув до Варшави. Розпочалися виснажливі для українців переговори. Статус Галичини з огляду на те, що С. Петлюра вважав її невід'ємною частиною України, перетворився на одне з центральних питань перемовин. Геополітичний контекст переговорів був надзвичайно складним. Акт Злуки було фактично дезавуйовано. УГА переходила то до денікінців, то до більшовиків. Регіон був повністю зайнятий польським військом, і помітного збройного спротиву серед українського населення там не спостерігалось. УНР не мала міжнародної підтримки, натомість Польща користувалася прихильністю країн Антанти, передусім Франції. Тож ідея українсько-польського альянсу, в якому доля Галичини була розмінною монетою, вже не видавалася неприйнятною.

⁸⁸ Нагаєвський І. *Історія Української держави двадцятого століття*. Рим, 1989. С. 326.

⁸⁹ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918—1920*. Документи і матеріали: 2 т. / Упоряд.: В. Верстюк (кер.) та ін. Т. 2. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. С. 604.

⁹⁰ Доценко О. *Зимовий похід (6.XII.1919 — 6.V.1920)*. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2001.

21 квітня 1920 р. у Варшаві міністр закордонних справ Польщі Ян Домбський та міністр закордонних справ УНР Андрій Лівіцький підписали таємну політичну конвенцію. Невдовзі вона стала відома серед широкого загалу і в історіографії як Варшавський договір або Союз Пілсудський — Петлюра.

Згідно з договором, уряд Польщі визнав «верховною владою УНР Директорію незалежної Української Народної Республіки». Було встановлено кордон між Польщею та Україною: «на півночі від Дністра вздовж р. Збруч, а далі уздовж колишнього кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вижгородка, а від Вижгородка на північ до Кременецьких гір, а потім по лінії на схід від Здолбунова, вздовж східних адміністративних кордонів Рівненського повіту, а далі на північ вздовж кордону колишньої губернії Мінської до перетину його р. Прип'ять, а потім Прип'яттю до її гирла» з приміткою, що майбутній статус Рівненського, Дубенського та частини Кременецького повітів визначатиметься додатково. За три дні, 24 квітня було підписано Військову конвенцію, яка передбачала спільну польсько-українську антибільшовицьку військову акцію. Обидві угоди були таємними, за винятком пункту 1 політичної конвенції.

Варшавський договір, за визначенням В. Верстюка, перетворився на зону «особливого подразнення української історіографії»⁹¹. Що й не дивно, адже він передбачав територіальні поступки української сторони в обмін на міжнародне визнання УНР та військову допомогу в боротьбі проти більшовиків. Багато років поспіль дослідники дискутують з приводу доцільності та моральності такого кроку С. Петлюри.

С. Петлюру нещадно розкритикували одразу після підписання угоди. М. Грушевський охрестив його «новим Тетерею», а договір — «авантюрою», «провокацією» та «комбінацією», що зіпсувала образ України серед європейських політиків⁹². Микита Шаповал звинуватив С. Петлюру в «продажу» Галичини⁹³. С. Шелухін назвав договір «злочином, за який Україна заплатила своєю свободою і кров'ю своїх синів»⁹⁴. Їм вторили чимало інших політиків. Протестували галицькі українці — Є. Петрушевич та С. Вітик. Водночас моральний авторитет для греко-католиків — митрополит Андрій Шептицький — позитивно відгукнувся про договір.

Сам С. Петлюра пізніше писав: «Тільки нечесний демагог може дозволити собі говорити про те, що «Петлюра продав» Галичину, Волинь тощо. Петлюра, коли вже говорити правду, несе на собі відповідальність за історичні «гріхи» і

⁹¹ Верстюк В. Союз Ю. Пілсудського — С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Історичні науки.* 2005. Т. 41. С. 61—65.

⁹² Грушевський М. Між Москвою і Варшавою. *Борітеся — поборете! Закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів.* 1920. № 2. С. 1—18.

⁹³ Шаповал М. *Велика революція і українська визвольна програма.* Прага, 1928.

⁹⁴ Шелухін С. *Варшавський договір між поляками і Петлюрою 21 квітня 1920 року.* Прага, 1926. С. 12.

хиби української неорганізованості, малої культурності і несприятливих обставин в житті української нації»⁹⁵.

Натомість у сучасній історіографії Союз Пілсудський — Петлюра отримав обережно-оптимістичні оцінки. Я. Грицак пише, що «Петлюра жертвував ідеєю соборності українських земель ради ідеї самостійності. На відміну від прагнень лідерів Центральної Ради та Скоропадського максимально включити у склад української держави етнічні землі, він змагав до того, що можна було реально досягнути у даних умовах»⁹⁶.

Наразі утвердилося певне кліше в текстах про Варшавську угоду: С. Петлюра не міг вчинити інакше, він нібито поступився частиною українських територій задля «реальної» можливості зберегти незалежність УНР. Націєцентрична історіографія постала перед невирішеною ціннісною проблемою: добровільну втрату територій не можна пояснити жодними обставинами і назвати інакше, як зрадою; але ж і критика за «зраду» Симона Петлюри — символу українського національного руху, який щойно почав звільнятися від тавра «кривавого антисеміта», «зрадника», — веде в річище радянських оцінок минулого.

Повернення української влади за допомогою польських військ на Правобережжя і до столиці було короткочасним. Об'єднані сили розпочали наступ відразу ж після підписання військової конвенції. 7 травня вони увійшли до Києва. Але вже 11 червня змушені були залишити місто. Відступ був поспішним. Україна знову опинилася під «червоними».

В ході українсько-польсько-радянської війни зникла Українська галицька армія. Після Акта Злуки об'єднана українська армія не виникла. Військо УНР продовжувало боронити українські території на сході, а галицьке протистояло полякам. Галицька армія після поразки на польському фронті в липні 1919 р. перейшла Збруч і дислокувалася на Поділлі. Після кількох місяців на обмеженій території в умовах спалаху епідемії тифу УГА перебувала на межі катастрофи. Втрачаючи особовий склад, керівництво пішло спочатку на союз із денікінцями, а пізніше з більшовиками. Під час наступу українських і польських військ у травні 1920 р. УГА була роззброєна, інтернована поляками та припинила своє існування.

На початку липня 1920 р. радянські війська вийшли на Збруч. Далі більшовики діяли за усталеним алгоритмом — створили Галицький ревком на чолі з Володимиром Затонським і проголосили Галицьку соціалістичну радянську республіку. Більшовицькі лідери намагалися поширити вогонь пролетарської революції на Європу. Тепер на їхньому шляху стояла Польща.

Вирішальна битва, пишномовно означена публіцистами «Дивом над Віслою», відбулася 13—25 серпня 1920 р. Не останню роль у цьому «диві» відіграла 6-та дивізія Армії УНР під командуванням полковника Марка Безручка. При обороні Замостя українці не дали червоним просунутися вглиб Польщі,

⁹⁵ Петлюра С. *Вибрані твори та документи*. Київ, 1994. С. 254.

⁹⁶ Грицак Я. *Нариси історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст.* Київ: Генеза, 1996.

чим врятували увесь польсько-радянський фронт. Після цього хід війни змінився. Польсько-українські війська провели успішний контрнаступ. Врешті лінія протистояння встановилася по Збручу.

Водночас розгорталися активні дії в Таврії. Барон Петро Врангель у червні 1920 р., скориставшись польською кампанією, розпочав наступ з Криму на північ. За короткий час йому вдалося вийти на Подніпров'я та Донецький басейн. Тут він зіткнувся із загонами Нестора Махна. Невдовзі його наступ захлинувся.

Восени 1920 р. стало очевидно, що польська сторона не може досягнути своєї мети — вийти на кордони Речі Посполитої 1772 р. і підтримувати незалежну УНР як буферну зону. Радянська Росія також не має сил далі експортувати революцію. Мирні переговори розпочалися як констатація неспроможності жодної сторони досягти перемоги у збройній боротьбі. Українців на цих переговорах до уваги не брали. Армія УНР була інтернована поляками у спеціальні табори.

Скориставшись затишшям на польсько-радянському фронті, більшовики вирушили на Південь. Війська П. Врангеля було вибито спочатку з Північної Таврії, а згодом і з Криму. У листопаді 1920 р. рештки російської армії були евакуйовані з Криму кораблями за підтримки французького флоту. Радянський гранд-наратив «громадянської війни в Україні» завершувався саме цією подією, що нібито значувала перемогу Червоної армії і встановлення радянської влади на більшій частині території України. Поза контролем більшовиків залишалися тільки західноукраїнські території.

На початку 1921 р. майже весь політичний провід УНР опинився в екзилі. Польсько-український союз зазнав краху. Армію УНР було інтерновано. Політичні діячі конфліктували між собою, з'ясовуючи міру відповідальності за катастрофу. Відчувалася нагальна потреба об'єднати український політичний провід, спробувати виробити подальшу стратегію. 9 січня 1921 р. РНМ УНР ухвалила закон «Про Раду Республіки»⁹⁷, яка мала стати екзильним законодавчим органом УНР. До цього «тимчасового зверхнього органу народної влади, що мав діяти на час перебування Уряду УНР поза межами території Республіки», увійшли 67 представників майже всіх діючих українських політичних партій та організацій⁹⁸. Осідком Ради Республіки був готель «Брістоль» у Тарнові на території Польщі. Провівши кілька засідань, Рада Республіки, за висловом С. Петлюри, «обертається в мітинг»⁹⁹. На початку серпня 1921 р. вона припинила роботу, але на деякий час легітимізувала, передусім в очах самих українців, діяльність уряду УНР та головного отамана в еміграції.

18 березня 1921 р. у Ризи було укладено мирний договір між поляками та радянськими урядами РСФРР та УСРР. Лінія розмежування пройшла практично

⁹⁷ *Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали. 1920—1992 / Упоряд. В. Яблонський. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2012. С. 23—24.*

⁹⁸ Там само. С. 4.

⁹⁹ *Фещенко-Чопівський І. 220 днів Ради Республіки — Предпарламенту УНР на еміграції в Тарнові. Львів: Джерело, 2002.*

там же, де за Варшавською угодою мав пролягати українсько-польський кордон, з незначними змінами на користь Польщі. Інтереси УНР було проігноровано.

Утім, укладання Ризького миру не означало розриву між українцями та поляками. З огляду на замирення з Радянською Росією Польща мусила офіційно згорнути підтримку УНР. Державні установи втратили визнання і легітимність на території Польщі. Натомість неформально сприяння українському руху в екзилі тривало. Генеральний штаб польського війська, а саме його II відділ, продовжив співпрацю з Партизансько-повстанським штабом.

Значною мірою польська національна ідентичність будувалася на спогадах про «золоту епоху» Речі Посполитої, яка завершилася поділами кінця XVIII ст. Тож для щойно відродженої польської держави Росія виглядала ворогом. Ризький мир не сприймався поляками (та й радянською стороною) як реальне замирення, радше як вимушена коротка передишка. Помітне місце у польсько-російському протистоянні відводилося Україні. Логічним виглядав розвиток ситуації, за якого незалежна Польща мала би спільні кордони з лояльною і бажано підконтрольною Україною, а не з агресивною і небезпечною більшовицькою Росією.

З огляду на це український національний рух не був «зраджений» поляками в Ризі. Співпраця набула інших форм. Табори інтернованих, екзильний уряд УНР, надання допомоги для організації українцями Другого Зимового походу Армії УНР підтверджують таку думку. Понад те, Польща, шукаючи союзників, звернула увагу на Румунію, яка перебувала в подібному становищі. Південній сусідці так само загрожувала радянська агресія внаслідок територіального конфлікту навколо Бессарабії. Виходом для Румунії аналогічно могла стати незалежна Україна в урізаних кордонах УНР.

3 березня 1921 р. Польща та Румунія підписали у Бухаресті військову конвенцію, що поклала початок польсько-румунському протирадянському союзу¹⁰⁰. Про Україну в цьому документі не було сказано ні слова. Утім, Другий Зимовий похід готувався на території обох союзних держав, звісно ж, не без відома вищого військового та політичного керівництва.

Уряд УНР після переходу на територію, контрольовану поляками, отримувач з окупованих більшовиками земель численні повідомлення про потужні «петлюрівські» настрої, активний повстанський рух. Назагал складалося враження, що Наддніпрянська Україна чекає на повернення Армії УНР і ладна її підтримати. Селянин Лашенко у листі до С. Петлюри зазначав, що селянство обурене політикою більшовиків і чекає на повернення українського війська: «Якби тепер тільки показалося українське військо — все було б добре. Треба, щоб було організоване військо — хоть трохи. Тоді коло його легко згуртувати всіх селян. Всі селяне пішли б тепер — і старі і малі. Дома ніхто не лишився б тепер, жінки

¹⁰⁰ Bulhak H. Dokumenty dotyczące wojskowego sojuszu polsko-rumuńskiego (1921-1931). *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. T. 43. II Rzeczpospolita — Rumunia. Warszawa, 2008. S. 41-51.

пішли б. Зараз їх так ненавидять, що в селі самий найбідніший каже, що він не соглашається на більшовизм... Ніхто не соглашається на більшовизм. Його прямо ненавидять...»¹⁰¹. Розуміючи це, більшовики тримали в Україні понад мільйонну Червону армію, яка займалася придушенням антирадянських виступів.

У січні 1921 р. на засіданні РНМ УНР у Тарнові було ухвалено рішення організувати Повстансько-партизанський штаб. Паралельно при представництві Генерального штабу Польщі у Львові було створено український відділ, який організовував розвідку і пересилання в Україну своїх агентів і був фактичним прикриттям Повстансько-партизанського штабу.

На польсько-радянській лінії розмежування було створено пункти, через які в підрадянську Україну йшли розвідники, кур'єри, пересилалася література. З польського боку кордон для українських повстанців був відкритим. Аналогічні заходи проводили і в Румунії. У Бухаресті, Яссах, Кишиневі в тісній співпраці з румунським генштабом діяли осередки українських повстанців. Українське радіо впливало в потрібному напрямі на підрадянське населення, а на правому березі Дністра створювали повстанські бази. Радянська сторона помічала активність серед українців у Польщі та Румунії. Народний комісаріат закордонних справ РРФСР неодноразово надсилав ноти протесту цим країнам щодо збільшення числа нелегальних переходів через лінії розмежування.

У серпні 1921 р. був готовий план повстання. 23 жовтня С. Петлюра призначив командувачем Повстанської армії Ю. Тютюнника. Наступ українці вели на трьох напрямках — бессарабському, подільському та волинському. Першою виступила бессарабська група. Однак її удар виявився найбільш слабким. У кількох сутичках поблизу Тирасполя українці зазнали поразки і повернулися на територію Румунії.

Похід подільської групи був більш успішним. Вона пройшла рейдом 1 500 кілометрів, приєднуючи місцеві повстанські загони. Однак була змушена повернутися за Збруч після інформації про невдачі волинської групи. Хоча саме на це військове формування командував Другого Зимового походу Ю. Тютюнник покладав основні надії. Це була найбільша, найкраще озброєна і вишколена група військ Армії УНР. Після перших успішних прикордонних боїв повстанці дійшли до Коростеня, на короткий час зайняли вузлову залізничну станцію, чим паралізували рух потягів на великій території північного заходу УСРР. Однак невдовзі більшовики підтягнули нові резерви, які значно переважали сили повстанців.

Вирішальний бій відбувся 17 листопада поблизу с. Малі Миньки. Українські підрозділи зазнали катастрофічної поразки. Врятувалися трохи більше сотні воєнків Повстанської армії. Решта загинули або потрапили в полон. Червоні пропонували полоненим перейти на службу до них. Після категоричної відмови 359 воєнків було розстріляно поблизу с. Базар. Ця страта стала трагічним символом

¹⁰¹ Файзулін Я., Скальський В. *Перелogi Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР*. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2008.

Української революції 1917—1921 рр. Збройна боротьба регулярної Армії УНР завершилася¹⁰².

У багатьох дослідженнях можна прочитати, що Другий Зимовий похід був останнім акордом Української революції 1917—1921 рр. Однак таке твердження формує уявлення про песимістичні підсумки всього революційного процесу. Навіть якщо розглядати революцію як збройну боротьбу за незалежність, то активний спротив комуністичній владі тривав ще довго. Різноманітні повстанські загони діяли впродовж першої половини 1920-х років і стихійно виникали на етапі запровадження суцільної колективізації, коли, здавалося, від колишнього революційного запалу українського селянства мало що лишилося.

Українська революція — це не тільки й не стільки військово-політичні події. Це ще й потужні свідомісні зміни. Мільйони мешканців України відчували або ж осмислили свою національну ідентичність, яка не зникла наприкінці 1921 р. після завершення Другого Зимового походу. Тому цей рік є умовною датою завершення Української революції. Започатковані нею процеси ще довго впливали на українське суспільство.

«Петлюрівці» лишалися найбільшою фантомною загрозою і страхом для керівників СРСР загалом і радянської України зокрема. Це була, по суті, проєкція болю від втрати імперських провінцій, що в 1917—1918 рр. стали на шлях суверенізації, відчувши себе спроможними самостійно творити власну історію. Тож радянська влада продовжувала карати за участь у «петлюрівських бандах» ще кілька десятиліть і бачила в кожному критикові радянського ладу потенційного «петлюрівця». Останній відомий наразі репресований за причетність до українського національного руху 1917—1921 рр. — це військовий міністр УНР, наказний отаман армії УНР та начальний командант УГА Олександр Греков, засуджений у 1949 р.¹⁰³

З формально-юридичного погляду останнім міжнародним нормативно-правовим актом, що визначав державну належність українських земель, є рішення Ради послів Антанти щодо східних кордонів Польщі 15 березня 1923 р., яким Галичину було визнано польською.

¹⁰² *Історія українського війська* / За заг. ред. В. Павлова. Харків, 2016. С. 344—346.

¹⁰³ *Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції* / Відп. упоряд. А. Когут. Київ: К.І.С., 2018.

РЕСПУБЛІКА ЗАХІДНИХ УКРАЇНЦІВ (листопад 1918 — липень 1919 р.)

Восени 1918 р. Перша світова війна наближалася до завершення. Невідворотність поразки Четверного союзу була очевидною. Альянс стрімко розвалювався. Австро-Угорщина першою 14 вересня звернулася до Антанти з пропозицією миру, але відгуку не дістала. 29 вересня перемир'я уклала Болгарія, 30 жовтня — Туреччина. 3 листопада — Австро-Угорщина, 11 листопада капітулювала Німеччина. Перед урядами країн Антанти постала складна проблема: виходячи з власних політико-стратегічних інтересів, вирішити долю переможених держав і народів, що їх населяли. Смысловую основою її розв'язання стали положення оприлюдненого ще в січні 1918 р. президентом США В. Вільсоном в посланні до конгресу плану повоєнного світоустрою (т. з. 14 пунктів). Американський президент виклав своє бачення майбутнього статусу багатьох держав. Майже в імперативному тоні наголошувалося, що потрібно створити незалежну Польську державу, яка має об'єднати області, заселені без сумніву польським населенням. Що ж до народів Австро-Угорщини, то їм слід надати можливість автономного розвитку¹. Україну в посланні В. Вільсона не було згадано. Однак анексіоністські плани лідерів відроджуваної Польщі щодо Східної Галичини і створення ЗУНР актуалізували українське питання на мирній конференції.

Творення державного правопорядку. Поразка у Великій війні «клаптикової» Австро-Угорської імперії, яка під скіпетром Габсбургів утримувала понад 20 народів, породила динамічні відцентрові рухи. Угорщина збиралася залишити двоїсту монархію, про право на самовизначення заявили чехи і слова-

¹ *Нариси історії Української революції 1917—1921 років.* Кн. 2. Київ, 2012. С. 139.

ки, серби, хорвати, словенці. Регентська рада Королівства Польського, підтримана Антантою, готувала політичне і військове підґрунтя для відродження польської держави. Західні українці усвідомлювали небезпеку поширення її влади на східногалицькі землі. У краї відбулися зібрання, на яких обговорювали загрозу можливої польської експансії.

На початку жовтня 1918 р. відкрилися засідання австрійського парламенту. Депутат від Дрогобиччини, соціал-демократ С. Вітик заявив, що український народ бажає як єдиної умови свого національного життя «сполучення всіх українських областей Австро-Угорщини, Холмщини, Підляшшя і Волині з областями України в Одну самостійну республіканську державу, яка є і остане незалежною від всіх слов'янських і других сусідніх держав...»². Ці радикальні заклики не підтримали інші галицькі парламентарі. Зокрема, авторитетні діячі Є. Петрушевич і К. Левицький виступили за невідкладне надання українцям Австрії автономії. І тільки в разі невиконання цієї вимоги вважали можливим порушувати питання про приєднання західноукраїнських земель до Наддніпрянської України³. Від такого кроку їх стримувала невизначеність долі самої України, яка могла увійти до складу відродженої Росії.

Намагаючись врятувати імперію від повного розпаду, цісар Карл I оголосив 16 жовтня маніфест про перебудову держави на федеративних засадах. «Австрія має за волею своїх народів статися союзною державою, в якій кожна національність має право утворити на терені осідку своєї людности свою власну державну одиницю»⁴, — йшлося в документі. Виходячи з цього, 18 жовтня 1918 р. у Львові на зборах українських депутатів обох палат австрійського парламенту, Галицького і Буковинського сеймів, посланців політичних партій Галичини і Буковини, представників студентства, єпископату Української греко-католицької церкви було створено Українську Національну Раду (УНРаду) — політичний представницький орган українців Австро-Угорської імперії. До її складу увійшли 33 українські послани до австрійського парламенту, 34 депутати Галицького та 16 — Буковинського сейму, представники провідних політичних партій, студентських організацій, митрополит А. Шептицький, відомі науковці та літератори. Наступного дня УНРада, яку очолив Є. Петрушевич, своїм маніфестом проголосила Українську державу на території Східної Галичини, північно-західної Буковини і частини Закарпаття⁵.

Лідери УНРади намагалися конституювати Українську державу через її легітимацію австрійським урядом. Однак аудієнція Є. Петрушевича і М. Василька у прем'єра М. Гусарека 23 жовтня не дала бажаних результатів. Водночас новий

² Литвин М., Науменко К. *Історія ЗУНР*. Львів, 1995. С. 27.

³ Лозинський М. *Українська революція: Розвідки і матеріали. Галичина в рр. 1918—1920*. Т. V. Відень, 1922. С. 26.

⁴ *Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923*. Документи і матеріали: в 5 т. Т. 1. Івано-Франківськ, 2001. С. 174—176.

⁵ Верига В. *Визвольні змагання в Україні 1914—1923 рр.*: у 2 т. Т. I. Жовква, 1998. С. 31—32.

уряд Г. Ляммаша своїми заявами створював у галицьких послів ілюзію щодо можливості передачі управління краєм УНРаді. Тож Є. Петрушевич залишався у Відні, очікуючи на видання маніфесту.

28 жовтня у Кракові було створено Польську ліквідаційну комісію, яка мала перебрати від представників австрійського уряду владу в Галичині. Прибуття її до Львова очікувалося 1 листопада. Стало також відомо, що Варшавська регентська рада призначила керівників польської цивільної і військової влади в Галичині (князь В. Чарторийський, генерали С. Пухальський і Р. Лямезан). Вже не залишалося сумніву в агресивних намірах поляків щодо Східної Галичини зі Львовом.

31 жовтня делегація українських діячів на чолі з К. Левицьким вимагала від К. Гуйна, цісарського намісника у Львові, передачі влади УНРаді. Але генерал відмовився, пославшись на відсутність урядових вказівок. Цього ж дня на нараді членів УНРади і Центрального військового комітету, очолюваного сотником Д. Вітовським, було вирішено випередити виступ поляків і, спираючись на місцеві військові гарнізони, встановити українську владу. У Львові цей план вдалося реалізувати без людських втрат. Вранці 1 листопада 1918 р. над міською ратушею підняли український прапор. Цього ж дня українці взяли владу у свої руки в Станіславові, Тернополі, Золочеві, Сокалі, Жовкві, Рава-Руській, Коломиї, Снятині, Рогатині та інших містах. У зверненні до українського народу УНРада проголосила встановлення влади у столичному Львові і на всій території Української держави, а також закликала воїнів-українців стати на її оборону. Національним меншинам гарантувалася національна і віросповідна рівноправність. Подальшу долю Української держави повинні були визначити Установчі збори, вибори до яких мали невдовзі відбутися.

Представники української частини Буковини, а також українці Закарпаття висловилися за приєднання до західноукраїнської держави. Лунали й заклики до об'єднання з Великою Україною. Але незабаром Буковину окупували румунські війська, а Закарпаття відійшло до Угорщини. Фактично державна територія ЗУНР обмежилася Східною Галичиною.

Листопадові події 1918 р. у Львові, які започаткували процес створення Західноукраїнської Народної Республіки, в науковій і мемуарній літературі дістали широкий спектр означень: «Листопадовий чин», «Листопадовий зрив», «Листопадове повстання», «Листопадовий переворот», «Листопадова національно-демократична революція». З цими дефініціями можна погодитися, крім останньої — «революційної», яка є продуктом намагань радянської історіографії вписати листопадові події 1918 р. на західноукраїнських землях у наратив Жовтневої та світової революції. Найбільш переконливо довів необґрунтованість вживання поняття «національно-демократична революція» для характеристики листопадового збройного перебрання українцями влади в Галичині І. Монолатій⁶. Справді, західноукраїнська політична еліта, вихована на

⁶ Монолатій І. До питання про характер (не)революційного руху в Східній Галичині. *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 133—154.

традиціях європейського парламентаризму, сподівалася на легітимне отримання державно-правового статусу краю. Не були революціонерами й молоді галицькі військовики, яких загроза польського домінування спонукала до силового захоплення влади, фактично втраченої імперським центром.

Встановлення української влади зіткнулося з опором польської сторони. Вже 1 листопада польські військові, ветеранські, молодіжні організації Львова, оговтавшись від раптового виступу українців, почали чинити збройний спротив. У місті зав'язалися вуличні бої. Українські підрозділи займали середні і східні квартали, а поляки — західну частину з головним вокзалом, отримуючи підкріплення залізницею через Перемишль, який залишився в їхніх руках. Боротьба за Львів тривала до 22 листопада, коли українські війська були змушені залишити столицю. УНРада і Державний секретаріат переїхали до Тернополя, а від початку січня 1919 р. працювали у Станіславові.

Сформована у жовтні 1918 р. УНРада стала вищим законодавчим органом ЗУНР. Поповнена у листопаді посланцями повітів, вона налічувала близько 150 депутатів, які періодично проводили сесійні засідання. Рада була українською за національним складом, оскільки інші національності відмовилися брати в ній участь, не бажаючи втягуватися в польсько-українське протистояння. Найповніше партійне представництво мали національно-демократична (УНДП), радикальна (УРП) та соціал-демократична (УСДП) партії. Їх програми базувалися на ліберально-національних засадах і не вирізнялися революційністю. Найближча до соціалістичних партій Наддніпрянщини, УСДП не мала визначального впливу на галицький політикум. Для роботи у міжсесійний період було створено Виділ (звужений склад — *Авт.*) УНРади з десяти депутатів на чолі з президентом Є. Петрушевичем. Його заступниками стали Л. Бачинський, С. Вітик, О. Попович та С. Вітвицький. До функцій Виділу належали апробація проектів законів та їх оприлюднення, вищі урядові призначення і відставки, справи амністії і громадянства тощо ⁷.

В умовах польсько-української війни УНРада почала формування правових і організаційних підвалин молодої держави. 9 листопада було створено вищий орган виконавчої влади — Державний секретаріат у складі 14 галузевих секретарств. Його очолив визначний галицький політик К. Левицький. Державними секретарями стали відомі діячі В. Панейко, Л. Цегельський, С. Голубович, Д. Вітовський, О. Барвінський та інші. На початку січня 1919 р. головою уряду було призначено С. Голубовича.

13 листопада УНРада ухвалила Тимчасовий Основний закон «Про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії» ⁸. Цей правовий акт закріплював верховенство і суверенітет народу, які реалізуються через обрані ним представницькі установи. Найвищим органом влади мали стати

⁷ *Конституційні акти України. 1917—1920: Невідомі конституції України*. Київ, 1992. С. 97.

⁸ *Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923. Документи і матеріали: в 5 т. Т. 2. Івано-Франківськ, 2003. С. 5—6.*

Установчі збори. Затверджувалися офіційна назва держави — Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР), герб у вигляді золотого лева на синьому тлі, прапор (поєднання синьої і жовтої смуг) та державна печатка. Також визначалася територія, яка охоплювала близько 70 тис. км² з населенням 6 млн осіб (71 % українців, 14 % поляків, 13 % євреїв, 2 % угорців, румунів та ін.)⁹. Згодом унаслідок польської агресії територія і населення ЗУНР істотно зменшувалися.

16 листопада УНРада ухвалила закон «Про тимчасову адміністрацію областей Західно-Української Народної Республіки». Старе австрійське законодавство залишалося чинним до видання нових правових актів. Колишні урядовці, які письмово зобов'язалися чесно служити українській владі, залишалися на місцях. Посади повітових цісарських старост замінювалися повітовими комісарами, призначеними державним секретарством внутрішніх справ. В їхніх руках зосереджувалася вся повнота цивільної влади, за винятком судів, залізниць, пошт, нафтових та соляних копалень.

За законом «Про тимчасову організацію судів і судової влади» колишні австрійські суди зберігали свій статус у ЗУНР і підпорядковувалися Державному секретаріату юстиції. Планувалося заснування Найвищого державного суду у Львові. Подібно до УНР судова система відчувала дефіцит національних кадрів правників. Створення державної прокуратури не вдалося завершити через засилля у цих установах поляків. Не зазнали істотних змін діяльність адвокатури та нотаріату, службовці яких складали письмову обіцянку дотримуватися чинного законодавства. Від них вимагалося також знання української мови. Одночасно створювалися установи військової адміністрації — міські, повітові, окружні комендатури. Вже у листопаді було сформовано Команду державної жандармерії з 23 регіональними відділеннями, що об'єднувала кілька тисяч жандармів і народних міліціонерів. Серед них, крім українців, були поляки, німці, євреї¹⁰.

Особливу увагу УНРада і Державний секретаріат приділяли проведенню аграрної реформи. Дискусії навколо земельного законодавства точилися кілька місяців у діапазоні від примату права приватної власності на угіддя до соціалізації на кшталт УНРівської. Тільки 14 квітня 1919 р. було ухвалено закон, відповідно до якого велике землеволодіння скасовувалося на користь наділення землею малоземельних та безземельних селян. Першочергове право на наділення мали вояки-землероби Галицької армії. В умовах невпинного скорочення, а згодом — зайняття території ЗУНР поляками закон так і не був реалізований¹¹.

Упродовж свого восьмимісячного функціонування державна влада ЗУНР спромоглася підтримувати на підконтрольних територіях відносний порядок

⁹ Гай-Нижник П. *УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917—1920 рр.)*. Київ, 2010. С. 202—204.

¹⁰ Лісна І. *Становлення української державності в Галичині (1918—1923 рр.)*. Тернопіль, 2001. С. 44—46.

¹¹ Малик Я. Державна аграрна політика Західноукраїнської Народної Республіки. *Демократичне врядування. Науковий вісник*. 2008. Вип. 2.

і спокій. Провідні діячі УНРади і уряду, колишні австрійські парламентарі, добре знайомі з імперською управлінською моделлю, залишили систему старих владних структур та зберегли професійні кадри, українізувавши керівні посади. О. Субтельний наголошував, що «таке на диво швидке й ефективне створення адміністративного апарату було досягненням, яке змогли повторити тільки деякі східноєвропейські держави, не кажучи вже про східноукраїнські уряди. Великою мірою це стало результатом прихильності галичан до соціальної організованості, до якої вони прагнули упродовж десятиріч»¹².

Набагато складнішим виявилось будівництво збройних сил ЗУНР. На час листопадового перевороту і битви за Львів їх основу становили січові стрільці, вояки українських частин австрійської армії, добровольчі підрозділи. Начальну військову команду очолювали Д. Вітовський, Г. Коссака, Г. Стефанів. УНРада звернулася до чоловічого населення краю із закликом виступити на збройний захист української державності. Новостворене Державне секретарство військових справ оголосило мобілізацію чоловіків — українців 1883—1900 рр. народження, яка дістала широку підтримку серед населення і дала змогу розпочати формування регулярної Галицької армії.

Системного характеру ця робота набула після прибуття на початку грудня 1918 р. військовиків з Наддніпрянщини М. Омеляновича-Павленка (генерала російської армії, командира дивізії за часів Гетьманату) і Є. Мишковського (полковника, начальника оперативного відділу Генштабу армії Української Держави), призначених командувачем і начальником штабу Галицької армії. Пізніше у спогадах генерал так описав свої перші враження: «Дійсність не була потішаючою. Ясно, ми мали діло з військовою організацією, яка ледве-ледве, до того ж самотужки, головно з ініціативи низів, пробувала стати на власні ноги»¹³.

На той час чисельність Галицької армії сягала близько 30 тис. старшин і стрільців, зосереджених у регулярних чи повстанських формуваннях. Лише половина з них входили до бойових частин, які тримали облогу Львова та основні ділянки польсько-українського фронту. Сплановані новою Начальною командою дві наступальні операції у грудні та січні 1919 р. не дали бажаних результатів. Поляки захопили 10 з 59 повітів, які раніше було проголошено територією ЗУНР.

У січні-лютому 1919 р. за планом, розробленим полковником Є. Мишковським, розрізнені групи українських військ на протипольському фронті були зведені у 1-й, 2-й та 3-й галицькі корпуси під командуванням полковників О. Микитки, М. Тарнавського та Г. Коссака. Кожен корпус складався з чотирьох бригад (по 3—6 куренів піхоти), артилерійського полку, кіннотної і саперної сотень, підрозділів зв'язку, авіації тощо. За наполяганням командувача Галицької армії М. Омеляновича-Павленка на початку лютого начальника штабу Є. Мишковського замінили випускником Віденської військової академії полковником В. Курмановичем.

¹² Субтельний О. *Україна: історія*. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ, 1993. С. 454—455.

¹³ Омелянович-Павленко М. *Спогади командарма (1917—1920)*. Київ, 2007. С. 117.

Здійснені Державним секретаріатом військових справ і повітовими комісарами заходи дозволили провести успішну мобілізацію старшин і вояків, завершити переформування частин, укомплектувати командний склад. Реальна чисельність військ сягала близько 60 тис. осіб. Командування Галицької армії розробило план стратегічної операції з оволодіння Львовом і виходу на кордон по річці Сян. Для Є. Петрушевича було важливо повернути столицю до початку Паризької мирної конференції. Розпочавши наступ у середині лютого, українські війська за кілька днів фактично завершили оточення Львова. Але на вимогу місії Антанти, очолюваної французьким генералом Ж. Бартелемі, змушені були зупинити наступ і укласти перемир'я з поляками. На переговорах з місією Є. Петрушевич не погодився на запропоновану демаркаційну лінію, за якою Польщі діставалися Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий район і 40 % території ЗУНР.

На початку березня Галицька армія відновила наступ, розгромивши в районі Вовчухів угруповання польських військ генерала Ю. Бекера. Ці успішні дії увійшли в історію українського війська як Вовчухівська операція. Однак Начальна команда припустилася тактичного прорахунку, віддавши наказ наступати на Львів через Городок замість розширення прориву в районі Перемишля. За цей час польське командування отримало нові підкріплення і 13 березня організувало контрнаступ, деблокувало Львів і змусило частини Галицької армії відступити.

Керівництво ЗУНР погодилося на переговори з поляками за посередництва комісії британського генерала Л. Боти, яка працювала з 26 квітня по 15 травня 1919 р. Для участі в її засіданнях було відряджено галицьких діячів М. Лозинського і Д. Вітовського. Українська сторона погодилася з пропозиціями комісії щодо демаркаційної лінії, за якими їй діставався Дрогобицько-Бориславський нафтовий район. Польські представники відкинули висновки комісії Л. Боти і в односторонньому порядку вийшли з переговорів.

Тим часом за сприяння Антанти до Польщі було перевезено сформовану у Франції та Італії з польських військовополонених армію генерала Ю. Галлера, що призначалася для боротьби проти більшовицької Росії, а була використана у польсько-українській війні. 14 травня шість її дивізій розпочали наступ по всьому фронту, а також завдали удару по тилах, відрізавши шляхи відступу на Покуття. Галицька армія зосередилася на невеликій території в районі Чорткова. Попри відчутні втрати вона становила ще досить потужну військову силу — 25 тис. піхоти, 40 артилерійських батарей, 600 кіннотників, однак ситуація дедалі більше ускладнювалася.

Критичне становище, викликане бойовими невдачами і фактичною втраченою територією, змусили політичний провід республіки зосередити всю повноту цивільної і військової влади в руках Є. Петрушевича, тимчасово надавши йому 9 червня офіційний статус диктатора. М. Омеляновича-Павленка на посаді командувача армії змінив інший колишній російський генерал і військовий міністр УНР О. Греков. Під його керівництвом було розроблено план наступальної операції у напрямку Чортків — Львів (т. з. Чортківська офензива (наступ. — *Авт.*)).

Початок її був досить успішним, але наприкінці червня поляки задіяли кілька нових дивізій, очолюваних маршалом Ю. Пілсудським. Фронт було прорвано, почався відступ українських військ. Ситуацію не врятувала й заміна О. Грекова генералом-галичанином М. Тарнавським. ЗУНР втратила основні атрибути державності — територію та населення і вже ніколи не змогла їх відвоювати. Однак ще зберігалася Галицька армія як потужна сила для продовження боротьби. У середині липня 1919 р. урядові установи ЗУНР і Галицька армія були змушені перейти через Збруч на територію УНР. Відкривалася перспектива об'єднання збройних сил обох республік задля відстоювання української соборної державності.

Доля української соборності. Про львівські події 1 листопада у Києві стало відомо того ж дня з телеграми, отриманої австрійською комендатурою: «Вся влада перейшла в українські руки. Галицька освободжена Україна зі своєю столицею Львовом пересилає привіт Великій Українській Державі і престольному городові Київові»¹⁴. У зв'язку з початком польсько-української війни Начальна команда ухвалила рішення звернутися по військову допомогу до гетьмана П. Скоропадського. З цією метою до Києва відрядили члена УНРади О. Назарука та інженера В. Шухевича. О. Назарук згадував, як 6 листопада вони дісталися Києва і були прийняті гетьманом. Після консультацій з військовим міністром О. Рагозою він висловив намір послати на допомогу галичанам полк січових стрільців, дислокованих у Білій Церкві, а також пообіцяв 10 млн австрійських крон, ескадрилью літаків, два панцерники, гаубичну батарею, військове спорядження¹⁵.

Міністерство видало наказ про передислокацію січовиків, але стрілецька рада вирішила не рушати до Львова, а підтримати очолюваний В. Винниченком Український національний союз (УНС) у повстанні проти режиму П. Скоропадського. Пізніше, спростовуючи звинувачення у «зраді» через відмову йти до Галичини, Є. Коновалець та решта старшин січовиків пояснювали свій вибір високою метою рятунку України від з'єднання з Московщиною шляхом повалення Гетьманату¹⁶.

Першим серед громадських організацій ставлення до львівських подій публічно висловив УНС. 8 листопада газета «Нова Рада» опублікувала складену В. Винниченком і М. Шаповалом полум'яну відозву до громадян України із закликом допомогти братній Галичині, записуватися до корпусу оборони краю, збирати кошти, харчі, одяг тощо. Розпочалося формування добровольчого козацького загону ім. Гонти, який під керівництвом підполковника А. Долуда з 13 листопада брав участь в обороні Львова від поляків.

Перспектива надання військової допомоги ЗУНР з боку Української Держави викликала занепокоєння у Варшаві. 11 листопада Польський регентський

¹⁴ Литвин М., Науменко К. *Історія ЗУНР*. Львів, 1995. С. 120.

¹⁵ Назарук О. *Рік на Великій Україні: конспект спогадів з Української революції*. Відень, 1920. С. 6.

¹⁶ Коновалець Є. *Причинки до історії Української революції*. Львів, 2002. С. 13.

уряд надіслав до Києва ноту, в якій пропонував вжити спільних заходів для відновлення порядку в Галичині. Гетьманат фактично визнав легітимність «Ради регенераційної Королівства Польського», акредитувавши при уряді С. Ваньковича у ранзі надзвичайного посланника і уповноваженого міністра¹⁷. Водночас розглядалося питання про направлення дипломатичної місії до Галичини, яку мав очолити відомий український діяч О. Саліковський. Уряд схвалив його кандидатуру, але затвердження гетьманом не відбулося¹⁸.

Проголошення П. Скоропадським у середині листопада 1918 р. федераційної грамоти і створення цілком проросійського уряду С. Гербеля змусили керівництво ЗУНР шукати контактів з Директорією УНР. Попри неприхильність багатьох галицьких діячів до революційно-соціалістичної риторики і практики її очільників, в умовах необхідності захисту обох державних утворень і керуючись ідеями об'єднання двох гілок українського народу, 1 грудня у Фастові члени Директорії УНР і представники ЗУНР Л. Цегельський та Д. Левицький підписали так званий Предвступний (прелімінарний) договір про наступну злуку двох держав.

Це була політична декларація про наміри ЗУНР з територією і населенням увійти до складу УНР, відмовившись від державної правосуб'єктності. УНР мала прийняти ЗУНР, надавши автономний статус з огляду на історичні, культурні та соціальні особливості краю. Текст договору засвідчував відсутність у підписантів чіткого уявлення про політико-правові засади майбутнього державного утворення¹⁹.

Автор Фастівської угоди Л. Цегельський, який особисто написав, що ЗУНР «заявляє свій намір перестати існувати як окрема держава», вже за кілька днів дійшов висновку, що на Велику Україну розраховувати не слід, «треба числити тільки на свої сили, творити свою дисципліновану армію та упорядковувати Східну Галичину як окрему адміністративну одиницю»²⁰. Президент УНР-Ради Є. Петрушевич і частина її членів на той час перебували у Відні, УНР ще не було відновлено, тому питання про об'єднання відкладалося.

Однак соборницькі настрої населення, виявлені під час численних зборів у Галичині і Буковині, працювали на користь злуки з Наддніпрянською Україною. Грудневий провал наступальної операції Галицької армії прискорив цей процес. 3 січня 1919 р. у Станіславові сесія УНР-Ради затвердила Передвступний договір про об'єднання ЗУНР і УНР та доручила Державному секретаріатові «негайно розпочати переговори з київським правительством для сфіналізовання договору про злуку»²¹.

Очолювана В. Винниченком Директорія і уряд В. Чехівського підтримували ідею об'єднання двох республік, виходячи як з історичних прагнень українців,

¹⁷ *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917—1923 рр.)*. Документи і матеріали. Київ, 2010. С. 284.

¹⁸ *Українська Держава (квітень-грудень 1918 року)*. Т. I. С. 366.

¹⁹ *Конституційні акти України. 1917—1920*. С. 108—109.

²⁰ Цегельський Л. *Від легенд до правди*. Нью-Йорк-Філадельфія, 1960. С. 163—164.

²¹ Литвин М., Науменко К. *Історія ЗУНР*. С. 126—127.

так і з необхідності спільного протистояння збройним загрозам. Важливою була й координація дипломатичних зусиль у боротьбі за право на самовизначення українського народу на Паризькій мирній конференції. Водночас лідери УНР усвідомлювали, що союз із ЗУНР може втягнути їх у війну проти Польщі.

В умовах наростаючої російсько-більшовицької агресії Директорія поспішала зі скликанням представницького органу — Трудового конгресу, який мав визначити базові засади державної влади. Урядові ЗУНР було запропоновано терміново провести вибори делегатів на підконтрольній території. Оскільки це виявилось неможливим з технічних причин, до Києва виїхала офіційна делегація, очолювана заступником голови УНРади Л. Бачинським. Посланцям ЗУНР у столиці влаштували теплий прийом. 22 січня вони взяли участь у церемонії урочистого проголошення Акта злуки на Софійській площі. Л. Цегельський зачитав ухвалу УНРади від 3 січня, а Ф. Швець оголосив Універсал Директорії про злуку УНР і ЗУНР. Наступного дня Трудовий конгрес майже одногосно затвердив Акт соборності, за який у статусі депутатів голосували й галицькі делегати.

Спішно прийнятий Трудовим конгресом закон «Про владу» передавав Директорії верховну владу в об'єднаній державі. Всі ухвалені нею закони затверджувалися наступною сесією конгресу. До складу Директорії мав увійти представник ЗУНР. Сама ж вона отримала назву Західна область УНР (ЗО УНР). Для підготовки проєктів законів було створено постійно діючі комісії — оборонну, бюджетну, земельну, культурно-освітню, закордонних і продовольчих справ. До їх складу увійшли вісім представників ЗО УНР.

Однак міцний правовий фундамент об'єднавчого процесу не було закладено, що в подальшому серйозно ускладнило співпрацю політичних проводів, урядів та армій фактично окремих держав. В. Винниченко писав: «Галичина якийсь час мала zostаватися при тому внутрішньому політичному устрою, який мала (Національна Рада й Уряд її, Державний Секретаріат), а потім, коли б настав спокійніший час, було би вироблено норми, які мали би сприяти як найтіснішому об'єднанню двох республік»²². Відомий галицький діяч М. Лозинський вважав: «Всі ці акти не утворили нової, з'єдненої з теперішніх двох українських держав зложеної Української Народної Республіки, а тільки проголошували її і намічали шляхи до її утворення»²³. Остаточне рішення про об'єднання мали прийняти Установчі збори депутатів з територій обох держав.

Ухваливши Акт злуки, кожна з республік в умовах різних зовнішніх загроз змушена була виробляти власний політичний курс, вести пошук союзників і домагатися міжнародного визнання. Для УНР головним залишався антибільшовицький фронт, для ЗО УНР — антипольський. Однак і за таких складних та обструктивних обставин у першій половині 1919 р. здійснювалася співпраця у військовій, продовольчій, культурно-освітній, зовнішньополітичній сферах. Вод-

²² Винниченко В. *Відродження нації*. Ч. III. С. 243.

²³ Лозинський М. *Галичина в рр. 1918—1920*. Відень, 1922. С. 69.

ночас усе виразнішою ставала різновекторність устремлінь керівництва двох українських республік у справі утвердження власної державності.

Керівництво Галицької армії потребувало допомоги в озброєнні і вищих командних кадрах. Відразу після укладення Фастівської угоди 1 грудня 1918 р. за розпорядженням С. Петлюри місія Л. Цегельського отримала з Білоцерківських арсеналів батарею гаубиць з гарматниками, десятки кулеметів, тисячі рушниць та набоїв, кілька тисяч кожухів, шапок і чобіт, кілька вагонів борошна та цукру. Крім того, Директорія передала 10 млн австрійських крон, виділених П. Скоропадським для галичан через О. Назарука. До Тернополя також поїхали генерал М. Омелянович-Павленко і полковник Є. Мишковський, які стали на чолі Галицької армії²⁴.

У грудні 1918 — лютому 1919 рр. УНР направила на допомогу галичанам Фастівський курінь отамана Кравчука, Козятинську піхотну бригаду, Дніпровську гарматну бригаду, два полки важких гармат Січових стрільців, запорізький гарматний полк, загалом — близько 4 тис. осіб. Однак більшість вояків були вражені більшовицькою агітацією і втратили боєдатність, тому їх було відправлено назад. Зокрема, козятинці відмовилися воювати під час наступу на Львів. Слід зазначити, що командування армії УНР намагалося посилати до Галичини найменш надійні частини, сподіваючись на відсутність там ґрунту для розкладницької агітації²⁵. На Холмсько-Волинському фронті Дієва армія наприкінці січня — на початку лютого 1919 р. зазнала поразки, втративши Ковель і Володимир-Волинський. Однак УНР так і не оголосила війни Польщі. Загалом військова співпраця обох республік не мала координаційного центру, була несистемною і, вочевидь, цілком визначалася головним отаманом. Про це свідчить та обставина, що в протоколах засідань Директорії і РНМ за першу половину 1919 р. питання надання військової допомоги ЗО УНР не розглядалися.

Не менш важливою для галичан була продовольча допомога, адже західноукраїнські землі тривалий час перебували в зоні активних бойових дій, що призвело до економічної розрухи. Взимку 1919 р. населенню і війську загрожував голод. Водночас УНР була зацікавлена в отриманні нафтопродуктів і мастил. З метою налагодження товарообміну при уряді ЗО УНР було запроваджено посаду головноуповноваженого з постачання, на яку призначили Р. Трохименка. За повідомленнями газети «Республіка», на початок квітня 1919 р. до Галичини з Наддніпрянщини надійшло 1 243 вагони продовольства, зокрема 730 вагонів цукру, 213 — борошна, 223 — збіжжя, 127 — інших харчів. За той же час Наддніпрянщина одержала 115 цистерн нафти і мастил²⁶.

²⁴ Цегельський Л. *Від легенд до правди*. С. 150—151.

²⁵ Пилипів В. Військове співробітництво УНР та ЗУНР (1918—1919). Джерелознавчий аспект. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. Вип. 18. С. 433.

²⁶ Тимченко Р. *Відносини Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918 — квітень 1920 рр.)*. Київ, 2013. С. 183—184.

РНМ УНР надавала ЗО УНР значну фінансову допомогу. У лютому відкрито кредит у 40 млн крб для продовольчих операцій у Галичині, Буковині і Хоамщині, 22 млн виділено українським культурним організаціям Галичини, 17 млн — Державному секретаріату шляхів на потреби залізниць. У березні — 500 млн для відбудови зруйнованого житла і будівель, 120 млн — на продуктові пайки родинам галицьких стрільців. Сотні мільйонів гривень спрямовувалися на утримання Галицької армії після її переходу на територію УНР у липні 1919 р.²⁷ Попри значні обсяги допомоги, голова уряду ЗО УНР С. Голубович скаржився, що «придніпровські братя відмовляють естественної помочи грошової, до якої первісно зобов'язалися без дальших застережень та умов»²⁸. При цьому слід враховувати, що Державна скарбниця УНР сама потерпала від перебоїв з надходженням коштів, вдаючись до грошових емісій.

Певні заходи співпраці відбувалися в культурно-освітній сфері. Педагоги колишньої Австро-Угорської України були прирівняні до наддніпрянських учителів, визнавалися дипломи випускників Львівського, Віденського, Чернівецького університетів та Львівської політехніки. У Станіславові і Тернополі гастролювали Українська республіканська капела О. Кошиця, театральний колектив М. Садовського, відомі українські артисти.

Успішна реалізація об'єднаного проекту, координація спільних військових дій, досягнення міжнародного визнання України вирішальною мірою залежали від конструктивної співпраці лідерів обох державних утворень — С. Петлюри і Є. Петрушевича. Наприкінці лютого 1919 р. в Галичині перебувала місія генерала Ж. Бартелемі, яка намагалася зупинити польсько-українську війну і визначити демаркаційну лінію на користь Польщі. У зв'язку з цим головний отаман виїхав до Галичини, відвідав Бережани і Стрий, де йому влаштували теплий прийом. У Ходорові відбулася його зустріч з Є. Петрушевичем. На відміну від керівництва ЗО УНР, яке відкинуло явно пропольські вимоги місії Ж. Бартелемі, С. Петлюра радив погодитися на її вимоги, замиритися з поляками і спрямувати Галицьку армію на Велику Україну, знищити більшовиків, закріпитися там, а вже тоді зайняти Східну Галичину²⁹.

С. Петлюра спеціальним листом подякував галицькому керівництву за сердечний прийом, пообіцяв продовольчу допомогу і висловив надію на успіх спільних зусиль у боротьбі за утвердження української державності. Є. Петрушевич відгукнувся доволі сервілістським пасажем на адресу С. Петлюри: «Наші війська ставлять собі Вас, як примір гідний подиву і твердо намірені йти в кожен бік на Ваш приказ, як Головного отамана всієї української оружно́ї сили»³⁰. 11—13

²⁷ Литвин М., Науменко К. *Історія ЗУНР*. С. 136—137.

²⁸ Тимченко Р. С. 185.

²⁹ Шухевич С. *Спомини з УГА (1918—1920)*. Ч. 1. Львів, 1929. С. 145.

³⁰ Тимченко Р. Взаємини Симона Петлюри і Євгена Петрушевича у контексті українського державотворення (листопад 1918 — липень 1919 рр.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. Вип. 18. С. 331.

березня на Наддніпрянщині перебувала делегація ЗО УНР, очолювана Є. Петрушевичем. У Проскуріві він уперше взяв участь у нараді як член Директорії.

Однак попри пафосні публічні заяви про важливість спільних зусиль на шляху до створення об'єднаної української держави, керівництво обох республік з огляду на різноспрямованість військово-стратегічних цілей було змушене вдаватися до дій, які підривали й знецінювали проголошені в Акті злуки соборницькі ідеї. С. Петлюра, усвідомлюючи неспроможність збройних сил УНР одночасно вести війну на два фронти проти польської і Червоної армій, вперто шукав можливості замиритися з Варшавою.

У той час, коли Галицька армія вела тяжкі бої на польсько-українському фронті, до Польщі відправляли здебільшого таємні військово-дипломатичні місії УНР для досягнення перемир'я. Перші посланці не виконали поставлених завдань, оскільки польська сторона однозначно вимагала передачі під її юрисдикцію Східної Галичини і Західної Волині. Залаштункові дії С. Петлюри стали відомі керівництву ЗО УНР, викликавши закономірні роздратування і недовіру.

Негативний вплив на розвиток взаємовідносин обох державних центрів справляла політична криза в УНР. Члени Директорії О. Андрієвський і Є. Петрушевич перебували в Галичині, куди після відставки уряду С. Остапенка перебрався частина колишніх міністрів та лідерів українських опозиційних партій, насамперед соціалістів-самостійників. Тут знайшли притулок і чимало дезертирів з Дієвої армії УНР.

Вимоги С. Петлюри повернути колишніх урядовців і військових, позбавити їх повноважень та державних коштів не дали результатів. Навпаки, вони поглиблювали недовіру керівництва ЗО УНР до нього. Зокрема, Є. Петрушевич вважав необхідною заміну головного отамана: «Українська справа загибає, казав він, під командуванням Петлюри. Армія йому зовсім не вірить, бо він не є військова людина. Чому він так тримається за те командування і не передасть його досвідченій людині, як от хоч би Греків та інші?»³¹. Тож Галицька армія не виконала наказ С. Петлюри виступити на протибільшовицький фронт, а уряд ЗО УНР відмовився звітувати про використання виділених РНМ УНР коштів. С. Голубович заявив, що обидва уряди рівноправні, а Державна скарбниця є спільною³².

Тим часом опозиційні до С. Петлюри діячі, зокрема член Директорії О. Андрієвський, інспірували спробу державного перевороту. За їх підтримки командувач Волинської групи військ отаман В. Осілко 29 квітня 1919 р. оголосив себе головнокомандувачем збройних сил УНР, заарештував членів уряду, вимагав обрати головою Директорії Є. Петрушевича і скликати Установчі збори³³. Заколот вдалося ліквідувати, однак цей інцидент поглибив кризу у відносинах політичних провідів галичан і наддніпрянців.

³¹ Мазепа І. *Україна в огні й бурі революції 1917—1921*. С. 159.

³² *Нариси історії Української революції 1917—1921 років*: у 2 кн. Кн. 2. С. 199—200.

³³ Осілко В. *Між двома світами*. Ч. І. Рівне, 1924. С. 47; Мартос Б. *Осілко і Болбочан. Спогади*. Мюнхен, 1958. С. 14—17.

У травні 1919 р. Галицька армія зазнала серйозних поразок, які загрожували повною втратою державної території. Оцінивши військово-політичну ситуацію як критичну, 9 червня на ст. Заліщики президія УНРади і Державний секретаріат ухвалили: «З огляду на вагу хвилі і на небезпеку, яка грозить вітчизні, для скріплення і одностайності державної влади ... надати право виконувати всю військову і цивільну державну владу, яку доси на основі конституції виконував Виділ Української Національної Ради і Державний Секретаріат, Д-рови Євгенови Петрушевичови, як уповноваженому Диктаторові»³⁴. Державний секретаріат ліквідувався, виконавча ж влада переходила до Ради уповноважених диктатора, яку склав кістяк щойно розпущеного уряду. Запровадження посади «диктатора» галицьке керівництво намагалося підкреслити концентрацію необмеженої влади в руках однієї особи, не беручи до уваги негативних конотацій цього терміна.

Одностороннє проголошення Є. Петрушевича диктатором ЗО УНР викликало гостру реакцію з боку РНМ УНР. Питання постійно обговорювалося на засіданнях уряду. Доповідали прем'єр Б. Мартос, міністри М. Шалдун та Д. Одріна. 17 червня ухвалили негайно викликати Є. Петрушевича для пояснень. Кілька разів розглядався проект універсалу до населення Галичини, який було прийнято 1 липня. Цього ж дня уряд визнав за неможливе перебування Є. Петрушевича в складі Директорії, а також обговорив проект закону про створення міністерства у справах Західної області республіки, «через яке відбуваються усі урядові зносини з Галичиною». Його очолив опозиційний до диктатора галицький соціал-демократ С. Вітик³⁵.

Ситуація ускладнювалася тим, що в день проголошення Є. Петрушевича диктатором, 9 червня, засланий до Галичини полковник П. Болбочан у Проскурові зробив спробу відсторонити від командування Запорозької групи військ полковника В. Сальського і посісти його місце. С. Петлюра не без підстав вбачав у цьому підступи опозиційних сил, пов'язаних з Є. Петрушевичем. Головний отаман того ж дня відреагував наказом, яким підтвердив повноваження В. Сальського, звинуватив П. Болбочана у самовільному захопленні влади і призначив у його справі слідство. Полковник був заарештований і на допиті показав, що до виступу його спонукали лідери партії соціалістів-самостійників Д. Симонів, О. Андрієвський, С. Шемет. За вироком надзвичайного військового суду П. Болбочана, як уже зазначалося, було розстріляно³⁶.

Через непривабливу роль у цих подіях Є. Петрушевич зазнав гострої критики. Українське телеграфне агентство повідомляло про незаконність диктатури Петрушевича, проголошеної без погодження з Директорією і центральним

³⁴ Павлишин О. *Євген Петрушевич. Ілюстрований біографічний нарис*. Львів, 2013. С. 210.

³⁵ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920*. Документи і матеріали у 2 т. Т. І. Київ, 2006. С. 368—370, 378, 392, 394, 402.

³⁶ Сідак В. Полковник Петро Болбочан на тлі своєї доби. *Воєнна історія*. 2006. № 4—6.

урядом. «Робітнича газета» не добирала слів для його характеристики: «Імена П. Скоропадського, Оскілка, Болбочана, галерея імен української пожежі. В останню хвилю виросло ще одно ім'я в доповнення низки ганебних діячів України — ім'я Петрушевича, який проти волі українського народу, оголосив себе диктатором Галичини»³⁷.

Однак чергові поразки Дієвої армії УНР на радянському фронті змусили невдовзі С. Петлюру відмовитися від конфронтації і шукати допомоги у галичан. Головний отаман двічі звертався до Є. Петрушевича з проханням перевести свою армію через Збруч на територію УНР і об'єднати збройні сили для відсічі червоним військам. Галицьке керівництво також перебувало у складному становищі після червневих невдач у війні з поляками. Розглядалася навіть можливість передислокації в Карпати на територію Чехословаччини. Врешті було досягнуто угоди, за якою 16—18 липня 1919 р. Галицька армія, урядові установи, цивільні біженці, загалом за різними даними 85—100 тис. осіб, перейшли на територію Наддніпрянщини.

Задля отримання допомоги галичан С. Петлюра змушений був піти на значні поступки. Прем'єра Б. Мартоса, особливо неприхильного до диктатора, у серпні було відправлено у відставку. Згодом було ліквідовано й міністерство у справах ЗО УНР. Галицька армія мала отримувати забезпечення на рівні Дієвої, заборонялися нападки й критика галицького уряду в пресі тощо³⁸. Уряди обох республік розмістилися у Кам'янці-Подільському. На публічних заходах С. Петлюра та Є. Петрушевич демонстрували злагоду і порозуміння, хоч латентні недовіра і підозри давалися взнаки. Постійно порушувалося питання про недостатнє матеріально-фінансове забезпечення галицького війська і цивільних. За свідченнями О. Левицького, уряд УНР у серпні з планованих 300 млн крб виділив для Галицької армії лише 120 млн, а у вересні — 80 млн³⁹.

Галицька і Дієва армія зберігали окремі командування, але для координації бойових дій було створено Штаб головного отамана на чолі з генералом М. Юнаковим і генерал-квартирмейстером В. Курмановичем. Об'єднаними зусиллями обох армій у серпні 1919 р. вдалося провести успішні операції і звільнити Правобережну Україну від червоних військ. Галицькі частини під командуванням генерала А. Кравса 30 серпня увійшли до Києва, але під натиском білогвардійців були змушені залишити столицю. Ейфорійне очікування перемоги, плани проведення військового параду у прадавній українській столиці змінилися великим розчаруванням. Для встановлення винуватців провалу операції С. Петлюра створив слідчу комісію. Однак усе звелось до взаємних звинувачень. Штаб головного отамана

³⁷ Павлишин О. *Євген Петрушевич (1863—1940). Ілюстрований біографічний нарис*. Львів, 2013. С. 213.

³⁸ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920*. Документи і матеріали у 2 т. Т. I. С. 412.

³⁹ Левицький О. *Галицька Армія на Великій Україні: спомини від липня до грудня 1919 р.* Відень, 1921. С. 73.

оголосив догану командувачу Галицької армії М. Тарнавському, а галичани покладали вину на С. Петлюру, який вимагав уникати сутичок з білогвардійцями. «Київська катастрофа» деморалізуюче вплинула на українську армію і посилила розбіжності у стратегічних цілях обох політичних проводів.

У вересні на спільних нарадах представників галичан і наддніпрянців гостро дебатовалося питання подальших дій. С. Петлюра наполягав на оголошенні війни Добровольчій армії, розраховуючи на участь галицького війська. Командування галичан переконувало Є. Петрушевича у недоцільності втягнення у боротьбу з денікінцями, вважаючи головною метою звільнення рідного краю від поляків. Були побоювання, що уряд УНР укладе мирову угоду з поляками, поступившись Східною Галичиною і частиною Волині.

Наприкінці вересня С. Петлюра умовив Є. Петрушевича підписати спільну декларацію про оголошення війни Добровольчій армії. Спочатку наступальні операції розвивалися успішно, але згодом ініціатива перейшла до денікінців. Українські армії через брак резервів і озброєнь, масове дезертирство та епідемію тифу змушені були відступати. У Галицькій армії пошесть вразила понад 12 тис. вояків. Намагаючись врятувати особовий склад армії, генерал М. Тарнавський 6 листопада 1919 р. уклав договір з представниками денікінського командування про входження УГА до складу Добровольчої армії. Під тиском С. Петлюри Є. Петрушевич виступив проти угоди і навіть призначив розслідування дій М. Тарнавського, якого виправдав військовий трибунал.

Пошуки виходу з критичної ситуації на спільних нарадах за участю С. Петлюри і Є. Петрушевича виявилися безрезультатними. Головний отаман обстоював продовження боротьби, а диктатор ЗУНР заявив, що в цих умовах слід забути про самостійну Україну, і наполягав на порозумінні з Добровольчою армією⁴⁰. Її представники твердо трималися директив А. Денікіна щодо бажаності угод з УГА як екстериторіальною армією і неможливості відносин з Дієвою армією УНР, вояків якої вважали колишніми громадянами Російської імперії. Вони мали бути роззброєні, полонені чи знищені. Припинення участі УГА в бойових діях, дезорганізація частин Дієвої армії привели до фактичної ліквідації Українського фронту. Рештки армії УНР опинилися на Волині в т. з. «трикутнику смерті». Безвихідна ситуація зробила безальтернативними переговори з польською стороною, на яких вже не йшлося про врахування інтересів галичан. Щоб не допустити приходу Червоної армії, С. Петлюра запросив польські війська зайняти район Кам'янця-Подільського на умовах збереження там української цивільної адміністрації.

Намагаючись запобігти переходу Галицької армії до Збройних сил Півдня Росії, від диктатора вимагали передати Галицьку армію під командування головного отамана. Але Є. Петрушевич відмовився і надвечір 14 листопада телеграфував новому командувачеві армії генералу О. Микитці: «Дозволяю нашій делегації вести далі переговори від імені і в інтересах Галицької Армії». Відносини

⁴⁰ Мазепа І. *Україна в огні і бурі революції*. С. 308.

керівних центрів УНР і ЗУНР дійшли до межі конфронтації. М. Шаповал так описує тривожну атмосферу тих днів: «Петрушевич лежав хворий, з двома револьверами біля себе, а будинок його був оточений вірними стрільцями з кулеметами і т. п., бо він боявся арешту»⁴¹.

Дізнавшись від А. Макаренка про можливий вступ до міста польських військ, Є. Петрушевич 16 листопада з урядовцями ЗУНР через Румунію і Чехословаччину виїхав до Відня, маючи намір продовжити боротьбу за галицьку державність дипломатичними методами. За його дорученням генерал В. Генбачов вивіз канцелярію і частину архіву диктатора до штабу Галицької армії у Вінниці.

В результаті переговорів 17—19 листопада генерал О. Микитка уклав договір з представником Добровольчої армії генералом М. Шиллінгом. Українська галицька армія з усім особовим складом, тиловими установами, озброєнням і майном переходила до Добровольчої армії. При цьому галичани отримували організаційну автономію, кількомісячний перепочинок і медичну допомогу, зобов'язувалися не воювати проти Дієвої армії, уряд ЗУНР міг тимчасово переїхати до Одеси і зберігав зверхність над галицьким військом.

Відомий військовий історик Л. Шанковський вважав цей крок єдино прийнятним у ситуації, що склалася: «УГА не тільки не могла вести жодних воєнних операцій, але навіть не могла рушитися з місця. Якби не було переходу до Добрармії, УГА не мала б іншого виходу, як тільки капітулювати або перейти в полон до ворога»⁴².

Керівництво УНР розцінило дії Є. Петрушевича і командування УГА як «державну зраду». У відозві уряду УНР, підписаній і С. Петлюрою, наголошувалося: «Перехід Галицької Армії на сторону Денікіна поставив нашу армію в надзвичайно тяжке стратегічне і матеріальне положення, бо одночасно з передачею ворогові сили військового майна для його наступу була відкрита наша головна комунікаційна лінія»⁴³. Голова уряду І. Мазепа умови угоди назвав страшними, а катастрофу фронту dokonаною⁴⁴. Міністр закордонних справ А. Лівіцький заявив: «Зрада ця порвала і формальну, і фактичну злуку Галичини з Придніпрянщиною та поставила нас в теперішнє трудне становище»⁴⁵.

У сучасній літературі доволі часто можна натрапити на твердження, що після підписання А. Лівіцьким договору з Польщею 2 грудня 1919 р. галицькі дипломати С. Вітвицький, А. Горбачевський та М. Новаківський у Варшаві заявили про розрив ЗО УНР січневого Акта Злуки, а пізніше диктатор скликав у Відні засідання уряду, який в односторонньому порядку скасував Акт злуки і повернув ста-

⁴¹ Шаповал М. *Велика революція і українська визвольна програма*. Прага, 1928. С. 161.

⁴² Шанковський Л. *Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія*. Львів, 1999. С. 247.

⁴³ ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 34.

⁴⁴ Мазепа І. *Україна в огні і бурі революції*. С. 306—307.

⁴⁵ Доценко О. *Літопис української революції. Матеріали до історії української революції*. Т. 2. Кн. 5. Львів, 1924. С. 59.

ру назву ЗУНР⁴⁶. Сам Є. Петрушевич згодом писав: «Не було ніякої спеціальної постанови, дану властиву назву ЗУНР прийняла Диктатура назад по заключенню Петлюрою звісної угоди з Польщею, котрою іменем Диктатури зрікся всіх прав для Західної України... чим фактично анулював потвержену Трудовим конгресом злуку і змусив Західну Україну обороняти свою незалежність проти Польщі самій»⁴⁷.

У столітній історичній ретроспективі зрив українського соборницького процесу 1919 р. розглядається як доконаний факт. Вистачає й дослідницьких та публіцистичних спроб знайти винуватців нереалізованості Акта злуки. Нерідко вони фокусуються на несумісності поглядів, дій і особистих амбіцій лідерів двох державних утворень — Симона Петлюри та Євгена Петрушевича. Однак причини поразки тогочасних об'єднавчих зусиль українців є набагато глибшими і зумовлені низкою вагомих чинників. Серед них варто передусім згадати такі: геополітичні прагнення країн-переможниць у світовій війні, які виключали незалежність України; нетривкість правового фундаменту напівконфедеративної конструкції об'єднаної держави і неспроможність підтримувати її на практиці; відмінність умов історичного буття, а відтак і психології та ментальності двох гілок українства; несумісність світоглядних установок правлячих еліт — консервативно-партикулярної наддністрянської і революційно-соціалістичної наддніпрянської; відмінність у складі, вишколі, тактиці бойових дій дисциплінованої Галицької і враженої отаманщиною Дієвої армії; різновекторність стратегій боротьби, вибору союзників і вимушених альянсів; роз'єднаність дипломатичних зусиль на мирній конференції; приховані від керівництва ЗО УНР пошуки С. Петлюри примирення з польською стороною; сепаратні дії галицьких делегатів в умовах невизнання державами Антанти суверенітету УНР; врешті — обопільна готовність жертвувати інтересами другої сторони заради самовиживання.

З виїздом галицьких урядовців за кордон і переходом УГА до Добровольчої армії державна історія ЗУНР фактично завершується. Однак західноукраїнський політичний провід на чолі з Є. Петрушевичем продовжив дипломатичну боротьбу за можливість самовизначення Східної Галичини. Незважаючи на певні розходження львівської та станіславівської груп членів УНРади з віденським галицьким центром, Є. Петрушевич залишався загально визнаним лідером. Офіційно він перебував у статусі диктатора ЗУНР, нерідко послуговуючись у зовнішніх зносинах більш прийнятним для європейців титулом президента УНРади.

У першій половині грудня 1919 р. у Відні Є. Петрушевич провів зібрання провідних галицьких політичних діячів, вищих урядовців, дипломатів. Порядок

⁴⁶ Литвин М., Науменко К. *Історія ЗУНР*. С. 140; Макарчук С. *Українська республіка Галичан*. Львів, 1997. С. 69; Веденєєв Д. Українська історіографія про причини та наслідки зриву Акту злуки (зовнішньополітичний аспект). *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми*. Київ, 1999. С. 244; Гай-Нижник П. *УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917—1920 рр.)*. Київ, 2010. С. 271; Енциклопедія сучасної України. Т. 1. Київ, 2001.

⁴⁷ Павлишин О. *Євген Петрушевич*. С. 259—260.

денний передбачав обговорення ухваленого Найвищою радою Антанти 20 листопада Статуту для Східної Галичини, за яким Польща отримувала згоду на окупацію краю упродовж 25 років, а також укладеної 2 грудня угоди між УНР і Польщею з фактичною відмовою від Східної Галичини та Північно-Західної Волині. Акти було засуджено, а головною метою названо скасування польського мандату над Східною Галичиною.

Є. Петрушевич намагався використати власний авторитет для впливу на уряди держав Антанти та учасників мирної конференції з метою розв'язання українського питання, обмеженого визначенням долі Східної Галичини. Він здійснив поїздки до Франції, а потім до Великої Британії, але не дістав аудієнції у вищого керівництва цих країн, оскільки не сприймався главою держави, представником населення галицького краю. Влітку 1920 р. Є. Петрушевич у Празі намагався зацікавити президента Т. Масарика ідеєю чехословацько-галицької конфедерації, однак не знайшов розуміння.

Галицькі лідери в численних нотах і відозвах рішуче засудили Варшавський договір С. Петлюри і Ю. Пілсудського 1920 р. Провальна спроба польсько-українських військ звільнити Україну від більшовиків і стрімкий контрнаступ Червоної армії, яка захопила Львів і вела бойові дії на варшавському напрямі, змусили Найвищу раду оголосити про скликання в Лондоні конференції щодо територіальних проблем у Східній Європі. Є. Петрушевич сподівався на розв'язання галицького питання, проте більшовицькі лідери, розраховуючи на розпалювання світової революції, зірвали міжнародний форум. Згодом, після поразки в радянсько-польській війні, вони пішли на замирення з Польщею. У вересні 1920 р. у Ризі розпочалися переговори делегацій РСФРР, УСРР і Польщі, що завершилися в березні 1921 р. підписанням багатосторонньої угоди, за якою до Польщі відійшли значні території на схід від т. з. лінії Керзона — Східна Галичина, Західна Волинь та Західна Білорусь.

Відчайдушні зусилля Є. Петрушевича і дипломатів ЗУНР змушували лідерів держав Антанти реагувати на нерозв'язаність галицького питання. І час від часу породжували у галицьких лідерів сподівання на успіх. В лютому 1921 р. Ліга націй визнала Польщу тимчасовим окупантом Східної Галичини і рекомендувала Раді послів Антанти розглянути цю проблему на спеціальному засіданні. Східногалицьке питання також було внесено до порядку денного Генуезької конференції у квітні 1922 р. Делегація ЗУНР і Є. Петрушевич прибули до Італії, однак президія форуму не допустила їх до безпосередньої участі в засіданнях і зняла з розгляду галицьке питання. Прикметно, що голова радянської делегації Г. Чичерін у своїй промові на конференції висловив занепокоєння перешкодами у волевиявленні населення Східної Галичини. За цим пасажем крилося намагання скористатися суперечностями між УНР і ЗУНР.

У пошуках міжнародної підтримки Є. Петрушевич вдавався до встановлення контактів з «ворогами своїх ворогів». Саме у Генуї відбулися його таємні зустрічі з головою РНК УСРР Х. Раковським, де йшлося не лише про політичну,

а й фінансову підтримку. Далі контакти продовжувалися з постпредами УСРР у Берліні В. Ауссемом та Відні — Ю. Коцюбинським. Ще раніше секретар закордонних справ ЗУНР В. Панейко налагодив контакт з російськими антибільшовицькими діячами в еміграції М. Сазоновим та В. Маклаковим. Однак Є. Петрушевич, попри впливовість В. Панейка, не підтримав ці зв'язки і відкликав його з делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції.

Залишалася ще надія на засідання Ради послів держав Антанти, яка за дорученням Ліги націй мали вирішити проблему Східної Галичини у зв'язку з польською юрисдикцією. На адресу послів Є. Петрушевич надіслав розлогу ноту з обґрунтуванням необхідності передачі влади у краї екзильному уряду ЗУНР. Однак і цього разу сподівання виявилися марними. Українська делегація прибула до Парижа, але її навіть не повідомили про час зібрання. 14 березня Рада послів — Р. Пуанкаре (Франція), Е. Фіппс (Велика Британія), Р. Авезана (Італія), М. Мацуда (Японія) — ухвалила рішення про належність Східної Галичини до Польської держави. Отримавши таку звістку, Є. Петрушевич опинився на межі нервового зриву і тільки митрополиту А. Шептицькому вдалося його заспокоїти. У березні він подав у відставку, залишивши за собою роль репрезентанта населення галицького краю в міжнародному середовищі. В травні 1923 р. очолювана К. Левицьким ліквідаційна комісія розпустила еміграційний уряд та дипломатичні місії ЗУНР.

Незабаром Є. Петрушевич був змушений залишити Відень і оселитися в Берліні. Його діяльність в еміграції була позначена політичними метаннями, неоднозначною роллю в українському національно-радикальному русі, суперечливим радянофільством. Помер колишній диктатор ЗУНР у серпні 1940 р. в Німеччині. 2002 р. перепохований на Личаківському цвинтарі у Львові.

Поразка у світовій війні поліетнічної Австро-Угорщини запустила динамічний, суперечливий, сповнений потрясінь, перемог і поразок процес національного самовизначення підвладних їй народів. Українці Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття також виступали за створення власної державності. 18 жовтня 1918 р. у Львові поважне зібрання депутатів австрійського і місцевих парламентів, представників політичних партій, громадських організацій, духовенства обрало місцевий сейм — Українську національну раду і проголосило на українських землях Австро-Угорщини Українську державу.

Сподівання керівників УНРади на визнання віденським урядом виявилися марними, а загроза захоплення Східної Галичини поляками змусила організацію патріотично налаштованих січових стрільців 1 листопада перебрати владу у Львові та інших містах краю. Було проголошено утворення Західноукраїнської Народної Республіки.

Становлення молодої державності від самого початку відбувалося в умовах війни з Польщею. Українські вояки колишніх австрійських з'єднань склали бойовий кістяк, а успішні мобілізації населення дали змогу створити Галицьку армію. Однак після тритижневих боїв довелося залишити Львів і перенести столицю у Станіславів.

Спираючись на соборницькі настрої та волевиявлення українського населення краю і потребуючи допомоги в протистоянні польській агресії, галицькі політики ініціювали об'єднання ЗУНР і УНР в одну державу. Союз було оформлено 22 січня 1919 р. у Києві т. з. Актом злуки. Однак належний правовий фундамент нового державного утворення не було вироблено. Кожна з республік мала власний представницький орган, уряд, правоохоронну систему, армію. На базі колишніх австрійських управлінських структур шляхом адаптації до нових умов імперської законодавчої бази та українізації керівного складу ЗУНР вдалося налагодити функціонування установ місцевої влади, правоохоронних органів, провести успішні мобілізації до війська.

Збройні сили галичан мали обмежені військово-технічні ресурси. Подібно до решти суверенізованих молодих країн, відчувався брак національних командних кадрів. Допомога УНР виявилася недостатньою для успішного протистояння польській агресії. У середині липня 1919 р. уряд і військо змушені були залишити галицькі землі і перейти на територію УНР. Спільними зусиллями Галицької та Дієвої армій вдалося звільнити від червоних військ Правобережну Україну і зайняти Київ, але невдовзі довелося відступити під натиском денікінців.

Все виразніше виявлялася різновекторність стратегічних цілей двох українських урядів. Галичани вважали головним ворогом поляків, а наддніпрянці, навпаки, наполегливо шукали порозуміння з Варшавою. Тяжкі поразки українських військ, висока смертність від епідемії тифу в листопаді 1919 р. змусили командування Галицької армії задля порятунку особового складу укласти договір про перехід Галицької армії до Збройних сил Півдня Росії, а після поразки денікінців — вступити до лав Червоної армії.

Після «Листопадової катастрофи» Є. Петрушевич і провідні галицькі діячі виїхали до Відня, створили еміграційний уряд і впродовж кількох років безуспішно домагалися скасування міжнародного мандату Польщі на володіння Східною Галичиною. Остаточний вердикт у цьому питанні винесла в березні 1923 р. Рада послів Антанти, перекресливши мрію українців про власну національну державу.

Революційна доба: conclusio. Революція 1917—1921 рр. належить до знакових явищ новітньої історії українського народу. Породжена крахом Російської імперії, вона викликала потужне піднесення визвольної боротьби українців, прискорила процес національної самоідентифікації, вивела на суспільну авансцену нову політичну еліту, яка пододала федералістські ілюзії, домоглася міжнародної правосуб'єктності України, відродження суверенної соборної державності і формування політичної нації.

У другій половині 1990-х років компартійна парадигма пролетарської соціалістичної революції була дезавуйована, на зміну їй прийшла парадигма Української національної революції як самодостатнього історичного феномена. Відтоді спільними зусиллями вітчизняних науковців вироблено чітке обґрунтування критеріїв періодизації Української революції. Спираючись на значущі політичні,

соціальні, воєнні маркери, учені виділяють кілька періодів у перебігу українського революційного процесу.

Перший період (березень 1917 — квітень 1918 рр.) — національно-демократичний — пов'язаний з діяльністю Центральної Ради, проголошенням УНР у складі федеративної Росії в листопаді 1917 р. і як самостійної держави в січні 1918 р. та наступним конституюванням її як парламентської, демократичної республіки. Боротьба за національно-територіальну автономію відобразилася в найважливіших правових і політичних документах тієї бурхливої доби — Універсалах Центральної Ради. Вони містили сакраментальну тезу «не розриваючи з державою Російською» як свідчення тогочасних уявлень політичних лідерів про геополітичну ситуацію та федералістську перспективу майбутньої держави. Жовтневий переворот у Петрограді, невизнання Центральною Радою більшовицького Раднаркому і збройна експансія червоної Росії проти УНР стали переломним моментом у набутті Українською революцією самодостатніх рис, у виході її із загального контексту революції російської, яка, за словами Михайла Грушевського, «протягнула нас через кров, через руїну, через огонь»⁴⁸.

Розуміння необхідності набуття Україною суверенітету і думка про самодостатність української нації не лише змінили політичний порядок денний у Східній Європі. Вони зумовили пошуки нового місця України у світі і сприяли прориву України на міжнародну арену. Рятуючись від більшовицької агресії, у лютому 1918 р. УНР уклала мирний договір з країнами Четверного союзу, які, гостро потребуючи українського хліба і сировини, визнали УНР суб'єктом міжнародного права. Як відомо, добровільна німецько-австрійська військова допомога обернулася на жорстку окупацію економічно-експлуатаційного типу, а неспроможність керівництва УНР виконувати положення Брестського «хлібного» миру спонукала «союзників» організувати повалення Центральної Ради.

Другий етап (квітень—грудень 1918 р.) — консервативно-ліберальний — став консолідованою реакцією власницьких, насамперед поміщицьких, кіл на соціалізаторські експерименти лідерів Центральної Ради, тобто майже класичним прикладом контрреволюції у світовій історичній практиці. Інспірований німецьким окупаційним командуванням державний переворот привів до проголошення Української Держави в архаїчній формі Гетьманату. У вітчизняній історіографії утвердився образ держави Павла Скоропадського як авторитарного режиму з близькими до диктаторських повноваженнями гетьмана, відсутністю представницького органу, вузькою соціальною базою і залежністю від німецької військової адміністрації. Незважаючи на авторитарний характер правління П. Скоропадського і фактичну реставрацію дореволюційних порядків, українська історіографія відносить цей етап до національних, насамперед з огляду на серйозні зрушення в процесі українізації гуманітарної сфери.

⁴⁸ Грушевський М. *На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали*. Нью-Йорк-Львів-Торонто-Мюнхен, 1992. С. 71.

Третій період, або Друга УНР (грудень 1918 — листопад 1921 рр.) — ліво-соціалістичний, найтриваліший, з власною внутрішньою періодизацією, є водночас найдраматичнішим, оскільки позначений втратою національної державності. Під тиском червоних військ на початку лютого 1919 р. уряд УНР залишив Київ і вже ніколи не зміг повернутися до столиці. Переможні бої армії УНР змінювалися важкими поразками, втратами державної території, свавіллям селянської бунтівної стихії, яка вироджувалася в руйнівну отаманщину, а на державному рівні привела до калейдоскопічної зміни урядів і фактичного зосередження одноосібної влади в руках головного отамана. Персональні політичні амбіції, різні погляди на утвердження української державності лідерів УНР Симона Петлюри і ЗУНР — Євгена Петрушевича обернулися роз'єднанням військових зусиль армії УНР і УГА, укладанням неприродних, а через те недовговічних і руйнівних за наслідками, альянсів із супротивниками України (Білою та Червоною арміями, Польщею). В результаті — остаточна втрата наприкінці 1920 р. відродженої революцією державності українського народу.

Утворення Західноукраїнської Народної Республіки в результаті розпаду Австро-Угорської імперії нині розглядається істориками як органічна складова загальноукраїнського революційного процесу, однак з низкою специфічних атрибутів, породжених тривалим перебуванням краю у складі Двоїстої імперії. Поява ЗУНР гальванізувала український соборницький процес, уособленням якого став Акт Злуки, урочисто проголошений 22 січня 1919 р. у Києві. Його прийняття було стимульоване іманентною потребою національної консолідації, пошуку спільних захисних механізмів українських держав по обидва боки Збруча для протидії польській і російській більшовицькій агресії, необхідністю координації дипломатичних зусиль у боротьбі за право на самовизначення українського народу в умовах післявоєнної трансформації Центрально-Східної Європи. Низка потужних міжнародних, політичних, військових, особистісних чинників стали на перешкоді реалізації українцями ідеї соборності в межах першої в історії об'єднаної держави. Українська революція початку ХХ ст. не досягла поставлених цілей, породжені нею державотворчі проекти не були реалізовані. Однак Українська революція не була марною, упродовж наступних десятиліть вона залишалася імперативом українського національно-визвольного руху, джерелом потужного впливу на боротьбу українства за власну державність.

РАДЯНСЬКІ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ
(1917—1920)

Радянську Україну було утворено невдовзі після Жовтневого перевороту, однак вона не була бажаним для більшовиків наслідком захоплення влади. Ні в комуністичному майбутньому, ні в централізованій державі, яка мала наблизити таке майбутнє, більшовицьке керівництво не бачило місця для української державності. Однак воно було змушене реагувати на потужний національно-визвольний рух і при загрозі поразки змінювало свою політику щодо України. Як сам факт утворення радянської України, так і зміни її форми та змістового наповнення протягом 1917—1920 рр. були спричинені низкою таких реакцій, коли шляхом спроб і помилок більшовики «намацували» оптимальний для себе варіант. Ця обставина нерідко залишається поза увагою дослідників.

Досі у висвітленні подій 1917—1920 рр. панівною залишається теза про *поступальний шлях радянської України від отриманої незалежності, нехай навіть ефемерної, до її втрати*. Поступальність передбачає певний план дій і, відповідно, його дотримання. Однак неупереджений аналіз джерел підводить до висновку, що з огляду на доволі спонтанне створення та низку спроб Кремля у 1918—1920 рр. ліквідувати радянську Україну як державне утворення говорити про плановість не доводиться. Лише наприкінці 1920 р. УСРР набула більш-менш сталої, але не зовсім бажаної для Кремля державної форми, останню (неуспішну) спробу ліквідувати яку було здійснено в 1922 р. Ставлення Кремля до «українського питання» цілком вписувалося в рамки тактики, принципи якої означив 14 травня 1918 р. В. Ленін у «Доповіді про зовнішню політику». Тоді керівник більшовиків підкреслив: «Наше завдання полягає в витримці і обережності, ми повинні лавірувати і відступати, поки до нас не підійдуть підкріплення. Перехід до цієї тактики

неминучий, як би над нею не сміялися ті, хто називають себе революціонерами, але нічого не тямлять в революції»¹.

Аналізуючи природу радянської державності, видатний український вчений Іван Лисяк-Рудницький наголошував: «Українську РСР можна найкраще зрозуміти, якщо розглядати її як утілення компромісу між українським націоналізмом і російським централізмом — звичайно, не у сенсі формальної угоди, що постала наслідком переговорів, а радше як вияв фактичної рівноваги антагоністичних суспільних сил, жодна з яких не була наскільки міцною, щоб утвердитися повністю»².

Незважаючи на протиборство російських більшовиків та основних представників українського руху, їхні головні цілі від початку не були протилежними за векторами. Саме тому і став можливим визначений І. Лисяком-Рудницьким компроміс. Першочерговим завданням українського визвольного руху було відстоювання національно-культурних прав українців. Своєю чергою більшовики намагалися насамперед досягти централізації управлінських структур та економічних ресурсів — саме тому вони погодилися на створення національної за формою, але радянської за змістом України. Гасла українського визвольного руху в дещо модифікованому вигляді було використано для встановлення контролю над Україною.

Національно-культурні питання для більшовиків не були першочерговими, однак з огляду на уніфікаційні завдання планованого комунізму все-таки розглядалися як нехай і другорядна, але завада. Сукупність зазначених причин і визначала характер еволюції української радянської державності у 1917—1920 рр., зигзаги у втіленні якої залежали здебільшого від потужності та впливовості українського національно-визвольного руху на тому чи іншому етапі.

Проблему майбутнього державного устрою більшовики розглядали задовго до повалення самодержавства. Тобто плани такого устрою існували, але Україна, навіть у квазідержавному вигляді, в них не фігурувала. Зокрема, аксіоматичним для більшовиків було таке твердження В. Леніна: «Марксисти, звичайно, ставляться вороже до федералізації і децентралізації — з тієї простої причини, що капіталізм вимагає для свого розвитку якомога більших і якомога більш централізованих держав»³. Однак подальші спостереження за настроями суспільства та аналіз подібних процесів у Європі спонукали до пошуків шляхів урахування національно-визвольного руху.

Вихід було знайдено у формальному визнанні «права націй на відокремлення»: саме так з 1913 р. почали тлумачити наявний з 1903 р. пункт партійної про-

¹ Ленін В.І. Доклад о внешней политике на объединенном заседании ВЦИК и Московского Совета 14 мая 1918 г. *Полное собрание сочинений* (далі — ПСС). Т. 36. Москва, 1974. С. 335.

² Лисяк-Рудницький І. Природа української радянської державності. *Історичні есе: у 2 т.* Т. 2. Київ, 1994. С. 458.

³ Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання. *ПЗТ*. Т. 24. С. 139.

грами РСДРП(б) про право націй на самовизначення⁴. У резолюції Поронінської наради 1913 р., якою й було схвалено згадане тлумачення, цілком відверто наголошувалося: «Питання про відокремлення неприпустимо змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації»⁵.

У датованому 6 грудня 1913 р. листі до Степана Шаумяна В. Ленін так пояснив причини зміни в тлумаченні цієї настанови: «Право на самовизначення є **виняток** з нашої загальної настанови централізму. Виняток цей безумовно необхідний перед лицем чорносотенного великоруського націоналізму [...]. Але виняток **не можна** тлумачити надто широко. **Нічого**, абсолютно нічого крім **права на відокремлення** (виділення в цитаті В. Леніна. — *Авт.*) тут немає і бути не повинно»⁶. Тобто право на відокремлення було не метою, а лише засобом політичної боротьби, який зміцнював позиції більшовиків.

У перші дні після повалення самодержавства, коли більшовицькі керманічі ще були впевнені у неможливості здійснення на практиці права на відокремлення, Йосип Сталін надрукував у партійній газеті «Правда» програмний текст «Проти федералізму», висновок якого був однозначним: «Федералізм в Росії не розв'язує і не може розв'язати національного питання... Федерація не задовольняє і не може задовольнити інтересів демократії»⁷. Щоб досягти національної рівноправності, на думку Й. Сталіна, слід було насамперед проголосити «політичну автономію (не федерацію) областей, які складають цілісну господарську територію з особливим побутом і національним складом населення, з «діловодством» та «викладанням» своєю мовою». Далі він повторював тезу про «право на самовизначення для тих націй, які з тих чи інших причин не можуть залишитися в рамках державного цілого»⁸.

Втім, уже з середини квітня 1917 р. заперечення федералізму зникає з публічних гасел більшовиків. Пояснення просте — керманічі РСДРП(б) зрозуміли, що гасло федеративної Росії дуже популярне серед мас. Не маючи змоги змінити ці настрої і усвідомлюючи, що публічна настанова на централізм завадить здобуттю та утриманню влади, вони вирішили використати ідею федералізму собі на користь. З тактичних міркувань більшовицьке керівництво декларативно підтримало Українську Центральну Раду, керівництво якої наполягало не лише на національно-культурній автономії українців, а й на федеративному устрої для майбутньої держави, де Україна мала стати одним із суб'єктів федерації.

⁴ Див.: Єфіменко Г.Г. Вплив суспільства на формування першої радянської республіки. *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917—1938 рр.)*. Т. 1. Київ, 2013. С. 298—347.

⁵ Поронінська нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками. Пороніно. 23 вересня — 1 жовтня (6—14 жовтня) 1913. *Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Т. 1: 1898—1917. Київ, 1978. С. 375.

⁶ Ленін В.І. С.Г. Шаумяну. 6 грудня 1913 р. *ПЗТ*. Т. 48. С. 231.

⁷ Сталін Й.В. Проти федералізму. *Твори* / Пер. з рос. вид. Т. 3: Березень-листопад 1917 р. Київ, 1947. С. 29.

⁸ Сталін Й.В. Про скасування національних обмежень. *Твори* / Пер. з рос. вид. Т. 3: Березень-листопад 1917 р. Київ, 1947. С. 21. Вперше опубліковано: *Правда*. 1917. 25 марта.

Уже в серпні 1917 р. більшовики почали розглядати федерацію як можливий варіант майбутньої держави. Зокрема, В. Ленін у написаній тоді праці «Держава і революція» допустив можливість федеративної республіки в Росії і обґрунтував це поглядами «класиків»: «Енгельс, як і Маркс, відстоює, з точки зору пролетаріату та пролетарської революції, демократичний централізм, єдину і нероздільну республіку. Федеративну республіку він розглядає або як виняток і перешкоду розвитку, або як перехід від монархії до централістичної республіки, як «крок уперед» за певних особливих умов. І серед цих особливих умов висувається національне питання»⁹.

Крім популярності самої ідеї федерації до зміни позиції більшовиків спонукало й усвідомлення розмаху українського національно-визвольного руху: якщо раніше право націй на самовизначення аж до відокремлення видавалося утопією, то з розвитком подій на постімперських теренах з'являлося дедалі більше підстав вважати, що воно стає можливим. Тож, повертаючись обличчям до федерації, більшовики істотно знижували ризик відцентрових тенденцій. Інакше кажучи, ще до захоплення влади у своїх публічних гаслах та деклараціях щодо майбутнього державного устрою більшовики, не маючи скільки-небудь реальних планів щодо втілення власних настанов, застосували тактику «лавірувати і відступати», очікуючи на стабілізацію ситуації на тих чи інших засадах. Така невизначеність / амбівалентність разом підтримкою українців у боротьбі з Тимчасовим урядом сприяла не лише захопленню, а й збереженню влади.

Поряд із вимушеним прийняттям ідеї федерації, у якій тепер вбачали крок до централізації чи вкрай потрібну тимчасову поступку на цьому шляху, більшовики одразу після захоплення влади були змушені якось втілювати свої попередні обіцянки. Як боротьба за владу спонукала їх взяти на озброєння популярні в народі гасла, так потреба зміцнити на перших порах вкрай хитке становище змусила закріпити гасла законодавчо. Тому одним із перших рішень російського Раднаркому після захоплення влади стало переведення визнання права на самовизначення на рівень реальної політики. 15 (2) листопада 1917 р. було ухвалено «Декларацію прав народів Росії», у якій зазначалося, що діяльність Раднаркому (уряду) базуватиметься на «рівності і суверенності народів Росії» та визнанні «права народів Росії на вільне самовизначення аж до відокремлення й утворення незалежної держави»¹⁰. Це допомогло більшовикам утриматися при владі, однак вони не мали наміру реалізовувати це положення буквально.

Спроба перша. Розмаїття радянських держав в Україні та їхній вплив на формування національної політики більшовиків. Вже 20 (7) листопада 1917 р., тобто через два тижні після Жовтневого перевороту в Петрограді і через п'ять днів

⁹ Ленін В.И. Государство и революция: Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции. ПСС. 5-е изд. Т. 33. Москва: Издательство политической литературы, 1974. С. 72.

¹⁰ Декларация прав народов России. *Документы внешней политики СССР*. Т. 1: 7 ноября 1917 г. — 31 декабря 1918 г. Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957. С. 15.

після ухвалення «Декларації прав народів Росії», Українська Центральна Рада вирішила на практиці реалізувати проголошені права. Того дня було ухвалено III Універсал, яким проголошувалося утворення Української Народної Республіки як складової частини майбутньої федеративної Росії¹¹. Оскільки спроба більшовиків одразу захопити владу в Києві провалилася саме через національний чинник (влада у місті перейшла до Центральної Ради), вони пішли іншим шляхом.

Спочатку було схвалено курс на скликання у Києві Всеукраїнського з'їзду рад. Коли ж з'їзд висловився на підтримку Центральної Ради, визнавши пропоноване більшовиками її переобрання «невчасним і непотрібним»¹², пробільшовицьки налаштовані делегати відбули до Харкова і там, разом з делегатами III обласного з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну, оголосили своє зібрання Всеукраїнським з'їздом рад робітничих і солдатських депутатів за участі селянських депутатів¹³. 25 (12) грудня 1917 р. вони проголосили створення радянської (мовляв, справді народної) УНР. Ремарка у назві з'їзду «за участі» селянських депутатів, яку згодом у радянській історіографії було вилучено, пояснювалася просто: делегатів від селян майже не було, хоча вони становили більшість населення України, а легалізувати зібрання як всеукраїнське конче хотілося. Вводити в оману тогочасне суспільство не було сенсу — це могло лише зашкодити.

У «вступному» Маніфесті новопроголошеної влади зазначалося: «З'їзд Рад України вважав за потрібне припинити злочинну політику Ц. Ради, що мала відвагу діяти від імені трудящих мас, взявши на себе всю повноту державної влади в **Українській народній республіці** (виділення в цитаті наше. — *Авт.*)»¹⁴. Слід зауважити, що йшлося про зміну влади в уже утвореній УНР. Саме проголошена 25 (12) грудня у Харкові УНР і стала першою радянською державою в Україні. Перше радянське квазідержавне утворення, створене нашвидкуруч, не мало усталеного імені. Водночас із назвою «УНР» в обігу були й такі означення, як «Українська совітська республіка», «Українська республіка», «Українська республіка совітів». Проте формальна назва республіки, що виникла як пряме протиставлення УНР, проголошеній Центральною Радою, не змінювалася, як і назва офіційного друкованого видання — «Вістник Української Народної Республіки» (рос. «Вестник Украинской Народной Республики»).

З'їзд вирішив, що замість Центральної Ради головним законодавчим органом стає Центральний Виконавчий Комітет совітів (рад) України (тоді в укра-

¹¹ Третій Універсал Української Центральної ради. 7 листопада 1917 р. *Українська Центральна Рада*. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. Київ, 1996. С. 399—400.

¹² Матеріали і документи з'їзду рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України. 4—6 грудня 1917 р. *Українська Центральна Рада*. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. Київ, 1996. С. 511.

¹³ [Первый] Всеукраинский съезд Советов. [Перепечатки из газет «Киевская мысль», «Известия Юга», «Донецкий пролетарий»]. *Літопис революції*. 1928. № 1. С. 278.

¹⁴ Маніфест до всіх робітників, селян та солдатів України. *Літопис революції*. 1927. № 5—6. С. 3.

їнській мові вживався, зокрема й більшовиками, термін «совіти», а не «ради», тому для означення першої радянської державності використовуємо переважно саме цю лексему). Уряд назвали «Народним секретаріатом» — на протипагу Генеральному секретаріату справжньої УНР.

Совітська УНР, і в цьому також виникали аналогії зі справжньою УНР, задекларувала себе частиною федеративної Росії. Відмінність же полягала в тому, що «совітська» УНР визнавала ленінський Раднарком керівництвом «не лише Великоросії, але і всієї федеративної Російської Республіки»¹⁵, тоді як УНР Центральної Ради бачила в радянській Росії лише представника Великоросії — рівнозначного Україні суб'єкта майбутньої Російської федерації.

Тим часом радянська Росія, прикриваючись новоствореною совітською УНР, розпочала окупацію України. 9 лютого (27 січня) 1918 р. вона захопила Київ, хоча, як зазначалося навіть у датованому цим числом зверненні Миколи Скрипника до Л. Троцького у Брест, «подекуди ще тримаються невеличкі купки офіцерів та юнкерів»¹⁶. Це важлива деталь, особливо з огляду на те, що напередодні Троцький у терміновому зверненні до Леніна, зазначивши, що «договір з Радою готовий, його можна очікувати з години на годину», наполягав на тому, що «лише точні і перевірені дані про те, що Київ у руках совітської влади могли б завадити цьому»¹⁷. Можливо, проти радянської Росії зіграв певну роль попередній фальстарт у цьому питанні. Адже, випереджаючи події, ще пізно ввечері 4 лютого (22 січня) російська сторона розіслала радіограму «Всім, всім, всім...» за підписом В. Леніна, у якій йшлося про те, що совітські війська під командуванням Юрія Коцюбинського взяли Київ 29 (16) січня, і влада в Україні відтепер належить Народному секретаріату. 6 лютого (24 січня) провідні російські газети, як партійна «Правда», так і урядова «Газета Рабочего и Крестьянского правительства», опублікували цю радіограму на своїх шпальтах. У цьому ж зверненні повідомлялося про намір легітимізувати цю владу шляхом якнайшвидшого скликання Всеукраїнського з'їзду рад, згоду на участь у якому, за словами В. Леніна, «дали усі без винятку міста та губернії України: Харків, Катеринослав, Київ і Поділля, Херсонська губернія і Полтава, Чернігівська губернія і Донецький басейн, Одеса і Миколаїв, усі прибережні міста і весь Чорноморський флот, весь фронт і тил України»¹⁸. Принагідно зазначимо, що статус Києва як столиці України ні

¹⁵ Резолюція I Всеукраїнського з'їзду Рад про самовизначення України. *Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР*: Зб. док. і матеріалів. Київ, 1963. С. 26.

¹⁶ Телеграма народного секретаря радянської УНР Миколи Скрипника до голови делегації радянської Росії на переговорах в Бресті Льва Троцького про обставини падіння влади Центральної Ради у Києві. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). Ф. 558. Оп. 11. Спр. 5332. Арк. 3.

¹⁷ Архів зовнішньої політики Російської Федерації (АЗП РФ). Ф. 413. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 32.

¹⁸ Всім, всім, всім... *Газета Рабочего и Крестьянского правительства*. 1918. 24 января (6 февраля); *Правда*. 1918. 24 января (6 февраля).

в кого не викликав сумніву, а Народний секретаріат у телеграмі до РНК Росії від 10 лютого (28 січня) наголошував: «Робітничче-селянська Совітська влада правитиме з Києва»¹⁹.

Беззаперечне захоплення Києва мало, як вважали керівники радянської Росії, допомогти виконанню поставленого завдання — замінити делегацію від справжньої УНР на делегацію від УНР совітської. Адже саме сподіваючись на це, очільник більшовицької делегації на переговорах Лев Троцький 12 січня 1918 р. (30 грудня 1917 р.) визнав Україну як сторону перемовин. Завдання було провалено — 9 лютого (27 січня) 1918 р. справжня УНР уклала мирний договір з країнами Четверного союзу.

Провал операції з «псевдо-УНР» більшовиків активізував ще один проект радянської держави в Україні — тепер уже відверто нігілістично налаштованої щодо національного питання. Мається на увазі Донецько-Криворізька республіка.

Ще в резолюції Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, солдатських і частини селянських депутатів у грудні 1917 р. окремим пунктом було ухвалено рішення «Про Донецько-Криворізький басейн», у якому йшлося про потребу адміністративної «єдності Донецького басейну в межах Радянської Республіки»²⁰. А того ж таки 9 лютого (27 січня) 1918 р., тобто в день укладення мирного договору УНР з країнами Четверного союзу, розпочав свою роботу IV з'їзд рад Донецько-Криворізького басейну. Обговорення питання про виокремлення Донецького та Криворізького басейну, яке розглядали наприкінці з'їзду, видалося бурхливим. Попри спротив народного секретаря совітської УНР Миколи Скрипника, більшість делегатів бажали відокремитися від України, і таке бажання посилювалося невдачами на переговорах у Бресті. В результаті було ухвалено резолюцію, в якій, зокрема, наголошувалося: «Мірою того, як у вільній федерації радянських республік Росії з розвитком соціалістичної революції засоби виробництва усуспільнюватимуться, головні галузі промисловості націоналізовуватимуться, виділення окремих республік дедалі більше буде і має проводитись за принципом особливостей тієї чи іншої області в господарсько-економічному сенсі. Донецький і Криворізький басейн як область, що вже й зараз має свою певну економічну господарську фізіономію, повинен мати власні органи економічного і політичного самоврядування, єдині органи влади, які організують у басейні політичний, економічний і культурний правопорядок Радянської Республіки»²¹.

Під час з'їзду йшлося про те, що створювана республіка має бути складовою радянської Росії, але в резолюції про це не згадали. 14 лютого на засіданні обласного комітету рад було формально уточнено відносини Донкривбасу з ле-

¹⁹ *Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР*. Зб. док. і матеріалів. Київ, 1963. С. 56.

²⁰ [Первый] Всеукраинский съезд Советов. [Перепечатки из газет «Киевская мысль», «Известия Юга», «Донецкий пролетарий»]. *Літопис революції*. 1928. № 1. С. 278.

²¹ Резолюция о выделении Донецко-Криворожской республики. *Літопис революції*. 1928. № 3. С. 259.

нінським Раднаркомом та радянською УНР. Було підкреслено, що РНК «Донецького та Криворізького басейнів зобов'язана впроваджувати в життя декрети народних комісарів Російської республіки»²². ЦВК рад України було означено як орган, паралельний до обласного комітету Донкривбасу. Тоді ж було обрано і персональний склад Раднаркому ДКР, який очолив Артем (Федір Сергєєв).

Заслуговує на увагу така важлива деталь: рішення про політичний лад і адміністративний устрій на території, яку самопроголошена влада фактично не контролювала, ухвалювалося без участі селянських депутатів, тоді як саме сільське населення становило більшість у регіоні. Своєю чергою, серед сільського населення абсолютну більшість становили українці. Учасники з'їзду розуміли, що нове утворення потребує легітимації, тому одногосно схвалили пропозицію Семена Васильченка про те, «щоб найближчий з'їзд був спільним із селянськими депутатами»²³. Однак він не відбувся.

Про безпосередній політичний зв'язок рішення про виокремлення ДКР із перемовинами у Бресті свідчить та обставина, що її керівництво спочатку щиро вважало, що проголошення ДКР врятує їх від наступу українсько-німецько-австрійських військ. Так, нарком ДКР у справах управління Семен Васильченко вважав, що Брестський мир є «простим папірцем, який нікого ні до чого не зобов'язує». У протоколі об'єднаного засідання Харківського виконкому рад та обласного комітету ДКР щодо його промови зауважено: «Щасливий фінал для місцевої радянської влади оратор бачить у тому, що нещодавно проголошено Донецьку республіку. Дія того пункту мирного договору, що стосується України, природно, не поширюється на Харків та Донецький басейн»²⁴. Щоправда, незабаром риторика змінилася під тиском реальності. Водночас варто зауважити: подібні ілюзії плескало не лише керівництво ДКР, а й ленінський Раднарком — саме тому він і дав непублічну санкцію на створення ДКР.

Ситуація змінилася після укладення 3 березня 1918 р. Брестського мирного договору між Росією та країнами Четверного союзу. Між іншим він передбачав виведення російських військ з території України і укладення миру з УНР. Окрема ДКР стала на перешкоді планам Кремля, і 15 березня ЦК РКП(б) дав чітку директиву: Донецький басейн входить до складу України²⁵. Це рішення за участі голови уряду ДКР Артема було затверджено на II Всеукраїнському з'їзді рад у Катеринославі (17—19 березня 1918 р.)²⁶. Владні органи ДКР ще певний час існували і навіть 8 квітня переїхали з Харкова до Луганська, але формально ДКР стала частиною совітської України.

²² Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку республіку (Підготував до друку Мишкіс). *Літопис революції*. 1928. № 3. С. 263.

²³ Там само. С. 260.

²⁴ Там само. С. 264.

²⁵ *Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918)*. Сб. док. и матер. Киев, 1962. С. 66.

²⁶ Про державний устрій. *Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР*. Т. 1: 1917—1941. Київ, 1963. С. 76—77.

Отже, ще в березні 1918 р. ДКР стала автономною складовою совітської України, а у квітні взагалі припинила своє існування і більше не відновлювалася. Сама ідея існування Донкривбасу як заснованого на економічній основі суб'єкта федерації засадниче суперечила більшовицькому централізму. Саме тому назавжди зникли й інші радянські республіки, які в першій половині 1918 р. створювалися на теренах України та Росії, причому на півдні Росії, як видно з переліку, їх було більше: Одеська, Тавриди, Донська, Кубанська, Чорноморська, Терська, Північно-Кавказька²⁷ тощо. Право суб'єктності Кремль — і це цілком узгоджується з настановами згаданої лєнінської праці «Держава і революція» — погоджувався надавати лише національним республікам та областям, що й було зафіксовано в Конституції РСФРР 1918 р.: «Російська Радянська Республіка засновується на основі вільного союзу вільних націй, як федерація радянських національних республік»²⁸.

Створенням ДКР та згаданих Республіки Тавриди, Одеської та Донської республік розмаїття радянських держав в Україні на початку 1918 р. не вичерпувалося. Загалом, як зазначав у 1923 р. Микола Скрипник, «радянське будівництво на Україні, як і в Росії, тоді йшло під гаслом так званої **«всієї влади Рад на місцях»**. Це були окремі самостійні ради, комуні на місцях, що вони виникали майже без всякого зв'язку з іншими й з центром, організуючи, як могли, силу працюючих»²⁹.

Інакше кажучи, стихійне самопроголошення радами себе органами влади ще не вийшло за формат революційного збурення. На порядку денному цих революційних органів завдання державотворення не стояли, а центральну владу вони не вважали «обов'язковою». Пізніше Е. Квіринг зауважував: «То був період, коли ми мали республік майже стільки, скільки було губерньських міст»³⁰. Втім, губерньськими містами справа не обмежувалася, та й совітська влада могла мати різні форми. М. Скрипник згадував: «Не будемо тут зупинятися на прикладах цієї ріжноманітності: на історії, напр., Радвлади у Старобільську, де була власна Рада Народних Комісарів, чи у Сумах, що мали свій власний Радянський Народній Секретаріат»³¹.

Підкреслимо: «децентралізація» влади була характерною не лише для всеукраїнського масштабу, а й для регіональних утворень, приміром, для тієї ж Донецько-Криворізької республіки, що намагалася відокремитися від совітської

²⁷ Про радянські республіки на теренах сучасної Росії див.: Борисенко І. *Советские республики на Северном Кавказе в 1918 году*. Ростов-на-Дону: Северный Кавказ, 1930.

²⁸ *Конституция (Основной закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики*. Москва: Издательство ВЦИК, 1918. С. 5.

²⁹ Скрипник М.О. *Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк з портретами*. Харків: Червоний шлях, 1923. С. 47.

³⁰ Квіринг Е. *Наши разногласия. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5—12 июля 1918 года*. Статьи и протоколы съезда. Харьков, 1923. С. 5.

³¹ Скрипник М.О. *Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк з портретами*. Харків, 1923. С. 47.

УНР. М. Скрипник з цього приводу зауважував: «Одначе, і ЦВІК Кривдонбасу і його Раднарком лишилися тільки організаційними штабами, поруч з тим як Катеринослав, Луганськ та інші жили своїм окремих самостійним власним життям і майже не визнавали свого центру»³². Іншими словами, схожі радянські регіональні утворення виникали мало не в кожному повіті, однак існували переважно на папері.

Той факт, що проголошення місцевих «республік» не означало реального контролю над ситуацією, підтверджується багатьма прикладами. Наведемо один, з Одеси, майже анекдотичний. Там місцевий раднарком утворився навіть раніше за кривдонбасівський, а його «впливовість» документально показано в одній зі статей у «Літописі революції»: «Радянській владі, не зважаючи на суворі накази, за якими злочинці оголошувалися поза законом, не вдалося цілком налагодити в місті лад. Частіше траплялися наскоки та грабунки. В якій мірі злочинці почували себе господарями міста ілюструє такий факт. Команда корабля Синопа, влаштуваючи 13-го лютого вечір на користь культурно-освітньої секції, звернулася до злодіїв грабіжників і нальотчиків Одеси з проханням не робити цієї ночі наскоків та грабунків, як на публіку, що була на вечері, так і на їхні квартирі та магазини. Прохання було підсилено загрозою нещадно розправитися. У відповідь на заклик команди Синопа на корабель прибули представники «профспілки кешенькових злодіїв», які зробили Комітетові судна таку заяву: «Ми представники злодіїв міста Одеси даємо Вам обіцянку, що ми в цей день жодного грабунку не зробимо; ми сами будемо патрулювати в місті й попереджати грабунки. Ми просимо Вас дозволити трьом із нас бути на вечері, щоб підтримувати лад». І дійсно за цю ніч в комісаріятах не було складено жодного протоколу про будь які наскоки та вуличні грабунки»³³.

Існування кількох совітських республік в Україні виявилось зовсім нетривалим. Найактивніша його фаза припала на період між здобуттям міжнародного визнання справжньою УНР, яке формалізувалося укладенням нею мирного договору з країнами Четверного союзу, та укладенням подібного договору Росією (3 березня 1918 р.). Щоб убезпечити більшовицьке керівництво від проблем з Німеччиною, совітська УНР була змушена відмовитися від статусу частини федеративної Росії, а самому Кремлю довелося припинити підтримку різного роду радянських республік в Україні. Своєю чергою, уряд совітської УНР взявся за об'єднання всіх совітських республік. Зробити це було непросто.

На початок березня 1918 р. на території України існувало кілька совітських об'єднань, що не підпорядковувалися совітській УНР. Як зазначалося в декларації ЦВК совітів України від 7 березня 1918 р., раніше він не заперечував «проти утворення різних радянських об'єднань, залишаючи вирішення питання про взаємини їх як з крайовою, так і центральною загальнофедеративною Совітською

³² Там само. С. 148.

³³ Кіров А. Румчерод і Раднарком Одеської області в боротьбі за Жовтень. *Літопис революції*. 1928. № 1. С. 110—111.

владою до більш відповідного часу». Але далі так тривати не могло. Тому в згаданій декларації підкреслювалося, що огляду те, що «об'єднана буржуазія» загрожує «розчавити Робітничо-селянську владу України, притому Україну в кордонах III і IV універсалів, тобто зокрема і ті частини України, які складають **Донську, Донецьку, Кримську та Одеську** (виділення в цитаті наше. — *Авт.*) Совітські Республіки, саме тепер особливо необхідно тісне об'єднання всіх совітських організацій»³⁴.

Скликаний у Катеринославі II Всеукраїнський з'їзд рад, який розпочав свою роботу 17 березня, мав затвердити зміну політичної лінії. За два дні до початку його роботи ЦК РКП(б) підтвердив, що на нього мають «поїхати товариші з усієї України, зокрема й з Донецького басейну... Донецький басейн розглядається як частина України»³⁵. Але того ж дня більшовицькі керманічі санкціонували створення окремої, непідпорядкованої совітській УНР республіки на Кримському півострові. Українська сторона мала враховувати цю обставину.

II Всеукраїнський з'їзд рад відкрився промовою голови ЦВК рад України Юхима Медведєва, після цього пролунав «Заповіт» Тараса Шевченка, слідом за ним — «Інтернаціонал». Незважаючи на те, що відносно більшість мала об'єднана фракція лівих українських та російських есерів, більшовикам вдалося затвердити запропоновані ними резолюції — в пригоді стали «ліві українські соціал-демократи», з якими більшість була вже у більшовиків. Це відгалуження УСДРП в липні 1918 р. стало складовою частиною новоутвореної КП(б)У. В ухваленій 18 березня резолюції з'їзду, якою проголошувалася незалежність, було відверто сказано про вимушеність цього кроку: «Тепер мирний договір, який насиллям нав'язується німецьким імперіалізмом Російській Федерації, формально припиняє федеративний зв'язок України з усією Радянською Федерацією. Українська Народна Республіка стає самостійною Радянською Республікою». Далі зазначалося, що вже сама Україна стає федерацією: «Трудящі маси України розглядають Українську Радянську Республіку як республіку федеративну, що об'єднує всі радянські об'єднання — вільні міста і республіки, як автономні частини Української Федеративної Радянської Республіки»³⁶. Отже, до назв, що

³⁴ Декларация Центрального Исполнительного Комитета Советов Украины с призывом к созданию военно-политического союза Советских республик Юга России. 7 марта 1918 г. *Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине: февраль 1917 — апрель 1918*. Т. 3: Борьба за распространение и упрочнение советской власти на Украине: декабрь 1917 — апрель 1918. Киев: Государственное издательство политической литературы УССР, 1957. С. 315.

³⁵ Из протокола заседания ЦК РКП(б) по обсуждению состояния партийной работы и советских организаций на Украине. *Гражданская война на Украине. 1918—1920*. Т. 1. Кн. 1: Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической директории. Киев: Наукова думка, 1967. С. 44—45.

³⁶ Резолюція II Всеукраїнського з'їзду Рад по поточному моменту з висловленням упевненості в тому, що федеративні зв'язки між Радянською Україною і РРФСР знову будуть відновлені. *Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР*. Київ, 1963. С. 56.

фігурували раніше, додавалася «Українська Федеративна Радянська (Совітська) Республіка», яка, втім, не утвердилася.

19 березня 1918 р. з'їзд завершив свою роботу, і саме з цього дня совітська Україна позиціонувала себе як незалежна держава. Наприкінці березня до Москви було відправлено урядову делегацію на чолі з головою Народного секретаріату Миколою Скрипником. Після зустрічі делегації совітської УНР з керівництвом Росії, яка відбулася 3 квітня, тезу про федеративність незалежної совітської України 4 квітня було повторено в головній компартійній газеті «Правда», де йшлося про проголошення «Української Народної Республіки самостійною федеративною Совітською Республікою»³⁷. По суті, це була вже друга загальноукраїнська радянська республіка в Україні — цього разу «федеративна». З попередньою її ріднила відсутність реального контролю над територіями.

Одразу після завершення з'їзду, на якому більшовикам вдалося здобути більшість лише завдяки союзу з лівими українськими соціал-демократами (група Євгена Нероновича), ЦВК совітів України, головою якого було обрано Володимира Затонського, та складений переважно з більшовиків Народний секретаріат евакуювалися до Таганрога. На початку квітня у телефонній розмові з головою ЦВК совітів України В. Затонським нарком у справах національностей радянської Росії Й. Сталін висловив позицію Кремля: «Ми всі тут думаємо, що Цесук (так у неофіційному спілкуванні скорочено називали ЦВК совітів України. — *Авт.*) повинен, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Достатньо грали в уряд і республіку, здається досить, час кинути гру»³⁸.

Ця вказівка не залишилася без відповіді з українського боку. Очільник Народного секретаріату Микола Скрипник, який на чолі делегації від совітської УНР саме прибув до Москви, висловив категоричний протест проти такого підходу: «ЦВК України та Народний секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого наркома Російської Федерації, а волю трудящих мас України, що відобразилася в постанові II Всеукраїнського З'їзду Совітів»³⁹. Втім, ситуація для совітської УНР складалася несприятливо, і 18 квітня у Таганрозі, з огляду на зайняття території України українсько-німецькими військами, Народний секретаріат було реорганізовано в Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів.

5—12 липня 1918 р. у Москві відбувся I з'їзд Комуністичної партії більшовиків України (КП(б)У), до якої з перших днів її існування увійшли також ті ліві українські соціал-демократи, які діяли в союзі з більшовиками у попередні місяці. З'їзд ухвалив рішення, які по суті свідчили вже й про формальну ліквідацію української радянської держави: «Рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського

³⁷ Приветствие Рабоче-Кр. Правительству Украинской Народной Республики. *Правда*. 1918. 4 апреля. С. 3.

³⁸ РДАСПІ. Ф. 558. Оп. 1. Спр. 5347. Арк. 3.

³⁹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 7в. Арк. 64.

централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуни». Як слушно зауважив Станіслав Кульчицький, «зацьковані українські делегати з'їзду навіть пропустили в конституційній назві радянської Росії ключове слово — федеративна»⁴⁰. Стосовно уряду радянської України наголошувалося, що «існування Народного секретаріату як центру радянської влади... є фікцією шкідливою»⁴¹.

Як Кремль, так і ЦК КП(б)У восени 1918 р. пов'язували майбутнє радянської України з входженням до складу Росії. Цілоком закономірною була жовтнева 1918 р. ухвала II з'їзду КП(б)У, у якій було вказано на необхідність розгортання підпільної боротьби на території України, загальним завданням якої оголошувалося «об'єднання Радянської України з Радянською Росією»⁴².

Спроба друга. Поява УСРР. З резолюцій II з'їзду КП(б)У можна зробити висновок, що національну чи державну окремішність радянської України більшовицькі керманічі відроджувати не збиралися, а національне питання їм видавалося «зжитим».

Однак незабаром вони були знову змушені корегувати свій підхід. Після (але не внаслідок — підготовка до повстання почалася раніше) проголошення 14 листопада 1918 р. Українською Державою курсу на федерацію з небільшовицькою Росією в Україні спалахнуло повстання під проводом щойно створеної Директорії УНР, яке відбувалося насамперед під національними гаслами. Щоб знівелювати національну складову повстання та захопити Україну, Кремль вирішив повернутися до використання національної оболонки своєї влади і санкціонував відновлення української радянської держави. Але певний час вважав за доцільне утримуватися від прямого втручання в українські справи.

Ще 11 листопада, тобто до початку антигетьманського повстання, Раднарком РСФРР дав Реввійськраді РСФРР директиву в десятиденний строк «почати наступ на підтримку робітників та селян України, які повстали проти гетьмана». Але оцінка співвідношення сил, зроблена того ж дня командуванням Червоної армії на спільному засіданні з представниками КП(б)У, виявила невтішну для більшовиків картину і за результатами обговорення головнокомандувач збройних сил РСФРР Йоаким Вацетіс дав зрозуміти, що вважає активні дії в Україні несвоєчасними⁴³.

17 листопада, тобто вже після революції в Німеччині та спричиненого нею розірвання Росією умов Брестського мирного договору⁴⁴, як зазначав у листі до

⁴⁰ Кульчицький С.В. Народження радянського ладу (1917—1938). *Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України*. Київ, 2004. С. 14.

⁴¹ *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*: у 2 т. Т. 1. Київ, 1976. С. 20.

⁴² Там само. С. 35.

⁴³ Антонов-Овсенко В. *Записки о гражданской войне*. Т. 3. Москва-Ленинград, 1932. С. 11—12.

⁴⁴ Постановление ВЦИК об аннулировании Брест-Литовского договора. 13 ноября 1918 г. *Документы внешней политики СССР*. Т. 1. Москва, 1959. С. 565—566.

В. Леніна В. Антонов-Овсієнко, на території Росії «сформувалася Рада Українського фронту, замасковано названа Радою Групи Курського напрямку. Її склад: я, т. Сталін, т. Затонський»⁴⁵. Водночас активізувалася діяльність «лівих» з керівництва КП(б)У, які бажали негайно долучитися до боротьби за оволодіння повстанською масою. Відновлення української радянської державності вони вважали дієвим засобом такої боротьби.

У написаній у другій половині листопада 1918 р. доповідній записці до ЦК РКП(б), оригінал якої, як зауважив пізніше Володимир Затонський, ймовірно, «був підписаний, як більшість паперів того періоду, П'ятаковим та мною»⁴⁶, йшлося про потребу створення радянського всеукраїнського центру, відсутність якого «дає можливість петлюрівцям певною мірою залучати на свій бік ті селянські елементи, котрі незадоволені режимом гетьмана, але недостатньо свідомі для того, щоб розібратися в тому, хто саме зараз веде боротьбу з гетьманом»⁴⁷. Далі наголошувалося: «За такого політичного становища вкрай важлива ясність постановки усіх політичних питань. Радянський центр повинен був з'явитися за першої ж нагоди, але цього не зроблено до цього часу, що є нашим серйозним упущенням»⁴⁸.

Щоб знівелювати національну складову антигетьманського повстання, Кремль погодився на таку пропозицію. Формально боротьбу за Україну очолив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (ТРСУУ), дозвіл на створення якого Кремль дав після певного зволікання. Цікавий факт: у датованому 15:30 28 листопада зверненні до Й. Сталіна Володимир Затонський таке зволікання назвав «знущанням» і підкреслив, що пояснити це можна «лише спробою зробити ставку на Петлюру». У відповідь Й. Сталін «здався» і дозволив публікацію «Документа № 2», тобто Маніфесту ТРСУУ, який і було опубліковано 29 листопада. При цьому він попросив уточнити «місто», тобто перший адміністративний центр відновлюваної радянської України. Ним було названо захоплене радянськими загонами кількома днями раніше місто Суджа, яке на той час перебувало у складі України⁴⁹.

Тимчасовий робітничо-селянський уряд України було проголошено в Курську того ж таки дня — 28 листопада. Його очолив Георгій П'ятаков. Місцероз-

⁴⁵ Докладная записка командующего группой войск курского направления В.А. Антонова-Овсєенко В.И. Ленину о затруднениях в формировании группы и оперативных планах. *Директивы командования фронтов Красной Армии (1917—1922 гг.)*. Москва, 1971. С. 546.

⁴⁶ Затонский В. К вопросу об организации временного рабоче-крестьянского правительства Украины. *Летопись революции*. 1925. № 1(10). С. 143.

⁴⁷ Рубач М. К истории гражданской борьбы на Украине (К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины). Документы и материалы. *Летопись революции*. 1924. № 4(9). С. 161.

⁴⁸ Затонский В. К вопросу об организации временного рабоче-крестьянского правительства Украины. *Летопись революции*. 1925. № 1(10). С. 143.

⁴⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 57. Оп. 2. Спр. 150. Арк. 36.

ташуванням ТРСУУ було визначено вже згадане місто Суджа, яке на той час перебувало під юрисдикцією Української Держави. Того ж дня було створено військовий відділ на чолі з Артемом (Федором Сергєєвим) і ухвалено декрет про створення Революційної військової Ради Української Радянської армії, до складу якої увійшли Артем, В. Затонський та В. Антонов-Овсієнко. Цьому органу, який замінив Реввійськраду військ Курського напрямку, мали підпорядковуватися «усі збройні сили, які діють на території України»⁵⁰.

Оприлюднений наступного дня Маніфест ТРСУУ оголошував владу гетьмана поваленою, а його самого та урядові структури Української Держави — поза законом. Влада мала перейти до ТРСУУ, який зобов'язувався легалізувати її скликанням Всеукраїнського з'їзду рад.

Таким чином, Кремль повертався до вже апробованого алгоритму створення в Україні радянського уряду в національній оболонці. Це сприяло поліпшенню іміджу більшовицької влади, яка видавалася багатьом повстанцям тією силою, що зберегла органічну єдність національного і соціального. Тим більше, що, впевнившись у силі повстанського руху, більшовицьке керівництво охоче йшло на контакт з керівниками збройних угруповань. Завдяки переходу значної частини повсталих на бік Червоної армії в перші місяці 1919 р. більшовики спромоглися заволодіти більшою частиною України.

3 січня 1919 р., з допомогою німецького гарнізону, вони захопили Харків, до якого одразу переїхав уряд. Сама радянська Україна 6 січня отримала нову назву, тепер уже аналогічну до російської — «Українська Соціалістична Радянська Республіка» (УСРР)⁵¹. 29 січня на російський зразок було перейменовано й уряд: «Найменувати Завідувачів Відділами Народними Комісарами. Народні Комісари разом складають Раду Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки»⁵².

Від часу свого створення ТРСУУ зовні позиціонував себе як уряд незалежної радянської України. Підтвердженням такої позиції слугувало, зокрема, і формальне створення Української Червоної армії. При цьому, на відміну від радянських Естонії (незалежність визнано 7 грудня 1918 р.)⁵³, Латвії та Литви (22 грудня 1918 р.)⁵⁴

⁵⁰ Декрет Тимчасового Робітничо-селянського уряду України про створення Військової ради Української Радянської Армії. *Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): Збірник документів і матеріалів*. Київ, 1957. С. 47.

⁵¹ Про назву Української Республіки. *Збірник законень та Роспоряджень Робітничо-Селянського Уряду України 1-ше українське видання (III-го російського)* (далі — ЗУ України). 1919. № 2. Ст. 15.

⁵² Про найменування Завідувачів Відділів Народними Комісарами. *ЗУ України*. 1919. № 4. Ст. 52а.

⁵³ Декрет Совета Народных комиссаров РСФСР о признании независимости Эстляндской Советской республики. *Документы внешней политики СССР*. Т. 1. Москва, 1959. С. 603.

⁵⁴ Декрет Совета Народных комиссаров РСФСР о признании независимости Советской Республики Латвии; Декрет Совета Народных комиссаров РСФСР о признании независимости Литовской Советской Республики. *Документы внешней политики СССР*. Т. 1. Москва, 1959. С. 621—622.

і навіть Білорусії (5 лютого 1919 р.)⁵⁵, РСФРР наприкінці 1918 — на початку 1919 р. формально так і не визнала незалежності радянської України, тоді як Берестейський мир, зокрема й пункт про визнання незалежності України, Кремль денонсував одразу після листопадової 1918 р. революції в Німеччині. Не визнала, незважаючи на прагнення такого формального визнання з боку влади радянської України, що відобразилося не лише у внутрішніх рішеннях⁵⁶, а й у прямому зверненні очільника уряду Георгія П'ятова до керівника російського Наркомату закордонних справ Георгія Чичеріна від 15 січня 1919 р.: «Ми вважаємо корисним поставити питання про признание, звернувшись потім до Раднаркому за допомогою для боротьби із союзниками. Телеграфуйте терміново Вашу думку»⁵⁷.

Втім, у середовищі урядовців радянської України не було ілюзій щодо реального значення ТРСУУ / РНК УСРР. Наприкінці січня 1919 р. новопризначений голова РНК УСРР Х. Раковський заспокоював Кремль: «ТРСУУ, не будучи по суті самостійним (мовою оригіналу — «самостоятельным». — *Авт.*), не створював і не збирається створювати свого незалежного командування, назвавши Реввійськграду Групи Курського Напрямку «Реввійськградою Укр[аїнської] Ч[ервоної] Армії» виключно для того, щоб можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ **російських** військ, тобто продовжити ту політику, яка була розпочата створенням ТРСУУ. Це перейменування жодним чином не означало і не означає зміни по суті, тим більше, що особистий склад цієї Реввійськгради призначений **не** (виділення в цитаті наше. — *Авт.*) нами, а центральними установами РСФРР і негласно він є тією ж Реввійськградою Групи військ Курського напрямку»⁵⁸.

6—10 березня 1919 р. відбувся III Всеукраїнський з'їзд рад, який легітимизував попередні рішення про назву радянської України та її уряд, ухвалив Конституцію УСРР, остаточну редакцію якої було затверджено на засіданні ВУЦВК 14 березня. Конституція починалася такими словами: «Українська Соціалістична Радянська Республіка є організація диктатури працюючих та експлуатованих мас пролетаріату і найбіднішого селянства над їх віковичними гнобителями та експлуататорами — капіталістами та дідичами». Заявлялося також про «непохитну волю увійти до складу єдиної міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки утворяться умовини для її виникнення». Проголошува-

⁵⁵ Постановление Президиума ВЦИК о признании независимости Белорусской Социалистической Советской Республики. *Документы внешней политики СССР*. Т. 2. Москва, 1958. С. 61.

⁵⁶ Див.: Єфіменко Г.Г. Розмежування з РСФРР. *Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік*. Київ, 2012. С. 323—337.

⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 3.

⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 17. Документ у науковий обіг увів Станіслав Кульчицький у праці: Кульчицький С.В. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя*. Київ, 1996. С. 76.

лася цілковита солідарність з рештою радянських республік та висловлювалося прагнення вступити з ними в «найтісніше об'єднання»⁵⁹.

За своєю першою Конституцією УСРР не мала автономій чи суб'єктів федерації у своєму складі. Наявна у березні 1918 р. згадка про федеративність радянської України зникла і більше не з'являлася.

Вже у квітні 1919 р. ЦК РКП(б) почав наполягати на прискоренні об'єднання України з Росією. 23 квітня на політбюро ЦК РКП(б) було поставлено завдання з'ясувати, коли і як можна здійснити «злиття України з радянською Росією»⁶⁰, головну передумову якого Володимир Ленін бачив у цілковитій військовій єдності. Наступного дня він писав Ефраїму Склянському, заступнику Троцького у Реввійськраді РСФРР: «Треба спішно, негайно ... скласти текст директиви від ЦК до всіх «націоналів» про єдність (злиття) військову»⁶¹.

Поставлене завдання було невідкладно виконано. Вже 4 травня пленум ЦК РКП(б) схвалив «проект тов. Троцького про єдине командування над арміями як Росії, так і дружніх республік, як директиву ЦК для усіх Цека Естляндії, Латвії, Литви і Білорусії і України та ін.»⁶². У цьому написаному Л. Троцьким (чи під його керівництвом) проекті рішення, зміст якого за традицією радянської історіографії (і з посиланням на зібрання творів В. Леніна) досі переважно приписують В. Леніну⁶³, або ж, як в «Енциклопедії історії України», авторство не вказується⁶⁴, крім вказівки на потребу жорсткої централізації військового управління, йшлося також і про необхідність такої самої централізації органів постачання та залізничного транспорту. Причому публічно ініціаторами централізації мали стати самі республіки.

Додаткових аргументів на користь просування об'єднаної рішення надало повстання отамана Ничипора Григор'єва, активна фаза якого розпочалася 9 травня. Вже через тиждень Лев Троцький, перебуваючи у Сватовому (нині — місто Луганської області), написав статтю «Украинские уроки», у якій, зазначивши, що «період партизанщини в Україні затягнувся», наголосив на потребі її ліквідації. Поряд із суто військовими аргументами пролунала і теза про те, що «це — не лише українське питання, оскільки Україна — частина Федеративної Радянської

⁵⁹ Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки, затверджена Всеукраїнським З'їздом Рад в засіданні 10-го березня 1919 р. й ухвалена в остаточній редакції Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом в засіданні 14-го березня 1919-го року. *ЗУ України*. 1919. № 19. Ст. 204.

⁶⁰ РДАСПІ. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2.

⁶¹ Ленін В.І. Е.М. Склянському. *В.І. Ленін про Україну*. Ч. II: 1917—1922. Київ, 1969. С. 261.

⁶² Протокол засідання Пленума ЦК РКП(б). 4 мая 1919 г. *Известия ЦК КПСС*. 1919. № 12. С. 156.

⁶³ Див.: Бикова Т. Організація Кримської соціалістичної радянської республіки у 1919 р. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. Вип. 13. С. 147.

⁶⁴ Щусь О. Воєнно-політичний союз радянських республік. *Енциклопедія історії України*: у 5 т. Т. 1. Київ, 2003. С. 59.

Республіки»⁶⁵. Цікаво, що при републікації цього тексту в московських «Известиях» теза про Україну як частину «Федеративної Радянської Республіки»⁶⁶ залишилася без змін, а от при переказі в головній партійній газеті Петрограда декорум уже не зберігали: «Україна частина Російської Федеративної Радянської Республіки»⁶⁷.

19 травня 1919 р. о 8-й годині ранку Лев Троцький прибув до Києва. Попередньо заручившись безумовною підтримкою тих членів політбюро ЦК РКП(б), що на той час перебували в Москві, — Володимира Леніна, Йосипа Сталіна, Миколи Крестинського — того ж таки дня він разом зі ще одним Львом, Каменевим, почав втілювати об'єднавчі настанови в життя.

Спочатку відбулася «нарада членів Центрального комітету РКП з членами Центрального комітету КПУ і деякими відповідальними працівниками», учасники якої під жорстким тиском були змушені «погодитися з постановою ЦК РКП про ліквідацію українського фронту і безпосереднє підпорядкування військових округів Реввійськраді Республіки» та затвердити рішення «провести через ЦВК Рад України сьогодні ж директивну резолюцію про єдність фронту та єдність військової боротьби»⁶⁸.

Втім, ЦК КП(б)У диктату Кремля опирався і навіть запропонував деякі доповнення до об'єднавчої директиви Кремля: «2. Всі військові частини, що формуються на території України, формуються як українська армія з відповідною назвою частин. ... 4. Головнокомандування має відповідно (після остаточного затвердження рішення про «єдність». — *Авт.*) змінити свою назву, щоб вийшло приблизно наступне: «Головнокомандування всіма збройними силами радянських республік». Довести про цю постанову через тт. Троцького та Каменєва до відома ЦК РКП з проханням вжити заходів /стосується п. 2 та 4/»⁶⁹. Інакше кажучи, йшлося про збереження української форми Червоної армії в Україні. Ці пропозиції, втілення яких могло б свідчити про намір надати майбутньому об'єднанню форми «радянської» (а не «російської») федерації, Кремль тоді проігнорував, але загалом з позицією ЦК КП(б)У змушений був рахуватися.

Щоб продемонструвати суспільну підтримку об'єднавчої ініціативи, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) того ж дня у театрі ім. Лібкнехта (нині — Національний академічний театр опери та балету України імені Тараса Шевченка) провів засідання в розширеному складі — разом з «Київською радою Робітничих депутатів, Повітовим з'їздом селянських депутатів і представниками Київських професійних спілок та фабрично-заводських комітетів». Після заслуховування доповіді Троцького «Оборона Радянської Рес-

⁶⁵ Троцький Л. Украинские уроки. *Коммунист (Київ)*. 1919. 20 травня.

⁶⁶ Троцький Л. Украинские уроки. *Известия*. 1919. 24 мая.

⁶⁷ Тов. Троцький об українських уроках. *Петроградская правда*. 1919. 25 мая.

⁶⁸ Народа членів Центрального комітету РКП з членами Центрального комітету КПУ і деякими відповідальними працівниками. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 1. Арк. 14.

⁶⁹ Там само.

публіки і міжнародне становище» учасники засідання ухвалили «об'єднавчу» резолюцію, для втілення якої доручили президії ВУЦВК звернутися до всіх радянських республік «з пропозицією виробити конкретні форми організації єдиного фронту революційної боротьби»⁷⁰.

На відміну від керівництва УСРР, яке навіть в об'єднавчій декларації наголошувало на потребі об'єднання збройної боротьби «в усіх існуючих Радянських республіках» та зосередження всіх матеріальних засобів «навколо спільного для всіх республік центру», Кремль мислив категоріями «двосторонніх відносин» і тому вказане рішення ВУЦВК сприйняв як згоду на злиття України з Росією. Щойно приїхавши до Москви, учасник того засідання, член політбюро ЦК РКП(б) Лев Каменев в інтерв'ю газеті «Правда» анонсував швидке «злиття» республік і, зокрема, наголосив: «Взагалі, потрібно злити Україну з Росією. Потрібно негайно приступити до об'єднання основних галузей управління та господарства. Це питання про повне злиття вже поставлене і вже вжиті заходи до практичного його вирішення. ...Крим, як і Україна, має увійти до складу єдиної Радянської Росії»⁷¹. Тезу про входження України до складу «єдиної Радянської Росії» наступного дня було продубльовано і в головній партійній газеті Петрограда⁷².

З тезою про злиття, а відтак і ліквідацію української радянської держави, не погодилася українська сторона. Вже 27 травня пленум ЦК КП(б)У розглянув питання про відносини РСФРР і УСРР і констатував: «Формальна самостійність УСРР має ще залишитися»⁷³. Загалом українське керівництво не заперечувало потреби тісного об'єднання, але наполягало на тому, що єдиним розпорядником в Україні мають бути саме центральні органи влади УСРР. У Кремлі були змушені рахуватися з доволі категоричною позицією КП(б)У, тому «злиття» вирішили не форсувати. Це було враховано у відповіді голови РНК УСРР Християна Раковського, який, перебуваючи в Москві, 31 травня відповідав на питання Володимира Затонського про реальність «каменевського курсу»: «Заяви Каменева, що передані в інтерв'ю, не є думкою ні Української, ні Російської радянської влади»⁷⁴.

Цікаво, що навіть відряджений у квітні 1919 р. до України для посилення централізації Адольф Йоффе, який обійняв посаду наркома соціалістичної інспекції УСРР, вкрай негативно висловився про такий об'єднавчий ентузіазм. В адресованому 15 липня Миколі Крестинському листі він зауважував: «Чув я, що Ви зайняті тепер питанням розробки конкретних форм злиття Великої Росії з Україною. Дозвольте тому поділитися з Вами своїми міркуваннями, заснованими на більш ніж двомісячному українському досвіді (в оригіналі «ответе», але то, ймовірно, хибодрук у машинописі, за змістом має бути «опыте». — *Авт.*). Фор-

⁷⁰ Протокол № 9 об'єданого засідання Центрального Виконавчого комітету, Губернської Ради Робітничих, Селянських і Червоноармійських депутатів, Повітової Ради, партійних і робітничих організацій. 19 травня 1919 року. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 21.

⁷¹ На Украине и в Крыму (Беседа с тов. Каменевым). *Правда*. 1919. 25 мая.

⁷² На Украине и в Крыму (Из беседы с тов. Каменевым). *Петроградская правда*. 1919. 24 мая.

⁷³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 4.

⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 22.

мально-юридичне возз'єднання Великої Росії з Україною, тобто винайдення яких-небудь форм та норм федерації, на мій погляд, є передчасним ... Те, що тут справді потрібно, так це фактичне підпорядкування України із збереженням формальної самостійності (в оригіналі — «самостоятельности». — *Авт.*)». Далі Йоффе наголошує, що оскільки з технічних причин наразі це неможливо, єдиним методом боротьби з такою небезпечною для Кремля «самостійністю» є призначення на відповідальні посади «не заражених» нею діячів, яким, своєю чергою, буде надано значно більше повноважень, ніж в інших областях Росії⁷⁵. Зрештою, попри низку реальних кроків, спрямованих на таке «злиття», до його завершення навесні-влітку справа так і не дійшла. Друга українська радянська держава тоді зберегла своє існування.

При цьому формально не відбулося не лише «злиття», а й укладення «союзу». Адаже широко розтиражоване в радянській історіографії твердження про створення 1 червня 1919 р. воєнно-політичного союзу, яке перейшло і до української історіографії, не відповідає дійсності⁷⁶. Того дня було ухвалено лише постанову Всеросійського ЦВК, якою декларувалося, що він «**визнає необхідним провести** тісне об'єднання: 1) військової організації і військового командування, 2) рад народного господарства, 3) залізничного управління і господарства, 4) фінансів і 5) комісаріатів праці Радянських Соціалістичних Республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму з тим, щоб керівництво вказаними галузями народного життя було **зосереджено** в руках єдиних колегій. **Об'єднання повинно бути проведеним шляхом погодження** (виділення в цитаті наше. — *Авт.*) з центральними виконавчими комітетами і радами народних комісарів всіх зазначених радянських республік»⁷⁷.

Після приїзду з Москви добре обізнаний із політичною кухнею ухваленого рішення голова РНК УСРР Х. Раковський в інтерв'ю київській газеті «Красная армия» так пояснив запланований механізм об'єднання: «На найближчому своєму засіданні **Центральний Виконавчий Комітет України обере зі свого боку комісію, котра разом з комісіями інших Центральних Виконавчих Комітетів Радянських Республік** (виділення в цитаті наше. — *Авт.*) знайде форму такого об'єднання»⁷⁸.

Відповідно до зазначеного алгоритму українська сторона і діяла. 14 червня ВУЦВК підтвердив свою принципову згоду на ймовірне об'єднання та обрав

⁷⁵ РДАСПІ. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 181. Арк. 1.

⁷⁶ Див.: Єфіменко Г.Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень-червень 1919 р.). *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 120—145.

⁷⁷ Декрет Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету про об'єднання радянських республік — Росії, України, Латвії і Литви, Білорусії — для боротьби з світовим імперіалізмом. *Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР*: Зб. док. і матер. Київ, 1963. С. 123.

⁷⁸ *Красная армия*. 1919. № 60, 6 июня.

представників комісії від України, які мали працювати над його формою⁷⁹. Однак далі справа пішла не за планом. Члени відповідних українських та російських комісій на спільні засідання так і не зібралися, однак чотири з п'яти названих у постанові наркоматів (за винятком Наркомату фінансів) до середини серпня 1919 р. РСФРР собі підпорядкувала і без належного погодження. З іншого боку, в безпосереднє підпорядкування РСФРР було передано і деякі з тих комісаріатів, про які не йшлося в декларації від 1 червня. Так було, зокрема, з Наркоматом продовольства та ВУЧК.

Незважаючи на незавершеність процесу і відсутність угоди як такої, з листопада 1919 р., після відповідних вказівок більшовицького центру і насамперед резолюції пленуму ЦК РКП(б) від 29 листопада «Про Радянську владу на Україні»⁸⁰ поняття «угода від 1 червня», яке згодом трансформувалося у дефініцію «воєнно-політичний союз», спочатку міцно увійшло в лексикон компартійних політиків, а потім і в історіографію. Іншими словами, про задекларовані наміри вирішили говорити як про dokonаний факт.

У вересні ж 1919 р., у зв'язку з відступом червоних з України, українську радянську вертикаль влади було ліквідовано. 11 вересня «Питання про Український уряд» розглянуло політбюро ЦК РКП(б). Вирішили: «Ліквідувати увесь урядовий апарат, зберігаючи існування уряду номінально»⁸¹.

Через 10 днів це рішення було уточнено на розширеному засіданні членів ЦК РКП(б). Від «української» сторони був присутній Християн Раковський. В ухвалі Кремля зазначалося, що формальне існування уряду УСРР та ЦК КПУ зберігається. Представниками ЦК КПУ затверджувалася «трійка» у складі Х. Раковського, Г. Петровського та А. Йоффе. Водночас ліквідовувався весь урядовий апарат. Від імені українського уряду «виступає, за потреби, Раковський, який переїжджає до Москви і зберігає лише невеликий секретаріат з українських справ». Інші працівники мали бути розподілені по російських губерніях⁸². Незабаром та частина України, де влада більшовиків збереглася, в партійному та державному плані була безпосередньо підпорядкована Москві.

Згодом рішення про ліквідацію вищих управлінських структур УСРР було проведено і в «радянському порядку». За свідченням боротьбистів, спочатку його підтвердила Рада оборони УСРР, а 15 жовтня 1919 р. це питання розглядалося на засіданні Президії ВУЦВК у складі більшовиків Михайла Богуславського, Григорія Петровського та боротьбиста Михайла Полоза. Двома голосами проти одного, проігнорувавши протести М. Полоза щодо відсутності у Президії ВУЦВК повноважень на такі рішення, ухвалили затвердити розпуск ВУЦВК та РНК УСРР⁸³.

⁷⁹ ЦДАВО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 28.

⁸⁰ Резолюція ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні. *В.І. Ленін про Україну*. Ч. II: 1917—1922. Київ, 1969. С. 359.

⁸¹ *Известия ЦК КПСС*. 1990. № 2. С. 159.

⁸² Там само. С. 163.

⁸³ *Пролетарська боротьба*. 1919. 30 листопада.

Щоправда, на символічному рівні УСРР ще залишалася, і в Москві її мала представляти згадана вище «трійка».

Спроба третя. Оновлена УСРР. У зв'язку з втратою України перед Кремлем знову постало питання про формальну ліквідацію української радянської держави як такої. «Українське питання» в листопаді було винесено на розгляд ЦК РКП(б). Одним із варіантів його розв'язання у Кремлі бачили вже згадане повне «злиття» УСРР з РСФРР.

14 листопада 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило: «Влаштувати на початку майбутнього тижня об'єднане засідання Політ. і оргбюро з доповідачами від трьох течій, доручивши тов. Крестинському запросити в якості таких тт. Попова, Раковського і Дробніса. Якщо останній не цілком підтримує повне злиття з Росією, то після обговорення питання з Семеном Шварцом запросити більш переконаного прибічника такого погляду»⁸⁴. Однак аналіз ситуації в Україні та популярність національних гасел спонукали Кремль із суто прагматичних мотивів зачекати зі спробою втілити цю ідею, адже вона, як зазначав у своїх «тезах з українського питання» Х. Раковський, «принесе нам лише великі внутрішні і міжнародні ускладнення»⁸⁵.

29 листопада ЦК РКП(б) затвердив постанову «Про Радянську владу на Україні», у якій зазначалося: «РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР»⁸⁶. Але формального визнання самостійності знову не відбулося. Натомість як у цій партійній постанові, так і в рішенні VII Всеросійського з'їзду рад (5—9 грудня 1919 р.), незважаючи на відсутність юридичних підстав, було зазначено, що «нині відносини між Українською Соціалістичною Радянською Республікою і РСФРР визначаються федеративним зв'язком»⁸⁷.

Водночас у пропагандистській роботі тезу про незалежність УСРР широко використовували. Навіть сам В. Ленін у відомому «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» зазначав: «Незалежність України визнана і ВсеЦВІКом (Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом) РСФРР (Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки) і Російською Комуністичною партією більшовиків»⁸⁸, хоча таке твердження відверто суперечило реаліям.

Не менший, а часом і більший вплив на формування пробільшовицьких симпатій серед українців мали проукраїнські гасла Льва Троцького. Щоб переконати «трудолюбиві маси» в тому, що наступ Червоної армії не означає ліквідацію української державності, 30 листопада 1919 р. було видано «Наказ Голови Рев-

⁸⁴ РДАСПІ. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 38. Арк. 1.

⁸⁵ РДАСПІ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 11782. Арк. 12.

⁸⁶ Резолюція ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні. *В.І. Ленін про Україну*. Ч. II: 1917—1922. Київ, 1969. С. 359.

⁸⁷ *Политика Советской власти по национальным делам за три года. 1917 — XI.1920*. Москва, 1920. С. 12.

⁸⁸ Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним. *В.І. Ленін про Україну*. Ч. II: 1917—1922. Київ, 1969. С. 404.

військади Республіки тов. Троцького червоним військам, що вступають у межі України». 2 грудня командування Південного фронту розпорядилося «прочитати наказ в усіх ротах, ескадронах, батареях та командах». Найближчими днями його було опубліковано в пресі. У першу публікацію, виявлену нами в російській газеті, закралася «обмовка за Фрейдом»: редакція бажане видала за дійсне, і замість слів про те, що трудящі самі оберуть, як їм «жити с Советской Россией», у Петрограді надрукували «жити в Советской России»⁸⁹.

Ключовою і найбільш привабливою для українців у цьому наказі була теза про те, що «Україна — це земля українських робітників і трудових селян, лише вони мають право господарювати на Україні, правити нею і будувати у ній нове життя... Пам'ятайте твердо: ваше завдання не підкорення України, а звільнення її». Завершувався наказ непересічним для більшовицької влади і неможливим для початку 1919 р. гаслом: «Хай живе вільна незалежна Радянська Україна!»⁹⁰.

Наказ сприяв посиленню симпатій українців до радянської влади. Тактика більшовиків засадниче відрізнялася від дій білих, які прямо заперечували державні права України. Це й зумовило перемогу більшовиків. Невідповідність же дій гаслам українці вважали тимчасовим непорозумінням, яке з часом буде розв'язано у проголошеному в наказі напрямі. До характерної для більшовицької національної політики принципової відмінності між формою та змістом українці ще не призвичаїлися і сприймали гасла за щирю правду.

Невдовзі після нового наступу Червоної армії на Україну вищі урядові структури УСРР було формально відновлено. У грудні функції органу вищої влади перебрав на себе Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком), який було створено у складі п'яти осіб — трьох більшовиків, одного боротьбиста та одного борьбиста. Незважаючи на незалежницькі реляції, практична діяльність цього органу мала протилежне спрямування. Саме Всеукрревком 27 січня 1920 р. видав постанову «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР», у якій, з посиланням на неіснуючий документ, зазначалося: «В розвиток угоди Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 1 червня 1919 року про об'єднання діяльності обох Республік, надалі до остаточного оформлення взаємовідносин останніх, оголошується: 1. Всі декрети і постанови У.С.Р.Р., що торкаються органів влади і підвідомчих установ, зв'язаних з вищезазначеною угодою (а саме: Військові, ВРНГ, Продовольства, Працесоцзабезу, Шляхів Сполучення, Пошти и Телеграфу та Фінансів) касуються і замінюються декретами Р.С.Ф.Р.Р. Останні набувають чинності і ї підлягають негайному виконанню»⁹¹.

⁸⁹ Не покорення, а звільнення. *Красный Балтийский флот*. 1919. 4 декабря. Про цей наказ та реакцію на нього див.: Єфіменко Г. «Україна не для українців»? Як Троцький з «партизанськими бандами» боровся. *Деловая столица*. 2019. 2 грудня. URL: <https://www.academia.edu/41237479/> (дата звернення: 20.11.2020).

⁹⁰ *Бюллетень Организационного бюро Центрального Комітету Коммунистической партии (большев.) Украины*. № 3—4. 12 декабря 1919 года.

⁹¹ Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР. *Збірник Указонень та Роспоряджень Всеукраїнського Революційного Комітету*. № 1. Ст. 7.

У Кремлі на той час майбутнє України бачили не інакше, як у складі РСФРР. У постанові Всеросійського ЦВК від 7 лютого 1920 р. «Про створення комісії з розробки питань федеративного устрою РСФРР», представником України в якій було призначено Х. Раковського, про особливе становище України не йшлося. Натомість було зазначено: «Встановлення нормальних відносин між Російською Соціалістичною Федеративною Республікою і **автономними радянськими республіками, які входять до її складу**, і, взагалі, неросійськими національностями, своєчасне задоволення їх потреб і вироблення форм державних відносин між частинами, що **входять до Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки** (виділення в цитаті наше. — *Авт.*), є одним з найважливіших завдань Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету»⁹².

Реорганізація Всеукрревкому в РНК та Президію ВУЦВК, яка відбулася 19 лютого 1920 р., дещо замаскувала наміри з ліквідації української радянської державності. Однак курс на «злиття» не було змінено. Кремль бачив Україну у статусі щонайбільше автономії, тобто позбавленої державності адміністративної одиниці у складі РСФРР⁹³. Вагомим кроком на шляху втілення такого бачення на практиці видавалися рішення IV Всеукраїнського з'їзду рад (16—20 травня 1920 р.) у Харкові. У резолюції з приводу відносин між УСРР та РСФРР зазначалося: «4-й Всеукраїнський з'їзд Рад заявляє, що УСРР, зберігаючи свою державну конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Республіки»⁹⁴.

З'їзд доручив «будучому Центральному Виконавчому Комітетові вести і далі ту саму політику тіснішого єднання», для чого було запропоновано ввести до складу Всеросійського ЦВК 30 представників від УСРР. Ці рішення у Кремлі сприймалися як формальне підтвердження входження України до складу РСФРР. Цілком буденно на наступному за Всеукраїнським з'їздом рад пленарному засіданні Всеросійського ЦВК після заслуховування доповіді Г. Петровського було ухвалено «включити до складу Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету 30 членів Українського Центрального Виконавчого Комітету»⁹⁵.

В одному з листів до політбюро ЦК РКП(б) нарком закордонних справ РСФРР Г. Чичерін зазначав, що «4-й з'їзд Українських рад висловився за входження України до РСФРР»⁹⁶. З українського боку для завершення «об'єднувачого» процесу планували підготувати зміни до Конституції УСРР. Президія ВУЦВК розробила проєкт відповідної постанови про «надання представлення П'ятому

⁹² 7 февраля. Постановление ВЦИК об образовании комиссии по разработке вопросов федеративного устройства РСФСР. *Декреты советской власти*. Т. VII: 10 декабря 1919 — 31 марта 1920. Москва, 1968. С. 205.

⁹³ Про статус УСРР у 1920 р. див.: Єфіменко Г. *Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік* / Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Інститут історії України, 2012.

⁹⁴ Про державні взаємовідношення між УСРР та РСФРР. *Збір законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України і Уповноважених РСФРР* (далі — 33 України). 1920. Ст. 245.

⁹⁵ *Декреты советской власти*. Т. IX: июнь-июль 1920 г. Москва, 1978. С. 106.

⁹⁶ РДАСПІ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 314. Арк. 67.

Всеукраїнському З'їзду Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських депутатів про необхідність внесення змін до Конституції УСРР». Серед запропонованих у ньому новацій було положення про те, що «УСРР входить на основі добровільної згоди, котра може бути в будь-який час змінена сторонами, що домовляються, до складу Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки та має своє представництво у всіх федеративних органах»⁹⁷. Тобто йшлося вже про «Російську», а не «Всеросійську» федеративну республіку. Водночас УСРР намагалася хоча б формально залишити за собою право відмовитися від такого об'єднання, яке вже у Договорі про створення СРСР трансформувалося у право на вихід зі складу СРСР.

Цей проєкт не було реалізовано. Важливим чинником відмови від планів якнайскорішої автономізації України став зовнішній фактор. 12 жовтня 1920 р. у Ризі було укладено перемир'я між РСФРР та УСРР з одного боку і Польщею з іншого. Відповідно до статті 1 договору, «обидві сторони, що домовляються, відповідно до принципу самовизначення народів, визнають незалежність України та Білорусії»⁹⁸. Зовнішній чинник був посилений внутрішнім — характерна для 1920 р. надцентралізація виявилася неефективною в управлінні економікою. У Кремлі вирішили змінити підходи — замість формалізації входження УСРР до складу Росії було вирішено формально визнати її незалежність і укласти союз, який мав деякі ознаки міждержавного.

На порядку денному пленуму ЦК РКП(б), що відбувся 7—9 грудня 1920 р., як і роком раніше, стояло «українське питання». Тепер воно звучало так: «Про врегулювання міжнародних і правових відносин між РСФРР та УСРР»⁹⁹, тобто вже у самій постановці питання російською стороною визнавалася суб'єктність радянської України, формального визнання якої на той час ще не відбулося. Було вирішено «доручити комісії із т.т. Чичеріна, Каменева, Раковського розробити і внести в ЦК проєкт постанови про врегулювання міжнародних і правових відносин між РСФРР і УСРР. Скликання комісії доручити т. Раковському»¹⁰⁰.

Українська сторона поставилася до підготовки договору з усією відповідальністю — розробити пропозиції було долучено Миколі Скрипнику. Завдяки наполяганню УСРР до наявного в проєкті положення про те, що «об'єднані Народні Комісаріати обох Республік входять до складу Ради Народних Комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Республіки і мають в Раді Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської республіки своїх уповнова-

⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 1.

⁹⁸ Договір о перемирії и прелиминарных условиях мира между РСФСР и УССР, с одной стороны, и Польшей — с другой. *Документы внешней политики СССР*. Т. 3. Москва: Госполитиздат, 1959. С. 246.

⁹⁹ Повестки дня пленарных заседаний Центрального комитета РКП(б), ВКП(б): март 1919 — февраль 1941. Пленумы ЦК РКП(б) IX созыва (апрель 1920 — март 1921). *Путеводитель по фондам и коллекциям документов КПСС (25 октября (7 ноября) 1917 — август 1991 гг.)*. Вып. 4. Москва, 2008. С. 371—372.

¹⁰⁰ РДАСПІ. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 42. Арк. 14.

жених», у кінцевому варіанті Договору було додано вкрай важливе для УСРР формулювання: «яких затверджує і контролює український ЦВК і з'їзд Рад»¹⁰¹.

24 грудня розроблений комісією за участі Х. Раковського проект Договору було розглянуто на пленумі ЦК РКП(б). З його назви вилучили слово «федеративний»¹⁰², ймовірно, через різне розуміння терміна. Адаже для Росії він означав входження до складу РСФРР, а для України — створення нового державного об'єднання, де радянські Україна і Росія виступали б як рівноправні суб'єкти і в назві якого не було б слова «Росія». Договір було укладено 28 грудня 1920 р. після узгодження в основних наркоматах РСФРР. З російського боку його підписали Г. Чичерін як нарком закордонних справ та В. Ленін як голова РНК, з українського — Х. Раковський, який обіймав обидві зазначені посади в уряді УСРР. Наступного дня Договір було ратифіковано Всеросійським з'їздом рад, який саме завершував свою роботу у Москві. З українського боку ратифікація відбулася у березні 1921 р. на V Всеукраїнському з'їзді рад.

У преамбулі Договору наголошувалося на взаємному визнанні незалежності й суверенності обох договірних сторін, а в пункті II йшлося про те, що «з самого факту старої приналежності території У.С.Р.Р. до бувшої Російської Імперії для У.С.Р.Р. не витікає ніяких зобов'язань до кого б то не було», відповідно, й щодо Росії. Згідно з пунктом III, з метою кращого функціонування союзу двох незалежних держав об'єднаними оголошувалися такі комісаріати: «1) Військових та Морських Справ, 2) Вища Рада Народнього Господарства, 3) Зовнішнього Торгу, 4) Фінансів, 5) Праці, 6) Шляхів та 7) Пошт і Телеграфів»¹⁰³. Реально повноваження української сторони у сфері діяльності названих наркоматів відчутно збільшувалися, оскільки при РНК УСРР створювалася посада Уповноваженого кожного з них і колегія, через які і здійснювалася діяльність в Україні, тоді як раніше цими сферами керували безпосередньо з Москви. Державні форми совітської України набували хоч якогось змісту.

Розбіжності в розумінні як договору, так і суті відносин між РСФРР та УСРР, стали головною причиною конфліктів, що виникали між Кремлем та Україною в наступні роки. На погляд Кремля нічого не змінилося, там підтримували висловлений Георгієм Чичеріним аргумент на користь підписання договору: «За іншою формулою публічного права можуть ховатися ті ж самі фактичні відносини»¹⁰⁴. А от українська сторона саме змін у ставленні до себе й вимагала. Згадане вище положення про затвердження і контроль над діяльністю уповноважених в об'єднаних комісаріатах видавалося українській стороні свідченням верховенства ВУЦВК у правничому полі радянської України.

¹⁰¹ Союзний робітничо-селянський договір між Російською соціалістичною радянською республікою і Українською соціалістичною радянською республікою. *Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів*. Харків, 1932. С. 122.

¹⁰² РДАСПІ. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 48. Арк. 1.

¹⁰³ Про спілкуву умову між У.С.Р.Р. і Р.С.Ф.Р.Р. (резолуція). *Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р.* Ч. 3. Ст. 93.

¹⁰⁴ РДАСПІ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 67.

Підставою для непорозумінь у майбутньому нерідко ставало прагнення кожної зі сторін зблизити форму і зміст відносин. Українська сторона намагалася наповнити зазначені в Договорі форми реальним змістом, тоді як Кремль, після певного усталення більшовицької влади в Україні, брав за основу наявний (і найбільшою мірою характерний саме для 1920 р.) зміст і намагався наблизити до нього форми взаємин, тобто юридично позбавити УСРР державного статусу і, відповідно, управлінської автономії.

Укладення Договору між РСФРР та УСРР виходило далеко за межі двосторонніх відносин. Цей документ став своєрідним стандартом при формуванні відносин з іншими радянськими республіками. Приміром, уже 30 грудня Г. Чичерін надіслав листа членам політбюро ЦК РКП(б), у якому йшлося про те, що голова Раднаркому радянської Білорусії Олександр Черв'яков «вважає цілком доцільним застосувати до Білорусії ту ж систему, яка мається у нас стосовно України. Ми маємо піти назустріч самостійній течії в Білорусії, бо інакше інші нею оволодіють»¹⁰⁵. Власноручні ремарки В. Леніна на листі засвідчили його позицію щодо проблеми: «Черв'якову доручити спішно вироблення проекту детального листа ЦК РКП про Білорусію і декрету РНК про те ж (таємного)»¹⁰⁶.

Все було зроблено справді спішно — вже 16 січня 1921 р. Росія уклала такий (за українським зразком) договір з радянською Білорусією¹⁰⁷. Подібні договори було підписано і з іншими радянськими республіками, що виникли на території колишньої Російської імперії поза межами РСФРР і загальний контроль над якими Кремлю вдалося встановити. Однак цей шлях, за яким у пострадянській історіографії закріпилася назва «договірна федерація», виявився все ж таки перехідною формою. У липні 1923 р. усі незалежні радянські республіки (Вірменія, Грузія та Азербайджан вже у вигляді Закавказької Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки — ЗСФРР) на формально рівноправних засадах об'єдналися в СРСР.

Підсумок історії виникнення та еволюції радянських держав в Україні протягом 1917—1920 рр. можна передати формулою «від федерації російської до федерації міжрадянської». На перший погляд це може видатися поразкою української державності, насправді ж це не так. Як цілком слушно у 1964 р. зазначав Богдан Галайчук, «щоб український дипломат 1919—20 років міг приступити до аргументування права українського народу на державну незалежність, він мусів перш за все довести, що той народ таки справді існує, хоч він не фігурує ні в якому атласі чи в енциклопедіях, що коли не знайдете українців під «у», треба їх

¹⁰⁵ Лист Чичеріна до політбюро ЦК РКП(б) від 30 грудня 1920 р. РДАСПІ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 25726. Арк. 1.

¹⁰⁶ Н.Н. Крестинському для політбюро ЦК РКП(б). 30 или 31 декабря 1920 г. Ленин В.И. *ПСС*. Т. 54. С. 436.

¹⁰⁷ Союзный рабоче-крестьянский договор между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Социалистической Советской Республикой Белоруссии. 16 января 1921. *Документы внешней политики СССР*. Т. 3. Москва: Госполитиздат, 1959. С. 475—477.

шукати під «м», при чому інформація, яка там подана, є фальшива, бо ніяких малоросів немає на світі, а є лише українці»¹⁰⁸. Станом же на кінець 1920 р. Україна утвердила у світі свою назву, встановила кордони, зберегла і навіть почала розвивати мову та культуру. Мало того, всі ці здобутки було визнано і затверджено у відповідних офіційних актах Росією, яка в дореволюційний період чинила цьому найзатятіший спротив.

Сам факт формального невходження України до складу Росії означав збереження народженої в 1917 р. української державності. Поразка УНР не була цілковитою, українці досягли навіть більшого, ніж сподівалися на початку революції. Більшовикам зрештою довелося не лише перехопити, а й практично утвердити, принаймні формально, основні ідеї українського національно-визвольного руху. Тобто внаслідок національно-визвольних змагань Україна хоча й залишалася поневоленою, але перетворилася на державну націю (нація — політично організований народ). І зберегла (а в 1945 р. навіть зміцнила, ставши одним із засновників ООН) цей статус до 1991 р., коли стала вже справді незалежною державою.

¹⁰⁸ Галайчук Б. УРСР як забороло проти «злиття націй». *Сучасність*. 1964. № 8. С. 86—87.

КРИМ У ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917—1920 рр.

У буремні роки революції і російської громадянської війни різноманітні політичні режими змінювали один одного в Криму з калейдоскопічною швидкістю. Півострів контролювався спочатку Російською республікою на чолі з Тимчасовим урядом, тричі — радянською Росією, двічі — білогвардійською Росією, а також Німеччиною і державами Антанти. У кінцевому підсумку після поразки Білого руху в громадянській війні Крим став частиною Росії в статусі автономної республіки.

Восьмиразова зміна політичних режимів мала тяжкі наслідки для багатонаціонального населення Криму. Громадянська війна набувала тут найгостріших форм. Найбільше постраждало від неї автохтонне населення — кримли (кримські татари). Не менших втрат, вимірюваних десятками тисяч, зазнали біженці з Центральної Росії, які переховувалися в Криму від більшовицького терору. Всі, хто не зміг або не побажав емігрувати разом з білогвардійськими військами в Туреччину, були безжально знищені переможцями, коли тут остаточно утвердилася радянська влада.

За переписом, здійсненим Таврійським губернським земством, населення Криму у складі Сімферопольського, Перекопського, Євпаторійського, Ялтинського і Феодосійського повітів та двох градоначальств (Севастопольського і Керч-Єнікальського) налічувало в 1917 р. 808,9 тис. осіб. За національностями воно розподілялося так ¹:

	Чисельність, тис. осіб	У відсотках
росіяни і українці	399,8	49,4
татари і турки	217,0	26,8
євреї і кримчаки	68,2	8,4

¹ Бененсон М.Е. *Экономические очерки Крыма*. Симферополь, 1919. С. 6.

німці	41,3	5,1
греки	20,1	2,5
вірмени	16,9	2,1
болгари	13,2	1,6
поляки	11,8	1,5
караїми	9,1	1,1
інші	11,5	1,5
Усього	808,9	100,0

Три найбільші національні групи визначалися за віросповіданням, щоб збільшити серед населення частку росіян. Сучасні дослідники визначають кількість українців у 1917 р. приблизно в 100 тис. осіб, або 12,4 %².

Провідною галуззю кримської економіки було сільське господарство. Перед початком світової війни 41 % землі (надільної або приватновласницької) перебував у розпорядженні селян, 40 % — дворян і купців, 19 % — вакуфів, казни, царської сім'ї, міст³. 40 % селянських господарств землею не володіли і змушені були орендувати її у великих власників. Серед німецьких колоністів безземельних майже не було, тоді як дві третини татарських господарств землі не мали. Земельними масивами обсягом понад сто десятин володіли 11,5 % господарств, і їм належало більш як 90 % приватновласницьких земель⁴. Внаслідок таких перекосів у землекористуванні на півострові з особливою силою загострювалися як соціальні проблеми, так і міжнаціональні суперечності. Об'єктивна ситуація свідчила про перспективу розгортання революційних подій з активізацією національно-визвольного руху кримськотатарської громади і потужний потенціал земельного, тобто селянського, питання. Проте не меншу, а можливо, й більшу роль у подальших подіях відіграв Чорноморський флот, який налічував 40 тис. матросів і солдатів⁵. І, нарешті, в історії Криму доби революції і громадянської війни надзвичайно вагому роль відігравали зовнішньополітичні чинники й зовнішні агенти впливу.

Розстановка політичних сил. Найбільший вплив серед партій Державної Думи мала партія конституційних демократів Павла Мілюкова, перейменована після падіння самодержавства на партію народної свободи. Загалом по країні у 1917 р. налічувалося до 70 тис. кадетів, зокрема в Криму — до 2 тис. Їх основною опорою була ліберальна інтелігенція. Найбільший авторитет в Криму мали М. Богданов, С. Крим, Д. Пасманік⁶.

² Буров Г.М. *История Крыма с древнейших времен до наших дней (в очерках)*. Симферополь, 2006. С. 285.

³ Див.: Іванець А. *Кримська проблема в діяльності УНР періоду Директорії (кінець 1918—1920 рр.)*. Симферополь, 2013. С. 12.

⁴ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. *Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму*. Симферополь, 2008. С. 16.

⁵ Кульчицький С., Якубова А. *Кримський вузол*. Київ, 2019. С. 103.

⁶ Королев В.И. *Возникновение политических партий в Таврической губернии*. Симферополь, 1993. С. 21.

Серед радянських партій найбільш впливовими були соціалісти-революціонери, які спиралися на селян, а також на солдатів і матросів переважно селянсько-го походження. У жовтні 1917 р. чисельність севастопольської організації есерів досягла 30 тис. осіб⁷. Кількість меншовиків наприкінці року в межах усієї Таврійської губернії (включно з трьома материковими повітами) не перевищувала тисячі осіб. Восени ЦК РСДРП(б) відрядив до Криму для зміцнення більшовицької організації досвідчених працівників — Н. Островську, Ю. Гавена, С. Новосельського, М. Пожарова, Я. Гарвацького. У жовтні чисельність кримських більшовиків досягла 1 871 особи⁸.

У березні в Севастополі сформувалася організація українських есерів на чолі з К. Величком. Місяцем пізніше аналогічна організація з'явилася в Феодосії. Влітку в Севастополі виникла організація УСДРП.

У квітні 1917 р. на з'їзді кримських мусульман в Сімферополі було створено Мусвиконком, очолений Номаном Челебіджиханом (Челебі Челебієвим). Мусульмани могли відчужувати своє рухоме або нерухоме майно, зокрема землю, у вакуф, тобто на користь богаділень, мечетей, шкіл, добродійних установ. Вакуфне майно, яке перебувало з дореволюційних часів під управлінням уряду (88 тис. десятин землі, півтори тисячі різних споруд тощо), було передано в управління Мусвиконкому. Комісаром Вакуфної комісії було обрано Джафера Сейдамета. На вимогу Ч. Челебієва О. Керенський повернув з фронту деякі військові частини, які склалися з кримських татар, а потім погодився й на формування в Криму невеликої кількості національних збройних сил — так званих ескадронів⁹.

У липні 1917 р. виникла політична партія кримли «Міллі Фірка» (Національна партія) і почав виходити її друкований орган — газета «Міллет» («Нація»). Керівний склад партії практично збігався з керівництвом Мусвиконкому: Ч. Челебієв, Дж. Сейдамет, С.-Дж. Хаттатов, А.-С. Айвазов, А. Озенбашли та ін.

Кримські татари негативно сприйняли більшовицький переворот у Петрограді. 13 листопада меншовики та есери Сімферопольської ради робітничих депутатів і татари дійшли згоди щодо створення Кримського революційного штабу, очоленого Дж. Сейдаметом. Основу його збройних сил становили кримськотатарські ескадрони. Загальна їх чисельність сягнула 5 тис. осіб¹⁰.

Наслідуючи приклад Сімферопольської ради, ради в Керчі, Євпаторії і Феодосії прийняли постанови про невизнання Ради народних комісарів. Натомість контрольована більшовиками Севастопольська рада заявила про взяття влади в свої руки і почала встановлювати контроль над кораблями, підприємствами і військовими частинами.

⁷ Королев В.И. *Таврическая губерния в революциях 1917 года (политические партии и власть)*. Симферополь, 1993. С. 9.

⁸ Аникеев В.В. *Деятельность ЦК РСДРП(б) — РКП(б) в 1917—1918 годах. Хроника событий. Октябрь 1917 — октябрь 1918*. Москва, 1974. С. 521.

⁹ *Крим в етнополітичному вимірі*. Київ, 2005. С. 124—125.

¹⁰ Бикова Т.Б. *Створення Кримської АСРР (1917—1920 рр.)*. Київ, 2011. С. 57.

25 (12) листопада в Таврійській губернії відбулися вибори депутатів Установчих зборів. Політичний портрет обраних депутатів виявився таким: семеро есерів — Н. Алясов, В. Бакута, Д. Головка, С. Зак, С. Никонов, І. Попов, П. Толстов, один український есер — В. Салтан, двоє більшовиків — І. Бунаков (Фондамінський), Н. Островська, п'ятеро кримських татар — А.С. Айвазов, У. Боданінський, А. Озенбашли, Дж. Сейдамет, С. Хаттатов. За партійними списками більшість виборців (52,2 %) підтримала есерів, кадети здобули 6,8 % голосів, більшовики — 5,5 %, меншовики — 3,3 %. За національними списками перемога дісталася кримським татарам — 11,9 %, далі йшли українці — 10,7 %, німці — 4,8 %, євреї — 2,4 %¹¹.

9 грудня 1917 р. в Бахчисараї відкрився Курултай, роботою якого керували лідери Мусвиконкому. Він розпочався як установчі збори кримськотатарського народу і проголосив себе постійно діючим органом влади — кримськотатарським парламентом. Мусвиконком передав Курултаю свої повноваження. 26 (13) грудня Курултай проголосив Кримську Народну Республіку і ухвалив текст її конституції. Керуючись гаслом Мусвиконкому «Крим для кримців», керівники Курултаю визнавали, що вони прийняли конституційні норми, які можуть не відповідати нормам, звичним для решти мешканців, але інших норм поки що не існувало.

Курултай обрав національний уряд — Директорію у складі п'яти осіб: Ч. Челебєєва (голова і управління юстиції), Дж. Сейдамета (внутрішні та військові справи), А. Озенбашли (освіта), С. Хаттатова (фінанси й вакуфи) і А. Шукри (релігійні справи). Одразу після створення Директорія запевнила, що всіма силами й засобами буде сприяти скликанню кримських установчих зборів.

Одночасно з Курултаєм в Сімферополі працював губернський з'їзд представників міського і земського самоуправління, рад робітничих і солдатських депутатів, профспілок, національних організацій, зокрема Мусвиконкому та українських. Уже стало відомо, що на Всеросійських установчих зборах перемогли есери. Тому на губернському з'їзді панували оптимістичні настрої. Вважалося, що більшовики після свого провалу на виборах змушені будуть передати владу Установчим зборам, які сформують есерівський уряд. Однак більшовики, як відомо, уклали тимчасовий союз з лівими есерами і розігнали в середині січня 1918 р. Установчі збори. На цьому й закінчилася Російська революція.

Губернський з'їзд створив тимчасовий, до початку роботи Всеросійських установчих зборів, орган управління губернією — Раду народних представників. До її складу увійшли також представники від національних організацій: по три від татар та українців, по два — від євреїв (з кримчаками), німців і росіян, по одному — від греків, вірмен та естонців. Раді був підпорядкований штаб Кримських військ.

Тим часом більшовики створили у щойно захопленому Харкові радянський уряд України і під його прикриттям почали просуватися до Києва, щоб повалити Центральну Раду. В ніч на 29 грудня в Севастополі було сформовано ревком у

¹¹ Королев В.И. *Таврическая губерния в революциях 1917 года*. С. 31.

складі 18 більшовиків і 2 лівих есерів, який оголосив, що ради робітничих, солдатських і селянських депутатів втрачають свої повноваження і влада до обрання нового складу рад переходить до нього і організованих ним ревкомів¹².

Отже, в Криму претендували на владу одночасно три політичні сили: Директорія, Рада народних представників і Севастопольський ревком. Рада представників виявилася цілком аморфною організацією, а Директорію паралізувало суперництво між лівими радикалами (А. Боданінський, С. Ідрисов), які співчували більшовикам, та правою течією Дж. Сайдамета, яка перебувала на антибільшовицьких позиціях. Ч. Челебієв не зміг об'єднати обидві течії і самоусунувся від керівництва. Кримськотатарський уряд очолив Дж. Сейдамет.

Діючи терористичними методами, Севастопольський ревком 27 січня 1918 р. ліквідував Раду народних представників, а 30 січня — Курултай. Ю. Гавен у листі, адресованому в грудні 1920 р. члену політбюро ЦК РКП(б) М. Крестинському, нагадав про тодішні методи утвердження радянської влади: «У січні 1918 р. я, користуючись владою голови Севастопольського військово-революційного комітету, наказав розстріляти більше шестисот офіцерів-контрреволюціонерів»¹³.

9 лютого 1918 р. Центральна Рада уклала з державами Четверного союзу мирний договір, після чого Німеччина і Австро-Угорщина почали наступ в Україні. Тому УНР самим своїм існуванням відрізала Крим від Росії. 21 березня в кордонах півострова було проголошену Соціалістичну Радянську Республіку Тавриди.

Однак спроба більшовиків оголосити Республіку Тавриди незалежною державою не спрацювала. Відведений їй строк життя залежав від швидкості просування німецьких військ. 18 квітня німці перейшли Перекоп. Попереду них рухалася Кримська група армії УНР, очолювана Петром Болбочаном.

Керівництво Республіки Тавриди на чолі з А. Слуцьким прибуло в Ялту, але виявилось, що присланий за ними міноносець прийшов в Алушту. По дорозі в Алушту вся верхівка більшовицької «республіки» натрапила на татарський загін і була розстріляна.

Відродження Курултаю. Дізнавшись про німецький наступ, татари одразу ж підняли антибільшовицьке повстання. Однак командир армійського корпусу генерал Р. фон Кош запровадив військовий стан і наказав місцевим мешканцям здати зброю під загрозою смертної кари. Земський діяч князь Володимир Оболенський згадував пізніше: «Німці, з якими ми воювали впродовж трьох років, наші вороги, завойовники Росії, прийшли сюди нашими визволителями. У цьому є щось нескінченно принизливе для національного почуття і національної гідності. А між тим, це було, безсумнівно, так. Німці — наші рятівники. Адже якби вони забарилися на декілька днів, більшовики почали б облогу на татар і нещадно з ними розправилися б. У цій бійні ледве чи вижили б і ми. Нас би розстріляли не тільки як буржуїв, але й як друзів повсталих татар, як зрадників Росії»¹⁴.

¹² Надинский П.Н. *Очерки по истории Крыма*. Ч. II. Симферополь, 1951. С. 49.

¹³ *Родина*. 1992. № 4. С. 100—101.

¹⁴ Оболенский В.А. Крым в 1917—1920 годы. *Крымский архив*. 1996. № 1. С. 76—77.

Коли німецькі війська перейшли Перекоп, в.о. наркома закордонних справ РСФРР Г. Чичерін надіслав до Берліна ноту протесту, в якій уже не наполягав на тому, що республіка Таврида є окремою державою. «Просування в Крим, — твердив Чичерін, — є істотним порушенням Брестського миру, тому що є вторгненням в межі Радянської республіки»¹⁵. Посол Німеччини в Москві граф В. Мірбах відповів на це так: «Питання про Крим, який до цього часу належав Таврійській губернії, буде предметом російсько-українських переговорів»¹⁶. Ці переговори було передбачено умовами Брестського договору з Росією. Одночасно німці нагадали Центральній Раді, що III Універсалом вона відмовилася від претензій на Крим. Коли українські роз'їзди П. Болбочана наблизилися до Севастополя, Р. Кош наказав йому припинити подальші операції. Телеграфні переговори з Києвом виявилися безрезультатними, і П. Болбочан змушений був відступити в район Мелітополя¹⁷.

29 квітня у Києві до влади прийшов ставленик німецького Генерального штабу гетьман Павло Скоропадський. Через тиждень він зайнявся долею Криму. У листі до посла Німеччини в Києві барона Ф. Мумма фон Шварценштайна він порушив питання про приєднання Криму до Української Держави і про передання їй Чорноморського флоту. Незабаром з аналогічною нотою до німецького уряду звернувся міністр закордонних справ Дмитро Дорошенко¹⁸. Однак німецькі дипломати вирішили затягувати справу з визначенням державної належності Криму.

Тим часом відродився розігнаний більшовиками Курултай. Його перше засідання у присутності генерала Р. Коша відбулося 10 травня. Новообраний глава кримськотатарського парламенту А.-С. Айвазов заявив: «Історичне та етнографічне право кримськотатарського народу, його півторасторічне рабство й ті численні жертви, що він поніс протягом трирічної війни й 14-місячної революції, дають йому право брати на себе ініціативу в організації влади у Криму». Разом з тим А.-С. Айвазов зазначив: «Відбудова Криму має відбуватися на засадах справедливості, тільки за цієї умови можна створити уряд, який буде вільно захищати інтереси всіх прошарків населення без різниці національностей»¹⁹.

18 травня Курултай затвердив підсумкову резолюцію щодо статусу Криму. Край мусив стати незалежною державою. Курултай оголошувався крайовим парламентом і мав поповнитися представниками інших народностей на виборах. Уряд мав створюватися на коаліційних засадах. Офіційними мовами проголошувалися російська і кримськотатарська. Офіційним прапором мав стати блакитний кок-

¹⁵ Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел Министерству Иностранных Дел Германии. Передана по радио 22 апреля 1918 г. *Документы внешней политики СССР*. Т. 1: 7 ноября 1917 г. — 31 декабря 1918 г. Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957. С. 255.

¹⁶ Копиленко О.А. *Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу*. Київ, 2002. С. 20.

¹⁷ Дорошенко Д. *Історія України 1917—1923 рр.* Т. 1: Доба Центральної Ради. Нью-Йорк, 1954. С. 381.

¹⁸ Там само. Т. 2: Українська гетьманська держава 1918 р. С. 211.

¹⁹ *Крым*. 1918. 15 мая.

байрак (прапор Чингізхана). Прем'єр-міністром було затверджено Дж. Сейдамета. Німецьке командування обіцяло уряду фінансову і збройну підтримку²⁰.

Переговори з кадетами виявили зовсім інше бачення майбутнього Криму. Кадети вважали півострів частиною Росії. Кримський уряд мав відмовитися від дипломатичних відносин з іноземними державами і власних збройних сил. На чолі уряду повинна стояти узгоджена з Курултаєм особа, але не Дж. Сейдамет²¹. Р. Кош зупинився на кандидатурі Сулеймана Сулькевича.

Уряд С. Сулькевича. Сулейман (Матвій) Сулькевич походив з литовських татар і був мусульманином. В роки Першої світової війни командував армійським корпусом, а під час Російської революції, коли виникли національні військові формування, очолив 1-й мусульманський корпус. До його уряду ввійшли діячі різних орієнтацій. Заступником прем'єра став князь С. Горчаков, який до революції працював таврійським віцегубернатором. Міністром фінансів, промисловості і торгівлі був банківський діяч граф В. Татіщев. Російський сенатор родом з литовських татар А. Ахматович був призначений міністром юстиції. Дж. Сейдамет очолив міністерство закордонних справ, А.-С. Айвазов став послом в Османській імперії²².

С. Сулькевич балансував між інтересами різних національних груп кримського населення, але не мав ілюзій щодо можливості утвердження Криму як самостійної держави. Його особиста позиція полягала в тому, щоб зберегти Крим для майбутньої небільшовицької Росії. Передавати півострів Українській Державі гетьмана П. Скоропадського він не бажав хоча б тому, що різко негативно ставився до усамостійнення України. Проте прем'єр-міністр діяв обережно, адже розумів, що насправді є лише маріонеткою в руках генерала Р. Коша. Тим часом у Берліні різні політичні сили не могли дійти спільної думки щодо способу заволодіння півостровом. Гетьманський уряд намагався спілкуватися з Сімферополем як з губернським містом, але С. Сулькевич ігнорував ці звернення. Тоді П. Скоропадський прийняв пораду Д. Дорошенка оголосити економічну блокаду півострова²³. 27 липня Київ припинив морське і залізничне сполучення з Кримом, а також поштовий зв'язок. Громадські організації Криму почали тиснути на С. Сулькевича, домагаючись переговорів з гетьманом про припинення блокади, яка загрожувала населенню голодом і руйнувала економіку півострова.

Ситуація остаточно визріла в першій половині вересня під час державного візиту гетьмана в Берлін. Невдачі на Західному фронті змусили кайзера Вільгельма II переглянути свою позицію і не заперечувати проти приєднання Криму до України. В Берліні Скоропадський зустрівся з графом В. Татіщевим і дійшов висновку, що той «абсолютно змінив свої погляди на кримське питання», після

²⁰ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. *Без победителей*. С. 374—375.

²¹ Оболенский В.А. Крым в 1917—1920-е годы. *Крымский архив*. 1994. № 1. С. 78.

²² *Борьба за Советскую власть в Крыму*. Т. 2: Май 1918 — ноябрь 1920. Симферополь. 1961. С. 47.

²³ Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918)*. Ч. 3. Львів, 1923. С. 36.

чого передав своїм міністрам розпорядження призупинити блокаду²⁴. Наприкінці вересня до Києва прибула представницька делегація на чолі з А. Ахматовичем. Виснажливі переговори завершилися лише 12 жовтня, коли уряд С. Сулькевича прийняв усі умови української сторони, але зажадав відстрочки в підписанні угоди про об'єднання Криму з Україною до розгляду її Курултаєм та іншими національними організаціями.

Однак друга половина жовтня і перша половина листопада були наповнені подіями, які перекреслили ці плани. У новій геополітичній ситуації, яка утворилася після перемоги Антанти у світовій війні, питання про приєднання Криму до Української Держави втратило актуальність. Загинула й сама Українська Держава гетьмана П. Скоропадського.

На авансцену політичної боротьби в Криму вийшла партія кадетів, яку С. Сулькевич свого часу усунув від участі в уряді. 15 жовтня в Гаспрі відбулася нарада керівників кадетів за участю одного з провідних російських промисловців П. Рябушинського. Обговорювалося питання про організацію влади після очікуваної поразки Німеччини і виведення з півострова німецьких військ. Наступного дня нарада продовжилася уже в Ялті. Тут йшлося про усунення С. Сулькевича і організацію кадетського уряду на чолі з Соломоном Кримом.

С. Крим, караїм за національністю, був успішним підприємцем, депутатом Державної Думи II і III скликань, членом Державної ради, гласним Таврійського губернського земського зібрання. Упродовж багатьох років він обстоював інтереси кримських татар, які делегували його до Державної Думи. Тому керівники кримської кадетської організації були переконані, що на посаді прем'єр-міністра він знайде спільну мову з татарами.

18—20 жовтня в Сімферополі відбувся з'їзд губернських гласних, міських голів і представників земських управ, який затвердив таку програму дій: «відтворення єдиної Росії і скликання Установчих зборів; відновлення громадянських свобод, розпущених міських і земських самоуправлінь, скликання крайового сейму на підставі загального, прямого, рівного і таємного виборчого права; вибір глави тимчасового уряду за згодою з усіма політичними партіями, представленими на з'їзді»²⁵. З'їзд висловився за негайне відсторонення С. Сулькевича від влади і доручив формування уряду С. Криму.

У ці тижні на ситуацію в Криму вплинули три події. 30 жовтня Антанта і Османська імперія уклали перемир'я, що передбачало вільний прохід військових кораблів союзників через Дарданелли і Босфор у Чорне море. 11 листопада Антанта і Німеччина уклали перемир'я, яке означало завершення світової війни. 13 листопада Раднарком анулював Брестський мирний договір, після чого радянська Росія почала підготовку до вторгнення в Україну і Крим.

²⁴ Скоропадський П. *Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918*. Київ, 1995. С. 280.

²⁵ Редькіна О.М. *Кримський крайовий уряд генерал-лейтенанта С. Сулькевича (червень—листопад 1918 р.)*. *Історико-правове дослідження*. Дис. ... канд. юрид. наук. Сімферополь, 2003. С. 177.

У першій половині листопада у німецьких військ в Криму залишався лише один інтерес. Кадет, у минулому член Державної Думи І скликання адвокат М. Винавер згадував пізніше: «Генерал Кош розпоряджався відправкою в Берлін щоденних поїздів, навантажених обстановкою імперських палаців і яхт, різноманітним фортечним і портовим майном Севастополя. Солдати-німці щоденно відправляли рідним маленькі посилки з хлібом та іншими продуктами краю»²⁶. 12 листопада німецьке командування почало виводити свої війська з Криму. Через два дні воно офіційно сповістило Таврійську земську управу про усунення уряду С. Сулькевича.

15 листопада С. Крим сформував свій уряд. Представниками кадетів у ньому були С. Крим (який залишив за собою міністерство землеробства і крайового майна), М. Богданов (міністр зовнішніх справ) і В. Набоков (міністр юстиції). Міністр народної освіти і віросповідань С. Никонов був правим есером, міністр праці П. Боровський — членом плехановської «Єдності», міністр фінансів О. Барт, міністр продовольства, торгівлі і промисловості О. Стевен і військові міністри — безпартійними²⁷.

16—20 листопада в Яссах відбулася конференція представників російських організацій за участю М. фон Дітмара, А. Кривошеїна, П. Мілюкова, П. Рябушинського та інших впливових діячів дореволюційної доби. Вони звернулися до послів Антанти в Румунії з проханням надати військову допомогу у справі відродження «єдиної і неподільної Росії». Антанта чекала такого звернення, яке легітимізувало вже прийняті її керівництвом рішення втрутитися в громадянську війну в Росії. 26 листопада в Севастопольську бухту увійшла англо-французька ескадра у складі 3 дредноутів, 8 крейсерів, 12 міноносців і великої кількості транспортів. У грудні на вимогу Антанти уряди Італії і Греції також надіслали свої кораблі. Чисельність військ союзників у Криму досягла 10 тис. осіб²⁸.

Коли ескадра союзників зосередилася на рейді Севастополя, крайовий уряд С. Крима у повному складі прибув на борт англійського дредноута «Сьюперб». Звертаючись до командувача ескадри адмірала С. Калторна, С. Крим заявив, що програма його уряду «ставить першим завданням боротьбу з анархічними і більшовицькими елементами, відтворення Росії єдиною і неподільною, національне відродження»²⁹. Адмірал запевнив його в підтримці союзників. Однак Антанта не бажала брати участь у громадянській війні, обмежуючись допомогою білогвардійцям зброєю, боєприпасами та амуніцією.

Одночасно з прибуттям збройних сил Антанти у Криму висадилися підрозділи Добровольчої армії. А. Денікін розмістив на півострові лише одну піхотну

²⁶ Винавер М. *Наше правительство (Крымские воспоминания 1918—1919 гг.)*. Париж, 1928. С. 3.

²⁷ Состав правительств Крыма периода гражданской войны. *Известия Крымского республиканского краеведческого музея*. 1995. № 11. С. 13—14.

²⁸ Гарчев П.І., Овод В.В. Про створення Кримської Радянської Республіки в 1919 р. *Український історичний журнал*. 1992. № 4. С. 22.

²⁹ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. *Без победителей*. С. 430.

дивізію генерала О. Корвін-Круковського. Вона розташовувалася в містах невеликими гарнізонами.

Крайовий уряд пишався відсутністю цензури і запевняв громадськість, що гарантуватиме демократичні свободи. Однак під тиском білогвардійських генералів — спочатку О. Корвін-Круковського, а потім О. Боровського, які втручалися у внутрішнє життя, незважаючи на запевнення Денікіна в протилежному, міністри почали застосовувати антидемократичні заходи. В. Набоков (батько славетного російсько-американського письменника) зауважив: «Всі члени кримського уряду багато зусиль присвятили боротьбі з адміністративними репресіями в дні царської влади, а тепер самим доводиться застосовувати їх»³⁰.

Один з керівників партії кадетів М. Винавер пояснював білогвардійські репресії так: «Добровольча армія не могла надіслати в Крим скільки-небудь значні сили. За своєю якістю загони, надіслані в Крим, особливо в Ялту, були такими, що поведінкою своєю викликали обурення всього мирного населення»³¹. Насправді він не розумів, що населення окупованих білогвардійцями районів обурювалося не моральними якостями військовослужбовців, а недолугою соціальною і національною політикою керівників Білого руху. Трагедія партії кадетів, яка боролася з самодержавством під час двох російських революцій, полягала в тому, що вона силою обставин і логікою подій перетворювалася на адвоката білогвардійців. Обурення переростало в озброєний спротив. Повстанські загони, які стихійно виникали в кримських горах ще за німецької окупації, почали множитися. Керівництво ними перебирали більшовицькі емісари. Демагогічна теза про право націй на самовизначення сприяла помітному полівінню кримськотатарського руху.

Кримська Радянська Республіка. 4 січня 1919 р. Л. Троцький підписав постанову Реввійськради РСФРР про створення Українського фронту під командуванням В. Антонова-Овсієнка. 5 лютого радянські війська зайняли Київ, у березні — Миколаїв³².

15 березня в Севастополі відбулася конференція правлінь профспілок, яка більшістю голосів прийняла запропоновану більшовиками резолюцію про загальний політичний страйк. Страйк придушили терором, однак кримські більшовики не відповіли на розстріл його ініціаторів, вичікуючи і пильно стежачи за подіями на фронті.

Група радянських військ, яка діяла на кримському напрямі, 29 березня захопила Генічеськ і вийшла до Чонгару і Перекопу. 4 квітня Задніпровська стрілецька дивізія під командуванням П. Дибенка та І. Федька захопила Перекоп і почала наступ у кількох напрямках, переслідуючи білогвардійців, які в паніці відступали.

19 квітня французькі комуністи організували бунт на кораблі «Франс». Наступного дня команди дредноутів «Мірабо» і «Жан Бар» також відмовилися підкорюватися своїм командирам. 1 травня французька ескадра залишила Севас-

³⁰ *Крымский вестник*. 1919. 18 февраля.

³¹ Винавер М. *Наше правительство (Крымские воспоминания 1918—1919 гг.)*. С. 203.

³² Бикова Т.Б. *Створення Кримської АСРР (1917—1921 рр.)*. С. 87.

тополь. Крим знову опинився під контролем Кремля. З осені 1918 р. всю роботу з організації підпільної боротьби в Криму ЦК РКП(б) поклав на ЦК КП(б)У.

Ще 31 березня при Кримському обкомі РКП(б), який тоді розміщувався у Мелітополі, виникло мусульманське бюро з метою «радянлізувати кримських татар, а через них — і країни Сходу»³³. Ця мета була віддзеркаленням позиції В. Леніна, який у 1919 р. підтримав національну революцію в Османській імперії, вважаючи, що вона сприятиме поширенню комуністичної революції на Схід. Радянська Росія почала надавати Туреччині допомогу валютою, матеріальними ресурсами і зброєю.

Питання про статус Криму політбюро ЦК РКП(б) розв'язало 23 квітня. Було визнано бажаним створити Кримську Радянську Республіку. 5 травня остаточно сформувався Кримський раднарком у складі наркома внутрішніх справ Ю. Гавена, наркома військових і морських справ П. Дибенка, наркома праці І. Полонського, наркома продовольства і торгівлі С. Вульфсона (Давидова), наркома юстиції І. Арабського, наркома закордонних справ С. Меметова, наркома освіти І. Назукіна, наркома землеробства С. Ідрисова, наркома фінансів Я. Городецького, наркома у справах національностей І. Фірдевса, керуючого справами А. Боданінського³⁴. З 12 членів уряду п'ятеро були кримськими татарами. Тривалі пошуки людини, яка могла б очолити уряд, не увінчалися успіхом. Тимчасовим головуючим був затверджений молодший брат В. Леніна Дмитро Ульянов, якому доручили наркомат охорони здоров'я і соцзабезпечення. На роль постійного керівника республіки Д. Ульянов не підходив через цілковиту відсутність організаторських здібностей і зловживання алкоголем.

Кримська Радянська Республіка вважалася формально незалежною державою зважаючи на наявність наркомату закордонних справ. Реальний статус політбюро ЦК РКП(б) так визначило у рішенні, датованому 28 травня 1919 р.: «Прийнято як директива, що уряд діє на правах губвиконкому, підпорядковуючись ВЦВК і відповідним наркомам за належністю, а обласний партійний комітет прирівнюється до губкому, пов'язаного безпосередньо з ЦК РКП(б)». Кримська армія підпорядковувалася Південному фронту «на правах дивізії»³⁵.

Проголошення окремої радянської республіки в Криму пояснювалося однією причиною: спробою уникнути повторної інтервенції Антанти. Однак Антанта більше не мала наміру воювати хоча б тому, що її солдати і матроси не бажали ризикувати життям заради утвердження при владі білогвардійців і швидко потрапляли в тенета більшовицької пропаганди. Проте, як і раніше, Антанта надавала всебічну матеріальну допомогу внутрішнім силам у Росії, які боролися з більшовиками, аби запобігти перекиданню більшовицької пошесті на свої країни.

³³ Галенко О. Крим у 20-х — на початку 50-х років: випробування тоталітаризмом. *Крим в етнополітичному вимірі*. С. 178.

³⁴ Бикова Т.Б. *Створення Кримської АСРР (1917—1921 рр.)*. С. 98.

³⁵ Там само.

Кримська армія була армією тільки за назвою: в ній налічувалося менш як 10 тис. бійців при 48 кулеметах і 25 гарматах³⁶. 18 червня в районі Коктебеля висадився білогвардійський десант під командуванням генерала Я. Слащова. Радянські війська, супроводжувані цивільною адміністрацією, почали швидко відступати на північ, щоб не бути відрізаними. Кримська Радянська Республіка відійшла у минуле, проіснувавши трохи більш як два місяці.

Крим в руках П. Врангеля. 3 липня 1919 р. А. Денікін розпочав наступ на Москву трьома арміями і незабаром заволодів територією з населенням у 42 млн осіб³⁷. Однак успіхи білогвардійців виявилися тимчасовими. У районі Орла Червона армія перейшла в контрнаступ. Денікінські війська відступали у трьох напрямках — на Північний Кавказ, Одесу і Крим. Армійський корпус добровольців генерала Якова Слащова відірвався від повстанців Нестора Махна і сховався за перекопськими укріпленнями. В лютому 1920 р. кораблі Антанти перевезли в Крим білогвардійські війська з Одеси, у березні — з Новоросійська. На півострові опинилися найбільш боєздатні частини Добровольчої армії. 3—4 квітня в Севастополі відбулося засідання військової ради, яка виступила за передачу повноважень головнокомандувача Збройних сил Півдня Росії генералу Петру Врангелю.

У відносинах з кримчанами і сотнями тисяч біженців, які наводнили Крим під час громадянської війни, П. Врангель дотримувався цивілізованих засад. Як зазначав один зі свідків, «у Криму не було ні погромів, ні грабунків з боку військових частин, які регулярно отримували своє постачання і не були змушені займатися самозабезпеченням, що становило одну з найбільших виразок 1919 року»³⁸. У спогадах П. Врангель піддав нищівній критиці військово-політичну програму А. Денікіна. «Не триумфальною ходою на Москву можна звільнити Росію, — писав він, — а створенням хоча б на клапті російської землі такого порядку і таких умов життя, що притягли б до себе всі помисли й сили народу, який стогне під червоним гнобленням»³⁹.

Протилежну А. Денікіну позицію П. Врангель зайняв у кримськотатарському питанні. Арешти діячів «Мілли Фірка» припинилися. Було відновлено в попередньому вигляді випуск газети «Міллет», з'явилися нові видання кримських татар російською і татарською мовами. Генерал дозволив провести з'їзд кримських татар у травні 1920 р., який розробив законопроект про самоуправління в духовно-релігійній, культурно-освітній галузях та завідуванні вакуфами. Однак голова уряду О. Кривошеїн зробив усе, щоб цей законопроект не було ухвалено. Це розчарувало керівників «Мілли Фірка» і змусило їх шукати контактів з більшовиками. Державний контролер в уряді П. Врангеля Н. Савич так охарактери-

³⁶ Крымская армия. *Гражданская война и военная интервенция в СССР*: энциклопедия. Москва, 1987. С. 312.

³⁷ Деникин А.И. *Поход на Москву*. Киев, 1990. С. 34.

³⁸ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. *Без победителей*. С. 270.

³⁹ *Воспоминания генерала барона П.Н. Врангеля (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г.)*. Ч. 2. Москва, 1992. С. 75.

зував позицію кримських татар: «Татари, не бажаючи піддавати своє життя небезпеці та сподіваючись мирно ужитися з червоними, заявляли, що залишаються нейтральними. При намаганні провести примусову мобілізацію вони віддавали перевагу втечі до лісу, до зелених, сподіваючись пересидіти до моменту вирішення суперечки між арміями, які боролися між собою»⁴⁰.

Аграрно-селянська політика П. Врангеля також була протилежною денікінській. Зазначалося, що землею має володіти «на засадах міцно закріпленої приватної власності якомога більша кількість осіб, які можуть вкладати в неї свою працю». Посередником між великими землеволодіннями й новими власниками мала бути держава, яка повинна викупити землю в поміщиків і передати її селянам у приватну власність за плату. Ціна однієї десятини землі встановлювалася в розмірі п'ятикратної вартості отриманого з неї середньорічного врожаю. Виплачувати за одержану землю державі селяни мали впродовж 25 років. Маєтки площею до 600 дес. у поміщиків не вилучали⁴¹. Закон про землю був продуманий і реалістичний, але міг діяти тільки в мирних умовах і не в межах окремо взятого півострова. Учасник його розроблення князь В. Оболенський у спогадах писав: «Я глибоко переконаний і тепер, що якби земельний закон, хоча б у тому вигляді, в якому його видав генерал Врангель 25 травня 1920 р., був виданий генералом Денікіним 25 травня 1918 р., то підсумки громадянської війни були б зовсім іншими»⁴².

Тим часом червоно-зелені партизани поширювали серед селян листівки, в яких, як розповідав М. Бабахан, «був наказ, щоб жодна людина не наважувалася йти на вибори до земств і не насмілювалася через врангелівські посередницькі комісії купувати землю; що ті, хто зараз за врангелівські папірці куплять землю, будуть занесені у спеціальний список і після приходу радянської влади у них заберуть як куплену землю, так і власну»⁴³. Більшовицька навала наближалася до півострова.

У вересні 1920 р. радянські війська, які боролися з білогвардійцями, було об'єднано в Південний фронт під командуванням М. Фрунзе. До нього увійшли чотири армії. Шансів на перемогу в 1920 р. у білогвардійців вже не було. Обурені продрозверсткою і забороною торгівлі українські селяни знову піднялися на боротьбу з радянською армією в тилу військ Південного фронту, але вони не стали союзниками Білого руху, пам'ятаючи денікінщину.

Припинення воєнних дій на радянсько-польському фронті дало можливість посилити Південний фронт додатковими військами, насамперед 1-ю кінною армією С. Будьонного. Х. Раковському і М. Фрунзе вдалося укласти угоду про спільні дії з Революційною повстанською армією України (махновців). У резуль-

⁴⁰ Савич Н. Крымский период (глава из воспоминаний). *Крымский музей*. 1994. № 2. С. 81.

⁴¹ *Борьба за Советскую власть в Крыму*. Т. 2: Май 1918 — ноябрь 1920. Симферополь, 1961. С. 247—248.

⁴² Оболенский В. *Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца*. Москва-Ленинград, 1928. С. 20. Датування за старим стилем.

⁴³ Бабахан Н. Крымская повстанческая (зеленая) армия. *Революция в Крыму*. 1924. № 2(4). С. 7.

таті кровопролитних боїв опір білогвардійців було зламано. 16 листопада кіннота червоних зайняла останній населений пункт на території півострова — Керч. За кілька днів на цивільних пароплавах і військових кораблях Антанти в Туреччину було евакуйовано 145,7 тис. військовослужбовців і цивільного населення ⁴⁴.

Радянський терор в Криму. 12 листопада, коли війна з Врангелем добігала кінця, до Криму на адресу Реввійськради Південного фронту (в копії — Л. Троцькому) надійшла телеграма В. Леніна з вимогою «розправитися нещадно» з усіма ворогами радянської влади ⁴⁵. Йшлося не лише про військовослужбовців врангелівської армії, а й про всіх, хто знайшов в Криму притулок від більшовицького терору. 16 листопада Ф. Дзержинський деталізував вказівку вождя в телеграмі, адресованій начальнику Особого відділу Південно-Західного і Південного фронтів В. Манцеву: «Вживайте всіх заходів, щоб з Криму на материк не проникнув жоден білогвардієць. Чиніть з ними відповідно до даних Вам мною у Москві інструкцій. Буде найбільшим нещастям Республіки, якщо їм вдасться просочитися. З Криму не має бути пропущений ніхто» ⁴⁶.

21 листопада В. Манцев створив в Особому відділі фронтів Кримську ударну групу на чолі з Ю. Євдокимовим, у майбутньому — організатором Голодомору 1933 р. в Північно-Кавказькому краї. Виконувач обов'язків начальника Особого відділу ВЧК С. Дукельський так охарактеризував підсумки його «роботи»: «Експедицією під керівництвом т. Євдокимова був очищений від залишків врангелівців Кримський півострів. Як наслідок, було розстріляно 12 тис. осіб. З яких: до 30 губернаторів, більш як 150 генералів, понад 300 полковників, кілька сотень контррозвідників і шпигунів. Було унеможливлено виникнення в Криму білих банд» ⁴⁷.

16 листопада було створено Кримський обласний ревком з усіма відділами майбутнього виконавчого органу радянської влади — народного господарства, соціального забезпечення, земельним, народної освіти, праці, фінансів, охорони здоров'я. На чолі його стояв Бела Кун — один із засновників і голова Комуністичної партії Угорщини, нарком закордонних справ і нарком у військових справах Угорської радянської республіки. У серпні 1920 р. він емігрував до радянської Росії і одержав посаду члена Реввійськради Південного фронту, а згодом голови Кримревкому. До Кримревкому увійшли також Ю. Гавен як заступник голови і члени: С. Давидов (Вульфсон), С. Ідрисов, А. Ліде, С. Меметов.

30 листопада політбюро ЦК РКП(б) затвердило п'ятиособовий склад Кримського партійного обкому: секретар — Р. Самойлова, члени — Ю. Гавен, О. Дерен-Аерли, Л. Немченко і Д. Ульянов. Розалія Самойлова (уроджена Залкінд,

⁴⁴ *Воспоминания генерала барона П.Н. Врангеля (ноябрь 1916 — ноябрь 1920 г.)*. Ч. 2. С. 430.

⁴⁵ Ленін В.І. *ПЗТ*. Т. 52. С. 6.

⁴⁶ Пученков А., Зарубин В. Крим в эпоху великих потрясений (1917—1920). *История Крыма*: в 2 т. / Отв. ред. А. Юрасов. Т. 2. Москва, 2019. С. 454.

⁴⁷ Шитюк М. *Масові репресії проти населення Південної України в 20—50-ті роки ХХ ст.* Київ, 2000. С. 100.

партійні псевдоніми — Землячка, Роза, Демон) брала участь у революційному русі задовго до виникнення партії більшовиків. На II з'їзді РСДРП, де відбувся розкол російських соціал-демократів на більшовиків і меншовиків, вона приєдналася до більшовиків і потім обиралася делегатом усіх партійних з'їздів до XVIII включно. Померла своєю смертю і була похована на Красній площі в Москві.

Незважаючи на короткочасне перебування в Криму (Самойлова до початку січня, Бела Кун — до лютого 1921 р.), вони залишили після себе лиху пам'ять. В радянській історіографії стверджувалося, що червоний терор являв собою дзеркальну відповідь на білий терор. Однак білогвардійські репресії не можна зіставляти з масштабами червоного терору, який був не тільки і не стільки боротьбою з конкретними ворогами радянської влади, скільки засобом залякування населення. В. Ленін вимагав забезпечити, за його визначенням, «масовидність» терору. Тим часом статистика, яка ґрунтується на даних Державного архіву АРК, засвідчує, що в 1918—1920 рр. білогвардійці та інтервенти заарештували тільки 1 428 осіб, до страти ж було засуджено 281 особу⁴⁸.

Термінове відкликання з ключових посад Р. Самойлової і Бела Куна не було випадковим: масштаби розв'язаного ними терору вражали. Член колегії Наркомату у справах національностей РСФРР, казанський татарин М. Султан-Галієв, який вивчав ситуацію в Криму в лютому-березні 1921 р., доповідав Й. Сталіну: «Дуже великою помилкою є надто широке використання в Криму червоного терору. За відгуками самих кримських працівників, кількість врангелівських офіцерів, яких розстріляли по всьому Криму, досягає 20—25 тисяч. Вказують, що лише в одному Сімферополі розстріляно до 12 тисяч. Народний поголос збільшує цю цифру для всього Криму до 70 тисяч... Найгірше, що було у цьому терорі, так це те, що серед розстріляних потрапляло дуже багато робітничих елементів та осіб, які залишилися після Врангеля з щирим та твердим рішенням чесно служити Радянській владі. Особливо велику невибагливість у цьому плані виявили надзвичайні органи на місцях. Майже немає родини, де б хто-небудь не постраждав від цих розстрілів: у того розстріляний батько, у цього брат, у третього син і т. д.»⁴⁹.

На цій трагічній ноті завершилися бурхливі політичні події 1917—1920 рр. в Криму.

Короткі підсумки. Україна в добу Центральної Ради відсторонилася від боротьби за Крим через те, що лідерам Української революції потрібно було насамперед накреслити на географічній карті контури відстоюваної ними національної держави. Визначаючи їх, вони керувалися етнічним принципом, тобто бачили Україну у складі дев'яти губерній (Таврійської — без Криму), в яких українці становили більшість населення. Тимчасовий уряд Росії, який під тиском національно-визвольного руху й передусім українізованих частин армії погодився визнати існування України як автономної частини Російської держави, до кінця

⁴⁸ Бикова Т.Б. *Створення Кримської АСРР (1917—1920 рр.)*. С. 131.

⁴⁹ Доклад б. члена Коллегії Наркомнаца Султан-Галиєва о положении в Крыму. *Крымский архив*. 1996. № 2. С. 86—87.

тримався за історичний принцип визначення її кордонів у складі п'яти губерній (Козацької держави гетьмана Богдана Хмельницького і українських воєводств Речі Посполитої).

Вожді більшовицької Росії визнали кордони України у складі дев'яти губерній, керуючись власними намірами щодо створення маріонеткової радянської республіки, оскільки ради були найбільш розвинуті у спірних південно-східних губерніях. Українська Народна Республіка у складі дев'яти губерній проголосила політичну незалежність і дістала визнання з боку Центральних держав після укладення з ними сепаратного мирного договору.

Маючи міжнародно визнані кордони (як радянською Росією, так і Центральними державами), гетьман Павло Скоропадський вже міг висунути претензії на Крим, посилаючись на його тісні економічні зв'язки з материковою частиною Таврійської губернії. Зіткнувшись із негативною реакцією Другого німецького рейху, від якого він був цілком залежний, гетьман не змінив своєї позиції і дочекався, поки становище на Західному фронті зробило примарними розрахунки панівних німецьких кіл на кримські субтропіки. Заручившись підтримкою кайзера, він розпочав економічну блокаду півострова. У результаті місцевий уряд, який бажав зберегти Крим для ще неіснуючої «єдиної і неподільної Росії», капітулював і погодився на входження Криму в Українську Державу як автономної одиниці. Падіння режиму П. Скоропадського після поразки Центральних держав у світовій війні перекреслило ці сподівання.

Керівники Антанти, які після поразки Центральних держав окупували Північне Причорномор'я, не збиралися анексувати півострів. Прагнучи не допустити зараження власного населення вірусом комунізму, вони підтримували білогвардійську Росію усіма доступними засобами, включно з військовою інтервенцією, але утримувалися від безпосереднього зіткнення з Червоною армією. Завдяки їхній підтримці Крим певний час перебував під владою білогвардійців. Коли комуністичні симпатії поширилися серед суднових команд, допомога інтервентів обмежилася евакуацією білогвардійських військ з Криму в Туреччину.

Географічна віддаленість Криму від основних театрів громадянської війни істотно вплинула на специфіку місцевого політичного протистояння. А. Денікін розмістив на півострові лише одну піхотну дивізію, а тому мав досить обмежений вплив на уряд С. Крима, який складався переважно з кадетів. Ситуація змінилася лише після поразки денікінських військ, частина яких знайшла притулок у захищеному перекопськими укріпленнями Криму. Через деякий час усі залишки денікінських військ було евакуйовано в Крим на кораблях Антанти. Генерал П. Врангель, який змінив А. Денікіна на посаді головнокомандувача білогвардійськими арміями, врахував помилки свого попередника, передусім у земельному і національному питаннях, але це не допомогло йому в протистоянні з червоною Росією. Після припинення восени 1920 р. воєнних дій на радянсько-польському фронті Кремль зосередив в Україні більш ніж мільйонну армію, частина якої взяла участь у підкоренні Криму.

Перші спроби більшовиків утвердитися в Криму полягали у створенні формально не пов'язаних з радянською Росією буферних республік. Незважаючи на червоний терор, спрямований на придушення всіх форм спротиву, перша радянська республіка протрималася тільки п'ять тижнів, а друга — 75 днів. Головним завданням цих республік-симулякрів була організація вивезення з півострова продовольчих ресурсів, що прирікало місцеве населення на матеріальні нестатки, аж до голодування. Конструювання третього радянського уряду наприкінці переможної для Кремля громадянської війни супроводжувалося жахливим сплеском червоного терору, який задалегідь унеможливив будь-які спроби спротиву радянській владі.

Очолований Х. Раковським уряд радянської України робив спроби об'єднати Крим з материковою частиною Таврійської губернії, яка входила до складу УСРР, але щоразу стикався з негативною реакцією керівництва РКП(б). У Москві бажали залишити Крим у власному підпорядкуванні, тобто надати йому статус автономної республіки в кордонах Росії.

Починаючи процес конструювання Кримської Радянської Соціалістичної Республіки (її проголошення відбулося в жовтні 1921 р.), в Кремлі не поспішали оголошувати, що вона є автономною частиною РСФРР. В. Ленін налагодив всебічну допомогу Турецькій республіці, яка відстоювала своє існування в боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами. В Кремлі розраховували з допомогою Кемаля Ататюрка розгорнути світову комуністичну революцію на Сході. Кримська радянська республіка у вигляді нібито самостійної держави мала бути взірцевою для східних народів.

Відносини радянської влади з татарським національним рухом під час існування першої радянської республіки були відверто ворожими. В період другої республіки в Кремлі почали шукати контакти з лідерами кримськотатарського руху, але її коротке існування ударемнило ці спроби. У 1920 р. окремі представники киримли з'явилися у складі Кримського обкому РКП(б) і Кримського ревкому, хоча більшовицьке керівництво відмовилося від співробітництва з єдиною авторитетною організацією корінного населення півострова — Міллі Фірка.

У дореволюційні часи внаслідок кількох хвиль вимушених міграцій кримські татари перетворилися на етнічну меншину, дисперсно розселену переважно на Південному узбережжі та в гірських районах півострова. Внаслідок цього більшість лідерів кримськотатарського руху розуміла примарність сподівань на проголошення в Криму національної автономії. В умовах активного протистояння цим спробам з боку російської більшості населення (її підтримували й українці, переважна частка яких була русифікованою). Курултай почав вибудовувати специфічну форму національно-персональної автономії, що допомогло кримським татарам зберігати і навіть зміцнювати національну ідентичність.

ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОРДОНУ: КРИТЕРІЇ, ХІД, РЕЗУЛЬТАТИ (1917—1920)

Стартові позиції. До 1917 р. в офіційному дискурсі Російської імперії українці під назвою «малороси» визначалися як складова частина російського («русского») народу, до якого зараховували також «великоросів» та «білорусів». Тривалий час під забороною була й українська мова, тобто заперечувалася сама можливість національно-культурного розвитку українців. Цілком логічно, що в адміністративно-територіальному поділі тогочасної Російської імперії «Україна» («країна малоросів»), втім, як і «Росія» («країна великоросів»), не була представлена, а «розщеплювалася» на низку губерній.

Слід зазначити, що територія розселення українців не була таємницею для російської громадськості. Приміром, в одному з довідкових видань ще напередодні Першого загального перепису населення Російської імперії основний район розселення українців у Російській імперії визначався так: «Губернії Київська, Полтавська і Чернігівська, що складають серце Малоросії, Харківська, Подільська, Волинська, Курська (повіти Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Старооскольський, Путивльський і частково Рильський, тобто переважно південно-західна частина губернії), Воронежська (повіти Богучарський, Бірюченський, Коротоякський, Острогозький, Павлівський і ½ Валуйського, теж південно-західна частина губернії); потім Новоросійські губернії: Катеринославська, Херсонська та степова частина Таврійської, де вони становлять більшість населення і нарешті Хотинський повіт Бессарабської губернії»¹.

За результатами перепису населення 1897 р. вказані межі було по суті підтверджено, про що неодноразово говорилося. Зокрема, в складеному у 1906 р. проекті російського науковця Костянтина Фортунатова щодо реформування адміністра-

¹ *Алфавитный список народов, обитающих в Российской Империи.* Санкт Петербург, 1895. С. 51.

тивно-територіального поділу Російської імперії йшлося про доречність поділу Росії на 16 штатів, зокрема три українських («малоросійських»), територія яких визначалася саме за етнічним критерієм². До цього проекту ще до Російської революції схвально поставився В. Ленін. Однак за царату не лише про втілення, а навіть про публічне обговорення таких планів не йшлося.

У практичному сенсі питання про російсько-український кордон постало невдовзі після повалення самодержавства та збуреного цією подією сплеску українського національно-визвольного руху. Українські громадські організації з перших днів Російської революції наголошували на потребі вирішення національного питання і, зокрема, надання Україні автономії. Єдиним об'єктивним критерієм для окреслення меж України міг бути національний (етнічний) склад населення. А він, своєю чергою, визначався за мовою, адже ні за назвою, ні за регіональним адміністративно-територіальним поділом Україна ніяк не була виділена на мапі Російської імперії. До того ж українці, як і росіяни, були здебільшого вірянами Російської православної церкви.

Про потребу широкої національно-територіальної автономії йшлося на Всеукраїнському національному конгресі, який відбувся в Києві 19—21 (6—8) квітня 1917 р. і в автентичних документах означався як «Національний з'їзд». Щодо кордонів, то у схвально прийнятих рефератах Федора Матушевського та Валентина Садовського простежувалася думка про те, що територія України має визначатися за етнографічним критерієм. У Ф. Матушевського це звучало так: «Україною ми називаємо край, заселений поспіль нашим українським народом»³. Такий підхід було відображено в резолюціях конгресу (з'їзду), а сама УЦР надалі свої претензії на юрисдикцію над тими чи іншими територіями обґрунтовувала насамперед етнографічним критерієм.

Спроби порозумітись із Тимчасовим урядом. 22 (9) квітня вже на першому засіданні щойно обраного Комітету Української Центральної Ради (пізніше реорганізованого в Малу Раду) було ухвалено «домагатися від Тимчасового уряду призначення Краєвого комісара на Українські губернії: Київську, Херсонську, Волинську, Подільську, Катеринославську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Кубань і Таврію»⁴. Інакше кажучи, через потребу ефективного адміністрування

² Фортунагов К.А. *Национальные области России: (Опыт стат. исслед. по данным всеобщ. переписи 1897 г.)*. Санкт-Петербург: Труд и борьба, 1906. Про проект див.: Єфіменко Г. Від Мінська до Кубані. Як у квітні-травні 1917-го територію України визначали. *Делова столица*. 2017. 26 травня. URL: <https://www.academia.edu/33343300/> (дата звернення: 20.11.2020).

³ Реферат Ф. Матушевського «Права національних меншостей», прочитаний на Всеукраїнському національному конгресі. *Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року*: Док. і матер. / Упоряд.: В. Верстюк (кер.) та ін. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. С. 149.

⁴ Протокол № 1 засідання Комітету Української Центральної Ради. 9 квітня 1917 р. Кудлай О.Б. *Українська Центральна Рада. Протоколи II—IV сесій. Документи. (Квітень—жовтень 1917 р.)*. Київ: Інститут історії України, 2015. С. 16.

УЦР зупинилася на губернському поділі, при цьому українськими вона бачила 10 губерній, у семи з яких українці становили більшість у кожному з повітів, а в Чернігівській і Таврійській губерніях та Кубанській області були повіти (відділи) з неукраїнською більшістю населення.

Оскільки подібні звернення були безрезультатними, почали діяти іншими методами. У травні УЦР відрядила до Петрограда делегацію на чолі з Володимиром Винниченком, головним завданням якої було відстоювання перед керівництвом Росії ідеї автономії для України. Її територіальні межі було обґрунтовано у складеній Михайлом Грушевським та ухваленій УЦР «Декларації у справах Крайового комітету», яку делегація і подала Тимчасовому уряду. У цьому документі територія України визначалася в межах «губерній Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської», тобто дев'яти губерній тогочасної Росії, де українці становили абсолютну більшість. Водночас наголошувалося, що «виділення неукраїнських частин із цих губерній і, навпаки, включення в склад української області українських частин із суміжних губерній, якими є Холмська, Гродненська, Мінська, Курська, Воронежська, Кубанська область та ін., надається Крайовій Раді, по узгодженню з Тимчасовим урядом та населенням цих територій»⁵.

Тимчасовий уряд відхилив пропозиції української сторони, делегація повернулася ні з чим, адже переговори як такі навіть не розпочиналися. Але 23 (10) червня 1917 р. Українська Центральна Рада, заручившись підтримкою II Всеукраїнського військового з'їзду і виконуючи його волю, проголосила I Універсал, у якому було задекларовано намір запровадити автономію України явочним порядком. 28 (15) червня було створено Генеральний секретаріат, який мав стати крайовим урядом України. Зрозуміло, що перед початком його діяльності бажано було вирішити питання про територію, на яку мала поширюватися його влада.

Для вирішення питання до України прибула делегація Тимчасового уряду. За підсумками перемовин Генеральний секретаріат було визнано крайовим урядом України. Порушувалося й питання про територію України. Українська сторона наполягала як на «безспорних» тепер уже на 10 губерніях — з додаванням Бессарабської, оскільки, як зауважувалося, вона з усіх сторін оточена територією з переважаючою українською людністю. Загалом же йшлося про визначення території України за етнографічною ознакою. Такий підхід було підтримано делегацією Тимчасового уряду.

Учасник делегації від Тимчасового уряду Іраклій Церетелі пізніше згадував: «Визначення етнографічної української території у той короткий термін, який ми мали, не було жодної можливості зробити у скільки-небудь точній формі. Було дев'ять губерній, у яких зосереджувалося основне ядро українського населення»⁶. Однак, зазначав І. Церетелі, «у суміжних губерніях — Гродненській,

⁵ Текст декларації у справі утворення Крайового комісаріату. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали*: у 2 т. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. Київ, 1996. С. 86.

⁶ Церетелі И.Г. *Воспоминания о февральской революции*. Кн. 2. Париж, 1963. С. 140.

Курській, Воронежській та ін.» було «по декілька повітів з більшістю українського населення. Щоб внести виправлення в наявний адміністративний устрій для встановлення його етнографічної однорідності потрібно було виділити ці повіти і з'єднати їх з основними українськими губерніями. Але тоді, в свою чергу, треба було від цих основних українських губерній відрізати повіти з більшістю неукраїнського населення»⁷.

Інакше кажучи, з технічних причин визначити під час перемовин точні — такі, що справді відповідали розселенню українців, — кордони України було неможливо. Переговорні сторони погодилися, що остаточно це питання мають вирішити всеросійські Установчі збори. Сам І. Церетелі пояснював ситуацію так: «Наразі Тимчасовий Уряд визнає компетенцію крайової влади стосовно губерній, які представлені в Українській Раді як губернії з українською більшістю населення. Виправлення цих кордонів стане можливим вже після найближчих регулярних виборів до земських зборів. А остаточно визначення кордонів буде, звичайно, можливим лише після скликання Установчих зборів»⁸.

Слова представника російської сторони засвідчують, що делегація Тимчасового уряду погоджувалася з претензіями української сторони на не менше як дев'ять губерній для України, тобто в територіальному питанні було досягнуто обопільної згоди. На жаль, російським урядовцям вдалося переконати українську сторону не фіксувати це на папері. Тому письмовий результат консенсусу — затверджені 16 (3) липня II Універсал УЦР⁹ та Постанова Тимчасового уряду про затвердження Генерального секретаріату¹⁰ — згадки про територіальні межі України не містили.

Відсутність документально затвердженої території автономної України використав уже новий склад Тимчасового уряду. Згідно з «Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» від 17 (4) серпня, підвладними Генеральному секретаріатові визнавалися лише п'ять губерній — Волинська, Подільська, Київська, Полтавська, Чернігівська (без чотирьох північних повітів — Суразького, Мглинського, Стародубського, Новозибківського)¹¹. По суті, це були приблизно ті землі, з якими Українська держава гетьмана Б. Хмельницького увійшла до складу Московської держави в 1654 р., та українські воєводства тогочасної Речі Посполитої. Тобто Тимчасовий уряд уважав за можливе використовувати лише «історичний» критерій у визначенні

⁷ Там само. С. 141.

⁸ Там само. С. 158.

⁹ Другий Універсал Центральної Ради. 3 липня 1917 р. *Українська Центральна Рада*. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. Київ, 1996. С. 164—165.

¹⁰ Постанова Тимчасового уряду про затвердження Генерального Секретаріату. 3 липня 1917 р. *Українська Центральна Рада*. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. Київ, 1996. С. 163—164.

¹¹ Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні. *Українська Центральна Рада*. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. Київ, 1996. С. 214.

меж української автономії, переносючи кордони України XVII ст. на XX ст. Взаємної згоди в питанні про територію досягнуто не було. Однак на конфронтацію з Тимчасовим урядом Генеральний секретаріат певний час не наважувався і спробував використати хоча б ті мізерні права, які отримав.

Кордон УНР з радянською Росією. Незважаючи на те, що Генеральному секретаріату формально підпорядковувалися неповні п'ять губерній, Українська Центральна Рада не відмовлялася й від інших українських земель. Восени 1917 р. вона підняла на щит питання про Українські Установчі збори. Було ухвалено низку рішень, які засвідчували їхню суверенність, що й стало основною причиною для загострення конфлікту з Тимчасовим урядом¹². А вже невдовзі після падіння Тимчасового уряду УЦР проголосила III Універсал. Кордони України в ньому було визначено так: «До території Народної Української Республіки належать землі, заселені в більшості Українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Воронежчини, так і сумежних губерен і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів»¹³.

Таким чином, УЦР проголосила свою тверду прихильність до етнографічного принципу. Такий підхід зумовив невключення до складу УНР частини Таврійської губернії — півострова Крим, де українці становили меншість населення і де, що важливіше, під впливом кримськотатарського руху формувалися крайові органи влади. У III Універсалі не згадано також Кубанську область, де на той час утворився окремий крайовий уряд. Водночас українська влада наполягала на застосуванні етнографічного критерію до заселених переважно українцями частин «неукраїнських» губерній, які межували з УНР. І не просто наполягала, а й ухвалювала відповідні рішення. Вже 24 (11) листопада, тобто на четвертий день після проголошення III Універсалу, Мала Рада затвердила перший розділ Закону про вибори до Установчих Зборів УНР. Аналіз пункту про виборчі округи показує, якою бачилася територія України в найближчому майбутньому. На відміну від задекларованого у III Універсалі губернського поділу території України, у цьому законі застосовувався повітовий. Було створено 10 виборчих округ. Крім дев'яти виборчих округ, сформованих за названими в III Універсалі губерніями (при цьому Таврійська складалася лише з трьох материкових повітів — Бердянського, Дніпровського та Мелітопольського, до Чернігівської прилучався Путивльський, а до Харківської — Грайворонський повіти), створювалася ще одна — Острогозька. До неї мали увійти суміжні з Україною повіти з українською більшістю населення: Острогозький,

¹² Про рішення та про суть конфлікту див.: Єфіменко Г. Містика і лють. Як у Центральній Раді про суверенність України сперечались. *Деловая столица*. 2017. 1 листопада. URL: <https://www.academia.edu/35133060/> (дата звернення: 20.11.2020).

¹³ Третій Універсал Української Центральної Ради. *Українська Центральна Рада*. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. Київ, 1996. С. 398—399.

Валуїський, Бірючанський і Богучарський повіти Воронежської губернії та Новооскольський — Курської¹⁴. Не всі суміжні з Україною повіти з українською більшістю населення увійшли до означених виборчих округ. Для не названих у законі повітів з українською більшістю населення було передбачено можливість приєднатися до України — через право «постановою повітового (народного) земського зібрання»¹⁵ долучитися до виборів Установчих зборів УНР. Під час внесення питання на розгляд Малої Ради доповідач Олександр Севрюк прямо зазначав: «Деякі українські землі, як, наприклад, Таганрозька [округа] Донської області та Хотинський повіт Бессарабщини, не включені в округи з політичних причин», — і наголошував, що відповідні земства самі це можуть зробити¹⁶.

Незабаром етнографічний критерій, що залишався визначальним для окреслення кордонів України, було використано на переговорах представників УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною у Брест-Литовську (Бресті). 12 січня 1918 р. (30 грудня 1917 р.) повноваження української делегації було визнано переговорними сторонами, зокрема — вустами Льва Троцького — їх визнала радянська Росія¹⁷. Ця заувага важлива, оскільки врахування зазначеного факту допоможе зрозуміти ставлення до проблеми кордонів України як більшовицького центру, так і першого радянського уряду України — Народного секретаріату.

Більшовицькі підходи до формування кордону. Ленінський Раднарком де-факто визнав визначені III Універсалом кордони України майже одразу після його проголошення. Вже 30 (17) листопада 1917 р. Йосип Сталін (очільник Наркомату в справах національностей радянської Росії) наполягав на тому, щоб Київський обласний комітет РСДРП(б) став ініціатором скликання Всеукраїнського з'їзду рад, причому за справу мали взятися «кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін.»¹⁸, тобто загалом ішлося про всі дев'ять губерній. Незабаром навіть у внутрішньому листуванні керівництва радянської Росії зі своєю делегацією на Брестських переговорах (початок січня 1918 р.) Харківщина, Катеринославщина і, зокрема, Донецький басейн, як і південь України з усіма чорноморськими портами, означалися як територія України¹⁹.

¹⁴ Закон про вибори до Установчих Зборів Української Народної Республіки. 11, 16 листопада 1917 р. *Українська Центральна Рада*. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. Київ, 1996. С. 413.

¹⁵ Там само.

¹⁶ *Українська Центральна Рада*. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. Київ, 1996. С. 568.

¹⁷ Інформація делегації Центральної Ради про визнання УНР на мирних переговорах в Бресті. *Українська Центральна Рада*. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 — 29 квітня 1918 р. Київ: Наукова думка, 1997. С. 82.

¹⁸ Переговори по прямому дроту представника ЦК УСДРП М. Порша та члена Київського обласного комітету РСДРП(б) С. Бакинського з представником Раднаркому Росії Й. Сталіним. *Українська Центральна Рада*. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. Київ: Наукова думка, 1996. С. 458.

¹⁹ Записка Йосипа Сталіна Льву Троцькому прямим проводом до Бреста. 2 січня 1918 р. РДАСПІ. Ф. 558. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 1.

Але Україну ленінський Раднарком хотів мати радянську, тобто підвладну собі.

Щоб легітимізувати владу, після захоплення червоногвардійцями Києва більшовицький центр планував скликати Всеукраїнський з'їзд рад. Як 6 лютого (24 січня) 1918 р. зазначалося в російських центральних засобах масової інформації, про згоду на участь у такому з'їзді «заявили усі без винятку міста та губернії України, Харків, Катеринослав, Київ і Поділля, Херсонська губернія і Полтава, Чернігівська губернія і Донецький басейн, Одеса, Миколаїв, усі прибережні міста і весь Чорноморський флот, весь фронт та тил України»²⁰.

Отже, більшовицькі керманічі в окресленні території України нічого нового не вигадували, вони лише визнали як даність сформовану ще до Російської революції концепцію території України, яку де-юре закріпила своїми рішеннями Українська Центральна Рада.

Таким самим, як у центрального більшовицького проводу, було ставлення до проблеми кордонів і у більшовиків України. Їхня перша спроба захопити владу в Києві шляхом скликання у грудні 1917 р. Всеукраїнського з'їзду рад провалилася — там перевагу отримала Центральна Рада. Тоді вони пішли іншим шляхом: пробільшовицькі депутати цього з'їзду виїхали до Харкова та приєдналися до обласного з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну, який там саме відбувався. Новий з'їзд було оголошено всеукраїнським. На ньому й було обрано Центральний Виконавчий Комітет рад (совітів) України, який 30 (17) грудня 1917 р. створив уряд — Народний секретаріат. Цей уряд, як зауважувалося в ноті радянської УНР до уряду РСФРР від 6 квітня 1918 р., від початку свого існування ставив за мету «об'єднати для боротьби з Центральною Радою трудящих усіх територій, на які претендує Центральна Рада»²¹. Тобто він претендував на ті самі території, які вважала складовою УНР Українська Центральна Рада, і був лише політичною, а не територіальною альтернативою останній.

Цікава деталь: до 15 березня, коли ЦК РКП(б) вирішив створити окреме адміністративне утворення в Криму²², керівництво радянської УНР розглядало півострів як складову частину України. Таке ставлення простежується в низці тогочасних рішень радянської УНР. Зокрема, у постанові Народного секретаріату від 7 березня йшлося про «Україну в кордонах III і IV Універсалів, тобто в тому числі й ті частини України, які складають Донську, Донецьку, Кримську та Одеську Радянські Республіки»²³.

²⁰ Всем, всем, всем... *Газета Рабочего и Крестьянского правительства*. 1918. № 16 (61), 24 января (6 февраля).

²¹ Нота радянської УНР Уряду РСФРР. 6 квітня 1918 р. ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 170. Арк. 8.

²² Із протоколу засідання ЦК РКП(б) по обговоренню стану партійної роботи та радянських організацій на Україні. *Гражданская война на Украине. 1918—1920*: Сб. док. и матер. В 3 т. Т. 1, кн. 1. Київ: Наукова думка, 1967. С. 45.

²³ Декларація Центрального виконавчого комітету рад України із закликом утворити військово-політичний союз радянських республік півдня Росії. 7 березня 1918 р. *Документи трагічної історії України (1917—1927)* / Ред.-упоряд. П.П. Бачинський. Київ, 1999. С. 63.

Ще одна деталь: у вже згаданій ноті радянської УНР уряду РСФРР від 6 квітня були такі рядки: «Ми лишень підкреслимо, що Таганрог є частиною території Української Народної Республіки і тільки населення цієї території може вирішити, до якої саме Світської Федерації воно бажає належати: до Російської чи до Української»²⁴. Інакше кажучи, станом на 6 квітня 1918 р. уряд радянської УНР визнавав Таганрог належним Україні. Це було не випадково: Таганрозька округа Облaсті Війська Донського була справді заселена переважно українцями. І хоча, як уже згадувалося, її з політичних мотивів не було зазначено в тексті Закону про Установчі Збори УНР, але надалі на різного роду засіданнях Центральної Ради кілька разів ішлося про Таганрог та про наміри приєднати його до України. Щоправда, з огляду на те, що донські козаки також боролися з більшовиками, а потім і через власні поразки, урядовці УНР обмежилися деклараціями.

З радянською Росією справа стояла інакше — вона була однією зі сторін переговорів у Бресті і явним ворогом УНР. Тому після укладення 9 лютого (27 січня) Брестського мирного договору з країнами Четверного союзу не лишилося жодних політичних причин, які б заважали порушити перед нею питання про Таганрог. Втім, Рада народних міністрів (РНМ, так тепер називався уряд УНР) мала значно амбітніші наміри. 27 (14) лютого вона розглянула питання про укладення миру з радянською Росією. Питання про кордони ставилося радикально, але знов-таки свої вимоги РНМ базувала на етнографічному критерії. Вона вимагала включити до складу України «частину Кубані, частину Ростовського округу, Таганрозький округ, Чорноморську і Ставропольську губернію, Путивльський повіт Курської губернії, чотири повіти Воронежської губернії, українську колонію на Сибіру — Зелений клин на Амурі. Крим залишається під впливом України»²⁵. Хоч якими нереалістичними здаються сьогодні ті вимоги, але те, що представники радянської УНР вважали Таганрог складовою частиною України і що саме через це після проголошення 19 березня незалежності радянської УНР перебазували туди свій уряд, є історичним фактом. І вимоги УНР Центральної Ради відіграли свою роль.

Нетривалий час і так обмеженому функціонуванню радянської УНР заважала ще одна проблема. 12 лютого (30 січня) 1918 р., тобто через три дні після того, як УНР уклала мирний договір з країнами Четверного союзу, у Харкові було оголошено про створення Донецько-Криворізької Республіки (ДКР). Ленінський Раднарком певний час був доволі лояльним до ДКР, активно не виявляючи свого ставлення до цього утворення. У керівництві радянської Росії сподівалися, що наявність ДКР може перешкодити зайняттю сходу України військами УНР та її нових союзників. Зрозуміло, що керівники ДКР планували підпорядкувати собі певну територію. В основу їхніх територіальних претензій було покладено еконо-

²⁴ Нота радянської УНР Уряду РСФРР. 6 квітня 1918 р. ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 170. Арк. 8.

²⁵ Протокол засідання Ради народних міністрів від 27 (14) лютого 1918. *Українська Центральна Рада*. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 — 29 квітня 1918 р. Київ: Наукова думка, 1997. С. 16.

мічний фактор за повної і свідомої відмови від національного. Керманічі ДКР розраховували на промислово розвинені регіони південного сходу України та промислової частини Облaсті Війська Донського. Однак жодна країна, зокрема й радянська Росія, не визнали ні саму ДКР, ні, зрозуміло, її кордони. Та й вказану територію керівництво ДКР ніколи не контролювало. Тобто то було лише бачення проблеми верхівкою ДКР.

Після підписання радянською Росією Брестського мирного договору стало зрозуміло, що потурання ДКР могло зашкодити Кремлю. З огляду на свої стратегічні завдання ЦК РКП(б) на засіданні від 15 березня 1918 р. дав чітку директиву: «Донецький басейн розглядається як частина України»²⁶. Це рішення за участі голови уряду ДКР Артема (Федора Сергєєва) було затверджено на II Всеукраїнському з'їзді рад у Катеринославі (17—19 березня 1918 р.). Тоді ж було проголошено і незалежність радянської України²⁷, яка вже в другій половині квітня перестала існувати.

Незабаром керівництво РКП(б) чітко задекларувало національний фактор як єдиний можливий для формування федерації. Значною мірою це зумовлювалося як особливостями попереднього розвитку імперії, так і геополітичними амбіціями червоної Росії, що прагнула стати на чолі всесвітнього союзу радянських республік. Формальні підстави для спроб регіоналізації за виробничим принципом було усунуто з ухваленням Конституції РСФРР у липні 1918 р. Зокрема, стаття 2 цього документа звучала так: «Російська Радянська Республіка засновується на вільному союзі вільних націй, як федерація радянських національних Республік»²⁸.

Це було пряме заперечення позиції керівництва ДКР, яке проголошення своєї республіки обґрунтовувало твердженням про те, що «федерації Російської Соціалістичної Республіки будуть будуватися не за національною ознакою, а за особливостями економічно-господарського побуту»²⁹. Надалі про регіональні радянські республіки, яких лише на Північному Кавказі Росії у 1918 р. було більше, ніж в Україні, взагалі не йшлося.

Кордон з радянською Росією після Брестського миру. Після відновлення в Україні у березні—квітні 1918 р. влади УНР знову постало питання формування українсько-російського кордону. З огляду на існування Всевеликого Війська Донського, представники якого не були підписантами мирного договору в Бресті, керівники України на практиці не намагалися розширити межі України на сході.

²⁶ Із протоколу засідання ЦК РКП(б) по обговоренню стану партійної роботи та радянських організацій на Україні. *Громадянська війна на Україні. 1918—1920*: Сб. док. і матер. В 3 т. Т. 1, кн. 1. Київ: Наукова думка, 1967. С. 45.

²⁷ Про державний устрій. *Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР*. Т. 1: 1917—1941. Київ, 1963. С. 76—77.

²⁸ Конституція (Основной закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. Оpubлікована в № 151 «Известий Всерос. Центр. Исполн. Комитета» от 19 июля 1918 г. Москва: Издательство ВЦИК, 1918. Ст. 2. С. 5.

²⁹ Питання про виділення Донецько-Криворізької республіки. Тези доповіді С. Васильченка «3 питання про організацію області». 12 лютого 1918 р. *Літопис революції*. 1928. № 3. С. 253.

Тоді як при територіальному розмежуванні з радянською Росією (межі Харківської та Чернігівської губерній) претензії на нові повіти висувалися. Щоправда, вагомим обмежувальним фактором була дислокація німецьких військ, які на територію Воронежської губернії майже не просунулися.

Реалізувати повною мірою свої наміри не змогла ні УНР, ні Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського, який прийшов до влади наприкінці квітня 1918 р. Угоду про кордони, перемовини щодо якої велися між Українською Державою та РСФРР у травні-жовтні 1918 р., так і не було укладено. Однак фактичну територію України було збільшено. Згідно з постановою Ради міністрів від 14 серпня 1918 р., українська влада поширилася на Путивльський, Суджанський, Грайворонський, Рильський, Білгородський, Корочанський, Новооскільський повіти Курської губернії, Валуйський повіт Воронежської губернії. На цих землях було створено українську адміністрацію. При цьому Путивльський та Рильський повіти увійшли до Чернігівської, решта — до Харківської губерній³⁰. За межами України залишилася більшість населених переважно українцями регіонів Воронежської губернії. Інакше кажучи, етнічний критерій не був цілковито дотриманий — серед приєднаних були повіти Курської губернії, де українці не становили більшість, разом з тим чимало повітів Воронежської губернії з переважно українським населенням так і не увійшли до Української Держави.

Розмежування між УСРР та РСФРР. Після повалення влади гетьмана П. Скоропадського з українського боку єдиним репрезентантом у питанні про східний кордон залишилася радянська Україна. Більшовицьке керівництво, з огляду на початкову успішність повстання під проводом Директорії УНР, вирішило використати національний чинник з користю для себе. Кремль погодився на те, щоб формально боротьбу за панування над Україною очолив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (ТРСУУ), який було проголошено 28 листопада 1918 р. на залізничному вокзалі Курська. Згодом ТРСУУ було реорганізовано в Раду народних комісарів (РНК) УСРР.

На першому ж засіданні новоствореного уряду було вирішено, що він буде перебувати в Суджі³¹. Рішення було цілком логічне: український уряд мав базуватися на території України. Керуючись цим же принципом, ТРСУУ 27 грудня 1918 р. ухвалив рішення про переїзд до Білгорода³². Щоправда, там уряд не затримався — завдяки сприятливим обставинам, зокрема й допомозі німецького гарнізону, вже 3 січня 1919 р. більшовики заволоділи Харковом, і уряд перемістився до цього міста. Ще 11 грудня 1918 р., тобто під час перебування у Суджі, на розгляд уряду було винесено питання про кордони. Однак його було знято з по-

³⁰ Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918). *Регіональна історія України*. 2009. Вип. 3. С. 223—224.

³¹ Про місце перебування уряду. Протокол засідання ТРСУУ від 28 листопада 1918 р. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 1.

³² Про переїзд уряду до Білгорода. Протокол засідання ТРСУУ від 27 грудня 1918 р. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 7, 9.

ряду денного «до визнання Тимчасового робітничо-селянського уряду України Радою народних комісарів РСФРР»³³. Про те, що такого визнання український уряд справді потребував, але не отримав, свідчить мотиваційна частина однієї з телеграм до В. Леніна від 21 січня 1919 р.: «З огляду на те, що Українська Соціалістична Радянська Республіка ще не визнана Росією...»³⁴. Незважаючи на відсутність визнання, уряд радянської України одразу після свого створення формально позиціонував УСРР як окрему державу.

Оскільки в питанні про кордони керівники радянської України завжди відштовхувалися від позиції українських національних урядів, з якими боролися, то цілком логічно, що всі вказані вище «нові території» вони вважали українськими, а тому «своїми», і бажали їх залишити у складі радянської України. Однак це не входило у плани Кремля. Після запеклих, хоча й нетривалих дискусій³⁵ у Кремлі наказали Харкову відмовитися від тих територій.

Виконання вказівки було оформлено постановою РНК УСРР від 7 лютого 1919 р. «Про адміністративне управління на території прифронтової смуги України»³⁶. Хоча вона лише дублювала відповідне рішення Всеросійського ЦВК від 12 січня, але відтепер і для українського керівництва термін «губернський поділ» став ідентичним поняттю «дореволюційний губернський поділ». Після цього керівництво радянської України вже не називало українськими ті повіти, які до революції не належали до дев'яти «українських» губерній.

Спільним рішенням з представниками Росії, ухваленим 25 лютого 1919 р. на «Міжвідомчій нараді з питання про виділення Гомельської губернії та встановлення кордонів з Україною», кордони між Україною та Росією, за винятком чотирьох північних повітів Чернігівської губернії та Криму, було встановлено за контурами довоєнних міжгубернських, тобто в межах тих губерній, які визначила українськими Центральна Рада своїм III Універсалом. Перекопський перешийок мав стати кордоном між Україною та Кримом. Ці положення і стали основою Договору про кордон з РСФРР, затвердженого українським Раднаркомом 10 березня 1919 р.³⁷ Такими чином, у 1919 р. жодного етнографічно українського регіону з РСФРР до складу УСРР не було передано, тоді як етнографічно неукраїнські Крим і чотири повіти Чернігівської губернії було виключено зі складу УСРР³⁸.

³³ Про кордони. Протокол засідання ТРСУУ від 11 грудня 1918 р. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 5.

³⁴ Заява Жарко. Протокол засідання ТРСУУ від 21 січня 1919 р. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 54.

³⁵ Про проблему 1919 року див.: Єфіменко Г. Визначення кордону між УСРР та РСФРР (1917—1920). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2011. Вип. 20. С. 135—176.

³⁶ Про адміністративне управління на території прифронтової смуги України. *Збірник законень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1919 р.* Ст. 10.

³⁷ Питання про кордони з Російською республікою. Протокол засідання ТРСУУ від 10 березня 1919 р. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 70.

³⁸ Протокол Междуведомственного совещания по вопросу о выделении Гомельской губернии и установлении границ с Украиной 25 февраля (1919 г.) при экономическо-правовом

Інакше кажучи, очевидною була нерівноправність радянських республік і невідповідність декларацій реальним діям.

На початку 1920 р. ситуація змінилася. Більшовицький режим відчутно зміцнів, небезпека втратити владу в Україні практично зникла. Натомість вкрай важким було економічне становище, насамперед через нестачу паливних ресурсів, основним джерелом яких був Донецький басейн. Для прискорення відбудови економіки і, зокрема, якнайшвидшого вирішення паливної проблеми у Кремлі на початку 1920 р. увесь Донецький кам'яновугільний басейн було вирішено об'єднати у межах однієї губернії. Для цього було значно розширено межі вперше створеної ще на початку 1919 р.³⁹ Донецької губернії. Тепер до її складу увійшла і та частина Донбасу (населена переважно росіянами), яка до революції належала до Області війська Донського. Крім того, з метою кращого забезпечення продовольством, до Донецької губернії було приєднано низку сільськогосподарських регіонів, зокрема Таганрозький округ (населений переважно українцями). Оскільки більша частина Донецького басейну, який у межах дореволюційної Катеринославської губернії охоплював Словоносербський (Луганський) та Бахмутський повіти, входила до складу УСРР і була переважно українською за етнічним складом населення, Донецька губернія стала складовою частиною радянської України.

Це рішення було легалізовано узгодженою з Кремлем постановою ВУЦВК від 16 квітня 1920 р. До України відходили: «Від краю Донецького війська: а) Донецької округи: станиці Гундорівська, Камінська, Калитвинська, Усть-Білокалитвинська, волость Карпово-Обривська; б) Черкаської округи: станиці Володимирська, Олександрівська, далі на захід умовна: станція Козачі Лагери, Мало-Несвітайська, Нижньо-Кременська й далі до межі з Таганрозькою округою; Таганрозький повіт увесь у цілості»⁴⁰.

Місяцем раніше, тобто 16 березня 1920 р. Президія ВУВЦК порушила питання про приєднання до України Білгородського повіту. Відповідну пропозицію було передано до Всеросійського ЦВК з тим, щоб, згідно з чинними правилами, її розглянула адміністративно-економічна комісія⁴¹. Однак це звернення не мало бажаного для України результату — Білгород залишився у складі РСФРР.

У серпні 1920 р. до складу Донецької губернії було додано станицю Луганську⁴². Основною підставою слугував адміністративно-географічний критерій:

отделе Народного комиссариата по внутренним делам. Боечко В.Д., Ганжа О.И., Захарчук Б.И. *Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан*. Київ, 1994. С. 123—125. У публікації допущено помилку: вказаний відділ діяв при Наркоматі закордонних справ.

³⁹ Тоді у складі Бахмутського та Словоносербського (Луганського) повітів її було створено як тимчасову адміністративну одиницю.

⁴⁰ Про усталення меж і складу Донецької губернії. 16 квітня 1920 р. *33 України*. 1920. Ст. 121.

⁴¹ Про приєднання Білгородського повіту до України. Засідання Президії ВУЦВК. 16 березня 1920 р. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 573. Арк. 27.

⁴² Телеграма з Луганська до Всеросійського ЦВК на ім'я М. Владимірова про обставини переходу станиці Луганської з Донської області до складу Донецької губернії. 16 жовтня 1920 р. Державний архів Російської Федерації. Ф. 5677. Оп. 1. Спр. 83.

станція перебувала в безпосередній близькості від тогочасного центру Донецької губернії — міста Луганська (рішення про перенесення центру губернії до Бахмута остаточно було ухвалено наприкінці 1920 р.). На національний чинник при цьому не зважали, адже на цій території більшість населення становили донські козаки. Цікаво, що ініціативу в цьому питанні виявило керівництво Донської області.

Саме в таких кордонах — з Шахтами й Таганрогом — РСФРР уперше офіційно на державному рівні визнала незалежність радянської України. Це було зафіксовано в підписаному 28 грудня 1920 р. «Союзному робітничо-селянському договорі між РСФРР та УСРР», у перших рядках якого йшлося про те, що уряди РСФРР та УСРР визнають «незалежність і суверенність кожної зі сторін, що домовляються»⁴³. Саме ці кордони між УСРР та РСФРР були чинними, коли вони, як дві різні держави, підписали Ризький мирний договір з Польщею в березні 1921 р. Саме з цими кордонами УСРР увійшла до складу СРСР, офіційне рішення про створення якого було затверджено не 30 грудня 1922 р. (ця дата впродовж десятиліть стереотипно згадується як час утворення СРСР), а лише 6 липня 1923 р.⁴⁴.

Національний чинник (етнографічна територія) було покладено в основу визначення кордону між Росією та Україною як національними урядами, так і радянськими. Однак, погодившись спершу з проголошеною III Універсалом Української Центральної Ради територією України та з основними засадами подальшого розмежування, надалі у відносинах з УСРР Кремль не вважав за потрібне суворо дотримуватися цього критерію у міжреспубліканських відносинах. Так, 1919 р. його було використано лише в односторонньому порядку — від УСРР відійшли всі повіти з неукраїнською більшістю населення, натомість через політичну недоцільність для Кремля обміну на населені переважно українцями території зі складу РСФРР не відбулося.

Під час зміни кордону 1920 р. провідну роль відіграв фактор економічної доцільності. Унаслідок цього територія УСРР збільшилася, зокрема й за рахунок «українського» Таганрозького округу. Надалі, незважаючи на принципове визнання етнографічного критерію як основного в територіальному розмежуванні, у Кремлі під час зміни кордонів з радянською Україною його фактично ігнорували. Так сталося і при передачі Росії у 1925 р. більшої частини приєднаної до УСРР у 1920 р. території. Величезний масив суміжних з УСРР українських етнічних територій залишився у складі РСФРР.

⁴³ Про спілку умову між У.С.Р.Р. і Р.С.Ф.Р.Р. (резолуція). *Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р.* Ч. 3. Ст. 93.

⁴⁴ Про 6 липня як дату створення СРСР див.: Єфіменко Г. 6 липня як «червоний день» календаря: Причини появи сталінського міфу про дату створення СРСР та потреба його деконструкції. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2007. Вип. 16(1). С. 134—153.

ПІВДЕННО-СХІДНА УКРАЇНА В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ: ДОБА ПЕРЕМОГ І ПОРАЗОК

«Весь мир насилья мы разрушим / До основанья, а затем / Мы наш, мы новый мир построим, / Кто был никем — тот станет всем!» — так метафорично звучало стратегічне завдання більшовицької партії. Практика перших місяців її владарювання у революційному Петрограді довела, що зруйнувати старий світ, тим більше такий хиткий, як у тогочасній Росії, не складно, а ось побудувати новий — справа майже невіддільна. На перешкоді цьому постала низка внутрішніх та зовнішніх проблем, однак визначальною в тому чималому списку все ж була одна — утопічність ленінської концепції переходу до комуністичної формації. Втім, і В. Леніну, і керованому ним ударному політичному кулаку, який розбурхав і підняв на ножі постімперські простори, знадобилося кілька років безперервних невдач, поразок, випробувань і політичних уроків, щоб усвідомити її хибність.

На початковому ж етапі першого провального комуністичного штурму, зруйнувавши один «світ насильства», більшовики почали будувати ще більш цинічний і жорстокий світ насильства червоної диктатури, виправдовуючись потребою захисту надбань революції від спротиву віджилих історично регресивних класів і верств. Послідовна щоденна дегуманізація останніх, перетворення у масовій свідомості на, мовою «Інтернаціоналу», дармоїдів, нероб, паразитів, зграю псів та катів призвичаювали пересічних обивателів до думки, що червоний терор — така ж корисна і потрібна процедура, як, скажімо, асенізація. Не лише догматизм більшовиків, а й щоденна практика їх бездарного господарювання розширювали перелік таких категорій населення практично до нескінченності: всі, хто так чи інакше опирався і ставив під сумнів легітимність чи професійність більшовицької влади, переходили до стану ворогів, що

підлягали знищенню. Чи не першими туди потрапив практично увесь спектр політичних партій, що народилися на теренах Російської імперії. На перших порах з нього випали попутники більшовиків у здійсненні перевороту — ліві есери та анархісти. Щоправда, й їхні дні будуть злічені після невдалого Кронштадтського повстання, у трактуванні більшовиків — заколоту. В Україні коло політичних ворогів більшовицької партії збільшувалося за рахунок національно орієнтованих партій, хоч і союзників не бракувало.

Україна опинилася в чи не найскладнішій ситуації. Проблема полягала не лише в тому, що революціонізоване до краю суспільство, функції представництва колективної волі якого в умовах безвладдя перебрала на себе Центральна Рада, генерувало надзвичайно широкий спектр політичних устремлінь. Набагато небезпечнішим виявилось те, що на тлі гострої політичної динаміки і панування лівих сил Україна, власне, була й залишалася впродовж наступних кількох років полем запеклих воєнних дій, безперервно діючим фронтом, що вигадливо змінював свою лінію, дислокацію і диспозицію протиборчих сил. Фатальний збіг обставин, що перетворив українські етнічні землі на передній край Першої світової, кількох російсько-українських, польсько-радянської, російської громадянської та української громадянської воєн, відіграв вирішальну роль у майбутній долі цієї багатостраждальної землі та її народу, який щиро, хоча часом і наївно, прагнув жити «в сім'ї вільній, новій» на своїй рідній землі.

Напередодні Російської революції багатьом здавалося, що прагнення українців до національного самовизначення гальмуються лише імперськими силами. Та в розбурханій революцією країні коло ворогів українського суверенітету почало зростати вражаючими темпами. Поряд з Білим рухом, який прагнув реставрувати імперські порядки, проти «українського питання» виступили як прибічники конституційної демократії (партія кадетів), так і соціалістичні течії. Понад те, в пореволюційній Україні політичні партії розкололися за національною ознакою (конституційні демократи і соціалісти-федералісти).

Мрійники з Центральної Ради до останнього зволікали з проголошенням українського суверенітету, сподіваючись на сприятливий для українського соціалістичного руху розвиток російської революції. Ілюзії почали танути в міру радикалізації політичного життя в Петрограді і наростання антиукраїнської риторики. Незабаром після того, як більшовики скинули Тимчасовий уряд, Центральна Рада своїм III Універсалом проголосила утворення Української Народної Республіки у складі дев'яти губерній без Криму. Більшовики фактично одразу визнали Україну в межах III Універсалу, розігруючи «національну карту». А перед тим долучилися до виникнення двох територіальних об'єднань — Донецько-Криворізької області з центром у Харкові і Південно-Західного краю із центром у Києві. На обласній конференції в Києві, що відбулася в грудні 1917 р. за участю деяких більшовицьких організацій Чернігівщини, Полтавщини і Херсонщини, було поставлено питання про створення всеукраїнського більшовицького центру. Натомість на конференції більшовицьких організацій Донецько-Криворізь-

кої області, яка тоді ж відбувалася у Харкові, ідея організації всеукраїнського партійного центру не обговорювалася.

Геополітична ситуація, однак, підштовхнула більшовиків до визначення кордонів України в певній конфігурації. З тактичного погляду їм потрібно було висунути антитезу Центральній Раді, яка, наслідуючи хід і логіку російської революції, готувала скликання Всеукраїнських установчих зборів. Було вирішено зібрати в Києві Всеукраїнський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів, використавши його для переобрання Центральної Ради. На з'їзд слід було обов'язково запросити представників від рад півдня і сходу України, де більшовики мали міцніші позиції. 30 листопада 1917 р. у розмові з представником обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю С. Бакинським нарком у справах національностей Росії Й. Сталін заявив: «Ми всі гадаємо, що безумовно необхідний крайовий з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів... На нашу гадку, взятися до скликання з'їзду повинні ви — кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін.»¹ Ідентифікація більшовиків за регіональним принципом була хоч і опосередкованим, але свідченням визнання Раднаркомом заявлених Центральною Радою кордонів України у складі дев'яти губерній. Йшлося, зрозуміло, не про кордони УНР, а про прагнення більшовицького керівництва сформувати склад Всеукраїнського з'їзду рад, який зумів би виконати місію зі створення маріонеткової радянської (тобто більшовицької) України.

Послаблення центральної влади (як органів Тимчасового уряду, так і проголошеної в Києві Центральної Ради) спричинило деградацію місцевої. Наростала криза. Дисфункцією державного апарату вміло скористалися більшовики, що стрімко нарощували чисельність своїх організацій у промислових регіонах. Вважаючи Донський басейн одним із центральних форпостів свого впливу, вони швидко збільшували тут свою присутність, через дієву пропаганду захоплювали лідерство в радах, загонах «народної міліції», ВРК тощо.

Активізація відцентрових сил внаслідок падіння самодержавства створила в Україні якісно відмінну від решти постімперських просторів політичну ситуацію: паралельно з органами Тимчасового уряду та радами в Києві діяв національний центр — Центральна Рада, що створила в низці провінційних міст, зокрема й на Донбасі (Луганськ, Бахмут), свої повітові ради і спиралася на українізовані військові частини та загони «Вільного козацтва». Втім, місцеві сили Центральної Ради істотно поступалися впливовістю соціал-демократичним організаціям більшовицького напрямку, які кваліфікували її не інакше як «буржуазний орган», налаштовуючи відповідним чином робітництво.

Хоч тенденція зменшення впливовості УЦР мірою просування до південно-східних регіонів була універсальною, не можна стверджувати, що сході та півдні України вона не мала прихильників. Всупереч пізніший за часом міфологізований

¹ *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 1. Київ, 1996. С. 458. Текст за повідомленням «Робітничої газети» і в її перекладі українською мовою. 1917, 19 листопада (ст. ст.).*

радянській історії, ці регіони не були й надійною базою більшовиків. Виступаючи потужним локомотивом соціальної радикалізації у Харкові, Катеринославі та Києві, більшовики, надіслані ЦК для роботи в Україні, у Донбасі зіштовхнулися з неочікуваними ускладненнями. Несхвальні характеристики донбаського робітництва виходили з вуст багатьох більшовицьких очільників, зокрема Л. Троцького. Для більшовицьких вождів ситуація виявилася цілком незрозумілою. Суспільно-політичний та економічний аналіз приводив їх до висновку про критичне загострення соціальних суперечностей, яке мало б створювати всі умови для переможного революційного вибуху. Втім, на місцях більшовицькі емісари зіткнулися з банальним нерозумінням та дистанціюванням робітництва.

Що ж відбувалося насправді?

Примусова праця в шахтах і на заводах на засадах виконання військового обов'язку не сприяла ані підвищенню її ефективності, ані зростанню свідомості шахтарів, тим більше, що від 1914 р. вони були позбавлені права на вільне пересування, можливості відходу на сезонні роботи, значно втратили у зарплатні. Однак не варто драматизувати погіршення становища шахтарів у контексті розгортання Першої світової війни: в таких умовах опинилися всі верстви. На підтвердження того, що тогочасний стан шахтарської верстви не був катастрофічним, слід навести такий факт: селяни сусідніх сіл масово вербувалися на шахти, аби уникнути призову і відправлення на фронт. Тож пізніші інтерпретації публікацій у журналах «Летопись революции», «Каторга и ссылка» та інформації з ювілейних видань спогадів революціонерів² слід сприймати радше як намагання утвердити думку про справедливість і обґрунтованість жовтневого перевороту, ніж віддзеркалення реальної картини історичних подій.

Робітництво тривалий час лишалося глухим до агітаційної роботи більшовиків, сприймаючи лише найбільш популістську її складову. Це, слід зазначити, було цілком природним — робітництво Донецького кам'яновугільного басейну, сформоване впродовж тридцяти років аврального освоєння його природних багатств, наполовину складалося із селян-сезонників, військовозобов'язаних, загнаних в екстремальні умови існування, і тому дуже відрізнялося від робітничої аристократії Петрограда та Москви. Рівень їхньої свідомості був зовсім незіставним. Згадувані Г. Куромією випадки самосудів на шахтах, що сталися впродовж 1917 р., і за своїм характером, і за формами привселюдного приниження («...натовп робітників сказав Майкуту, що єдиний вихід для нього — це зняти свій робочий кашкет («фуражку»), символ вищого статусу), низько вклонитися на всі

² Див.: Харченко Т. Накануне Февральской революции в Донбассе. *Летопись революции*. 1927. № 4. С. 166; Пучков-Безродный. Октябрь в Донбассе. (Из записок красногвардейца). *Каторга и ссылка*. 1932. № 11—12. С. 192—193; Холмская Е. Из истории борьбы в Донбассе в октябрьские дни. *Летопись революции*. 1922. № 5—6. С. 141—142; Зайцев Ф. Большевики Юзовки до 1918 года. *Литературный Донбасс*. 1933. № 10—12. С. 166—167; *Борьба за Октябрь на Артемовщине*. Харьков, 1929. С. 31—32; Кирьянов Ю. *Рабочие Юга России. 1914 — февраль 1917 г.* Москва, 1974. С. 187; Терехов Р.Я. *Так началась борьба. Из воспоминаний*. Сталино, 1957 та ін.

боки і просити у робітників пробачення»; одного з управлінців посадили в тачку і возили по шахті; траплялися побиття та напади ³⁾ цілком відповідали напівселянській свідомості шахтарів, крім того цілковито копіювали близькі за часом і суголосні за стилістикою ухвали селянських сходів.

На відміну від «учених» робітників Москви та Петрограда, шахтарі виявили свою аполітичність відразу ж після Лютневої революції. Вони майже не цікавилися такими нововведеннями, як колективні угоди і ради примирення. Коли став можливим і популярним вступ до профспілок, вони, на відміну від решти професійних груп, дуже неохоче об'єднувалися. Натомість вдавалися до прямих дій проти керівників — обшукували їх, виганяли з шахт, заарештовували ⁴⁾. Як зауважував Г. Куромія, «деякі революціонери жорстоко розправлялися з колишніми шпигунами охоранки та агентами поліції. Дикий степ не зрадив своєї слави краю насильства» ⁵⁾.

1917 рік перетворився в робітничих поселеннях на «один суцільний безперервний конфлікт» ⁶⁾: практично не керований, стихійний, жорстокий. Повалення самодержавства стало каталізатором соціального вибуху небаченої сили: на кількарічне погіршення умов праці та адміністративний примус робітництво відреагувало, наче перетиснута пружина. Відразу після Лютневої революції робітники дали волю стримуваній перед тим агресії. Безпосереднім її наслідком стало самовільне впровадження восьмигодинного робочого дня та встановлення робітничого контролю в його найпримітивнішій формі: з насильством над адміністрацією та самоуправством неорганізованої робітничої маси. Впродовж 1917 р. промисловці просили у Тимчасового уряду допомоги і втручання. В одному з звернень, датованому 27 травня 1917 р., зазначено: «Диктатура робітничого класу здійснена в її найпримітивнішій формі. Робітничий клас, захоплений привабливими перспективами, які малюють йому безвідповідальні вожаки, очікує настання золотої доби, і жахливим буде його розчарування, яке не можна не передбачити» ⁷⁾.

Події 1917 р. в східноукраїнських промислових центрах, власне, унаочнили недолугість і фальш більшовицької доктрини: замість свідомого революційного пролетарського руху — напади на винні склади і звинувачення робітничих дружин, що ставали на їх захист, у «буржуйстві»; замість самоуправління на підприємствах — хаос, знеособлення, безвідповідальність і, відповідно, економічна деградація; замість революційного порядку — розгул мародерства й бандитизму відразу після дезорганізації органів правопорядку; замість масового переходу під знамена більшовизму — погромні настрої, спрямовані, зокрема, і на більшови-

³⁾ Цит. за: Куромія Г. *Свобода і терор у Донбасі*. Київ, 2002. С. 123—125.

⁴⁾ Пиріг Р.Я. *Донбас у складі Української гетьманської держави (травень-листопад 1918 року)*. Київ, 2014. С. 20—21.

⁵⁾ Куромія Г. *Свобода і терор у Донбасі*. С. 121.

⁶⁾ Балабанов М. Конфлікти в Донбасі в 1917 году. *Матеріали по изучению истории профессионального движения на Украине*. Сб. 1. Профессиональное движение в 1917 году. Харьков, 1928. С. 65—66.

⁷⁾ Куромія Г. *Свобода і терор у Донбасі*. С. 124—125.

ків; замість розквіту робітничої держави за рахунок експропріації експропріаторів — голод і злидні. Відповідаючи на питання, в чому полягав прорахунок більшовицьких вождів, слід зауважити таке.

Хоча на час описуваних подій Україна була чи не найбільш індустріалізованою країною колишньої Російської імперії, говорити про її готовність до соціалістичної революції та відповідність останньої інтересам українського суспільства аж ніяк не доводилося. Показники економічного розвитку та урбанізації — всього лише формальний бік загальної характеристики стану виробничих сил. Причини своєрідних (архаїчних за своєю суттю) інтерпретацій більшовицьких та есерівських ідей у робітничому середовищі Донбасу перебували в іншій площині — свідомісній. Свідомість робітництва постало на українських землях промислового велетня абсолютно не відповідала рафінованим теоретичним побудовам К. Маркса. Реалії революції на Донбасі вщент розгромили ленінську теорію, адже якість природного промислового зростання і відповідного йому дорослішання соціального організму неможливо компенсувати ані кількістю, ані швидкістю. Власне, розглядаючи тогочасні події в категоріях більшовизму, В. Ленін та його послідовники намагалися робити пролетарську революцію, тоді як для вчорашніх селян — військовозобов'язаних шахтарів — революція 1917 р. стала радше другим визволенням з кріпацтва, ніж дверима в комуністичне майбутнє. Отже, труднощі в опануванні свідомістю робітничих мас з боку політичних партій зумовлювалися не стільки регіональними чи корпоративними відмінностями, скільки особливостями попереднього етапу формування пролетаріату. В регіоні, який В. Ленін невдовзі патетично назве серцем Росії, більшовики зіткнулися не з класичним пролетаріатом, а, в переважній своїй масі, з передпролетаріатом з його специфічною ментальністю.

Перша фаза революційного процесу тут більше нагадувала оспіваний російськими класиками бунт — «бессмысленный и беспощадный». Розуміючи це (на відміну від більшовиків) з цілковитою ясністю, автори «Донбаського дива» збирали валізи. Керівництво і власники шахт та підприємств залишали не лише свій бізнес, а й населені пункти, вдавалися до локаутів та згортали виробництво. На початок вересня 1917 р. було закрито двісті шахт, близько сотні тисяч робітників втратили роботу⁸.

В умовах управлінського хаосу та економічного колапсу більшовики зробили ставку на зміцнення своїх позицій у місцевих радах. В містах відбувалися страйки, політично забарвлені збройні виступи, маніфестації. Чимраз більше місто перетворювалося на шалений політичний вир. Що ж до села, воно очікувало, докладаючи неймовірних зусиль для того, щоб загальмувати господарську руїну. На початковому етапі революції (навесні-влітку 1917 р.) активність його була незначною. Пояснялося це насамперед тим, що гасла буржуазно-демократичної революції, актуальні на більшості території Росії, тут не спрацювали. Єдине гасло, здатне сколихнути село, — «Геть війну!» використали восени 1917 р. більшовики.

⁸ Там само. С. 129.

Додатковим ускладнюючим фактором був регіональний чинник, вагомий як через відмінності історичного шляху, так і передусім унаслідок диспропорцій розміщення продуктивних сил і концентрації виробництва. Так, скажімо, на теренах Східної та Південної України питання, що постали перед етнографічними землями України в контексті революційного 1917 р., програма Центральної Ради, Гетьманату Скоропадського та Директорії УНР не набули такої актуальності, як на решті українських земель. Ані українське питання в його політичній інтерпретації, ані повернення поміщицького землеволодіння часів П. Скоропадського (на сході та півдні України його частка була незначною), ані іноземна інтервенція (саме тут, у колоніях німців, менонітів та греків, вона мала доволі багато прихильників) не справляли революціонізуючого впливу на регіональні спільноти. Вирішальними виявилися насправді лише два фактори, що поставили місцеву людину перед необхідністю вибору сторони протистояння: 1) зростаючі реквізиції, що загрожували невідвратною деградацією та зубожінням села; 2) хаос у виробничих взаєминах на промислових підприємствах, який поволі перетворював промислові регіони на кровоточиву виразку соціальної деградації міського середовища.

В селах Південної та Східної України, які не надто потерпали від малоземелля, ментальний перелом, відхід від стандартів імперського корпоративного мислення, «зачинення» в рамках власних (переважно моноетнічних) сільських громад відбувся повільно: на це знадобилося щонайменше чотири роки. Падіння монархії, прихід до влади Тимчасового уряду й створення УЦР практично не викликали резонансу в середовищі місцевого селянства. У заможних селах зустріли лютневі події байдуже. Демократична революція не віщувала жодних економічних змін, тому селянство недовірило, подекуди й негативно, поставилося до місцевих органів Тимчасового уряду і до виборчої кампанії до них. Невдоволення зростало тим більше, що поглиблення загальної кризи в країні спонукало уряд частіше проводити реквізиції, які влітку 1917 р. здійснювали волосні комітети суспільних організацій.

Наприкінці літа — впродовж осені більшовики, скориставшись із фактичного безвладдя, поширили свій контроль на більшість рад Донецького басейну, підготувавши базу для перевороту. Жовтневий переворот у Східній Україні відбувся як відлуння Петроградського — швидко і майже без спротиву (за винятком незначних ексцесів у Юзівці, Лисичанську, Бахмуті, тобто там, де керовані більшовиками ВРК зіткнулися з протидією есерів та меншовиків). Зупинення в листопаді виробничих потужностей, до якого вдалися власники під загрозою запровадження робітничого контролю, спричинило колапс у регіоні. На листопадових виборах до Установчих зборів більшовики отримали більшість. Здавалося, що революція завершилася на їхню користь. Тим часом тектонічні зрушення розпочалися на селі, зарядженому антивоєнною агітацією та обуренням через осінні реквізиції.

Більшовицькі агітатори славили перемогу пролетарської революції й обіцяли близькість комуністичного раю, а в суспільстві ширилися переапокаліп-

тичні настрої. Кожна із соціальних груп гарячково шукала шляхів порятунку, пов'язуючи їх з непримиренними супротивниками, протистояння яких на постімперських просторах почало набирати сили. Починаючи з серпня 1917 р., промисловці бомбардували Тимчасовий уряд проханнями надіслати козацькі полки й запровадити на Донбасі военний стан. На початку жовтня ескадрони головно-го отамана О. Каледіна зайняли майже весь регіон. 26 жовтня (8 листопада) після втрати телефонного зв'язку зі столицею він спочатку оголосив военний стан у вугледобувному районі, а наступного дня поширив його на всю Область Війська Донського. Відтоді політичні й збройні виступи, проголошення революційних органів, зміна політичних сил відбувалися з калейдоскопічною швидкістю.

На вибух революційної самодіяльності робітництва сусіднє донське козацтво, яке царат традиційно використовував для підтримання «суспільного спокою» в робітничих поселеннях, відповіло апробованими засобами. В грудні 1917 р. Донбас накрив білий терор, запроваджений загонами О. Каледіна, ради було знищено. Відповіддю став червоний терор — так само жорстокий і страшний. Червоні грабували козацькі станиці, брали заручників, використовували тактику поголовного знищення супротивника та його соціальної бази. Жертв червоного терору часто густо знаходили з відрізними вухами й носами, виколотими очима, розчленованих. У Луганську ЧК здійснювала масові розстріли офіцера.

Південна група військ під командуванням В. Антонова-Овсієнка та загони Червоної гвардії Донбасу майже без спротиву зайняли регіон на початку січня 1918 р. (наприкінці грудня 1917 р.). Повідомлення преси про звірства чи то білогвардійців, чи то більшовиків наводили жах на публіку. Виставляння напоказ тіл розстріляних ворогів та заручників стало звичним інструментом «виховання» мас, яким не гребували обидві ворогуючі сторони.

Тим часом становище Донбасу — між табором білогвардійського руху — Доном (з центрами у Новочеркаську та Катеринодарі), українським Києвом, більшовицькою Росією — лише погіршувалося. Пересічні обивателі виявилися безпорадними заручниками жорстокої політичної гри, яку вели угруповання, значно потужніші за місцеві осередки уламків загальноросійських партій. Безліч різноспрямованих, взаємовиключних гасел, агресивна агітація і пропаганда не давали жодної змоги зорієнтуватися в розбурханому суспільно-політичному океані і вибудувати зважену позицію. Саме тому не лише шахтарі Донбасу «то поривалися йти до Червоної армії, то кидали рудники, відходячи з радянською владою, то рятуючись від голоду, йшли на Кубань та інші хлібні райони, то від'їздили в рідні села, то знову поверталися на рудники»⁹. Власне, все суспільство перебувало в панічному стані. Прихід «білих» зривав з місць активістів робітничого руху, наступ «червоних» призводив до негайної втечі заможних верств населення. З іншого боку, зміцнення позицій більшовизму в Росії та панування там червоного терору спричинило масовий притік біженців у місця дислокації Білого руху. Донбас поволі перетворювався на транзитний пункт білої еміграції. І так без кінця.

⁹ Куромія Г. *Свобода і терор у Донбасі*. С. 155.

III Універсалом Центральної Ради частину Донбасу було визнано територією УНР. Втім, на нього претендував також режим генерала О. Каледіна, що отаборився в Області Війська Донського. Натомість у листопаді 1917 р. за ініціативою Ф. Сергеева (Артема) обласний виконком ухвалив рішення про перетворення Донецько-Криворізького басейну на самостійну адміністративно-територіальну одиницю, що мала згодом увійти до складу Росії. 14 лютого 1918 р. було створено місцевий уряд — Раду народних комісарів на чолі з автором та ініціатором ідеї — Артемом. Типова більшовицька квазідержава здійснювала типову більшовицьку політику: проголосила націоналізацію вугільної промисловості, муніципалізацію міських будинків, запровадження робітничого контролю над виробництвом, формування військових робітничих загонів.

Слід зазначити, що на тому етапі про жодне наповнення революційного процесу національним змістом говорити не доводилося: більшовицьким вождям йшлося не про створення російської, української чи будь-якої іншої національної республіки, вони мріяли про Всесвітній Союз Радянських Соціалістичних республік як перший крок до встановлення комунізму в світовому масштабі. В їхніх стратегічних задумах не залишалось місця ні для національних, ні для регіональних проєктів. Майбутня держава мала будуватися лише за територіальним принципом. Саме тому Раднарком РСФРР не визнав ДКР ані самостійною республікою, ані частиною Росії, а саме її відокремлення оцінив як «шкідливе»¹⁰. У березні ЦК РКП(б) ухвалив рішення про те, що Донбас є частиною України, у березні ж на II Всеукраїнському з'їзді рад (17—19 березня 1918 р., Катеринослав) йшлося про федеративну радянську Україну, інтегральною частиною якої була й ДКР. За місяць ДКР впала під ударами німецько-австрійських військ.

Драматичні події розгорталися й у серці українського революційного руху. Слід нагадати, що від часу проголошення УНР 20 (7) листопада 1917 р. Донецький басейн фактично не перебував під її контролем. Наприкінці грудня 1917 р. в Харкові було створено Українську радянську республіку, що проголосила федеративний зв'язок із керованою ленинським Раднаркомом Росією (на відміну від проголошеної III Універсалом єдності з Росією, що мала стати «федерацією рівних і вільних народів»¹¹). Під прикриттям фіктивного рішення маріонеткового уряду більшовики розпочали військову експансію проти УНР. Саме в цей час українська делегація вела у Бресті переговори з представниками держав Четверного союзу. Укладення 9 лютого (27 січня) 1918 р. Брестського мирного договору поставило УНР у залежність від одного з таборів світового воєнного протистояння, але натомість врятувало її від поразки в першій російсько-українській війні. Керівники УНР сподівалися, що для звільнення окупованих радянськими військами територій будуть використані насамперед частини, сформовані з укра-

¹⁰ *Большевистские организации Украины в период установления и укрепления советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.)*. Сб. док. и материалов. Киев, 1962. С. 112.

¹¹ (III) Універсал Української Центральної Ради. Верховна Рада України. Офіційний вебсайт. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html> (дата звернення: 20.11.2020).

їнців-військовополонених, а також січові стрільці — галицькі українці у складі австро-угорської армії. Західні партнери УЦР обрали простіший шлях — німецький імператор Вільгельм II дав згоду на проведення обмежених операцій на Східному фронті, розпочавши наступ 18 лютого. Рада міністрів УНР у спеціальній відозві переконувала народ, що уряд прийняв військову допомогу від нині дружніх держав — Німеччини і Австро-Угорщини. Йшлося про майже півмільйонний австро-німецький військовий контингент. Через місяць ведення спільної наступальної операції верховні командування Німеччини й Австро-Угорщини 29 березня 1918 р. уклали угоду про розподіл сфер впливу в Україні.

Катеринославська губернія відійшла до австро-угорської окупаційної зони. Німці залишали за собою важливі транспортні комунікації і порти або ж обумовили перебування там змішаних частин. Зокрема, у Маріуполі дислокувалися два гарнізони, але командування було австро-угорське. Щодо залізниці Харків — Севастополь, то вона мала повністю перебувати у віданні німецького залізничного управління. Промислові райони Донбасу формально належали до австро-угорської зони.

Не вбачаючи у соціалістичному за своїми переконаннями керівництві УНР потуги, спроможної навести лад в Україні, західні союзники підтримали іншу політичну силу, сприявши утворенню Української Держави — авторитарного правоконсервативного правління із зовнішніми атрибутами Гетьманщини XVII—XVIII ст. У дні приходу до влади П. Скоропадського наприкінці квітня 1918 р. німецькі та австро-угорські дивізії разом з частинами армії УНР завершили опанування східних теренів України. Від 18 травня на території, зайнятій союзниками, розпочалася денационалізація торгово-промислових і вугледобувних підприємств, було скасовано всі розпорядження радянської влади. Запровадження нових порядків відбувалося під контролем військових адміністрацій, а безпосередніми виконавцями від гетьманської влади вважалися повітові старости, призначені з найбільш авторитетних місцевих мешканців.

Гетьманський переворот залишився у масовій історичній пам'яті завдяки денационалізації промислових об'єктів і силовим заходам. Прихід нової влади промисловці використали для згортання досягнень робітничого руху: тривалість робочого дня було збільшено, зарплату зменшено, профспілки усунули від справ, страйки оголосили поза законом, широко застосовувалися тілесні покарання й терор. Населення було роззброєне, влада на місцях перейшла до окупаційної адміністрації, яка не обмежувала себе у виборі засобів для вилучення ресурсів регіону.

Тим часом економіка прискорено деградувала: влітку вже третина шахт не працювали; криза взаємних неплатежів збільшувала борги із заробітної плати; промисловці практикували продаж вугілля за продовольство; зароблене не виплачувалося, а записувалося в розрахункові книжки; катастрофічно бракувало грошової маси, а та, що перебувала в обігу, швидко знецінювалася; робочі місця скорочувалися.

Уявлення про обсяги тогочасної економічної катастрофи дають відомості статистичного відділу Союзу промисловості, торгівлі, фінансів і сільського госпо-

дарства (ПРОТОФІС): станом на 1 серпня підприємства Товариства російських трубопрокатних заводів фактично не працювали; з трудового колективу залишено близько тисячі робітників для ремонту та охорони; на Макіївському заводі працювала домна, дрібносортний і покрівельний стан; паровозобудівний завод Гартмана зупинено, понад 6 тис. робітників залишилися без роботи; кошти на відновлення виробництва відсутні; метал і паровози більшовики вивезли; на Брянському заводі у Катеринославі працюють 1,5 тис. робітників на електростанції, водокачці, охороні, 2 тис. відправлено у неоплачувану відпустку; Російсько-Бельгійський завод повернуто власникам (працює домна і кілька коксових печей); Донецько-Юр'ївський завод не працює (звільнилися 1 100 робітників, 3 тис. за розрахунком не з'явилися); на Дніпровському заводі 3 тис. осіб звільнилися, стільки ж зайняті на зведенні вагонобудівного заводу та на ремонтних роботах; на заводі «Російський Провіданс» працює домна і дрібносортний стан, але й ті на порозі зупинки через брак вугілля; на Краматорському заводі працюють доменна, мартенівська піч і прокатний стан (звільнено 1,5 тис. робітників і частину службовців). Журнал «Голос металіста» у вересні повідомляв, що на 18 південних металургійних заводах працюють 21 тис. осіб проти 120 тис. наприкінці 1917 р.¹²

На повернення дореволюційних порядків, неприхований грабунок та подальше погіршення життя (зокрема, хронічні багатомісячні затримки зарплати) робітники відповідали методами революційної доби: у містах відновилися страйки та збройні виступи¹³, селяни взяли за зброю. У зв'язку із загальним страйком залізничників Рада Міністрів 19 липня відновила чинність царського закону від 15 (2) грудня 1905 р. про покарання за участь у страйках на підприємствах державного та громадського значення. Організатори страйків могли бути засуджені на строк до чотирьох років. Індивідуальна участь у страйку загрожувала позбавленням волі тривалістю від 4 до 16 місяців. Стільки ж отримували й підбурювачі заворушень.

Проте не лише вкрай напружена внутрішньополітична ситуація визначала напрями діяльності гетьманського уряду. На очах розвіювалися сподівання на вирішення проблем на східних кордонах. Тут землі Гетьманату межували з Всевеликим Військом Донським, очолюваним генералом П. Красновим. Як і Гетьманат, це державне утворення орієнтувалося на німців і було зацікавлене у налагоджен-

¹² Пиріг Р.Я. *Донбас у складі Української гетьманської держави*. С. 35. Лише з жовтня українська влада почала розглядати питання про відмову від сілезького вугілля на користь вітчизняного. Зажевіла надія на створення робочих місць.

¹³ У розпал всеукраїнського залізничного страйку 23 липня у Маріуполі розпочався збройний виступ робітників, портовиків і залізничників, лави яких налічували понад 600 бійців. Було обеззброєно і розігнано кінну сотню Державної варти. Австрійський військовий комендант ввів у місті стан облоги. Під час вуличних боїв з обох сторін були вбиті й поранені. Більшість повстанців відступила в порт, де їх оточили та розстрілювали з артилерії й літаків. 150 осіб віддано до військово-польового суду, кожний десятий був розстріляний. На місто було накладено контрибуцію, для виплати якої управа змушена була взяти кредит у банку. Див.: Пиріг Р.Я. *Донбас у складі Української гетьманської держави*. С. 28—29.

ні взаємовигідного співробітництва. РСФРР зі свого боку не визнавала суверенітет Дону і намагалася включити території Донської республіки (Всевеликого Війська Донського) до свого складу при визначенні кордону. 31 липня голова української делегації С. Шелухін доповідав Раді Міністрів: «Російська делегація в своїм проєкті відступила на захід в різних місцях на 125—150—200 верств від української етнографічної межі і захопила тільки Донецькі каменноугольні басейни звиш 20 000 кв. верст з українською людністю. Сею межею вона відрізала від України каменноугольні копії і металургічні заводи, що мають руду з Катеринославщини і тим розрізали національний і економічний організм України»¹⁴.

7 серпня 1918 р.¹⁵ Дон та Українська Держава уклали оборонний і торговельний союз: державний кордон між ними встановлювався по адміністративній межі, яка існувала за часів Російської імперії станом на 1917 р. Таганрозький і Донецький округи підпорядковувалися Дону, до України відходила невелика ділянка в районі Маріуполя.

Поразка держав Четверного союзу у світовій війні, розпад Австро-Угорщини, революція в Німеччині і зречення Вільгельма II привели до поступового виведення австро-німецьких військ. Гетьманат залишився сам на сам з потужною хвилею робітничих і селянських збройних виступів. 9 листопада П. Скоропадський був змушений ввести у Катеринославській губернії военний стан¹⁶, однак утримати владу на місцях уже було неможливо: без збройної підтримки ззовні в умовах антигетьманського повстання Гетьманат розвалювався, як картковий будиночок. Звістки про те, що уряд пішов у відставку і 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади, переважна більшість населення сприйняла як належне.

Українці з апатією та нігілізмом дивилися на руйнування «влади міцної руки», звертаючи свої погляди в бік міцніючого повстанського руху з його ідеями непідвладності жодній владі. Виконувач обов'язків Катеринославського губерньського старости повідомляв МВС: «В районі між станціями Єнакієво, Горлівка і Государів Байрак чини повітової варті роззброєні... У Маріуполі, повіті становище серйозне, ватаги бешкетують, варта була примушена покинути більшість своїх пунктів»¹⁷.

¹⁴ Цит. за: Довідна записка голови української мирної делегації С.П. Шелухіна про взаємовідносини України з Росією та дійсні наміри російської мирної делегації щодо перемир'я з Українською Державою. 31 липня 1918 р. *Мирні переговори між Українською Державою та РСФСР. 1918 р.* Збірник документів і матеріалів. Київ-Нью-Йорк-Філадельфія, 1999. С. 309.

¹⁵ Як зазначає В.Р. Мараєв, документ під назвою «Предварительное Соглашение» датований 7 серпня. Водночас датою його укладення в літературі називають найчастіше 8 серпня. (Див.: Мараєв В.Р. Українська Держава і Всевелике Військо Донське: питання кордонів (квітень — грудень 1918 р.). *Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії.* 2008. Т. XXIV. С. 288.)

¹⁶ Пиріг Р.Я. *Донбас у складі Української гетьманської держави (травень-листопад 1918 року).* Київ, 2014. С. 38.

¹⁷ Цит. за: Пиріг Р.Я. *Донбас у складі Української гетьманської держави.* С. 38.

Революційний порядок денний. В селянському повстанському рухові, що був відповіддю на іноземну інтервенцію, викристалізувалася сила, яка впродовж наступних трьох років визначатиме політичне життя Донбасу та Приазов'я, — махновський рух. Анархістські формування та гуртки увірвалися в політичне життя Східної України незбагненим спалахом епохи революційно-визвольних змагань і за короткий час отримали колосальну підтримку населення. Причина, певне, полягала не лише у видатних організаторських та ораторських здібностях провідних постатей анархістського руху — Нестора Махна, Марусі Никифорової, Федора Щуся, Льва Задова та ін., — а й у співзвучності ідей, які вони пропитували, прагненням більшості мешканців південноукраїнських сіл та робітничих поселень. Культ свободи від будь-якої влади стрімко опановував робітництво, змушене останні чотири роки жити в режимі трудового табору.

Не менш яскраво діяльність анархістів проявлялася у великих промислових містах — Харкові, Катеринославі, Одесі, Олександрівську. Тут вони друкували газети та журнали, співпрацюючи з анархістами Петрограда, Москви, Ростова-на-Дону. На відміну від решти регіонів, у Центральній та Південно-Східній Україні кількісно переважав анархо-комунізм — найбільш революційна і непримирена течія анархізму. Від агітації до активних дій їх змусило перейти вторгнення в Україну німецьких та австро-угорських окупаційних військ. У відповідь анархісти-комуністи організували повстанські загони, під прапори яких масово ставало селянство. В останнього на той час, власне, не було альтернативи: анархісти з їх активністю й енергією виявилися єдиними лідерами, що взяли на себе місію очолити стихійний селянський повстанський рух.

Налагодити зв'язок між повстанськими загонами було нелегко — на перешкоді поставала свідомість селянства, яке не розуміло гостроти ситуації і прагнуло захищати власну округу власними силами. Лише мала частка керівників селянства усвідомлювала загальнополітичну ситуацію та силу противників, яким довелося б протистояти. Тож пошуки шляхів об'єднання не припинялися, хоча далеко не завжди вони були результативними. Наприкінці 1918 р. було сформовано Конфедерацію анархістських організацій України «Набат» з метою об'єднання різних анархістських напрямів і течій у боротьбі проти влади та окупантів. Ідейною основою організації була доктрина «єдиного анархізму», висунута В. Воліним, А. Бароном, Я. Суховольським та Й. Готманом на основі синтезу тогочасних течій анархізму. Першорядним завданням прибічники «Набату» проголосили здійснення соціальної революції. Не в останню чергу саме через це вони виступали проти політики Директорії та ідеї самостійної України, що, на їх погляд, відволікала маси від справи соціальної революції. Тож національна складова революції під тиском колосальних зовнішніх загроз відсувалася на другий план.

Як би не оцінювали державотворчу діяльність ліворадикальні політичні сили, слід зазначити, що в осерді УНР націєтворення перебувало на підйомі аж ніяк не випадково. Низка тогочасних напрацювань УЦР в сфері національної політики суттєво випереджали свій час і не мали аналогів у світовій практиці,

адже йшлося про розбудову модерної громадянської нації навколо українського центру націєтворення. Найвагомішим здобутком у теоретичному опрацюванні й практичному вирішенні національного питання в УНР слід вважати ухвалення закону «Про національно-персональну автономію». Гарячі й тривалі дискусії навколо законопроекту, підготованого М. Зільберфарбом, оприявнили антисемітизм окремих членів Малої Ради, однак 22 (9) січня 1918 р. його все ж було затверджено. Виступаючи на засіданні Малої Ради, член УЦР від Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії М. Литваков зазначив, що з ухваленням закону національні меншини набули нового статусу і стали рівноправними громадянами УНР. Чинність закону було підтверджено IV Універсалом УЦР.

Нагадаємо, що закон «Про національно-персональну автономію» (22 (9) січня 1918 р.) було включено до тексту Конституції УНР, затвердженої в останній день існування УЦР 29 квітня 1918 р. Відповідно до нього великороси, євреї та поляки отримали національно-персональну автономію на підставі прямої дії закону, решта громад могли скористатися цим правом, надіславши до Генерального суду УНР колективну заяву, підписану не менш ніж 10 тис. громадян відповідної національності. Процедура набуття національно-персональної автономії передбачала ухвалення Постанови Генерального суду УНР на публічному засіданні протягом шести місяців, повідомлення відповідних органів та оприлюднення ухвали. Саме право мало реалізовуватися через органи Національного союзу, створені громадянами. Вони ж мали скласти так звані національні кадастри на основі самовизначення громадян.

Неважко помітити, що підхід лідерів УЦР до вирішення національного питання, визрілий у запеклих наукових і політичних баталіях, був доволі оригінальним і мав на меті визнання та примирення політичної ініціативи найбільш активних національних громад. На час становлення організаційних принципів існування УЦР російські, польські та єврейські партії вже були впливовими політичними гравцями, що ж до решти — враховувати їхні інтереси в новостворюваній державності передбачалося мірою політичного оформлення національних рухів та висунення етнічними громадами усвідомлених вимог. Отже, держава брала на себе зобов'язання не чинити перепон на шляху політизації етнічних громад і, зрештою, в міру зростання національних еліт та кристалізації національної свідомості, — безперешкодно вмонтувати новостворювані вищі представницькі органи національних меншин (Національні збори) до загальної конструкції вищих органів державної влади. Слід зазначити, що такий підхід мав як свої переваги, так і недоліки. Однак не можна заперечувати того, що він був одним з найдемократичніших у світі, оскільки перетворював державну машину та політизовані національні громади на політичних партнерів, що в конструктивному діалозі мали формувати націю і державу.

Концепція регулювання міжнаціональних відносин в УНР була однією з найпрогресивніших у Європі, але й найменш реальною в тих обставинах. По-перше, надання національним меншинам права національно-персональної автономії пе-

редбачало високий рівень політичної самоорганізації громад та громадянської відповідальності їхніх представників. По-друге, непереборною проблемою стала соціалістична складова діяльності українських урядів з притаманними їй утопічними ілюзіями, недбальством у розбудові держави та найважливіших її інститутів (армії, органів державної безпеки тощо, які б могли захистити проголошені перетворення на зовнішньому та внутрішньому рівнях). Це зрештою перетворило більшість законів УНР на декларації.

Тож практичні досягнення УЦР у вирішенні національного питання не слід переоцінювати. Лояльність національних меншин до процесу конституювання української нації та її одержавлення багато в чому так і залишилася недосяжним ідеалом українських урядовців. Лідери деяких національних громад виступали проти постанови УЦР про скликання Українських установчих зборів. IV Універсал привітали лише поляки, хоча незадовго до цього вони відповіли гостро негативною реакцією на III Універсал, що ліквідував велике польське землеволодіння в Україні.

Найбільш непримиренною щодо української самостійності була позиція російської громади, яка не визнавала свій статус національної меншини. Однак не лише росіяни виявилися ментально не готовими до існування етнічних громад в інакшому контексті, ніж імперський. Нелояльне ставлення національних меншин до УЦР як вагомий чинник її політичних невдач відзначав Д. Дорошенко. Він, зокрема, скептично висловився про ставлення національних меншин до закону «Про національно-персональну автономію», який, на його думку, «не викликав ніякого признання з боку тих, кого мав ущасливити, — з боку національних меншостей»¹⁸. Найбільшою ж перешкодою гармонізації міжетнічних відносин у добу УНР, власне, як завжди, стала повсякденна практика міжнаціональних відносин, яка знала безліч прикладів державного свавілля, починаючи від звільнення з державної служби неукраїнських громадян та виселення їх за межі країни, репресій щодо російської та польської преси і закінчуючи єврейськими погромами. Спільна заява представників національних меншин у Малій Раді наприкінці березня 1918 р. щодо порушення закону «Про національно-персональну автономію» засвідчила великі проблеми у сфері практичного впровадження правової бази УНР.

Загальною хвилюючою українських державних утворень 1917—1920 рр. було недотримання балансу соціально-економічних та національно-культурних інтересів різних верств суспільства. Лише комплексний підхід до вирішення проблем матеріального й етнокультурного відтворення суспільства був спроможним зберегти і зміцнити незалежність України, перетворивши її на одну з найбільш демократичних країн тогочасного світу. Проте рівень законодавчого опрацювання проблеми міжетнічного співжиття та взаємодії етнічних громад з державою був високим і запустив потужний імпульс самоорганізації громад, що недооцінили більшовики. Вони, до речі, демонстрували зневажливе ставлення до українського руху загалом та української мови зокрема (ліваки навіть називали її «контрреволюційною»).

¹⁸ Дорошенко Д. *Історія України (1917—1923)*. Т. 1: Доба Центральної Ради. Ужгород: Червона калина, 1932. С. 270—271.

5 лютого 1919 р. радянські війська увійшли до Києва. В березні до міста переїхали вищі органи влади радянської України, яка протрималася до 31 серпня. Черговий більшовицький уряд набув цілковито російського забарвлення. Російською була адміністрація. За пізнішими підрахунками М. Скрипника, вона видала близько двохсот розпоряджень із заборонаю вживати українську мову¹⁹. В поєднанні із запровадженням продрозкладки²⁰ і соціалізацією поміщицьких земель це збурило хвилю селянських повстань, вкотре актуалізувавши гасла самостійництва. Наприкінці травня «Бюлетень Секретариата ЦК КП(б)У» масовий спротив українського села резюмував так: «Тепер можна з певністю ствердити, що пролетарська революція на Україні вступила в період куркульської контрреволюції. Куркулі та їхні очільники, білогвардійські офіцери, затверджують свою гегемонію в селі, спекулюючи на темноті та невігластві селянських мас, залякуючи їх збройним насиллям. Аморфність селянських мас, слабкість радянської влади і краща організованість куркулів надали останнім можливість захопити в свої руки ініціативу наступу на радянську владу. Майже вся Україна вкрита куркульськими бандами». З огляду на це більшовицька партія ставила нове завдання — «назустріч хвилі куркульського повстання підняти, розгойдати потенційну хвилю комуністичної революції на селі». «Ми переживаємо тільки пролетарську міську революцію, що перекидається з одного місця в інше по рейках залізниць, а не через проміжок (в оригіналі «через средостение». — *Авт.*) між містами — сільські селянські маси. Пролетарська революція в своєму поглибленні має запалити селянську революцію, — таким висновком-напучуванням завершувалася стаття. — Мікроб громадянської війни, що нині потрясає основи старого капіталістичного світу, комуністи мають прищепити селу»²¹. Власне, йшлося про екстраполяцію рецептів російської громадянської війни на український ґрунт.

З Дону наступала Добровольча армія, на Правобережжі розгорнула військові дії армія УНР. Переважна частина України з кінця серпня до середини грудня 1919 р. залишалася окупованою Добровольчою армією А. Денікіна. Почався кривавий етап боротьби за владу між трьома силами, дві з яких несли на своїх багнетах національну політику імперського зразка: одна в реставраційній версії, друга в модифікованій інтерпретації всесвітнього союзу радянських соціалістичних республік.

Після відходу німецько-австрійських військ та наступу білокозаків генерала П. Краснова, армії генерала А. Денікіна і більшовицьких частин українці були поставлені перед фактом: Україна безжально пошматована військами Антанти, Польщі, більшовицької Росії. Це був період абсолютної владної «шизофренії»:

¹⁹ Скрипник М.О. Донбас і Україна. *Микола Скрипник. Статті і промови з національного питання* / Упоряд. І. Кошелівець. Мюнхен, 1974. С. 17.

²⁰ Про грабінницьку політику більшовиків в Україні див.: Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В., Верстюк В.Ф. Більшовицька експансія в Україну. *Нариси історії Української революції 1917—1921 років*. Кн. 2. Київ, 2012. С. 276—315.

²¹ Задачи партии в деревне. *Бюлетень Секретариата ЦК КП(б)У*. 1919. 25 мая.

місцевості, села й селища на якийсь час опановували отамани Директорії, яких проганяли загони Н. Махна чи інших отаманів; подекуди відновлювалися ради, за якими приходила біла диктатура, — і так безліч разів. Опинившись у стані невизначеності, люди розгубилися. Тотальний господарський занепад у містах, нескінченні реквізиції в селі, насилля, щоденна наруга та загроза смерті, тотальна дегуманізація соціального середовища довершували картину. Громадянська війна та іноземні інтервенції перетворили терени України на театр фатальних за своїми наслідками подій.

Згідно з договором генерала П. Краснова з союзними військами та гетьманом П. Скоропадським, східні райони Донбасу зайняли частини донських козаків, на допомогу яким невдовзі підтягнулися офіцерські загони денікінської армії. Дивізія генерала В. Май-Маєвського з боями пройшла від Кавказу до Микитівки. На початку 1919 р. денікінці продовжили наступ на Південно-Східну Україну, де зустріли запеклий опір махновської повстанської армії. Могутній повстанський рух Центральної та Південно-Східної України значно послабив сили денікінських частин. Очолений анархістами, він суттєво допоміг частинам Червоної армії в розгромі білогвардійського руху. Фронт довжиною 350 км від Луганська до Азовського узбережжя тримався передусім завдяки стійкості махновських загонів. Стратегічні населені пункти — Бахмут, Костянтинівка, Попасна, Дебальцеве багато разів переходили з рук у руки. Запеклі бої тривали до травневого контр-наступу денікінців у Луганському, Юзівському та Маріупольському напрямках.

Більшовицьке «визволення» не поліпшило становища населення. Пізнавши на практиці всі принади комуністичної ідеї, селянство з чимдалі більшою надією звертало свої погляди в бік «Гуляйпільської республіки», тим більше, що військова слава Н. Махна стрімко зростала. Влившись наприкінці січня 1919 р. до складу Червоної армії (3-тя бригада 1-ї Задніпровської дивізії Українського фронту²²), його загони наприкінці весни розпочали рейд ворожими тилами. Ведучи запеклі бої із Добровольчою армією, вперше у світовій практиці Н. Махно та його прибічники почали реалізовувати ідею безвладного життя. Мілітарна селянська анархістська республіка, власне, стала втіленням давніх недержавних пластів свідомості українського селянства, своєрідним віддунням історичної пам'яті про Запорозьку Січ з її духом вольності. Перебуваючи в безпосередній близькості від Донбасу і здійснюючи постійні рейди його теренами, Револуцій-

²² Відповідно до наказу командувача Українського фронту від 18 лютого 1919 р. до неї увійшли також сили М. Григор'єва, який за звільнення півдня України від гетьманських та австро-німецьких військ отримав від Директорії звання верховного отамана Таврії і Херсонщини. 22 січня 1919 р. уславлений отаман оголосив Директорії війну, 25 квітня став начальником 6-ї Української дивізії. Шляхи отамана й більшовиків розійшлися 7 травня після відмови М. Григор'єва кинути дивізію на підтримку повстання в Угорщині. 20 тис. вояків під його орудою утворили внутрішній фронт, який було ліквідовано впродовж травня. Григор'євські загони були розсіяні й відтиснуті до Херсона та Миколаєва. Скориставшись ситуацією, А. Денікін розвинув наступ на Південному фронті і зрештою витіснив більшовиків з України на початку серпня 1919 р. Водночас захлинувся експорт революції в Європу.

на повстанська армія України (РПАУ), про створення якої Н. Махно оголосив 1 вересня 1919 р., справляла потужний вплив на перебіг суспільно-політичних процесів у промисловому осерді Східної України.

Очолений Н. Махном селянський рух відіграв важливу роль у воєнних подіях в Україні. Селянські партизанські групи й загони самозахисту перетворили Донбас і Приазов'я на внутрішній фронт, відволікаючи на себе сили Білої гвардії. На початку 1919 р. махновські та інші формування стримували натиск частин В. Май-Маєвського, егерської бригади німців-колоністів, загонів добровольчої армії, надісланих з Кавказу. Лише в районі Гуляй-Поля їм протистояло близько 20 тис. білогвардійців. Організація 3-ї бригади Н. Махна у складі 9-ї полкової Задніпровської дивізії під проводом П. Дибенка не лише полегшила становище махновських формувань (передусім ішлося про озброєння), а й створила реальні умови для залучення широких верств населення до їхніх лав під гаслом «За владу рад!».

У березні-квітні 1919 р. партизанський селянський рух на сході України активізувався. Білогвардійські війська, які перебували в регіоні, «грабуючи й мордуючи селян, стали причиною бурхливого зростання партизанських загонів, що стихійно всюди виникали»²³. Навесні 1919 р. білогвардійський режим у Приазов'ї був підірваний зсередини збройним опором села. На початку квітня бригада Н. Махна, ведучи безперервні бої з денікінцями, залишила низку завойованих раніше позицій. 15 квітня формування відійшли з Маріуполя. 15 травня місто вдалося відбити, але 23 травня за підтримки французьких військових кораблів денікінці захопили його знову. На середину 1919 р. Добровольча армія А. Денікіна зайняла майже увесь Донбас. Терор, реквізиції, тиф — ці три слова характеризували часи білогвардійського режиму.

Влітку 1919 р. більшовицька влада загалом переживала критичний момент своєї історії. На більшості території України вона перестала існувати. В донецькому степу війна з денікінцями тривала силами махновців. Тимчасовий союз із Н. Махном забезпечив більшовикам певні перспективи на українських теренах. Популярність їхніх ідей у середовищі місцевих мешканців була умоглядною. Вкотре прийшовши з гаслами ошчасливлення трударів у всесвітньому масштабі в травні 1919 р., червоноармійські підрозділи провели примусову мобілізацію на Бахмутському родовищі. Погрожуючи зброєю, вони забрали робітників віком до сорока років просто з виробок. Не гребувала Червона армія і примусовими мобілізаціями в селах, беручи їх перед тим в облогу. Однак такі «мобілізації» не давали бажаного результату — «мобілізовані» стрімко поповнювали лави дезертирів²⁴. На цей час ідеологічні суперечності Н. Махна й більшовиків дійшли до критичної межі і спричинили розрив. Звинувачений у підготовці контррево-

²³ Шемелінін В.Є. Маріупільський Радянський полк. *Літопис революції*. 1928. № 2. С. 60.

²⁴ У травні 1919 р. лише в Лисичансько-Бахмутсько-Куп'янському районі різні групи дезертирів налічували від 30 до 40 тис. чол. — вони не йшли на радянську північ, але й не хотіли приєднуватися до Добровольчої армії. За чутками, вони були надзвичайно «вороже настроєні проти комісарів, комуністів та євреїв». (Див.: Куромія Г. *Свобода і терор у Донбасі*. С. 155).

люційного заколоту, що нібито мав відбутися на запланованому в Гуляй-Полі на 15 червня 1919 р. з'їзді рад 72 повітів, 8 червня Н. Махно склав повноваження комбрига, а 19 червня (дізнавшись про розстріл восьми членів свого штабу) перейшов з вісьмома сотнями бійців на Правобережжя Дніпра. Оголошений більшовиками поза законом і звинувачений у розвалі фронту, влітку з групою соратників він створив фактично нову армію (з 1 вересня 1919 р. — Революційна повстанська армія України (махновців) — РПАУ), що діяла в денікінському тилу.

Нескінченні реквізиції (1919 рік був напрочуд врожайним) і мобілізації денікінського режиму, з одного боку, та відхід Червоної армії з теренів України, з іншого, забезпечили притік селянства до лав махновців. Збори командирів возз'єднаних загонів Першої повстанської української дивізії узгодили нову структуру органів управління Революційної повстанської армії, що налічувала близько 40 тис. піхотинців, 10 тис. кавалеристів, тисячу кулеметів, 20 гармат, понад 12 тис. тачанок²⁵.

Шляхи анархістів і більшовиків, здавалося, розійшлися назавжди. Метою анархістів стає «третя соціальна революція», покликана знищити залишки капіталу та повалити більшовицьку владу (на їхню думку, політика більшовиків не відповідає корінним інтересам робітничо-селянського класу). Однак на етапі боротьби з денікінською навалою ці дві сили вкотре змушені були піти на союз. Ситуація справді була критичною. Доволі влучно її внутрішню напругу передав Дем'ян Бідний: «Денікін, сівши нам на спину / Став так нівечить Україну, / Що нам прийшлося — чи глину їж, / Чи боронись, хвативши ніж...», щоправда, резюме вийшло цілком на користь влади, яка згодом перетворила поета на культову постать: «Ми довго б, мабуть, бідували, / Та москалі нас врятували: / Як не совітські б москалі, / Ми всі б zostались босі, голі, / На панській плакали б землі / І в панській мучились неволі»²⁶.

Насправді ж у порятунку селянства вагому роль відіграли махновські повстанські загони. Упродовж жовтня махновці поширили свій контроль на територію від Бердянська до Таганрога. У листопаді 1919 р. їхня армія зросла до 80 тис. осіб. Як радикальне крило революційного руху, махновці істотно відрізнялися від більшовиків у поглядах на революційну стихію. Якщо останні використовували ради для акумулювання всієї повноти влади в руках своєї партії і будували надцентралізовану державу, то перші виступали за «Вільні Ради» (тобто ради без більшовицького диктату), які мали стати основою реалізації народного владного суверенітету в контексті бездержавного експерименту. Це не заважало їм у часи загострення на революційному фронті укладати військові союзи, хоч і тимчасові з огляду на ідеологічні суперечності (зокрема, в лютому-травні 1919 р. для спільних дій на антиденікінському фронті).

²⁵ Рубльов О.С., Реєнт О.П. *Українські визвольні змагання 1917—1921 рр.* Київ: Альтернативи, 1999. С. 215.

²⁶ *Архусеві образотворчі видання у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського 1904—1923*: бібліографічний покажчик. Київ, 2001. С. 118—119.

Наприкінці грудня 1919 р. більшовики, що потерпали від нестачі вугілля, спрямували на Донбас армії Південного фронту. 29 грудня 1919 р. розпочав діяльність Ревком Донбасу, а на місцях його клони, що сконцентрували у своїх руках всю владу. Відносини більшовицької влади, місцевого селянства та повстанців, керованих Н. Махном, вкотре загострилися. Гранично відверто тогочасну ситуацію характеризує один з інформаційних звітів: «Ставлення до Радянської влади зі сторони робітників добре, хоча відчувається ще пригніченість від білого терору, з боку селян — задовільне. Проте близькість махновського кубла, безсистемна і необдуманна реквізиція військовими продорганами продуктів сільського господарства відображається на селянах негативно, створюючи деяке сприятливе середовище для махновських нападників»²⁷. Загроза перетворення селянського повстанського руху на партизанську війну в тилу більшовиків була цілком реальною. Махновським та отаманським загонам було де сховатися: кожен з них мав не лише базові сільські округи, а й базові ліси із системою землянок, схронів та схованок військового спорядження. Базовим лісом отамана Ф. Щуся був Дібрівський, Савонова — Ізюмський, Каменюка — Старобільський. Як керівники, так і рядовий склад махновців мали неоціненний досвід військових дій. Тактика і стратегія махновців, нестандартні військові рішення викликали щире захоплення навіть у білогвардійців. Більшовицьке керівництво усвідомлювало рівень політичного впливу та військову міць противника. Не випадково ставку було зроблено на позбавлення його всебічної і масової підтримки місцевого селянства.

9 січня 1920 р. Н. Махно був оголошений поза законом, за офіційною версією — за відмову брати участь у польсько-радянській війні²⁸. 5 лютого 1920 р. Всеукраїнським затвердив Закон про землю, що, з одного боку, забезпечило Н. Махну широку підтримку в селах колишніх колоністів, а з іншого, поклато початок соціальному розколу на селі. З цього часу для відроджених органів радянської влади основним став фронт боротьби з отаманщиною, який більшовики трактували як внутрішній фронт. Для організації боротьби з контрреволюцією, бандитизмом і махновщиною в Україну був відряджений очільник ВЧК Ф. Дзержинський. Махновські формування, на відміну від радянських органів, фактично контролювали життя сільської округи, здійснюючи раптові напади на продзагонівців, міліцію, каральні роти. Губуправління вимушено визнало: «Більша частина населення повіту (Юзівського. — *Авт.*) перебуває в армії Н. Махна, і продрозкладка не здійснюється»²⁹.

Наприкінці літа 1920 р. Донецький басейн перетворився на суцільний внутрішній фронт. Не останню роль у цьому відіграв рейд Н. Махна Донеччиною. Він не лише активізував великі формування, а й спричинив утворення значної кількості дрібніших загонів. На жовтень 1920 р. у Донецькій губернії самих лише великих загонів, оголошених поза законом, налічувалося близько 20, у них перебувало майже 10 тис. осіб (2,3 % сільського населення губернії; причому махновські формуван-

²⁷ Державний архів Донецької області (ДАДО). Ф. 1163. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 17.

²⁸ ЦДАГО України. Ф. 2360. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1—11.

²⁹ ДАДО, філіал. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 39.

ня сюди не зараховувалися). У донесеннях зазначалося: «Точному обрахунку банди не піддаються, оскільки більшість з них перебуває в селах, озброєні обрізами, мають місцеве значення і будь-якого моменту становлять реальну силу»³⁰.

Загострення політичної ситуації в регіоні дещо призупинила наступальна операція підтримуваного Антантою П. Врангеля, який наприкінці червня 1920 р. відсунув лінію Південно-Західного фронту до Херсона—Нікополя—Бердянська. Наприкінці липня білогвардійці вже були в Олександрівську (нині — Запоріжжя) і, хоч невдовзі залишили його, просунулися на східному напрямі, зайнявши залізничну станцію Маріуполь та Синельникове, що поставило під загрозу Катеринослав (нині — Дніпро). Для боротьби з білогвардійськими силами 21 вересня 1920 р. за наказом наркома військових і морських справ та голови Реввійськради РСФРР Л. Троцького було створено Південний фронт на чолі з М. Фрунзе.

Восени ж 1920 р. більшовики та махновці укласти черговий тактичний союз — проти П. Врангеля. На короткий час махновці відчували себе на хвилі революційного піднесення і навіть сподівалися на утвердження Гуляй-Поля як територіальної бази анархістського бездержавного експерименту (так звана Трудова федерація). В жовтні анархісти Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава, Полтави вийшли з підпілля. В Харкові друкувалися газети «Набат» та «Голос махновця». 26 жовтня 1920 р. РПАУ після кровопролитного бою, втративши майже тисячу вояків, визволила від білих Гуляй-Поле. Тут розташувалася Рада революційних повстанців України (РРПУ) на чолі з Н. Махном, який відновлювався після тяжкого поранення.

Основні сили РПАУ під командуванням Семена Каретника тим часом разом з Червоною армією підкорювали Крим. Використавши повстанців для форсування Сивашу і штурму перекопських укріплень, розгрому врангелівських військ та оволодіння стратегічними містами (13 листопада вони зайняли Сімферополь, 15 — Євпаторію), більшовики розпочали антимахновську операцію. Коли Ялту і Керч ще контролювали врангелівці, за наказом командувача Південного фронту М. Фрунзе з півострова до Приазов'я було виведено дві кінні армії, 3-й кавалерійський корпус перемістився в район Євпаторії, а спеціально створені загороджувальні загони перекрили шляхи відходу махновцям, які несли гарнізонну службу в Євпаторії. За задумом М. Фрунзе, антимахновська операція мала в ніч з 25 на 26 листопада покласти край так званій «партизанщині».

Погром анархістського руху в Україні відбувався у формі спецоперації із застосуванням армії — осередки анархістського руху були придушені синхронно по всій Україні. В Харкові були заарештовані не лише анархісти на чолі з їхнім лідером Всеволодом Воліним, а й випадкові відвідувачі книжкового магазину «Вольне братство». Водночас із арештами близько пів тисячі активістів-анархістів у міських центрах було атаковано оточені перед тим махновські загони в Олександрівському, Бердянському та Мелітопольському повітах, розпочався штурм Гуляй-Поля. В ніч на 27 листопада ультиматум з вимогою здатися отри-

³⁰ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2 дод. Спр. 7. Арк. 52 зв.

мав і заблокований у Євпаторії махновський гарнізон. Вирвавшись з оточення, РПАУ під керівництвом Олексія Марченка 29 листопада пододала Перекоп, але 1 грудня неподалік Мелітополя була розгромлена 1-ю Кінною армією. Рештки «кримської армії» (близько 250 вояків) за кілька днів дісталися с. Керменчик, де з'єдналися з силами, керованими Н. Махном. Начштабу РПАУ Петро Гавриленко загинув під час спроби арешту співробітниками Особого відділу 6-ї армії Південного фронту, а заарештовані С. Каретников, Осипенко та Ємельяненко були публічно розстріляні у Мелітополі.

Після розгрому «чорного барона» питання ліквідації махновського руху стало справою часу, і не лише через ідеологічні та політичні суперечності між Н. Махном та керівниками Росії. «Махновія» (так глузливо називали територію, контрольовану махновцями, більшовики) розкинулася поруч із промисловим серцем України — Донбасом. В. Ленін цілком слушно зауважував: «Донбас — це не випадковий район, а це район, без якого соціалістичне будівництво залишиться простим добрим побажанням»³¹. Така сама за змістом думка містилася й у відозві ВУЦВК до всіх партійних організацій України.

26 листопада 1920 р. Н. Махно та всі його загони втретє були оголошені ворогами революції й республіки. 29 січня 1921 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про заходи для боротьби з бандитизмом»³², яку було визнано фронтом «такої-же державної важливості, яким був фронт по боротьбі з білогвардійськими генералами й який є фронт з господарчою руїною». При РНК було створено постійну комісію з боротьби з бандитизмом. Лише з Маріуполя на боротьбу з махновщиною в повіті було відряджено 2 600 чонівців³³. Відбувалося зачищення нечисленних регіональних угруповань³⁴.

Відновлення у грудні 1919 р. радянської влади (11 грудня більшовики зайняли Харків, 16 — Київ, 29 — Олександрівськ (Запоріжжя)), з одного боку, привело до масового приєднання селянства до махновського руху, а з іншого, — остаточно зробило той антирадянським, антибільшовицьким. 1920 рік став часом запеклої боротьби радянської влади й Н. Махна за політичний вплив, у якій перемогла централізована державна організація. Цьому сприяло проголошення і запровадження непу, що прискорив відмову селян від збройного опору більшовикам. Всю силу свого інструментарію терору: каральні експедиції, масові арешти, застосування системи заручництва, нацьковування одних отаманів на інших, розстріли та стягнення, кампанії суспільної дискредитації тощо, більшовики спрямували проти персонально Н. Махна, Революційної повстанської армії України, місцевих повстанських загонів та селянства як їхньої соціальної та

³¹ Політичний звіт Центрального комітету РКП(б). 27 березня. Ленін В.І. *ЛЗТ*. Т. 45. С. 100.

³² *Збір законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. 1921. Ч. 2. С. 34—36.

³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 94. Арк. 23.

³⁴ Упродовж весни 1921 р. місцеві селянські загони і формування переважно припинили своє існування. Серед них і загін соратника Н. Махна Фоми Кожі в районі с. Старобешеве. (Див.: ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2 дод. Спр. 7. Арк. 22.)

економічної бази. З листопада 1920 р. до жовтня 1921 р. Цупрчрезком³⁵ та Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУЧК) здійснила разом з частинами Червоної армії чотири масштабні антианархістські операції, внаслідок чого анархістський рух зазнав непоправних втрат. До кампанії силового та політичного знищення анархізму були залучені видатні більшовицькі політичні діячі — М. Фрунзе, Ф. Дзержинський, Г. Петровський, С. Косіор, Ф. Кон, Д. Лебедь, В. Чубар, Х. Раковський, В. Затонський, М. Скрипник, Д. Мануїльський та ін.

Без перебільшення поворотним моментом в історії національно-визвольних змагань стало корегування тактики більшовиків у національному загалом і українському зокрема питанні. Втративши влітку 1919 р. Україну, більшовики провели «роботу над помилками». Наслідком обговорення причин поразки в Україні на об'єднаному засіданні політичного та оргбюро ЦК РКП(б) 20 листопада 1919 р. став документ, відомий як «Проект тез ЦК РКП(б) про політику на Україні»³⁶ авторства В. Леніна. У дев'яти тезах йшлося про українізацію державного / партійного апаратів, класове розшарування села, тимчасовий союз з боротьбистами, декларативне визнання права на самовизначення (при одночасній пропаганді злиття УСРР з РСФРР) як інструменти повернення України та подолання «самостійництва». У дещо зміненому вигляді пропозиції 29 листопада 1919 р. були ухвалені Пленумом ЦК РКП(б) як резолюція «Про Совітську Владу на Україні»³⁷, що започаткувало перехід від шельмування «контрреволюційної» української мови до апаратної українізації. Зрештою декрет відновленої президії ВУЦВК «Про застосування української мови нарівні з великоросійською»³⁸ (21 лютого 1920 р.) перетворив українську на офіційну. Поступка українській стихії, що розглядалася як тимчасова, забезпечила більшовикам потужну підтримку і симпатії низки політичних сил і постатей. Переможний прапор більшовиків, здавалося, вже замайорів над Україною. Втім, «переможець»

³⁵ Центральне управління надзвичайних комісій для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами при Раднаркомі УСРР — створене відповідно до постанови ВУЦВК від 17 березня 1920 р. (попередник — Управління надзвичайних комісій і особливих відділів при Всеукрревкомі, очолював В. Манцев). Цупрчрезком підпорядковувався не НКВС, а Раднаркому. Разом із частинами Червоної армії та частинами особливого призначення відіграв провідну роль у придушенні повстанського руху в Україні. 30 березня 1921 р. Цупрчрезком було перейменовано на ВУЧК, яка, своєю чергою, згідно з постановою ВУЦВК від 22 березня 1922 р. реорганізована і перетворена на ГПУ. (Див.: Шаповал Ю. ВУЧК (Всеукраїнська Надзвичайна Комісія). *Енциклопедія історії України*. Т. 1: А—В. Київ: Наук. думка, 2003. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Vuchk> (дата звернення: 20.11.2020).)

³⁶ Про історичний контекст події див.: Єфіменко Г. *Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік*. Київ, 2012. С. 55—167.

³⁷ Резолюція ЦК РКП про Совітську Владу на Україні. Резолюція ухвалена партійною конференцією 2—5 грудня цього року. *Бюллетень Секретаріату Центрального Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України*. Ч. 5. Нагальний випуск. 15 студня 1919 р.

³⁸ Декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоросійською». *Український історичний журнал*. 1990. № 6. С. 111.

був помітно збентежений: і край, і його люди невізанно змінилися за роки людських страждань і випробувань.

Якщо спробувати в кількох фразах охарактеризувати стан українського суспільства на етапі остаточного утвердження більшовиків, вимальовується невтішна картина: фрагментація соціальних і класових спільнот; знищення механізмів і законів соціальної взаємодії; тотальна дегуманізація міського і сільського середовища. Війна з її особливим кліматом, коли обиватель при звичаївся до майже щоденних змін у владі, звук до політичної нестабільності й адаптувався до життя «у киплячому казані», невізанно змінила увесь народ — від старців до дітей. Війна пройшла крізь міста і села, крізь долі й родини, розкидаючи часом рідних по крові людей у різні світоглядні табори.

«Вакханалія здичавіння» — в цих словах, власне, сконцентрований суспільний досвід тих часів. Це стосувалося всіх політичних сил, що змагалися за Україну. Здавалося, вони намагалися якомога жорстокіше продемонструвати свою спроможність навести тут лад. Привселюдні езекуції та страти з елементами садизму за ці роки перетворилися на найпопулярніший інструмент «виховування» населення. Не випадково пролетарі десятками тисяч разом із сім'ями при наближенні білогвардійців відходили з червоноармійськими частинами, так масово разом з білогвардійцями зникали інженери та власники підприємств. Що вже казати про мешканців єврейських штетлів, яких чи не всі сторони «призначали» винними в тому, що відбувалося. Труп повішених перетворилися на звичний елемент міських краєвидів. На селі з червоноармійців-реквізиторів живцем здирали шкіру, набиваючи рот і кишківник зерном.

Гору в тій ситуації взяла сила, що вдалася до необмеженої, послідовної, тривалої в часі жорстокості³⁹. Визвольні змагання 1917—1921 рр. закінчилися не на користь українського руху. Українські землі було поділено між Росією, Польщею, Чехословаччиною і Румунією.

Унаслідок низки геополітичних чинників Україна втратила Крим. У переддень Першої світової війни оспіваний представниками «срібного віку» російський рай — Крим — був пороховою бочкою, що приховувала в собі потужний руйнівний потенціал. Базова суперечність існування імперського Криму, що балансував між статусом військової бази та елітної дачі, визначила його історичну долю впродовж воєнно-революційного ХХ сторіччя. Кривава лазня для Криму, яку сучасні імперські історіографи воліють називати «епохою великих потрясінь», також була підготовлена попередньою історією і стала наслідком непримиренної боротьби на його теренах біло-імперського та більшовицько-імперського проєктів. Найменшою мірою це протистояння було віддзеркаленням природних прагнень корінних мешканців Криму.

³⁹ Варто згадати лише, як В. Ленін і Ф. Дзержинський організували геноцид донських і кубанських козаків. Із загального числа в 3 млн осіб у 1919—1920 рр. було знищено або депортовано від 300 до 500 тис. осіб. (Див.: Верт Н. Государство против своего народа. *Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии*. Москва, 1999. С. 119.)

Перебуваючи впродовж кількох років в епіцентрі бурхливих суспільно-політичних процесів, Крим пережив кілька хвиль національного піднесення, революційних і контрреволюційних переворотів, реалізації взаємозаперечних політичних і соціально-економічних програм, окупації протиборчими воєнно-політичними союзами, шаленого пограбування і дегуманізації. Культурний простір регіону значною мірою трансформувався в політичний саме завдяки гостроті питання «Чий Крим?». Концепт «Южной России», що відіграв роль протипаги автономістським, а згодом і незалежницьким устремлінням українців і кримських татар, був підпорядкований меті утримання України і Криму у сфері впливу імперського дискурсу в його модифікованих модерних версіях. Фактор напливу політичних біженців також мав непересічне значення для розвитку суспільно-політичних процесів у Південній Україні та Криму, розмиваючи межі стабільності регіональних соціумів і ускладнюючи шлях їхнього самоусвідомлення.

1917 рік став часом крутого політичного розвороту «тюрми народів». Порушення питання про право націй на самовизначення в тому вигляді, про який кримські татари навіть не могли мріяти, перетворилося з утопічної фантазії на трендовий напрям політичного життя імперської глибинки. І кримські татари, й українці зустріли весну 1917 р. в таборі автономістів, а наприкінці його почали усвідомлювати необхідність суверенізації. Втім, у кримських умовах ситуація виявилася значно складнішою, ніж на материковій Україні. Татарську національну автономію важко було створити технічно і політично: технічно — через те, що після кількох хвиль міграцій вони на своїй батьківщині перетворилися на етнічну меншину, дисперсно розселену на південному узбережжі та в гірських районах; а політично — через різке заперечення з боку росіян — на той час етнічної і політичної більшості. Колосальна політична дистанція між російським містом і татарським селом відіграла вирішальну роль у розвитку політичного процесу на півострові.

Тривале напружене протиборство з постійною боротьбою / зміною політичних акторів урешті призвело до повного виснаження регіону та його мешканців. Полівіння кримськотатарського руху відбувалося під впливом білогвардійців та їхньої національної політики і було вражаючим, оскільки в 1917 р. більшовизм зажив у їхньому середовищі недоброї слави. Під час перших двох спроб утвердитися в Криму більшовики, проголошуючи створення радянських республік, насправді опікувалися формуванням буферних зон, покликаних відтягувати на себе сили противника і забезпечувати в такий спосіб продовження комуністичного експерименту в Росії. Перший раз радянська республіка проіснувала трохи більше місяця, вдруге в умовах надзвичайного стану радянська влада протрималася 75 днів. Провідним завданням радянського уряду було забезпечення продовольчого постачання Петрограда, розписаного з неабияким педантизмом: «м'яса та риби — 29 934 пуд., масла тваринного і сала — 3 468 пуд., свіжих овочів — 25 тис. пуд., 35 тис. коробок овочевих консервів, 30 тис. фунтів компоту, 7 тис. пуд. томат-пюре, 100 пуд. повидла, 50 пуд. варення, 1 004 пуд. родзинок, 700 пуд. інжиру»⁴⁰.

⁴⁰ Надинский П.Н. *Очерки истории Крыма*. Ч. II. С. 170.

Більшовицькі продзагони приходили в Крим, як і Україну, за даниною. Радянські ніким не визнані державні симулякри прирікали і себе, і населення на життя у стані хронічної війни та зuboжіння.

Не менш суперечливим актором став білогвардійський рух, на останній плацдарм якого перетворився Крим наприкінці російської громадянської війни. Відмітною рисою політичної програми білогвардійців було заперечення права націй на самовизначення. Білі розглядали Крим лише як частину Таврійської губернії, зовсім не зважаючи на кримськотатарську проблему й апологетизуючи цивілізаційну місію росіян. Саме колоніальні практики в Криму відвернули від них корінне населення півострова і провели глибокий вододіл між тубільцями та новітніми колонізаторами. Навіть ґрунтовний перегляд платформи Білого руху на останньому етапі його існування не зарадив справі. На зміцнення режиму П. Врангеля та реалізацію його проектів історія відвела порівняно короткий період від початку до завершення польсько-радянської війни. Поступки П. Врангеля були запізними. Вони неспроможні були нівелювати давні проблеми й образи чи компенсувати втрати, завдані кримським татарам нерозважливою однобокою політикою білогвардійців. На їхньому тлі навіть більшовики виглядали меншим злом.

Чисельно поступаючись етнополітичному тандему росіян та українців, у часи протистояння останніх кримські татари, просякнуті панісламістськими, пантюркістськими та младотурецькими ідеями, перетворювалися на помітну політичну силу, вага якої зростала відповідно до змін геополітичної ситуації. В часи Першої світової війни це справді загрожувало змінами геополітичної ситуації в чорноморській акваторії. Власне, саме це і спричинило посилення колоніальної політики Російської імперії та СРСР у Причорномор'ї. Залізна хватка, якою Кремль намагався утримати Крим, пояснювалася просто: за тогочасного рівня розвитку транспортної галузі та військових технологій Крим дійсно був стратегічно важливим майданчиком Євразійського континенту.

У таких обставинах він був приречений на втрату суверенітету. Політичний маятник упродовж 1917—1920 рр. хитався між імперським, консервативно-ліберальним, національно-визвольним і більшовицьким проектами, то високо підіймаючи хвилю національно-визвольного руху, то повертаючись до порядку денного лютого 1917 р., то відхиляючись у глибоку імперську архаїку, і врешті зупинився на боці більшовицького Кремля. Бурхливий розвиток політичного життя Криму не мав, на жаль, опертя на реальні соціально-економічні процеси. В економічному плані Крим залишався справжньою колонією. Саме незрілість та слабкість економіки регіону і зумовила поразку прокримських політичних акторів.

Як засвідчують архіви, всі кримські радянські уряди конструювалися у Кремлі і були підпорядковані вирішенню його завдань. До сподівань і потреб власне кримчан вони не мали жодного стосунку і лише приблизно віддзеркалювали діапазон їхніх політичних уподобань. Те саме можна сказати і про кордони, які всередині радянського геополітичного утворення мали суто умовний характер, мало співвідносячись з етнографічною мапою. Саме цим зумовлювалися дві по-

разки більшовиків у Криму і їхній успіх за третього приходу. Висновки з двох дошкульних поразок в Україні та Криму Кремль зробив належні.

Розглядаючи болючі проблеми кримськотатарського національного руху в 1917—1920 рр., слід відзначити унікальність історичного досвіду розбудови традиційного за змістом і формою органу національного самоврядування, що згодом став основою збереження ідентичності кримськотатарського народу. Курултай в особливий спосіб інтерпретував передову для свого часу ідею національно-персональної автономії, що була одним з трендових політичних механізмів вирішення національного питання, однак ніде так і не була втілена в повному обсязі.

1917—1920 рр. перетворилися на роки сподівань, несправджених надій і жахливих втрат. Подібно до українського національно-визвольного руху, затаврованого більшовиками як «петлюрівщина», кримськотатарський також було проголошено дрібнобуржуазним і шкідливим. Лайлива словоформа «мілліфірківщина» пізніше не раз використовуватиметься сталінцями для придушення будь-якого інакодумства як серед кримських татар — членів ВКП(б), так і в позапартійній кримськотатарській більшості.

Нечисленність кримських татар в умовах неодноразової зміни окупаційних режимів, постійних звинувачень у симпатіях до Туреччини і намаганнях створити незалежний ханат не залишала очільникам кримськотатарського національного руху простору для маневру. Їм повсякчас доводилося пристосовуватися до змін політичної ситуації і неодноразово корегувати свою програму. Щоразу за першої ж нагоди, наче міфічний фенікс, кримськотатарський національний рух відроджувався з попелу, виходив із підпілля з ідеєю легітимації національно-персональної автономії, відновлював національні представницькі органи, прагнучи вільного життя на землі своїх пращурів. На жаль, в умовах, що склалися, політичні обрії кримськотатарського руху виявилися вкрай вузькими. В цьому сенсі історична доля українського та кримськотатарського національного рухів мала багато спільного. Виразні паралелі з українськими реаліями проглядалися й на рівні масового неорганізованого протесту / повстанського руху. Автор однієї з перших праць про революційні події М. Бунегін писав про провідну роль кримських татар у партизанському «зеленому» русі Криму⁴¹. Ці своєрідні «побратими» махновців у 1919 р. завдавали відчутних ударів силам Добровольчої армії і мали широку підтримку населення.

У Кремлі про це добре знали. Тож, незважаючи на низку інфраструктурних проблем, які тогочасними засобами не можна було вирішити, руйнування зв'язків із «причорноморською прокладкою» колишньої Таврійської губернії, проблеми з постачанням півострова, Крим був відірваний від України під приводом його нібито «неукраїнськості». Парадокс полягав у тому, що перше десятиріччя радянської влади в Криму пройшло під знаменом татаризації. Росіяни в цій ситуації виглядали стороною, що найбільше втратила від входження Криму до складу РСФРР. Полівіння кримськотатарського національного руху разом із

⁴¹ Бунегін М.Ф. *Революция и гражданская война в Крыму*. Симферополь, 1927. С. 317.

запровадженням коренізації стало тим чинником, що забезпечив повернення й укорінення більшовицької влади в Криму. Як засвідчила подальша історія, це була стратегічна помилка кримськотатарської еліти. Втім, вона, як і в часи останніх Гіреїв, насправді не мала вибору.

Як і в минулі історичні епохи, географічне положення півострова відіграло фатальну роль. Крим і Україна розташовувалися на стику геополітичних інтересів Російської, Німецької, Австрійської та Османської імперій, які генерували потужні паннаціональні проекти. Всі вони намагалися використовувати скалки своїх державоутворюючих етносів як аргумент на користь привласнення території. Українці, росіяни та німці мали власні держави поза межами півострова. Тим часом доля кримських татар — етносу, який увійшов у фазу етнічної мобілізації та націєтворення в ареалі свого етногенезу, проте розглядався Туреччиною не інакше як субетнос і периферія османської культурної ойкумени, — виглядала драматично.

Те саме відбувалося і з українцями Криму, позбавленими в контексті концепції триєдності російського народу етнонаціональної самості. Складність геополітичного «кримського вузла» впродовж 1917—1921 рр. зумовлювалася не лише неготовністю світу визнати українську і кримськотатарську нації та їхнє право на самовизначення, а й слабкістю самих молодих націй.

«Єсть у революції начало, нет у революції конца». З третьої спроби Кремлю вдалося за допомогою мільйонної армії закріпитися в Україні. Російські комуністи ладні були змиритися з втратою Фінляндії, Польщі і країн Балтії, але виявили наполегливість у завоюванні України. Розмірковуючи над причинами поразки визвольних змагань, Станіслав Кульчицький цілком слушно дійшов висновку про визначальну роль двох із них.

По-перше, на відміну від поляків, українці в своїй масі не вважали росіян ворогами. З одного боку, за два з половиною століття перебування в Російській імперії вірус малоросійства поширився серед значної кількості українських підданих царя-самодержця. З іншого, росіяни виступали перед українцями у двох протилежних іпостасях: як приборчники відновлення «єдиної і неподільної» Росії і як захисники української національної державності в її радянській оболонці.

По-друге, Червона армія несла в Україну на своїх прапорах гасла експропріації великих власників і зрівняльного переділу орних земель між селянами. Токсична дія комуністичного вірусу, значно підсилена руйнівним впливом вірусу малоросійства, виявилася смертельною для незміцнілого організму новопосталої української державності⁴².

Постає запитання: чому українська, власне, й російська революції (а це були процеси, які хоча й розвивалися синхронно, однак мали цілком відмінне соціальне

⁴² Кульчицький С. Українсько-російські відносини в часі і просторі. Короткий огляд у 16 тезах. Ч. II. *Historians*. 2015. 28 вересня. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1639-stanislav-kulchytskyi-ukrainsko-rosiiski-vidnosyny-v-chasi-i-prostori-korotkyi-ohliad-u-16-tezakh-chasty-na-ii> (дата звернення: 20.11.2020).

наповнення та політичний порядок денний) зазнали поразки з боку більшовицької диктатури? Невже український соціум був настільки вражений вірусом комунізму?

Політичні еліти України виявилися своєрідним зіпком епохи: з неймовірною енергією та піднесенням вони акумулювали радикальні гасла кардинальних суспільних, соціально-економічних та політичних перетворень, які генерували всі соціально вразливі групи населення: йшлося про робітничу людність промислових регіонів чи бідняків смуги осілості. Втім, твердження про те, що тогочасні мешканці українських промислових центрів, зокрема Донбасу, були органічною соціальною базою більшовицького руху і беззастережно підтримували його, є міфом радянської пропаганди. На певних етапах революції набагато вагомішу роль відіграло селянство, зведене більшовицькою доктриною до другорядного суспільного гравця — тимчасового попутника класу-гегемону. Дискредитація селянського руху, применшення його історичного значення відбувалися цілком усвідомлено — в його середовищі позиції більшовизму були вкрай слабкими. Такими самими паріями для них були і самі українці, і нацмени України, які генерували національно-визвольний порядок денний, прагнучи до етносоціального визволення з імперського прокрустового ложа.

Отже, національне, селянське та робітниче питання, частково зближуючись у тактичних інтересах, все ж істотно відрізнялися у стратегічному плані. За чотири роки доленосних потрясінь політичні сили, що намагалися вирішити зазначені проблеми, уклали не один ситуативний тактичний союз, щоб невдовзі розійтися в протилежні боки і відновити протистояння. На перший погляд, це видавалося ознакою політичної нерозбірливості чи безпринципності. Однак у тогочасних обставинах годі було думати про вірність ідеалам, коли на кону стояло банальне виживання, на яке можна було розраховувати, лише об'єднавши зусилля, — навіть коли йшлося про один бій, тут і зараз. Об'єднуватися доводилося найчастіше перед зовнішньою загрозою — як і сторіччя перед тим, на українські землі було забагато охочих. В умовах геополітичної битви за український ресурс (зокрема спокусливі для індустріальної епохи природні копалини, вугілля, родючі землі та дешеву робочу силу) *саме революційний порядок денний виявився фатальним для національно-визвольних змагань*. Суто теоретично вистояти під ударами геополітичних стерв'ятників, що атакували з усіх боків, мали шанс суспільство / нація / держава, які не потерпали від внутрішніх суперечностей і не перебували у фазі революційних змін.

Події 1917—1921 рр. унаочнили хаотичність історичного процесу та його драматичний характер. Власне, більшість політичних акторів того часу — як персоналізованих, так і масових (скажімо, махновський, білогвардійський рухи, отаманщина) — рухалися у вузькому коридорі можливостей, де «вікно» відкривалося на кілька годин, а потому зачинялося на роки. Чи зробили вони все, що могли, аби перемогла їхня сила? Навряд чи. Хоча й щиро намагалися, і багато хто віддав за це своє життя. Але в тих історичних умовах цього вочевидь виявилось замало.

Всі центри влади, що виникли в ті часи, постали внаслідок революційних чи контрреволюційних подій. Лише Установчі збори, розігнані більшовиками на

початку 1918 р., претендували на звання органу влади, створеного з цілковитим дотриманням законних процедур, що унормовували умови транзиту влади після зречення царя, і з найширшим соціальним представництвом. Решта виникали або в результаті революційної активності певних соціальних класів / верств, або внаслідок скидання революційних органів, або як ситуативні політичні союзи. Зумовлювалося це системною кризою центральної влади, її деградацією та дискредитацією на місцях.

В умовах вакууму / безсилості влади та зовнішніх загроз для всіх центрів влади (за винятком більшовиків, що мали чітку стратегію) основним завданням було забезпечення існування як такого. Всім бракувало легітимності в очах суспільства і зовнішніх сил, бо всі вони постали на хвилі віри в революційне право мас чи, навпаки, на основі його заперечення. Доволі часто перевага перед опонентами полягала лише в тому, що вони діяли активно і брали на себе відповідальність. Кожна наступна сила приходила із запереченням законності попередньої, і все починалося знову.

Особливістю етапу було й те, що революційні / контрреволюційні уряди легітимізували / делегітимізували культивовані впродовж кінця XIX — початку XX ст. передреволюційні очікування. Революційна ейфорія, що охопила величезні маси населення, стала тим фактором, що легітимізував низку революційних влад і урядів (здебільшого самопроголошених). Їхня легітимність визначалася, власне, лише соціальною базою — чим масовішою була підтримка, тим сталішим виявлявся уряд. На тривалих хронологічних відтинках, зрозуміло, набували значення решта факторів — професійність, рівень усвідомлення економічних та геополітичних проблем, здатність вдаватися до репресивних дій, ідеологічна відповідність масовим настроям, якість електоральної бази та підтримка в середовищі фахівців-практиків, наявність програми перетворень та ступінь їхнього утопізму, — їх пропорції і визначали життєвість тих чи інших режимів. Якщо додати сюди прояви внутрішніх міжетнічних та цивілізаційних розламів у їх регіональному вираженні та постійне ускладнення геополітичної ситуації впродовж Першої світової війни та після її закінчення, картина стане цілком виразною. А разом з нею стане більш зрозумілою відповідь на запитання, чому одні самопроголошені уряди (більшовицький зразка 1920 р.) вистояли і стали основою розбудови нового геополітичного проекту, а інші (УНР зразка 1917 р., 1918 р., Українська Держава 1918 р., махновський рух зразка 1920 р., більшовицькі попередніх років) зазнали поразки.

Масовий соціалізм українства як політичного проекту зіграв лихий жарт з Україною на етапі державотворення. УЦР мала надзвичайний кредит суспільної довіри на етапі проголошення, однак розгубила його мірою впровадження своєї програми державотворення. Діячі УЦР прагнули задовільнити передусім гноблених, тоді як у процесі державобудівництва слід дотримуватися балансу між *виробниками матеріальних та інтелектуальних ресурсів* держави і їх *споживачами*. Саме це забезпечує соціальний мир усередині новонародженої країни, підтримує

її життєспроможність і створює стимули розвитку. В іншому випадку життя перетворюється на політичний та економічний хаос, вихід з якого мешканці відповідних територій шукають у зміні ладу, що на них панує.

В умовах масового інфікування ідеями більшовизму український соціалізм Грушевського — Винниченка — Петлюри дедалі більше збочував на манівці популізму. Це мало згубний побічний ефект — українське село на роки з головою занурилося у стихію самовільного вирішення земельного питання (фактично — свавілля й мародерства), що згодом перевело міста і країну загалом у режим самозабезпечення на засадах натурального господарства, а отже, — хронічного економічного колапсу і, відповідно, політичної деградації. В такій ситуації про будь-які реформи та прогрес годі й говорити.

Центральна Рада реалізувала ідею *паралельного* існування *поряд* з державною машиною *платформи широкої суспільної самоорганізації*. Цей досвід був винятковим у світових умовах і слугував прототипом самоорганізації / самозрощення громадянського суспільства, запропонованим інтелектуалами українських, єврейських, польських та інших нацменівських політичних рухів і партій з метою гармонізації національних відносин у «тюрмі народів». Свіжа у світовому політичному й інтелектуальному просторі думка, на жаль, була розрахована на умови революційного, але *відносно мирного й усвідомленого* транзиту влади і суспільства. В реальності на руїнах імперії Романових її втілювали в життя політичні романтики — соціалісти-революціонери в умовах кровопролитної світової війни, агонії імперських режимів, іноземних окупацій, «іспанки», голоду, масової деморалізації та анархізму населення. Був ще один політичний актор, який унеможлиблював революційні перетворення УЦР, перевершуючи всіх своїх противників нічим не обмеженою популістською риторикою, — російські більшовики, керовані ЦК на чолі з Володимиром Леніним і Львом Троцьким.

На певному етапі провідну роль серед суспільно-політичних сил, що здійснювали пошук шляхів і місця Південно-Східної України в революційно-визвольних змаганнях 1917—1920 рр., перехопив анархістський рух під проводом Н. Махна, що перетворився на незалежний політичний табір загальноукраїнського значення і послідовно проводив політику внутрішнього суверенітету, розробивши оригінальну ідеологію та модель суспільного устрою. Власне, це була історична інверсія здавна властивої українцям ідеї козацької вольниці. Переростання ідеї непідвладності будь-якій владі в цілком конкретне її просторове втілення було справою часу. Втім, саме часу для переростання «Гуляйпільської республіки» в історично нову версію повноцінної державності й не вистачило. Під ударами надцентралізованої більшовицької диктатури вона зазнала поразки.

Суголосність більшовицьких гасел прагненням широких верств населення, цинізм, жорстокість і прагматизм більшовицької влади забезпечили їй перемогу. Екстремізм більшовиків, які заперечували саму суть соціал-демократії (тобто першість суспільства, а не партій), пропагували класову війну замість класового миру, перетворився на історичне прокляття постімперських теренів. В ситуації

виснажливої світової війни, яка до краю загострила класові суперечності, лівий екстремізм поширювався в багатьох країнах, і національні околиці Російської імперії не стали винятком. Чимало вихідців з України, зокрема етнічних українців, відігравали помітну роль у партії більшовиків. Значна частина українських політичних сил підтримувала їх з огляду на проукраїнську риторичку. Так було, зокрема, з Українською комуністичною партією (боротьбистів) (УКП(б)), що виникла в серпні 1919 р. внаслідок об'єднання УПСР (комуністів) та УСДРП (незалежних-лівих), а навесні 1920 р. фактично була поглинена КП(б)У. Однак перебіг визвольних змагань дає чітку відповідь на питання про рівень підтримки ідей комунізму українським соціумом: без втручання у різноманітних формах з боку Росії комунізм в Україні не мав шансів на успіх. Він утвердився тут не внаслідок підтримки більшості населення, а як ідеологія переможців виснажливого воєнно-революційного протиборства. Хоча, як цілком слушно зауважували автори видання «Нариси історії Української революції 1917—1921 років»: «Революційні здобутки в Україні були настільки вагомими, що їх не могли не визнати фактичні переможці — більшовики. Створення Української соціалістичної радянської республіки, а згодом Радянського союзу було вимушеною поступкою переможців переможеним»⁴³. Це був той випадок, коли переможений залишив поле бою нескореним.

Досвід державо- і націєтворення УНР та часів Гетьманату попри перемогу більшовиків важко переоцінити. *Україна стала чи не єдиним майданчиком новаторського соціального експерименту (частково соціалістичного, частково — консервативного), де втілювалися найсміливіші соціально-політичні парадигми свого часу. В масштабах Європи досвід України виявився чи не найцікавішим: трендовим, піонерським, першопрохідницьким, ультраромантичним.* В цьому полягали джерела його оригінальності, а також і вразливості. Якби Україна не була майданчиком геополітичного протистояння кількох потужних геополітичних гравців, якби не слугувала джерелом продовольства та енергоносіїв для комуністичної Росії та іноземних окупаційних режимів, якби не розглядалася в контексті відродження Великої Польщі та Великої Румунії, якби кілька новонароджених євразійських національних держав не вважали землі України своїм постімперським спадком, якби розпад колоніальної системи не поставив руба проблему врегулювання міжнаціональних відносин і не призвів до вибухонебезпечного загострення націєгенезу низки етносів... Якби... Якби не синхронне накладання низки негативних геополітичних чинників, доля України могла б скластися інакше.

Можна сказати, що Україні не вдалося захистити проголошену незалежність не через державотворчу неспроможність українського народу чи слабкість тогочасного українського політичного проекту, а внаслідок незіставності сил українського та більшовицького проектів. Без перебільшень, більшовицька мобілізація перетворила СРСР на силу, якій не спроможний був самостійно протистояти жоден постімперський державний організм, — історія анексії країн Балтії, Захід-

⁴³ *Нариси історії Української революції 1917—1921 років.* Кн. 2. Київ, 2012. С. 460.

ної України та Білорусі, Бессарабії та Буковини, здається, переконливо свідчить на користь цього висновку.

На жаль, революційний український політичний проєкт виявився нетривалим і був розчавлений більшовицьким гіпермобілізованим монстром. По кількох роках безперервної кровопролитної соціальної війни та іноземної окупації Україна була фізично неспроможною вистояти проти більшовицької навали, тим більше, що остання використала вкрай загострені соціальні суперечності, перетягнувши на свій бік найвне селянство обіцянками безкоштовної землі.

Межею визвольних змагань в Україні слід вважати кінець 1920 року. Саме тоді на її території вже не було регулярних збройних сил, спроможних чинити опір російським військам. Заключним акордом міждержавних, міжнаціональних і громадянських війн в Україні було укладення 28 грудня 1920 р. Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР. Договір з Росією укладав український радянський уряд.

Радянська Україна зовні виглядала як повноцінна держава — з власними кордонами, столицею, законодавчими і виконавчими органами влади, державною символікою і незалежним статусом. У преамбулі Союзного договору урочисто проголошувалися «незалежність і суверенність кожної з договірних сторін»⁴⁴. Насправді ж народжена під час жовтневого перевороту 1917 р. в Петрограді більшовицька держава-комуна поневолила Україну. Характеризуючи її сутність, видатний російський історик і політичний діяч доби горбачовської «перебудови» Юрій Афанасьєв підкреслював: «Жовтень був способом закріплення російського традиціоналізму і консерватизму, а не розривом зі старим заради становлення нового»⁴⁵.

Більша частина української нації опинилася в надцентралізованій державі, яка долала опір встановлюваним порядкам жорстокими методами, не зупиняючись навіть перед геноцидом. Ще кілька її скалок — на Буковині, у Галичині, Бессарабії, Закарпатті та, врешті, і в Росії — набувши революційного досвіду, опинилися під владою потужних модерних національних проєктів, зацікавлених у їхній асиміляції. Одна з найбільших молодих націй Європи, переживши потрясіння 1917—1921 рр., стала однією з найбільших розділених націй⁴⁶, а її існування опинилося під загрозою.

⁴⁴ *Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936*. Київ, 1937. С. 152—153.

⁴⁵ Афанасьєв Ю. Как России заново обрести свою историю. *Судьбы российского крестьянства*. Москва, 1996. С. XXIV.

⁴⁶ Після завершення Першої світової війни у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини опинилися понад 12,3 млн мешканців західноукраїнських земель. (Див.: Віднянський С.В. Розпад Австрійсько-Угорської монархії і проблеми національного державотворення в Центрально-Східній Європі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2011. Вип. 27. С. 65.)

РОЗДІЛЕНА
НАЦІЯ:
ПАРАДОКСИ
МІЖВОЄННОГО
ПЕРІОДУ

РОЗДІЛ 11

Від договірної федерації до союзу республік
(1921—1923)

•

РОЗДІЛ 12

Зміни в кордонах УСРР / УРСР.
Експерименти з адміністративно-територіальним поділом
(1921 — січень 1939 р.)

•

РОЗДІЛ 13

Держава-комуна в Україні

•

РОЗДІЛ 14

Радянська модернізація УРСР:
мета, інструменти досягнення, наслідки

•

РОЗДІЛ 15

Інструментарій соціальних змін:
більшовицький терор і радянізація в Україні

•

РОЗДІЛ 16

Етнонаціональний поступ радянської України

•

РОЗДІЛ 17

Українське культуротворення
в прокрустовому ложі більшовицької
ідеологічної монополії

•

РОЗДІЛ 18

«Никто не даст нам избавленья:
ни бог, ни царь и не герой»:
від «войовничого матеріалізму»
до безбожної п'ятирічки

•

РОЗДІЛ 19

Кримська АСРР

•

РОЗДІЛ 20

Скалки розділеної нації:
українці в II Речі Посполитій, Румунії,
Чехословаччині та Угорщині

ВІД ДОГОВІРНОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ДО СОЮЗУ РЕСПУБЛІК (1921—1923)

Перші місяці «політичної самостійності на основі воєнного і економічного об'єднання з РСФРР». Підставами для укладення «Союзного Робітничо-Селянського договору між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою» (далі — Договір) були не лише зовнішньополітичні обставини, а й потреби адміністративного характеру. Надцентралізація зразка 1920 р. не лише знижувала авторитет української радянської влади, а й була реальним гальмом при вирішенні господарських проблем.

Безправність вищих українських органів влади у 1920 р. в управлінській сфері яскраво охарактеризував Християн Раковський у виступі на V Всеукраїнській конференції КП(б)У (17—22 листопада 1920 р.): «Ми перебували в такому становищі, що для формування маршрутних потягів повинні були чекати дозволу з Центру»¹. І не просто з центру, а з самого верху. Наприклад, 13 травня голова Промбюро УСРР (повна назва — Організаційне бюро по відбудові промисловості на Україні при РНК УСРР) Влас Чубар та наркомпрод Мирон Владимиров відправили телеграму особисто В. Леніну: «Заборона формування маршрутних потягів означає для України фактично повне припинення підвозу продуктів до найбільших промислових центрів. Водночас за наявності загальних залізничних ускладнень це створює загрозу постачання армії. Просимо негайно скасувати цю заборону»². Вождь був змушений реагувати (!) на телеграму, хоча за скільки-небудь притомної організації управління подібні питання перед ним не мали на-

¹ *Бюллетень V Всеукраїнської конференції комуністической партії більшовиків України*. Бюллетень № 3. 20 ноября. Харьков, 1920. С. 30.

² РДАСПІ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 13967. Арк. 1.

віль поставати. З поміткою «терміново» В. Ленін тоді передав цю телеграму відповідним структурам.

Восени 1920 р. економічна неефективність та політична безперспективність жорсткої централізації дедалі виразніше усвідомлювалася більшовицькими управлінцями не лише в Україні, а й у Росії. Негаразди підсилювалися ігноруванням економічних потреб України. У написаному 2 жовтня 1920 р. за дорученням ЦК КП(б)У листі до В. Леніна Х. Раковський писав: «Ми звідси женемо хліб, вугілля, ми вивезли раніше з Києва в 1919 р. величезну кількість коштовностей та всіякого майна, ми відправили в 1920 р. в Наркомфін усю валюту іноземну, яку знайшли тут, а на наші потреби Москва не звертає жодної уваги. Прошу Вас втрутитися»³. Не втрутився.

У середині жовтня 1920 р. Х. Раковський ще раз звернувся до В. Леніна: «У нас складається враження, що Україну систематично ошукують». Щоб припинити це, він запропонував забезпечити «прийняття представника українського Промбюро у ВРНГ, де б він боронив наші інтереси і, головне, тримав би нас у курсі загальних питань»⁴. Загалом у Кремлі також усвідомлювали проблему і одним з виходів вважали надання Україні більшої управлінської автономії. Адже за характерної для 1920 р. надцентралізації за все був відповідальним саме центр, а сил примусу для контролю та організації виробництва не вистачало⁵, що в листопаді 1920 р. на V конференції КП(б)У відверто визнавав В. Чубар: «Об'єктивні умови життя на Україні були такими, що примусового залучення до праці не можна було здійснювати у повній мірі внаслідок нестачі сил примусу»⁶. Зрештою, й ефективність таких заходів у налагодженні виробництва була низькою. Ймовірно, саме це і зумовило принципову згоду Кремля на зміну курсу щодо України ще до відмови від комуністичного штурму. Головним репрезентантом такої позиції в Кремлі став Лев Троцький, який уже 2 листопада виніс на розгляд політбюро ЦК РКП(б) питання про принципову зміну ставлення до управління Україною: «1. Радянська влада на Україні трималась до цих пір /і трималась погано/ головним чином авторитетом Москви, великоросійським (в оригіналі «великорусским». — *Авт.*) комунізмом і Російською (в оригіналі «Русской». — *Авт.*) Червоною армією. Лише зараз відбуваються в Україні внутрішні процеси, що ймовірно, забезпечать незрівнянно більшу стійкість радянської влади. Але, разом з тим, новий етап в розвитку України передбачає значно більшу самостійність урядових органів в Україні. Той режим, який існує нині, не може бути визнаний нормальним. В господарському сенсі Україна все ще являє собою анархію, прикриту бюрократичним централізмом Москви»⁷.

³ РДАСПІ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1306. Арк. 22.

⁴ ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 440. Арк. 5.

⁵ Про проблему примусу див.: Єфіменко Г. Бупри замість в'язниць і трудові армії. Як у 1920-му людей працювати примушували. *Деловая столица*. 2020. 30 червня. URL: <https://www.academia.edu/43487387/> (дата звернення: 20.11.2020).

⁶ *Бюллетень V Всеукраїнської конференції комуністическої партії більшовиків України*. № 5. Харків, 1920. С. 2.

⁷ РДАСПІ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 98.

Крім катастрофічного недофінансування та неврахування економічних потреб, була ще одна істотна проблема: московські органи нерідко ігнорували українську управлінську вертикаль як таку. Вони могли запросто надіслати наказ, інструкцію чи директиву губернським або повітовим органам напряму і навіть не повідомити загальноукраїнський центр, який про це якщо й довідувався, то постфактум. Зрозуміло, що нічого доброго з цього не виходило, недарма ж Л. Троцький говорив про анархію, лише прикриту бюрократичним централізмом Москви. З таким фактичним запереченням української суб'єктності керівництво УСРР намагалося боротися і до укладення Договору.

У згаданому листі до В. Леніна Х. Раковський намагався знайти рішення цієї проблеми. Він пропонував «внести [пропозиції] в комісаріати, як об'єднані, так і необ'єднані, зноситися з українськими властями або через своїх уповноважених в Україні, або через відповідні українські наркомати»⁸. Однак до слів голови Раднаркому УСРР не дослухалися. Тому ініціативу (після спеціального рішення політбюро ЦК КП(б)У від 18 грудня⁹) узяв на себе ВУЦВК, який 20 грудня 1920 р. відправив усім губвиконкомам роз'яснювальну телеграму про порядок управління в УСРР: «Оскільки всі розпорядження на території УСРР можуть виходити лише від народних комісарів УСРР та вповноважених РСФРР при Раднаркомі України, то ті телеграми, що виходять від різноманітних відомств РСФРР, виконання на Україні не підлягають. ... Усі телеграми, що минають українські центри, мають розглядатися як інформаційний матеріал»¹⁰.

Саме на цьому етапі було підписано згаданий у попередньому розділі союзний Договір від 28 грудня 1920 р., який зафіксував вимушену відмову від властивої добі комуністичного штурму жорсткої централізації і формально перевів відносини між УСРР та РСФРР на договірну основу. Однак у радянській історіографії, а за нею і в переважній більшості праць українських істориків, оцінку подій перевернуто догори дригом — Договір розглядають як етап поступального шляху до об'єднання чи інструмент зменшення управлінської автономії України¹¹. Тобто в руслі настанов сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)»: «Коли вся територія Радянської країни була очищена від інтервентів, а завдання будівництва соціалізму та оборони країни вимагали подальшого зміцнення союзу народів Радянської країни, на черзі стало питання **про тісніше об'єднання Радянських республік** (виділення моє. — *Авт.*) в єдиному державному союзі»¹².

⁸ ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 440. Арк. 5.

⁹ Там само. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 7. Арк. 123.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 573. Арк. 17.

¹¹ Про це та інші поширені помилкові твердження щодо відносин між УСРР та РСФРР див.: Єфіменко Г. Невмирущі міфологеми радянської історіографії (на прикладі відносин між УСРР та РСФРР в 1917—1923 рр.). *Світло й тіні українського радянського історіописання*: Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 22—23 травня 2013 р.) / Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2015. С. 31—42.

¹² *История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс*. Москва, 1946. С. 248.

На початку травня 1921 р., коли відбулася I Всеукраїнська нарада КП(б)У, цієї сталінської схеми, звичайно, ще не існувало, а оцінка як тогочасного стану, так і історії відносин між радянськими Україною та Росією виглядала зовсім інакше: «В історії радянської української державності були моменти повної незалежності й самостійності УСРР (перший Секретаріат, Радянський уряд другого періоду), моменти федеративного зв'язку (IV Всеукраїнський з'їзд рад), політичної самостійності на основі воєнного і економічного об'єднання з РСФРР (нинішній status quo)»¹³. Зрозуміло, що за «політичної самостійності» державний статус УСРР був вищим, ніж у «моменти федеративного зв'язку».

Низку підготовчих заходів з підвищення свого статусу в УСРР було здійснено ще до офіційного укладення Договору, зокрема, на виконання резолюції V конференції КП(б)У: «Існування України як господарської одиниці має лягти в основу всієї спільної її роботи з іншими частинами Федерації. ... За РНК УСРР повинна бути забезпечена активна роль у виробленні господарського плану як УСРР, так і всієї Федерації»¹⁴. Причому робилося це за безпосереднього сприяння Л. Троцького¹⁵.

Була ще одна лінія, яка засвідчила намір керівництва УСРР відстояти свою державну суб'єктність. У серпні 1920 р. розпочало роботу українське представництво при Наркоматі у справах національностей РСФРР. Саме цьому представництву Кремль, як то вже практикувалося з автономними республіками у складі РСФРР, намагався передати повноваження представляти Україну як республіку.

Певний час тривало перетягування каната, українці наполягали на своєму вищому за російські автономії статусі. Самі співробітники представництва чітко на цьому наголосили вже у листопаді, а 13 грудня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У цілковито підтримало таку позицію своїм рішенням: «Представництво при Наркомнаці ліквідувати, при організації українського відділу для роботи серед українців, що проживають на території РСФРР, виявляти йому всіляке сприяння. При Наркомзаксправі РСФРР створити місію з тов. Коцюбинським на чолі та двох радників — Ляха та Аусема»¹⁶. Власне, ця місія у 1921 р. виконувала, хоч і доволі декоративно, роль дипломатичного представництва УСРР в радянській Росії, доки наприкінці 1921 р. не була об'єднана разом зі створеним у вересні представництвом у господарських справах у єдине, і справді впливове, Повноважне представництво УСРР в РСФРР¹⁷.

25 січня 1921 р., вже після укладення Договору, РНК УСРР затвердила положення «Про уповноважених РСФРР при Раднаркомі УСРР». У документі за-

¹³ *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*: у 2 т. Т. 1. Київ, 1976. С. 149.

¹⁴ Там само. С. 103.

¹⁵ Див.: Єфіменко Г.Г. Еволюція державного статусу УСРР наприкінці 1919 — у 1920 рр.: нетрадиційний погляд. *Український історичний журнал*. 2011. № 6. С. 80—104.

¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 7. Арк. 120.

¹⁷ Див.: Єфіменко В. Створення Повноважного представництва УСРР в РСФРР. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2010. Вип. 19. С. 16—33.

значалося, що вони мали керуватися у своїй діяльності декретами й постановами центральних органів влади РСФРР та УСРР і отримували подвійне підпорядкування — відповідним наркомам РСФРР та «органам центральної радянської влади УСРР (Конституція УСРР, ст. 7)». Уповноважені мали свої центральні установи в Україні, які називалися Управління уповноваженого (такого-то) комісаріату РСФРР при Раді народних комісарів УСРР. Декрети й постанови по таких комісаріатах набували чинності з моменту їх опублікування у «Вістях ВУЦВК»¹⁸. Таким чином, уповноважені стали «майже наркомками» УСРР, і вже не можна було сказати, що вони виконують лише волю Центру.

У Всеукраїнський з'їзд рад (25 лютого — 3 березня 1921 р.) ратифікував Договір про союз. В преамбулі до основного тексту — і цього, зрозуміло, не було у ратифікованому Росією документі — було наголошено на необхідності «приступити негайно в згоді з Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом до розвитку тих пунктів договору, які торкаються відношень поміж Українським та Російським ЦВК, з'особного пакту про внутрішній розпорядок об'єднаних Комісаріатів та їх відношень до обох урядів, **на передбаченій договором підставі повної рівності поміж обома Республіками**» (виділення моє. — *Авт.*). Рівноправність УСРР з РСФРР українська сторона вбачала основним змістом договору і публічно акцентувала на цьому.

Для Кремля така постановка питання була неприйнятною, тому підтримки українські ініціативи не дістали. Договір з УСРР для більшовицького центру означав лише тимчасову формальну поступку, яка не мала нічого змістовно змінювати у його ставленні до України. Ситуація чимдалі ставала більш дразливою. У написаних приблизно в той період «Тезах з національного питання» опонент Й. Сталіна на Х з'їзді РКП(б) Володимир Затонський зазначав: «На братські республіки дивилися не всерйоз, а переважно з погляду дипломатичного»¹⁹.

Зазначимо, що централізаторського запалу на той час не позбувся не лише Й. Сталін, а й В. Ленін, для якого пропозиція В. Затонського про те, що варто «визнати принципово бажаною відмову від терміна **Російська** (підкреслено В. Леніним. — *Авт.*) у назві Радянської федерації», була категорично неприйнятною. Саме про це свідчить написане В. Леніним «Ха-ха!» на типографському екземплярі тексту²⁰.

Відмінність у підходах, щоправда, лише на рівні формулювань, виявилася на Х з'їзді РКП(б), який відбувся у березні 1921 р. Доповідач з національного питання Й. Сталін зазначив: «Федерація Радянських Республік є тією шуканою формою державного союзу, живим втіленням якої є РСФРР»²¹. Тобто майбут-

¹⁸ Про уповноважених РСФРР при Раднаркомі УСРР. *Збір законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України за 1921 р.* Ч. 1. Ст. 25.

¹⁹ Затонський Вл. *Тезиси по національному вопросу*. Поезд типографія Киевского военного округа. С. 7.

²⁰ РДАСПІ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 16363. Арк. 4.

²¹ *Десять съезд РКП(б). 8 марта — 16 марта 1921 г.* Москва, 1933. С. 188.

не всіх національних республік він бачив у складі Росії, «федеративність» якої залишалася лише в назві, оскільки реального федерування Кремль не збирався допускати в жодному разі. У відповідь В. Затонський фактично повторив свою пропозицію, на яку (він, можливо, не знав про це) вже було накладено санкцію вищої інстанції у вигляді лєнінського «Ха-ха!»: «Нам потрібно витравити із голів товаришів уявлення про радянську федерацію як федерацію неодмінно «російську». ...Слід було б цю назву просто усунути, або просто залишити назву «Радянська федерація», або придумати яку-небудь іншу»²².

Різне розуміння Договору, як і суті відносин між РСФРР та УСРР, генерувало конфлікти, що повсякчас виникали між Кремлем та Україною в наступні роки. Українська сторона намагалася наповнити закріплені у Договорі форми реальним змістом, тоді як Кремль, після певного усталення більшовицької влади в Україні, прагнув юридично позбавити УСРР державного статусу і, відповідно, управлінської автономії. Станом же на середину березня 1921 р. в цьому питанні спостерігалася цілковита неясність. Виступаючи на X з'їзді РКП(б) в обговоренні доповіді Й. Сталіна про національне питання, В. Затонський зазначив: «Я особисто не знаю, в яких взаємовідносинах ми знаходимося зараз з РСФРР, ми, які живемо в Україні. Я особисто не розібрався остаточно. Що ж говорити про широкі маси! З укладенням останнього договору ми чи то знаходимося в федерації, чи то не знаходимося»²³.

Якщо один з очільників України, який з часу першої спроби створення радянської України не лише постійно входив до складу урядів радянської України і був членом ЦК КП(б)У, а й на початку 1918 р. як «представник Ц.В.К. Всеукраїнської Ради (російською саме «Рады», а не «Совета». — *Авт.*) Робітничих, Солдатських і Селянських Депутатів» при лєнінському уряді встиг побувати «членом Ради Народних Комісарів на посаді Народного секретаря з Українських Справ»²⁴, не знав, як означити відносини з Росією, то годі щось говорити про менш обізнаних діячів. А от бачення того, якими ці відносини мають бути, в українських очільників було: вони прагнули посилення реальної суб'єктності України. Запровадження непу, з розвитком якого все більшої ваги набували економічні чинники, активізувало вироблення такої позиції.

Спершу здавалося, що влада РСФРР готова втілювати задекларовані в Договорі від 28 грудня положення. Приміром, коли навесні 1921 р. номенклатура революційних військових та залізничних трибуналів висловила незадоволення призупиненням рішеннями ВУЦВК виконання смертних вироків, які виносили ці трибунали, то Всеросійський ЦВК (ВЦВК) доволі чітко зазначив: мають право. Мотивація цього рішення була такою: мовляв, підпорядкованість цих трибуналів наркоматам, які згідно з Договором від 28 грудня 1920 р. є об'єднаними (у

²² Там само. С. 209.

²³ Пренія по національному вопросу на X съезде РКП(б). Речь В. Затонского. *Национальный вопрос и советская Россия*. Москва, 1921. С. 67.

²⁴ Посвідчення Затонського. Фотокопія. ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 6. Спр. 8. Арк. 3.

цьому випадку — військовий та шляхів сполучення), «не може применшувати права Українського виконавчого комітету як вищого органу влади незалежної держави, не обмеженого в праві на помилування окремими з цього приводу домовленостями Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки і Української Соціалістичної Радянської Республіки»²⁵.

Вже 19 квітня 1921 р., виконуючи рішення пленуму ЦК КП(б)У від 1 березня про необхідність розроблення федеральної конституції²⁶, керівництво КП(б)У почало діяти в цьому напрямі. Того дня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про встановлення норм взаємовідносин між РСФРР та УСРР». У ній визнавалося за доцільне надіслати представника України (як пропонувалося — Миколу Скрипника) у відповідну українсько-російську комісію, яка й мала такі норми опрацювати²⁷. 13 травня, вже після того як кандидатуру М. Скрипника було узгоджено, політбюро підтвердило його делегування у названу комісію²⁸. Однак її робота не була ефективною. Х. Раковський у грудні 1921 р. на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У визнав: «Питання залишилися відкритим. Воно формально не вирішене, воно знову постане найближчим часом. Як ми завжди казали, наші державні відносини визначаються від випадку до випадку».

Вплив непу. Інституційно успішнішими були процеси в економічній царині. Ймовірно, тут свою роль відіграло зумовлене обставинами непу звернення до економічних важелів в управлінні країною та усвідомлення у зв'язку з цим керівництвом УСРР економічних потреб ввіреної їй республіки. Було здійснено низку організаційних кроків, спрямованих на формування цілісного бачення економічних інтересів республіки та відстоювання їх перед Кремлем. 9 квітня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про представництво УСРР в наркомфіні РСФРР». У ній зазначалося: «Визнаючи представництво бажаним одночасно намітити товариша, який би міг представляти УСРР окрім Наркомфіну ще в низці Комісаріатів РСФРР. Зокрема, намітити кандидатуру М. Полоза, з яким переговорити тов. Чубарю»²⁹.

Різного роду організаційні узгодження — як внутрішньоукраїнські, так і з Росією, тривали деякий час. Ще 31 травня політбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення про «введення в комісію Держплану і в РПО з правом вирішального голосу представника УСРР М. Полоза»³⁰. І ще місяць знадобився на «легалізацію» цієї постанови в «радянському порядку». 15 червня 1921 р. ВУЦВК призначив М. Полоза Представником УСРР у Раді праці та оборони (РПО) РСФРР та в

²⁵ 8 апреля. Постановление ВЦП «К вопросу о праве помилования Украинского центрального исполнительного комитета и приостановке им смертных приговоров, выносимых революционными военными и железнодорожными трибуналами». *Декреты Советской власти*. Т. XIV: Апрель 1921 г. Москва: Археографический центр, 1997. С. 216.

²⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 2.

²⁷ Там само. Оп. 6. Спр. 13. Арк. 72.

²⁸ Там само. Арк. 95.

²⁹ Там само. Арк. 63.

³⁰ РДАСПІ. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 172. Арк. 2.

плановій комісії при наркоматі фінансів РСФРР³¹. На той час Михайло Полоз був одним з 13 членів Президії ВУЦВК та членом колегії Української ради народного господарства (УРНГ)³², тобто йшлося про авторитетного управлінця. 28 червня рішенням РНК РСФРР його затвердили на посаді «члена Держплану при РПО РСФРР» та видали відповідне посвідчення, підписане В. Леніним³³.

Нова економічна політика посилювала значення економічних важелів. Тому, розширюючи повноваження представництва УСРР в РПО РСФРР та в економічних наркоматах РСФРР, ВУЦВК 14 вересня 1921 р. «на розвиток укладеного 28 грудня 1920 р. між УСРР та РСФРР союзного договору» ухвалив положення «Про повноважного представника УСРР у справах господарчого будівництва при Робітничо-Селянському уряді РСФРР». Повноважний представник УСРР мав організувати управління, штатний розпис якого, а також кошторис та персональний склад затверджувала РНК УСРР³⁴. Він наділявся широкими правами, фактично через нього мали вестися всі зносини між економічними наркоматами УСРР та РСФРР, а також контролюватися працівники українських наркоматів, які прибували для узгодження своїх питань до Москви. Ця висока посада залишилася за Михайлом Полозом до проголошення СРСР у липні 1923 р.

Восени 1921 р. в УСРР було ухвалено ще низку рішень, які за своїм змістом імплементували Договір про союз у законодавство УСРР, насамперед в економічній царині. По суті йшлося про взяття під контроль української економіки та відстоювання її цілісності. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 28 вересня 1921 р. «з метою об'єднання, систематичного узгодження, планомірного керівництва, регулювання та контролювання роботи економічних наркоматів УСРР та Уповнаркоматів РСФРР, як у процесі напрацювання загального господарського плану, так і його виконання» було створено Українську економічну раду (УЕР)³⁵. Цей орган був підпорядкований РНК та ВУЦВК з одного боку, а з іншого — Раді праці та оборони (РПО) РСФРР. Цією ж постановою засновано «Українську Загальнопланову Господарчу Комісію (Укрдержплан)» (саме таку назву наведено в постанові), яка спочатку отримала статус постійної комісії при УЕР і була щодо до неї «органом дорадчим і допоміжним». Серед наданих УЕР повноважень було право призупинення на території України дії постанов та розпоряджень об'єднаних наркоматів РСФРР.

Паралельно з цим утверджувалася українська економічна та політична суб'єктність. 20 вересня 1921 р. за підписом голови УРНГ Власа Чубаря було видано

³¹ *Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета 5 созыва*. Вып. 1. Харьков, 1921. С. 68.

³² Там само. С. 64, 68.

³³ *Декреты Советской власти*. Т. XVI: Июнь 1921 г. Москва: РОССПЭН, 2004. С. 511.

³⁴ *Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов* (далі — *Сборник постановлений ВУЦВК*) 5 созыва. Вып. 2: 1 июля — 15 ноября 1921 года. Харьков, 1922. С. 5—6.

³⁵ Об Украинском Экономическом Совете. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*. 1921. № 19. Ст. 559.

розпорядження такого змісту: «1. Всі зносини відділів Головного Управління і Губраднаргоспів з центром РНК РСФРР мають здійснюватися виключно через президію УРНГ. 2. Губраднаргоспи не повинні виконувати розпорядження наркоматів РСФРР, якщо ці розпорядження не санкціоновані Президією Ук-рраднаргоспу. 3. У випадку безпосереднього надсилання розпоряджень вони приймаються лише до відома»³⁶. Ця постанова захищала єдність і цілісність економічного простору України. А вже 24 вересня ВУЦВК ухвалив подібну політичну постанову: «Встановити, що постанови ВЦВК РСФРР, що реєструються для поширення на Україну, до затвердження їх ВУЦВК мають проходити через Малий та Великий Раднарком»³⁷. Якщо навіть постанови Всеросійського ЦВК, до складу якого з 1920 р. входили і представники України, не визнавалися українським керівництвом документами прямої дії, то розпоряджень інших владних органів РСФРР це стосувалося й поготів.

Актуалізація конфліктів у відносинах та спроби їх двостороннього вирішення. Згадані рішення пройшли повз увагу Кремля. Як Україна, так і Росія лише починали оговтуватися після спустошливого комуністичного штурму, тому на формальну законотворчість в Україні в Кремлі далеко не завжди зважали. Проте коли справа дійшла до практичних рішень, зчинився конфлікт. Восени 1921 р. виник «казус Штернберга», який було остаточно розв'язано лише у лютому 1922 р. Проблема полягала в тому, що виконувача обов'язків наркома Робітничеселянської інспекції УСРР Бориса Штернберга у Кремлі звинуватили в ухилі до українського націоналізму лише за те, що він у конфлікті з московським посланцем цього ж наркомату Петром Кобозевим намагався діяти в рамках чинного в УСРР законодавства і наполягав на тому, що український Наркомат РСІ має право інспектувати всі розташовані на території УСРР підприємства, зокрема і з об'єднаних наркоматів. Варто додати, що ЦК КП(б)У Б. Штернберга цілковито підтримав, але рішенням політбюро ЦК РКП(б) його все одно звільнили і перевели до Росії. Тобто підтримка ЦК КП(б)У забезпечила його лише від арешту³⁸.

Власне, основна боротьба за статус УСРР розгорілася у 1922 р. «Казус Штернберга» розкрив Кремлю очі і на те, як далеко українська сторона зайшла у законодавчому забезпеченні своєї суб'єктності, і на її наміри реально втілювати ухвалені закони. Це не на жарт стурбувало Кремль, де бачили Договір від 28 грудня 1920 р. лише як зовнішньополітичне прикриття, як ідеологічну зброю.

Вже 10 січня, апелюючи до майбутньої міжнародної конференції в Генуї, нарком закордонних справ РСФРР Г. Чичерін запропонував розглянути питання «про включення братніх Республік до складу РСФРР до початку конферен-

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 80.

³⁷ *Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва*. Выпуск 2: 1 июля — 15 ноября 1921 года. Харьков, 1922. С. 10.

³⁸ Про казус Штернберга див.: Єфіменко Г. За лаштунками комісії по з'ясуванню взаємовідносин між РСФРР та УСРР (січень—травень 1922 р.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2010. Вип. 19, ч. 1. С. 119—159.

ції»³⁹. Він зазначав, що це рішення у тогочасних умовах не матиме серйозних міжнародних наслідків. Подібної думки дотримувався і Й. Сталін, який заявив, що підтримує ідею «об'єднання усіх незалежних республік з РСФРР на засадах автономії», однак підкреслив, що для втілення такого рішення в життя «буде потрібно провести серйозну підготовчу роботу, що вимагатиме більш чи менш тривалого терміну (я маю на увазі особливо ДВР, Хорезм, Бухару, Україну)⁴⁰.

Українська сторона категорично не погодилася з таким підходом. Християн Раковський 28 січня у листі до членів політбюро ЦК РКП(б) назвав запропоноване Г. Чичеріним рішення «величезною політичною помилкою». Він звернув увагу на порушення в разі схвалення пропозиції Г. Чичеріна конституційних основ існування радянських республік і додав: «Чи вигідно нам саме напередодні Генуезької конференції дати усій націоналістичній братії України, Грузії і т. д. такий козир в руки?!»⁴¹.

Протягом січня—лютого 1922 р. сталося ще кілька непорозумінь у відносинах України з Кремлем. Наркомюст РСФРР, немовби прокинувшись від летаргічного сну, намагався знівелювати ухвалені українською стороною законодавчі акти і подав проект рішення, за яким постанови об'єднаних наркоматів РСФРР в Україні мали поширюватися автоматично, а необ'єднаних — після відповідної реєстрації в УСРР⁴². Адміністративна комісія ВЦВК без будь-яких узгоджень з ВУЦВК збиралася подати на затвердження нову сітку губерній в УСРР⁴³. Щойно створений Держплан РСФРР з подачі Івана Александрова запропонував поділити Україну на дві частини за економічним принципом, центр цілковито ігнорував Всеукраїнську кооперативну спілку⁴⁴ тощо. Зазначені непорозуміння, які, зокрема з ініціативи керованого М. Полозом Повноважного представництва УСРР в РСФРР, розглядалися на політбюро ЦК КП(б)У, потрібно було владнати. Така невизначеність не могла тривати далі.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 11 березня 1922 р. після розгляду питання «Про взаємовідносини між РСФРР та УСРР» було ухвалено: «а) Залишаючись на позиції тез Всеросійської конференції РКП(б) в грудні 1919 р. з національного питання, ЦК КПУ вважає своєчасною необхідність конкретизації взаємовідносин РСФРР та УСРР у сенсі визначення та уточнення прав та обов'язків УСРР, для чого вважає за необхідне створити спеціальну комісію із членів ЦК РКП та ЦК КПУ для остаточної і точної розробки взаємовідносин РСФРР та УСРР. Доручити тов. Рейхелю зібрати всі матеріали, що стосуються

³⁹ Г. Чичерин — В. Молотову: «Включить республики в РСФСР». *Несостоявшийся юбилей: Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия?* Москва: Терра, 1992. С. 87.

⁴⁰ Й. Сталин — членам політбюро: «Вполне разделяю эту точку зрения». *Несостоявшийся юбилей: Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия?* Москва: Терра, 1992. С. 88.

⁴¹ Х. Раковский — В. Молотову: «Я считаю этот проект ошибкой». *Несостоявшийся юбилей: Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия?* Москва: Терра, 1992. С. 89—90.

⁴² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 32. Арк. 176.

⁴³ Там само. Арк. 21.

⁴⁴ Там само. Арк. 22.

взаємовідносин органів РСФРР та УСРР в практичній роботі. б) Цю постанову доручити підтримати на найближчому Пленумі ЦК РКП членам ЦК КПУ, які є одночасно членами ЦК РКП»⁴⁵.

Це рішення не пройшло повз увагу українських істориків. Однак реакцією Кремля вони, як правило, називають створення 11 серпня 1922 р. комісії оргбюро ЦК РКП(б) під керівництвом Й. Сталіна⁴⁶. Тоді як факти вказують на інше. Безпосереднім наслідком звернення ЦК КП(б)У стало формування іншої комісії — під керівництвом представника УСРР Михайла Фрунзе.

11 травня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б), розглянувши питання «Про українські справи», ухвалило рішення «створити комісію в складі: Сталін, Л.Б. Каменев, М.В. Фрунзе, М.О. Скрипник, Д.З. Мануїльський для врегулювання відносин між УСРР та РСФРР». Комісію зобов'язали через два тижні розіслати письмове повідомлення про попередні результати її роботи. Закінчити роботу комісія мала у місячний термін, а право приймати рішення про проведення її засідань закріплювалося за М. Фрунзе, тобто за українською стороною. Водночас наголошувалося, що «жодної зміни у ставленні РСФРР до УСРР у розумінні ліквідації чи зменшення незалежності Української Республіки і взагалі в розумінні перегляду основних конституційних положень Української Республіки, не сталося»⁴⁷. Це й стало лейтмотивом роботи комісії⁴⁸.

Керівники УСРР були налаштовані оптимістично. Централізм Кремля здавався подоланим. Обнадіювали й ухвалені політбюро ЦК РКП(б) практичні доручення радянським органам влади, де, зокрема, зазначалося: «Усім радянським органам дати директиву про необхідність суворо триматися основ політичної лінії, наміченої ЦК. Т. т. Рикову та Цюрупі доручити нагляд за виконанням даної директиви»⁴⁹. До того ж, українцям вдалося заручитися особистою підтримкою В. Леніна, про що М. Фрунзе повідомляв членів політбюро ЦК КП(б)У: «Приватною угодою з Іллічем ухвалено рішення про офіційний виступ за найближчої зручної нагоди в дусі намічених рішень і для розсіювання несприятливої для України атмосфери»⁵⁰.

Настрій, який панував у Кремлі, спонукав М. Фрунзе та Д. Мануїльського телеграфувати до Харкова: «Вважайте наші непорозуміння зовсім розвіяними»⁵¹. За вказаних засад створення комісії результати її роботи, здавалося б, не могли не

⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 29. Арк. 40.

⁴⁶ Литвин В.І. *Історія України*. Підручник. Київ, 2008. С. 480; Кульчицький С.В. *Народження радянського ладу. Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України*. Київ, 2004. С. 31—33.

⁴⁷ РДАСПІ. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 292. Арк. 1—2.

⁴⁸ Про обставини створення та результати роботи комісії див.: Єфіменко Г. За лаштунками комісії по з'ясуванню взаємовідносин між РСФРР та УСРР (січень—травень 1922 р.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2010. Вип. 19, ч. 1. С. 119—159.

⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 982. Арк. 111.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 35. Арк. 28.

бути на користь України. Адже вдалося донести й утвердити позицію України з багатьох пунктів. Одним з них був такий: «Для розсіювання помилкового уявлення про продовольче благополуччя України і для підтвердження необхідності асигнувань більш великих коштів, ніж до цього часу, ухвалено рішення про командировання до голодуючих губерній тов. Калініна»⁵².

Основні зигзаги курсу на союзне будівництво. Незважаючи на те, що перший удар смертельної хвороби завадив В. Леніну виконати обіцянку, результати роботи комісії були загалом сприятливі для України. Однак її рішення, які остаточно було затверджено на засіданні політбюро ЦК РКП(б) лише 10 серпня 1922 р., не були публічно оприлюднені. А вже наступного дня почала свою роботу інша комісія — тепер уже оргбюро ЦК РКП(б) на чолі з Й. Сталіним зі встановлення взаємовідносин між РСФРР і всіма радянськими республіками (а не лише з Україною), діяльність якої мала протилежний вектор. Власне, основною причиною створення очолюваної Й. Сталіним комісії стали саме сприятливі для УСРР результати роботи українсько-російської комісії.

Позиції українського керівництва та Й. Сталіна мали одну спільну рису: обидві сторони намагалися зблизити зміст і форму взаємин між УСРР та більшовицьким центром. План генерального секретаря ЦК РКП(б) та наркома РСФРР у справах національностей Й. Сталіна, загальновідомий під назвою «автономізації» незалежних республік⁵³, полягав передусім у зміні форми відповідно до наявного змісту відносин, у яких з республіками рахувалися мало. По суті, це була третя спроба ліквідації української радянської держави як такої. Натомість українська сторона намагалася змінити зміст взаємовідносин і «підтягти» його до наявної «незалежницької» форми, що, здавалося, їй вдалося зробити за результатами роботи очолюваної М. Фрунзе комісії.

Результат знову виявився половинчастим. Після часткового одужання В. Леніна за його наполяганням у роботі над питанням про взаємини з «незалежними» республіками постійно враховувалася необхідність **формального збереження за республіками державного статусу** і знов-таки **формального надання їм однакових з Росією державних прав**. Цим можна пояснити включення до Договору про створення СРСР права виходу союзних республік з його складу. Ідею про створення «нового поверху, федерації рівноправних республік» тепер висловив В. Ленін, який запропонував «неросійську» назву (тоді ще «Союз Радянських Республік Європи й Азії») ⁵⁴, тобто фактично відмежовувався від свого «Ха-ха!» у відповідь на подібну пропозицію В. Затонського на початку 1921 р.

Цікаво, що сталінський проєкт «автономізації» так і не став предметом агітації на території України, а політбюро ЦК КП(б)У 3 жовтня з цього при-

⁵² Там само.

⁵³ Про автономізацію див.: Кульчицький С. Утворення Радянського Союзу. *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі*. Кн. 2. Київ, 2013. С. 65—81.

⁵⁴ Ленін В.І. Про утворення СРСР. Лист П.Б. Каменева для членів Політбюро ЦК РКП(б). 26 вересня 1922 р. *Повне зібрання творів* (далі — ПЗТ). Т. 45. Київ, 1974. С. 201—202.

воду вирішило «категорично висловитися за прийняту останнім пленумом ЦК КП(б)У резолюцію про взаємовідносини РСФРР та УСРР, що визнавала необхідність збереження незалежності УСРР»⁵⁵. По суті йшлося про дотримання рішень очолюваної М. Фрунзе українсько-російської комісії. А от після формальної відмови Й. Сталіна (під тиском В. Леніна) від свого проєкту вже 23 жовтня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило таке рішення: «Надіслати Губкомам секретну директиву підняти агітацію за Союзне об'єднання Радянських Республік, вказуючи на вигідність для України більш тісного зв'язку з РСФРР, при чому роз'яснити Губкомам, що об'єднання Республік не є ліквідацією їх самостійності»⁵⁶. Слова про «вигідність» і «самостійність» УСРР були не лише декларацією, вони стали своєрідними дороговказами для української влади під час підготовчої роботи зі створення СРСР.

Попри поширене в історіографії та усталене в сучасній історичній пам'яті уявлення про дату 30 грудня 1922 р. як день створення СРСР, у реаліях 1920-х років вона такою не була. На той час офіційною датою заснування СРСР та офіційним державним святом називалося 6 липня 1923 р.⁵⁷ Що ж відбулося у звичну для більшості дату? 30 грудня 1922 р. на I З'їзді рад СРСР було ухвалено запропоновану представником УСРР М. Фрунзе резолюцію, за якою Декларація і Союзний договір затверджувалися лише «в основному», а питання про зміст Договору передавалося на обговорення до республік⁵⁸.

Якщо до 30 грудня 1922 р. робота з формування Договору велася переважно в Москві, то після цього до неї було залучено владні органи «незалежних республік». Під егідою ЦВК СРСР було створено п'ять комісій союзного ЦВК, які розробляли окремі питання майбутнього союзного Договору, або, як його ще означали до I З'їзду рад СРСР і після нього, Конституції СРСР.

При доопрацюванні Договору у Кремлі нерідко були змушені реагувати на українські ініціативи і навіть задовольняти їх. Зокрема, 19 лютого 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило резолюцію, якою наполягало на потребі «створення органу в системі верховного керівництва Союзу, який би гарантував рівноправність окремих членів Союзу»⁵⁹ (пізніше — Рада Національностей). З цією та низкою інших пропозицій українські інтереси в Москві було доручено представляти члену політбюро ЦК КП(б)У Михайлу Фрунзе.

На пленумі ЦК РКП(б), який відбувся 21—24 лютого, з проєктом тез із національного питання, зокрема і щодо основних засад існування СРСР, виступив Й. Сталін. Його проєкт було вирішено взяти за основу з тим, однак, щоб

⁵⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 30. Арк. 73.

⁵⁶ Там само. Арк. 86.

⁵⁷ Див.: Єфіменко Г. 6 липня як «червоний день» календаря: Причини появи сталінського міфу про дату створення СРСР та потреба його деконструкції. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. Вип. 16, ч. 1. С. 134—153.

⁵⁸ *Съезды Советов Союза Советских Социалистических республик. 1932—1937*. Т. III. Москва, 1962. С. 17.

⁵⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 40. Арк. 23.

істотно допрацювати. До спеціальної комісії було включено голову РНК УСРР Християна Раковського. При визначенні характеру запланованих коректив було враховано пропозицію української сторони. Двопалатну систему вищого законодавчого органу влади СРСР, категоричним противником якої був раніше Й. Сталін, рішенням пленуму було означено «як один з найбільш доцільних шляхів розв'язання національного питання»⁶⁰, про що й доручалося повідомити радянські установи від імені партії.

У Москві, особливо в перші дні після закінчення I З'їзду рад СРСР, його рішення розглядалося як утворення нової держави, а в пресі часом писали про СРСР як уже існуючу державу, що суперечило як букві, так і духу рішень з'їзду. За наполяганням української сторони пленум ЦК РКП(б) ухвалив рішення про те, що до встановлення «нормальних союзних органів існуюча система взаємовідносин радянських залишається без змін»⁶¹.

Така партійна настанова не завжди допомагала, тому українська сторона продовжувала нагадувати, що СРСР ще не створено. 21 березня 1923 р. Повноважне представництво УСРР в РСФРР передало від імені Раднаркому УСРР офіційний протест до Президії Всеросійського ЦВК, РНК РСФРР та політбюро ЦК РКП(б), у якому наголошувалося, що оскільки «до цього часу Союзний договір в дію не введений, то вживання в офіційних паперах, котрі виходять від органів РСФРР, терміну Союз Радянських Соціалістичних Республік або скорочено СРСР є неправильним і недоцільним»⁶². Цікава деталь: на XII з'їзді РКП(б) відмову розглядати пропозицію Миколи Скрипника щодо перейменування РКП(б) на Комуністичну партію СРСР вже московські комуністи обґрунтовували саме передчасністю такого кроку: «Зачекаємо, доки фактично зорганізується союз Соціалістичних Республік, а потім будемо перейменовувати»⁶³.

Якщо узагальнено охарактеризувати ситуацію на завершальному етапі договірних відносин, можна сказати, що керівництво УСРР не влаштувала проста заміна вивіски (тобто назви держави), але водночас це видавалося цілком природним керівництву РСФРР. Крім того, представники України намагалися діяти відповідно до проголошених гасел, а представники центру дотримувалися усталених і запроваджених ними норм у відносинах з національними республіками. Тенденції до збереження формального державного статусу та реального збільшення прав національних республік було відображено в рішеннях XII з'їзду РКП(б) (17—25 квітня 1923 р.). У них підкреслено необхідність надання управлінських повноважень і важливість поступок національним республікам. Зокрема, п. 10 резолюції з'їзду з національного питання закликав надати республікам «достатньо широкі фінансові, і, зокрема, бюджетні права, що забезпечать

⁶⁰ РДАСПІ. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 88. Арк. 1.

⁶¹ РДАСПІ. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 1.

⁶² ЦДАВО України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 150.

⁶³ *Двенадцатый съезд Российской коммунистической партии (большевиков) 17—25 апреля 1923 г.* Стен. отчет. : Главполитпросвет, Красная новь, 1923. С. 607.

можливість їх власної державно-адміністративної, господарської та культурної ініціативи»⁶⁴.

Після XII з'їзду РКП(б) здавалося, що настав час для ретельної переробки проекту Договору. Українська сторона внесла низку пропозицій, які мали посилити суверенність УСРР. Зокрема, українські урядовці добивалися того, щоб наркомати закордонних справ та зовнішньої торгівлі стали не «злитими», а «директивними», тобто напівсамостійними. Крім того, українське керівництво запропонувало, щоб наркомати праці, продовольства і робітничо-селянської інспекції були необ'єднаними⁶⁵. Очевидно, що економічну та управлінську складові майбутнього союзу у Харкові бачили інакше, ніж у Москві.

Більшість українських пропозицій, однак, було відхилено керованим Й. Сталіним центральним партійним апаратом, який до червня вже оговтався від критики свого підходу до національного питання, яка пролунала на початку березня з вуст Володимира Леніна. Навіть другу палату — Раду Національностей — Й. Сталіну вдалося перетворити на переважно російській орган шляхом включення до неї на рівноправних із представниками союзних республік засадах представників автономних республік, яких у складі РСФРР було вісім, та ще й автономних областей, яких у РСФРР також налічувалося вісім⁶⁶.

Незважаючи на відхилення переважної більшості українських пропозицій, Договір зазнав істотних змін. Так, проект 30 грудня 1922 р. складався з 26 статей, український варіант, прийнятий вищими компартійними та радянськими органами УСРР наприкінці травня 1923 р., містив 36 статей, а затверджений у червні в партійному порядку проект, який згодом і став чинним Договором про створення СРСР, — 72 статті.

Текст Договору між представниками різних республік було узгоджено в червні 1923 р., а вже 1—2 липня відбулася сесія ВУЦВК, головним питанням порядку денного якої був саме Договір про створення СРСР / Конституція СРСР. Доповідав Християн Раковський, який відзначив головну відмінність від грудневого 1922 р. проекту — появу Ради Національностей, або, як означив її доповідач, «**Національної Ради**»⁶⁷, яка мала захищати інтереси національних республік. Показовим є і той факт, що, оцінюючи пройдений шлях, Х. Раковський підкреслив, що в час «запеклої міжнародної та громадянської війни» саме «централізм, революційний, пролетарський централізм був єдиною формою державного існування і необхідною умовою для нашої перемоги». Натомість з 1921 р. почав-

⁶⁴ Двенадцатый съезд Российской коммунистической партии (большевиков) 17—25 апреля 1923 г. Стен. отчет. Москва, 1923. С. 696.

⁶⁵ Окіпнюк В.Т. Конституційний проект договору про утворення СРСР у редакції УСРР, Український проект Конституції СРСР 1924. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Т. 4: Ка—Ком. Київ, 2007.

⁶⁶ *Союз Советских Социалистических республик, автономные республики и области* / Сост. Н.Н. Фиолетов. Москва; Саратов: Изд-во В.З. Яксанова, 1923. С. 21, 23.

⁶⁷ *Стенографический отчет 3-ей очередной сессии Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета VII созыва. 1—2 июля 1923 года*. Харьков, 1923. С. 6.

ся зворотний процес, оскільки, наголосив Х. Раковський, «стало зрозуміло, що окремим республікам треба дати більше прав, ніж вони мали»⁶⁸.

Детально зупинившись на основних положеннях Договору, доповідач підсумував: «При теперішньому міжнародному та внутрішньому становищі — політичному та господарчому, дана конституція забезпечує максимум прав союзним республікам при збереженні максимум єдності революційного і пролетарського фронту»⁶⁹.

Після обговорення доповіді і зачитаного Семеном Буздаліним тексту Декларації і Договору про створення СРСР та відповідей на питання Х. Раковський повторив проголошену тоді досить часто настанову: «Лише в рамках Радянського Союзу Україна може існувати як незалежна держава»⁷⁰. ВУЦВК 2 липня одноголосно схвалив у цілому узгоджений раніше в партійному порядку проєкт.

Подібні рішення у цей час було ухвалено і в решті радянських республік. Причому у відповідному рішенні Всеросійського ЦВК від 3 липня окремо зазначалося: «Прийняти, що Декларація про утворення Союзу РСР та Договір про утворення Союзу РСР мають становити Основний Закон (Конституцію) Союзу Радянських Соціалістичних Республік»⁷¹.

6 липня 1923 р. відбулася запланована ще 30 грудня 1922 р. подія, на яку очікували спочатку через три місяці, а потім за наполяганням української сторони відклали. Відкрилася II сесія ЦВК СРСР, яка затвердила і ввела в дію Декларацію та Договір про створення СРСР. У вступній частині йшлося про те, що ЦВК СРСР «на виконання постанови I з'їзду рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік [...] та приймаючи до уваги поправки та зміни, запропоновані Центральними Виконавчими Комітетами Союзних Республік, постановляє: Декларація про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік та Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік становлять основний закон (Конституцію) Союзу Радянських Соціалістичних Республік»⁷². Тобто Декларація і Договір вводилися в дію як дві складові єдиного закону — Конституції СРСР.

13 липня 1923 р. Президія ЦВК СРСР затвердила відозву до всіх народів і урядів світу, у якій сповіщалося про створення СРСР та початок роботи вищих

⁶⁸ Там само. С. 8.

⁶⁹ Там само. С. 12.

⁷⁰ Там само. С. 36.

⁷¹ Из постановления 2-й сессии Всероссийского центрального исполнительного комитета X созыва «О ратификации Декларации и Договора об образовании Союза Советских Социалистических Республик». 3 июля 1923 г. *Образование СССР*: Сб. док. Москва, 1949. С. 393.

⁷² Основной Закон (Конституция) Союза Советских Социалистических Республик, утвержденный 2-й сессией Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик. *Известия Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов*. 1923. 7 июля.

органів влади та управління нового державного утворення⁷³. Тим самим публічно констатовалося, що датою створення СРСР є 6 липня 1923 р. Саме відтоді почали діяти загальносоюзні законодавчі органи влади, було створено основний виконавчий орган влади СРСР — РНК СРСР, головою якого формально було обрано В. Леніна. Водночас було ліквідовано ті республіканські наркомати, які засвідчували формальну незалежність республік. В Україні передусім це стосувалося Наркомату закордонних справ. II З'їзд рад СРСР, який відбувся у січні 1924 р., ратифікував уже чинний Основний Закон.

Формально в Конституції СРСР, причому в обох її частинах — Декларації про створення СРСР та Договорі про створення СРСР, радянська Україна визначалася як рівноправна сторона та один із творців СРСР. Ідея про те, що СРСР — це союз рівноправних республік, а не спілка навколо центру єднання — Російської Федерації, постійно поширювалася в радянській агітації та пропаганді. Мало того, в перші роки існування СРСР Україна справді мала більше суб'єктності, ніж у період «договірних відносин» (1921 — липень 1923 р.).

Втім, з часом усе повернулося на круги своя, і, власне, саме цього й бажав Кремль. Хоча публічно постійно підкреслювалася рівність усіх республік, не лише реально, а й навіть формально система влади в СРСР була побудована на домінуванні РСФРР. Адже Рада Союзу обиралася пропорційно до населення республік, у чому РСФРР мала беззаперечну перевагу, а Рада Національностей складалася з представників усіх союзних та автономних республік (по п'ять представників від кожної з них) та по одному представнику від автономних областей. Тобто норми представництва союзних республік були такими самими, як і в автономних, що входили до складу однієї з республік.

Наміри Х. Раковського добитися того, щоб у Раді Національностей були представлені лише суб'єкти Союзу РСР — союзні республіки, ще у червні 1923 р. були засуджені як такі, що заважали представництву національностей на правах рівності. Відтак і в цій палаті ЦВК СРСР абсолютну перевагу мала РСФРР, оскільки в її складі було чимало автономних республік та областей. Запровадження зазначених принципів представництва республік у вищих органах влади СРСР призвело до парадоксальної ситуації: у середині 1920-х років керівництво надцентралізованої ВКП(б) часом виступало своєрідним захисником прав національних республік, зокрема України, намагаючись не допустити відвертого нехтування центральними органами СРСР її державних прав. Втім, після початку другого комуністичного штурму про це вже не йшлося.

Сучасні історики можуть зауважувати, що з організацією Радянського Союзу відносини України з Кремлем принципово не змінилися. По суті так воно й було. Однак не слід забувати про спроби українського компартійного керівництва, вхопившись за формальності, не стільки зберегти (зберігати було нічого)

⁷³ Обращение Президиума Центрального исполнительного комитета СССР ко всем народам и правительствам мира в связи с образованием Союза Советских Социалистических Республик. 13 июля 1923 г. *Образование СССР*: Сб. док. Москва, 1949. С. 399.

державний суверенітет, скільки підвищити фактичний статус і зміцнити економічний суверенітет УСРР. Варто також пам'ятати, що у 1922 р. існувала загроза ліквідації української радянської державності через входження України до складу РСФРР.

Хоча спроби української сторони підвищити статус УСРР вже у десятилітній перспективі зазнали краху, вони мали далекосяжні наслідки. Адже радянська Україна була збережена як формально державний суб'єкт. Україна була хоч і поневоленою, але державною нацією, а згодом стала одним із могильників СРСР. Відомий український науковець Богдан Галайчук цілком слушно зазначав у 1964 р.: «Коли, одним словом, Україна врешті-решт існує у світовій свідомості — то все це, на жаль, лише наслідок існування УРСР та її приналежності до ООН»⁷⁴.

Мало того, саме «смертельну небезпеку, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р.», було зазначено як один із мотивів проголошення незалежності у затвердженому Верховною Радою УРСР 24 серпня 1991 р. Акті про незалежність України. Тобто існування збереженої у 1921—1923 рр. УСРР не лише сприяло утвердженню України у світі, а й дало формальні юридичні підстави для проголошення незалежності.

⁷⁴ Галайчук Б. УРСР як забороло проти «злиття націй». *Сучасність*. 1964. № 8. С. 87.

ЗМІНИ В КОРДОНАХ УСРР / УРСР. ЕКСПЕРИМЕНТИ З АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНИМ ПОДІЛОМ (1921 — січень 1939 р.)

Кордон з Польщею. Однією з основних причин укладення 28 грудня 1920 р. Союзного Робітничо-Селянського договору між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою стали зовнішньополітичні обставини, насамперед укладене 12 жовтня 1920 р. перемир'я з Польщею. Щоб не допустити делегацію УНР до переговорів як одну зі сторін, Кремль зробив одним із суб'єктів перемовин радянську Україну.

Перемовини з Польщею почалися ще в серпні 1920 р. у Мінську. Тоді радянська сторона намагалася долучити до них не лише делегацію УСРР, а й Галицької СРР. Однак з кінця серпня польсько-українське військо почало контрнаступ, у якому важливу роль відіграли й вояки Української Народної Республіки. Це, з одного боку, дало підстави сподіватися на участь офіційної делегації УНР в польсько-радянських переговорах, а з іншого — унеможливило існування делегації ГСРР.

9 вересня уряд УНР звернувся з відповідним меморандумом до польського уряду. Польська сторона зробила формальну спробу дотриматися укладеної з УНР у квітні 1920 р. угоди і передала цю пропозицію до Москви. Втім, звернення було обставлене так, що напрошувалося на відмову, адже суто формальний переказ звернення від УНР у радіограмі міністра закордонних справ Польщі Євстахія Сапєги супроводжувався підкреслено нейтральними рядками від нього особисто: «Доводячи до Вашого відома вищевикладене, прошу Вас зволити спрямувати мені відповідь»¹.

Кремль таке звернення, зрозуміло, відхилив. У відповіді очільника Наркомату закордонних справ РСФРР Георгія Чи-

¹ *Документы внешней политики СССР*. Т. 3: 1 июля 1920 г. — 18 марта 1921 г. Москва, 1959. С. 178.

черіна йшлося про те, що «так званої української демократичної республіки (насправді йшлося про Українську Народну Республіку, але в документі російською мовою фігурує «демократической»). Вірогідно, різночитання виникло внаслідок специфічного перекладу з польської мови. — *Авт.*) взагалі не існує, оскільки Україна є незалежною Радянською Республікою, союзною з Росією та такою, що бере участь разом з нею в переговорах у Мінську та Ризі». Цікаво, що наступний аргумент не відповідав дійсності: «Росія та Україна, що перебувають у стані війни з Польщею, бажають укласти з нею мирний договір, але **між Росією та Україною вже існує союзний договір** (виділення моє. — *Авт.*) і немає потреби в якому-небудь іншому договорі»².

Через місяць, 12 жовтня, було укладено прелімінарну мирну угоду, згідно з якою вже 18 жовтня почало діяти воєнне перемир'я³. Але щоб усе виглядало формально законно, згаданий у радіограмі союз між Росією та Україною слід було ще укласти. Про необхідність дотриматися формальностей, обговорюваних під час перемовин, Георгій Чичерін писав 30 листопада у листі до політбюро ЦК РКП(б): «Принцип незалежності Радянської України відіграв величезну роль в нашій дипломатії та підсік буферизм Пілсудського. У Ризькій угоді ми визнали формулу незалежності України, а між тим IV з'їзд Українських рад висловився за входження України до складу РСФРР. Це було до укладення Ризької угоди, котра зобов'язує нас визнати окремішність України. Фактично нинішні взаємовідносини можуть залишитися без змін, але їм слід надати форму союзу двох держав замість союзної держави»⁴. Власне, це й було зроблено 28 грудня 1920 р.

Одним з аргументів, використаних більшовиками під час переговорів, було питання про кордони. Тоді польській стороні дали зрозуміти, що радянські Росія та Україна погодяться на більші територіальні поступки, ніж ті, що передбачалися квітневою 1920 р. угодою між Польщею та УНР. Та й про права Галичини, які більшовики спочатку наполегливо обстоювали, в тексті підписаного 18 березня Ризького мирного договору не було згадано жодним словом.

Зміст Договору охоплював різні аспекти — територіальні, правові, культурні, майнові, фінансові тощо. Але нас найбільше цікавить стаття II, у якій детально описувалася лінія «кордону між Росією, Білорусією і Україною, з однієї сторони, і Польщею — з іншої», яка з 1923 р. і стала лінією кордону між СРСР та Польщею. Цей кордон мало враховував етнічний критерій: на приєднаних до Польщі територіях питома частка етнічного польського населення часто була набагато меншою за 50 %. Тож, хоча у статті II Договору зазначалося, що «обидві сторони, які домовляються згідно принципу самовизначення народів, визнають

² Нота Народного Комиссара Иностранных Дел РСФСР Министру Иностранных Дел Польши Сапеге. *Документы внешней политики СССР*. Т. 3: 1 июля 1920 г. — 18 марта 1921 г. Москва, 1959. С. 178.

³ Договор о перемирии и прелиминарных условиях мира между РСФСР и УССР, с одной стороны, и Польшей — с другой. Приложение № 2. Договор о перемирии. *Документы внешней политики СССР*. Т. 3: 1 июля 1920 г. — 18 марта 1921 г. Москва, 1959. С. 253.

⁴ РДАСПІ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 314. Арк. 67.

незалежність України і Білорусії»⁵, на лінії кордону це не позначилося. Лінія розмежування між УСРР та Польщею значною мірою базувалася на «історичному» критерії — Польща намагалася включити до свого складу якомога більше територій, що належали Речі Посполитій до її поділів у XVIII ст.

Ризький договір формально залишався чинним до 17 вересня 1939 р., коли його в односторонньому порядку денонсував СРСР. До цього часу ні УСРР / УРСР, ні СРСР не претендували на заселені переважно українцями терени Польщі, тоді як окупацію Румунією Бессарабії радянська сторона формально так і не визнала, вважаючи кордоном не фактичну лінію розмежування, яка проходила річкою Дністер, а дореволюційну — по річці Прут. Таким чином, на західному кордоні етнічний критерій не був дотриманий ні у випадку укладення формального договору з Польщею, ні у випадку відсутності такого договору з Румунією.

Зміни кордону з РСФФР. Тривалішими і часом навіть запеклішими були узгодження й суперечки у міжвоєнний період щодо кордону УСРР з Росією. Вище ми розглянули, як вирішувалося це питання до 1920 р. включно⁶. Зокрема, тоді йшлося і про обставини переходу у 1920 р до складу УСРР Таганрозького округу, який до революції належав Обласі Війська Донського. Вже у січні 1921 р., тобто одразу ж після підписання Договору між УСРР та РСФФР, представники Радтрудоарму Кавказу спробували ініціювати розгляд питання про передачу Таганрога до створеної в березні 1920 р. Донської області⁷. Поповзли чутки, що адміністративна комісія при Всеросійському ЦВК погодилася з такою пропозицією. Реакція з України не забарилася: 25 березня 1921 р. Уккраттрудоарм, який ще з квітня 1920 р. очолював Х. Раковський, забив тривогу, надіславши усім можливим інстанціям таке звернення: «Радтрудоарм вважає вилучення Таганрозького округу недоцільним і наполягає перед Радтрудооборони на неприпустимості проведення в життя подібного рішення. Радтрудоарм звертається до Раднаркому, ВУЦВК та ЦК партії України з пропозицією підтримати постанову Радтрудоармії також і по своїй лінії, оскільки такий поділ може викликати політичні незручності»⁸.

Усі лінії звернень відстежити не вдалося, але РНК УСРР та ЦК КП(б)У виконали це прохання. У поданому 28 квітня 1921 р. Раднаркомом протесті, який підписав Влас Чубар, зазначалося, що подібні територіальні зміни «ставлять в катастрофічне становище продовольче постачання Донбасу, оскільки з усіх повітів Донецької губернії Таганрозький є головною базою продовольства»⁹. 12 травня

⁵ Мирный договор между Россией и Украиной, с одной стороны, и Польшей — с другой. 18 марта 1921 г. *Документы внешней политики СССР*. Т. 3. 1 июля 1920 г. — 18 марта 1921 г. Москва, 1959. С. 619—623.

⁶ Єфіменко Г. Формування російсько-українського кордону: критерії, хід, результати (1917—1920). *Україна й українці в постімперську добу (1917—1939)*. Київ: Академперіодика, 2021. С. 197—209.

⁷ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). Ф. 5677. Оп. 2. Спр. 293. Арк. 3.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 8.

⁹ *Сборник документов о пограничном споре между Россией и Украиной в 1920—1925 гг. за Таганрогско-Шахтинскую территорию Донской области*. Москва, 2007. С. 16.

аналогічне звернення до ЦК РКП(б) за підписом Дмитра Лебедя надійшло і від ЦК КП(б)У: «Просимо з'єднатись з НКВС і наполягаємо на залишенні Таганрозького повіту за Донбасом, оскільки повіт нерозривно поєднаний економічно з Донбасом»¹⁰. Незабаром органам влади УСРР надійшло повідомлення з Москви, що то був лише проект, і адміністративна комісія вже отримала припис, що приєднання Таганрозького повіту до Ростова не буде здійснено¹¹. Саме з цими кордонами, тобто з Шахтами й Таганрогом, УСРР увійшла до складу СРСР, офіційне рішення про створення якого було затверджено 6 липня 1923 р.¹²

Після створення СРСР проблема кордонів між УСРР та РСФФР постає знову. Причому зміну кордону ініціювала як російська сторона (насамперед щодо Таганрога), так і українська — щодо заселених переважно українцями теренів Слобожанщини. Зокрема, з липня 1924 р. почала діяти комісія ЦВК СРСР з питання про зміну кордонів між УСРР та РСФФР в районі Курщини та Воронежчини. Україну в ній представляли Афанасій Буценко та Михайло Полоз. Щодо Шахт і Таганрога, звернення Південносхідного бюро РКП(б) про передачу яких політбюро ЦК КП(б)У розглянуло ще 18 квітня 1924 р.¹³, то спочатку на найвищому рівні цією справою опікувалася комісія політбюро ЦК РКП(б). 27 червня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У навіть нагадало про це при делегуванні М. Полоза та А. Буценка до комісії ЦВК: «Підтвердити відрядження т. т. Полоза та Буценка в міжсоюзну територіальну комісію, не дозволивши їм обговорювати питання про кордони з Південним сходом, оскільки з цього питання працює комісія політбюро ЦК РКП»¹⁴.

Вже 11 липня 1924 р. політбюро ЦК РКП(б) розглянуло (без представників УСРР) питання «Про Таганрозький та Олександрівсько-Грушівський район» та ухвалило «вважати бажаним приєднання Таганрога та Олександрівсько-Грушівська до Південно-Східного округу з тим, щоб територія, яка буде передаватися, особливо з українським населенням, була б скорочена»¹⁵.

Цю постанову, у якій перейменоване ще в 1921 р. місто Шахти згадувалося під своєю старою назвою, історики нерідко помилково означають як рішення про приєднання цих територій до Росії. 18 липня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У повідомило Кремль про загрозу «розщеплення вугільного господарства Донбасу» у зв'язку з таким рішенням і попросило переглянути питання. Водночас було вирішено «стосовно Таганрогу питання не ставити»¹⁶. 21 серпня політбюро

¹⁰ ДАРФ. Ф. 5677. Оп. 2. Спр. 293. Арк. 4.

¹¹ *Сборник документов о пограничном споре между Россией и Украиной в 1920—1925 гг. за Таганрогско-Шахтинскую территорию Донской области*. Москва, 2007. С. 16.

¹² Про 6 липня як дату створення СРСР див.: Єфіменко Г. 6 липня як «червоний день» календаря: Причини появи сталінського міфу про дату створення СРСР та потреба його деконструкції. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. Вип. 16(1). С. 134—153.

¹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 48. Арк. 64.

¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 48. Арк. 95.

¹⁵ РДАСПІ. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 448. Арк. 4.

¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 49. Арк. 5 зв.

ЦК РКП(б), тепер уже за присутності представника від України Власа Чубаря, знову розглянуло це питання та уточнило попередню ухвалу: «а) Погодитися на адміністративний перерозподіл кордонів між Україною та Південним сходом в частині Шахтинського та Таганрозького округів з одночасним забезпеченням єдності господарства Донбасу; б) Точне визначення кордонів передати Президії ЦВК СРСР з тим, щоб у випадку непорозумінь питання повторно розглянути на Політбюро»¹⁷. Інакше кажучи, питання було передано на розгляд комісії ЦВК СРСР, а працювати вона почала навіть пізніше, ніж комісія ЦВК СРСР з визначення кордону на Слобожанщині.

11 травня 1924 р., тобто ще до створення комісій ЦВК СРСР, але вже після розгляду звернення Південно-східного краю РСФРР, політбюро ЦК КП(б)У визначило принципи, якими вважало за доцільне керуватися при територіальному розмежуванні: «а) При вирішенні питання про зовнішні кордони України прийняти за основу поєднання етнографічного та економічного принципів; б) Рекомендувати нашим представникам не ставити питання про Крим»¹⁸. Заувага про Крим засвідчує, що застосування згаданого поєднання принципів було свідомо вибірковим. Адже якщо з економічних мотивів заселені переважно українцями регіони Таганрожчини планувалося передати Росії, то в разі порушення питання про передачу Криму Україні його мали б майже автоматично вирішити на її користь.

При визначенні позиції щодо кордону на Слобожанщині українська сторона на перше місце ставила етнографічний критерій. Як зазначалося у датованому 29 листопада 1924 р. зверненні до керівництва СРСР за підписами Афанасія Буценка та Михайла Полоза, «ще при створенні Української Соціалістичної Радянської Республіки постало питання про неспівпадіння етнографічних кордонів України з кордонами 9 губерній, у яких українці становили більшість і через це віднесених до складу УСРР. Але в той гострий період громадянської війни, що відбувалася на території УСРР, було не до уточнення кордонів. Було вирішено це питання перенести на пізніший час, коли, по закінченню війни та зміцненню радянського ладу, його можна буде вирішити в усій повноті після детального і спокійного висвітлення з боку етнографічних та економічних даних»¹⁹.

З таким підходом загалом погодилися й інші члени комісії. Її голова Олександр Черв'яков у написаному наприкінці 1924 р. листі до політбюро ЦК РКП(б) зазначив, що комісія одноголосно вирішила «в основу урегулювання кордонів між УСРР та РСФРР покласти принцип етнографічний у розумінні приєднання до республіки території, що безпосередньо межує з нею і заселеної в абсолютній або відносній більшості населенням відповідної республіки»²⁰.

¹⁷ РДАСПІ. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 459. Арк. 1.

¹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 48. Арк. 75.

¹⁹ Особлива думка, заявлена українською делегацією в Комісії ЦВК Союзу РСР з приводу зміни кордонів між УСРР та РСФРР. 29 листопада 1924 р. ЦДАВО України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1953. Арк. 52.

²⁰ Доповідь О. Черв'якова про розбіжності української та російської делегацій у питанні про кордони. ЦДАВО України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1953. Арк. 14—15.

Узявши за основу ці, здавалося б, давно схвалені радянською владою принципи, українська сторона запропонувала приєднати до УСРР частину Курської й Воронежської губерній РСФРР з населенням 1 966 000 осіб, 65 % яких становили українці²¹. Представники РСФРР виступили проти більшості територіальних претензій української сторони, по суті вони погоджувалися віддати лише Путивльський повіт. Очолювана Черв'яковим комісія винесла компромісне рішення — приєднати до УСРР території з населенням 901 000 осіб, з яких 53 % були етнічними українцями²². Серед територій, що підлягали приєднанню, були й Білгородський та Грайворонський повіти. Рішення комісії опротестували як українська, так і російська сторони.

Більшовицьке керівництво вчинило всупереч рішенням комісії та рекомендаціям її голови. Було враховано пропозиції лише російської сторони, попри те, що вони, як зауважував О. Черв'яков, «на відміну від українських, жодного принципового обґрунтування не мають». 11 грудня політбюро ЦК РКП(б) вирішило «визнати необхідним приєднання до України Путивльського повіту Курської губернії»²³. Отже, формально начебто не заперечуючи етнографічний критерій, підтриманий навіть у резолюції Комінтерну від 24 грудня 1924 р.²⁴, компартійне керівництво СРСР відмовилося його застосовувати. Фактично на північному сході відбулося лише часткове виправлення кордону на користь УСРР. Ще меншою мірою етнографічний критерій було враховано при зміні кордону на південному сході. Там вирішили відібрати в Україні більшу частину Шахтинської та Таганрозької округ (в останній українці становили абсолютну більшість).

Юридично крапку в суперечці про кордон було поставлено ухвалою президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. Україна передавала Росії основні частини Таганрозької та Шахтинської округ. На північному сході до УСРР переходив майже весь колишній Путивльський повіт, а також деякі прикордонні волості Курської і Воронежської губерній. На українсько-білоруському кордоні до складу України було включено одну сільраду в південній частині Мозирського округу. Натомість до складу Білорусі Україна передавала частину Олевського і Словечанського районів, а також північну частину Овруцького району²⁵. Всього УСРР одержувала територію, на якій мешкали 278,1 тис. осіб, натомість втративши територію з населенням 478,9 тис. осіб²⁶. Отже, зміни були явно не на користь України (за-

²¹ Там само. Арк. 16.

²² Там само. Арк. 20.

²³ РДАСПІ. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 480. Арк. 3.

²⁴ Резолюція Президії виконкому Комінтерну про розпуск УКП. *Національні відносини в Україні в ХХ ст.*: Зб. док. і матеріалів. Київ, 1994. С. 120.

²⁵ Постановление Президиума Центрального Исполнительного Комитета «Об урегулировании границ Украинской Социалистической Советской Республики с Российской Социалистической Федеративной Республикой и Белорусской Социалистической Советской Республикой». *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР*. Отдел 1. № 4 от 4 февраля 1926 г. Ст. 26.

²⁶ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. *Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан*. Київ, 1994. С. 58.

галом її населення зменшилося на 200,8 тис. осіб). Порівняємо цей результат з початковою заявкою українського уряду про перегляд кордонів: у ній йшлося про приєднання до УСРР суміжних територій з населенням 1 966 000 осіб, 65 % яких становили українці.

Після ухвалення постанови президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. українська сторона не вважала питання кордонів остаточно вирішеним. Приміром, тези червневого 1926 р. пленуму ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації» закінчувалися адресованим політбюро ЦК дорученням такого змісту: «Вести дальшу роботу в справі об'єднання в складі УСРР всіх сумежних з нею територій з українською більшістю населення, що входять до складу Радянського Союзу»²⁷. Це доручення можна побачити тільки в текстах, виданих у 1920-х роках. Пізніші публікації матеріалів зазначеного пленуму ЦК КП(б)У виходили без процитованого абзацу.

У грудні 1926 р. відбувся Всесоюзний перепис населення. Він підтвердив, що українська етнографічна територія була більшою за територію УСРР. Особливо рельєфно це було видно на прикладі створеної в травні 1928 р. Центрально-Чорноземної області (ЦЧО). На півдні колишньої Воронежської губернії, територія якої увійшла до ЦЧО, проживало 903 тис. українців, які в окремих районах цілісного масиву прилеглих до радянської України земель становили понад 90 % населення.

У травні 1928 р. М. Скрипник знову звернувся до політбюро ЦК КП(б)У з офіційним поданням. Він писав, що українське населення територій, які межують з УСРР, позбавлене можливості користуватися рідною мовою. Цілеспрямована русифікація мільйонів українців за межами УСРР, писав він далі, не відповідає «здійснюваній нами правильній ленінській національній політиці і послаблює її революційний вплив на пригноблені маси Західної України, Буковини, Бессарабії. В самій УСРР підіймають голову ворожі сили, які використовують ці факти курської, кубанської, таганрозької дійсності, що не залишаються невідомими. У роботі в Україні відчувається вплив тих помилок, тої неприпустимої лінії, яка проводиться на місцях, в Курській губернії, Таганрожчині і т. п.»²⁸.

18 травня 1928 р. записку наркома розглянули на політбюро ЦК КП(б)У. Л. Кагановичу, В. Чубарю і М. Скрипнику було доручено остаточно її відредагувати і адресувати ЦК ВКП(б)²⁹. Редагування звелось насамперед до вилучення згадок про українські претензії на Північний Кавказ. У листі генсеку Л. Каганович просив поставити на розгляд закритого засідання секретаріату ЦК ВКП(б) питання «Про передачу УСРР повітів з більшістю українського населення Курської і Воронежської губерній, у зв'язку з районуванням Центрально-Чорноземної області»³⁰. Нагадаємо, що того року під час зміни адмінтерподілу з чотирьох

²⁷ *Тези ЦК КП(б)У про підсумки українізації*. Львів, 1926. С. 13.

²⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2673. Арк. 94.

²⁹ Там само. Арк. 32.

³⁰ РДАСПІ. Ф. 82. Оп. 3. Спр. 120. Арк. 57.

губерній (крім двох названих, ще Орловської та Тамбовської) було створено нову одиницю — ЦЧО, але кордон України з Росією залишився практично незмінним. Політбюро ЦК РКП(б) розглянуло питання і резюмувало: «Визнати недоцільною в даний момент пропозицію українців про приєднання до України деяких повітів Курської і Воронежської губерній»³¹. Відмова, як бачимо, не була категоричною, адже слушний момент міг таки настати. Натомість саме з цього часу почалася активна українізація на заселених переважно українцями територіях ЦЧО.

12 лютого 1929 р. на зустрічі делегації українських письменників з генеральним секретарем ЦК ВКП(б) пролунало питання про кордони: «Тов. Сталин, как вопрос с Курской, Воронежской губерниями и Кубанью в той части, где есть украинцы? Они хотят присоединиться к Украине». Й. Сталін дав таку відповідь на пряме запитання: «Этот вопрос несколько раз обсуждался у нас, так как часто слишком меняем границы (смех), слишком часто меняем границы — это производит плохое впечатление и внутри страны, вне страны... У некоторых русских это вызывает большой отпор. С этим надо считаться. ...Это вопрос чисто практический. Он два раза у нас стоял. Мы его отложили — очень часто меняются границы. ...Я думаю, что такой вопрос надо решать осторожно, не слишком забегая вперед, чтобы не развивать отрицательного отпора со стороны той или другой части населения»³². Тобто основну роль у невиконанні вимог України відіграла відмова від етнографічного критерію на користь політико-ідеологічного: Й. Сталіну потрібно було показати свою лояльність до росіян. Про економічний чи етнографічний критерій як причину відмови не йшлося. Більше питання про скільки-небудь істотну зміну кордону УСРР з Росією у міжвоєнний період на високому рівні не порушувалося.

Автономна радянська Молдавія. Іншу, ніж щодо України, позицію Кремль зайняв у питанні про створення Молдавської АСРР, від якої не відчував жодної небезпеки. Впродовж багатьох років на території дореволюційної Херсонської губернії осідали переселенці з-за Дністра, внаслідок цього тут утворилася досить велика молдавська громада. У Кремлі з подачі вихідців з окупованої Румунією Бессарабії, зокрема Григорія Котовського, визнали за доцільне створити на її основі Молдавську автономну республіку, яка б могла відігравати роль політичної противаги Румунії. Керівники УСРР були не в захваті, оскільки побоювалися, що у разі повернення Бессарабії постане нова союзна республіка, до якої перейде частина української території. Микола Скрипник 7 березня 1924 р. навіть пропонував створити автономну Молдавську область у складі РСФРР³³. Показовою

³¹ РДАСПІ. Ф. 3. Оп. 17. Спр. 688. Арк. 2.

³² Беседа тов. Сталина с украинскими писателями от 12 февраля 1929 г. *Harvard Ukrainian Studies*. 1992. Vol. XVI. N 3/4. P. 382. Публікацію документа російською та англійською мовами і супровідні коментарі до нього підготував Леонід Максименков. Він посилається (С. 427 зазначеного журналу) на фонд Й. Сталіна з архіву, що нині має назву Російський державний архів соціально-політичної історії. (РДАСПІ. Ф. 558. Оп. 1. Спр. 4490. Арк. 1—37).

³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 48. Арк. 64.

демонстрацією позиції українського керівництва стало майже одностайне (за винятком В. Затонського) рішення політбюро ЦК КП(б)У від 18 квітня 1924 р. про недоцільність створення молдавської автономії³⁴.

І все ж Кремль наполіг на своєму. У постанові ЦК РКП(б) від 26 вересня підкреслювалося: «В акті утворення Автономної Молдавської СРР повинно бути зазначено, що західним її кордоном є державний кордон СРСР»³⁵. Тобто йшлося не про кордон по Дністру, якого радянський уряд формально не визнавав, а про кордон по Пруту.

До складу автономної республіки увійшла не лише територія, де молдаване становили більшість населення, а й райони з переважно українським населенням. 12 жовтня 1924 р. сесія ВУЦВК ухвалила постанову «Про утворення Молдавської АСРР». Після різноманітних уточнень до складу АМСРР (повна назва — Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка) увійшли 11 районів Лівобережжя Дністра. За переписом 1926 р. молдаване кількісно переважали лише у Дубосарському (67,0%) та Слободзейському (64,7%) районах, мали відносну більшість у Григоріопольському (45,7%) та сільській частині Тираспольського (38,5%) районів³⁶. Це свідчило, що причини створення молдавської автономії, яке не мало вагомих економічних та етнографічних підстав, слід було шукати в політико-ідеологічній площині. У змінній після створення АМСРР Конституції УСРР 1919 р. та в Конституції УСРР 1929 р. за АМСРР фактично визнавалося право виходу зі складу УСРР. Це засвідчила стаття, у якій зазначалося, що об'єднання АМСРР з УСРР відбулося на основі «права на самовизначення аж до відокремлення»³⁷.

Якщо порівняти процес формування українсько-російського кордону з подібними прецедентами, стає очевидним, що ситуація з Україною була нетиповою для політики Кремля. Адже в СРСР центральні органи влади до певного часу всіляко сприяли створенню нових та збільшенню території вже наявних національних адміністративно-територіальних одиниць. Приміром, протягом 1924—1926 рр. територія Білоруської СРР збільшилася майже удвічі. У 1936 р. автономна Казахська СРР була перетворена на союзну республіку за питомої ваги казахів у ній 42,5%³⁸. Зазначимо, що подібний підхід було застосовано і при створенні АМСРР у складі УСРР. І лише під час формування кордонів з Україною Кремль відмовився приєднати до неї навіть ті території, де українці становили до 90% населення. Іноді це пояснювали економічною та географічною недоцільністю. Про

³⁴ Там само. Арк. 65.

³⁵ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. *Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан*. С. 69.

³⁶ *Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення*. Харків, 1928. С. 18.

³⁷ *Конституція УСРР та АМСРР*. Харків, 1928. С. 8; *Конституції і конституційні акти України — історія і сучасність*. Київ, 2006. С. 67.

³⁸ *Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги*. Сб. док. и материалов. Москва, 2007. С. 108.

те, що Й. Сталін боявся зміцнення й без того потужної України, звичайно, не йшлося. Побоювання втратити у майбутньому Україну виявилось більш значущим, ніж очікувані переваги від пропаганди національної рівноправності.

Адміністративно-територіальний устрій радянської України. Створення АМСРР мало не лише національний, а й суто адміністративно-територіальний вимір — утворювалася нова адміністративна одиниця, для управління якою потрібний був специфічний державний апарат. Загалом створення АМСРР відбулося у руслі змін адміністративно-територіального поділу, що сталися в ході адміністративно-територіальної реформи 1923—1925 рр. Територію автономної республіки наросували до розмірів округи — основної адміністративно-територіальної одиниці другого рівня в 1925—1930 рр.

Міжвоєнний період був часом нескінченних експериментів у сфері адмінподілу як загалом у СРСР, так і в радянській Україні. Обґрунтовувалися внутрішні зміни, як правило, економічними потребами, скороченням витрат на державний апарат. У постанові II сесії ВУЦВК VII скликання від 12 квітня 1923 р., зокрема, наголошувалося: «Ухвалюючи методу та практичне переведення виконаної роботи щодо районування як першу спробу ґрунтовної перебудови адміністраційно-територіального поділу цілої країни на підставі її економіки й відповідно до єдиного плану, в напрямі спрощення радянського апарату та наближення центру до людності, друга сесія ВУЦВК постановила: 1. Переведену роботу щодо адм.тер. поділу України затвердити в кількості 53 округ (повітів) та 706 районів (волостей); 2. Доручити Президії ВУЦВК зробити відповідне подання до ВЦВК РСФРР про зміну кордонів, сумежніх з РСФРР губернь, щоб випростувати кордони та правильніше утворити округи за економічним принципом»³⁹.

Постанова ВУЦВК від 4 листопада 1923 р. «Про підсумки та чергові завдання районування України» доповнювала рішення про новий адміністративний устрій. У цьому документі схвалювалися основні засади реформи, знову ставилося завдання щодо «спрощення та зміцнення радапарату та наближення його до населення». Також підкреслювалася необхідність погодити в загальносоюзному порядку питання про зміну кордонів УСРР: під цим, як уже зауважувалося, розумілося приєднання до УСРР частини прилеглих до України територій РСФРР. Водночас зазначалося: «Що ж стосується до організації районів та сільрад, то цю роботу зважати за здійснену недосконало й вжити рішучих заходів: а) до рівномірного розподілу заселених пунктів по сільрадах та районах, простуючи до залишення в одній адміністраційній одиниці населення, однорідного своїм національним складом; б) до співзбігу меж адміністраційних з межами земельних товариств, встановлюваних в порядкуві работ по землевпорядженню»⁴⁰.

³⁹ Про новий адміністраційно-територіальний поділ України. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України за 1923 рік.* № 45. Ст. 564.

⁴⁰ Про підсумки та чергові завдання районування України. Резолюція IV сесії ВУЦВК. 4 листопада 1923. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України за 1923 рік.* № 46. Ст. 580.

Прив'язка адмінподілу до економічних потреб упродовж 1923—1939 рр. сама по собі зумовлювала його постійну зміну, оскільки внаслідок здійснюваної більшовицьким керівництвом модернізації стрімко змінювалося саме суспільство. Протягом 1923—1931 рр. основною була тенденція до зменшення кількості районів та подальшого «спрощення» у зв'язку з цим державного апарату. Так, у 1925 р., після скасування губернського поділу, територія України складалася з АМСРР та 41 округи (з 1926 р., після ліквідації Павлоградської — 40 округ), які поділялися на 680 районів. Проте й такий поділ, що, до речі, був найбільш сталим у міжвоєнний період (п'ять років без суттєвих змін), зрештою не виправдав очікувань. З початком активної фази колективізації знову виникла потреба у «зміцненні» управлінського апарату, тому від округ відмовилися.

У 1930 р. поетапно (спочатку ліквідували тринадцять округ, а потім і решту) відбувся перехід на двоступеневу систему управління (центр — район). При цьому було ліквідовано округи та укрупнено райони. Внаслідок втілення в життя постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двохступеневу систему управління» територію України було поділено на 503 адміністративні одиниці: АМСРР⁴¹, 484 «окремих» райони та 18 міст (з міськрадами) республіканського підпорядкування. Таким чином, мережу сільських районів було скорочено з 579, наявних перед реформою, до 495⁴². Серед названих адміністративних одиниць була певна кількість національних районів: російські, німецькі, болгарські, грецькі, єврейські та польський.

Невдовзі з'ясувалося, що безпосереднє керівництво з Харкова великою кількістю районів є неефективним. У різного роду публікаціях при структуруванні тексту використовували поняття «колишня округа», і райони групувалися саме за ними. Через неефективність щойно створену систему адмінподілу майже одразу спробували реорганізувати. Зокрема, постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 3 лютого 1931 р. було розформовано 119 районів⁴³. В подальшому точкові реорганізації, зокрема і створення нових районів, відбувалися перманентно, внаслідок чого станом на 25 травня 1931 р. в Україні було 382 сільські райони⁴⁴.

Скорочення чисельності районів допомогло мало, тому вже у 1932 р. відбулося повернення до триступеневої системи управління, але тепер замість округи була область (центр — область — район). У лютому 1932 р. було створено

⁴¹ АМСРР мала у своєму складі 11 сільських районів, але у названій постанові її зарахували як одну адмінтеродініцію.

⁴² Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народніх Комісарів УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двохступеневу систему управління». *Нові адміністративні райони УСРР*. Статистичний довідник. Харків: Господарство України, 1930. С. V—XIV.

⁴³ Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про реорганізацію районів УСРР». *Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*. 1931. № 3. Ст. 33.

⁴⁴ Адміністративна карта Української Соціалістичної Радянської Республіки. Територіальний поділ за двохступеневою системою врядування. Видання Центральної Адміністративно-територіальної комісії. Адміністративні межі на 25 травня 1931 р. Харків, 1931.

п'ять областей (Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську, Харківську)⁴⁵; 2 липня 1932 р. — Донецьку⁴⁶, 15 жовтня 1932 р. — Чернігівську⁴⁷. До жовтня 1937 р. кількість областей не змінювалася, проте у Донецькій області, «щоб поліпшити провід розвитком сільського господарства районів Старобільської групи», 17 листопада 1933 р. було створено Старобільський округ⁴⁸ (за введеним у 1933 р. правописом то був уже «округ», а не «округа»), а на території прикордонних районів Київської та Вінницької областей у травні 1935 р.⁴⁹ було створено шість округів. Вони проіснували до чергової реорганізації цих областей.

Постановою Президії ВУЦВК від 22 січня 1935 р. було проведено розукрупнення районів, після якого в УСРР стало 457 адміністративних одиниць третього рівня, з яких 29 міськрад та 418 сільських районів⁵⁰. У наступні роки тривали утворення та перебудова областей, створювалися райони, уточнювалися межі адміністративно-територіальних одиниць. 22 вересня 1937 р. було створено Житомирську, Миколаївську, Полтавську, Кам'янець-Подільську (з 1954 р. — Хмельницьку) області з відповідною ліквідацією шести утворених у 1935 р. округів⁵¹. 3 червня 1938 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила постанову ЦВК УРСР про поділ Донецької області на Сталінську та Ворошиловградську⁵². Старобільський округ при цьому ліквідували. 10 січня 1939 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила подання Президії Верховної Ради УРСР «Про утворення Сумської, Кіровоградської та Запорізької областей в складі Української РСР»⁵³.

Таким чином, протягом 1923—1939 рр. відбувалися майже безперервні зміни в адмінподілі України. Поряд з трансформацією другої після республікансько-

⁴⁵ Про утворення областей на території УСРР 9 лютого 1932 р. *Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*. 1932. № 5. Ст. 28.

⁴⁶ Про утворення Донецької області. 2 липня 1932 р. *Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*. 1932. № 22—23. Ст. 138.

⁴⁷ Про утворення Чернігівської області. 15 жовтня 1932 р. *Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*. 1932. № 28. Ст. 170.

⁴⁸ Постанова ВУЦВК «Про утворення у складі Донецької області Старобільського округу» 17 листопада 1933. *Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*. 1933. № 51. Ст. 662.

⁴⁹ Постанова ЦВК УСРР «Про утворення округів на території Київської і Вінницької областей». 4 травня 1935 р. *Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*. 1935. № 13. Ст. 58.

⁵⁰ Постанова Президії ВУЦВК «Про розукрупнення районів УСРР». 21 січня 1935. *Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*. 1935. № 3. Ст. 12.

⁵¹ Про поділ Харківської області на Харківську і Полтавську, Київської — на Київську і Житомирську, Вінницької — на Вінницьку і Кам'янець-Подільську і Одеської — на Одеську і Миколаївську області. Постанова Центрального Виконавчого Комітету СРСР. *Вісті ЦВК УРСР*. 1937. 23 вересня.

⁵² Указ Президії Верховної Ради СРСР про поділ Донецької області УРСР на Сталінську і Ворошиловградську області. *Вісті ЦВК УРСР*. 1938. 4 червня.

⁵³ Указ Президії Верховної Ради Союзу РСР. Про утворення Сумської, Кіровоградської та Запорізької областей в складі Української РСР. *Вісті Рад депутатів трудящих УРСР*. 1939. 11 січня.

Таблиця 1

Кількість районів та сільрад на території УСРР

Територіальні одиниці	12.04.23 ¹	17.12.26 ²	1.07.29 ³	25.05.31 ⁴	01.01.32 ⁵	01.12.33 ⁶	01.12.35 ⁷	06.01.37 ⁸
Райони	706	622	579	382	322	367	481	487
Сільради		10 733	10 990		11074	11031	11 050	

Примітки: ¹ — Про новий адміністративно-територіальний поділ України. *Збірник законень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України за 1923 рік*. № 45. Ст. 564; ² — Загальні підсумки населення за переписом 17.XII.1926 р. *Україна. Статистичний щорічник на 1928 р.* Харків, 1928. С. 16; ³ — Пояснення до розділу «Політична статистика». *Україна. Статистичний довідник 1929*. Харків, 1929. С. 13; ⁴ — Адміністративна карта Української Соціалістичної Радянської Республіки. Територіальний поділ за двохступеневою системою врядування. Видання Центральної Адміністративно-територіальної комісії. Адміністративні межі на 25 травня 1931 р. Харків, 1931; ⁵ — Вирахувано за серією довідників з даними про області УСРР та АМСРР за 1933 р., де вказано, що «відомості про територію та населення складено за станом на 1 січня 1932 р.». Типовий приклад — *Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Харківської області УСРР*. Харків, 1933. С. 5; ⁶ — *Адміністративно-територіальний поділ УСРР (за станом на 1 грудня 1933 року)*. Харків: Радянське будівництво і право, 1933. С. 6—7; ⁷ — Адміністративно-територіальний поділ та населення УСРР по областях. *Народне господарство УСРР (статистичний довідник)*. Київ, 1935. С. 8; ⁸ — Кульчицький С. Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні. Єфіменко Г. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні. Документи і матеріали. Київ, 2003. С. 96—115.

го центру ланки в адмінподілі республіки (відповідно губернія — округ — область) увесь цей час незмінною залишалася структура низових ланок — сільради, міськради, райони. Однак їхня кількість і, відповідно, межі постійно змінювалися. І якщо процес збільшення числа міськрад був цілком закономірний, оскільки основним пріоритетом компартійної влади була індустріалізація, то чітко пояснити постійні трансформації районів та сільрад не видається можливим. Ці зміни можна проілюструвати таблицею 1.

Зміни були настільки швидкоплинними, що навіть у збірниках даних за той чи інший рік цифри в різних колонках могли різнитися. Приміром, лише за першу половину 1929 р. кількість сільрад в Україні було збільшено на 32, а районів — зменшено на 2⁵⁴. І це при тому, що жодних загальних рішень про зміну принципів районування у цей час не було ухвалено.

Важливу роль у внутрішній політиці відіграло ставлення українського керівництва до проблем розвитку національних меншин, що відобразилося у трансформації низових адміністративно-територіальних одиниць. Йдеться передусім про національні сільради та райони, що почали формуватися з 1924 р.

⁵⁴ Пояснення до розділу «Політична статистика». *Україна. Статистичний довідник 1929*. Харків, 1929. С. 13.

Таблиця 2

Кількість національних районів протягом 1925—1934 рр.

Національні райони	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1936*
Російські	—	—	9	9	9	8	8	8	7	7	9
Німецькі	5	5	7	7	7	7	7	7	7	7	7
Болгарські	3	3	4	4	4	3	3	3	3	3	3
Грецькі	—	—	—	3	3	3	3	1	1	2	2
Польські	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—
Єврейські	—	—	1	1	2	3	3	3	3	3	3
Разом	8	10	22	25	26	25	25	23	22	23	24

Примітка: * — Дані на початок 1936 р. наведено за: *Довідник адмінтерподілу УСРР за станом на 15 грудня 1935 р.* Харків, 1936. С. 210—211.

Таблиця 3

Кількість національних сільрад протягом 1925—1934 рр.

Національні сільські ради	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934
Російські	69	122	292	283	498	379	379	?	?	?
Німецькі	117	221	237	251	253	252	252	?	?	?
Болгарські	28	43	45	45	45	46	46	46	?	?
Грецькі	28	27	30	30	30	30	30	30	30	30
Польські	64	129	139	143	150	164	164	?	?	?
Єврейські	19	34	56	77	92	115	115	?	?	?
Чеські	13	13	13	13	13	12	12	12	12	12
Албанські	—	—	3	3	3	3	3	3	3	3
Білоруські	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2
Шведські	—	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Разом	344	648	872	1007	1085	1085	1007	1112	?	?

Про плинність цього процесу свідчать дані, наведені Ларисою Якубовою⁵⁵.

Компартійно-радянське керівництво вважало, що адмінподіл стабілізується після завершення перебудови країни на комуністичних засадах. Тому й орган, покликаний обслуговувати розроблення та впровадження проектів змін територіального устрою, зробили постійним. У спільній постанові ВУЦВК та РНК

⁵⁵ Якубова Л. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР (20 — перша половина 30-х рр. ХХ ст.). *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки.* 2004. Вип. 12. С. 203.

УСРР від 13 березня 1925 р. зазначалося: «Центральна Адміністраційно-Територіальна Комісія (ЦАТК) при Президії ВУЦВК є постійна комісія у справах районування і складається з голови та 8-ох членів, призначуваних персонально Президією ВУЦВК»⁵⁶. У підпорядкуванні ЦАТК перебували губернські та округові територіальні комісії, кожна з яких складалася з голови та чотирьох членів⁵⁷. Губернські та округові комісії мали подавати звіти про свою роботу з виправлення недоліків адмінподілу відповідним виконкомом та ЦАТК один раз на місяць, а сама Комісія не рідше одного разу на три місяці звітувала про свою діяльність перед Президією ВУЦВК та РНК УСРР.

Незважаючи на те, що комуністичне суспільство так і не було побудовано, встановлена на 1939 р. адміністративно-територіальна структура майже не змінилася до 2020 р. На території, що входила до УРСР станом на 1 вересня 1939 р., було створено ще дві області — Херсонську (1944) та Черкаську (1954). Кілька областей відтоді змінили назви, а Хмельницька — ще й обласний центр. Кількість районів змінювалася, але інституційно апробована в міжвоєнний період система «центр — область — район — сільрада» залишалася сталою і лише останнім часом питання адміністративної реформи актуалізувалося. Майже незмінним залишився і зовнішній кордон з Росією, за винятком таки повернутого Україні в 1954 р. Криму. А от кордони на заході істотно змінилися, насамперед за результатами Другої світової війни. Етнографічний критерій при цьому був дотриманий значно більшою мірою, ніж при формуванні кордону між УСРР та РСФРР.

⁵⁶ Про адміністраційно-територіальні комісії. *Збірник законень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України за 1925 рік*. № 11. Відділ 1. Ст. 88.

⁵⁷ Там само.

ДЕРЖАВА-КОМУНА
В УКРАЇНІ

Компартійно-радянський апарат. Взаємовідносини російського центру з українською периферією. Здійснювана після приходу більшовиків до влади експропріація суспільства державою доповнювала встановлену політичну диктатуру диктатурою економічною. Економічне поневолення суспільства призводило до утворення фантастично розгалуженого державного апарату. Втрачаючи будь-які ознаки самоорганізації, суспільство в повсякденному житті ставало цілком залежним від імпульсів з боку держави.

Перелік керівних посад в обох вертикалях влади, які підлягали затвердженню парткомаами, називали номенклатурою. Ця назва поширювалася і на сукупність компартійно-радянських чиновників на відповідних посадах. Побудова партії та всіх інших структур на засадах «демократичного централізму» концентрувала повноту влади на вершині владної вертикалі, якою став Центральний комітет РКП(б) — ВКП(б) з трьома структурними підрозділами: політбюро, оргбюро і секретаріатом. Диктаторська влада зосереджувалася в руках обмеженого кола вождів — членів політбюро ЦК.

Політична і економічна диктатура вождів монополюючи партії приховувалася від суспільства під усталеним словосполученням радянської дерев'яної мови — «радянська робітничо-селянська влада», використовуваним і в документах. Леонід Красін на XII з'їзді РКП(б) зауважив, що верхи партії продовжують діяти, наче підпільні організації¹. Проте сила звички професійних революціонерів-підпільників не відіграла тут жодної ролі. Вожді брали на себе пропаганду принад комунізму як «світлого майбутнього» з розподілом

¹ *Двенадцатый съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 г. Стенографический отчет.* Москва, 1963. С. 125.

матеріальних і культурних благ за потребами, а здійснення непопулярних серед населення рішень покладали на радянський апарат. У листопаді 1922 р. оргбюро ЦК РКП(б) обмежило до мінімуму коло осіб, яким розсилалися витяги з протоколів засідань Центрального і всіх інших партійних комітетів, і заборонило посилатися на постанови парткомів, які передували ідентичним постановам радянських і профспілкових органів².

Вожді не випадково уникали виразів, які адекватно характеризували суть радянської влади. Вони почували себе безпечно лише в затінку радянських органів влади, які в кризових ситуаціях приймали на себе хвилі народного гніву. Радянськими органами керували діячі другого ешелону, які знали, що в разі необхідності їм доведеться брати на себе роль цапа-відбувайла. Чим більше вони засиджувалися на радянських посадах, тим менше мали шансів перейти з розряду виконавців у розряд розпорядників. Зате вони мали більше шансів на виживання. Не випадково голова ЦВК СРСР М. Калінін або голова ВУЦВК Г. Петровський виявилися політичними довгожителлями. Ті, хто обіймав найвищі посади в партійному апараті, ставилися до них з певною поблажливістю: у боротьбі за владу вони не були конкурентами. А. Троцький згадував: «При обговоренні питань у Політбюро Ленін не раз звертався з дружньою іронією в бік Калініна: “Ну, а що скаже з цього приводу голова держави?”»³.

Зміцнюючи диктатуру, вожді спиралися передусім на компартійно-радянську номенклатуру. Однак представники номенклатури, починаючи від її найнижчих адміністративно-територіальних щаблів і до цекістів поза рамками виконавчих підрозділів ЦК, були провідниками, а не носіями необмеженої влади. Отже, можна говорити про диктатуру вождів, а не про диктатуру компартійної номенклатури й тим більше — про диктатуру партії, яка постійно зростала чисельно, перетворюючись на найважливіший «передавальний пас» від робітничо-селянських мас до владної верхівки.

Вожді приховували власну диктатуру під симулякр «диктатури пролетаріату». Їх не влаштовував навіть вираз «диктатура партії». Щоправда, на XII партз'їзді у доповіді про політичну діяльність ЦК і у своїх репліках Г. Зінов'єв висловився без евфемізмів: «Ми ніяк цієї диктатури, яку знали досі, змінити не можемо; диктатура партії — це роблять, але про це не говорять; диктатура пролетаріату у формі диктатури нашої партії є абсолютно неминучою необхідністю; ЦК на те й ЦК, що він і для Рад, і для профспілок, і для кооперативів, і для губвиконкомів, і для всього робітничого класу є ЦК. У цьому й полягає його керівна роль, у цьому й виявляється диктатура партії»⁴. Маючи право запропонувати резолюцію щодо виголошеної доповіді, він, мабуть, на знак протесту проти партійного лицемірства подав текст, у якому один-єдиний раз за всю історію КПРС проскочило це неприйнятне словосполучення: «диктатура робітничого класу не

² Гимпельсон Е.Г. *Нэт и советская политическая система. 20-е годы*. Москва, 2000. С. 131.

³ Троцкий Л.Д. *Портреты революционеров*. Москва, 1991. С. 235.

⁴ *Двенадцатый съезд РКП(б)*. С. 47, 53, 228—229.

може бути забезпечена інакше, як у формі диктатури його передового авангарду, тобто Компартії»⁵.

Й. Сталін у 1924 р. назвав «диктатуру партії» нісенітницею і додав, що в резолюції XII з'їзду РКП(б) цей вираз з'явився через недогляд⁶. Натомість Л. Троцький, який вирізнявся більшою відвертістю, ніж інші вожді, в 1926 р. заявив: «Зобразити справу так, ніби партія тільки вчителька, а диктатуру проводить клас, значить підмальовувати те, що є. Основним знаряддям диктатури є партія. В самому основному клас здійснює диктатуру через партію»⁷.

Знищуючи конкурентні політичні партії, навіть якщо вони погоджувалися перейти на ідеологічну платформу більшовиків, ЦК РКП(б) одночасно залучав вихідців з них у власну партію, прагматично використовуючи їх навіть на відповідальних посадах. Цю закономірність чудово ілюструє склад верхівки партійно-радянського апарату України в 1923 р. Секретарями семи губкомів були представники елітарного прошарку професійних революціонерів, які закладали основи партії більшовиків, але два губкоми очолювали вихідці з інших партій: колишній меншовик Борис Магідов і боротьбист Іван Мусульбас. 16 секретарів окружних парткомів з 48 (у чотирьох округах ці посади залишалися вакантними) прийшли до РКП(б) з інших партій у 1917—1919 рр. Три чверті з них були вихідцями із загальноросійських партій (меншовики, есери, бундівці, анархісти), чверть — з партій українських соціал-демократів та українських есерів. До складу українського уряду увійшли троє вихідців з партії меншовиків — Володимир Затонський, М. Гуревич і Ю. Рудий. Серед дев'яти голів губвиконкомів два були «некорінними» більшовиками — колишній боротьбист Г. Гринько і колишній есер К. Федотов. Вихідці з інших партій очолювали три губфінвідділи, сім відділів губнаросвіти і сім губземвідділів⁸.

РКП(б) спочатку зберігала у внутрішньопартійному житті залишки демократизму. Зокрема, делегати на партійний з'їзд визначалися в жорсткій конкурентній боротьбі. З'їзд зберігав значення верховного органу партії, оскільки обирав її керівництво. У партії відбувалися політичні дискусії. Вожді впливали на їх результат силою свого авторитету, а не внаслідок апаратних комбінацій.

Однак ЦК РКП(б) прагнув керувати партійним життям за допомогою тих самих диктаторських методів, якими він керував життям держави. Кандидатури на ключові посади у периферійних органах партії спочатку «рекомендувалися» ЦК, а потім формально затверджувалися місцевою парторганізацією, щоб дотриматися зовнішніх ознак демократизму. Це явище, назване «призначенством», було основою кадрової політики. І згодом викликало зростаюче незадоволення багатьох. Найбільш рішуче протестувала фракція, що означила себе, як це не дивно, назвою «демократичний централізм»: саме ця статутна вимога робила пар-

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2. Київ, 1979. С. 390.

⁶ Сталин И. Сочинения. Т. 6. Москва, 1947. С. 258.

⁷ Архив Троцкого. Т. 1. Москва, 1990. С. 236.

⁸ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. Київ, 1996. С. 225.

тію безпорадною маріонеткою в руках вождів-ляльководів. Один з українських керівників «децистів» Рафаїл (Р. Фарбман) заявив на X з'їзді РКП(б): «Цілий ряд негативних явищ є результатом найжорстокішого централізму, перетвореного у бюрократизм. Призначенство стало системою, і призначувані товариші не відчували будь-якої відповідальності, не відчували себе зобов'язаними перед широкими масами. Вони були залежні тільки від вищого начальства. Звідси виріс кар'єризм»⁹.

Підтриманий опозиціонерами, Рафаїл заявив, що треба на ділі проводити в життя прийняту у вересні 1920 р. постанову IX Всеросійської партконференції «Про чергові завдання партійного будівництва». В ній, зокрема, вказувалося на неприпустимість будь-яких репресій проти комуністів за те, що вони мали іншу думку стосовно вже вирішених партією питань¹⁰. Натомість В. Ленін взяв курс на скасування залишків демократизму у внутрішньопартійному житті. «Ми — не дискусійний клуб», — заявив він на X з'їзді РКП(б) й домігся прийняття резолюції «Про єдність партії», якою заборонялися фракції та угруповання. Ленінська резолюція загрожувала суворими покараннями навіть керівникам найвищого рангу. Положенням таємного до певного часу пункту двом третинам членів Центрального комітету і Центральної контрольної комісії надавалося право виключати інакомислячих зі свого складу. Таким чином, X з'їзд позбавив партійні з'їзди права вирішувати питання про склад ЦК РКП(б). Це означало перехід реальної влади від з'їзду до ЦК РКП(б) і перетворення партії з політичного об'єднання однодумців на інструмент диктатури вождів.

Після з'їзду політбюро ЦК КП(б)У звернулося до губкомів партії з листом, у якому попереджувало про можливість виключення з партії членів ЦК республіканської партійної організації через ЦК РКП(б). Будучи безгласним відповідно до засад «демократичного централізму» перед центральними партійними органами, політбюро ЦК КП(б)У скористалося резолюцією «Про єдність партії» для утвердження безгласності місцевих партійних організацій перед собою.

У квітні 1922 р. пленум ЦК РКП(б), обраного XI з'їздом, запровадив посаду генерального секретаря. Було визнано доцільним започаткувати регулярні засідання секретаріату, головною функцією яких визначалася підготовка матеріалів на розгляд політбюро і оргбюро ЦК. Пленум вирішив також, що рішення секретаріату, які не опротестував ніхто з членів політбюро або оргбюро, набуватимуть сили як рішення Центрального комітету. Це означало, що секретаріат ЦК перетворювався на політичний орган.

Зважаючи на близькість функцій оргбюро та секретаріату, а також на принцип персонального суміщення посад секретарів і членів оргбюро, це рішення не привело до появи в ЦК РКП(б) третього субцентру влади, але зміцнило оргбюро. Якби на посаді генсека затвердили колишнього відповідального секретаря

⁹ Десятый съезд РКП(б). 8—16 марта 1921 г. Стенографический отчет. Москва, 1921. С. 150.

¹⁰ КППС в резолюциях... Т. 2. С. 185.

В. Молотова, реформу структурних підрозділів ЦК можна було б вважати технічним удосконаленням поточної роботи. Проте генсеком став Й. Сталін — член обох субцентрів ЦК з моменту їх створення. Отже, це була суто політична акція. Тому, за відомим визначенням В. Леніна, в руках у Й. Сталіна зосередилася «безмежна влада»¹¹. Проте верховний вождь це зауважив вже тоді, коли хвороба позбавила його реального впливу. А у квітні 1922 р. Й. Сталіна висував на ключову посаду в ЦК РКП(б) сам В. Ленін, щоб протиставити його Л. Троцькому, з яким у В. Леніна тоді були складні стосунки.

Перший удар смертельна хвороба завдала В. Леніну в травні 1922 р. Вожді зрозуміли, що назріла болюча проблема транзиту верховної влади. Для політичного режиму, який не регулювався правовими нормами, розв'язати цю проблему без запеклої кулуарної боротьби було неможливо.

За відсутності В. Леніна на передній план у партії висувалася фігура Л. Троцького. Щоб протидіяти йому, Л. Каменєв, Г. Зінов'єв і Й. Сталін об'єдналися в «трійку». На перших порах обидві сторони не бажали демонструвати суперництво. На VII Всеукраїнській партконференції, яка передувала XII з'їзду РКП(б), була продемонстрована згуртованість «колективного керівництва». Відкриваючи конференцію, голова ВУЦВК Г. Петровський 4 квітня 1923 р. зауважив: «Поки Володимир Ілліч одужає, ми повинні згуртуватися навколо нашої старої гвардії, з якою Володимир Ілліч збирав нашу партію. Ми повинні згуртуватися навколо тт. Троцького, Сталіна, Зінов'єва, Каменєва»¹².

Щойно обійнявши посаду генсека, Й. Сталін почав активно втручатися в поточні справи периферійних організацій. Цю незвичну увагу центру секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь відзначив у звіті з організаційної роботи за рік, який починався з квітня 1922 р.: «З деякого часу, приблизно з травня-червня ЦК РКП поставив собі завдання керувати організаційно-партійною роботою в усіх організаціях, навіть там, де існують національно-обласні комітети»¹³.

До перетворення секретаріату ЦК РКП(б) на політичний орган і появи генсека в центральному керівництві РКП(б)—КП(б)У на чолі компартійно-радянської номенклатури стояв голова уряду: в Москві — В. Ленін, в Харкові — Х. Раковський. Останній надійно контролював партійну організацію і радянський апарат республіки. Засідання політбюро ЦК КП(б)У відбувалися там, де йому було зручно: у приміщенні Раднаркому або безпосередньо в помешканні голови уряду. Проте за статутом величезна партійна організація України — понад десяток губпарткомів¹⁴, з'єднаних в один кулак, — мала не більше прав, ніж звичайний губком партії. Х. Раковський прагнув розширити її права явочним порядком. Це не означало, що голова Раднаркому УСРР піддавав сумніву принцип «демократичного централізму» в структурі влади. На його думку, периферійні

¹¹ Ленін В.І. *ПЗТ*. Т. 45. С. 328.

¹² Цит. за: Кульчицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928)*. С. 232.

¹³ Там само. С. 234.

¹⁴ До жовтня 1922 р. існувало 12 губерній, пізніше — 9.

ланки компартійно-радянського апарату повинні були володіти достатніми повноваженнями, бо інакше партія потоне в бюрократизмі.

Таку позицію поділяли й інші периферійні керівники, якщо вони не були маріонетками центрального апарату. Маріонетки твердили протилежне. У процитованому вище звіті Д. Лебеда після зауваження про те, що секретаріат ЦК РКП(б) поставив своїм завданням керівництво поточними справами республіканських парткомів, було подано такий коментар: «Це цілком зрозуміле і припустиме під кутом зору принципів нашого будівництва завдання, і абсолютно необхідне в політичному відношенні, тому що політичне керівництво повинне бути максимально централізоване»¹⁵.

Коли хвороба змусила В. Леніна відійти на кілька місяців від активної політичної діяльності, Й. Сталін почав форсувати процес поглинання національних радянських республік Росією. Найбільш рішучу протидію він зустрів з боку Х. Раковського, але незабаром було проголошено створення СРСР. Раковський продовжив ар'єргардні бої проти фактичної «автономізації» союзних республік під час розроблення конституції СРСР у першій половині 1923 р. Але за відсутності В. Леніна він не здобув підтримки ні на XII з'їзді РКП(б), ні серед апаратних працівників КП(б)У, ні з боку Л. Троцького, який переймався власними проблемами і не надав давньому другу й союзнику у внутрішньопартійній боротьбі ефективної підтримки. Панівна в політбюро ЦК «трійка» у липні 1923 р. відкликала Раковського з посади голови уряду УСРР і затвердила на цій посаді В. Чубаря.

Восени 1923 р. Л. Троцький зрозумів, що бездіяльність загрожує цілковитою втратою ним політичної ваги в партії. 8 жовтня він звернувся до ЦК і ЦКК РКП(б) з листом, у якому звинуватив секретаріат ЦК у маніпулюванні складом делегатів XII з'їзду партії. 15 жовтня 46 провідних працівників партії, які солідаризувалися з ним, подали заяву в політбюро ЦК РКП(б), в якій дали більш розгорнуту оцінку становищу в партії. Серед тих, хто підписав цю заяву, було чимало діячів, які в цей час або раніше працювали в Україні: В. Антонов-Овсієнко, Є. Бош, Я. Дробніс, Г. П'ятаков, Х. Раковський, Т. Сапронов, Рафаїл (Р. Фарбман), Т. Харечко та ін. М. Скрипник не приєднався до «заяви 46», тому що не співчував Л. Троцькому, але ще перед XII з'їздом, під час обговорення доповіді Д. Лебеда з організаційних питань на VII конференції КП(б)У, з тривогою вказував на бюрократичне закріплення партії: «У нас партійні конференції — губернські, повітові та всеукраїнські — все більше й більше об'єднують саме працівників парторганізацій. На Одеській конференції 52 % всіх членів губернської конференції були представниками самого апарату. Таке ж явище на всіх інших партійних конференціях на Україні»¹⁶.

¹⁵ Цит. за: Кульчицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928)*. С. 232.

¹⁶ Кульчицький С.В. *Форма і суть української радянської державності. Політична історія України ХХ століття*. Т. 3. Київ, 2003. С. 187.

Поразка Л. Троцького у розпочатій ним внутрішньопартійній дискусії стала очевидною в січні 1924 р. на XIII конференції РКП(б). Конференція ухвалила опублікувати таємний пункт резолюції X з'їзду «Про єдність партії»: надати право об'єднаному пленуму ЦК і ЦКК РКП(б) переводити в кандидати або навіть виключати з партії будь-якого члена ЦК за фракційну діяльність. Через кілька днів після завершення роботи конференції помер В. Ленін. Й. Сталін скористався цим, щоб у рамках «ленінського призову» розбавити «стару кров» у партії великою кількістю (242 тис.) мобілізованих у робітничому середовищі нових членів. КП(б)У поповнили більш як 30 тис. нових членів.

«Зовнішня» партія була потрібна вождям. По-перше, вона маскувала перетворення РКП(б) на інструмент влади / диктатури вождів і надавала їй вигляду звичайної політичної партії. По-друге, «зовнішня» партія була першим з «передавальних пасів» від влади до народних мас. По-третє, рядова членська маса була кадровим резервом, з якого комплектувався партійно-радянський апарат.

Поки державна партія залишалася політичною організацією, її периферійні відгалуження мали певну свободу дій. Національні партійні комітети могли враховувати місцеві особливості й у тактичних питаннях здійснювати до певної міри самостійну політику. Спроби центрального керівництва втручатися у владні функції периферійних структур наражалися на опір. У міру того, як партійний апарат суверенізувався, а членська маса перетворювалася на політично аморфну структуру, відбувався неминучий при диктатурі процес централізації влади. Він збігся у часі з боротьбою за владу в «колективному керівництві» партії.

Центральний партійний апарат, що опинився в руках Й. Сталіна, звернув особливу увагу на підпорядкування великої групи губкомів, об'єднаних харківським субцентром влади. З часом Й. Сталіна перестав задовольняти на посаді першого (від березня 1925 р. — генерального) секретаря ЦК КП(б)У навіть Е. Квірінг, хоча той добре прислужився при усуненні Х. Раковського з України. У квітні 1925 р. українським генсеком став один з найвідданіших співробітників Й. Сталіна Л. Каганович. Найменші прояви опозиційності в українській парторганізації тепер нещадно переслідувалися не лише з Москви, а й з Харкова.

У результаті Й. Сталін дістав цілковиту підтримку КП(б)У в своїй боротьбі спочатку з Л. Троцьким, потім — з «ною опозицією» (Л. Каменев, Г. Зінов'єв), надалі — з «об'єднаною опозицією» (Л. Троцький, Л. Каменев, Г. Зінов'єв). КП(б)У підтримала його і в боротьбі з «правим ухилом» (М. Бухарін, О. Риков, М. Томський), яка спалахнула під час відмови від нової економічної політики.

Професор російської і європейської політології в Кентському університеті (Велика Британія) Ричард Саква побачив у забороні фракцій і горизонтальних контактів між партосередками скорочення можливостей для дискусій всередині партії більшовиків, що сприяло придушенню опозиції¹⁷. З таким судженням важко не погодитися, але це — лише верхівка айсберга. По-перше, партія більшовиків будувалася на сліпій покорі нижчих ієрархічних ланок вищим; по-друге, ця

¹⁷ Sakva R. *Communism in Russia*. Palgrave Macmillan, 2010. P. 56.

партія була носієм диктатури, внаслідок чого контролювала діяльність усіх побудованих на засадах так званого «демократичного централізму» організаційних структур. Що означала за цих умов заборона парткомам однієї ієрархічної ланки спілкуватися між собою без відома вищих ланок? Це означало, що всі «передавальні паси» (а не лише партія як носій диктатури) мали здійснювати повсякденну діяльність під цілковитим контролем центру, в якому сходилися компартійна і радянська вертикалі влади. Іншими словами, це означало ліквідацію в суспільстві горизонтальних зв'язків, які були непідконтрольними центру в силу своєї природи. Будівництво комуносоціалізму навіть при непі, тобто між двома комуністичними штурмами, супроводжувалося знищенням тих елементарних проявів громадянського суспільства, які встигли виникнути в умовах самодержавної Росії.

Обидві владні вертикалі — сама партія та її клон у вигляді рад — наскрізь пронизували всю товщу суспільства. Вони створювали в ньому структури та інституції, цілком залежні від себе, й одночасно руйнували горизонтальні структури, які мали тенденцію виникати спонтанно, шляхом самоорганізації. Потрапляючи в павутиння вертикальних зв'язків, кожна людина позбавлялася права на недозволене центром спілкування. Суспільство атомізувалося.

Радянська держава-комуна не нависала над суспільством, подібно до інших, у тому числі тоталітарних, держав, які почали виникати після Першої світової війни, а втягувала його у свої вертикальні структури. На зустрічі з делегацією українських письменників у Кремлі 12 лютого 1929 р. Й. Сталін високо оцінив політичну систему, яка дісталася наступникам В. Леніна: «Не було ніколи в історії народів такої великої і потужної за своєю силою, за своїм обсягом держави, як пролетарська диктатура». Не полемізуючи із загальновідомими висловлюваннями основоположників марксизму про відмирання держави при комунізмі, генсек заявив письменникам, що більшовицьке керівництво добиватиметься її відмирання «небаченим посиленням функцій держави в особі низового пролетаріату»¹⁸.

Десь через тиждень, у відповідь на лист слухача Інституту червоної професури В. Касаткіна, який не міг поєднати відмирання з «небаченим посиленням функцій», Й. Сталін роз'яснив: «Відмиранню держави в нашій країні передуює період вищого розвитку державної влади (диктатура пролетаріату), яка є найпотужнішою і наймогутнішою владою, з усіх державних влад, що існували досі»¹⁹. Ховаючись за «діалектику», яка поєднувала непоєднане, Сталін доводив, що тільки сильна держава — уособлення «низового пролетаріату», може довести до кінця справу комуністичного будівництва. Він мав рацію в одному: ленінська формула побудови державних і суспільних структур на засадах вертикалізації і «демократичного централізму» втягувала в конструкцію держави десятки мільйонів представників низового пролетаріату — робітничого класу і пролетари-

¹⁸ *Harvard Ukrainian Studies*. 1992. Vol. XVI. N 3/4. P. 374.

¹⁹ ЦК РКП(б) — ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1: 1918—1933 гг. Москва, 2005. С. 614.

зованого селянства. Вони залишалися безголосими при прийнятті рішень, але забезпечували їх беззаперечне виконання. Вплив цей був дуже специфічним: не втрачаючи власної ідентичності, держава пронизувала суспільство, ставала його ієрархізованим кістяком, керуючи ним не згори, а зсередини. Тільки така держава могла якнайдалі просунути в безнадійному прагненні втілити на практиці комуністичну утопію: налагодити повсякденне життя суспільства, позбавленого приватної власності на засоби виробництва.

Після поразки «правого ухилу» в політбюро ЦК Й. Сталін остаточно зайняв вакантне після В. Леніна місце верховного вождя державної партії. У 20-х роках, поки існувало «колективне керівництво», в Кремлі не було кращого друга українців, ніж він. Найбільшу національну республіку треба було мати за спиною як союзницю, обернувшись обличчям до конкурентів. Проте у 30-х роках республіка, яка чинила найбільш упертий опір новому комуністичному штурму, являла собою грізну небезпеку для сталінського режиму. Диктатор знав лише один ефективний засіб боротьби з потенційною загрозою своїй владі — превентивні репресії. На Україну насунувся шквал репресій, які тривали аж до смерті вождя, а їхній пік припав на період створення комуносоціалізму.

Дослідники не раз задумувалися над природою і механізмом влади в руках Й. Сталіна. Ця влада жодним чином не була схожа на монархічну, в тому числі й за обсягом. У Сталіна обсяг влади був незрівнянно більшим, ніж у монархів, хоча б через наявність новітніх технічних засобів для реалізації своєї волі.

Сталінська диктатура була персоналізована: на чолі режиму стояла конкретна людина — диктатор. Сам по собі режим був олігархічним, являючи собою диктатуру політичної партії, яка підмінила собою державу й одночасно вросла в народну товщу. Оскільки партія будувалася на засадах «демократичного централізму», диктаторська влада зосереджувалася в Центральному комітеті, точніше — в політбюро ЦК. Колективна диктатура членів політбюро ЦК могла персоналізуватися тільки через особисті стосунки між ними. Диктатура Й. Сталіна ґрунтувалася на тому, що до кожного з членів політбюро ЦК у нього був свій «ключ».

Наприклад, відносини Й. Сталіна з другою за політичним впливом особою в країні — головою радянського уряду — визначалися силою звички В. Молотова, кар'єрне зростання якого майже від початку забезпечував Й. Сталін. Він звик в усьому коритися патрону. Коли Й. Сталіну здалося (вже після війни), що В. Молотов усамостійнюється, він без зайвих слів ув'язнив його дружину.

Звідси можна бачити, що диктатура політичних олігархів, хоча й персоналізована, все-таки була, на відміну від монархічної влади, *безособистісною*, тобто не закріплюваною довічно (наприклад, за правом народження) за певною особою. Легітимність її не підтверджувалася історією та релігією. Перспективи такої диктатури нівелювалися досягнутим у ХХ ст. високим рівнем зрілості політичних інститутів. Історію можна було переписати, церкву знищити або поневолити, а суспільні організації опанувати зсередини — все це практикувалося у спотворе-

ному світі комуносоціалізму. Ніхто, однак, не міг сказати, як довго вдасться утримувати суспільство в комуністичному морозильнику.

Державні інститути Російської імперії створювалися під одну політичну фігуру. Безвідносно до особистих якостей постать царя-самодержця утверджувала імперію самим фактом свого існування. Радянська державність, у свою чергу, була запереченням царської. Вона виникла на хвилі народної революції, яка знищила царську імперію. Однак сповнені благородних намірів революціонери, отримавши зрештою вплив і владу, перетворилися на контрреволюціонерів, після чого побудували не народну демократію (яку в своїй пропаганді постійно популяризували), а олігархічний устрій, який підім'яв під себе суспільство. Поява диктаторського режиму була історично неминучою в умовах народної революції, що відбулася в країні, ослабленій війною і обтяженій гострими соціальними суперечностями.

Переростання народної революції в комуністичну призвело до експропріації суспільства державою-комуною. Нервовою системою радянського суспільства стала партія більшовиків, яка знищила або вертикалізувала всі організаційні структури та системи, що діяли раніше. Політична влада зосередилася у керівному органі монополюсно існуючої партії, яка взяла на себе відповідальність за функціонування всіх сфер суспільного життя.

Організатор та ідеолог держави-комуни В. Ленін віддав політичну та економічну диктатуру в опанованій більшовиками країні в руки неформального органу найвищого керівництва — політбюро ЦК РКП(б). Він встановив непарний чисельний склад цього органу, покликаною вирішувати всі ключові питання, щоб у процесі обговорення проблем могла визначитися панівна думка. Однак після смерті верховного вождя ця владна конструкція виявилася нестабільною, як і будь-який інший олігархічний інструмент. Формування панівної думки в процесі вільного обговорення є ознакою демократії, але не диктатури. Політбюро ЦК РКП(б) було зняряддям диктатури, і в ньому розгорнулася не дискусія, а боротьба за владу. Учасники боротьби прагнули надати їй в очах суспільства благородний політичний зміст. Переможець, втім, завжди діяв однаково: усував суперника і заповнював вакансію в політбюро ЦК людиною зі свого найближчого оточення. Переможцем завжди виявлявся Й. Сталін.

Становище Й. Сталіна як вождя зміцнювалося з кожною перемогою над тими, в кому він убачав суперників. Олігархічна природа політичного устрою не змінювалася під час зростання впливу Й. Сталіна в державі, партії і безпосередньо в політбюро ЦК. Разом з тим вістря диктатури все більше звужувалося, доки вся влада не зосередилася в руках генсека ЦК ВКП(б). Це надало олігархічному режиму стабільність, якої він потребував для завершення розпочатих В. Леніним соціально-економічних перетворень. Керована новим вождем, партія більшовиків поверталася до згубного курсу ліквідації приватної власності та ринку і згортання товарно-грошових відносин. Цього разу треба було ліквідувати власність десятків мільйонів селян та інших дрібних товаровиробників. Починаючи

з 1929 р. ніхто в політбюро ЦК ВКП(б) не оспорював дій Й. Сталіна. Цей орган влади складався вже або з діячів, які від початку підтримували майбутнього переможця, або з нового поповнення, яке завдячувало генсеку своєю політичною кар'єрою.

Вивчаючи механізми сталінської диктатури, не можна обмежуватися констатацією того факту, що політична влада зосереджувалася в політбюро ЦК ВКП(б). Цей орган, так само, як його клон — політбюро ЦК КП(б)У, формально не фігурував як самостійний політичний інститут, хоча був ним у дійсності. Якщо в радянській вертикалі влади Президія ВЦВК та її український аналог — Президія ВУЦВК мали самостійні функції, відмінні від функцій ВЦВК і ВУЦВК, то політбюро ЦК ВКП(б) і політбюро ЦК КП(б)У були за своїми функціями точними копіями у кількісно зменшеному вигляді відповідних Центральних комітетів. Члени Центральних комітетів перебували в різних містах і з певною періодичністю збиралися на спільні засідання (пленуми). Члени політбюро ЦК постійно знаходилися в Москві і Харкові, а тому могли щоденно виконувати закріплені за Центральними комітетами функції. Термін «політбюро» не має самостійного значення і не може використовуватися у відриві від терміна «Центральний комітет».

За статутом вищим органом партії більшовиків був з'їзд, а в перервах між з'їздами — Центральний комітет. Проте порядок денний з'їзду потрібно було готувати. Цим процесом керував Центральний комітет, точніше — політбюро ЦК. За відсутності політичних розбіжностей у політбюро ЦК, тобто з 1929 р., з'явилася можливість контролювати роботу партійних з'їздів, починаючи з формування складу делегатів і закінчуючи змістом їхніх виступів. Політичну лінію партії почала визначати людина, від якої залежало саме життя делегатів з'їзду, членів ЦК і навіть членів політбюро ЦК. Коли вістря диктатури звузилося до особи диктатора, з'їзди втратили статутне значення вищого органу партії, а Центральний комітет ВКП(б) — вищого органу партії у перервах між з'їздами.

Ким були члени Центрального комітету ВКП(б)? Йдеться передусім не про прізвища, а про посади. Під час сталінського штурму 30-х років відбулися три партійні з'їзди, кожний з яких під керівництвом політбюро ЦК та його апаратних підрозділів формував корпус членів ЦК, виходячи не з персоналій делегатів, а з посад, які мали бути представлені в Центральному комітеті. Були й винятки з цього правила, але поодинокі. Наприклад, членом ЦК ВКП(б), обраного XVI з'їздом, стала дружина В. Леніна Н. Крупська, незважаючи на участь в опозиції генсеку, організованій Г. Зінов'євим та Л. Каменевим, і всупереч її малозначній посаді заступниці наркома освіти РСФРР.

Кількість членів ЦК ВКП(б), обраних XVI (липень 1930 р.), XVII (лютий 1934 р.) і XVIII (березень 1939 р.) партійними з'їздами, залишалася незмінною — 71. За весь період кількість партійних посад у ньому зросла з 31 до 33 (за умови, якщо керівні посади в органах державної безпеки віднести до партійної вертикалі влади всупереч їх офіційній належності до радянських органів), а кількість радянських — скоротилася з 40 до 38.

В партійній вертикалі влади найчисленнішою групою членів ЦК були перші секретарі обкомів, крайкомів і окружкомів партії: 14 у 1930 р. і 12 — у 1939 р. У 1930 р. це були парткоми РСФРР (за винятком Закавказького крайкому), яка не мала власної республіканської парторганізації. В 1939 р. союзний ЦК доповнили секретарями Дніпропетровського і Сталінського обкомів КП(б)У. Це засвідчувало, що Кремль мав намір контролювати важливі з воєнного погляду області України не лише опосередковано, тобто через ЦК КП(б)У, а й напряму.

Керівники компартій союзних республік здебільшого не входили до складу ЦК ВКП(б). У 1930 р. в ЦК були представлені лише секретарі ЦК КП(б)У, причому одночасно двома функціонерами (С. Косіор, П. Постишев). У 1939 р. в ЦК ВКП(б) увійшли, поряд з двома представниками України (М. Хрущов, М. Бурмистенко), по одному представнику від Азербайджану, Білорусії, Казахстану й Узбекистану.

Найбільшу групу функціонерів у радянській частині ЦК ВКП(б) становили члени уряду СРСР — наркоми та їхні заступники, керівники інших союзних відомств: 20 у 1930 р. і 23 — в 1939 р. Якщо в партійній вертикалі влади найчисленнішою групою цекістів були керівники територіальних парткомів, то в радянській вертикалі відповідні їм за рангом керівники взагалі не мали представництва.

Окремо слід сказати про представництво РСЧА. У 1930 р. армію представляли наркомвоєнмор та голова Реввійськради СРСР К. Ворошилов і начальник Політуправління РСЧА Я. Гамарник.

Напередодні Другої світової війни членами ЦК ВКП(б) стали дев'ятеро військовиків: нарком оборони СРСР К. Ворошилов, його заступники Г. Кулик, Л. Мехліс і Є. Щаденко, заступник наркома ВМФ СРСР М. Кузнецов, командувачі військ Московського військового округу С. Будьонний і Київського — С. Тимошенко, командувач Далекосхідної армії Г. Штерн і начальник Політуправління Білоруського особливого військового округу І. Рогов.

Від XVI партз'їзду посада голови органів державної безпеки гарантувала членство в ЦК ВКП(б), від XVII з'їзду в переліку посад, які давали підстави для членства, з'явився керівник союзного комсомолу.

На початку 20-х років Україна була представлена в ЦК ВКП(б) чотирма керівниками (Г. Петровський, Х. Раковський, М. Фрунзе, В. Чубар), а в 1939 р. — сімома (М. Бурмистенко, С. Задіонченко, Л. Корнієць, Д. Коротченко, П. Любавін, С. Тимошенко, М. Хрущов)²⁰.

Члени ЦК ВКП(б) обиралися на з'їзді таємним голосуванням. Будь-яка інша виборча процедура поставила б під сумнів систему сконструйованої В. Леніним влади. Інша річ — вибори генерального секретаря і членів політбюро ЦК, що проводилися тим складом ЦК, який обирався з'їздом. Пленум ЦК, обраного XVI з'їздом, відбувся під головуванням М. Калініна 13 липня 1930 р. На про-

²⁰ Кульчицький С. *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі*. Кн. 2. Київ, 2013. С. 250—253.

позицію В. Молотова головуючий вніс до порядку денного питання про вибори виконавчих органів ЦК. Пропозиції доручалося оголосити найстарішому члену ЦК, керівнику Уральського парткому І. Кабакову. Спочатку присутні без обговорення погодилися з кількісним складом політбюро ЦК — 10 членів, 5 кандидатів. Варто звернути увагу на парну кількість членів, тоді як у добу В. Леніна це число було непарним. Тепер думка більшості визначалася без участі головної фігури в цьому зібранні — Й. Сталіна, який враховував її, виносячи власне рішення. Далі І. Кабаков зачитав персональний склад політбюро ЦК, який пропонувалося затвердити. Присутні знали, що склад пропонує не Кабаков, а хтось інший, чиє прізвище не називалося, але вголос про це не говорили. Члени ЦК затвердили поданий список без обговорення конкретних кандидатур відкритим голосуванням. Кандидатів у члени політбюро ЦК, членів оргбюро і секретаріату також затвердили списком.

Потім члени ЦК перейшли до головного — «виборів» генерального секретаря ЦК. Процедура звелася до коротенької репліки І. Кабакова: «Генеральним секретарем тов. Сталіна?». (Голоси: Ясно.). Далі в гру вступив головуючий: «Хто за, прошу підняти руки. Прощу опустити. Хто утримався? Нема. Хто проти? Нема. Прийнято одногolosно».

Процедура виборів виконавчих органів ЦК ВКП(б) займала кілька хвилин. Інших питань у порядку денному першого післяз'їздівського пленуму ЦК не було²¹.

Улітку 1930 р. в політбюро ЦК уже не було суперників генсека. Під час заповнення вакансій у Й. Сталіна вперше з'явилася можливість керуватися іншими, ніж боротьба за владу, принципами. Вакансій, виходячи із затвердженого кількісного складу політбюро, було три. Одну з них генсек віддав своєму поплічнику Л. Кагановичу. Місце, яке тимчасово займав О. Риков (його тоді ще не встигли звільнити з посади голови Раднаркому СРСР), Й. Сталін мав намір віддати іншій людині зі свого кола — Г. Орджонікідзе (що й було зроблено в грудні 1930 р., коли головою уряду став В. Молотов). Дві вакансії Й. Сталін заповнив, керуючись уже не особистими, а загальнопартійними інтересами. Вони дісталися керівникам найбільших регіональних партійних організацій — генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору і першому секретарю Ленінградського обкому і міськкому ВКП(б) С. Кірову. Отже, з 1930 р. почав діяти принцип включення до компартійно-радянської олігархії регіональних керівників.

Як були представлені в політбюро ЦК ВКП(б) керівники України? «Першою ластівкою» був Г. Петровський, обраний кандидатом в члени політбюро ЦК 1 січня 1926 р., Л. Каганович став кандидатом у липні, а В. Чубар — у листопаді того ж року.

У липні 1928 р. Й. Сталін забрав з України Л. Кагановича і відправив у республіку як генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора. Той з 1926 р. працював разом із всесоюзним генсеком у секретаріаті і оргбюро ЦК ВКП(б). Якраз

²¹ Кульчицький С.В. Форма і суть української радянської державності. *Політична історія України ХХ століття*. Т. 3. С. 206.

він і став на XVI партз'їзді першим і єдиним у 30-х роках представником України в політбюро ЦК ВКП(б). В. Чубар був обраний членом політбюро ЦК тільки в 1935 р., коли вже працював у Москві. Г. Петровський залишався кандидатом упродовж 13 років, аж до кінця політичної кар'єри.

Національний склад членів політбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б) малопоказовий. Число росіян від березня 1921 р. до грудня 1939 р. збільшилося з одного до п'яти, число євреїв зменшилося з трьох до одного. Росіяни у 1921 р. були представлені тільки В. Леніним, що давало привід для здивованих запитань і навіть анекдотів. Надалі, однак, цей орган влади поповнювався майже виключно представниками центральних відомств — як правило, росіянами.

На запитання про пов'язаність знакових фігур політбюро ЦК ВКП(б) з власним народом доводиться відповідати негативно. Латись Я. Рудзутак не був пов'язаний з Латвією, так само як поляк С. Косіор — з Польщею, тобто державами, які перебували поза межами СРСР. Але й до Грузії у складі Радянського Союзу грузини Й. Сталін і Г. Орджонікідзе не мали прямого стосунку, як і вірменин А. Мікоян — до Вірменії. Це була справді інтернаціональна команда вищих керівників, яка дбала передусім про інтереси російсько-радянської імперії, розуміючи їх у суто імперіалістичному дусі.

Розглянемо, як складалася колективна доля знакових фігур політбюро ЦК КП(б)У між XI (червень 1930 р.) і XII (січень 1934 р.) партійними з'їздами, які передували XVI і XVII з'їздам ВКП(б).

Приблизно через місяць після того, як обране на XI з'їзді КП(б)У політбюро ЦК почало працювати, з його складу випав П. Постишев: Й. Сталін забрав його у власний секретаріат. Вакансію заповнив В. Строганов, переведений з посади секретаря Харківського окружного КП(б)У. У грудні 1930 р. Україну покинув Л. Картвелішвілі, щоб очолити Закавказький крайком ВКП(б). Його місце в політбюро ЦК зайняв Р. Терехов, переведений з посади секретаря Артемівського окрпарткому на посаду секретаря ЦК і першого секретаря Харківського міськкому КП(б)У. У червні 1931 р. голова ДПУ УСРР (з 1923 р.) В. Балицький був переведений у Москву на посаду заступника голови ОДПУ СРСР.

Восени 1932 р. Й. Сталін вирішив «зміцнити» українське керівництво, якому перестав довіряти, двома новими функціонерами — І. Акуловим і М. Хатаєвичем. Опинившись у Харкові, перший заступник ОДПУ СРСР І. Акулов був негайно кооптований у члени ЦК КП(б)У і введений до складу політбюро ЦК, після чого працював секретарем ЦК КП(б)У по Донбасу. М. Хатаєвич, який з 1928 р. очолював Середньоволзький крайком ВКП(б), після кооптації в члени ЦК і обрання в політбюро ЦК КП(б)У працював другим секретарем ЦК, а в січні 1933 р. очолив Дніпропетровський обком партії.

Щоб поставити у кризовій ситуації український субцентр влади під безпосередній контроль своїх довірених осіб, Сталін ініціював постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. Згідно з нею, В. Балицький і П. Постишев поверталися на постійну роботу в Україну, але не позбавлялися посадових прерогатив союзно-

го значення. Фактично В. Балицький почав господарювати у Харкові з листопада 1932 р. на посаді особливоуповноваженого ОДПУ в УСРР, залишаючись до липня 1934 р. заступником голови ОДПУ СРСР. Після своєї другої появи в Україні він був негайно обраний членом політбюро ЦК КП(б)У. П. Постишев також опинився в Україні уже в грудні 1932 р., щоб «допомогти» місцевим функціонерам здійснювати хлібозаготівлі. Обраний членом політбюро ЦК, він обійняв посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, але залишився до лютого 1934 р. на посаді секретаря ЦК ВКП(б). Зрозуміло, що С. Косіор у присутності «другого першого секретаря», як називали П. Постишева, втратив свій вплив і став майже анекдотичною фігурою.

У лютому 1933 р. В. Строганов і Р. Терехов були звільнені від обов'язків членів політбюро ЦК КП(б)У і відкликані у розпорядження ЦК ВКП(б) як такі, що не виправдали довіри. Тоді ж нарком освіти М. Скрипник втратив свою посаду. Наркомос очолив В. Затонський, якого негайно було обрано членом політбюро ЦК КП(б)У. Зацькований Постишевим, М. Скрипник у липні 1933 р. заподіяв собі смерть.

Остання заміна у складі політбюро ЦК КП(б)У, сформованого на XI з'їзді, відбулася в листопаді 1933 р. У зв'язку з вибуттям І. Акулова, якого призначили на посаду прокурора СРСР, членом політбюро ЦК КП(б)У став перший секретар Донецького обкому партії С. Саркісов.

Після всіх карколомних подій 1930—1933 рр. утворився той склад політбюро ЦК КП(б)У з 12 осіб, який обраний у січні 1934 р. пленум ЦК затвердив без будь-яких змін: С. Косіор, В. Балицький, М. Демченко, В. Затонський, Г. Петровський, П. Постишев, С. Саркісов, К. Сухомлин, М. Хагаєвич, В. Чубар, М. Чуvirin, Й. Якір. ЦК КП(б)У, включно з довіреними особами всесоюзного генсека, які здійснювали терор голодом в українському селі (В. Балицький, П. Постишев, М. Хагаєвич), не пережив сталінських репресій. Вижив тільки Г. Петровський, який у розпал Великого терору поїхав у відрядження в Москву і мудро відлежувався в лікарнях. Пленум ЦК КП(б)У, сформований XIV з'їздом у червні 1938 р., затвердив політбюро у складі шести осіб (М. Хрущов, М. Бурмистенко, Д. Коротченко, С. Тимошенко, О. Успенський, О. Щербаков). У М. Хрущова, якому Й. Сталін доручив регенерацію командного складу управлінської партійної організації, не вистачило кадрів потрібного фахового рівня.

У квітні 1923 р. серед сімох членів політбюро ЦК КП(б)У налічувалося троє українців, двоє росіян, один німець і один болгарин. У червні 1937 р. склад політбюро ЦК збільшився до 11 осіб, серед яких було п'ятеро українців, двоє росіян, двоє євреїв, один поляк і один латиш. В усіх проміжних складах політбюро ЦК чисельність росіян була рівною або меншою за чисельність українців²².

В республіці було вдосталь українців, готових вірою і правдою служити російсько-радянській імперії. Однак у Москві не наважувалися віддати керівни-

²² Розраховано за даними: Лозицький В. *Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. 1918—1991*. Київ, 2005.

цтво найбільшою національною партійною організацією в руки українцю. На чолі компартійно-радянської вертикалі перебували болгарин Х. Раковський (тоді першою особою в компартійно-радянській номенклатурі був голова уряду), генеральні секретарі — німець Е. Квірінг, єврей А. Каганович, поляк С. Косіор і перший секретар — росіянин М. Хрущов.

Органи державної безпеки як інструмент диктатури вождів РКП(б) — ВКП(б). Диктатура — це спосіб державного управління, заснований на насиллі, крайньою формою якого є терор. ВЧК та її регіональний відділ — Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і службовими злочинами (ВУЧК) були головним провідником політики, спрямованої на придушення, зокрема засобами терору, будь-якого опору політичному режиму.

У системі влади ВУЧК, її губернські відділи та військові частини посідали особливе місце. Формально органи ЧК входили до складу Наркомату внутрішніх справ, однак йому напряду не підпорядковувалися. Так само губернські ЧК вважалися відділами губвиконкомів, проте не підпорядковувалися їм. Фактичне підпорядкування здійснювалося тільки за відомчою лінією — до ВЧК включно. Використовуючи ці структури, політбюро ЦК РКП(б) здійснювало паралельний партійному контроль за ситуацією на периферії.

Специфічна роль органів ЧК як матеріалізованої диктатури вождів не відображалася в статутах, положеннях або інструкціях, але ставала зрозумілою з конкретних епізодів. Найбільш показовим є конфлікт, пов'язаний з роботою колишнього міністра продовольства у Тимчасовому уряді О. Пешехонова в Центральному статистичному бюро УСРР. Показовість цієї ситуації посилювалася тим, що учасником конфлікту став В. Ленін. 1 лютого 1921 р. вождь звернувся до заступника наркома продовольчих справ РСФРР М. Фрумкіна з листом, де висловлював обурення з приводу підбору кадрів в Україні: «Ми одержуємо (і ззовні і з середини) все більше відомостей про зовсім неприпустиму «самостійність» України в справах НКпроду». Йшлося про те, що О. Пешехонов подавав нібито занижені дані про виробництво хліба, щоб скоротити вивіз його до Росії. Конкретних фактів щодо цього В. Ленін не мав і тому писав М. Фрумкіну: «Ви повинні *докопатися* до *цілковитої* правди, яку від нас явно приховують»²³.

Не задовольнившись розпорядженням по радянській лінії, В. Ленін звернувся до керівника українських чекістів В. Манцева і заявив йому: «Ми себе не дамо більше одурити». В. Манцев дістав від нього такі інструкції: «На вашу особисту відповідальність покладено (під умовою секретних і безпосередніх та акуратних стосунків з Політбюро в Москві):

- 1) встановити *цілковитий* нагляд за Пешехоновим;
- 2) надіслати сюди підсумки;
- 3) те саме за всіма пешехонівцями, список їх;
- 4) домогтися негайної відставки Пешехонова і відправки до Москви»²⁴.

²³ В.І. Ленін про Україну. Ч. 2. Київ, 1969. С. 513.

²⁴ Там само. С. 514.

Чекісти України повинні були таємно від українського уряду інформувати ЦК РКП(б) про кадрову ситуацію в республіці. В. Манцев, очевидно, не знайшов компромату на О. Пешехонова, інакше Х. Раковському не вдалося б утримати цього всесвітньо відомого статистика в Харкові ще майже рік. Тільки в січні 1922 р. О. Пешехонов втратив посаду, а ще через кілька місяців його вислали за кордон з великою групою професорів — інтелектуальної еліти країни.

Під час громадянської війни органи ЧК являли собою головну силу в боротьбі з антирадянською діяльністю в тилу. Їхнім завданням було придушення опозиції більшовикам, насамперед встановленню їх монополії на владу. Ця функція залишилася основною і в мирний час, проте вона поширилася й на економічну сферу. Керівник ВЧК Ф. Дзержинський з квітня 1921 р. був призначений за сумісництвом на посаду наркома шляхів сполучення, а в 1924 р. залишив цей наркомат, щоб очолити більш важливе відомство — Вищу раду народного господарства СРСР.

Компартійна і радянська вертикалі наскрізь пронизували народну товщу, використовуючи комуністів, комсомольців, державних службовців, членів різноманітних товариств. Додаткова до компартійної чекістська вертикаль не бажала відставати. У серпні 1920 р. цілком відкрито, на всю країну пролунало звернення-заклик ВЧК: «Кожен комуніст повинен стати інформатором»²⁵.

Звернення до комуністів виявилось недостатньо ефективним, тому що в партії ще з дореволюційних часів презирливо ставилися до філерської роботи. Проте чекісти наполегливо зверталися до парткомів з проханням про допомогу. Ось зразок клопотання, адресованого Запорізькою губЧК в губпартком 22 вересня 1921 р.: «За наміченим планом освідомлення кожен член партії — де б він не був — на підприємствах, заводах, установах, кварталах тощо як міста, так і повіту, повинен паралельно із своєю прямою роботою, як обов'язкове правило, виконувати в порядку сумісництва обов'язки чекіста, будучи інформатором, уповноваженим куща, і безвідмовно підпорядковуючись, виконувати розпорядження і завдання відповідних уповноважених ЧК в межах їхньої роботи»²⁶.

Навесні 1921 р. у профспілках було створені чекістські групи, на які поклався обов'язок викривати зловживання на виробництві. Ці групи склалися з профспілкових працівників та чекістів і мали досить широкі повноваження.

Головне завдання чекістів полягало у недопущенні самої думки про опозицію владі серед громадян. Тому терор проти тих, хто не бажав виявляти свою лояльність владі, мав бути показовим, відкритим і широко популяризованим. Виконуючи настанови більшовицького керівництва, чекісти майже щороку вла-

²⁵ Измозик В.С. *Глаза и уши режима: государственный политический контроль за населением Советской России в 1918—1928 гг.* Санкт-Петербург, 1995. С. 74.

²⁶ Кульчицький С. *Вертикаль державної безпеки в системі диктатури більшовицьких вождів (1917—1938 рр.). Радянські органи державної безпеки в Україні (1918—1991 рр.): історія, структура, функції.* Матеріали круглого столу (19 грудня 2013 р., м. Київ). Київ, 2014. С. 20.

штоували показові судові процеси. Організований у травні 1928 р. процес над технічною інтелігенцією Донбасу («шахтинська справа») побив усі рекорди за масштабами популяризації засобами преси, кіно- і радіопропаганди. Посилаючись саме на «шахтинську справу», Й. Сталін на пленумі ЦК ВКП(б) у липні 1928 р. обґрунтував тезу про загострення класової боротьби в міру просування країни до соціалізму.

Використання органів ЧК для встановлення паралельного партійному контролю над периферією ставило чекістів у незалежне становище щодо місцевого компартійно-радянського апарату. Голова Одеського губвиконкому Я. Дробніс на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 24 червня 1921 р. так охарактеризував цю загрозливу ситуацію: «ЧК — формально відділ губвиконкому, але по суті є фактичною владою, яка має в своєму розпорядженні необмежені матеріальні засоби, в її безпосередньому віданні значна військова сила, їй надане повне право перерозподілу всередині губернії працівників-комуністів по своїх організаціях, не ставлячи до відома губком»²⁷.

Політбюро ЦК КП(б)У у складі Г. Петровського, В. Чубаря і М. Фрунзе (Д. Мануїльський і Х. Раковський були відсутні) нібито прислухалося до заяви Я. Дробніса. Порушені питання вирішили поставити на обговорення пленуму ЦК. Разом з тим у протоколі проти цього пункту порядку денного з'явилася така ремарка: «Вказати т. Дробнісу, що в теперішній час наша політика щодо ЧК залишається без змін»²⁸. На пленумі ЦК КП(б)У це питання не винесли.

Проте партійний центр з власної ініціативи вирішив реорганізувати органи державної безпеки. Задумана реформа торкалася функцій і повноважень ВЧК, а не її становища в компартійно-радянській ієрархії. Політбюро ЦК РКП(б) 1 грудня 1921 р. обговорило принципи реорганізації. В. Ленін сформулював шість завдань, які лягли в основу прийнятого політичного рішення: звузити компетенцію ВЧК; обмежити право арешту; призначити місячний термін для проведення справ; посилити суди; обговорити питання про зміну назви; підпорядкувати і провести через ВЦВК загальне положення про зміни в плані серйозних пом'якшень²⁹.

Чутки про реформу викликали демобілізаційні настрої щодо ЧК як у партійних організаціях, так і серед працівників цього органу. Реагуючи на це, В. Ленін заявив на IX Всеросійському з'їзді рад (грудень 1921 р.): «Без такої установи влада трудящих існувати не може»³⁰. З'їзд доручив Президії ВЦВК переглянути положення про ВЧК та її органи в напрямі звуження їх компетенції і посилення засад «революційної законності»³¹. Відразу після цього в Україні, як і решті радянських республік, було прийнято декрети про ліквідацію мережі концтаборів і «розвантаження» тюрем.

²⁷ Кульчицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928)*. Київ, 1996. С. 255.

²⁸ Там само.

²⁹ Ленін В.І. *ПЗТ*. Т. 44. С. 547.

³⁰ Там само. С. 313.

³¹ *Собрание узаконений РСФСР*. 1922. № 4. Ст. 42.

У відкритих документах повідомлялося про ліквідацію ВЧК і покладення завдань щодо боротьби з контрреволюцією на нову установу — Державне політичне управління (ДПУ). Декрет ВЦВК від 6 лютого 1922 р. застосував саме таке формулювання. В закритих документах вживалася інша термінологія: переформування, реорганізація³². Згідно з постановою ВУЦВК «Про Держполітуправління» від 22 березня 1922 р., ДПУ, як і ВУЧК, створювалося при Наркоматі внутрішніх справ³³. Голова ДПУ, а ним став той самий В. Манцев, призначався одночасно на посаду наркома внутрішніх справ УСРР і вважався повноважним представником ДПУ РСФРР в Україні. Після створення СРСР змінилася лише назва ДПУ РСФРР: його перейменували на Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) в рамках СРСР.

В радянські часи цю «гру на публіку» сприймали цілком серйозно. Наприклад, «Советская историческая энциклопедия» вказувала: «Функції і компетенція ОДПУ порівняно з ВЧК дещо змінилися: ОДПУ роз'язувало переважно політичні завдання і не мало права позасудових дій»³⁴. Проте 14 квітня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У щодо доповіді В. Манцева прийняло таке рішення: «Надати Д.П.У право безпосередньої розправи і внесення з відома Президії ВУЦВК позасудових вироків, аж до вищої міри покарання, у справах:

- всякого роду злочинах співробітників Д.П.У і його органів;
- про осіб, викритих у збройних грабунках, карних злочинах і про рецидивістів, затримуваних зі зброєю в руках на місці злочину;
- про учасників збройних виступів або контрреволюційних організацій, які мають метою насильницьке повалення радянського ладу»³⁵.

Як бачимо, чекісти могли за власним вибором спрямувати справу по судовій або позасудовій лінії. Їм дозволялося самочинно здійснювати арешт, проводити слідство, виносити вирок, виконувати його. До компетенції органів належало визначення суті антирадянської активності громадян, аж до створення на порожньому місці «контрреволюційної організації». Прикладом є «шахтинська справа», задумана безпосередньо Й. Сталіним і підготовлена чекістами під наглядом генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича.

Реорганізація органів державної безпеки була пов'язана з необхідністю посилення їхньої поінформованості про стан суспільства в мирний час. Наказом по ДПУ РСФРР від 14 листопада 1922 р. секретні співробітники (сексот) поділялися на три категорії: агент зовнішнього спостереження (штатний сексот ДПУ по лінії оперативного відділу); інформатор (завербована або спеціально введена в установу, організацію, контору особа для висвітлення настроїв — за лінією інформаційного відділу); інформатор (завербована або введена в антирадянську

³² Кульчицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928)*. Київ, 1996. С. 256.

³³ Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Про Держполітуправління. 22 березня 1922 р. *Вісти ВУЦВК*. 1922. 1 квітня.

³⁴ *Советская историческая энциклопедия*. Т. 10. Москва, 1967. С. 455.

³⁵ Кульчицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928)*. Київ, 1996. С. 257.

організацію особа для висвітлення і добування відомостей за лінією секретного або контррозвідувального відділів)³⁶.

У вересні 1923 р. ДПУ УСРР очолив В. Балицький. У 1912 р. він став студентом юридичного факультету Московського університету, але через рік вступив до РСДРП(м) і поринув у революційну роботу. У 1915 р. перейшов до більшовиків, з січня 1919 р. працював у Всеукраїнській надзвичайній комісії.

Серед керівних діячів ДПУ УСРР було чимало прибічників Л. Троцького. В. Балицький, як і його патрон Ф. Дзержинський, підтримав Й. Сталіна і не прогадав. Збереглася стенограма його виступу на об'єднаному засіданні колегії ДПУ і бюро комсомольського осередку ДПУ УСРР у травні 1927 р. Звертаючись до присутніх, він заявив: «Апарат ДПУ — це той орган, який повинен беззастережно виконувати волю Центрального комітету партії, що передається через його голову. Якщо я накажу стріляти в натовп незалежно від того, хто б там не був, а ви відмовитеся — розстріляю усіх»³⁷.

Починаючи «революцію згори», Й. Сталін відмежував органи державної безпеки від партійних комітетів і доручив їм негласно контролювати функціонерів партійної і радянської вертикалей, у тому числі й членів ЦК ВКП(б). Від 1929 р. органи безпеки почали стрімко розширюватися. У 1930 р. з'явилося Головне управління таборами (російська аббревіатура — ГУЛАГ). У 1931 р. формування мережі сексотів було поставлено на потік. Інформаційна робота зосередилася у новостворених секретно-політичних відділах ОДПУ і ДПУ УСРР. З такою метою використовували не лише штатних секретних співробітників, робота яких вимагала високої кваліфікації, а й примусово завербованих сексотів. У кожного з багатьох тисяч оперативних співробітників ДПУ УСРР була власна мережа сексотів, які надавали потрібну інформацію.

Співробітники комісії Конгресу США з розслідування голоду 1932—1933 рр. в Україні просили українських громадян, які після Другої світової війни емігрували в Північну Америку, розповісти про повсякденне життя в умовах сталінського режиму. У поставлених запитаннях фігурувала, зокрема, й тема «органів». Радянські люди обмежувалися цим єдиним словом, згадуючи інститут державної безпеки, який багатократно змінював назву, не змінюючи суті. Близько двохсот розгорнутих свідчень було опубліковано у тритомнику, виданому 1990 р. у Вашингтоні і перевиданому в 2008 р. у Києві. Варто навести кілька фрагментів із цих свідчень, які розкривають методи «співробітництва» чекістів з населенням.

Микола Костирко, який народився в 1900 р. в Одесі, отримав економічну освіту і працював в органах кооперації, згадував: «Особливо говорити багато люди не могли. Люди боялися. Бо кожний третій вважався, що то є шпигун. Так чи інакше буде. Справді, я мав добру науку. Я мав одного такого сексота, який зразу сказав мені: «Я примушений бути сексотом... Будь ласка, якщо Ви зі мною

³⁶ Лубянка: ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. Москва, 2003. С. 27.

³⁷ Окіпнюк В.Т. *Державне політичне управління УСРР (1922—1934): історико-юридичний аналіз*. Київ, 2002. С. 177.

говорите, й нікого нема, можете говорити все, що хочете. Ну як третя особа є, я не знаю, хто він є». І були випадки — потім вияснилося, що такі доноси були, а він про мене давав хорошу характеристику... Дуже добра людина. Він постраждав, він мусив, його заставляли. Він став пиячити й помер від алкоголізму, бо він не міг того робити, а його примусили. І він був директором школи, якраз де моя дружина була вчителькою. І був моїм сусідом, в одному будинку»³⁸.

Олексій Кейс, який народився в 1912 р. на хуторі поблизу Райського Дружківського району Донецької області, розповідав: «Як радянська влада робила агентуру, бо ж кожна людина була під надзором. З кого вони робили тих агентів? Вони зі своїх ворогів робили агентів. Це тільки в Радянському Союзі, ніде в світі такого нема. Оце як вони знають, що ти ворог його, радянської влади, то вони з вас зроблять агента. Наприклад, такий. Вони бачать, що ви є неблагонадійний чоловік. Але ви маєте двох дітей, жінку, гарно живете, батько, матір. Гарна родина, живете гарно. Вони вас заарештовують. Потримали там тиждень, і дали вам там перцю гарно, щоб ви відчули, що ви є в страшній неволі. А потім вас викликають і кажуть: «От ми знаєм, що ти є ворог радянської влади. Ми знаєм, що ти радянську владу не любиш... Но ми знаєм, що ты человек, из которого можно сделать хорошего человека. Мы знаем, что ты имеешь хороших детей, свою жену, и от, так от выбирай: свобода, воля или Сибирь». Значить, або те, або те. Хочеш жити з жінкою, з дітьми, з матір'ю, з батьком, то «иди к нам работать. А нет, мы на тебя имеем». Показують отаку стопу матеріалів, що ти є ворог народу й ми тебе запровадим там, де Макар телят не пас.

Чоловік в розпачі. Він не знає, що робить. Він нічого не завинив, але ж у нього діти вдома, жінка, розумієте? А йому ж грозять, що його заберуть у Сибір і на вічну каторгу, розумієте? І він плаче, ридає. Він каже: «Ну, добре, що ви хочете від мене, я вам все зроблю, все. Я йду до вас». — Ни, мы тебе ничего такого — мы от тебе поручим только смотреть за тем, за тем и все. — Знаєте? І вони роблять з нього агента. Навіть з куркулів, навіть з ненадійних людей. Вони беруть от таким способом його. Вони кажуть, що ти от розкуркулений, а твій отець там на Сибірі загинув і так далі. Вот работать к нам, или пойдешь туда до медведей. І чоловік йде. Але вони попереджають, що гляди ж, ти ж мусиш бути чесним агентом, бо як ми тебе, сукин син, зловимо, то буде тобі біда. Тоді що вони роблять? Ось увявть собі вечоринки. У когось уродини. Хтось справляв уродини, і там 20 душ людей. Вони вже знають, що там є. І вони якомусь там поручають провокацію, значить: говори з тим, говори з тим, говори з тим. І в тій компанії люди говорять. А ті тему піднімають. Агенти піднімають тему.

І ось мій брат рідний. Я агент, а мій брат каже: «Та будь вона проклята, ця радянська влада. Це не є влада, це є бандитизм. Досить нам того». А я агент. І мені на брата говорити якось не випадає. Я взяв промовчав. Думаю — ну, це брат рідний, я промовчу. За два дні мене кличуть. «Ти там був!».

³⁸ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. Т. II. Київ, 2008. С. 655, 687.

— Був.

— Що там було?

— Та нічого. Та все гуляли, пили, випивали.

— Отакий ти чесний! А твій брат що говорив? А цей тоді: А-а — значить, там ще хтось був. Він тоді:

— Извините, простите, и то так, мой брат говорил отакое и отакое.

— Так от: ми тобі перший раз прощаємо, а надалі — Сибір або розстріл.

І він тоді другий раз не те що брат, хай рідна мама, батько говорили — він мусить іти докласти. І отак вони роблять агентуру»³⁹.

Таку історію людина не могла вигадати, свідок розповідав про власний досвід спілкування з «органами». Можна зрозуміти мотиви його втечі якнайдалі від радянської влади — аж на інший бік планети. Обставини війни зробили таку втечу можливою.

Радянське суспільство виявилось вщерть наповненим «очима й вухами» політичного режиму. Здобута інформація показувала, хто ставився до влади негативно. Як правило, такі люди не виступали проти радянської держави з відкритим заборолом, і чекісти мали визначити ставлення до них: чи зайняти пасивну позицію і обмежитися зберіганням відповідної інформації до певного часу (той час настав тільки в 1937—1938 рр.), чи діяти активно. Як саме чинити в такому випадку, роз'яснив у квітні 1931 р. заступник голови ОДПУ Г. Ягода (фактично він виконував функції голови замість постійно хворого В. Менжинського): «Основне завдання, яке ставиться перед усім апаратом секретно-політичного відділу, — це виявлення усіх центрів, організуючих контрреволюцію, і ліквідація їх в самому зародку. Це означає: не тоді, коли контрреволюційна група або організація встигла вже розгорнути свою роботу і завдати нам удари на тій або іншій ділянці політичного і господарського життя країни, а саме в зародку, тобто викрити своєчасно і своєчасно ліквідувати»⁴⁰.

Виявилось, що найзручнішим способом усунення потенційно небезпечних для режиму людей є ліквідація створеної самими чекістами підпільної організації. Організацію-фантом вони з успіхом використовували для нейтралізації тих, хто міг боротися з владою зі зброєю в руках або чинити їй інтелектуальний опір. Така тактика вимагала колосальних зусиль і коштів, але мінімізувала небезпеку неочікуваних антирадянських виступів.

Не можна сказати, що Г. Ягода був першовідкривачем у цій справі. Першу фантомну антирадянську організацію було створено ще 1924 р. з конкретною метою — заманити в Радянський Союз Б. Савинкова. Бажаючи проінспектувати «підпільників», які встановили з ним постійний зв'язок, він перейшов радянсько-польський кордон і був схоплений. З такою самою фантомною організацією була пов'язана зазначена вище «Шахтинська справа» (1928 р.). Нарешті, ще одним прикладом організації, створеної в 1929 р. в кабінетах слідчих, була «Спілка

³⁹ Там само. С. 699, 723—724.

⁴⁰ Цит. за: Кульчицький С. Фантоми нашої історії. *Віче*. 1996. № 2. С. 151.

визволення України» («СВУ»). Під час і після процесу «СВУ» чекісти заарештували, знищили або заслали понад 30 тис. представників української інтелігенції.

Секретно-політичний відділ у складі ДПУ УСРР В. Балицький створив у березні 1931 р. На оперативній нараді, присвяченій обговоренню згаданого вище інструктивного листа Г. Ягоди, керівник відділу Г. Люшков висунув такі вимоги для інформаторів: «Інформатор повинен так виховуватися, щоб він міг не тільки «фотографувати», але щоб він в селі, цеху, в установі, виявляючи антирадянські настрої, спромігся промацати, розібратися в причинах, які викликають ці настрої, знати людей, що виявляють антирадянську активність, викликають ворожі настрої або підігрують ці незадоволення, вміти їх перевірити, виявити їхні зв'язки»⁴¹.

У 1932—1933 рр. в Радянському Союзі спалахнула гостра соціально-економічна криза, супроводжувана голодуванням населення у багатьох регіонах. Долаючи викликаний недолугою економічною політикою селянський саботаж колгоспної праці, Й. Сталін застосував страхітливий терор голодом в УСРР і на Кубані, який мав своїм наслідком голодомори з мільйонними жертвами. Голодомор в Україні і Великий терор висвітлено в наступних підрозділах. Тут потрібно проаналізувати заходи, спрямовані на те, щоб задумана Сталіним грандіозна терористична операція органів державної безпеки здійснювалася з максимальною ефективністю.

У січні 1934 р. в Москві відбувся XVII з'їзд ВКП(б). Й. Сталін бажав, щоб цей з'їзд підтвердив безпомилковість його керівництва партією і країною. З цією метою було організовано виступи на з'їзді провідних діячів опозиції — М. Бухаріна, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва, О. Рикова, М. Томського. Політично зломлені, ці люди виголошували дифірамби Й. Сталіну. Услесливими компліментами організатору Голодомору були наповнені виступи на з'їзді керівників радянської України.

Проте терористичні методи сталінського керівництва викликали у багатьох представників компартійно-радянської номенклатури обурення і страх. На XVII з'їзді ніхто не наважився критикувати генсека, оскільки це могло загрожувати смертю. Безпечну можливість висловити негативне ставлення давала тільки процедура виборів до Центрального комітету, яка залишалася таємною.

Першим кроком у підготовці Великого терору стала реорганізація органів державної безпеки. 10 липня 1934 р. ЦВК СРСР створив на базі ОДПУ Народний комісаріат внутрішніх справ, який очолив Г. Ягода. Керівником НКВС УСРР став В. Балицький. Загальносоюзний і республіканські наркомати внутрішніх справ увібрали в себе різноманітні структури — міліцію, прикордонні і внутрішні війська, архівну службу, службу реєстрації актів громадянського стану та ін. У структурі наркомату причаїлося Управління державної безпеки (УДБ)

⁴¹ Кульчицький С. Вертикаль державної безпеки в системі диктатури більшовицьких вождів (1917—1938 рр.). *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918—1991 рр.): історія, структура, функції*. С. 38.

з відділами оперативним, економічним, секретно-політичним, особливим, транспортним, закордонним, обліково-статистичним, спеціальним⁴². За чисельністю працівників (без позаштатних сексотів) УДБ багатократно перевищувало решту структур НКВС, а також усі інші наркомати та відомства. На зміну зловісним абрєвіатурам — ВЧК і ОДПУ — з'явилася не менш зловісна — НКВС.

Радянське суспільство спочатку не помітило всієї небезпеки реорганізації каральних органів. Водночас з реорганізацією 10 липня 1934 р. було ухвалено постанову ЦК ВКП(б) «Про роботу судів і прокуратури». НКВС позбавлявся значної частини судових функцій. Справи про злочини, що розслідувалися в ньому, після завершення слідства мали передаватися в судові органи. Створювалися спеціальні колегії при верховних республіканських, крайових і обласних судах для розгляду справ про державні злочини і злочини проти порядку управління. Розгляд справ про зраду батьківщини, шпигунство, терор і диверсії покладался на військові трибунали і Військову колегію Верховного суду СРСР. Всі інші справи, як зазначалося у постанові ЦК ВКП(б), «підлягали розгляду в народних судах на загальних підставах»⁴³.

Центральна газета «Известия», яку редагував М. Бухарін, у своїй передовиці так прокоментувала ухвалені 10 липня рішення: «Уряд Союзу ухвалив організувати Наркомвнусправ СРСР, вливши в нього ОДПУ і вилучивши судові справи. Це означає, що вороги всередині країни в основному розгромлені і розбиті; це означає, що боротьба, яка ще зовсім не закінчена, буде продовжуватися, але значною мірою уже іншими методами; це означає, що величезною мірою зростає роль революційної законності, точних, фіксованих законом правил; це означає, що зростає роль судових установ, які розглядають справи відповідно з визначеними нормами судочинства»⁴⁴.

Судячи з усього, непідписана (як усі передовиці) стаття центрального органу радянської вертикалі влади належала перу головного редактора. Можна побачити, як М. Бухарін характеризував «революційну законність» до прийняття партійно-радянських постанов від 10 липня 1934 р. Однак оптимістична оцінка цих постанов з його боку була безпідставною. Відтепер органи безпеки не могли діяти з власної ініціативи, а мали беззастережно підпорядковуватися конкретним вказівкам вождя.

1 грудня 1934 р. С. Кірова спіткала смерть від кулі вбивці. Причетність Й. Сталіна до цієї акції документально не підтверджено. Доведено, що вбивство сталося на побутовому ґрунті. Однак слід додати, що цей ґрунт майстерно підготували чекісти. Загибель причетних до вбивства, а також тих, хто розслідував цю трагічну подію, виявляючи причетних, не могла бути збігом обставин.

⁴² Шаповал Ю.І. Переддень і апогей Великого терору. *Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст. Історичні нариси*. Київ, 2002. С. 442.

⁴³ Хлевнюк О.В. *Политбюро. Механізми політичної влади в 1930-е годы*. Москва, 1996. С. 109—110.

⁴⁴ Наркомвнудел ССРСР. *Известия ЦИК ССРСР и Всероссийского ЦИК*. 1934. 11 июля.

Суть справи полягала не в тому, що Й. Сталін усував потенційно небезпечного суперника. Усією своєю поведінкою С. Кіров демонстрував, що не збирався конкурувати з вождем. Убивство функціонера такого масштабу мало слугувати підставою для розв'язування терору у величезних масштабах.

5 грудня 1934 р. газета «Известия» опублікувала датовану днем смерті С. Кірова постанову ЦВК СРСР про внесення змін у чинні кримінально-процесуальні кодекси союзних республік. Тепер справи про терористичні організації і акти терору проти представників радянської влади мали розслідуватися не більше десяти днів. Слухали ці справи без участі сторін, вирок про найвищу міру покарання виконувався негайно. клопотання про помилування і касаційний розгляд справ нове судочинство не передбачало⁴⁵.

Безпосередній початок Великого терору датується телеграмою Й. Сталіна і А. Жданова, які перебували в Сочі на відпочинку, Л. Кагановичу, В. Молотову та іншим членам політбюро ЦК ВКП(б) у Москві. У телеграмі, надісланій 25 вересня 1936 р., зазначалося: «Вважаємо абсолютно необхідною і терміновою справою призначення тов. Єжова на посаду наркомвнусправ. Ягода явним чином виявився не на висоті свого завдання у справі розкриття троцькістсько-зінов'євського блоку. ОДПУ запізнилося в цій справі на чотири роки»⁴⁶.

Микола Єжов закінчив один клас початкового училища, після чого брав участь у Першій світовій війні, перебував на військово-політичній роботі в Червоній армії. У 1927 р. почав працювати інструктором щодо роботи з кадрами в центральному партійному апараті. Будучи одним з технічних співробітників Й. Сталіна, він швидко піднявся по кар'єрній драбині — до секретаря ЦК ВКП(б) і голови Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) у 1935 р. Ці посади залишилися за ним і після 26 вересня 1936 р., коли його було призначено наркомом внутрішніх справ.

Профспілки як «передавальний пас» від влади до робітничих мас. Головними захисниками найманих працівників у відносинах з роботодавцем завжди були професійні спілки. Проте роль профспілок після націоналізації підприємств, яка означала їх одержавлення, радикально змінювалася. З'ясуємо принципову відмінність між ринковим (за лексикою більшовиків — капіталістичним) і комуносоціалістичним виробництвом.

Найбільш яскраву картину ідеального виробництва — незалежного від ринку, а через це позбавленого «загрози капіталістичної експлуатації», дав М. Бухарін у праці «Програма комуністів (більшовиків)». Ось вона: «Працюють разом, за виробленим і вирахуваним трудовим планом. Підрачує центральне статистичне (лічильне) бюро, що на рік треба виробити стільки-то і стільки-то чобіт, штанів, ковбаси, вакси, пшениці, полотна і так далі; підрачує воно, що для цього

⁴⁵ Постановление Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР. О внесении изменений в действующие уголовно-процесуальные кодексы союзных республик. *Известия ЦИК СССР и Всероссийского ЦИК*. 1934. 11 декабря.

⁴⁶ *Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов*. Москва, 1991. С. 221.

на полях повинна працювати отака-то кількість товаришів, на ковбасних заводах отака-то, у великих шевських громадських майстернях отака-то, і ось відповідним чином розподіляються робочі руки. Все виробництво проводиться за суворо підрахованим, виваженим планом, на підставі точного обрахунку всіх машин і знарядь, усієї сировини, всіх робочих рук суспільства»⁴⁷.

Коли подивимося на цю картину зблизька, то побачимо, що М. Бухарін в основу розрахунку клав суспільні потреби. Його можна зрозуміти: процитовані рядки було написано навесні 1918 р., коли Червона армія тільки народжувалася. Але восени 1920 р. її чисельність становила понад 5,5 млн бійців. Це означало, що чоботами з ваксою, не кажучи вже про ковбасу, доводилося забезпечувати не населення, а збройні сили.

Якщо подивитися на бухарінську картинку з далекої відстані, то впадає в око більш вагома обставина: у ринковій економіці пролетарі могли вільно пропонувати підприємцю єдине, чим вони володіли, — власну робочу силу. В комуносоціалістичній економіці право на розпорядження робочою силою переходило до держави, як випливало з бухарінського опису. Це означало, що робітники ставали подвійними пролетарями. Проте суть проблеми була ще глибшою.

До революції робітники могли апелювати до держави, прагнучи обмежити сваволю підприємця. Для держави вони були однією зі сторін у трудових конфліктах. Державна влада частіше за все співчувала підприємцям, а до революції 1905—1907 рр. навіть забороняла робітникам об'єднуватися у профспілки для колективного захисту своїх прав. Проте в умовах, коли держава прибирала до своїх рук економіку й одержавлювала навіть профспілки, робітники ставали беззахисними в разі трудового конфлікту.

Отже, держава-комуна як сукупний працедавець була більш небезпечною для робітників, ніж капіталісти. Розв'язуючи у кризовій ситуації економічні завдання, які стояли перед нею, вона могла не лише з максимальною силою тиснути на робітничий клас, а й вимагати від нього терпляче ставитися до «тимчасових труднощів».

Проте соціальні наслідки суцільної націоналізації засобів виробництва мали й зворотний бік. Держава в ролі сукупного виробника матеріальних благ була зацікавлена в тому, щоб за допомогою фабрично-заводських комітетів і профспілкових організацій відвернути загрозу бюрократичного окостеніння централізованого управління виробництвом. Йшлося про те, щоб покласти на профспілки обов'язок стежити за додержанням затверджених згори нормативів і планових завдань. Прагнучи співпраці з робітничими колективами у виробничому процесі, державні органи мали дослухатися до їхніх вимог, відчувати їхні настрої (про це особливо турбувалися чекісти) і сприяти поступовому усуненню «тимчасових труднощів». Важливо було переконати пролетаріат в тому, що він є гегемоном революції, сіллю землі і мірилом усіх речей. Об'єднані профспілками маси повинні були вважати диктатуру вождів держави-комуні робіт-

⁴⁷ Бухарін Н. *Избранные произведения*. Москва, 1990. С. 47.

ничо-селянською владою, яка змушена здійснювати непопулярні заходи, але в найближчій перспективі забезпечить їм комуністичний розподіл матеріальних благ за потребами. Тими, хто не бажав вірити такій риториці і схилив до цього інших, займалися чекісти.

В Україні розгорнулася ідеологічна кампанія, покликана запевнити робітників у тому, що націоналізовані підприємства, на яких вони працюють, — це загальнонародне надбання. Кампанія була досить переконливою, оскільки супроводжувалася заходами з докорінної зміни статусу робітників на виробництві. Їх залучали до активної діяльності в компартійних осередках, виконкомках рад, фабзавкомках і профспілках. Влаштовували урочисті заходи зі вшанування ветеранів праці, відбувалося широко висвітлюване пресою переселення робітників у буржуазні квартали. Газети славили безоплатну ударну працю робітників на суботниках і недільниках.

Щоб використати профспілки для поліпшення роботи націоналізованої промисловості, партія мала оволодіти ними. Універсальним засобом для підпорядкування профспілок та громадських організацій стали комфракції, запроваджені партійним статутом, який у грудні 1919 р. прийняла VIII Всеросійська партконференція. Їх створювали на всіх позапартійних з'їздах, в установах і організаціях, у тому числі профспілкових, де було щонайменше три члени партії. Комфракції мали працювати під керівництвом парткомів і спільно з ними підбирати та розставляти кадри у профспілках⁴⁸.

Враховуючи «особливу засміченість» українських профспілок меншовиками та есерами, Всеросійська центральна рада професійних спілок (ВЦРПС) надіслала навесні 1920 р. в Україну своїх відповідальних працівників. За допомогою чекістів і парткомів КП(б)У вони організували губернські профспілкові конференції з метою переобрання складу губпрофрад. Подібні «десанти» здійснювали й галузеві профспілки з Росії. Керівний профспілковий центр України було створено російським профспілковим центром без усякої імітації принципу виборності. Спочатку (з грудня 1919 р.) функції українського профспілкового центру виконувало Організаційно-інструкторське бюро ВЦРПС по Україні. У лютому 1920 р. його було перетворено на Південбюро ВЦРПС⁴⁹.

Діяльність галузевих профспілок ВЦРПС спочатку брала під контроль за допомогою інституту уповноважених. Пізніше було створено Південбюро галузевих спілок. У січні 1920 р. в апараті ЦК КП(б)У виник відділ профспілкового руху, який організував відповідні відділи в губпарткомках⁵⁰.

Щоб перетворити профспілки на «передавальний пас» від влади до робітничих мас, керівництво РКП(б) мало не лише «почистити» персональний склад їхніх апаратів, а й змінити організаційну структуру. Історично склалося так, що

⁴⁸ *КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Т. 2. Київ, 1979. С. 129—130.

⁴⁹ *Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР*. Киев, 1983. С. 161.

⁵⁰ Там само. С. 161, 163.

профспілки будувалися за професіями. Внаслідок цього на кожному підприємстві поряд з фабрично-заводським комітетом діяли різні профспілкові організації, відокремлені від нього організаційно.

Профспілки, які об'єднували працівників за професіями, було перетворено на організації, побудовані за галузевим принципом. В губерніях створювалися відділи галузевих спілок, у повітах — відділення. У місцях зосередження великої кількості підприємств певної галузі виникали районні відділення. Місцеві профспілкові органи у спілках виробничого профілю зберегли назву фабзавкомів, але втратили незалежний від профспілкових структур статус. На шахтах фабзавкоми почали називати шахткомами, на рудниках — рудкомми, у профспілках невидобничого профілю — місцевкомми.

Одночасно з побудовою галузевих спілок створювалися міжгалузеві територіальні спілкові органи: губернські ради профспілок, повітові і районні профбюро. Функції центрального спілкового органу, який об'єднував у єдине ціле галузеві спілки і міжгалузеві територіальні органи, виконувало Південбюро ВЦРПС. Щоб не допустити неконтрольованого втручання профспілкових мас у справу радянської спілок, з'їзди і конференції всеукраїнського масштабу тимчасово були заборонені. Тільки у 1924 р., коли Всеросійська рада перетворилася на Всесоюзну раду профспілок (аббревіатура не змінилася — ВЦРПС), її регіональні бюро в союзних республіках стали самостійними органами. Центральний профспілковий орган в Україні дістав назву Всеукраїнська рада професійних спілок (ВУРПС). Бюро або уповноважені ЦК всеросійських галузевих спілок, які трансформувалися у всесоюзні, було перетворено в Україні на всеукраїнські комітети (ВУК).

У листопаді 1920 р. відбулася Всеросійська конференція профспілок, на якій вожді більшовицької революції В. Ленін і Л. Троцький уперше і в гострій формі виявили розбіжність у принциповому питанні: про місце профспілок у системі влади.

До революції В. Ленін у суперечках з Л. Троцьким не добирав слів, але тоді цей соціал-демократ не був більшовиком. Хоча в дискусії про профспілки, що точилася понад чотири місяці, і вживали більш стримані вирази, поведінку Л. Троцького розцінили як виклик верховному вождю. Сам Л. Троцький заперечував особисті мотиви, В. Ленін також не залишив свідчень такого характеру. Проте залишається безперечним, що опоненти сформулювали свої підходи до спірного питання у письмових тезах, витратили величезні зусилля для їх публічного захисту і звернулися до партійних організацій з вимогою визначитися. Вибори на X з'їзд РКП(б) проводилися за платформами — ленінською і троцькістською.

Троцькістська платформа зазнала на виборах делегатів з'їзду нищівної поразки. У виборах до нового складу ЦК тільки Ленін пройшов голосами всіх 479 делегатів. Троцький за кількістю поданих голосів (452) опинився на десятому місці. Відповідальний секретар ЦК РКП(б) М. Крестинський, який був людиною Л. Троцького, не потрапив у ЦК і тому випав з політбюро ЦК. Цей неформальний орган вищої влади поповнився керівником Комінтерну Г. Зінов'євим, а

його місце серед кандидатів у члени політбюро ЦК зайняв переведений у Москву з України В. Молотов⁵¹.

Розглянемо тепер суть дискусії про профспілки. Троцький вважав, що в робітничій державі профспілки втрачають функції захисту економічних інтересів робітничого класу і повинні злитися з адміністративно-технічним апаратом, який керує виробництвом. Однак економічна і суспільно-політична криза, що охопила країну під час комуністичного штурму 1918—1920 рр., підказала Леніну вибір іншої позиції щодо профспілок. За кілька місяців до визнання хибності негайного запровадження комуністичного виробництва і розподілу та вимушеного переходу до нової економічної політики Ленін висловився проти профспілкової політики, яка випливала з програмного курсу партії на побудову комунізму.

Суть платформи В. Леніна була логічною. Безпосередню участь в управлінні виробництвом брали менш як тисяча делегованих профспілками робітників, тоді як уся профспілкова маса налічувала близько 6 млн осіб. Тому розглядати профспілки як управлінський, додатковий до державного апарат було недоречно. Позбавлення спілок функції захисту економічних інтересів робітничого класу, завдяки якій вони виникли, означало практичну ліквідацію їх як окремих організацій. Для партії, яка перетворилася на державну структуру, це було небезпечно. Вона опинялася в такому разі віч-на-віч з неорганізованими робітничими масами, які мали свої специфічні інтереси, що не збігалися з державними.

Наведені на початку цього підрозділу тези стосувалися взаємовідносин профспілок і влади в умовах будованого комуносоціалізму. Вони суперечать змісту сформульованої В. Леніним у профспілковій дискусії платформи. Адже позиція Леніна породжувалася усвідомленням того, що розпочатий більшовиками комуністичний штурм провалювався. Пізніше, у 1921 р. він замаскував провал концептом «воєнного комунізму», але все ж визнав: «Ми розраховували, — або, може, точніше буде сказати: ми сподівалися без достатнього розрахунку — безпосередніми веліннями пролетарської держави налагодити державне виробництво і державний розподіл продуктів по-комуністичному в дрібноселянській країні. Життя показало нашу помилку»⁵².

Правляча партія переконалася в часи так званого «воєнного комунізму», що держава неспроможна забезпечити навіть мінімальні потреби робітників і службовців націоналізованих підприємств. Тому з переходом до нової економічної політики, яка не змінила відносин власності у великій промисловості, профспілкам було надано широкі повноваження у сфері соціальної політики. Вони мали стати рівноправними партнерами держави в усьому, що стосувалося використання засобів виробництва і робочої сили. Запроваджений у 1922 р. Кодекс законів про працю встановлював, що кожний громадянин може працювати там, де бажає, на правах найму, а умови праці, норми виробітку, розміри заробітної плати, гарантії, компенсації і пільги робітникам повинні визначатися трудовою угодою

⁵¹ Кульчицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928 рр.)*. С. 229—230.

⁵² Ленін В.І. *ПЗТ*. Т. 42. С. 143.

між профспілкою і госпорганом — колективним договором. У ст. 151 Кодексу законів про працю УСРР проголошувалося: «Професійні виробничі спілки, які об'єднують громадян, що працюють за наймом у державних, громадських і приватних підприємствах та господарствах, мають право виступати перед різними органами від імені працюючих за наймом як сторона, що укладає колективні договори, а також бути їхнім представником з усіх питань праці та побуту»⁵³.

Перша в Україні масова колективна компанія відбулася влітку 1922 р. Порушення умов договору господарським органом або спілкою розглядалося у спеціально створених для цього установах арбітражного типу. Проблеми з розцінками й нормами, які виникали мало не щодня, вирішували створені на кожному підприємстві розцінково-конфліктні комісії (РКК).

Надаючи профспілкам «конт-бланш» у принципових питаннях соціальної політики, компартійно-радянський апарат звільняв себе від невдячної і рутинної роботи. Разом з тим до членів партії, які працювали у профспілковому апараті, ставили високі вимоги. Їхнім обов'язком було не тільки ретельне здійснення директив партійного центру, а й налагодження зворотного зв'язку робітничих мас із державою. Як правило, профспілкові керівники закріплювалися на своїх місцях лише в тому разі, якщо мали здатність впливати на маси і забезпечувати функціонування профспілок як «передавального пасу» від партії до робітничого класу. Цю вимогу було відображено у резолюції ІХ з'їзду КП(б)У, що відбувся в грудні 1925 р.: «Вважати за потрібне домогтися зміцнення авторитету членів партії, що працюють у профспілках, насичення досить витриманим партійним кадром профспілок і закріплення тих, хто в своїй роботі проявив здатність і чуйність як до запитів з боку робітничої маси, так і до політики партії, яку вона проводить у відношенні до профспілок»⁵⁴.

Партійні організації різного рівня мусили займатися соціальними питаннями як остання інстанція, до якої зверталися конфліктні сторони. Проте такі звертання розглядалися як недолік у роботі комуністів у профспілках або в госпорганах. Ось як реагувала на них у грудні 1926 р. Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У: «Зобов'язання щодо колективних договорів госпоргани часто не виконують, особливо в частині заробітної плати, спецодягу та охорони праці. Багато неправильностей спостерігається в розв'язанні конфліктів, які часто переносяться в партійну організацію, обминаючи встановлену законами інстанцію — РКК, примирні камери, третейські суди. Часто бувають випадки, коли рішення цих питань не досить об'єктивні. В даному разі партійні органи заміняють профспілкові і господарські органи і тим самим покладають на партію безмірну відповідальність перед безпартійними робітниками»⁵⁵.

⁵³ *Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР*. С. 226.

⁵⁴ *Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Т. 1. Київ, 1976. С. 363.

⁵⁵ Там само. С. 429—430.

III з'їзд профспілок України (грудень 1926 р.) зареєстрував 1,8 млн членів, IV з'їзд (грудень 1928 р.) — 2,107 млн, V з'їзд (квітень 1932 р.) — 3,256 млн. У жовтні 1940 р. кількість робітників і службовців, охоплених українськими профспілками, досягла 4,3 млн осіб⁵⁶.

Здійснюючи курс на індустріалізацію, керівництво ВКП(б) почало активно використовувати профспілки для розв'язання завдань, які стояли перед промисловістю. Одним з них було зміцнення трудової дисципліни. Лави робітничого класу швидко поповнювалися селянами, які не були при звичаєні до умов великого виробництва. «Професійні спілки, — підкреслювалося у резолюції XV з'їзду ВКП(б), — повинні допомогти відсталим верствам пролетаріату усвідомити до кінця, що саме пролетаріат як клас є господарем індустрії, що перед ним розкриваються величезні перспективи, якщо буде безустанно і неухильно йти уперед індустріалізація країни, раціоналізація її господарства»⁵⁷.

Пропагандистські методи впливу на порушників трудової дисципліни поєднувалися з каральними, які нерідко набували дотепно-вигадалих форм. На підприємствах профспілки організовували «чорні каси» з відповідним зовнішнім оформленням, де прогульники одержували свою зарплату. В заводських багатотиражках друкувалися списки прогульників і бракоробів, на «чорні дошки» газет потрапляли підприємства з низьким рівнем трудової дисципліни. Значну роль у перевихованні порушників дисципліни відігравали організовані на виробництві товариські суди. Профспілки створювали на підприємствах таку атмосферу, в якій п'яниці, прогульники, ледарі і бракороби відчували постійний громадський осуд.

Якщо моральні методи впливу не допомагали, застосовувалися адміністративні стягнення. Спочатку звільнення з роботи практикувалося досить рідко, тому що стаття 47 Кодексу законів про працю давала право розірвати трудовий договір лише у разі неявки на роботу протягом більш як трьох днів підряд або шести днів на місяць без поважних причин. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 15 листопада 1932 р. встановлювалося, що у разі хоча б одного дня неявки на роботу без поважних причин працівник має бути звільнений з позбавленням продовольчих і промтоварних карток⁵⁸.

Важкі житлові й культурно-побутові умови часто змушували працівників покидати підприємства і шукати кращого місця. Під час ленінського штурму більшовицьке керівництво намагалося розв'язати проблему плінності кадрів шляхом мілітаризації праці й оголошення тих, хто покидав роботу, дезертирами трудового фронту. Розпочинаючи новий штурм, сталінська команда визнала право робітників і фахівців працювати, де й коли вони бажали. Боротьбу з плінніс-

⁵⁶ *Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР*. С. 240, 260, 285, 332.

⁵⁷ *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*. Т. 4. Москва, 1970. С. 48.

⁵⁸ *Сборник важнейших постановлений по труду*. Москва, 1938. С. 33.

тю кадрів було вирішено проводити за допомогою мобілізованої профспілками робітничої громадськості.

На початку 1930 р. почала набирати силу кампанія самозакріплення і самоконтрактації. Всеукраїнський з'їзд інженерно-технічних секцій профспілки гірників у січні ц.р. прийняв рішення: делегатам з'їзду підписати договори про самоконтрактацію не менш ніж на три роки. Самозакріплювалися на виробництві переважно кадрові робітники. Навесні 1931 р. частка робітників, які закріпилися за підприємствами до кінця першої п'ятирічки, становила в кам'яновугільній промисловості, де переважали вихідці з села, 16,5 %, а в транспортному машинобудуванні з домінуванням кадрових робітників — 67,2 %⁵⁹.

5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», згідно з якою підприємство оголошувалося основною ланкою управління і зобов'язувалося вести самостійний баланс доходів та витрат. Переведення фабрик і заводів на госпрозрахунок вимагало радикальних змін в організації виробництва і праці. Госпрозрахунковою могла стати будь-яка виробнича бригада, яка мала можливість впливати на зниження собівартості продукції. Перший госпрозрахунковий договір у квітні 1931 р. уклала з адміністрацією бригада формувальників Д. Горяїнова, яка працювала в ливарному цеху харківського заводу «Серп і молот». У серпні ц.р. Вища рада народного господарства СРСР спільно з ВЦРПС розробила положення «Про госпрозрахункові бригади». До початку 1932 р. в Україні налічувалося близько 30 тис. таких бригад з 300 тис. робітників⁶⁰.

В роки другої п'ятирічки (1933—1937) виникли нові форми бригадного госпрозрахунку. Зокрема, на Макіївському металургійному заводі було запроваджено бригадно-агрегатний госпрозрахунок. Усталені форми бригадного розрахунку в умовах металургії не давали бажаного ефекту, оскільки деякі елементи економії не залежали від роботи бригади. При бригадно-агрегатному госпрозрахунку економія ресурсів розраховувалася в цілому по агрегату.

З ініціативи профспілок на виробництві з'явилися планово-оперативні групи, які вишукували додаткові внутрішні резерви для затвердженого трестом і заводу управлінням промфінплану. В другій половині 1931 р. на 16 підприємствах чорної металургії і машинобудування України працювала 4471 планово-оперативна група з метою створення зустрічного промфінплану⁶¹.

Високі темпи модернізації промисловості призводили до диспропорції між рівнем використовуваної на виробництві техніки і наявністю технічно освічених кадрів. Кадри доводилося готувати не в школах і училищах, а без відриву від виробництва, безпосередньо на підприємствах. Такий метод підготовки супроводжувався втратами та збитками, збільшенням частоти аварій, погіршенням якісних показників виробництва. Наприклад, Луганський паровозобудівний за-

⁵⁹ *Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР*. С. 279.

⁶⁰ Там само. С. 274.

⁶¹ *Профсоюзы Украины в борьбе за пятилетку в четыре года*. Харьков, 1932. С. 35.

вод став до ладу з дефіцитом близько 2 тис. кваліфікованих робітників і значним недоукомплектуванням інженерно-технічними працівниками. Внаслідок цього на підприємстві різко зросла аварійність. У жовтні й листопаді 1933 р. завод випустив 5 паротягів замість 16—17 за планом⁶².

Ще в першій п'ятирічці профспілкові і комсомольські організації у промисловості почали розгортати кампанію залучення робітників у боротьбу за освоєння техніки і складання громадсько-технічного екзамену. Це дало можливість з 1935 р. перетворити громадсько-технічний екзамен на державний, тобто зробити його обов'язковим. У важкій промисловості України кількість робітників, які склали технічний екзамен, зросла з 13,5 тис. у 1933 р. до 224 тис. у 1936 р.⁶³.

У квітні 1929 р. відбулася XVI конференція ВКП(б), яка затвердила завдання першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства і звернулася до трудівників міста і села із закликом розгорнути масовий рух («соціалістичне змагання») за дострокове виконання п'ятирічки. Незабаром з'явилася постанова ЦК ВКП(б) «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів», у якій підкреслювалося, що це не епізодична кампанія, а постійний метод роботи, спрямований на зниження собівартості і підвищення продуктивності праці. Організація змагань покладалася на профспілки, а загальне керівництво ними — на партійні комітети.

Профспілкові організації на підприємствах робили все залежне від них для розгортання руху ударних бригад, але могли запропонувати робітничому класу лише моральне стимулювання. У промфінплані (який у ході компанії за освоєння техніки почали називати техпромфінпланом) розписувалося перед початком операційного року, звідки підприємство братиме паливо, електроенергію і напівфабрикати, куди відправлятиме продукцію, яким мусить бути фонд заробітної плати. Рівень заробітків у працівників з різною продуктивністю праці виводився з розміру наявного фонду заробітної плати і був майже однаковим. Таку практику в оплаті праці робітники презирливо охрестили «виводиівкою».

У середині 1930-х років в радянській промисловості визріли об'єктивні передумови для істотного підвищення продуктивності праці: успіхи в технічній реконструкції виробництва та опануванні нової техніки були безперечними. Щоб реалізувати ці передумови, потрібно було перебудувати нарахування заробітної плати на засадах індивідуальної відрядності («скільки виробив, стільки й заробив»). В Кремлі на деякий час скасували «стелю» в заробітках і зобов'язали партійні і профспілкові органи розгорнути «соціалістичне змагання» на нових засадах. Ініціатива у розгортанні такого змагання покладалася на кам'яновугільну промисловість Донбасу, а його зачинателем був обраний досвідчений і технічно підготовлений вибійник Олексій Стаханов.

Рекорди стахановців стали підставою для істотного підвищення у 1936 р. норм виробітку і планових завдань, що було кінцевою метою влади у розгортанні

⁶² *Партробітник України*. 1934. № 2. С. 84.

⁶³ *Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник*. Київ, 1940. С. 55.

стахановського руху. Короткочасний флірт з ринковою економікою припинився уже в 1937 р., коли в заробітній платі відновилася гранична межа («стеля»). Ефективність стахановського руху різко пішла на спад. Дні, а потім тижні та місячники стахановської праці, які профспілки організували на виробництві, закінчувалися різким падінням показників виробництва.

Місце і роль комнезамів у системі влади. Здійснюючи курс на експропріацію суспільства, вожді більшовицької партії не могли не увійти в конфронтацію з селянами — класом, існування якого базувалося на приватній власності. Мільйони дрібних товаровиробників могли знайти місце у будованій більшовиками державі тільки після відмови від власного господарства. Проте погодитися на це добровільно не бажали навіть пролетаризовані верстви села. Розуміючи це, у Кремлі робили все можливе, щоб витіснити селянство на узбіччя політичного життя.

Державна партія не допускала існування специфічно селянських політичних організацій незалежно від їхніх функцій та орієнтації. Винятком були тільки ради селянських депутатів, оскільки без них у сільській місцевості не було б жодних радянських органів влади — тієї основи, на якій трималася диктатура більшовицьких вождів.

Будуючи систему влади, більшовики прагнули всіма засобами зменшити потенційну загрозу, яку несли депутати, що обиралися селянами. Розколювання села за майновою ознакою і надання штучних переваг пролетаризованим верствам, маніпуляції з нормами представництва у виборах до рад і багатоступінчастий принцип їхньої побудови, нещадна боротьба з партіями есерівського походження, які претендували на представництво інтересів селян, — усе це допомагало їм тримати ситуацію під контролем.

У сільській місцевості України, де більшовики зовсім не мали коріння, маніпуляції з формуванням потрібного складу рад наражалися на особливо великі труднощі. Цим пояснюється створення у 1920 р. альтернативних радам комітетів незаможних селян (КНС). З їхньою допомогою партапарат поглиблював соціальну напруженість на селі методом «розкуркулення», придушував «політичний бандитизм», викачував зерно навіть у голодуючій місцевості.

Створення КНС почалося у травні 1920 р. У телеграмі в Раднарком УСРР і штаб Південного фронту, надісланій 16 жовтня з приводу першого Всеукраїнського з'їзду КНС, В. Ленін порадив зосередитися на таких напрямках діяльності: сприяння колективному обробітку землі; вилучення частини знарядь виробництва і землі у куркулів (понад трудову норму); організація прокатних пунктів для селян, які не мали власного реманенту (з поповненням їх знаряддями виробництва, вилученими у куркулів); допомога органам влади у проведенні продрозверстки⁶⁴.

І все ж комнезами виглядали в політичному устрої чужорідним елементом. Розуміючи необхідність розколювання селянства аж до виникнення на селі стану

⁶⁴ Ленін В.І. *ПЗТ*. Т. 41. С. 349.

«соціальної війни», чимало керівників КП(б)У сумнівалися в тому, що особлива гострота становища в Україні після завершення воєнних дій виправдовує існування специфічно селянських політичних організацій. Перемогли, однак, прибічники КНС — Х. Раковський і Г. Петровський. У квітні 1921 р. вони домоглися прийняття ВУЦВКомом закону, який проголошував комнезами «організаціями державного значення». Закон закріплював за ними повноваження, які було явочним порядком відібрано при їх виникненні у законної влади — сільських рад.

У радянській історіографії стверджувалося, що комнезами представляли інтереси як бідноти, так і середнього селянства. З цього випливало, що їхня соціальна база була ширшою, ніж у комітетів бідноти, які з'явилися в Росії під час першого комуністичного штурму. Таке твердження було продиктоване гаслом, яке з 1919 р. стало офіційним у політиці РКП(б) — на союз із середняком. Було б дивно, якби партія проголошувала курс на союз із середняком, а в Україні створювала і наділяла державними повноваженнями організації бідноти. Власне, й В. Ленін, причетний до створення комнезамів, радив у лютому 1920 р. Д. Мануїльському спиратися на час збирання хліба не на комбіди, а на ради, створені виключно з бідноти та середняків-незаможників⁶⁵.

Х. Раковський тоді зробив ставку не на ради, склад яких більшовикам було важко регулювати, а на комітети, які дублювали функції рад, не заступаючи їх. До цих комітетів включали й середняків, які своєю роботою в радах доводили на ділі лояльність політичному режиму. Проте перевагу віддавали декласованій бідноті, яка здебільшого не мала інтересів, пов'язаних з господарюванням на селі.

Майже відразу після виникнення комнезамів влада почала вибірково «чистити» їх, звільняючись від недостатньо активних, з погляду інтересів режиму, селянських представників. Масова «чистка», під час якої КНС втратили половину свого складу, відбулася восени 1921 р. Її критерії сформулював Раковський на політбюро ЦК КП(б)У 30 вересня 1921 р.: «Здійснити основну чистку для того, щоб в комнезамах залишився напівпролетарський і малоземельний елемент»⁶⁶.

У травні 1922 р. питання про комнезами розглядалося на пленумі ЦК КП(б)У. У доповіді секретаріату ЦК з цього приводу зазначалося: «За своїм соціальним складом КНС ще далеко не представляють чистих об'єднань бідняків. Залишилася велика кількість середняків, украй важко відциджуваних, як показала навіть люта подекуди чистка. Особливо це слід сказати про новоспечене середняцтво і про «радянського», працюю під час революції пов'язаного з радянською владою середняка»⁶⁷.

Це повідомлення свідчило про те, які саме соціальні верстви підтримувало керівництво КП(б)У під час «коригування» складу комнезамів. Зокрема, у довідці наводилися цікаві кількісні дані. За статистикою Наркомату внутрішніх справ (дуже неточною, як підкреслено у джерелі), загальна чисельність членів

⁶⁵ Там само. Т. 51. Київ, 1974. С. 141.

⁶⁶ Кульчицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928)*. С. 269.

⁶⁷ Там само. С. 270.

КНС скоротилася під час «чистки» з 1557,3 до 757,5 тис. осіб. Соціальний склад КНС на травень 1922 р. був таким (по комнезамам, які надали відповідні дані, в тис. осіб): наймити — 65,4; безземельні селяни — 111,8; малоземельні селяни — 267,7; трьохдесятинники — 111,3; середняки — 74,5. Як бачимо, середняки становили лише десяту частину членів КНС.

Травневий (1922 р.) пленум ЦК КП(б)У, до участі в роботі якого були запрошені секретарі губкомів партії, підтвердив доцільність існування комнезамів як «організацій державного значення» і рекомендував партійній організації республіки спиратися на них під час роботи на селі. В резолюції пленуму ЦК було спрогнозовано такий перебіг подій: «Черговим етапом у розвитку дрібнобуржуазної стихії буде натиск з боку куркульської частини села, прагнення якої будуть спрямовані в бік оволодіння політичною владою, проникнення в Ради і витіснення з них біднішої частини села. Розгромлене в повстанському русі проти Радянської влади, дезорганізоване новою економічною політикою, яка вибила ґрунт з-під ніг українського бандитизму, куркульство, що знаходить свою ідеологічну оболонку в петлюрівщині, спрямовує свою увагу в бік легального вrostання в радянський апарат, поступового повільного оволодіння ним, кооперацією, школою, освітніми організаціями на селі і господарськими органами та апаратами, зв'язаними з життям українського села. Цьому натискові куркульсько-петлюрівської стихії наша партія зможе вчинити опір тільки в тому разі, якщо вона на селі буде, як і раніше, спиратися на верстви батрацтва і незаможного селянства, якщо вона зуміє в гіршому разі нейтралізувати, а в кращому разі викликати політичні симпатії з боку переважної маси середняцьких господарств»⁶⁸.

У цій резолюції простежуються головні лінії політики партії щодо українського села. Спираючись на пролетаризовані верстви, вона намагалася запобігти проявам політичної активності основної селянської маси в будь-яких питаннях місцевого життя. Надаючи в умовах непу повну економічну свободу селянству, партійний апарат не допускав найменшої можливості для виникнення самоврядування сільського населення. За цим самоврядуванням він небезпідставно бачив «петлюрівщину», тобто прагнення до незалежності України.

У другій половині 1923 р., коли в південних губерніях відступив голод і почали з'являтися перші ознаки господарського відродження, в КП(б)У знову заговорили про доцільність ліквідації комнезамів. Партійний центр у Москві, який терпів цю аномалію в структурі влади як тимчасову, під впливом цих розмов вирішив заново вивчити питання. Х. Раковський, якого «трійка» у складі Г. Зінов'єва, Л. Каменева і Й. Сталіна встигла усунути з України, звернувся 18 липня 1923 р. з листом до членів ЦК і ЦКК РКП(б), у якому захищав своє дітище — комнезами. Він опротестував прийняту на пропозицію Г. Зінов'єва постанову пленуму ЦК РКП(б) від 4 липня, згідно з якою політбюро ЦК доручалося у погодженні з ЦК

⁶⁸ *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Т. 1. С. 205—206.

КП(б)У здійснити ретельне обстеження комнезамів і доповісти про його наслідки на одному з найближчих пленумів ЦК.

Раковський побоювався, що обстеження негативно позначиться на авторитеті партійного апарату серед бідноти. Ліквідаційні настрої щодо комнезамів, які спостерігалися в республіканській партійній організації, було пояснено в листі нерозумінням суті непу. «Розтлумачуючи нову економічну політику не як маневровий рух класової боротьби, а як самостійну мету, — писав колишній голова Раднаркому УСРР, — деякі наші товариші стали проводити точку зору, що на селі ставка віднині повинна бути на заможного селянина, який піднесе сільське господарство і буде платити податки державі»⁶⁹.

Як бачимо, Х. Раковський солідаризувався з переважною більшістю партійних керівників, які висловлювалися за відновлення у майбутньому тимчасово припинених непом соціально-економічних перетворень на селі, що випливали з комуністичної доктрини. Він вважав, що економічна стабілізація, досягнута завдяки державній підтримці селян-власників, є справою другорядною.

Оскільки цю точку зору приховано або відкрито поділяла більшість членів політбюро ЦК РКП(б), лист Раковського у частині, присвяченій комнезамам, справив відповідне враження. Партійний центр відмовився втручатися у справу і передав її на розгляд ЦК КП(б)У. Останній знову, через півтора року після першого розгляду, повернувся до оцінки діяльності КНС.

На пленумі ЦК КП(б)У у жовтні 1923 р. доповідь про комнезами зробив голова ВУЦВК Г. Петровський. Він дав їм високу оцінку як «міцній політичній радянській організації, через яку й надалі партія повинна проводити свій вплив на селянство». Натомість перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг і нарком земельних справ І. Клименко заявили, що треба взяти курс на скорочення кількості незаможників, орієнтуватися на міцного господаря і ліквідувати КНС⁷⁰.

Більшість членів ЦК солідаризувалися з Г. Петровським. За основу ухваленої резолюції було взято головні положення його доповіді. Характерно, що в резолюції наголошувалося на неприпустимості запровадження в КНС кандидатського стажу і членських внесків, які наближали їх до статусу політичної партії. Пленум ЦК наполягав на перегляді складу комісій, які керували роботою КНС, включенні до них нових працівників з місцевих парторганізацій і наданні комісіям губернського і окружного рівнів більших прав щодо низових органів⁷¹. Усе це мало сприяти перетворенню керівних органів комнезамів на своєрідне продовження партійного апарату й тим самим гарантувати неможливість утвердження їх як самостійної політичної сили.

⁶⁹ Цит. за: Волковинський В.М., Кульчицький С.В. *Християн Раковський. Політичний портрет*. Київ, 1990. С. 158—159.

⁷⁰ Кульчицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928)*. С. 272.

⁷¹ *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Т. 1. С. 263—265.

На розвиток цих рішень ВУЦВК прийняв 5 грудня 1923 р. декрет «Про пільги, права і обов'язки незаможних селян», у якому підтверджував статус КНС як організацій державного значення. На цей час у їх складі налічувалося 582,9 тис. осіб⁷².

Навесні 1924 р. XIII з'їзд РКП(б) без ентузіазму оцінив роботу КНС, обмежившись у резолюції двозначною фразою: «Досвід українських комнезамів в основному виправдав себе в українських умовах»⁷³. З'їзд у замаскованій формі (перелічуючи рекомендовані форми діяльності) радив партійній організації України повернутися до питання про доцільність існування КНС у владній структурі.

Починаючи з квітня 1925 р., коли генеральним секретарем ЦК КП(б)У став найближчий поплічник Сталіна Л. Каганович, розмови про специфічність українських умов припинилися. Каганович прибув до Харкова якраз для того, щоб викоренити будь-яку специфіку. На відміну від малоавторитетного навіть у республіканській партійній організації Е. Квірінга, він мав за собою цілковиту підтримку партійного центру і швидко зосередив у своїх руках всі важелі влади.

У липні 1925 р. Каганович підготував пленум ЦК КП(б)У, на якому востаннє розглядалося питання про комнезами. У прийнятій резолюції їхню попередню діяльність як «опори партії на селі» було оцінено високо. Водночас пленум ЦК дійшов висновку, що в нових умовах, коли партія взяла курс на зміцнення сільрад, виконання комнезамами адміністративних функцій є невиправданим. Тому було вирішено перетворити КНС з організації державного значення на організацію суто громадську, тобто звільнити їх від адміністративних і господарських функцій, наданих юридично або наявних у них фактично⁷⁴.

Це рішення пленуму ЦК КП(б)У було реалізовано в декреті ВУЦВК і Раднаркомом УСРР від 16 листопада 1925 р. Позбавлені адміністративних функцій, комнезами за інерцією продовжували існувати, але їхнє значення у житті села поступово сходило нанівець. Останній сплеск їхньої активності припав на осінь 1932 р. Усні інструкції компартійних «верхів» про конфіскацію продовольства в українському селі виконували саме вони. Остаточо КНС було ліквідовано у 1933 р.

⁷² *Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г.* Харьков, 1924. С. 24.

⁷³ *КПРС в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.* Т. 3. Київ, 1979. С. 76.

⁷⁴ *Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.* Т. 1. С. 325—327.

РАДЯНСЬКА МОДЕРНІЗАЦІЯ УРСР: МЕТА, ІНСТРУМЕНТИ ДОСЯГНЕННЯ, НАСЛІДКИ

Комуносоціалізм у режимі очікування: ленінський неп.

Суть і наслідки комуністичного штурму 1918—1920 рр. (в Україні — 1919—1920 рр.) були зрозумілі кожній неупередженій людині. Письменник В. Короленко, який стояв осторонь політичної боротьби, у написаних з Полтави в 1920 р. листах до А. Луначарського зазначив: «Ви перемогли капітал, і він лежить тепер біля ваших ніг, спотворений і розбитий. Ви не помітили лише, що він з'єднаний з виробництвом такими живими нитками, що, забивши його, ви забили також виробництво... Ви забили буржуазну промисловість, нічого не створили натомість, і ваша комуна — це величезний паразит, що харчується від цього трупа... Ви зруйнували те, що було органічним у відносинах міста і села: природний зв'язок обміну. Вам доводиться заміняти його штучними заходами, «примусовим відчуженням», реквізиціями за допомогою каральних загонів. Кожний землероб бачить, що у нього беруть те, що він виробив, за винагороду, явно не еквівалентну його праці, і робить свій висновок: ховає хліб у ями. Ви його знаходите, реквізуєте, проходите по селах Росії та України розпеченим залізом, спалюєте цілі села і радієте успіхам продовольчої політики. Проголошуються перемоги комунізму в українському селі, тоді як сільська Україна кипить ненавистю і гнівом»¹.

Описані талановитим письменником наслідки силового насадження комуносоціалізму не одразу дійшли до свідомості вождів РКП(б). Вони не могли відмовитися від честолюбних мрій про світову пролетарську революцію, на чолі якої ставили самих себе. Аж раптом червоний Голіаф з його п'ятимільйонною армією зазнав нищівної поразки від польського Давида. У жов-

¹ Короленко В.Г. Письмо к Луначарскому. *Новый мир*. 1988. № 10. С. 211, 214.

тні 1920 р., коли в Ризі почалися радянсько-польські мирні переговори, В. Ленін визнав, що проти економічної політики більшовиків піднялася вся Україна: «Ми беремо хліб з Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить»². А в лютому 1921 р. переможець барона П. Врангеля М. Фрунзе писав з Харкова Л. Троцькому (ЦК РКП(б) — в копії), що економічна криза знищує боєздатність дислокованої в Україні армії: «Основною причиною кризи є повний параліч транспорту в Україні. Усі вантажі стоять у дорозі, ні до баз фронту, ні до частин нічого фактично не доходить. У самому Харкові гарнізон систематично голодує. Спостерігаються випадки відмови від несення караулів. У зв'язку з наявністю глибокого невдоволення серед місцевого селянського населення, серед якого розквартирована більшість військ, стан частин вселяє особливі побоювання»³.

Военачальник, яким був М. Фрунзе, міг вважати, що основною причиною кризи був параліч транспорту. Однак не відсутність палива на залізницях, і навіть не відсутність хліба, зумовлювала кризу. Це були лише зовнішні прояви господарської руйни, викликаної цілковитим розривом ринкових зв'язків між містом і селом.

Щоб придушити повстанський рух в Україні, який у Кремлі охрестили «куркульським бандитизмом», В. Ленін і Л. Троцький задіяли війська. Проте використання регулярної армії у боротьбі з селянськими масами ставило під сумнів усі попередні успіхи більшовиків у громадянській війні. Немало важило й те, що Червона армія складалася в основному з селян, і її настрої залежали від настроїв широких верств селянства. Саме ця грізна залежність в поєднанні з повстанським селянським рухом переконала врешті-решт керівників РКП(б) повернути будовану ними державу-комуну обличчям до селянства.

На X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. В. Ленін оголосив, що партія переходить від продрозверстки, тобто реквізиції селянської продукції у довільних обсягах, до продподатку. У написаній місяцем пізніше брошурі «Про продовольчий податок» він обґрунтував *передчасність* спроб «заборонити, замкнути зовсім будь-який розвиток приватного недержавного обміну, тобто торгівлі, тобто капіталізму, неминучий при існуванні мільйонів дрібних виробників». У категоричних, недвозначних виразах він дистанціювався від попередньої економічної політики, попереджаючи про її небезпеку: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива, самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху. Нічого гріха таїти, дехто з комуністів «помислом, словом і ділом» грішив, впадаючи саме в *таку* політику. Постараємося від цих помилок виправитись»⁴.

² В.І. Ленін про Україну. Ч. 2. Київ, 1969. С. 493.

³ Див.: Кульчицький С.В. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928)*. С. 147.

⁴ Ленін В.І. *ПЗТ*. Т. 43. С. 203.

Дехто з комуністів? Така економічна політика являла собою суть здійсненого під керівництвом В. Леніна штурму 1918—1920 рр. Відсторонюючись від неї, він придумав, як врятувати комуністичну ідею після відмови від комуністичного штурму. На трирічний період панування своєї партії він накинув маскувальну сітку з двох слів «воєнний комунізм».

У плані промови про заміну продрозверстки податком, який В. Ленін підготував у першій половині березня 1921 р., є таке речення: «Надто поспішний, прямолінійний, невідготовлений «комунізм» наш викликався *війною* і неможливістю ні дістати товари, ні пустити фабрики»⁵. Водночас із започаткуванням нового терміна через взяття в лапки слова «комунізм» виникла й схема пояснення попередньої економічної політики партії: нічого не вдієш, змусила війна! Лапки у слові «комунізм» давали подвійну вигоду. По-перше, визнавалося, що комунізм виявився не справжнім, тобто відновлювалася репутація «справжнього» комунізму. По-друге, вимушене засудження комуністичного штурму 1918—1920 рр., який приніс із собою стільки нещастя для народних мас, підмінялося тезою про вимушеність самого штурму умовами війни.

Термін «воєнний комунізм» уперше з'явився в ленінській брошурі «Про продовольчий податок». Він використовувався п'ять разів: перші чотири рази брався в лапки, а в заключній частині брошури подавався вже без лапок як усталене словосполучення, яке відображало реальну ситуацію.

За попередні три роки компартійно-радянська номенклатура призвичаїлася до практики комуністичного будівництва. Тому керівникам РКП(б) і КП(б)У доводилося вдаватися до незвичної відвертості у спілкуванні з нею. Прикладом може бути резолюція Всеукраїнської партійної наради, що відбулася у Харкові 2—4 травня 1921 р.: «Перед пролетарською партією стояла двоякого роду можливість: або, не чекаючи допомоги західноєвропейського пролетаріату, в обстановці тимчасової міжнародної ізоляваності російської революції, піти на відкриту громадянську війну з масою селянства і покласти весь тягар російської революції на плечі кількісно ослаблого, фізично виснаженого, знекровленого трирічною війною російського пролетаріату, або, пішовши на економічні поступки селянству, зміцнити шляхом угоди з ним соціальну основу Радянської влади і революції»⁶.

Будучи могильщиками Російської революції, більшовики вдавали, що є виразниками її гасел. Вимушену відмову від реквізиції селянської продукції у довірливих обсягах вони назвали економічною поступкою селянству. Такою була перевернута логіка ленінської партії, яка бралася розгорнути комуністичне будівництво у всесвітньому масштабі, але опинилася у міжнародній ізоляції і під загрозою продовження громадянської війни — цього разу з усім селянством.

⁵ Там само. С. 344.

⁶ *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Т. 1. С. 134.

Прийнято вважати, що нову економічну політику було запроваджено рішенням X партз'їзду про скасування продрозверстки. Насправді це рішення лише поклало початок системі заходів, об'єднаних поняттям «нова економічна політика». Неп являв собою, як справедливо вказував Едвард Карр, серію заходів, не відчутних спочатку, але таких, що виростили один з одного⁷.

В. Ленін називав неп відступом від комуністичного будівництва. Д. Рязанов на X партз'їзді висловився більш категорично: «селянський Брест»⁸. Проте вождь більшовиків не втрачав оптимізму, переконуючи дезорієнтовану компартійно-радянську номенклатуру, що відступ зміниться наступом. Наступ він пов'язував з досягненням такого становища, коли вітчизняна промисловість, відбудована або власними силами, або з допомогою західноєвропейського пролетаріату в разі його приходу до влади, стане здатною постачати селянам в обмін на їхню продукцію як засоби виробництва, так і товари широкого вжитку. Відбудова промисловості й подальша індустріалізація країни на основі схваленого в грудні 1920 р. плану ГОЕЛРО забезпечували, на його думку, можливість повернутися до перетворень, розпочатих у 1918 р. Отже, В. Ленін не переглядав партійну доктрину, а ставив її в режим очікування. «Мінімальний строк, — говорив він на X партз'їзді, — протягом якого можна було б так налагодити велику промисловість, щоб вона утворила фонд для підпорядкування собі сільського господарства, обчислюється в десять років. Цей строк — мінімальний, при нечувано сприятливих технічних умовах. А ми знаємо, що ми перебуваємо в умовах, нечувано несприятливих»⁹. У підготовчих матеріалах до брошури «Про продовольчий податок» строки досягнення «правильних співвідносин з селянством» визначалися в інтервалі від 10 до 20 років¹⁰.

Націоналізовані під час комуністичного штурму «командні висоти» економіки залишалися в державній власності. Вдихнути в них життя були здатні лише ринкові відносини. Проте вони не могли існувати без створення системи кредитно-фінансових установ на чолі з національним банком. Для компартійно-радянської номенклатури таке завдання виявилось непосильним. У жовтні 1921 р. В. Ленін поскаржився на комуністів-господарників, які були неспроможні взятися за державне регулювання комерційних відносин і при цьому гордовито заявляли, що їх «в тюрмах торгувати не вчили»¹¹. Тому до Наркомату фінансів було залучено видатних дореволюційних фахівців, з допомогою яких розпочалася робота щодо стабілізації грошового обігу, організації податкової системи і досягнення бездефіцитності бюджету.

У жовтні 1921 р. ВЦВК оголосив про заснування Державного банку з відділеннями на місцях, зокрема і в Україні. З січня 1922 р. почалася деномінація

⁷ Карр Э. *Большевицкая революция 1917—1923*. Кн. 1. Москва, 1990. С. 613.

⁸ *Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет*. Москва, 1963. С. 468.

⁹ Ленін В.І. *ПЗТ*. Т. 43. С. 89.

¹⁰ Там само. С. 355.

¹¹ Там само. Т. 44. Київ, 1974. С. 207.

радзнаків з розрахунку 1 новий рубль за 10 тис. старих, а також вилучення з обігу старих грошей (думки, керенки та ін.). Нові банкноти почали називати не розрахунковими, а грошовими знаками. У липні 1922 р. Держбанку надали право випускати банківські білети, забезпечені золотом, які призначалися виключно для кредитування підприємств. Перші банкноти вартістю в 10 руб. назвали червінцями. У січні 1923 р. було здійснено другу деномінацію радзнаків. В обіг увійшли рублі, рівні за вартістю 100 руб. 1922 р. або 1 млн руб. попередніх років. Від середини 1923 р. державні підприємства почали виплачувати заробітну плату в червінцях. В лютому 1924 р. в обіг увійшли казначейські білети і срібна розмінна монета. Після цього радзнаки було вилучено з обігу.

Одним з перших урядових декретів після X з'їзду РКП(б) було ліквідовано зловісний гавк часів «воєнного комунізму» — Головкомтруд з мережею таборів для «дезертирів трудового фронту». Процедура наймання «від воріт» і звільнення за бажанням знову стала нормальним методом формування робітничих колективів.

Переведення підприємств, для яких не вистачало ресурсів, у стан консервації позбавило роботи сотні тисяч працівників. У вересні 1922 р. виник Комітет для боротьби з безробіттям (Комборбез). У губернських і промислових окружних центрах з'явилися біржі праці. В міру введення в дію раніше законсервованих підприємств кількість безробітних почала зменшуватися.

Між державним бюджетом і бюджетом державного підприємства з'явилася перетинка, внаслідок чого виробництво перестало функціонувати на засадах «єдиної фабрики». Підприємства ставали суб'єктами господарювання, яким надавалося право самостійно діяти на ринку. Вони мали працювати, співвідносячи свої витрати з доходами, тобто на засадах господарського розрахунку.

Постановою Ради праці та оборони від 12 серпня 1921 р. підприємства зливалися в госпрозрахункові об'єднання, які дістали назву трестів. Статус тресту міг бути наданий, як виняток, й окремим підприємствам. Перші українські трести з'явилися восени 1921 р. У жовтні 1922 р. в УСРР налічувалося 18 трестів центрального і республіканського підпорядкування: Південсталь (7 діючих підприємств), Південнорудний трест (4), Хімвугілля (6), Електротрест (2), Цукротрест (87 підприємств) та ін.¹² Підприємства, які входили в трест, не мали прав юридичної особи, не розраховували власних витрат і не знали, який вплив вони здійснювали на економічні та фінансові показники свого тресту.

Винятково високі темпи промислового зростання, особливо наприкінці відбудовного періоду, пояснювалися введенням в експлуатацію раніше законсервованих підприємств. У 1923/24 господарському році (вони починалися з останнього кварталу календарного року) капіталовкладення в українську промисловість не покривали зносу основного капіталу. У 1925/26 р. частину капіталовкладень вперше було спрямовано на новобудови. У 1926/27 р. промисловість вийшла на довоєнний рівень виробництва¹³.

¹² Гринчуцький В. *Промислові трести України в 20-ті роки*. Київ, 1997. С. 38.

¹³ Хромов П.А. *Промисловість України перед Вітчизняною війною*. Київ, 1945. С. 29.

Відбудовний процес закінчувався, і перед вищим партійним керівництвом поставало завдання визначити пріоритети соціально-економічної політики в найближчому майбутньому. Гасло перетворення країни з відсталої аграрної в передову індустріальну дедалі частіше з'являлося на шпалтах газет, дістаючи позитивний відгук у масах. Провідні працівники Держплану СРСР поділялися на «генетиків» і «телеологів».

«Генетики», які були переважно безпартійними економістами, виводили контури майбутнього з аналізу об'єктивних тенденцій сучасного і минулого. Вони вважали, що планові завдання мають ґрунтуватися на об'єктивних тенденціях розвитку ринку і коригуватися господарською кон'юнктурою. «Телеологи», які були членами партії, стверджували, що вирішальним чинником у плануванні є мета, яка ставиться державою перед суспільством. Завданням планування, на їхню думку, була зміна економічної ситуації, що досягалася вольовим методом. Якщо «генетики» розглядали план як прогноз, то для «телеологів» він був директивою.

XIV з'їзд ВКП(б) в грудні 1925 р. взяв курс на індустріалізацію країни. Протягом 1926 р. комісія під керівництвом С. Струмиліна розробляла проект п'ятирічного плану на 1926/27—1930/31 рр. Його показники визначалися не об'єктивними умовами ринку, а постановами директивних органів, відповідно до яких повинні були перерозподілятися наявні ресурси. Вольовий підхід призвів до багатьох диспропорцій, які автори плану допускали цілком свідомо. Диспропорції неминуче спричиняли інфляцію, падіння реальної заробітної плати, товарний голод, скорочення видатків на соціальні потреби. Такі наслідки форсування темпів індустріалізації розглядалися плановиками-«телеологами» як невідмінні «тимчасові труднощі».

Запровадження нової економічної політики західноєвропейські соціал-демократи разом з російськими меншовиками сприйняли як перехід більшовиків на їхні теоретичні позиції. Аналізуючи перші декрети Кремля після скасування продрозверстки, вони сподівалися, що радянська влада має намір віддати виробництво приватній ініціативі і втручатиметься в розподіл матеріальних благ тільки з метою допомоги незабезпеченим і соціально незахищеним членам суспільства. Натомість у виступі на Московській губпартконференції в жовтні 1921 р. В. Ленін запевняв, що економічна диктатура партії, яка стала можливою внаслідок одержавлення виробництва під час перших комуністичних перетворень, залишиться непорушною. Так званий «державний капіталізм» у націоналізованому секторі економіки означатиме, підкреслив він, не більше ніж запозичення державою властивих ринковій економіці методів і форм господарювання. Потреба в них мала відпасти після створення адекватного для комуністичного розподілу економічного фундаменту. Тоді і тільки тоді партія повернулася б до «безпосереднього», а не опосередкованого товарно-грошовими відносинами комуністичного будівництва. Підсумовуючи, він зазначив: «Перед нами навесні 1921 року стало ясне становище: не безпосереднє соціалістичне будівництво, а

відступ в цілому ряді галузей економіки до державного капіталізму, не штурмова атака, а дуже важке, трудне і неприємне завдання тривалої облоги, зв'язаної з цілим рядом відступів»¹⁴.

Щоб налагодити ринкову змичку міста і села, радянська влада дозволила приватну торгівлю (одночасно з розгортанням державної торгівлі) і приватне підприємництво. Фігура приватного підприємця, який раптово виринув на поверхню економічного життя після всіх націоналізацій, реквізицій і конфіскацій, набула в політиці партії і в історіографії, що віддзеркалювала цю політику, явно гротескних рис. Особи, які користувалися наданими непоможливостями вільного підприємництва, розглядалися владою як політично небезпечні і морально неповноцінні. Цей типовий погляд на «непмана» відображено в популярних і досі сатиричних романах І. Ільфа і Є. Петрова «Дванадцять стільців» та «Золоте теля».

В. Ленін завжди вважав буржуазію соціальним злом, але закликав компартійно-радянську номенклатуру утриматися від перегинів у класовій лінії. Можливо, найбільш відверто він висловився з цього приводу в політичному звіті ЦК РКП(б) XI з'їздові партії в березні 1922 р.: непмани потрібні, щоб знаходити ринкову змичку з селянським господарством; будувати комуністичне суспільство руками комуністів — це дитяча ідея, тому що комуністи — це крапля в народному морі; комунізм потрібно будувати некомуністичними руками¹⁵.

І все-таки XI з'їзд РКП(б) оголосив у резолюції щодо доповіді В. Леніна, що поступки капіталу скасовуються, відступ припиняється і партія перегрупує свої сили, щоб перейти у широкий наступ¹⁶. Однак наступ не склався. Націоналізована промисловість не могла конкурувати з приватною, незважаючи на підтримку державних органів. Там, де непмани знаходили можливості для успішної підприємницької діяльності, очолювані комуністами трести виглядали безпорадно. Абсолютна ринкова неграмотність мобілізованих на господарську роботу функціонерів упадала у вічі. В. Ленін з гіркотою визнав (на тому ж таки XI з'їзді): відповідальні працівники партії не можуть конкурувати з приватником, бо не знають не лише торговельної справи, а й навіть того, що її не знають¹⁷. Характеризуючи роком пізніше партійні кадри, організаційно-інструкторський відділ ЦК КП(б)У зауважував: «В партії є групи членів, які, іноді при робітничому або селянському походженні, виховувалися виключно в умовах воєнного комунізму на роботах, що не давали можливість одержати яку-небудь спеціальність, а в сучасних умовах, коли спеціалізація і кваліфікація

¹⁴ Ленін В.І. *ПЗТ*. Т. 44. С. 196.

¹⁵ Ленин В.И. XI съезд РКП(Б). Политический отчет Центрального Комитета РКП(б). 27 марта. *ПСС*. Т. 45. Изд 5-е. Москва: Издательство политической литературы, 1970. С. 80—88, 98—99.

¹⁶ *КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Т. 2. Київ, 1979. С. 302—303.

¹⁷ Ленин В.И. XI съезд РКП(Б). Политический отчет Центрального Комитета РКП(б). 27 марта. *ПСС*. Т. 45. С. 82.

є основною вимогою, що висувається до члена партії, вони мало або цілком непридатні до використання»¹⁸.

Реальний наступ на непмана розпочався після переходу до політики індустріалізації. Зростаючи з 1926 р. капіталовкладення у промисловість створили на ринку ситуацію товарного голоду. У зв'язку з економічно немотивованими заходами уряду щодо зниження цін, яким мали підпорядковуватися всі суб'єкти господарювання, почалося згортання як промислової, так і торгівельної діяльності приватного капіталу. Випускати і реалізовувати продукцію за зниженими цінами в умовах товарного голоду могли собі дозволити тільки державні підприємства, збитки яких перекладалися на бюджет.

Непманський капітал почав зазнавати й прямих атак з боку держави. У червні 1926 р. було запроваджено одноразовий податок на непманів. Через деякий час його повторили з вищими ставками. Тарифи залізничних перевезень вантажів для приватників підвищилися на 50—100% проти ставок для державних вантажів.

У 1927 р. наступ на непманів тривав з неослабною силою. Це призвело до панічної втечі приватного капіталу з усіх легальних форм підприємницької діяльності. Потім за справу взялося ДПУ, яке за допомогою специфічних методів (описаних М. Булгаковим у романі «Майстер і Маргарита») почало вилучати у підприємців валюту та коштовності.

Приватні підприємці перестали бути потрібними радянській владі зовсім не тому, що тепер вона могла й самотужки справитися з налагодженням ринкової змички між містом і селом. Сама ця змичка вже не була метою партійної верхівки. Розібравшись після тривалої боротьби у колективному керівництві, котрий з наступників В. Леніна залишиться при владі, партійний апарат почав готуватися до цілковитої зміни економічної політики.

Голод 1921—1923 рр. Величезні хліборобні регіони від південних губерній України і Північного Кавказу до Поволжя у 1921 р. були охоплені катастрофічною посухою. Природний катаклізм нашарувався на економічний колапс, спричинений політикою комуністичного штурму в попередні роки. На продуктивності сільського господарства згубно позначилася також майже безперервна війна 1914—1920 рр.

В українських регіонах, не зачеплених посухою, врожайність у 1921 р. майже не поступалася звичайній. Проте тут посяли менше, ніж у роки, що передували продрозверстці. Раніше Лівобережжя і Правобережжя не давали багато товарного хліба, а тепер їм доводилося заступити уражені посухою степові райони Півдня і навіть забезпечувати продовольством сільське населення цих районів.

Виявилось, однак, що Україна не може допомогти своїм голодуючим селянам власними ресурсами. Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях республіки. В Кремлі турбувалися про лояльних поволзьких селян, але не збиралися допомагати охопленому антирадянськими повстаннями

¹⁸ *Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. VII Всеукраинской конференции.* Харьков, 1923. С. 47.

українському Степу. Російські відомства, що поряdkували в Україні, і створена у липні 1921 р. Центральна комісія допомоги голодуючим (Допгол) при ВУЦВК на чолі з Г. Петровським спрямовували хлібні ешелони або за межі республіки, або на Донбас.

Керівник Американської адміністрації допомоги (АРА) Г. Гувер звернувся до російського керівництва з пропозицією надати допомогу голодуючим. Ця позаурядова благодійна організація діяла в Західній Європі з 1919 р., використовуючи для тих, хто потребував допомоги, нагромаджені на континенті під час війни величезні невикористані продовольчі ресурси американського експедиційного корпусу.

В. Леніну ідея допомоги з боку буржуазії не дуже подобалася, хоча він прийняв її. Щоб збалансувати класову структуру іноземної допомоги, він залучив до надання допомоги Комінтерн. Так виник Міжнародний комітет допомоги (Міжробдоп). Починаючи з серпня 1921 р. в Росії розгорнулася благодійна акція АРА, дещо пізніше — Міжробдопу і міжнародної місії Ф. Нансена. Проте в Україну іноземних благодійників не пустили.

2 серпня 1921 р. В. Ленін звернувся до українських селян з таким емоційним посланням: «Правобережна Україна в цьому році збрала чудовий урожай. Робітники і селяни голодного Поволжя, які переживають тепер лихо, небагато чим слабше, ніж жахливе лихо 1891 року, чекають допомоги від українських землеробів. Допомога потрібна швидка. Допомога потрібна велика. Хай не лишиться жодного землероба, який не поділився б своїм надлишком з поволзькими голодуючими селянами, яким нічим засіяти полів»¹⁹.

Реагуючи на заклик, політбюро ЦК КП(б)У винесло на порядок денний засідання 4 серпня питання «Про кампанію щодо боротьби з голодом». Хоча голод у південних губерніях України не поступався за своїми масштабами поволзькому, українські цекісти не наважилися назвати речі своїми іменами і прийняли резолюцію такого змісту: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губерньськими або повітовими засобами»²⁰.

Одночасно зі жнивими в Україні розгорнулася продподаткова кампанія, зокрема в голодуючому Степу. Селяни зятято опиралися, коли заготівельники відбирали в них мізерний урожай. Місцева влада змушена була задіювати для вилучення хліба армійські підрозділи. Проте масштаби застосування військ В. Леніна не влаштовували, і він запропонував на початку липня 1921 р. мобілізувати в Поволжі «молодь до армії в кількості близько 500 тис. штиків». Пропонувалося «розташувати ці ½ мільйона на Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи надто зацікавлені в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почувуючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні»²¹.

¹⁹ В.І. Ленін про Україну. Ч. 2. С. 588.

²⁰ Голод 1921—1923 років в Україні. Зб. док. і матеріалів. Київ, 1993. С. 31.

²¹ Ленін В.І. ПЗТ. Т. 44. С. 63.

Реалізувати цей підступний задум виявилось технічно неможливим через повну дезорганізацію життя в голодуючому Поволжі. Поволзькі селяни самі залишали уражені посухою місцевості і прямували пішки (залізниці були паралізовані) в інші регіони. 439 тис. біженців знайшли притулок в Україні²². Якраз ними насамперед і опікувалася створена в липні 1921 р. Центральна комісія допомоги голодуючим (Допгол) при ВУЦВК.

6 серпня В. Ленін знову, хоча в іншому варіанті, повернувся до ідеї про застосування військової сили на хлібозаготівлях. У розмові з наркомпродом УСРР М. Владимировим по прямому проводу він заявив: «Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню, з тим, щоб ці військові частини одержували посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок не буде сплачений»²³. 12 серпня ці міркування втілилися у постанові очолюваної ним Ради праці і оборони про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку. В ній ішлося про введення до волостей та сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин. Останні мали під час збирання податку «негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру»²⁴.

Цей документ не конкретизував «найрішучіших заходів», але виконавці керувалися підзаконними інструкціями, які були ефективними в регіоні, що потерпав від голоду. Ось як виглядала інструкція Вознесенського повітового особкому від 19 листопада 1921 р.: «Взяти в кожній волості від 15 до 25 чол. заложників з куркульського і середняцького населення. У випадку, коли яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання продподатку в 48 годин, не виконає, такі села оголошуватимуться ворогами радянської влади. Половина заложників має бути засуджена аж до застосування вищої міри покарання — розстрілу, після чого буде взято наступну групу. Все зерно, незалежно від продподатку, конфіскується»²⁵.

Місцева влада не розуміла причин бездіяльності партійного керівництва та інформаційної блокади і закидала Харків та Москву розпачливими телеграмами. Голова Донецького губвиконкому М. Рухимович 30 січня 1922 р. звернувся до ЦК Допгол при ВУЦВК, вказуючи: «Голод у Донбасі набрав жахливих розмірів. Голодує до 500 тис. чоловік. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуваючи реальної допомоги. Досі з центру не одержано ані зернини. Просимо Ваших негайних розпоряджень про екстрене надсилання продвантажів на адресу Донецького губкомдопголоду»²⁶.

Саме в цей час В. Ленін повідомив місцеві органи влади, що на Донбас доставлено тримісячний запас хліба, щоб підтримати кам'яновугільну промисло-

²² Кульчицький С.В. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928)*. С. 196.

²³ В.І. Ленін про Україну. Ч. 2. С. 590.

²⁴ *Голод 1921—1923 років в Україні*. Зб. док. і матеріалів. С. 32.

²⁵ Там само. С. 51.

²⁶ Там само. С. 85.

вість²⁷. Проте хлібом постачалися шахти, а не села. З сіл голодуючої Донецької губернії хліб якраз забирали. До 15 січня 1922 р. з губернії було викачано 120 тис. пуд. хліба²⁸.

У листопаді-грудні 1921 р. в південних губерніях України різко зростає смертність сільського населення. Під час обговорення звіту ЦК, з яким виступив у грудні 1921 р. на VI конференції КП(б)У Х. Раковський, М. Скрипник заявив: «Хіба це не було очевидно, що ми йдемо до голоду? ЦК затримував це питання. Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем, і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не насмілювалися казати, що у нас, в нашій благодатній Україні — голод»²⁹.

Отже, М. Скрипник звинуватив в інформаційній блокаді передусім першу особу в українській компартійно-радянській номенклатурі — Х. Раковського. Той на партконференції з ним не полемізував. Більше того, у довірчому листі до В. Леніна від 28 січня 1922 р. Х. Раковський брав на себе провину за організацію інформаційної блокади: «Я повинен констатувати, що стосовно продовольчих і посівних потреб наших голодуючих губерній ми виявили злочинну недбалість... Це відбувалося тому, що ми в першу чергу мали на увазі Радянську Росію і Донбас»³⁰.

М. Скрипник, Х. Раковський і всі інші керівні діячі голодуючої України чудово розуміли, що інформаційну блокаду організували вожді ЦК РКП(б) на чолі з В. Леніном, проте брали провину на себе. Так вимагала партійна дисципліна.

Зняти інформаційну блокаду могла лише та людина, яка її встановила, — В. Ленін. Коли селяни південних губерній України почали гинути сотнями тисяч, гуманітарну катастрофу вже не можна було приховати ані від власного народу, ані від світової громадськості. Блокада втрачала сенс, і на початку січня 1922 р. В. Ленін дозволив Х. Раковському звернутися по допомогу до міжнародних організацій. 10 січня Х. Раковський уклав з АРА угоду, аналогічну тій, яку уклала РСФФР. 16 січня політбюро ЦК КП(б)У доручило своєму агітаційно-пропагандистському відділу і ЦК Допгол вжити заходів, щоб у пресі з'явилася «якнайбільше відомостей про голод на півдні України». Центральному органу ЦК КП(б)У газеті «Коммунист» доручалося надіслати в голодуючі губернії свого кореспондента³¹.

Тільки в грудні 1922 р. на VII Всеукраїнському з'їзді рад голова Президії ВУЦВК і Центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду (вже перейменованої ЦК Допгол) Г. Петровський наважився торкнутися болючого питання про причини інформаційної блокади. Офіційним стало таке хитромудре пояснення: «На Україні внаслідок більш сприятливого врожаю попереднього року, незважаючи на однаковий з Поволжям вплив посухи на врожай 1921 р., гострий продовольчий нестаток дав себе відчувати тільки з пізньої осені. І до початку зими 1921 р.

²⁷ Ленін В.І. *ПЗТ*. С. 253.

²⁸ Кульчицький С.В. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928)*. С. 199.

²⁹ Там само. С. 200.

³⁰ *Голод 1921—1923 років в Україні*. Зб. док. і матеріалів. С. 79.

³¹ Там само. С. 69.

в степах житниці федерації стався той же жахливий кошмар, що холодить кров, в тій же жахливій і моторошній різноманітності його картин, що й на Поволжі»³².

Облудність аргументації впадає в око. 1920 рік на півдні України також був неврожайним. Виконуючи вимоги Ради праці і оборони, працівники наркомпродів РСФРР і УСРР застосовували при вилученні продподатку терористичні методи, хоча бачили, що забирають хліб у голодних селян.

У 1922 р. в Україні було засіяно на 2,7 млн десятин менше, ніж у попередньому році³³. Приріст посівних площ на Лівобережжі і Правобережжі не зміг перекрити величезного недосіву в південних губерніях. Однак республіка змушена була виділити з невеликого врожаю 1922 р. понад 10 млн пуд. зерна в експортні ресурси³⁴. Москва зобов'язала українських керівників розпочати перерваний війнами експорт хліба, щоб дістати валюту. Як експорт хліба, так і поставки в Росію призвели до того, що голод у південних губерніях протримався протягом усього 1922 р. і продовжився у першій половині 1923 р. Однак завдяки зарубіжній допомозі він уже не супроводжувався масовою смертністю.

Зарубіжна допомога тривала з березня 1922 р. по червень 1923 р. У серпні 1922 р., коли закордонні організації повністю розгорнули свою роботу, вони надавали підтримку 1,8 млн жителів неврожайних губерній проти 400 тис., забезпечуваних ЦК Наслідгол при ВУЦВК. Отже, роль закордонних організацій була вирішальною. У тогочасній пресі підносилося значення міжнародної пролетарської солідарності, натомість обсяги допомоги АРА та інших «буржуазних» організацій применшувалися. Однак безстороння статистика ставить внесок кожної закордонної організації допомоги на належне місце: за період своєї діяльності Міжробдоп надав голодуючим України 383 тис. пайків, місія Ф. Нансена — 12,2 млн, АРА — 180,9 млн пайків³⁵.

Якими жертвами для українського народу обернулася інформаційна блокада 1921 р. у поєднанні з хлібозаготівлями, здійснюваними терористичними методами? За розрахунками співробітника Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України О. Рудницького, під час голоду загинуло до 900 тис. осіб (надсмертність), а викликаний голодом дефіцит народжень становив мільйон осіб³⁶. Чи можемо ми визначити мотиви, якими керувався вождь більшовиків В. Ленін, встановлюючи інформаційну блокаду голодуючої України?

Українське село було охоплене антибільшовицьким повстанським рухом. Як стверджувалося у звіті уряду УСРР VI Всеукраїнському з'їздові рад, за 1921 рік у

³² *Год борьбы с голодом. Через делегатов VII Всеукраинского съезда Советов всем трудящимся: отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе.* Харьков, 1923. С. 13.

³³ *Стенографический отчет третьей сессии ВУЦИК VI созыва 10—16 октября 1922 года.* Бюллетень № 3—4. Харьков, 1922. С. 27.

³⁴ *Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР с 1 окт. 1922 г. по 1 окт. 1923 г.* Харьков, 1924. С. 30.

³⁵ Кульчицький С.В. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928).* С. 201.

³⁶ Гладун О.М. *Нариси з демографічної історії України ХХ століття.* Київ, 2018. С. 158, 187.

справі «замирення» села було зроблено більше, ніж за весь попередній період. Всеукраїнська ЧК подала відповідну статистику: за 10 місяців було виведено з боротьби різними засобами 444 отамани, серед них: убито в боях — 189, розстріляно — 9, заарештовано — 84, добровільно з'явилися з повинною і були амністовані — 162³⁷. Більша частина явок з повинною припала на другу половину року. В чому причина?

Радянська історіографія відповідала на це так: повстанський рух почав спадати, коли селяни відчули благотворний вплив нової економічної політики. Але ж методи хлібозаготівель зовсім не змінилися у розпачливій ситуації голодного року. Переконалише звучить пояснення, що випливає з досвіду повстанської боротьби Нестора Махна. Переслідуювані кавалерійськими і брончастинами Червоної армії, махновці зібралися 21 липня 1921 р. на нараду в с. Ісаївка Таганрозького повіту. Обговорювалося питання: в якому регіоні продовжувати боротьбу? «Батько» спробував змінити звичний, але небезпечний через насиченість ворожими військами регіон і зробив рейд по донецьких і поволзьких степах. Проте в умовах голоду, що накрив Степ, повстанська активність селянства зменшилася практично до нуля. Ніким не підтриманий, Н. Махно змушений був повернути тачанки на захід. Він перетнув спочатку Дніпро, а потім Дністер і опинився у вигнанні, в Румунії.

Голод виявився чинником, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму впоратися з «куркульським бандитизмом», конфіскуючи мізерні продовольчі запаси у селян південних губерній. Отже, в 1921 р. в Україні було вперше запроваджено масовий терор голодом як інструмент державної політики.

Індустріалізація радянської України. Коли в грудні 1925 р. XIV з'їзд ВКП(б) оголосив курс на індустріалізацію генеральною лінією партії, одразу стала проблема фінансових ресурсів для її втілення. До революції індустріалізація здійснювалася за кошти іноземного, переважно франко-бельгійського капіталу, оскільки французький уряд прагнув перетворити Росію на свою союзницю, яка могла б загрожувати Німеччині на її східних кордонах. Однак радянський уряд відмовою визнавати дореволюційні борги позбавив себе можливості дістати іноземну допомогу в індустріалізації країни шляхом позик та інвестицій. Допомога могла бути одержана тільки у формі вексельного кредиту, який мав бути погашений у лічені місяці.

Орієнтація на внутрішні ресурси не віщувала нічого доброго громадянам, які за роки непу досягли відносно стабільного матеріального становища. Партійне керівництво не приховувало, що радянському народу доведеться відчувати «тимчасові труднощі» на шляху до комунізму. Через усі «передавальні паси» воно зверталося до робітничого класу із закликом виявити свідоме ставлення до завдань, які стояли перед країною.

³⁷ Див.: Маймескулов М. и др. *Всеукраинская чрезвычайная комиссия. 1918—1922*. Харьков, 1990. С. 282.

У липні 1929 р. робітнику Пролетарського заводу в Ленінграді П. Слободчикову було доручено виступити з пропозицією провести в один з неробочих днів всесоюзний суботник — День індустріалізації. Підтримуючи почин, працівники київських заводів «Більшовик», «Ленінська кузня» і міських залізничних майстерень запропонували збудувати у Києві великий машинобудівний завод на зароблені робітниками кошти, а для цього щороку до кінця першої п'ятирічки відпрацьовувати один вихідний день³⁸.

Радянський уряд значно більшою мірою, ніж будь-який інший, міг скористатися паперово-грошовою емісією для фінансування модернізаційних програм. Тим більше, що керівники партії були переконані: якщо не в першій п'ятирічці, то в другій від товарно-грошових відносин доведеться відмовлятися на користь централізованого продуктообміну. Деякі з них, пам'ятаючи жахливу ситуацію в економіці до грошової реформи 1922—1924 рр., закликали до обережності. «Хіба не ясно, що нагромадження за ковзної валюти є сізифів труд, — застерігав у травні 1926 р. Ф. Дзержинський, — бо таке нагромадження в грошах наступного дня буде цілком анульоване, тому що станеться знецінення самих грошей»³⁹.

Тим не менше, саме з 1926 р. політбюро ЦК ВКП(б) стало на шлях заходів, які забезпечували йому свободу в управлінні грошовою масою. У 1927 р. на кожний рубль грошової маси, яка перебувала в обігу, припадало товарів на 9 руб. 53 коп., а в 1930 р. — на 4 руб. 53 коп. Тільки шоста частина випущених в обіг грошей була пов'язана з обслуговуванням реального товарообігу⁴⁰.

Держава розгортала капітальне будівництво у промисловості в більшому обсязі, ніж це дозволяли ресурси в її розпорядженні. Виплачувана робітникам заробітна плата «отоварювалася» переважно на продовольчому ринку. У селян почала нагромаджуватися рубльова маса, яку вони не могли перевести в товарну форму. Вона тиснула на ринок, підриваючи стабільність валюти. Держава сприймала тиск як «куркульську загрозу» і збільшувала оподаткування селянського сектора, щоб вилучити з обігу інфляційні рублі і стабілізувати ціни.

Щоб захистити міського споживача від зростаючих цін вільного ринку, з ініціативи самих робітників було запроваджено «класову систему постачання» у вигляді нормованого розподілу продуктів за твердими цінами. Спочатку — в Одесі, Маріуполі і Херсоні. У другій половині 1928 р. продовольчі картки з'явилися в інших містах України і в Ленінграді, а в 1929 р. — в усій країні. Однак державне нормоване постачання задовольняло лише мінімальний рівень потреб робітників і службовців у продовольчих і промислових товарах. Купівельна спроможність рубля, який обертався у приватному секторі і не мав виходу в сектор усуспільнений, знизилася до 25 дореволюційних копійок восени 1929 р. і 8 ко-

³⁸ Кульчицький С.В. *Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації*. Київ, 1975. С. 126.

³⁹ Дзержинський Ф.Э. *Избранные произведения*. Т. 2. Москва, 1967. С. 327.

⁴⁰ Кульчицький С.В. *Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926—1937)*. Киев, 1979. С. 132.

пійок на початку 1931 р.⁴¹ Інфляція, локалізована в межах приватного сектору, невпинно знищувала паперово-грошові нагромадження селянства.

Від січня 1931 р. в країні почала діяти єдина централізована система карткового постачання робітників і службовців. Одночасно було заборонено торгівлю хлібом на приватних ринках. В умовах уже відсутнього голоду уряд розгорнув мережу торговельних пунктів фірми «Торгівля з іноземцями» навіть у райцентрах і дозволив їй продавати продовольство всім охочим в обмін на побутове золото і золоті монети царського карбування, які з 1914 р. вийшли з обігу. Країна видобула в 1932 р. 36,8 т золота, а Торгсін дав 20,8 т золота у вигляді лому й монет. В 1933 р. видобуток золота зріс до 50,5 млн т, а Торгсін викачав з голодуючого, переважно сільського населення 45 млн т⁴².

Значну роль у мобілізації внутрішніх ресурсів на потреби індустріалізації відіграв державний кредит. Під тиском громадської думки, скеровуваної партійними осередками, робітники і службовці змушені були щорічно давати в борг державі досить вагомі суми: в УСРР держава одержала від них за 1927—1932 рр. 1 453,5 млн руб.⁴³

Бюджетні доходи все більше прив'язувалися до народного споживання. Будучи монополістом в економічному житті, держава могла встановлювати будь-які ціни на кінцеву продукцію. Прибуток від економічної діяльності не був для неї пріоритетом: через різноманітні чинники, які часто не залежали від тих, хто встановлював правила гри в економічному житті, прибуток міг обернутися збитком. Тому головно увагу в Кремлі приділяли формуванню маси податку з обороту, який виникав унаслідок відхилення цін на продукцію народного споживання від її вартості.

Перед робітниками держава-комуна виступала не лише як підприємець, який виплачував їм заробітну плату. Вона втягувала їх у партію і профспілки, брала на себе турботу про захист заробітної плати від інфляції, залучала через робітфаки і вищі навчальні заклади до управління виробництвом. Проникаючи в усі пори суспільного організму своїми вертикалізованими органами і установами, держава здобула можливість маніпулювати волею людей, організовуючи «робітничі почини», «ударні рухи», «соціалістичні змагання».

Поштовхом до розгортання масового виробничого змагання стала публікація газетою «Правда» 20 січня 1929 р. статті В. Леніна «Як організувати змагання?». У відповідь у країні розпочався рух ударних бригад, окремі підприємства почали укладати договори про соціалістичне змагання. Ініціаторами першого в Україні договору (31 січня 1929 р.) стали шахтарі Центральної і Північної шахт тресту «Артемвугілля».

XVI партконференція затвердила завдання першого п'ятирічного плану і прийняла 29 квітня 1929 р. звернення «До всіх робітників і трудящих селян Радян-

⁴¹ Кульчицкий С.В. *Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926—1937)*. Киев, 1979. С. 135.

⁴² Осокина Е. *Золото для индустриализации: Торгсін*. Москва, 2009. С. 71.

⁴³ Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І. *Досвід позикової роботи в УРСР*. Київ, 1940. С. 5.

ського Союзу» про розгортання руху за виконання п'ятирічки. У травні з'явилася постанова ЦК ВКП(б) «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів», де зауважувалося, що це не епізодична кампанія, а постійний метод роботи, який треба пов'язувати з виконанням завдань зі зниження собівартості, підвищення продуктивності праці та поліпшення трудової дисципліни. Організація змагання покладалася на профспілки, а загальне керівництво ним — на партійні комітети⁴⁴.

У липні 1929 р. делегація Луганського паровозобудівного заводу, яка приїхала в Москву для обміну досвідом виробничого змагання, домовилася з московськими робітниками про змагання за дострокове виконання п'ятирічки. Так народилося гасло «П'ятирічку — за чотири роки!».

Якісні показники промисловості істотно погіршувалися внаслідок великої плінності кадрів. Нове поповнення робітничого класу складалося здебільшого з селян, які не звикли до праці на великому виробництві. Через важкі житлові та культурно-побутові умови вони часто кидали підприємства, шукаючи кращого місця. Під час ленінського штурму більшовицьке керівництво вдавалося до мілітаризації праці, оголошуючи тих, хто залишав робоче місце, трудовими дезертирами. Готуючи новий штурм, сталінська команда діяла іншими методами. Формально вона визнала право робітників і фахівців працювати, де й коли вони бажали. Було вирішено, що в нових обставинах до боротьби з плінністю кадрів слід залучити робітничу громадськість, мобілізовану на цю справу партійними осередками і фабзавкомками.

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) «Про реорганізацію управління промисловістю» від 5 грудня 1929 р., підприємство оголошувалося основною ланкою управління і зобов'язувалося вести самостійний баланс. Переведення заводів і фабрик на господарський розрахунок зумовлювало перебудову роботи управлінського апарату підприємств, зміни в організації виробництва і праці. Госпрозрахунковою могла стати навіть виробнича бригада, якщо вона мала можливість впливати на зниження собівартості продукції.

У справі зниження собівартості не можна було обійтися без участі робітничих колективів у розробленні виробничих планів. У липні 1930 р. колектив Ленінградського машинобудівного заводу ім. К. Маркса першим склав зустрічний промфінплан, більш досконалий, ніж розроблений трестом і заводоуправлінням. Працівники Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча удосконалили цей «почин», аналізуючи й поліпшуючи не лише річні або квартальні плани, доведені до цеху, а й виробничу програму декади, п'ятиденки і, нарешті, кожного дня, доведену до зміни.

Досить швидко виникла диспропорція між використовуваною на виробництві новітньою технікою і наявністю технічно освічених кадрів. Кадри доводилося готувати не в училищах, а без відриву від виробництва. Такий метод давав вигравш у часі, але при цьому страждала якість. У серпні 1931 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про технічну пропаганду та її організацію», в якій вима-

⁴⁴ *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам*. Т. 2. Москва, 1967. С. 54.

галося використовувати стаціонарні й тимчасові форми навчання, щоб зробити техпропаганду масовою. Ця постанова з'явилася на розвиток опублікованого газетою «Комсомолец України» відкритого листа, з яким доручалося виступити робітникам механічного цеху харківського заводу «Світло шахтаря». В листі пропонувалося встановити для кожного робітника певний мінімум технічних знань і зробити справу ліквідації технічної неписьменності загальнодержавним обов'язком.

У червні 1932 р., коли ситуація остаточно дозріла, Рада праці і оборони прийняла постанову про обов'язкове технічне навчання робітників, які обслуговували складні агрегати, верстати і механізми. Для робітників провідних професій встановили технічний мінімум знань, без опанування якого вони не допускалися до роботи. У маси було кинуте гасло «Дати право управляти верстатами тільки тим, хто складе громадсько-технічний екзамен!». Уперше такий екзамен було проведено з допомогою виїздної редакції газети «Комсомольская правда» на Уралмашзаводі в березні 1933 р.⁴⁵

У кризовому 1932 р. перед Радянським Союзом постала проблема скорочення індустриального імпорту. За допомогою своїх «передавальних пасів» партійне керівництво організувало «рух» за здобуття техніко-економічної незалежності країни. В 17-тисячному колективі Харківського електротехнічного заводу виникли десятки бригад ДИП (аббревіатура від гасла «наздогнати і перегнати» — рос. «догнать и перегнать»), завданням яких було створення машин і обладнання власної конструкції. Слідом за ХЕМЗом до руху за економію валюти долучалися інші великі харківські підприємства — паравозобудівний завод, «Серп і молот», «Світло шахтаря».

У виключенні з імпорту машин для вугледобувної і гірничодобувної промисловості велику роль відіграли робітничі колективи Горлівського заводу ім. С. Кірова, Дружківського машинобудівного заводу, заводу «Світло шахтаря».

У плануванні, фінансуванні і постачанні радянська промисловість поділялася на дві групи: групу «А» (виробництво засобів виробництва) і групу «Б» (виробництво предметів споживання). Група «А» одержувала основний обсяг фінансових ресурсів, а галузі групи «Б» фінансувалися за залишковим принципом.

До групи «А» входили підприємства важкої промисловості, а група «Б» складалася з галузей легкої та харчової промисловості. Цей поділ був досить умовний, тому що важка промисловість давала певну частку продукції народного споживання (наприклад, паливо та електроенергію для комунальних потреб), а легка і харчова — сировину та напівфабрикати для використання підприємствами групи «А». Під пильним наглядом мобілізаційних осередків на підприємствах і відповідних органів в управлінських структурах промисловість групи «А» виробляла мінімум товарів народного споживання, а у промисловості групи «Б» вагома частка обмежених потужностей використовувалася для задоволення по-

⁴⁵ Эскин М. *Основные пути развития социалистических форм труда*. Ленинград, 1936. С. 231.

треб підприємств групи «А». У ринкових умовах такий господарський механізм не зміг би проіснувати жодного дня, але в СРСР не існувало вільного ринку.

Продиктовані Й. Сталіним темпи зростання промисловості були величезні — 37,7% на рік (у середньому за три роки, починаючи з другого року першої п'ятирічки). Такі темпи залишалися на папері, хоча промисловість безперервно одержувала потрібне фінансування. Навіть офіційні статистичні дані показують, що середньорічний темп промислового зростання за роки першої п'ятирічки (крім першого) становив лише 15,7%, тобто менше передбачуваного директивами XV з'їзду ВКП(б). Валова продукція великої промисловості України (в незмінних цінах 1926/27 господарського року) зросла з 2 870 млн руб. у 1927/28 р. до 6 925 млн у 1932 р., тобто в 2,4 раза. По групі «А» вона зросла з 1 445 млн до 4 044 млн руб., тобто в 2,8 раза, по групі «Б» — з 1 412 млн до 2 881 млн руб., тобто вдвічі⁴⁶.

Стрімкий розвиток радянської індустрії в роки першої п'ятирічки пояснювався готовністю більшовицького керівництва приректи населення країни на «тимчасові труднощі» й зосередити максимум ресурсів на здійсненні своєї «генеральної лінії». Середньорічні темпи приросту промислової продукції (по країні в цілому — 19,2% за 1928—1932 рр. і 19,4% — по Україні) були найвищими в світі. У дореволюційній Росії найвищий темп зростання промисловості дорівнював 9,2% за 1895—1900 рр. У промисловості США він досягав 8,5% за 1880—1885 рр., а Японії — 8,6% за 1907—1913 рр.⁴⁷

Будівельна програма першої п'ятирічки забезпечувалася величезними капіталовкладеннями. Сукупні капіталовкладення в основні промислово-виробничі фонди УСРР в 1921—1928 рр. становили 760,9 млн руб. (у цінах поточних років), в 1931 р. вони зросли до 1 053,4 млн, а в 1932 р. — до 1 477,6 млн руб. Переважну частину капіталовкладень (до 9/10) поглинули галузі важкої промисловості, представлені в групі «А»⁴⁸.

Ресурси, виділені для розвитку електроенергетики, дали змогу розгорнути будівництво районних електростанцій (ДРЕС — державна районна електрична станція) і заводських електростанцій районного значення. Особливо високі темпи енергетичного будівництва спостерігалися на Донбасі.

Перша черга Штерівської ДРЕС потужністю 20 тис. кВт стала до ладу в жовтні 1926 р. У 1931 р. вона досягла потужності в 157 тис. кВт і стала однією з найбільших у країні. У першій п'ятирічці було побудовано також Зуївську ДРЕС потужністю в 150 тис. кВт. Вона була однією з найдосконаліших у світі за технічним рівнем. В Україні з'явилися також інші великі теплоелектростанції — Криворізь-

⁴⁶ *Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні*. Київ, 1969. С. 148.

⁴⁷ *Основные закономерности построения социалистической экономики*. Москва, 1967. С. 248.

⁴⁸ Кульчицький С.В. *Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації*. Київ, 1975. С. 142.

ка (1929 р.), Північнодонецька (1930 р.), Дніпродзержинська (1932 р.). У жовтні 1932 р. подачу стуму розпочали перші п'ять агрегатів Дніпровської ГЕС.

Переважна більшість капіталовкладень у машинобудування була спрямована на реконструкцію і розширення вже наявних підприємств. Разом з тим в Україні було побудовано чимало нових великих заводів.

У червні 1930 р., коли запрацював конвеєр комбайнового цеху на запорізькому заводі «Комунар», було покладено початок радянському комбайнобудуванню як галузі промисловості. Останній рік першої п'ятирічки, коли в СРСР було випущено 10 тис. комбайнів (зокрема на «Комунарі» — 5 953), ознаменувався зняттям комбайнів з імпорту⁴⁹.

Виникнення тракторобудування як галузі промисловості й ліквідація на цій основі імпоротної залежності по тракторах були пов'язані зі спорудженням трьох заводів потокового виробництва в Сталінограді, Харкові і Челябінську. Харківський тракторний завод було запущено в рекордно короткі строки: через 15 місяців з дня закладення основних цехів. За першу п'ятирічку на його спорудження і розширення було спрямовано 99,7 млн руб. У 1932 р. харківські тракторобудівники виготовили понад 16 тис. тракторів⁵⁰.

Реконструкція Луганського паровозобудівного заводу перетворилася, по суті, на нове будівництво. Споруджений завод зрівнявся за продуктивністю з найбільшим у світі заводом компанії «American Locomotive». Він відіграв найбільш істотну роль у технічній реконструкції радянського залізничного транспорту.

У реконструкцію харківського заводу «Серп і молот» в роки першої п'ятирічки було вкладено 16,2 млн руб. Завод спеціалізувався на виробництві складних молотарок у кількості, що забезпечувала потреби сільського господарства всієї країни. Харківський електромеханічний завод за першу п'ятирічку освоїв у капітальному будівництві 18,3 млн руб. І перетворився на одне з найбільших у радянській електротехнічній промисловості підприємств, яке відіграло значну роль у подоланні індустриально-технічної залежності СРСР від провідних світових держав⁵¹.

Перше місце за обсягом капіталовкладень посідала металургійна промисловість. Поряд з реконструкцією та розширенням наявних підприємств в Україні споруджувалися три металургійні гіганти — «Азовсталь», «Запоріжсталь» і «Криворіжсталь». План першої п'ятирічки передбачав побудову двох нових заводів у Запоріжжі і Кривому Розі потужністю по 650 тис. т чавуну (з відповідною кількістю дальших продуктів переділу). Однак гострий дефіцит металу змусив планові органи істотно переглянути металургійну програму в Україні. Потужність «Криворіжсталі» було збільшено до 1,7 млн т чавуну, а «Запоріжсталі» —

⁴⁹ Мишустин Д.Д. *Внешняя торговля и индустриализация СССР*. Москва, 1938. С. 168.

⁵⁰ *За индустриализацию*. 1933. 4 ноября.

⁵¹ *Народне господарство Харківської області. Статистичний збірник показників*. Харків, 1933. С. 131.

до 2 млн т. Водночас союзний уряд вирішив побудувати першу чергу великого металургійного комбінату в Маріуполі потужністю 2,2 млн т чавуну⁵².

Завод інструментальних сталей, який спочатку перебував у складі металургійного комбінату «Запоріжсталь», а пізніше виділився в окреме підприємство «Дніпроспецсталь», став до ладу в жовтні 1932 р. З його побудовою в Україні виникла електрометалургія як окрема галузь металургійної промисловості.

Сотні мільйонів рублів було вкладено в розвиток кам'яновугільної промисловості Донбасу. Десятки дрібних малоперспективних шахт закрилися, інші були реконструйовані. За першу п'ятирічку стали до ладу 53 нові шахти.

Переважну частку капіталовкладень, призначених для розвитку виробництва споживчих товарів, в Україні було використано у харчовій промисловості. В республіці виникли нові галузі цієї індустрії: молочна, маслоробна, комбікормова, маргаринова, овочесушильна, хлібопекарська та ін. Істотно розширилися потужності м'ясної промисловості завдяки побудові нових потужних м'ясокомбінатів — Кременчуцького (1927), Мелітопольського (1929), Полтавського (1929), Вінницького (1930), Київського (1930)⁵³. У 1932 р. став до ладу Херсонський консервний комбінат проектною потужністю в 128 млн умовних банок консервів на рік, що набагато перевищувало потужності всієї консервної промисловості дореволюційної Росії⁵⁴.

У найбільш розвиненій галузі харчової промисловості України — цукровій — план першої п'ятирічки передбачав побудову 11 нових підприємств. Виявилося, однак, що сільське господарство не зможе забезпечити сировиною такий приріст потужностей. В окремі роки через неврожай цукрових буряків та ускладнення, пов'язані з колективізацією сільського господарства, не працювали навіть наявні підприємства. Тому програма будівництва нових підприємств істотно скоротилася. У першій п'ятирічці було побудовано тільки Веселоподолянський (1929) і Лохвицький (1929) цукрові заводи⁵⁵.

Техніка і технології великої машинної індустрії впроваджувалися в численні галузі легкої промисловості України. У Києві, Дніпропетровську і Харкові було побудовано великі взуттєві фабрики з конвеєрним виробництвом. Конвеєризація скоротила виробничий цикл з 10 днів до 10 годин і збільшила середньоденне виробництво до 8—13 тис. пар взуття, тобто до рівня найбільших європейських фабрик. Заново було створено трикотажну промисловість на базі потужностей трьох великих фабрик — в Одесі, Харкові і Києві. Новими великими підприємствами поповнилася текстильна промисловість⁵⁶.

⁵² Болтенгаген Л.К. *Перспективи розвитку української чорної металургії во второй пятилетке*. Харків, 1933. С. 7.

⁵³ *Главмясо. Статистико-экономический справочник*. Москва, 1936.

⁵⁴ Гак Д.В. *Харчова промисловість України*. Київ, 1960. С. 58.

⁵⁵ *Народне господарство Радянської України*. Київ, 1943. С. 27.

⁵⁶ Яковлев Т., Герц В. *Упор на якість продукції*. Харків, 1933. С. 9.

Загальні підсумки першої п'ятирічки були надзвичайно вагомими, якщо оцінювати їх за кількістю реконструйованих і новозбудованих підприємств в усіх галузях промисловості. Однак нововведені потужності освоювалися надто повільно. Вкрай низькою залишалася продуктивність праці робітників, значна частина яких була представлена селянами, які намагалися уникнути колгоспного рабства втечею в міста і на новобудови. За даними профспілкового перепису 1932—1933 рр. питома вага кадрових робітників у складі українського робітничого класу становила 49,9 %, а частка новоприбулих — 50,1 %⁵⁷.

Відчутні перекоси в політиці капіталовкладень на користь галузей групи «А» зробили проголошені пропагандистами «тимчасові труднощі» на шляху до «світлого майбутнього» просто-таки нестерпними для міського населення. Керівники країни раділи успіхам у спорудженні новобудов важкої промисловості, не розуміючи того, що ігнорування назрілих проблем у галузях групи «Б» дошкульно б'є по оголошеній ними «генеральній лінії» на індустріалізацію. Адже тільки через кінцеву продукцію у вигляді товарів народного споживання створювалася основна фінансова база для індустріалізації країни у вигляді податку з обороту.

Категорії городян, які не охоплювалися централізованим продовольчим постачанням, опинилися у першій п'ятирічці на грані голодної смерті. Немало таких «лишенцев» (офіційно прийнятий термін, яким позначалися особи, позбавлені виборчих прав) загинули від голоду у кризових 1932—1933 рр.

Завершення сталінської «революції згори». Класики марксизму визначали суть комунізму через заперечення: суспільство, позбавлене приватної власності на засоби виробництва, товарно-грошових відносин і вільного ринку. Комунізм в обох його фазах (з розподілом за працею і за потребами) вони пов'язували з появою загальнонародної власності на засоби виробництва, перетворенням товарів на продукти, що розподілялися без допомоги ринку, і «відмиранням» держави.

Прикриваючись фразеологією «Маніфесту Комуністичної партії» (1848) і використовуючи висунуту К. Марксом ідею «диктатури пролетаріату» (1852), В. Ленін у 1918—1920 рр. розпочав, а Й. Сталін у 1929—1932 рр. завершив експропріацію суспільства державою, держави — партією, а партії — її вождями. Загальнонародна власність на засоби виробництва виявилася лише пропагандистським симулякром, а державна власність, не втрачаючи ознак приватності, опинилася в руках вождів, які тим самим доповнили свою політичну диктатуру над суспільством диктатурою економічною.

Користуючись марксистською фразеологією, вожді назвали створений ними у міжвоєнний період суспільно-економічний лад першою фазою комунізму з розподілом матеріальних благ за працею, тобто соціалізмом. Якщо головною ознакою комунізму в обох його фазах вважалася відсутність приватної власності на засоби виробництва, то нічого комуністичного радянський лад у собі не мав. Не

⁵⁷ Профсоюзная перепись 1932—1933 гг. Вып. 1. Москва, 1934. С. 76—77.

варто, однак, відкидати таке визначення чи шукати йому заміну, оскільки воно вже міцно закріпилося у практиці і є загальноживаним.

Внаслідок трьох послідовно здійснюваних експропріацій радянське суспільство виявилось пролетаризованим, а держава-комуна не «заснула», а стала всемогутньою. Ховаючись за філософським поняттям діалектики, яка в цьому разі поєднувала непоєднуване, Й. Сталін не заперечив запевнень класиків марксизму про відмирання держави, але в лютому 1929 р. визнав за можливе заявити таке: «Відмиранню держави в нашій країні передує період вищого розвитку державної влади (диктатури пролетаріату), яка є найпотужнішою і наймогутнішою владою з усіх державних влад, що існували досі»⁵⁸. Він мав рацію...

Під час будівництва комуносоціалізму методами терору і пропаганди радянські вожді максимально широко використали цілком здійсненну ідею революційного марксизму про «експропріацію експропріаторів». Проте одночасно вони пішли за класиками марксизму, намагаючись знищити товарно-грошові відносини, що було очевидною утопією. Зіткнувшись з економічною катастрофою, В. Ленін назвав, як ми вже бачили, «дурістю і самогубством» заборону товарного обміну при існуванні мільйонів дрібних виробників.

Здійснюючи власний штурм, Й. Сталін також сподівався викоренити, хоча і в завуальованій формі, товарний обмін шляхом примусового об'єднання дрібних виробників міста і села. Спираючись на націоналізовані під час ленінського штурму «командні висоти» і на пролетаризовані верстви села, він ліквідував приватну власність селянства на засоби виробництва (за винятком присадибного господарства колгоспників) й тим самим урівняв його за статусом з економічно залежним від держави робітничим класом. Колективізація індивідуальних господарств позбавляла селянство економічної самостійності і ставила сільськогосподарське виробництво під прямий контроль держави. Такий контроль, своєю чергою, давав державі можливість використовувати ресурси ще сільськогосподарської в основному країни в інтересах прискореної модернізації «командних висот». Підбиваючи підсумки повторного комуністичного штурму, Й. Сталін цілком справедливо охарактеризував суцільну колективізацію як революційну дію. «Своєрідність цієї революції, — підкреслював він, — полягала в тому, що вона була проведена згори, з ініціативи державної влади»⁵⁹.

Економічна криза, яка спалахнула внаслідок сталінського штурму, мала подвійну природу. По-перше, вона була наслідком форсованих процесів модернізації економіки: не лише її «командних висот», де запроваджувалася сучасна техніка у провідних галузях промисловості і транспорту, а й сільського господарства, де створювалася мережа державних машинно-тракторних станцій. Освоєння цієї техніки гальмувалося дефіцитом кадрів, здатних працювати на ній. По-друге, щоб знайти кошти для форсованої модернізації, керівництво країни

⁵⁸ ЦК РКП(б)—ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1: 1918—1933 гг. Москва, 2005. С. 614.

⁵⁹ История ВКП(б). Краткий курс. Москва, 1938. С. 291.

істотно збільшило частку нагромадження в національному доході й відповідно скоротило частку споживання. В особливо тяжкому становищі опинилися селяни, у яких, всупереч усім запевненням, держава протягом трьох років методами продрозверстки забирала майже все, що вони виробляли. Внаслідок фактичного відродження ленінської продрозверстки селяни втратили мотивацію до праці, що катастрофічно зменшило обсяги сільськогосподарської продукції в розпорядженні держави. У 1932 р. продовольча криза переросла в голод, який змусив сталінську команду відмовитися від задуму взяти в свої руки все виробництво і розподіл матеріальних благ у країні.

На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Й. Сталін оголосив про припинення політики «підхльостування» (його вираз) у промисловості та в сільському господарстві, яка завела країну в глухий кут. Він заявив, що слід відмовитися від курсу на прискорені темпи, оскільки головні завдання вже, мовляв, виконано. Поворот в економічній політиці на селі ознаменувався заміною розверстки продовольчим податком і дозволом колгоспам та одноосібникам реалізувати за цінами вільного ринку продукцію, вироблену понад твердо зафіксовану норму державних поставок.

Перехід від контрактаційної системи з безрозмірним заготівельним планом до обов'язкової, на засадах натурального податку, поставки певної кількості м'яса і молока було здійснено раніше (23 квітня і 10 грудня 1932 р.). Але у відносинах міста і села м'ясо-молочна продукція відіграла другорядну роль. Згадавши на пленумі ЦК і ЦКК про постанови щодо м'яса і молока, В. Молотов зауважив, що на заготівлі у формі податку доведеться переходити й по хлібу. Незабаром, 19 січня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами».

Чи могли відносини між «командними висотами» економіки та сільським господарством радикально змінитися після прийняття однієї партійно-урядової постанови? Могли, і такий прецедент є: рішення X з'їзду РКП(б) про перехід від продрозверстки до продподатку, що започаткував нову економічну політику. Постановою ж від 19 січня 1933 р. держава погоджувалася, що вироблена в колгоспах продукція належить колгоспам. Визнавалося, що державі повинна надходити лише частка цієї продукції у вигляді податку, про розмір якого колгоспники мали знати ще до початку сільськогосподарського року. Податковий характер зернопоставок означав, що вирощене понад обсяг цих зобов'язань зерно колгоспники можуть використовувати на власний розсуд. Те, що їм задалегідь було відомо, скільки зерна потрібно відвантажити державі як обов'язкову поставку і як плату за послуги МТС наприкінці року, створювало зацікавленість у результатах колективного господарювання. Тепер усі втрати під час вирощування, збирання, обмолоту і транспортування врожаю лягали на ту його частку, яка залишалася в колгоспі.

Від січня 1933 р. і до 1991 р. радянська система господарювання, як би її не називали — соціалістичною або комуністичною, не зазнала принципових змін.

Вона програвала за ефективністю країнам ринкової економіки. В міру того, як відбувалася урбанізація країни, колгоспи і радгоспи все менше й менше задовольняли внаслідок низької продуктивності праці потреби міського населення. Уже в роки хрущовської «відлиги» їх доводилося забезпечувати, закупаючи продовольство на зовнішніх ринках. Однак колосальні природні багатства (енергоносії, руди цінних металів, золото, алмази тощо), помножені на винятково високий мобілізаційний потенціал директивної економіки, дозволяли Радянському Союзу впродовж десятиліть змагатися на рівних з іншими великими державами.

Телеграма Й. Сталіна, яка започаткувала вилучення в українському селі всіх запасів продовольства, і партійно-урядова постанова про заміну продрозверстки продподатком датовані одним місяцем — січнем 1933 р. Чому генеральний секретар ЦК ВКП(б) не обмежився постановою, яка мала б однаково позитивний ефект в усіх регіонах? Чому він завдав по всій Україні той «сокрушительный удар», який уже здійснював раніше, у попередні місяці, в селах, занесених на «чорну дошку»?

Відмова від продрозверстки була стратегічним рішенням, яке припинило комуністичний штурм внаслідок усвідомлення вождями ВКП(б) неможливості продовження економічної політики, яку В. Ленін охарактеризував як «дурість і самогубство». Заміну опосередкованого грошима товарообороту здійснюваним державою продуктообміном Й. Сталін без зайвого шуму переніс на другу, тобто цілком гіпотетичну, фазу комунізму. «Сокрушительный удар» був тактичним рішенням, спрямованим на недопущення переростання «гострих настроїв» у середовищі українського селянства у відкриту боротьбу з радянською владою. Превентивний удар по українському селу, супроводжуваний масштабним нищенням української інтелігенції, мав утримати Й. Сталіна на вершині влади.

Навесні 1933 р. в СРСР було організовано до 400 міжрайонних державних комісій для визначення врожайності, розмірів посівних площ і валового збору зернових. Вони підпорядковувалися Центральній комісії при РНК СРСР та її уповноваженим у республіках, краях і областях. Створивши незалежну від місцевої влади контрольно-інспекційну систему, Й. Сталін міг розраховувати на з'ясування справжньої картини врожайності.

Державні комісії з визначення врожайності розраховували не коморну, а біологічну (на пні) врожайність. Саме від неї й нараховували обсяги обов'язкових поставок. Отже, колгоспники мали сумлінно попрацювати, щоб звести до мінімуму втрати врожаю від поля до комори, адже від цього безпосередньо залежав їхній добробут.

Однак жнива 1933 р. супроводжувалися величезними втратами врожаю. Причиною їх тепер було не небажання колгоспників добросовісно працювати, а фізичне виснаження. У багатьох районах, які особливо постраждали від Голодомору, відчувався катастрофічний брак робочих рук. Його долали створенням мобільних бригад з колгоспників районів, які менше постраждали, відмовою від чергового набору в територіальні частини Червоної армії, відрадженням (фак-

тично мобілізацією ⁶⁰) на жнива міських жителів, особливо робітників великих підприємств, червоноармійців і студентської молоді.

Виникнення певної зацікавленості колгоспників у підвищенні врожайності та зменшенні втрат урожаю від поля до комори, а також більш широке використання машинної техніки створювали можливості для застосування агротехнічних заходів на великих площах. Якщо в 1932 р. зернові культури в Україні зовсім не пропалювалися, то в 1933 р. вони оброблялися на площі 5,8 млн га, у 1934 р. — 11,8 млн га. Посіви озимини на парах у 1932 р. практично не застосовувалися, а в 1933 р. вже становили 17,4% озимого клину. Ярові посіви забезпечувалися зяблевою оранкою на 19% в 1933 р. і на 85% — у 1937 р. ⁶¹.

Зростання технічної оснащеності МТС і охоплення ними все більшої кількості колгоспів, упорядкування фінансів колгоспів, у тому числі завдяки списанню заборгованості, — все це дозволило селянам уперше після 1929 р. відчути, що громадське господарство забезпечує їм мінімально необхідний життєвий рівень. Разом з тим умови індивідуального господарювання ніскільки не поліпшилися. У держави з'явилася можливість зігнати всіх селян у колгоспи не силовими, а економічними засобами. Продподаток з одноосібного господарства був істотно вищим, ніж з колгоспного. Ті, хто записувався в артілі до першого строку оплати податку, обкладалися за нормами колгоспників.

У середині 1935 р. рівень колективізації в Україні дійшов до 91,3% за господарствами і до 98% — за посівною площею. На середину 1937 р. в республіці функціонувало 27 347 колгоспів, які об'єднували 3 756,8 тис. селянських дворів (96,1%). На цей час залишалось 153,8 тис. одноосібних дворів, причому в їх розпорядженні перебувало лише 0,3% селянських посівів ⁶².

В лютому 1935 р. в Москві відбувся II Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників, який схвалив новий Примірний статут сільськогосподарської артілі. Статут істотно обмежив (до чверті або половини гектара, залежно від місцевих умов) розміри присадибних ділянок. Мотиви обмеження відверто обґрунтовувалися у виступі голови колгоспу ім. В. Куйбишева Путивльського району на Чернігівщині С. Орехова: «Ясно, товарищі, що розмір садиби треба скоротити, її треба зробити такою, щоб не перешкождала колгоспникові ходити на роботу» ⁶³.

Результати господарювання залежали не стільки від ініціативи, сумлінності й ретельності працівників сільського господарства, скільки від того, як усі ланки компартійної, радянської і чекістської вертикалей влади контролювали трудовий процес у колгоспах. Найпильнішу увагу звертали на те, щоб нижча, колгоспна ланка командної вертикалі діяла відповідно до законів, інструкцій та нормативів,

⁶⁰ Не становили винятку і службовці силових відомств. Зокрема, міліціонери відпрацювали в полі близько 177 тис. трудоднів. Див.: Єфіменко Г.Г. *Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932—1938)*. Київ, 2001. С. 286.

⁶¹ Кульчицький С.В. *Ціна «великого перелому»*. Київ, 1991. С. 396.

⁶² *История Украинской ССР*. Т. 7. Киев, 1984. С. 407.

⁶³ Вылцан М.А. *Завершающий этап создания колхозного строя. 1935—1937*. Москва, 1978. С. 28.

хоча останні нерідко суперечили матеріальним інтересам селян. Держава-комуна покладалася не на ініціативу виробника, мотивовану матеріальною зацікавленістю, а на слухняність і беззаперечне виконання директив.

Наприклад, 25 лютого 1936 р. РНК УСРР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову «Про хід ремонту тракторного і кінного сільськогосподарського реманенту в МТС і колгоспах Донецької області» (щоб врахувати місцеву специфіку, такі постанови часто приймали по окремих областях). У ній вимагалось: «У п'ятиденний строк встановити кількість кінних сіялок та кінних плугів, які підлягають ремонту (в колгоспах). Організувати масову перевірку якості ремонту й зберігання відремонтованого реманенту в МТС і колгоспах. Забезпечити, щоб весь сільськогосподарський реманент був прочищений, змащений і зберігався у закритому приміщенні»⁶⁴. Тобто якби не зазначалося, що прочищений і змащений реманент потрібно зберігати в закритому приміщенні, він, напевно, іржавів би в полі... Чи можна більш виразно проілюструвати втрату почуття господаря у всіх, хто працював в одержавлених колгоспах?

В індустріальних галузях виробництва другу п'ятирічку (1933—1937) було проголошено п'ятирічкою освоєння новоспороджених потужностей. Успішність освоєння залежала передусім від якості робочої сили. Громадсько-технічний екзамен проводили сотні підприємств, а в 1935 р. цей робітничий «почин» перетворили на державний екзамен, тобто зробили його обов'язковим. У важкій промисловості України кількість робітників, які склали технічний екзамен, зростала з року в рік: 13,5 тис. у 1933 р., 205 тис. у 1935 р., 224 тис. у 1936 р.⁶⁵

Чимало великих підприємств було перетворено в роки другої п'ятирічки на навчальні комбінати, в яких застосовували всі форми навчання без відриву від виробництва — починаючи з ліквідації неписьменності і закінчуючи вищою освітою. Про масштаби технічного навчання в усіх його формах у великій промисловості України дають уявлення такі дані (у відсотках до загальної кількості робітників на жовтень 1936 р.): закінчили навчання — 46,3%, вчилися — 25,5%⁶⁶. Отже, дві третини робітників наприкінці другої п'ятирічки проходили технічне навчання або завершили його. Неписьменні й некваліфіковані селяни, які сотнями тисяч поповнювали щороку лави робітничого класу, швидко здобували необхідну кваліфікацію.

Як результат, у другій п'ятирічці відбулося істотне поліпшення усіх техніко-економічних показників, які характеризували рівень використання основних виробничих фондів. В електроенергетиці витрати умовного палива в розрахунку на кіловат-годину скоротилися з 954 до 648 г⁶⁷. Коефіцієнт використання корисного обсягу доменних печей (у кубометрах обсягу на тонну виплавленого чавуну) у 1937 р. становив 1,08, тобто зрівнявся з показниками розвинених країн

⁶⁴ Кульчицький С.В. *Ціна «великого перелому»*. С. 411.

⁶⁵ *Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник*. Київ, 1940. С. 55.

⁶⁶ *Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 рік*. Київ, 1937. С. 514.

⁶⁷ *Народне господарство УРСР. Статистичний довідник*. Київ, 1940. С. 20.

(США — від 1,0 до 1,08, Німеччина — від 1,0 до 1,5). Показник середньодобового зняття сталі з квадратного метра площі поду мартенівських печей в українській металургії у першій п'ятирічці погіршився, скоротившись з 2,48 т у 1928 р. до 2,38 т у 1932 р., але в 1937 р. зріс до 4,77 т⁶⁸.

Коли заробітна плата убезпечувалася від знецінення картковою системою постачання, матеріальне стимулювання робітників та службовців було неможливим. Нормоване постачання за низькими цінами охоплювало лише частину заробітків — тим меншу, чим більшими вони були. Поєднана з купонами робітничих розподільників частина заробітної плати була повноцінними грошима. Ті самі гроші, але без купонів являли собою маловартісні інфляційні папірці. Про таку особливість в оплаті праці слід пам'ятати, коли заходить мова про найбільш ефективну в теорії відрядну заробітну плату, суть якої визначена принципом «скільки виробив, стільки й заробив». Навіщо було виробляти більше, якщо збільшена зарплата виплачувалася інфляційними папірцями?

Одержувати збільшену зарплату найбільш успішні робітники-відрядники не могли й з іншої причини. У техпромфінплані кожного підприємства ще перед початком операційного року розписувалося, звідки і в яких кількостях воно братиме паливо, електроенергію і напівфабрикати, куди відправлятиме свою продукцію, яким має бути фонд заробітної плати. Адже в країні залишився тільки так званий «колгоспний ринок» з цінами, які формувалися за законом попиту і пропозиції. Державна промисловість перебувала поза вільним ринком і могла одержувати все необхідне для виробничого процесу лише згідно із заздалегідь затвердженими планами. Планова (директивна, командна) економіка не могла бути іншою, тобто залежною від попиту населення, простіше кажучи — живою.

Через це виробниче змагання, яке вожді партії нарекли соціалістичним, мало дуже обмежену сферу дії. Траплялися випадки, коли підприємства виконували затверджену для них п'ятирічну виробничу програму за два-три роки. Але тим самим вони виходили за рамки техпромфінпланів підприємств-постачальників, і плановики мали докладати героїчних зусиль, щоб забезпечити їх усім необхідним для продовження виробничого процесу, зокрема й фондом заробітної плати. З реалізацією гостро дефіцитної позапланової продукції проблем не було.

У січні 1935 р. карткову систему на хліб було скасовано, а в січні 1936 р. скасовувався відпуск по нормованих цінах решти товарів широкого споживання. На виробниче змагання вперше почали впливати матеріальні стимули. Прагнучи розгорнути змагання якомога ширше, уряд тимчасово перевів відрядну заробітну плату на ринкові засади: скільки виробив, стільки й заробив. Цим пояснювався приголомшливий успіх виробничого змагання, яке одержало назву стахановського руху.

У досягненні рекордної продуктивності праці стахановці користувалися різними методами залежно від специфіки галузі: вдосконаленням поділу праці

⁶⁸ Кульчицький С.В. *Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації*. С. 94.

(вугледобувна промисловість, машинобудування), поліпшенням організації робочих місць і раціоналізацією трудових рухів (легка промисловість, машинобудування), інтенсифікацією роботи машин і агрегатів (машинобудування, текстильна промисловість), інтенсифікацією технологічних процесів (чорна металургія) тощо. Зміна принципів нарахування заробітної плати вимагала багатомільярдних витрат і супроводжувалася істотним приростом заробітків робітничого класу. З грудня 1934 р. до грудня 1936 р. середньомісячна зарплата робітників кам'яновугільної промисловості України зросла зі 187 до 278 руб., чорної металургії — з 180 до 292 руб., машинобудування — з 190 до 286 руб., а промисловості загалом — з 167 до 247 руб.⁶⁹

Завдяки тому, що заробітки робітників зростали переважно за рахунок прогресивки, основаної на твердих нормах виробітку, продуктивність праці підвищувалася випереджаючими темпами, питома вага зарплати у собівартості продукції знижувалася, а частка нагромадження в ціні продукції збільшувалася. Наприклад, при великому зростанні заробітків у робітників залізорудної промисловості Криворізького басейну частка зарплати в собівартості тонни залізної руди знизилася з 3 руб. 10 коп. у грудні 1935 р. до 2 руб. 58 коп. у червні 1936 р. У першому півріччі 1936 р. Кривбас дав 5,9 млн руб. прибутку проти 2,1 млн руб. за відповідний період 1935 р.⁷⁰ Однак ця висхідна динаміка невдовзі загальмувала.

Рекорди стахановців стали підставою для істотного підвищення у 1936 р. норм виробітку і планових завдань. На підприємствах, які не мали достатніх резервів, це призвело до перенапруження виробничого процесу і неминучих зривів, які розглядалися як шкідництво або саботаж. У 1937 р. в заробітній платі було відновлено граничну межу. Короткочасний флірт з ринковою економікою припинився. Ефективність стахановського руху різко пішла на спад. Поширилася практика приписок, на підприємствах з'явилася безліч фальшивих рекордсменів, яких у народі прозвали «олівцевими стахановцями». Серед стахановців, які стали своєрідною робітничою аристократією, виявилось немало авантюристів, які своєю «ударною», але безграмотною працею спричиняли аварії та псували техніку. Рекордоманія нерідко призводила до порушення нормального ритму виробництва. Дні, а потім тижні й місячники стахановської праці, які профспілки організовували на підприємствах, супроводжувалися подальшим спадом виробництва.

В ході індустріалізації істотно змінилися пропорції між великою і дрібною промисловістю. Велика промисловість розвивалася прискореними темпами завдяки будівництву нових підприємств, докорінній технічній реконструкції наявних заводів і фабрик, а також концентрації виробництва в дещо модернізованих кустарно-ремісничих закладах. Розвитку дрібної промисловості також приділяли увагу, тому що вона була майже монопольним постачальником багатьох необхідних у побуті товарів. Як правило, морально і фізично застаріле устаткування,

⁶⁹ *Праця в УРСР. Статистичний довідник*. Київ, 1937. С. 111.

⁷⁰ *Кривбас к годовщине стахановского движения*. Харьков, 1936. С. 24, 26.

яке залишалося після реконструкції великих підприємств, не знищувалося, а утилізувалося на підприємствах дрібної промисловості. Кустарно-ремісничі заклади, в яких працювали сотні тисяч робітників, поглинали надлишок робочої сили в індустріально нерозвинених районах, сприяли продуктивному використанню місцевих видів сировини і пом'якшували диспропорції між попитом та пропозицією товарів широкого споживання.

Питома вага великої промисловості в промисловому виробництві України за кількістю робітників зростає з 43,2 % в 1925/26 р. до 83,0 % в 1938 р.⁷¹ Ці дані засвідчують переконливу перемогу великої машинної індустрії над кустарно-ремісничим виробництвом.

Результати здійсненої за міжвоєнний період індустріалізації України істотно перевищували показники дореволюційної індустріалізації. Зокрема, виробництво електроенергії в розрахунку на душу населення зросло з 19,5 кВт-год. у 1913 р. до 324 кВт-год у 1938 р., тобто майже в 17 разів. Виробництво машин порівняно з дореволюційним рівнем збільшилося в 30 разів⁷². За виробництвом чавуну Україна напередодні Другої світової війни посіла друге місце в Європі після Німеччини, а по сталі — третє місце після Німеччини і Великої Британії.

Зіставлення двох всесоюзних переписів, проведених у міжвоєнний період, показує, що питома вага самодіяльного населення в індустріальних заняттях зростає у понад чотири рази. За переписом 1926 р. в індустрії було задіяно 976 тис. осіб (5,6 %), аграрному секторі — 15 130 тис. осіб (87,4 %), в інших секторах — 1 165 тис. осіб (7,0 %). Натомість за переписом 1939 р. кількість задіяних у промисловості збільшилася до 3 567 тис. осіб (23,3 %), частка задіяних у сільгоспсекторі зменшилася до 7 231 тис. осіб (47,3 %), а в інших видах занять було задіяно 4 481 тис. осіб (29,4 %)⁷³. Незважаючи на вагомі досягнення в дореволюційній індустріалізації, радянська Україна після завершення відбудовного процесу в середині 1920-х років залишалася аграрною країною. Називати її аграрним регіоном Радянського Союзу наприкінці 1930-х років уже було неможливо навіть з формального погляду: в сільському господарстві було зайнято менше половини населення.

Участь самодіяльного населення в матеріальному виробництві істотно скоротилася, тоді як інші види занять (переважно у сфері обслуговування) збільшили свою питому вагу. Всі ці зміни у складі самодіяльного населення відбувалися при абсолютному його скороченні на 2 млн осіб. У свою чергу, скорочення супроводжувалося збільшенням загальної чисельності населення (хоча це збільшення виявилось ненормально низьким унаслідок демографічної катастрофи 1933 р. та інших чинників, які несприятливо вплинули на природний рух народонаселення).

⁷¹ *Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні*. Київ, 1964. С. 152.

⁷² Кульчицький С.В. *Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації*. С. 145, 148.

⁷³ Розраховано за даними: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР*. Москва, 1963; Мінаєв С.О. *Наслідки вселюдного перепису 1926 р. на Україні*. Харків, 1928. С. 42.

ня). Протилежна динаміка загальної кількості населення і чисельності його самодіяльної частини пояснювалася тим, що із запровадженням загальної середньої освіти значна частина молоді входила у трудове життя в більш пізньому віці.

Однак за блискучим фасадом індустріалізації радянського типу крилися невтішні економічні результати. Адже відтворювалися господарські структури, що склалися до революції. Промисловість розвивалася передусім у великих містах і в Донецько-Придніпровському регіоні. Донбас був до революції «всеросійською кочегаркою», а в радянські часи перетворився на «весоюзну кочегарку» і постачав вугілля наперед для промисловості центральної Росії. Українська металургія також переважно обслуговувала потреби машинобудування російських промислових центрів.

Відрваність від кінцевого споживача зробила виробничі цикли в середині групи «А» самодостатніми. З року в рік нарощувалося видобування вугілля, щоб виплавляти більше металу, який ішов на виробництво машин, використовуваних знову ж таки у вуглевидобутку і металургії. Кінцевим споживачем цих трудомістких та економічно шкідливих галузей був не ринок, який міг забезпечити природні стимули розвитку, а воєнно-промисловий комплекс, що розвивався здебільшого за межами республіки. Зумовлене високими темпами капітального будівництва зростання промисловості майже не позначалося на матеріальному добробуті народних мас.

Більшовицькі перетворення в українському селі: ідеологеми vs реальність.

Комунізм як суспільно-економічний лад, у якому розподіл матеріальних благ відбувається за потребами, ніколи не цікавив більшовицьких вождів. Для них це була пропагандистська приманка, щось на зразок оберемку сіна перед мордами волів, які тягнули важкий вантаж. Оберемок лежав на довгій голублі, дотягнути-ся до нього воли не могли, але ж бачили...

Дореволюційні теоретичні уявлення вождів про першу фазу комунізму, тобто комуносоціалізм, відрізнялися від матеріальних конструкцій, які їм вдалося реалізувати. Проте вожді переконували, що результат будівництва соціалізму відповідав первинним планам. Тільки тоді, коли різниця між намірами і результатами ставала зрозумілою кожному обивателю, вони визнавали її, але намагалися пояснити власні прорахунки непереборним збігом об'єктивних обставин. Прикладом може бути створений В. Леніним концепт «воєнного комунізму», коли він майстерно поміняв місцями причину та наслідок. Навіть тепер чимало людей вважають, що економічна політика 1918—1920 рр. була зумовлена громадянською війною, а не навпаки.

Марксистську ідею першої фази комунізму, тобто комуносоціалізму з розподілом благ «по труду», вожді більшовиків взяли на озброєння з меркантильних причин. Гасло «експропріації експропріаторів» уможливило перетворення приватної власності членів суспільства на власність винайденої В. Леніним форми державності. Експропріація суспільства державою-комуною давала бажаний результат: політичну та економічну диктатуру вождів створеної ним партії.

Одержавленням (під гаслом націоналізації) «командних висот» економіки держава-комуна брала на себе зобов'язання постачати засобами існування задіяних у них працівників «по труду», тобто за встановленими нею нормативами. Постачання могло відбуватися у безпосередній або опосередкованій товарно-грошовими відносинами формах. Безпосередня форма постачання вимагала одержавлення (під гаслом усупільнення) власності дрібних виробників — селян, ремісників, кустарів. Натомість у разі існування індивідуальних виробників у різних сферах виробництва держава не могла обійтися без товарно-грошових відносин і мусила визнати економічну самостійність дрібних виробників, тобто власну економічну залежність від них. Адже їй доводилося в такому разі закуповувати їхні товари з наступним продажем через мережу державної торгівлі працівникам «командних висот» економіки. Купувати доводилося за ринковими цінами, які формувалися за законом попиту і пропозиції. Беручи до уваги величезну перевагу в населенні країни соціальних верств, які в більшовицькому лексиконі фігурували як «дрібна буржуазія», про безумовну економічну диктатуру вождів над суспільством годі було й думати.

К. Маркс розмежовував дві фази комунізму за ознакою розподілу продуктів. За їх виробництвом комуносоціалізм у його уявленні не відрізнявся від повного комунізму, тобто суспільства без приватної власності, товарно-грошових відносин і вільного ринку. За К. Марксом соціалізм являв собою природний наслідок історичного розвитку, за В. Леніним — суспільно-економічний лад, який його партія мала намір побудувати. Уявлення обох про першу фазу комунізму збігалися лише в одному: йшлося про лад, позбавлений товарно-грошових відносин і вільного ринку.

Щоб здобути політичну владу, В. Леніну довелося погодитися на селянську вимогу «чорного переділу», внаслідок чого в країні істотно скоротилася кількість пролетаризованих селян, які могли слугувати більшовицькій партії опорою в «усупільненні» (насправді — в одержавленні) аграрного сектору економіки. Силове насадження комун і радгоспів у завойованій у 1919 р. Україні, де ще зберігалося поміщицьке землеволодіння, закінчилося крахом радянської влади.

Беручи курс на ліквідацію товарно-грошових відносин і ринку в умовах переважання в аграрному секторі «середняцько-куркульських» (за більшовицьким лексиконом), тобто власницьких верств селянства, В. Ленін мусив запровадити продрозверстку, що являла собою примусову реквізицію селянської продукції в довільній формі. Зворотною реакцією селян на продрозверстку стало скорочення посівів сільськогосподарських культур до їх споживчої норми. Намагаючись відвернути загрозу голоду серед працівників одержавлених «командних висот», В. Ленін у грудні 1920 р. затвердив рішенням VIII Всеросійського з'їзду рад закон про посівну розверстку. Щоб встигнути до весняної посівної кампанії 1921 р. довести до кожного селянського двору державний «урок» на посів, у країні шаленими темпами почалося створення мережі установ Центрпосівкому. Державними «уроками» на посів селян повертали до відносин, які існували до скасування

кріпосного права. Не слід забувати, що поряд з Центрпосівкомом для робітничого класу було засновано Головкомтруд, покликаний боротися з «дезертирами трудового фронту» шляхом ув'язнення в таборах ЦУЛАГу (Центрального управління таборами). Робітники могли працювати тільки там, де їм було вказано органами управління промисловістю. Утопічна Марксова ідея комунізму у виконанні ленінської держави-комуни обернулася відродженням кріпацтва.

В умовах гострої економічної і політичної кризи В. Ленін припинив будівництво комуносоціалізму і повернувся до нормальної економічної політики, яку назвали новою. НЕП він оголосив тимчасовим відступом, наголошуючи тим самим, що не відкидає ідею комуністичного штурму з «усуспільненням» дрібних товаровиробників, а лише відкладає її втілення в життя на 10—20 років. Однак у статті «Про кооперацію», продиктованій після відходу від державних справ, він розвинув кооперативний план, альтернативний покладеній в основу програми РКП(б) марксистській доктрині комунізму.

У цій статті В. Ленін словолювався вкрай обережно, щоб не відштовхнути комуністів, вихованих на постулатах програми РКП(б). Слід взяти до уваги й те, що статтю диктувала людина в напівпаралізованому стані, яка формулювала тези безсистемно й іноді губилася в думках. Однак було очевидно, що вождь відмовлявся від своїх попередніх неодноразових тверджень про селянські кооперативи як «капіталістичну» форму господарювання і сільськогосподарські комуни як «соціалістичну» форму.

Під час переходу до непу В. Ленін визнав «економічну неможливість» політики, здійснюваної протягом попередніх трьох років у точній відповідності з вимогами Марксової доктрини. За ці роки стала очевидною утопічність налагодження обміну суспільної праці без опосередкування товарно-грошовими відносинами. Це змусило партію повернутися обличчям до ринку, дозволити приватну торгівлю і розпочати розгортання державної торгівлі, щоб пристосувати одержавлений сектор економіки до ринкових умов. За два роки непу вдалося досягти істотних успіхів у господарському відродженні. Чи варто було за цих умов говорити про майбутнє припинення непу і повернення до політики нищення товарно-грошових відносин, чого вимагала комуністична доктрина?

Стаття «Про кооперацію» не давала на це чіткої відповіді. Проте автор сміливо починав з неймовірних для послідовників комуністичної доктрини тверджень: при максимальному кооперуванні населення сама собою досягається соціалістична мета; в непі ми зробили поступку принципів приватної торгівлі, але саме з цього випливає (всупереч поширеній думці) гігантське значення кооперації. Лад цивілізованих кооператорів — це і є лад соціалізму⁷⁴.

Зміст статті доводив, що автор переосмислив суть нової економічної політики. 20 листопада 1922 р. Ленін заявляв з трибуни Московської ради: «З Росії невірської буде Росія соціалістична». Неп і соціалізм були для нього явищами несумісними. А через неповних два місяці, на початку січня 1923 р., він дикту-

⁷⁴ В.І. Ленін. *Останні листи і статті*. Київ, 1989. С. 31, 34—35.

вав: «Кооперувати в достатній мірі широко і глибоко російське населення при пануванні непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів»⁷⁵.

Новий погляд на кооперацію, яка здатна існувати лише в умовах ринку, виводив партію з глухого кута, в який більшовики самі себе загнали. Щоб реалізувати програму РКП(б), слід було позбутися традиційного селянства, докорінно змінити соціальну природу селянина, перетворити приватних власників у найману робочу силу держави. Надто вже тяжким був той «камінь спотикання», якщо зважати на питому вагу селян у населенні країни! У статті «Про кооперацію» не знайшлося місця для згадок про колективізацію і колгоспи. Причина зрозуміла: заявою «просто зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму»⁷⁶ В. Ленін знімав з порядку денного необхідність відчуження засобів виробництва у селян. Скільки б більшовики не твердили, що колективізація має бути добровільною, їм не вдавалося знайти людей, готових повірити в те, що селянин-власник здатний добровільно відмовитися від господарства. А в кооперативи селяни охоче йшли з дореволюційних часів. В. Ленін не випадково попросив стенографістку виділити у статті курсивом найголовнішу думку: кооперація робить перехід до нових порядків «якнайбільш простим, легким і доступним для селянина»⁷⁷.

Зміна погляду на кооперацію означала зміну погляду на ринкові відносини і на політику, пов'язану з ними, тобто на неп. Поставити знак рівності між кооперацією і соціалізмом, між непом і соціалізмом означало відмовитися від Марксового погляду на соціалізм як першу фазу комунізму. Тому не випадково стаття містила таку ключову фразу: «Ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм»⁷⁸.

Незважаючи на мільйонні накладки в газетах, збірниках і окремих виданнях, стаття «Про кооперацію», точніше — висловлена в ній ідея «кооперативного соціалізму», залишалася в партії «непрочитаною». Ніхто не заперечував необхідності охоплення селянських господарств різними формами сільськогосподарської кооперації — плодоовочевої, молочарської, цукробурякової, насінневої та ін. Проте партапаратники були переконані, що кооперування є передумовою колективізації сільського господарства. Розглядаючи політику партії на селі, січневий (1925 р.) пленум ЦК КП(б)У заявив: «Єдиний дійовий захід для зміцнення незаможницьких господарств — це організація в широких розмірах товариств спільного обробітку землі, сільгоспартілей, комун»⁷⁹. Перша Всеукраїнська

⁷⁵ Там само. С. 31.

⁷⁶ Там само. С. 37.

⁷⁷ Там само. С. 31.

⁷⁸ Там само. С. 37.

⁷⁹ *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Т. 1. С. 311.

конференція КП(б)У (жовтень 1926 р.) висунула вимогу «посилити роботу по усупільненню праці в сільському господарстві шляхом розвитку колективізації, кооперування селянства, зміцнення радянських господарств»⁸⁰. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У (липень 1928 р.) вимагав: «Поряд з заходами, що сприяють підйому продуктивності індивідуального дрібного і середнього селянського господарства й втягуванню його до кооперативного обороту, вжити заходів до розвитку колгоспного руху»⁸¹.

Такі настрої компартійно-радянської номенклатури поділяла більшість колективного керівництва РКП(б)-ВКП(б). Голова Раднаркому СРСР О. Риков у доповіді «Про кооперацію» на XIV Всесоюзній партконференції (квітень 1925 р.) вказував: «Розвиток різних форм колективних об'єднань на селі треба заохочувати, і в майбутньому їхня роль зростатиме. Проте основною формою масового об'єднання селянства, головним шляхом організації сільського господарства у наш час є кооперативна організація багатомільйонного селянства як товаровиробників»⁸². Однак резолюцію партконференції щодо цієї доповіді редагував не О. Риков, а Й. Сталін. Вправною рукою генсека в резолюцію було внесено положення, які перебували у непримиренній суперечності з ідеєю «кооперативного соціалізму».

Конференція наголошувала, що «кооперативне будівництво набуває тепер надзвичайно важливого значення». Показовою, однак, є аргументація цього твердження: «В умовах свободи товарообороту й панування дрібного товарного виробництва на селі кооперація є основна суспільно-економічна форма зв'язку між державним господарством і дрібним товаровиробником села»⁸³. На противагу ключовій тезі В. Леніна про те, що зростання кооперації тотожне зростанню соціалізму, в резолюції кооперація розглядалася не як рівноправна з державною формою власності на засоби виробництва, а як «форма зв'язку» двох протилежних соціально-економічних укладів. Велике (тобто — у промислових масштабах) виробництво на селі, створення якого було метою партії, пов'язувалося не з кооперуванням селянства, а з колективізацією.

Однодумцем О. Рикова був М. Бухарін. На початку березня 1925 р. він виступив на Всесоюзній нараді представників сільськогосподарських колективів, де заявив: «Ми не можемо почати соціалістичне будівництво на селі з масової організації колективних виробничих підприємств. Ми почнемо з іншого. Ступова дорога піде кооперативною лінією. Головний шлях — це організація соціалізму через кооперацію»⁸⁴.

Проте ні О. Риков, ні М. Бухарін не розгледіли у статті «Про кооперацію» нової концепції, альтернативної комуністичній доктрині. Як і Й. Сталін, М. Бу-

⁸⁰ Там само. С. 417.

⁸¹ Там само. С. 539.

⁸² Рыков А.И. *Статьи и речи*. Т. III. Москва, 1929. С. 88.

⁸³ *КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Т. 3. Київ, 1979. С. 180.

⁸⁴ *Правда*. 1925. 6 марта.

харін вважав неп перехідним до соціалізму періодом. Відмінність полягала лише в тому, що Й. Сталін уже починав готувати партійних функціонерів до нового комуністичного штурму, а М. Бухарін, як показував його виступ у грудні 1925 р. на Московській губпартконференції, виступав за розтягнутий у часі перехід. Згадавши твердження В. Леніна про те, що кооперація робить перехід до нових порядків простим, легким і доступним для селянина, він продовжував: «Раніше ми намагалися селян увігнати у комунізм залізною мітлою продрозверстки і воєнно-комуністичною системою, а нова економічна політика, за визначенням Леніна, є така політика, яка з'єднує інтереси суспільні, інтереси будівництва соціалізму з приватногосподарськими. Смысл непу полягає в тому, щоб не примусово тягти селянина у царство комунізму, а в тому, щоб зачепитися за його приватногосподарські інтереси, і, взявшись за оцю мотузку, поступово й непомітно для нього самого привести його до комунізму»⁸⁵.

На зустрічі з іноземними делегаціями, які прибули до Москви напередодні святкування десятирічного ювілею Жовтневої революції, Й. Сталіна запитали: «Як думаєте Ви здійснювати колективізм у селянському питанні?» Відповідь була такою: «По лінії організації індивідуальних селянських господарств у кооперацію та по лінії організації селянських господарств, головним чином бідняцького типу, у виробничі товариства». Генсек, здавалося, не сказав нічого нового, однак тут же, ніби упереджаючи наступне питання, додав: «До всеосяжної колективізації діло не дійшло і не скоро прийде»⁸⁶.

У відповіді термін «всеосяжна колективізація» стосувався майбутнього, однак невдовзі він у дещо зміненому вигляді (масова колективізація, суцільна колективізація) був перенесений в партійно-урядові рішення і став головним принципом державної політики на селі.

Альтернативну колективізації ідею В. Ленін виклав настільки пунктирно, що не досяг цілковитого розуміння серед найближчих соратників, призвичаєних до мови директив. Втім, навіть якби партійне керівництво зрозуміло ідею кооперативного соціалізму, навряд чи воно бажало б покласти її в основу економічної політики. Неп, здійснюваний упродовж 10—20 років, змусив би більшовиків встановити рівновагу між промисловістю і сільським господарством шляхом приватизації або, в рамках державної власності, корпоратизації промислових підприємств. В обох випадках це означало б відмову від економічної диктатури, що поставило б під сумнів і політичну диктатуру вождів партії. Такої ситуації згуртовані навколо Й. Сталіна партпартатники допустити не могли. Вони підтримали сталінську ідею «всеосяжної колективізації», яка забезпечувала прискорений розвиток підприємств державного сектора за рахунок перекачування створюваного в сільському господарстві національного доходу і тим самим підводила під правлячий режим надійний економічний фундамент.

⁸⁵ Новая обстановка и задачи партии. Доклад о работе ЦК РКП(б) на XIV Московской губпартконференции А.И. Рыкова. Прения по докладу. Москва, Ленинград, 1925. С. 90.

⁸⁶ Сталін Й. *Твори*. Т. 10. С. 219, 233.

Радянська історіографія стверджувала, що в роки непу «командні висоти» економіки і дрібнотоварне селянське господарство сполучалися між собою через ринок. Це правда, але не вся. Придбання хліба на ринку різноманітними організаціями, як державними, так і кооперативними (з наступною закупівлею державою більшої частини заготовленої кооператорами продукції) якісно відрізнялося від «заготівлі» за допомогою продзагонів. Це справді були ринкові хлібозаготівлі, що здійснювалися на основі попиту і пропозиції. Якщо селянина або селянський кооператив не влаштувала ціна на хліб, вони могли утриматися від продажу і залишити державу без хліба.

Проте радянська змичка міста і села сутнісно відрізнялася від ринкових відносин у розвинених країнах. Ця відмінність мала навіть кількісні параметри — так звані «ножиці цін». Чудовий знавець методів, за допомогою яких можна було витиснути з економічно незалежного селянства якнайбільше коштів на індустріалізацію, Й. Сталін у липні 1928 р. зазначав, що селянство «сплачує державі не тільки звичайні податки, прямі й опосередковані, але воно ще *переплачує* на порівняно високих цінах на товари промисловості — це по-перше, і більш або менш *недоодержує* на цінах на сільськогосподарські продукти — це по-друге. Це є додатковий податок на селянство в інтересах піднесення індустрії, яка обслуговує всю країну, а також селянство»⁸⁷.

Селянство це розуміло і добре відчувало на собі. Взимку 1927/1928 рр. селяни не погодилися на занижені хлібні ціни й відмовилися продавати державі свою продукцію. У країні спалахнула хлібозаготівельна криза, в містах з'явилися черги за хлібом. Покладатися у фінансуванні індустріалізації тільки на «ножиці цін» Й. Сталін не збирався. Так само він не збирався підвищувати ціни на закуповуваний державою хліб, урізаючи бюджетні витрати, щоб спрямувати ці кошти на індустріалізацію. Генсек бажав іншого: позбавити селян можливості розпоряджатися вирощеним урожаєм, перетворити їх на безвідмовну робочу силу в одержавлених колгоспах. Хлібозаготівельною кризою він скористався, щоб оголосити суцільну колективізацію поточним завданням.

Відразу після XV з'їзду ВКП(б) (грудень 1927 р.) в країні почалися перші зимові хлібозаготівлі, здійснювані силовими методами. У них взяла участь значна частина апаратників, зокрема й члени політбюро ЦК ВКП(б). Перебуваючи в Сибіру у січні 1928 р., Й. Сталін розгорнув таку програму дій центрального керівництва:

- вимагати від куркулів негайної здачі всіх надлишків хліба за державними цінами, а в разі відмови застосувати надзвичайні заходи і конфіскувати надлишки;
- у найближчі 3—4 роки провести часткову колективізацію сільського господарства;
- услід за частковою провести суцільну колективізацію.

За допомогою грубого тиску на селян у січні-лютому 1928 р. в Україні заготовили 70 млн пуд. хліба. Заготівельну кризу було подолано. Однак у зимові місяці

⁸⁷ Сталін Й. *Твори*. Т. 11. С. 157.

1928—1929 рр. криза повторилася, причому в більш гострих формах внаслідок неврожаю в Україні та на Північному Кавказі. Недорід у поєднанні з хлібозаготівлями, які здійснювалися силоміць, призвели до погіршення становища з продовольством. У багатьох районах України спалахнув замовчуваний владою голод. Тільки недавно в історіографії з'явилося дослідження на цю тему⁸⁸.

В процесі подолання тогочасної кризи в 1929 р. склалася система хлібозаготівель, яка проіснувала до кінця 1932 р. Щоб розібратися в її суті (а отже, і в обставинах, які призвели до загальносоюзного голоду та Голодомору в Україні у 1932—1933 рр.), потрібен уважний і всебічний аналіз.

На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. Й. Сталін виступив з обґрунтуванням переваг так званого «уральсько-сибірського методу» хлібозаготівель. «Треба організувати хлібозаготівлі, — повчав він цекістів. — Треба мобілізувати бідняцько-середняцькі маси проти куркульства і організувати їх громадську підтримку заходам Радянської влади щодо посилення хлібозаготівель. Значення уральсько-сибірського методу хлібозаготівель, здійснюваного за принципом самообкладання, якраз у тому і полягає, що він дає можливість мобілізувати трудящі верстви села проти куркульства, на предмет посилення хлібозаготівель»⁸⁹.

28 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР ухвалили постанову «Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». З липня її продублювали ВУЦВК і РНК УСРР. Ці постанови запроваджували обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розверсткою на село за принципом самообкладання, тобто встановленою незможниками цілком «демократично». Те, що у 1928 р. здійснювалося як надзвичайний захід, нові урядові постанови перетворювали на звичайну практику. Коли заможний господар ухилявся від поставки зерна, визначеної незможниками на сільському сході, сільраді дозволялося штрафувати його в межах п'ятикратного розміру вартості хліба, який підлягав здачі. Якщо штраф не сплачувався, майно боржників продавали з торгів. Груповий опір розверстці або ухилення від продажу хліба після штрафних санкцій призводили до звинувачення за ст. 57 і 58 Кримінального кодексу УСРР з набагато страшнішими карами: конфіскацією майна та депортацією у віддалені райони СРСР.

Новий комуністичний штурм розпочався з виступу Й. Сталіна на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р., де він оголосив про перехід партійного керівництва до політики «ліквідації куркуля як класу». Ліквідуючи господарства заможних селян, яких таврували як куркулів-експлуататорів, партійна верхівка заганяла решту в силоміць створювані колгоспи. Оголошуючи «наступ соціалізму по всьому фронту», Й. Сталін нагадав аграрникам-марксистам слова В. Леніна про те, що неп запроваджено всерйоз і надовго, але додав: «Він ніколи не говорив, що неп запроваджено назавжди! ...Якщо ми додержуємося непу,

⁸⁸ Гриневич Л. *Голод 1928—1929 рр. у радянській Україні*. Київ, 2013.

⁸⁹ Сталін Й. *Твори*. Т. 12. С. 88.

то тому, що вона (нова економічна політика — *Авт.*) служить справі соціалізму. А коли вона перестане служити справі соціалізму, то ми її відкинемо до чортів»⁹⁰.

Відмова від непу повертала партію до політики, яку В. Ленін маскував концептом «воєнного комунізму». Відроджувалася практика, яку М. Бухарін у наведеній вище цитаті характеризував як намагання привести селян до комунізму «залізною мітлою продрозверстки і воєнно-комуністичною системою». Будівничі комуносоціалізму не задумувалися над рекомендацією В. Леніна змінити погляд на соціалізм. Соціалізмом вони вважали соціально-економічний лад з пануванням загальнонародної і колгоспно-кооперативної форм власності, які не уживалися з товарно-грошовими відносинами і вільним ринком. Уявлення про такий соціалізм, які панували під час сталінського штурму, потім намагалися замовчати або замаскувати. Й. Сталін навіть змінював текст своїх праць під час публікації у повоєнному багатотомному виданні «Творів».

При підготовці у 1949 р. чергового тому своїх творів Й. Сталін обережно, але істотно відредагував уривок зі свого звіту на XVI з'їзді ВКП(б) від 27 червня 1930 р. такого змісту: «Переходячи в наступ по всьому фронту, ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, товарообіг і грошове господарство ще залишаються, — але ми напевно скасовуємо початкову стадію непу, розгортаючи дальшу її стадію, нинішню стадію непу, яка є останньою стадією непу». Цей текст ми знаходимо як у першому виданні матеріалів з'їзду 1930 р., так і в другому виданні, опублікованому Партвидавом у 1935 р.⁹¹ Було перероблено лише частину однієї фрази: «ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, «вільний» товарообіг ще залишається»⁹². Внесені зміни були потрібні, щоб замаскувати позицію Й. Сталіна початку 1930-х років щодо товарообігу і грошового господарства. Позиція була, зрозуміло, негативістська, у повній відповідності з програмою РКП(б) 1919 р. Тоді Й. Сталін вважав, що побудованому соціалізму притаманні (на відміну від перехідного періоду, тобто непу, з його товарообігом і опосередкованим грошима розподілом матеріальних благ) продуктообмін і прямий розподіл у натуральній формі. Пізніше, редагуючи текст, він вилучив згадку про грошове господарство, а товарообігу надав іронічний (у лапках) епітет «вільний». Вільний товарообіг не контролювався державою і розвивався за економічним законом попиту і пропозиції.

У резолюціях XV з'їзду ВКП(б) передбачалося, що товарообіг у міру успіхів будівництва соціалізму послідовно переростатиме у продуктообмін, а торговельний апарат буде замінено апаратом «соціалістичного розподілу продуктів»⁹³.

⁹⁰ Там само. С. 170.

⁹¹ *XVI съезд ВКП(Б). Стенографический отчет.* Москва-Ленинград, 1930. С. 37; *XVII съезд ВКП(Б). 26 июня — 13 июля 1930 г. Стенографический отчет.* Москва, 1935. Т. 1. С. 610.

⁹² Сталін Й. *Твори.* Т. 12. С. 303.

⁹³ *КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.* Т. 4. С. 41.

Мережа державної торгівлі почала перетворюватися на розподільчий апарат, який постачав хліб та інше продовольство лише тим, кому держава видала картки. Базарну торгівлю хлібом було заборонено під приводом її негативного впливу на хлібозаготівлі. Призначені для сільського споживача промтовари передали до фонду «отоварювання» хлібозаготівель.

Опубліковані до 1933 р. тексти теоретиків і практиків «соціалістичного будівництва» говорять самі за себе. У 1931 р. з'явилася книга 28-річного М. Вознесенського, який тоді робив стрімку кар'єру у сфері економічного управління. Автор пропонував широко використовувати трудові одиниці, «готуючись до того часу, коли червінці заміняться трудовіями»⁹⁴. Переведений з України на посаду наркома фінансів СРСР Г. Гринько доводив, що категорії грошового господарства після перемоги соціалізму відінуть: «Чим міцніше ми організуємо нині нашу грошову систему, чим краще забезпечимо ми прискорення темпів соціалістичного нагромадження в нашій країні, тим швидше забезпечимо ми побудову соціалістичного суспільства і поховаємо всі і всілякі категорії, які залишилися нам у спадщину від минулого»⁹⁵.

Нова продрозверстка набула форми контракційного договору між державою, колективами та одноосібними господарствами. Договір містив у собі обов'язкові для селян вимоги поставити державі певну кількість продовольства або сільськогосподарської сировини. Зобов'язання держави виконувалися в межах наявних товарних фондів. У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контракції зернових посівів» перемога над ринком, яка здавалася близькою, ознаменувалася непомітною термінологічною революцією: товари почали називати продуктами. Контракційний договір розглядався як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом»⁹⁶.

Уповноважений Наркомземсправ СРСР М. Юхновський так описував процес складання контракційних договорів: «Контракція й метод доведення до двору в своєму практичному застосуванні в деяких селах вилились у бюрократичну суху форму адміністрування. Селяни звать її розверсткою. Контракція здійснюється таким чином: округ дає контрольну цифру району, район із деяким додатком (страхує себе) дає контрольну цифру сільраді. Сільрада цифру району з додатком (страхує себе), який іноді підвищується на 50 %, розкидає по селянських дворах. Селянину дають розписатися в тому, що він повинен здати зазначену кількість продукції, й контракція здійснилася»⁹⁷. Ремарку про «деякі села» можна залишити поза увагою, становище було однаковим усюди. Якщо

⁹⁴ Вознесенский Н.А. *Хозрасчет и планирование на современном этапе*. Детское село, 1931. С. 12, 16.

⁹⁵ *Финансы и социалистическое хозяйство*. 1932. № 8—9.

⁹⁶ *Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927—1935*. Москва, 1987. С. 196—197.

⁹⁷ Цит. за: Кульчицький С.В. *Ціна «великого перелому»*. Київ, 1990. С. 85—86.

урожай виявлявся більшим, ніж очікувалося, селяни невідкладно отримували додаткові завдання.

Механізм реквізиції був досконаліший, ніж у 1919—1920 рр. Замість робітничих або чекістських загонів продрозверстку здійснював розгалужений партійно-радянський апарат, який спирався в конкретних умовах України на комнезами і, відповідно, — місцеві кадри. З 1929—1930 рр. комнезами дістали друге дихання. Розверстка 1929—1932 рр. відрізнялася від ленінської ще одним істотним моментом: хлібозаготівельники тепер мали справу не лише з індивідуальними, а й з колективними господарствами. Колгоспи так само чинили опір реквізиціям, як і селяни-одноосібники.

Примусити селянина-власника вступити до колгоспу вдавалося тільки терористичними засобами. Методом терору виступало розкуркулення. Контури політики «наступу соціалізму по всьому фронту» було окреслено постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації».

В Україні операція з розкуркулення тривала з 18 лютого до 10 березня 1930 р. в 29 округах. ДПУ УСРР доповіло про виселення 19 531 господарства (92 970 осіб). Тут же повідомлялося про закінчення підготовчої роботи з виселення 15 тис. сімей з 11 прикордонних округів («контрреволюційний та антирадянський елемент»). На початок квітня було заплановано виселення ще тисячі «куркульських» господарств⁹⁸.

Селяни йшли в колгоспи під шаленим тиском чекістів і компартійно-радянського апарату. Питома вага «успішних» орних земель підвищилася з 8,6 % на жовтень 1929 р. до 29,3 % в лютому і 70,9 % в березні 1930 р.⁹⁹ Колективізація здійснювалася за опублікованим 6 лютого 1930 р. Примірним статутом сільськогосподарської артілі, в якому принципова для селян відмінність між артільною і комунною формами колгоспу була навмисно стерта. Й. Сталін був налаштований на комунізацію селянства, тобто на цілковиту ліквідацію приватної власності на засоби виробництва. Власне, його плани йшли ще далі, до переростання тієї форми власності, яка дістала назву колгоспно-кооперативної, у власність «загальнонародну». Статутне положення про можливість створення підсобного господарства було декларативним, оскільки в статуті не визначалися розміри присадибної ділянки, не унормовувалося право колгоспника утримувати корову та дрібну худобу і птицю.

26 лютого до ЦК ВКП(б) з Харкова прийшла панічна телеграма від П. Любченка і Г. Петровського. Українські керівники повідомляли про факти «грубого перекручення партійних директив» на місцях, які викликали «селянський рух» проти колективізації. Цей вислів був протилежним за змістом усталено-офіційному «колгоспному руху». Лексику телеграми («перекручення», «голово-

⁹⁸ *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание*. Док. и материалы. Т. 2. Москва, 2000. С. 338, 342.

⁹⁹ *Украинское село на путях сплошной коллективизации*. Харьков, 1930. С. 69.

тество») було використано у знаменитій сталінській статті «Запаморочення від успіхів».

Аналогічні повідомлення про опір селян колективізації надійшли в наступні кілька днів з російських міст, але Й. Сталіна особливо стривожила інформація про селянські виступи у прикордонних районах правобережної України. Опитуванням 28 лютого в протокол засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня було внесено рішення про негайний перегляд Примірного статуту з тим, щоб переглянутий варіант 2 березня було поширено в пресі разом зі статтею Сталіна «Запаморочення від успіхів».

У новій редакції статуту було перелічено все те, що потрібно «усупільнювати» при створенні колгоспу або при вступі селянина в наявний колгосп. Колгоспникам надавалося право тримати корову з телицею, дрібну худобу і присадибну ділянку. У своїй статті генсек заявляв без застережень: «Артіль є основною ланкою колгоспного руху, тому що вона є найдоцільнішою формою розв'язання зернової проблеми». Неодноразово наголошувалося на неприпустимості посилення «колгоспного руху» засобами адміністрування. У «перекрученнях» лінії партії було звинувачено місцеві органи.

Регіональна статистика селянських заворушень в лютому і березні 1930 р. виглядала так: УСРР — 3 145, Центральна чорноземна область — 867, Північний Кавказ — 391, Нижня Волга — 240¹⁰⁰. Україна чинила удвічі сильніший опір комунізації, ніж три інші зернові регіони разом. Сукупна сила неорганізованого селянського опору була такою, що Й. Сталін відмовився від ідеї комунізації. Щоправда, на схилі життя генсек наважився на такий прогноз: «Щоб підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, треба виключити лишки колгоспного виробництва з системи товарного обігу і включити їх у систему продуктообміну між державною промисловістю і колгоспами»¹⁰¹.

Віддвоєнена селянами власність вважалася особистою, але насправді була приватною. Цей уламок приватної власності відіграв роль пом'якшувального чинника у відносинах між містом і селом. Певна частка зарплати, одержуваної працівниками державного сектора, могла «отоварюватися» продукцією з присадибної ділянки колгоспника. Колгоспник одержував за продану на вільному ринку продукцію потрібні йому гроші, адже його праця в громадському господарстві колгоспу компенсувалася майже виключно натурою (якщо взагалі компенсувалася). Артільна форма колгоспу могла існувати лише за наявності товарно-грошових відносин, причому не тільки в обмеженому сегменті сільськогосподарського виробництва, а й у відносинах між містом і селом. Артіль була своєрідним «дволиким Янусом». Одним «ликом» вона оберталася до одержавлених «командних висот» економіки, які могли функціонувати лише завдяки директивам ззовні. Другим — до ринкової економіки, тобто до живого виробництва, яке

¹⁰⁰ Viola L. *Peasant rebels under Stalin. Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance*. New York, Oxford, 1996. P. 138-139.

¹⁰¹ Сталин И. *Экономические проблемы социализма в СССР*. Москва, 1952. С. 93.

функціонувало завдяки природній мотивації виробника. Ринковий «лик» колгоспного ладу пом'якшував диспропорції командної економіки.

Комуносоціалізм, або Марксів соціалізм як специфічний різновид цієї доктрини, був утопією. Втілюючи її в життя терористичними засобами, ленінсько-сталінська держава-комуна спромоглася експропріювати суспільство, але не до кінця. Спотворений світ російсько-радянського комуносоціалізму став реальним завдяки тому, що не «дотягував» до Марксового. По-перше, державна власність не була загальнонародною, тобто зберігала ознаки приватної у володінні вождів, які контролювали державу. По-друге, в суспільстві, експропрійованому державою, зберігалися скалки приватної власності і вільного ринку. Залишаючись відданим Марксовому баченню комуносоціалізму, партійне керівництво на чолі з Й. Сталіним сподівалося, що зроблена селянам у березні 1930 р. фундаментальна поступка стане такою ж тимчасовою, як неп. XVI з'їзд ВКП(б), який працював у червні-липні 1930 р., зазначив, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми — комуни відповідно до підвищення технічної бази, зростання колгоспних кадрів і культурного рівня колгоспників»¹⁰².

Перехід держави від продподатку, що стягувався у певному відсотку від виробленої продукції, до конфіскаційної продрозверстки у формі контрактації викликав той самий ефект, який спостерігався під час ленінського штурму 1918—1920 рр., — економічну катастрофу. Новостворені колгоспи занепадали, а держава надолжувала свої втрати за рахунок споживання селян. Останні, щоб не померти з голоду, мусили зосереджувати максимум зусиль на роботі у присадибному господарстві. Дефіцит хліба у розпорядженні держави призводив до зняття з карткового постачання цілих категорій міського населення, скорочення експорту зерна й відповідно — зменшення валютних надходжень. Неповорнення іноземних короткострокових кредитів (довгострокові позики радянському урядові були недоступні) загрожувало конфіскацією зарубіжної власності за судовими позовами.

У червні 1932 р. Й. Сталін у листі до Л. Кагановича зауважив, що Наркомтяжпром «захлинається від грошей» і на наступний квартал йому потрібно дати менше¹⁰³. Тоді ж у листі, адресованому Л. Кагановичу, В. Молотову й С. Орджонікідзе, генсек заявив, що «переговорювання» Наркомтяжу створює ненормальне і небезпечне становище у промисловості, не кажучи вже про те, що виникає загроза нових продовольчих ускладнень¹⁰⁴. Отже, Й. Сталін розумів, що є прямий зв'язок між «переговорюванням» важкої промисловості, хлібозаготівлями і голодом. Наприкінці липня 1932 р. він дав вказівку скоротити капіталовкладення в народне господарство на 500—700 млн руб.¹⁰⁵ Тоді ж військовий бюджет на 1933 р. було скорочено з 7 до 5—6 млрд руб. Коли К. Ворошилов

¹⁰² *КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Т. 4. С. 431.

¹⁰³ *Сталін и Каганович. Переписка 1931—1936 гг.* Москва, 2001. С. 187.

¹⁰⁴ Там само. С. 191.

¹⁰⁵ Там само. С. 341.

нагадав про попередні проєкти й обіцянки, Й. Сталін зауважив, що тепер інша ситуація¹⁰⁶.

Одним з проявів економічної катастрофи, що насувалася, був розпачливий стан платіжного балансу СРСР. Тільки важка криза змушувала сталінський уряд скорочувати видатки на «священних корів» державного бюджету — промисловість і армію. Л. Каганович писав Й. Сталіну 14 червня 1932 р., що в Москві посилено працюють над визначенням джерел, спроможних збільшити валютну виручку і зменшити «наш дефіцит і утруднення»¹⁰⁷. Йшлося про виставлення на продаж творів світового мистецтва та унікальних предметів антикваріату, які зберігалися в державних музеях. Уряд розпочав розпродаж культурної спадщини, але цим тільки обвалив ціни на зарубіжних аукціонах.

Фактичні заготівлі зерна в УСРР порівняно з іншими регіонами товарного землеробства (Центральна чорноземна область, Північний Кавказ, Середня Волга і Нижня Волга) виглядали так (у млн пуд.):¹⁰⁸

Рік	Україна	4 регіони європейської частини СРСР
1930	436,7	400,1
1931	415,4	439,1
1932	262,6	432,1

Для порівняння: у 1925/26 господарському році з України було вивезено 122 млн, а в 1926/27 — 139 млн пуд. зерна¹⁰⁹.

Частка УСРР у загальносоюзних хлібозаготівлях знижувалася з 33,4% у 1930 р. до 30,3% у 1931 р. і 23,5% у 1932 р.¹¹⁰ Однак це зниження не означало зменшення тиску на Україну. Зовсім навпаки...

Планування хлібозаготівель — річ суб'єктивна, і ми не знайдемо документів, які б проливали світло на причини посиленого тиску Кремля на Україну. Слід вважати, що накладений Й. Сталіним найтяжчий тягар — це кара за особливо активну участь українського селянства у протестах проти комунізації сільського господарства. Якесь інше пояснення просто неможливо придумати. Адже слід взяти до уваги: ані в царські часи, ані в роки непу, коли товарна частина зерна визначалася умовами ринку, а не волею державних чиновників, Україна не призначала на продаж стільки зерна, скільки всі інші регіони — виробники товарного хліба в Європейській Росії, разом узяті.

Вилучення хліба у колгоспів було простою справою, особливо в господарствах, обслуговуваних державними машинно-тракторними станціями: зерно з поля одразу вивозилося на елеватори або зсіпні пункти машинами МТС. У кол-

¹⁰⁶ Там само. С. 224.

¹⁰⁷ Там само. С. 166—167.

¹⁰⁸ *Голод в СРСР. 1929—1934*. Т. 2 (липень 1932 — липень 1933). Документи. Москва, 2012. С. 19—20.

¹⁰⁹ Гриневич Л. *Голод 1928—1929 років у радянській Україні*. С. 25.

¹¹⁰ Там само. С. 20.

госпних коморах залишалася тільки частина, призначена для насінневого і фуражного фондів. Дешиця спрямовувалася для розподілу між колгоспниками.

Проте на полях працювали не чиновники, а селяни. Як вони могли поводитися, коли розуміли, що працюють на державу майже без компенсації?

На це у своїх спогадах відповів генерал Петро Григоренко, подавши таку картинку з натури: «Я власними вухами чув, як секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор — недоросток, одягнений в прекрасний напрасований костюм, з виголеною до полиску, великою круглою головою — влітку 1930 року давав настанови нам, уповноваженим ЦК, які їхали на збирання урожаю: “Селянин вдається до нової тактики. Він відмовляється збирати врожай. Він хоче згноїти хліб, щоб кістлявою рукою голоду задушити радянську владу. Але ворог прорахувався. Ми примусимо його самого скуштувати, що таке голод. Ваше завдання зірвати цю куркульську тактику саботажу збирання врожаю. Зібрати все до єдиного зернятка і збіжжя негайно вивозити як хлібоздачу”»¹¹¹.

Такими були настанови, що йшли з самого верху, з Москви. А ось такою була відповідь на них, яку побачив П. Григоренко у селі, куди його відрядили: «Велике, понад 2 000 дворів степове село з тодішньою назвою Архангелка на Херсонщині — у гарячу пору збирання врожаю наче вимерло. Працювала одна молотарка в одну зміну (8 осіб). Решта ж трудової армії — чоловіки, жінки, підлітки — сиділи, лежали, напівлежали в холодку. Я пройшовся селом з кінця в кінець, і мені стало моторошно. Я пробував вступати в розмови. Відповідали повільно, з цілковитою байдужістю. Я намагався переконати: «Хліб же у валках лежить, а подекуди ще й на пні стоїть. Ну, цей то вже осипався і пропав, а той, що у валках, він же згниє». — «Ну, звісно, згниє», — з неохотою відповідали мені»¹¹².

З року в рік врожайність дедалі зменшувалася. Чому ж благодатні українські чорноземи виявилися неродючими? Знаходимо відповідь у тезах фахівця з визначення врожайності А. Сліпанського. Він зазначав, що в УСРР через забур'яненість полів у 1930 і 1931 рр. загинуло до 40% врожаю¹¹³.

Чому колгоспи не могли впоратися з бур'янами, як це робили селяни до колективізації? Головну роль відіграло небажання колгоспників працювати на державу безоплатно.

Урожай страждав від бур'янів, зерно осипалося через несвоєчасне збирання, зростали втрати зерна при транспортуванні. Під час обмолоту колгоспники пускали частину зерна в соломку і полову, тому що в господарстві залишалися тільки відходи. На III конференції КП(б)У (липень 1932 р.) керівники УСРР зробили спробу визначити втрати врожаю 1931 р. С. Косіор оцінював їх у межах 120—150 млн пуд., О. Шліхтер — в 150 млн, М. Скрипник — до 200 млн пуд.¹¹⁴. Не

¹¹¹ Григоренко П. *Спогади*. Київ, 2007. С. 93—94.

¹¹² Там само. С. 99.

¹¹³ *Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ, 2003. С. 398.

¹¹⁴ *История Украины. Научно-популярные очерки* / Под ред. В. Смолия. Москва, 2008. С. 643.

претендуючи на точність, ці цифри давали уявлення про масштаб втрат — до половини річного продовольчого фонду сільського населення.

Зібраний у 1931 р. урожай держава забрала собі майже повністю. Ближче до кінця року в центр почали надходити листи від людей, які стояли на порозі голодної смерті. 26 грудня колгоспники артiлі «Вільний Жовтень» у селі Ерделівка Новоархангельського району на Одещині написали таку скаргу до ВЦВК і ЦК ВКП(б): «Прохаємо звернути увагу на нашу жалобу: умираючих з голоду целую деревню, котра звертається до Вас за допомогою. Проработавши все лето в колгоспі й отдавши все зерно до фунта по распоряженію райкома, котрий тепер не вірить, що у нас начали пухнуть з голоду і їсти коней, котрідохнуть без їжі, і ніхто не зверне уваги на нас»¹¹⁵. В адресованому С. Косіору листі 20-річного студента Г. Ткаченка розповідалося: «Ви уявляєте, що зараз діється на Білоцерківщині, Уманщині, Київщині і т. ін. Великі площі незасіяної землі, а врожайність посіяного не більше 20—30 % відносно тієї, що була в 1925—1928 рр. У колгоспах, в яких було коней 100—150, зараз 40—50 та й ті такі, що падають. Людство страшенно голодає»¹¹⁶.

Згідно з довідкою секретно-політичного відділу ОДПУ, складеною для ЦК ВКП(б), «продутруднення» в УСРР за першу половину 1932 р. спостерігалися в 127 районах і на всій території Молдавської АСРР. Повідомлялося про «численні факти уживання в їжу сурогатів і падлини, опухання і смерті від голоду». В деяких районах, як зазначалося, було зареєстровано «випадки людоїдства і самовбивств на ґрунті голоду»¹¹⁷.

Станом на середину липня 1932 р., як вказувалося у чекістських звітах, з окремих сільських районів України виїхало в пошуках продовольства до половини населення. 21 район, за даними органів держбезпеки, залишили 116 тис. біженців¹¹⁸.

У листуванні з Л. Кагановичем 18 червня 1932 р. Й. Сталін роздратовано зауважив: «Кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще роз'їжджають по всій Європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скиглінням»¹¹⁹. Однак за межі УСРР виїхало не «кілька десятків тисяч українських колгоспників»...

Характеризуючи становище в голодуючій Україні, С. Косіор у листі Й. Сталіну від 26 квітня 1932 р. намагався демонструвати оптимізм. Применшуючи руйнівні наслідки хлібозаготівель, він звів їх до «неочікуваного» загострення в Київській області, зокрема в районах колишніх Білоцерківської і Уманської округ,

¹¹⁵ *Колективізація і голод на Україні. 1929—1933*. 36. док. і матеріалів. / За ред. С.В. Кульчицького. Київ, 1992. С. 374.

¹¹⁶ *Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / За ред. Ф.М. Рудича. Київ, 1990. С. 184.

¹¹⁷ *Трагедия советской деревни*. Т. 3. Москва, 2001. С. 420.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ *Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936 гг.* С. 179.

після чого обережно зауважив: «За розповідями товаришів, які там побували, в цих районах пригнічений, а місцями дуже гострий настрої»¹²⁰.

Повідомлення про «гострі настрої» стікалися до Кремля звідусіль. Агітмасовий відділ ЦК КП(б)У направив безпосередньо Й. Сталіну підбірку адресованих у Харків скарг і погроз за період між 17 і 23 квітня 1932 р. Серед них було повідомлення: «У селян таке враження складається, що страшно навіть говорити: коли б тільки що, так зразу повернули б гвинтівки проти. Повідомляє Вас Тарасюк Іван — учень школи ФЗО, станція Долинська. Зараз я працюю в ГПУ по виявленню антирадянських подій»¹²¹.

Великий матеріал про настрої бійців Червоної армії давала перлюстрація листів, здійснювана політуправлінням Українського військового округу. Настрої людей, які мали зброю, особливо турбували владу. Погрози пов'язаних з селом червоноармійців адресувалися й армійському начальству. Начальник полкового штабу у Придніпровській дивізії в червні отримав лист без підпису такого змісту: «З'явився ворог усередині країни, що набагато небезпечніший за зовнішнього. З особливою силою він починає працювати на Україні. Ворог цей — голод. Цього ворога породила насильницька колективізація і виростили хлібозаготівлі минулого року, коли примусово у населення вилучили весь хліб майже до фунта»¹²².

Секретно-політичний відділ ОДПУ за період з 1 січня по 15 липня 1932 р. зареєстрував в Україні лише 923 масових виступи проти влади, зробивши, проте, висновок, що республіка посідає перше місце серед регіонів СРСР за «антирадянськими проявами»¹²³. Чим пояснити, що селянство, зокрема українське, так пасивно реагувало на нестерпно тяжку ситуацію, в якій опинилося внаслідок дій влади? Масштаби виступів проти влади були незіставно меншими, ніж у першому кварталі 1930 р., тоді як дії влади, яка організувала масовий голод, — незіставно жорстокішими щодо села. За два роки Кремль розкуркуленням вилучив із села людей, які могли б організувати й очолити боротьбу з державою. Протестний потенціал села наростав, але не знаходив виходу.

Й. Сталін вжив деяких заходів, щоб припинити голод в Україні, який загрожував провалом осінньої посівної кампанії. 19 квітня 1932 р. союзні відомства погодилися за вказівкою з центру виділити зі своїх резервів 3 тис. т проса на харчування українських колгоспників¹²⁴. Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР наприкінці квітня і на початку травня дістав розпорядження повернути з портів 15 тис. т кукурудзи і 2 тис. т пшениці для постачання голодуючої України. У Китаї, Персії та Канаді для Комітету заготівель було закуплено 9,5 млн пуд. зерна, що дало можливість припинити вивезення хліба з України в Закавказзя і

¹²⁰ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. С. 149—150.

¹²¹ Там само. С. 152.

¹²² Там само. С. 642.

¹²³ Там само. С. 421.

¹²⁴ Там само. С. 146.

перекинути 4 млн пуд. зерна з ЦЧО в УСРР¹²⁵. Наприкінці травня до надання проддопомоги долучилися трести й об'єднання союзних відомств (здєбільшого розташовані в Україні), після чого голодуючі почали одержувати консерви, крупи, рибу та інші продукти.

15 червня Й. Сталін написав Л. Кагановичу: «На мою думку, Україні дали більше, ніж треба. Давати ще хліб не потрібно і нема звідки»¹²⁶. 23 червня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення припинити завезення хліба в Україну¹²⁷. Визрівав новий урожай, і Кремль готувався до чергової хлібозаготівельної кампанії.

Дискусію щодо засад нового хлібозаготівельного плану розпочав у січні 1932 р. голова ЦКК ВКП(б) і нарком Робітничо-селянської інспекції СРСР Я. Рудзутак. Він запропонував доводити до колгоспів план хлібозаготівель на початку року. Тоді вони були б впевнені, що вироблена понад державне завдання продукція залишиться в їхньому розпорядженні, і мали б усі підстави боротися за урожай. Адже в такому разі всі втрати урожаю припадали б на ту частку, яка залишалася у них¹²⁸. Іншими словами, Я. Рудзутак виступав за те, щоб перейти у відносинах з колгоспами на засади продовольчого податку, тобто відмовитися від продрозверстки.

Менш радикальну форму взаємовідносин із селом запропонував С. Косіор у записці Й. Сталіну від 15 березня 1932 р.: «Оголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель з майбутнього урожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю досягне колгосп і колгоспник, тим більший фонд повинен бути виділений і розподілений на особисте споживання»¹²⁹. Український генсек від продрозверстки не відмовлявся, але намагався досягти хоч якої-небудь зацікавленості виробника у вирощуванні врожаю.

Однак Й. Сталін і його найближче оточення вважали, що в недержавних сільськогосподарських підприємств держава може вилучати будь-яку частку виробленої ними продукції. З огляду на катастрофічний досвід хлібозаготівель урожаю 1931 р. в Україні, генсек турбувався лише про те, щоб навантаження на колгоспи розподілялося з урахуванням їх реального потенціалу. У листі Л. Кагановичу і В. Молотову від 18 червня 1932 р. він звинуватив харківський субцентр влади в тому, що українські цекісти, не знаючи можливостей районів, неправильно розвертали хлібозаготівельний план, викликавши тим самим перенапруження в одних районах і послаблення в інших¹³⁰.

Небезпідставно вважаючи продовольчу допомогу голодуючій Україні недостатньою, голова Раднаркому УСРР В. Чубар і голова ВУЦВК Г. Петровський

¹²⁵ *Трагедия советской деревни*. Т. 3. С. 362, 363, 365.

¹²⁶ *Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936*. С. 169.

¹²⁷ *Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*. С. 190.

¹²⁸ Івницький Н.А. Голод 1932—1933 годов: кто виноват? *Судьбы российского крестьянства*. Москва, 1996. С. 336.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ *Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936 гг.* С. 179.

в листах В. Молотову і Й. Сталіну від 10 червня 1932 р. просили збільшити її. В. Чубар попереджав: «Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуться масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер — викопування посаженої картоплі, бурякових висадок, цибулі тощо — буде відтворюватися в набагато більших розмірах у період визрівання озимини, тому що фондів харчування з відпущених ресурсів пізніше, ніж до 1 липня, не вистачить»¹³¹. Йому вторив Г. Петровський: «Допомогу треба надати ще й тому, що від голоду селяни зніматимуть недозрілий хліб, і його багато може загинути даремно»¹³².

Натомість 15 червня, як уже зазначалося, Й. Сталін розпорядився припинити завезення хліба в Україну і задумався над тим, як забезпечити збереження визріваючих посівів від голодуючих колгоспників і перешкодити намаганням колгоспів приховати певну частку врожаю від державного обліку.

7 серпня 1932 р. генсек розпорядився опублікувати власноручно написану ним постанову ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів і про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Розкрадання майна колгоспів каралося розстрілом, а «за пом'якшувальних обставин» — позбавленням волі на строк не менше 10 років¹³³. Газета «Правда» організувала в Україні рейд, у якому з 7 до 17 серпня 1932 р. взяло участь 100 тис. «ударників преси». Метою рейду була боротьба з крадіжками зерна. Проте даремно кореспондент «Правди» по Дніпропетровській області закликав: «Треба шукати, адже існує підземне пшеничне місто!». «Ударники преси» не підтвердили цієї вигадки.

Чому Й. Сталіна у 1932 р., так само як у 1930 р., особливо непокоїло становище в Україні? Ми знаємо відповідь, тому що зв'язок між Кремлем і курортами до 1936 р. включно здійснювався через фельд'єгерську пошту. 11 серпня 1932 р. вождь написав своєму заступнику по партійній лінії Л. Кагановичу цілком відвертий лист, щоб той зрозумів ситуацію так, як її розумів він сам: «Самое главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50 райкомов высказались против плана хлебозаготовок, признав его нереальным... Плохо по линии советской. Чубарь — не руководитель... Плохо по линии ГПУ... Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс (Станіслав Реденс від липня 1931 р. по січень 1933 р. очолював ДПУ УСРР — *Авт.*). Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец — прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут

¹³¹ *Командири Великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ* / За ред. В. Васильєва та Ю. Шаповала. Київ, 2001. С. 209.

¹³² Там само. С. 214.

¹³³ *Трагедия советской деревни*. Т. 3. С. 453—454.

хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, против партии»¹³⁴.

Справді, Й. Сталін боявся союзу петлюрівців і пілсудчиків. Якби Ю. Пілсудський знайшов спільну мову з багатьма мільйонами громадян II Речі Посполитої української національності, то Західна Україна стала б взірцем для УСРР. Якби становище Й. Сталіна і його команди захиталося, а соціально-економічна криза в СРСР до того вела, то комуністичний Харків міг би скористатися ситуацією, згадати про права, надані йому в радянських конституціях, і перетворитися з червоного на синьо-жовтий. Саме так і сталося, але набагато пізніше — в 1989—1991 рр.

«Как только дела станут хуже...». У 1932 р. все йшло до цього. Під впливом наростаючої кризи ряд діячів російського уряду (О. Смирнов, В. Толмачов, М. Ейсмонт) почали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозову для партії і країни. Виведений з партійного керівництва М. Рютін підготував «Звернення до всіх членів ВКП(б)», в якому зазначалося: «Партія і пролетарська диктатура заведені Й. Сталіним і його клікою в небачений глухий кут і переживають смертельно небезпечну кризу. За допомогою обману, наклепів і обдурювання партійних осіб, за допомогою неймовірного насилля і терору, під прапором боротьби за чистоту принципів більшовизму та єдності партії, спираючись на централізований потужний апарат, Сталін за останні п'ять років відсік і усунув від керівництва всі найкращі, справді більшовицькі кадри партії, встановив у ВКП(б) і всій країні свою особисту диктатуру, розірвав з лєнінізмом, став на шлях найбільш розгнуданого авантюризму і дикої особистої сваволі, чим поставив Радянський Союз на край прірви»¹³⁵. Йому вторив 20-річний комсомолец із Брусилівського району на Київщині Г. Ткаченко у листі до С. Косіора від 18 червня 1932 р.: «Мені здається, наскільки партія була авторитетною все ж таки серед широких мас, зараз все менше. І тільки внесеться іскра в селянство, то спалахне всюди. Ми під носом не бачимо, а цілий ряд виголошуємо фраз про пауперизацію і зубожіння по капіталістичних країнах. Зараз набирає силу і авторитету теорія т. Бухаріна»¹³⁶.

Не менш цікавим є датований груднем 1932 р. лист С. Косіору від комуніста, який підписався іменем М. Живанов: «Тов. Косиор. Откройте глаза на действительность, что вы делаете своей политикой, безмолвные вы рабы Москвы. Вы за два года угробили Украину, сельское хозяйство. Я выражаю мысль всего здравомыслящего, что есть в нашей партии. Вы не знаете дух и настроения честной, преданной революции части партии, они притиснуты к стенке, не могут рта открыть. Горлохваты, прохвосты и контрреволюционеры правят и ведут в пропасть всю страну»¹³⁷.

¹³⁴ *Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936. С. 273—274.*

¹³⁵ О деле т. н. «Союза марксистов-ленинцев». *Известия ЦК КПСС. 1989. № 6. С. 106.*

¹³⁶ *Голодомор 1932—1933 років в Україні. Док. і матеріали. Київ, 2007. С. 212.*

¹³⁷ *Голод в СССР. Famine in the USSR. 1930—1934. Москва, 2009. С. 75, 76.*

Такі висловлювання лягали на стіл всесоюзного генсека, і він мав на них реагувати. Оцінюючи його реакцію, маємо пам'ятати, що на початку 1930-х років це був не той Й. Сталін, який приборкав власну партію і суспільство, організувавши терор голодом 1932—1933 рр. і Великий терор 1937—1938 рр., тим більше не той Й. Сталін, який переміг А. Гітлера у Другій світовій війні. На початку 1930-х років він надійно контролював вище партійно-радянське керівництво, але не периферійних керівників і не всю багатомільйонну партію (звідси його зловісне «хе-хе» на адресу півмільйонної КП(б)У). Ще слабшими були його політичні позиції в охопленому кризою радянському суспільстві. Провал хлібозаготівель з урожаю 1932 р. і стихійний, але повсюдний саботаж українського селянства загрожував йому втратою найвищої посади в партії і державі.

У ситуації, що склалася, Й. Сталін наслідував лінію поведінки свого попередника — В. Леніна. Той, як уже було показано, скористався посухою 1921 р., щоб застосувати терор голодом щодо українського селянства, яке виступало проти радянської влади з відкритим забралом. У другій половині 1932 р. жахливого голоду як наслідку стихійного лиха не було. Проте Й. Сталіну вистачило владних повноважень генсека, щоб створити такий голод штучними засобами.

22 жовтня рішенням політбюро ЦК ВКП(б) було створено дві надзвичайні хлібозаготівельні комісії: на чолі з головою Раднаркому СРСР В. Молотовим для роботи в УСРР і на чолі з секретарем ЦК ВКП(б) Л. Кагановичем, яка мала діяти в Північно-Кавказькому краї (передусім на Кубані). 28 листопада було організовано ще одну надзвичайну комісію на чолі з секретарем ЦК ВКП(б) П. Постишевим для роботи в Нижньо-Волзькому краї (передусім у Республіці німців Поволжя). Отже, на чолі надзвичайних органів вищої влади в основних регіонах товарного хлібовиробництва генсек поставив своїх найближчих співробітників.

Вивчивши ситуацію в Харкові, В. Молотов підготував, згідно з раніше одержаними від Й. Сталіна інструкціями, тексти партійно-урядових постанов харківського центру щодо посилення хлібозаготівель і надіслав їх на узгодження в Кремль. Вони були оформлені у вигляді секретної постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. і опублікованої в пресі постанови РНК УСРР від 20 листопада під однаковою назвою «Про заходи до посилення хлібозаготівель». Після узгодження з Й. Сталіним постанови повернулися в Харків і були підписані: партійна — С. Косіором, радянська — В. Чубарем¹³⁸. Ініціатором обох, як підтверджують документи, опубліковані В. Васильєвим і Ю. Шаповалом у книзі «Командири Великого голоду», був Й. Сталін.

Головними в обох постановах були пункти про натуральне штрафкування боржників по хлібозаготівлях. «До колгоспів, що припускають розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель», вказувалося в них,

¹³⁸ *Командири Великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ.* С. 238.

потрібно застосувати натуральні штрафи — м'ясом (в обсязі 15-місячної норми м'ясозаготівлі) і картоплею (в розмірі річної норми здачі)¹³⁹.

Беручи до уваги те, що держава встигла до листопада, коли з'явилися ці поставки, вилучити з села поточний урожай зернових культур, пункти про натуральні штрафи створювали законодавчу базу для позбавлення селян іншого продовольства тривалого зберігання як покарання за провал хлібозаготівельного плану.

У постановах йшлося про м'ясо і картоплю. Інші продовольчі продукти, одержані селянами на присадибних ділянках, не згадувалися. Найбільш авторитетний дослідник голоду 1932—1933 рр. в російському селі В. Кондрашин стверджує, розповідаючи про дії комісії Л. Кагановича в Північно-Кавказькому краї: «є величезна кількість свідчень конфіскації вирощеної на присадибних ділянках колгоспників та одноосібників продукції, а також законсервованих дарів природи як покарання за невиконання державних зобов'язань»¹⁴⁰. Одночасно вчений цитує офіційний документ — рішення Старомінського райкому ВКП(б) Північно-Кавказького краю — щодо санкцій проти населення станиці Новосільської і наводить реакцію на нього з боку В. Молотова. Райпартком ухвалив: «Застосувати найбільш суворі заходи впливу і примушування, здійснюючи вилачення всіх продуктів харчування». В. Молотов у листі до М. Хатаєвича (у листопаді 1932 р.) назвав це рішення «небільшовицьким» і таким, що впливає «з відчаю, до чого ми не маємо жодних підстав, оскільки партія виступає проти практики місцевих властей брати будь-який хліб і де завгодно, не рахуючись і т. п.»¹⁴¹.

Слід звернути увагу на недомовку «і т. п.», за якою стояв факт голодної смерті пограбованих державою селян. Показово й те, що В. Молотов означив фразою «брати хліб» вимогу райпарткому про вилучення «усіх продуктів харчування». Отже він, як і Й. Сталін, який стояв за ним, не схвалював появи письмових указівок про вилучення посеред зими у селян всіх запасів продовольства тривалого зберігання. Шукати такий документ за підписом Й. Сталіна або осіб з його оточення в архівних фондах будь-якого ступеня секретності — марна справа. Кому з людей, які виходили на центральну трибуну мавзолею В. Леніна під час урочистих демонстрацій, хотілося бути звинуваченим у смерті мільйонів беззахисних селян?

27 листопада Й. Сталін скликав спільне засідання політбюро ЦК і Президії Центральної контрольної комісії ВКП(б), на якому поставив питання про групу О. Смирнова. Заперечуючи свою особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу члени цієї групи, він назвав дві причини важкого продовольчого становища, що склалося у містах: а) проникнення в колгоспи і радгоспи антирадянських елементів з метою організації шкідництва і саботажу;

¹³⁹ *Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*. Київ, 1990. С. 254, 257; *Колективізація і голод на Україні. 1929—1933*. Зб. док. і матеріалів / За ред. С.В. Кульчицького. Київ, 1992. С. 549.

¹⁴⁰ Кондрашин В. *Голод 1932—1933 годов: трагедия российской деревни*. Москва, 2008. С. 216.

¹⁴¹ Там само.

б) неправильний підхід значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. «Було б нерозумно, — підкреслив генсек, — якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників нищівним ударом»¹⁴².

Деталі «сокрушительного удара», як висловився Й. Сталін на цьому засіданні, не було оприлюднено. Проте В. Молотов і Л. Каганович уже випробовували його в обмежених масштабах на території України і Північно-Кавказького краю. Йшлося про сотні колгоспів і сіл, які тривалий час не виконували зобов'язань з хлібозаготівлі і були занесені на «чорну дошку». Опублікована в газетах інформація про наслідки потрапляння на «чорну дошку» була неповною, про найбільш істотне в переліку каральних заходів не повідомлялося. Допитаві дипломати з італійського консульства у Харкові поцікавилися, що відбувалося в таких селах. Віцеконсул Л. Сіркана «на основі газетних повідомлень і прямого спостереження» уточнив цей статус, і його висновки доповіли італійському послу в Москві: «Внесення цілих сіл та колективних сільськогосподарських підприємств у так звану «чорну дошку» тягне за собою суворі санкції, наприклад: припинення будь-якого постачання; вилучення навіть тої незначної кількості товарів, яка вже була в кооперативах; абсолютна заборона покидати межі села або сільськогосподарського підприємства; обшуки і конфіскація продуктів»¹⁴³.

Отже, поставлений на «чорнодошкових» селах і колгоспах соціальний експеримент зводився до: 1) обшуків селянських садіб; 2) конфіскації знайденого під час обшуків продовольства; 3) фізичної та інформаційної блокади репресованого населення. В сільській місцевості створювалася ситуація, несумісна з життям. Коли терор голодом поширився на всю територію України і Кубані, у ньому було застосовано і четвертий елемент — державну допомогу продовольством голодуючим селянам. Заключному елементу сталінського «сокрушительного удара», який маскував попередні три, слід приділити окрему увагу.

Щоб перенести кампанію обшуків з конфіскацією всієї знайденої їжі з обмеженої території «чорнодошкових» сіл і колгоспів на всю величезну територію України, потрібний був сигнал. Таким сигналом стала сталінська телеграма українському селянству. 1 січня 1933 р. керівники УСРР в Харкові одержали за підписом Й. Сталіна телеграму такого змісту:

«Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.:

Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться

¹⁴² *Трагедия советской деревни*. Т. 3. С. 559.

¹⁴³ *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932—1933 роки* / Упоряд. А. Граціозі. Харків, 2007.

найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1933 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності)¹⁴⁴.

Прагнучи врятуватися від голоду, який загрожував знову, як у першій половині року, селяни намагалися приховати від держави жалюгідні рештки врожаю 1932 р. в ямах і «чорних коморах». Відряджений Й. Сталіним в Україну на початку грудня 1932 р. особливоуповноважений ОДПУ СРСР по УСРР В. Балицький доповів на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня, що впродовж двох тижнів чекісти внаслідок обшуків виявили 7 тис. ям і 100 «чорних комор», у яких знайшли 700 тис. пуд. зерна¹⁴⁵. Обсяг прихованого зерна виявився настільки мізерним, що годі було розраховувати на виконання хлібозаготівельного плану. Посилаючи телеграму українському селянству, Й. Сталін не сподівався одержати хліб, який «розікрали», бо знав, що його нема. У чому тоді полягав її сенс?

Телеграма містила два пункти. Перший з них був попередженням: здавайте хліб! Другий пункт ставав зрозумілим тільки в поєднанні з першим, оскільки він адресувався тим, хто проігнорував це попередження. Щоб виявити їх, потрібно було здійснити обшук. Отже, сталінська телеграма була сигналом до повсюдних обшуків.

Засоби масової інформації почали активно розпалювати ворожнечу між міським і сільським населенням, розповідаючи про «підземні пшеничні міста». Під час розкриття схованок зерна чекісти запрошували кінооператорів, які фіксували цю операцію, а потім у кіножурналах, що демонструвалися перед кожним сеансом, городяни могли пересвідчитися, як українські «куркулі» і «буржуазні націоналісти» намагаються гальмувати соціалістичне будівництво в Країні рад. Можна уявити собі розлюченість міського населення, яке перед новим, 1933 р. почало одержувати зменшену норму мізерної хлібної пайки внаслідок того, що «українські селяни розікрали урожай». Деякі категорії міського населення взагалі були позбавлені централізованого постачання і опинилися на межі голодної смерті.

У січні-лютому 1933 р. хвиля обшуків накрила всю сільську місцевість України. У керованих чекістами обшукових бригадах брали участь як відряджені з міст робітники та службовці, так і місцеві незаможники. «Уральсько-сибірський» метод хлібозаготівель вбив клин між незаможниками та їх більш благополучними сусідами. Не маючи добре поставленого присадибного господарства, незаможники починали голодувати першими, а тому охоче йшли в обшукові бригади, щоб одержувати бонус у вигляді незернового продовольства, що вилучалося «на законних підставах» — як натуральне штрафування. Вилучали не лише м'ясо (сало) і картоплю, а все підряд — для цього навіть усні вказівки часом були непо-

¹⁴⁴ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. С. 308.

¹⁴⁵ Командири Великого голоду... С. 316.

трібні. За кілька тижнів обшукові бригади перетворили Україну на зону абсолютної катастрофи.

Немало тих, хто вижив у тому пекельному випробуванні, поділився своїми спогадами, коли виникла така можливість. Свідчення окремо взятої людини завжди є суб'єктивними. Коли ж про позбавлення всіх запасів їжі посеред зими розповідали сотні й тисячі свідків Голодомору, ці повідомлення об'єктивізувалися, тобто перетворювалися на документи. Таким документом стала фундаментальна книга, видана Інститутом історії України НАН України, яка складалася з окремих абзаців або навіть рядків із надрукованих у різні часи спогадів українських громадян. Саме тих абзаців і рядків, де йшлося про вилучення *абсолютно всієї їжі*¹⁴⁶.

Як зазначалося вище, Й. Сталін на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 р. однією з причин важкого продовольчого становища у містах назвав «неправильний підхід значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів». Відряджаючи в ці дні в Україну заступника голови ОДПУ в Україні В. Балицького, він його належним чином проінструктував. Зміст інструкцій В. Балицький виклав в оперативному наказі по ДПУ УСРР № 1 від 5 грудня 1932 р. Перед його підлеглими ставилося таке завдання: «нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом»¹⁴⁷.

Йшлося про запобігання можливій протидії «сокрушительному удару» з боку периферійних керівників і сільських комуністів. Саме для цього Й. Сталін вирішив ототожнити протидію задуму покарати українських селян за саботаж з контрреволюційною діяльністю в інтересах іноземних розвідок. Апарату ДПУ УСРР наперед було видано версію (з усіма її нюансами аж до польського генерального штабу), яку він мав не лише підтвердити слідчими діями, а й матеріалізувати у вигляді контрреволюційних організацій з уже заарештованим членським складом.

Діючи завжди на випередження, чекісти звикли створювати у своїх кабінетах фантомні контрреволюційні організації, однак те, що вони зробили, коли відбувалася конфіскація всього наявного продовольства в сільській місцевості, виявилось безпрецедентним за масштабами. В історіографії ця тема майже не розроблена, проте підсумки чекістської операції підбиті в оперативному наказі В. Балицького по ДПУ УСРР № 2 від 13 лютого 1933 р. Створена за наказом Й. Сталіна ударно-оперативна група, як указувалося в преамбулі цього документа, виконала те, чого від неї очікували: «Викрито контрреволюційне повстанське підпілля на Україні, що охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій і депо, ряд пунктів прикордонної смуги. В процесі ліквідації встановлено зв'язок

¹⁴⁶ 1933: «І чого ви ще живі?» / Упоряд. Т. Боряк. Київ, 2016.

¹⁴⁷ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. *Всеволод Балицький. Особа, час, оточення*. Київ, 2002. С. 189.

підпілля із закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, УВО і УНДО та польським Головштабом)... Аналіз ліквідованих за цей час справ говорить за те, що в даному випадку ми зіткнулися з єдиним ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні навесні 1933 року з метою повалення Радянської влади і встановлення капіталістичної держави — так званої Української незалежної республіки»¹⁴⁸.

Й. Сталін справді боявся втратити Україну, як він визнав у листі до Л. Кагановича від 11 серпня 1932 р. Серед селян і в Червоній армії, яка в цей час мала обмежений кадровий склад з великим прошарком селянських призовників-перемінників, справді поширювалися незалежницькі настрої. Зокрема, у жовтні 1932 р. особисти зафіксували такі розмови серед червоноармійців 137-го полку 46-ї стрілецької дивізії: «Якби у нас була петлюрівська влада, а не радянська, то селянам жилось би краще. Петлюра в своїй програмі передбачав приватну власність, щоб кожен селянин мав по 15 га землі і жив самостійно. Петлюра хотів, щоб Україна жила самостійно, а німців і кацапів звідси вислати»¹⁴⁹.

Голодуючи другий рік поспіль, Україна стояла на межі колосального соціального потрясіння. Сталін це знав краще за інших, тому що затверджував хлібозаготівельні плани і накладав на українських селян такий самий тягар, як на селян решти регіонів товарного виробництва, разом узятих. Він усвідомлював, що внаслідок соціального вибуху в Україні позбудеться поста генерального секретаря ЦК ВКП(б). Однак з попереднього досвіду голоду 1921—1923 рр. у південних губерніях України він знав й інше: ефективно знешкоджувати селянський протест можна через штучне поглиблення голодування — аж до переступу критичної межі. Адже бунтівні настрої селян визначалися ступенем голодування. Маючи певний запас їжі, селянин був готовий протестувати. Коли ж він не знав, що буде їсти завтра, повстанський потенціал знижувався до нуля, селянство перетворювалося на інертну масу. Голова польського розвідувального центру в Києві В. Міхневич доповідав по начальству 2 червня 1933 р. про становище в селах Київської області: «Смерть з голоду є постійним явищем. Канібалізм на порядку денному. Політичні настрої — нема про що говорити, єдине бажання — дістати хліба»¹⁵⁰.

Паралізуючий вплив абсолютного голодування на людську волю давно відзначив один з найбільш проникливих дослідників радянського села І. Зеленін. У 1994 р. він писав: «Поки що не зовсім ясно, чи є голодомор 1932—1933 рр. завчасно запланованою і вміло організованою Сталіним акцією або ж наслідком його злочинної антиселянської політики. Поза сумнівом, однак, що «терор голодом» (термін Конквеста) зумовив значне послаблення і зміну характеру селянського спротиву, що не могло не входити в розрахунки Сталіна та його ото-

¹⁴⁸ *Голод-геноцид 1932—1933 років в Україні. The Famine-Genocide of 1932-1933 in Ukraine* / Ed. Yu. Shapoval. Kingston, 2005. С. 297.

¹⁴⁹ *Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ, 2003. С. 648.

¹⁵⁰ *Holodomor 1932-1933. Wielki Glod na Ukrainie w dokumentach Polskiej dyplomacji I wywiadu* / Opracował Jan Jacek Bruski. Warszawa, 2008. P. 299.

чення»¹⁵¹. І. Зеленін не бачив опублікованих пізніше документів про механізм сталінського «сокрушительного удара», але цілком правильно вказав на залежність між ступенем голодування і повстанським потенціалом селянства.

У першій половині 1932 р. мільйони українських селян знялися з місць і кинулися в Росію та Білорусь, щоб купити хліб для своєї родини. Уряд не перешкодив, хоча сприймав це явище вкрай негативно. Тоді у влади не було наміру нищити селян голодом, їм дозволяли повертатися додому з продовольством. Зовсім інша картина спостерігалася в першій половині 1933 р.

22 січня 1933 р. Й. Сталін власноруч написав директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР (автограф зберігся, і лише в передрукованому примірнику з'явився підпис В. Молотова), в якому зазначалося: «До ЦК ВКП и Совнаркома дошли сведения, что на Кубани и Украине начался массовый выезд крестьян «за хлебом» в ЦЧО, на Волгу, Московскую обл., Западную обл., Белоруссию. ЦК ВКП и Совнарком СССР не сомневаются, что этот выезд крестьян, как и выезд из Украины в прошлом году, организован врагами Советской власти, эсерами и агентами Польши с целью агитации «через крестьян» в северных районах СССР против колхозов и вообще против Советской власти. В прошлом году партийные, советские и чекистские органы Украины прозевали эту контрреволюционную затею врагов Советской власти. В этом году не может быть допущено повторение прошлогодней ошибки»¹⁵².

Цей директивний лист започаткував блокаду України і Кубані. За даними ОДПУ, упродовж 50 днів після появи директиви було затримано 219,5 тис. селян, зокрема в УСРР — 38 тис., на Північному Кавказі — 47 тис., в ЦЧО — 44 тис., у Західній обл. — 5 тис., на залізницях — 65 тис. З числа затриманих 186,5 тис. було відправлено додому під конвоем, майже 3 тис. — засуджено, а решта чекали суду або перебували під слідством у фільтраційних таборах¹⁵³.

Інформаційна блокада Голодомору була абсолютною. Навіть у листуванні компартійно-радянських органів словосполучення «голод 1933 р.» заборонялося. Колосальні проблеми, які постали перед органами влади в голодуючій місцевості, знаходили відображення тільки в «особых папках» з особливим режимом користування. Не йшлося про збереження державної таємниці, адже про голод знали всі. Йшлося лише про те, щоб жоден функціонер не міг вимовити слово «голод», яке саме по собі мало різко негативне значення, і тим самим ніби висловити своє ставлення до ситуації, що склалася.

Коли повстанський потенціал селян знизився до нуля, сталінська команда почала «рятувати голодуючих». Винищувальна стадія «сокрушительного уда-

¹⁵¹ Зеленін І.Е. «Революция сверху»: завершение и трагические последствия. *Вопросы истории*. 1994. № 10. С. 38.

¹⁵² *Трагедия советской деревни*. Т. 3. С. 32, 635.

¹⁵³ Івницький Н. Хлебозаготовки 1932—1933 годов и голод 1933 года. *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків*: Матеріали Міжнар. наук.-теор. конф. (Київ, 28 листопада 1998 р.). Київ, 2000. С. 114.

ра» здійснювалася у суворій таємниці, за показової відстороненості державних органів від дій, спрямованих на створення в сільській місцевості умов, несумісних з фізичним існуванням. Ці дії, коли вони вислизали на поверхню, можна було кваліфікувати як ексцеси голодуючих «активістів» у хлібозаготівельних бригадах або «лівих ухильників» з числа партійно-радянської номенклатури. Натомість кінцева стадія винищувальної акції, тобто державна допомога голодуючим, відбувалася цілком відкрито, під фанфари. Політбюро ЦК ВКП(б) приймало рішення про продовольчу допомогу по кожній окремо взятій області України, після чого ідентичні рішення про розподіл допомоги приймали обкоми і райкоми партії з широким оповіщенням населення через засоби масової інформації.

8 лютого 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) уперше ухвалило рішення про допомогу Дніпропетровській області в розмірі 200 тис. пуд. жита «на продовольчі потреби робітників радгоспів, МТС, МТМ (машино-тракторних майстерень — *Авт.*), а також партійного і безпартійного активу колгоспів, які потребували такої допомоги». Тоді ж постанову аналогічного змісту було ухвалено на клопотання Одеського обкому КП(б)У¹⁵⁴. Через 11 днів після цього рішення у Москві відкрився з'їзд колгоспників-ударників, на якому нарком землеробства СРСР Я. Яковлев заявив, що своєю поганою працею колгоспники «наробили шкоди урядові та самим собі». Проте уряд, мовляв, не тримає на них зла і допомагає продовольством¹⁵⁵.

Продовольчу допомогу надавали не всім голодуючим, а лише тим, хто зберігав фізичну здатність працювати на колгоспному полі. Зокрема, Дніпропетровський обком 20 лютого ухвалив таку постанову: «З відпущеної позички у першу чергу витратити на надання допомоги колгоспникам, які виробили багато трудовнів і опинилися без хліба, а у випадках голодування і опухання колгоспників, які не мають трудовнів, надавати їм продовольчу допомогу залежно від участі їх в роботі по знищенню бур'янів та ін. роботах, пов'язаних з підготовкою до сівби»¹⁵⁶.

Р. Девіс і С. Віткрофт в опублікованій у 2004 р. (і перевиданій російською мовою в Москві у 2011 р.) монографії з історії сільського господарства СРСР в 1931—1933 рр. перелічили 56 партійно-урядових постанов за першу половину 1933 р. про виділення позичок і допомоги зерном голодуючим регіонам. За цими даними, продовольча допомога Україні становила 176,2 тис. т, Північному Кавказу — 88,5 тис. т, районам Нижньої Волги — 15,5 тис. т, а решті місцевостей — 39,8 тис. т¹⁵⁷.

Якщо поділити допомогу Україні (176,2 тис. т) на загальну кількість сільського населення, то кожній людині припадало б не більш як пів пуда зернохліба на

¹⁵⁴ *Голод в СРСР. Famine in the USSR. 1930—1934.* С. 244.

¹⁵⁵ *Правда.* 1933. 19 лютого.

¹⁵⁶ *Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.* С. 386—387.

¹⁵⁷ Devies R.W., Wheatcroft S.G. *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931—1933.* London, 2004. P. 214—224, 479—485.

пів року, тобто до нового врожаю. І це у середньому. А допомагали насамперед «партійному і безпартійному активу». Переважна більшість селян, у яких посеред зими забрали спочатку хліб, а потім усе інше продовольство, залишилися без допомоги, і кількість жертв майстерно відрежисованого сталінською командою голоду зростала щомісяця аж до липня 1933 р.

Прямі (надсмертність) і непрямі (дефіцит народжень) втрати населення України від голоду, за розрахунками проф. О. Воловини (Університет Північної Кароліни, США) і групи фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, наведено в таблиці ¹⁵⁸.

Втрати населення України від голоду, тис. осіб

Рік	Населення		
	міське	сільське	разом
	<i>Надсмертність</i>		
1932	43,1	207,0	250,1
1933	193,9	3335,3	3529,2
1934	50,6	112,7	163,3
1932—1934	287,6	3654,9	3942,5
	<i>Дефіцит народжень</i>		
1932	—	77,1	67,1
1933	46,2	221,5	267,7
1934	30,7	220,5	251,2
1932—1934	66,9	519,1	586,0
	<i>Сукупні втрати</i>		
1932	43,1	284,1	317,1
1933	240,1	3556,8	3796,9
1934	81,3	333,2	414,5
1932—1934	354,5	4174,0	4528,5

«Сокрушительный удар» не мав на меті знищити голодом усе сільське населення України і Кубані. Його мета була двоїстою: по-перше, ліквідувати повстанський потенціал обурених продрозверсткою селян, по-друге — змусити їх відмовитися від саботажу неоплачуваної праці у примусово створених колгоспах. Сталінська каральна акція була своєрідним «вихованням вбивством». Вона цілком відповідала запровадженому Р. Конквестом терміну «терор голодом»: частина сільського соціуму знищувалася у такий нелюдський спосіб, щоб залякати всіх, хто вижив, і змусити їх працювати на державу в колгоспах і радгоспах.

¹⁵⁸ Левчук Н., Боряк Н., Воловина О., Рудницький О., Ковбасюк А. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932—1933 рр.: нові оцінки. *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 100—101.

Посилаючись на цю «виховну» функцію терору, С. Косіор у довірчому листі Й. Сталіну від 15 березня 1933 р. бідкався: «Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби саме в найбільш неблагополучних районах»¹⁵⁹.

Сталінська акція була нелюдською, проте цілком конституційною. Прийнята в березні 1919 р. Конституція УСРР містила ст. 28, у якій зазначалося: «УСРР визнає працю обов'язком усіх громадян Республіки і проголошує лозунг “хто не працює, той не їсть”». Ця стаття була калькою ст. 18 Конституції РСФРР, прийнятої у липні 1918 р. V Всеросійським з'їздом рад¹⁶⁰. Виступаючи на вже згаданому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 р., тобто тоді, коли на просторах УСРР і Північно-Кавказького краю лютував Голодомор, генсек повчав своїх слухачів: «Ленін, наш великий учитель, говорив: “Хто не працює, той не їсть”. Що це значить, проти кого спрямовані слова Леніна? Проти експлуататорів, проти тих, які самі не працюють, а примушують працювати інших і збагачуються за рахунок інших. А ще проти кого? Проти тих, які самі ледарюють і хочуть за рахунок інших поживитися. Соціалізм вимагає не ледарювання, а того, щоб усі люди працювали чесно, працювали не на інших, не на багатіїв і експлуататорів, а на себе, на суспільство»¹⁶¹.

Навіть не знаючи, в чому конкретно полягала мета каральної акції, яка призвела до Голодомору, видатний український мислитель ХХ ст. Іван Лисяк-Рудницький дав напрочуд точну характеристику становища України в роки сталінської диктатури. У статті «Новий Переяслав», яку вперше опублікував у 1956 р. паризький польськокомовний журнал «Культура», він писав: «Політика Сталіна відносно України зводилася до гігантської спроби зламати спротив українського народу засобами фізичного насильства. При цьому, мабуть, не йшлося про тотальне вигублення українців, як це зроблено з кримськими татарами, волзькими німцями, калмиками та деякими північнокавказькими народами; для цього українці надто чисельні. Зате Сталін послідовно змагав до того, щоб знищити всі активні українські суспільні групи та щоб таким чином обезголовивши народ, примусити його до капітуляції та зробити з цього покірне знаряддя в руках кремлівських можновладців»¹⁶².

У сталінському терорі, який тривав чверть століття, І. Лисяк-Рудницький особливо виділяв період становлення колгоспного ладу. «Масовий спротив українського селянства колективізації, — писав він, — загрожував зірванням амбітних господарських планів Сталіна. Звідси особливий гнів і мстивість Сталіна супроти України. З цим збігалися ресантименти російського чиновництва, обуреного українською «нахабністю». Сталін та очолена ним російсько-советська

¹⁵⁹ *Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.* С. 443.

¹⁶⁰ *Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936.* Київ, 1937. С. 75, 118.

¹⁶¹ Сталін Й. *Твори.* Т. 13. С. 248—249.

¹⁶² Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе.* Т. 2. Київ, 1994. С. 297.

бюрократія рішили «навчити хохлів розуму». Жертви, що їх Україна понесла внаслідок сталінської політики, були жахливі. Голодом виморено кілька мільйонів людських істот та поліційним терором знищено національну еліту двох формацій»¹⁶³.

Слова «навчити хохлів розуму» парадоксально збігаються з виразом С. Косіора «навчити колгоспників уму-розуму», що містився у цитованому вище листі Й. Сталіну і став відомим історикам тільки в 1990 р. Втім, якщо добре подумати, тут немає парадоксу. Політика «виховання вбивством» у різних людей з різних епох викликала подібні асоціації.

¹⁶³ Там само. С. 297—298.

ІНСТРУМЕНТАРІЙ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН: БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ТЕРОР І РАДЯНІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ

З другої половини 20-х років ХХ ст. щолистопада радянські громадяни слухняно і все більш ревно відзначали річницю перемоги Жовтневої революції. Насправді остання, принаймні у своїй терористичній складовій, не припинялася аж до «хрущовської відлиги». Революція, що вибухнула розмаїттям форм збройного та ідеологічного протистояння в 1917—1921 рр., була переформатована кремлівськими керманічами в латентний терор, що набував вигляду низки суспільно-політичних кампаній (таких як усілякого роду чистки, ліквідація куркульства як класу, відкриті й закриті процеси, викривальні кампанії, врешті депортації за національною ознакою тощо), тримаючи суспільство десятиріччями у своїх лабетах і радикально змінюючи його відповідно до політичного порядку денного, накресленого компартійною олігархією. Специфіка міжвоєнного періоду полягала в тому, що суспільні верстви, проти яких скеровувалися згадані акції, були позбавлені можливостей опиратися, боротися за власне існування як зі зброєю в руках, так і на рівні ідейного протистояння. Переведення революційного процесу в площину послідовного винищення / нейтралізації опонентів більшовицького режиму та радянізації під страхом репресування решти суспільства стало ефективною знахідкою кремлівських керманічів, що забезпечила їм пів сторіччя панування. Проте як тільки терор послабився, запустилися механізми самовідтворення природної опозиції і розпочався відлік кінця більшовизму.

Революційні гасла «Свобода! Рівність! Братерство!» утверджувалися на постімперських просторах кривавою десницею червоного терору. За першою його хвилею прийшла така очікувана передишка, однак те, що здавалося початком нового життя, виявилось початком повільного вмирання: голод,

що траплявся кілька разів, і наймасштабніший у Європі Голодомор; нескінченні політичні процеси; знищення політичних партій, профспілок і громадських рухів; встановлення тотального контролю над митцями, науковцями і освітянами; розбудова системи ГУЛАГу; знищення цілих соціальних верств; суцільна колективізація; депортації і, врешті, етноциди — такими були віхи радянізації міжвоєнної України. Підбиваючи підсумки застосування практик тотального терору щодо суспільства загалом та окремих його верств, слід розуміти: парадигму держави як «системи панування з монополією на законне насильство» сповідував не лише Й. Сталін (якого зрештою зробили за це насильство відповідальним). Цей принцип був універсальним. Втім, мало де відбувалося освячення державного терору. Механізм та внутрішня логіка більшовицького терору й досі бентежать дослідників світу саме через величезний аксіологічний потенціал проблематики та неподолані негативні наслідки самого явища.

Справжнє обличчя й покликання ВЧК, що задумувалася як міжвідомча комісія для боротьби з контрреволюцією та саботажем, проте вже від 1 січня 1918 р. отримала права наркомату, розкрилися практично відразу. Вона перетворилася на постійно діючий каральний орган з практично необмеженими повноваженнями. З перших місяців її існування її діяльність залежала, зокрема, і від особистих якостей співробітників: далеко не всі витримували як шалений темп «роботи» (з постійними відрядженнями для проведення «операцій» на місцях), так і методи, які прийнято було застосовувати для досягнення поставлених завдань. «Караючий меч революції» після усунення в липні 1918 р. лівих есерів перетворився на «караючий меч РКП(б)». ВУЧК—ДПУ—НКВС УСРР/УРСР і, відповідно, її союзний прототип не були спецслужбами у загальносвітovому значенні. Вони виконували безліч функцій, сполучаючи легальні і приховані форми роботи. Але основним покликанням жорстко централізованої вертикалі було забезпечення владної монополії / диктатури компартії. Власне, маючи безліч функцій, «органи» були насамперед таємною політичною поліцією.

Більшовики наполягали, що інтереси революції тотожні інтересам ВКП(б). Ф. Дзержинський з революційною цнотливістю зазначав, що «ЧК повинна стати органом центрального Комітету, інакше вона шкідлива, тоді вона виродиться в охоранку або орган контрреволюції»¹. Передбачення «залізного Фелікса», який згодом за наслідками своєї чекістської діяльності отримав патетичне ймення «лицар революції», виявилися блідою примарою того, на що насправді перетворилося очолене ним відомство. Аналогів йому не було ані перед тим, ані в майбутньому.

Аналогічні російським органи створювалися в контексті регіональних більшовицьких переворотів і на теренах України. 3 грудня 1917 р. у Харкові діяв так званий штаб С. Петриківського; в Одесі — Вища автономна комісія по боротьбі з румунською та українською націоналістичною контрреволюцією, очолювана Х. Раковським; у Києві — ВРК на чолі з А. Івановим. Загальноукраїнський ста-

¹ Подкур Р. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2004. № 1/2. С. 32.

тус мала Надзвичайна комісія Народного секретаріату для захисту країни й революції, яку очолив Ю. Коцюбинський. Через нетривалість тогочасного більшовицького експерименту на українських землях, їм, на щастя місцевих мешканців, не вдалося «розгорнутися» до масштабів всеросійського аналога². Втім, це не означало, що ВЧК та більшовицький провід не прагнули перетворити її досвід на універсальну практику утвердження своєї влади. 15 листопада 1918 р. Ф. Держинський підписав наказ про створення ВЧК на окупованій території. Там, де не було такої можливості, створювали *нелегальні* надзвичайні комісії за принципом закордонної розвідки. Йшлося про непідконтрольні більшовицькій Росії країни Балтії, Білорусію та Україну, які мали вкритися мережею надзвичайок³. Їхнім основним завданням у той час була підготовка нових більшовицьких переворотів, які б забезпечили розширення географії комуністичного експерименту.

3 грудня 1918 р. побачив світ декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України про створення Всеукраїнської надзвичайної комісії (рос. ВУЧК)⁴, яку очолив виходець з Миколаєва, член РСДРП(б) з 1899 р. І. Шварц. Комісія, що стала заручницею внутрішньопартійного конфлікту «правих» (Ф. Сергєєв-Артем і Е. Квірінг) та «лівих» (Г. Пятаков), була підпорядкована відділу внутрішніх справ, очолюваному прихильником «правих» В. Аверіним, структурно залишаючись складовою частиною ВЧК. Наприкінці березня 1919 р. до ВУЧК було відраджено довірену особу Ф. Держинського М. Лациса (очолив ВУЧК 2 квітня), що свідчило про близькість змін на українському напрямі. Мета Кремля полягала в тому, щоб узяти його під цілковитий контроль. Розпочали з масштабного перетрушування кадрів, звинувачених у задоволенні «шкурних» (передусім матеріальних) інтересів, зловживанні владою (масові реквізиції, арешти, погроми, безпідставні ув'язнення). Власне, зловживання владою з боку надзвичайних органів було справою буденною, проте саме в Україні, на погляд М. Лациса, ситуація набула загрозливого характеру. На його думку, сюди надсилали передусім «осіб, котрих вигнали із ЧК у Москві як малопридатних та малонадійних»⁵. Отже, за час свого напіввизначеного існування з «малопридатним і малонадійним» штатом ЧК в Україні здобула недобру славу. Серед безлічі тогочасних «геройств» чекістів — масові розстріли невинних, зокрема під час придушення повстання Н. Григор'єва⁶.

Постанова РНК Росії від 5 вересня 1918 р., що, як і більшість російських постанов та розпоряджень, автоматично поширювалася на всі підконтрольні тери-

² Там само. С. 12.

³ Подкур Р. Ф. Держинський у взаєминах ВЧК та ВУЧК у 1919 р. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2014. № 1—2 (40—41). С. 15.

⁴ Про перипетії створення та перші кроки інституції див.: Подкур Р. Органи державної безпеки у взаємовідносинах держави і суспільства. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. Т. 2. Київ, 2015. С. 465—477.

⁵ Цит. за: Подкур Р. Ф. Держинський у взаєминах ВЧК та ВУЧК у 1919 р. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2014. № 1—2 (40—41). С. 22.

⁶ Лише в Києві було розстріляно понад 300 заручників.

торії, проголосила початок червоного терору⁷. Йшлося про ізолювання ворогів пролетарської держави у концентраційних таборах, а також фізичне знищення всіх тих, хто мав стосунок до білогвардійських організацій, антирадянських закладів та заворушень. Улітку 1920 р. на території України діяли вже 24 концтабори, розраховані на 20 тис. ув'язнених. На початку 1921 р. в них утримували 6 тис. осіб, серед яких 43—45 % становили ув'язнені на термін до 5 років, 38—40 % — ув'язнені до кінця війни, 5—6 % — заручники і стільки ж — військовополонені, 4—5 % відбували строки, більші за 5 років⁸.

Втім, дедалі більше більшовицьких вождів, зокрема «залізного Фелікса», непокоїв потяг українських підрозділів до самостійності та самодіяльності. Низка заборон з боку ЧК не приносили результатів. Оскільки ж з плином часу «раднарками й інші урядові органи окраїнних республік приймали себе всерйоз, начебто вони могли бути державними урядами», Ф. Дзержинський потурбувався про відрядження до України «достатньо сильної людини, яка б боролася з самостійністю України»⁹. Закиди щодо переходу на позиції «самостійництва» виразно лунали й на адресу М. Лациса. Не вбачаючи інших можливостей приборкати свавільну українську стихію, 23 липня 1919 р. з подачі Ф. Дзержинського оргбюро ЦК РКП(б) ініціювало ліквідацію ВУЧК¹⁰, що залишилося без наслідків через втрату України.

Однак робота з підбору керівного кадрового складу ВУЧК, здебільшого рекрутованого з Москви, не припинялася. Наприкінці 1919 р. ЦК РКП(б) направив в Україну В. Манцева (колишній голова Московської ЧК), який очолив створене відповідно до ухвали президії ВУЦВК УСРР 17 березня 1920 р. Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами (Цупнадзвичком). З травня до липня 1920 р.¹¹ в Україні перебував очільник ВЧК Ф. Дзержинський, який як начальник тилу Південно-Західного фронту особисто керував зміцненням більшовицьких позицій, тобто придушенням повстанського руху в опанованій тяжкими зусиллями Україні. В цей час відбувалося становлення місцевих ЧК, при яких часто ство-

⁷ Тогочасні події відображено в бездарних віршах Всеволода Балицького: «Мы дружно на бой поднялись, / И там, где недавно так весело жилось, / Потоки крови полились. / Так что же? Пусть льется, не будет пощады, / Ничто не спасет вас, ничто!» (Цит. за: Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. Москва, 2017. С. 24.)

⁸ Держархів Луганської області. Ф. Р-1164. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 14.

⁹ Подкур Р. Ф. Дзержинський у взаєминах ВЧК та ВУЧК у 1919 р. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2014. № 1—2 (40—41). С. 25, 26.

¹⁰ Єфіменко Г. ВУЧК у системі відносин між УСРР та РСФРР у 1919 р. *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918—1991 рр.): історія, структура, функції*: Матеріали круглого столу (19 грудня 2013 р., м. Київ). Київ, 2014. С. 78.

¹¹ В 1920 р. у надзвичайних органах України налічувалося 5 334 штатних співробітники. З них на службі в ЧК з 1918 р. перебували 34 особи, з другої половини 1918 р. — 49, першої половини 1919 р. — 82, другої половини 1919 р. — 205, першої половини 1920 р. — 1412, з другого півріччя 1920 р. — 3438 осіб. (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 253. Арк. 37.)

рювали військові формування¹². Фактично в Україні було відновлено мережу «таємної політичної поліції», мета якої полягала в забезпеченні непорушності позицій більшовиків. Прийшовши в Україну втретє, вони не збиралися більше відходити. За жодних обставин.

Саме тому в республіку надсилали найбільш надійних, перевірених майстрів чекістської справи. Кадрова політика в українських умовах виходила з різкої характеристики Фелікса Дзержинського, наведеної в листі до В. Леніна (26 червня 1920 р.): «Місцеві комуністи якісь недоноски, живуть дрібними інтересами. Русотяпства я не помічав, та й скарг не чув. В сфері моєї спеціальності — тут рясний врожай. Вся, можна сказати, інтелігенція середня українська — це петлюрівці... Величезна перешкода в боротьбі — відсутність чекістів-українців»¹³. Не менш промовиста настанова «залізного Фелікса» — очищати ЧК від «україніщини» — позначилася передусім на керівному складі «органів» в Україні: в 1921 р. співробітниками ВУЧК були 4 293 росіянина, 2 646 українців, 1 876 євреїв, 265 латишів, 237 поляків¹⁴; на 1 січня 1922 р. серед 11 керівників ВУЧК не було жодного українця, дев'ятеро були росіянами, двоє — євреями. Показовим був і етнічний склад працівників Харківської губернської ЧК — 59% росіян, 19% євреїв, 8% українців, майже 7,5% латишів, майже 2% поляків, близько 3% — представники інших етнічних груп¹⁵. Нищівні оцінки Ф. Дзержинського, переадресовані В. Леніну, створили не лише українським чекістам, а й Україні образ контрреволюційного націоналістичного кубла, лад у якому спроможні навести лише перевірені «російські товариші». Стереотип, що утвердився з його легкої руки, не піддавали сумніву впродовж усієї міжвоєнної доби. З огляду на неодноразово демонстроване керівництвом та рядовим складом зневажливе ставлення до українізації Ю. Шаповал та В. Золотарьов відзначають очевидні прояви внутрішньої колонізації, зауважуючи, що чекісти не вважали себе органічною частиною території, на якій їм доводилося працювати, «а все українське апріорі сприймалося як “націоналістичне”, як певна ворожа чи в кращому випадку підозріла “українська громадськість”»¹⁶.

22 березня 1922 р. услід за всеросійським відповідником ВУЧК було переформатовано в ДПУ¹⁷, що мало «вбудовуватися» до загальної системи держав-

¹² Кульчицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928)*. Київ: Основи, 1996. С. 223—242.

¹³ Цит. за: Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. *«Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба*. Москва, 2017. С. 40—41.

¹⁴ Склярєнко Є. ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 1995. № 1/2. С. 70.

¹⁵ Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. *«Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба*. Москва, 2017. С. 41.

¹⁶ Там само. С. 106.

¹⁷ Важливо розуміти, що ДПУ УСРР було цілковито підпорядковане ДПУ РСФФР, яке (хоча й після погодження кандидатури із ВЦВК) на власний розсуд призначало свого повноважного представника в Україні, який і очолював українське ДПУ. Партійно-

них органів уже не з «надзвичайним» статусом, а як постійний елемент радянської державної машини. «Звичайним», однак, він так і не став. Втім, цього й не передбачали насправді — вибудовувалася історично нова форма вертикалі органів упокорення суспільства, що базувалася на апробованих під час червоного терору практиках, а передусім — на налагодженні системи «тестування» і подальшого спрямовування суспільних настроїв. Свого роду регулярні заміри суспільної думки на всіх щаблях суспільства перетворилися на провідне завдання «всевидючого ока органу пролетарської диктатури»¹⁸.

Більшовицький терор і радянська в Україні: масові акції та індивідуальний рівень. Винахідливість більшовицької влади у створенні нових методів масового ідеологічного впливу не мала історичних аналогів. Запровадження політичної та інформаційної монополії, повсякденна планомірна агентурна обробка найширших верств працювали на формування іміджу влади, яка завжди стоїть на сторожі інтересів трударя. Не гребуючи при цьому застосуванням системного — масового, індивідуального та групового / соціального — терору. Цинічне використання культу терору як тривіального інструменту соціальної інженерії та масового «виховання» стало винаходом більшовиків. Попередня історія не знала такого системного і систематичного масового державного насилля в настільки великому темпоральному та демографічному масштабі.

Перетворивши ідею насилля над особистістю на своєрідного деміурга російської революції, більшовики випустили з пляшки страшного джина. На III Всеросійському з'їзді рад у січні 1918 р. В. Ленін услід за революціонерами-терористами патетично заявляв: «Жодне питання класової боротьби не вирішувалося в історії інакше, як насиллям. Насилля, коли воно відбувається з боку трудящих, експлуатованих мас проти експлуататорів — так, ми за таке насилля!»¹⁹. Без заходів найжорстокішого в історії терору пролетарській владі не вистояти — таким було переконання Л. Троцького. Врешті право більшовицької влади на масовий терор отримало потужне «теоретичне» обґрунтування в працях Л. Троцького

радянський провід не мав права висунення цієї вузлової кандидатури, крім того, всі кадрові зміни в керівництві регіональних апаратів мали узгоджуватися з ДПУ РСФРР. Накази та розпорядження ДПУ РСФРР були обов'язковими для ДПУ УСРР і підтверджувалися його наказом по підвідомчих органах. ДПУ РСФРР листувалися з місцевими апаратами ДПУ УСРР через апарат повноважного представництва ДПУ РСФРР в Україні, а українські чекісти тримали зв'язок лише через ДПУ РСФРР. Власне, в тому, що стосувалося організаційної структури, форм обліку особового складу, кадрів, інформаційно-статистичних форм звітності, ДПУ РСФРР була абсолютним взірцем для українського відповідника, без жодних відхилень. Таким чином, ДПУ УСРР було імперською структурою нагляді й репресування, вбудованою в тканину державного апарату та партійну вертикаль. (Див.: Подкур Р. Органи державної безпеки у взаємовідносинах держави і суспільства. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. Т. 2. Київ, 2015. С. 483—485.)

¹⁸ Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. Москва, 2017. С. 59.

¹⁹ Ленин В.И. ПСС. Т. 5. С. 7.

«Тероризм і комунізм»²⁰ та М. Бухаріна «Економіка перехідного періоду». Тож головним завданням більшовицького проводу стало вивільнення соціуму й індивідуума «з полону» традиційних заборон гуманізму. До революції професія ката не була популярною. В Києві за часів царату, скажімо, засуджені до смертної кари революціонери роками чекали на виконання присуду — саме через відсутність ката. Навіть за велику на ті часи платню мало хто погоджувався виконувати цю брудну роботу.

Більшовицький переворот дав старт низці змін у моральних та етичних засадах відтворення суспільства, і невдовзі добро і зло в радянській системі координат помінялися місцями. Почавши з ідеї, що «на барикадах зломщик-рецидивіст буде корисніший за Плеханова»²¹, у 1933 р. радянські громадяни дійшли до серйозних розмірковувань про доцільність створення «кладовищних радгоспів задля видобутку з людських трупів цукру, мила, солі й решти поживних речовин» (про це йшлося у зверстаній і забороненій Головлітом книзі під грифом «Сільгоспгізу»²²).

Більшовицька влада з перших днів свого існування мала багато імен і облич. Диктатура, або ж терор, була одним із них, причому лише цій владі вдалося химерним чином сполучити цей образ з ореолом святості. Це виявлялося, зокрема, й у словах Ф. Дзержинського, який, виступаючи 6 лютого 1920 р. на 4-й конференції ВЧК перед керівним складом відомства, пояснював: «Коли ми підходимо до ворога, аби його вбити, ми вбиваємо його зовсім не через те, що він зла людина, а тому, що ми використовуємо знаряддя терору, аби застрашити решту... Ось єдина мета і сенс терору, терору як методу, не впливу, а як знаряддя боротьби за торжество пролетаріату, оточеного з усіх боків ворогами...»²³.

²⁰ Перейшовши до табору критиків сталінізму, Л. Троцький намагався відмежуватися від сталінських терористичних практик. Причому, розмірковуючи над співвідношенням мети й засобів, він виправдовував запроваджений ним у збройних силах інститут сімейного заручництва. Див.: Троцький Л. Их мораль і наша. *Этическая мысль*: Науч.-публицист. чтения, 1991. Москва: Республика, 1992. С. 239.

²¹ Цит. за: Гейфман А. *Революционный террор в России. 1894—1917*. Москва, 1997. С. 216.

²² *История советской политической цензуры*: Документы и комментарии. Москва, 1997. С. 293.

²³ Цит. за: Тепляков А. Чекистский долг и почетная партийная обязанность: исполнение смертных приговоров в 1918—1953 гг. *3 архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2013. № 1—2 (40—41). С. 85. Зауважимо, що на час висловлення цих міркувань відповідно до постанови ВЦВК та РНК РСФРР від 17 січня 1920 р. смертну кару в Росії було скасовано. Правом застосування смертної кари у формі розстрілу за декретом ВЦВК «Про революційні трибунали» 18 березня 1920 р. було наділено військові трибунали, а 22 травня того ж року, відповідно до декрету ВЦВК «Про порядок приведення до виконання губернськими революційними трибуналами приговорів до вищої міри покарання у місцевостях, об'явлених на воєнному стані, а також в місцевостях на які поширюється влада революційних військових рад фронтів», виконання вищої міри покарання стало невідкладним. (Див.: *Известия Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов*. 1920. 27 марта, 22 мая.)

Червоний терор з тисячами добитих поранених і полонених, елементами соціо- і геноциду, глорифікацією знищення царської родини та аристократії у другій половині 1920-х років трансформувався в ідею виправданості терору стосовно окремих категорій селянства — провідного виробничого класу «Країни рад», а згодом — цілих етнічних груп.

Виступаючи на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У в травні 1928 р., про необхідність посилення репресій проти антирадянських елементів на селі говорив і В. Балицький. Червнем 1928 р. датована доповідна записка «Про поживлення української контрреволюції»²⁴ на ім'я Л. Кагановича, де, інтерпретуючи тези Й. Сталіна і намагаючись використати Україну як трамплін для потрапляння на вищі щаблі союзного керівництва, В. Балицький твердив, що «під тиском куркульських елементів націоналістичні верстви ревізують платформу співробітництва з Радянською владою, беруть на себе захист і представництво інтересів куркуля і розпочинають новий етап боротьби з Радянською владою»²⁵. Перелічивши викриті чекістами міфічні повстанські організації, голова відомства робив далекоглядний висновок про орієнтацію українського антирадянського підпілля на Ю. Пілсудського з метою досягнення унії України і Польщі та про його стратегічне завдання — створення масової національної партії і будівництво «незалежної самостійної демократичної України»²⁶. Чи варто казати, що гіршою за цю перспективу для радянської партноменклатури була лише реставрація царату в його дореволюційній формі?

Влітку 1928 р. з українського села внаслідок «ударної» чекістської спецоперації «изъяли» (цей термін органи використовували стосовно людей, уподібнюючи їх до неживих предметів) близько 1 200 потенційних ватажків селянського повстанського руху. 1 грудня 1928 р. В. Балицький підписав спільний з кількома наркоматами документ, що забороняв повернення колишніх поміщиків у їхні маєтки та в прикордонні округи (відстань мала бути не менш як 50 км). В листопаді 1929 р. на початку чергового комуністичного штурму в бупрах УСРР перебувало близько 50 тис. осіб. За кілька місяців В. Молотов повчав місцевих керівників, як краще здійснювати розкуркулювання: «...Якщо є підходяща річка — топіть. Не усюди є річка, значить, відповідь недостатня. Але звідси ясно — треба громити ...без адміністративних заходів не обійдеться, доведеться нам постріляти. (Голос: «Повиселяти!») Перший номер — постріляти, другий номер — повиселяти»²⁷.

²⁴ Нагадаємо, що чинний на той час КК УСРР мав 17 статей, що стосувалися контрреволюційних злочинів, 12 з них передбачали вищу міру покарання.

²⁵ Цит. за: Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. Москва, 2017. С. 121.

²⁶ Там само. С. 122.

²⁷ Цит. за: Тепляков А. Чекистский долг и почетная партийная обязанность: исполнение смертных приговоров в 1918—1953 гг. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2013. № 1—2 (40—41). С. 87.

ДПУ взяло найактивнішу участь у здійсненні соціоциду в українському селі, що в офіційних джерелах та пізнішій історіографії отримав назву «розкуркулення». Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. всі три категорії заможного селянства — 1) контрреволюційний актив; 2) великі куркулі та напівпоміщики, які виступали проти колективізації; 3) куркулі, які підлягали спецпереселенню в межах адміністративних районів проживання, — як соціальну верству було знищено. Справи першої категорії розглядали «трійки» з представників крайкому ВКП(б) чи ЦК союзної республіки та прокуратури. Виселення в розпал зими так званих куркулів з України розпочалося відповідно до секретного оперативного наказу ДПУ УСРР від 7 лютого 1930 р. Близько 20 тис. родин, яких передбачалося використати на лісозаготівлях у північних районах, могли взяти з собою лише найнеобхідніше. Тобто їх фактично вивозили на смерть...

Наприкінці лютого, особисто наглядаючи за перебігом розкуркулення на Херсонщині, В. Балицький писав «дорогому Станіславу Вікентійовичу» Косіору таке: куркуль «підкорився «долі», розгублений, очікував набагато гіршого і зрозумів гасло «ліквідація куркульства як класу» буквально, як фізичне знищення»²⁸. Реальність тим часом була такою, що комсомольці та комуністи, залучені до розкуркулення, іноді навіть божеволіли. Чекісти перевиконали «норми» розкуркулення і доповідали про свої досягнення, наче про виорані з перевиконанням плану лани. Природний протест села проти садистів-чекістів кваліфікувався як класова боротьба селян. Більшовицька доктрина не залишала їм права на захист себе і свого життя. Звіти очільника українського ДПУ нагадували інформацію з переднього краю війни: придушено 37 селянських виступів у січні, 40 терористичних актів, майже 12 тис. заарештованих у січні і майже 25 тис. — з 1 лютого по 15 березня. В інформатичках В. Балицького широкими мазками було зображено масштабне тло класової війни. Власне, так воно й було, але з одним застереженням: озброєним чекістам і військам протистояли фактично беззбройні селяни. Це не селяни воювали з владою — це влада знищувала селян.

Спотворена новомова звітів В. Балицького поміняла причини й наслідки, жертв і катів місцями. Ось, скажімо, повідомлення від 16 березня 1930 р. з Тульчинської округи: «Вся округа охоплена заворушеннями та повстаннями. З 17-ти районів округи, вражені 15 районів. На сьогоднішній день виступи відбуваються в 153 селах. Геть вигнано Радянську владу і актив з 50 сіл, де замість сільрад переважно обираються старости. Колгоспи ліквідовані в більшості сіл округи... В деяких селах — збройні виступи. Вириті окопи навкруги сіл, зайняті озброєними, які не пускають в село. В окремих селах співають «Ще не вмерла Україна» і викидають гасла — «Геть Радянську владу! Хай живе самостійна Україна!» Вся округа розбита на оперативні ділянки; кожному оперативному сектору додані озброєні загони комуністів і військові кінні групи ДПУ. Віддано наказ про рішуче при-

²⁸ Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. Москва, 2017. С. 129.

душення виступів»²⁹. Провокація В. Балицького вдалася на славу. Лишаючись у вирі подій «для оперативного керівництва», він заробляв бали в очах Й. Сталіна, створюючи водночас Україні образ республіки-заколотниці, здатної вийти з СРСР у змові з Польщею.

Виступи селянства придушувалися з особливою жорстокістю, більшість з них кваліфікували як антирадянські повстання та сепаратизм. Під час приборкання одного з найбільших збройних повстань у Петропавлівському та Близньківському районах Дніпропетровської округи в так званої банди з майже вісімдесяти осіб було вилучено аж 10 гвинтівок, 3 обрізи, 8 дробовиків і бомбу. Що й казати — потужний збройний арсенал проти військ ДПУ! За ґратами тим часом опинилися близько 360 осіб, з них 210 було засуджено до позбавлення волі, 27 — до вищої міри покарання³⁰. Над тим, що насправді могли зробити люди в ситуації, коли на 37 осіб припадала одна гвинтівка, партійно-чекістський тандем волів не замислюватися.

Другий (сталінський) комуністичний штурм став можливим лише завдяки злагодженій «партнерській роботі» органів і партії. Наважимося стверджувати, що без цього людиноненависницького партнерства і застосованих ним практик соціального нацьковування знищення патріархального села не відбулося б. На час другого комуністичного штурму штат ОДПУ СРСР налічував лише 100 тис. осіб³¹. З огляду на поставлені завдання всі раніше відправлені в запас чекісти терміново були повернені до лав органів держбезпеки і кинуті на колективізацію. Саме комплексний підхід (нагадаємо: в 1929 р. розпочалася поглиблена «чистка» командного складу Червоної армії³², на етапі здійснення колективізації було запроваджено суворий режим перлюстрації листування з армійцями; створювався інформаційний фон, що налаштовував містян, які потерпали від нестачі продовольства, проти селян, які начебто його «притримували») забезпечив дієвість політики. Село спочатку стигматизували як винуватця продовольчих проблем, а невдовзі почали знищувати фізично під мовчання «ображеного» міста.

Тим часом союзне керівництво було вкрай незадоволене якістю та масштабом репресій в Україні. В жовтні 1930 р. В. Менжинський у листі прямо дорікав В. Балицькому тим, що довелося відряджати до республіки високих кураторів,

²⁹ Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. Москва, 2017. С. 132.

³⁰ Там само. С. 134.

³¹ Плеханов А.М. Проблемы места и роли органов безопасности в социально-политической структуре советского общества в 1920-е годы. *Исторические чтения на Лубянке. 1999 г. Отечественные спецслужбы в 20—30-е годы*. Москва, 2000. С. 50.

³² Впродовж 1929—1930 рр. в РСЧА було «розкрито» і ліквідовано 594 контрреволюційні організації (зокрема й широковідому «Весну»). Що важливо, це відбувалося на підставі донесень сексотів без виявлення жодних інших фактів антирадянської діяльності. Метою акції, відповідно до циркуляру ОДПУ СРСР, було домогтися, «...аби жодного прихованого куркуля в армії не лишилося». (Див.: Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. Москва, 2017. С. 169.)

щоб «вивести ДПУ УСРР з настрою благополуччя і змусити його із запізненням на роки зайнятися нарешті знищенням контрреволюції», а також, що власна робота В. Балицького зводилася до «окремих ефектних справ, а не мала систематичного характеру». Слід знищувати «комуністів, які перефарбувалися, а працюють на Польшу та Петлюру»; вони мають відбувати покарання не в Україні, а на Соловках, а після того — в Сибіру, наголошувало союзне керівництво. Довершувала прочуханку обіцянка «випікати розпеченим залізом» недбалість українських чекістів³³.

Не чекаючи, поки союзні патрони почнуть її втілювати в життя, українські чекісти пройшлися розпеченим залізом по українському суспільству: у грудні розпочали справу «Весна» (таку назву отримала «організація», нібито створена поляками для підготовки збройного повстання); дали зелене світло тактиці провокацій як основного інструменту «розробки»; виявили так звану шкідницьку організацію в сільському господарстві, внаслідок чого винуватцями продовольчих проблем було оголошено не членів ЦК та спецбригади, що виконували їхні людожерські накази на селі, а управлінців-агрономів. А далі чекісти збилися з ліку. Мірою виходу з Великого голоду репресивні акції набували ознак Великого терору: так, з 191 учасника так званого «Союзу української державності» 74 були розстріляні, решту засуджено до ув'язнення строком до 10 років та заслання у Північний край.

Наскільки високо керівництво радянської України цінувало «роботу» В. Балицького, засвідчило його нагородження влітку 1931 р. орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. Втім, тоді «гільйотина України» (таке прізвисько В. Балицький отримав згодом) ще не дотягувала до високих вимог Кремля. Спеціальний наказ В. Менжинського з приводу переведення В. Балицького з України заслуговує на увагу як яскравий зразок радянської новомови: «12-ть років беззмінно тов. Балицький стояв на чолі органів і військ ОДПУ в Україні, будучи керівником, організатором і вихователем. Величезні, незлічимі успіхи і перемоги органів і військ ОДПУ в Україні за час існування Радянської влади. Прекрасні, героїчні сторінки вписали в історію ВЧК-ОДПУ українські чекісти під вірним політичним та оперативним керівництвом Всеволода Апполоновича. Складні і хитромудрі прощуки (рос. «происки» — *Авт.*) і підступи наших класових ворогів завжди незмінно, вміло і своєчасно розкривалися чітким апаратом органів, розбиваючись об граніт чекістської загартованості, партійної відданості і класової витримки чекістів України. Стійкий, бойовий і відданий генеральній лінії партії і робітничого класу чекістський загін виплекав тов. Балицький, виховав його в душі більшовицької партійності і кращих партійних традицій»³⁴.

³³ Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. Москва, 2017. С. 173—174.

³⁴ Цит. за: Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. Москва, 2017. С. 182.

Однак ця оцінка була призначена, так би мовити, для загального використання. Неофіційно ж «виховательські» здібності В. Балицького та його кліки отримали досить сумнівне визнання: їм заборонили переводити за собою на нове місце роботи своїх найближчих «соратників». Кремль був свідомий того, що «клани» перетворилися на звичне явище в чекістській вертикалі та її регіональних осередках. Службове переведення будь-якої помітної фігури зумовлювало переміщення і його «команди».

Квінтесенцією тандему партії та чекістів стала висловлена на IX з'їзді РКП(б) думка В. Леніна про те, що гарний комуніст водночас є і гарний чекіст³⁵. Вона була поступово імплантована в свідомість усіх представників радянських структур і насправді означала опанування партією всього радянського апарату. Партія «виховувала» і В. Балицького, щоб перетворити на ідеальне знаряддя виконання виняткової місії.

Його наприкінці липня 1931 р. замінив, набувши «неоціненного досвіду» під час придушення антирадянських повстань у Закавказзі³⁶ та здійснення масових депортацій у Білорусі, С. Реденс. Тут він опинився у доволі складній ситуації: добігало кінець слідство у справі «Українського національного центру», в розпалі була операція з масового вилучення валюти у населення, тривав погром так званого троцькістського й дашнакського підпілля передусім на Донбасі, через примусову суцільну колективізацію наростала соціальна напруга на селі. Основним завданням ДПУ УСРР, керованого С. Реденсом, стало супроводження колективізаційної вакханалії та забезпечення виконання сталінського плану хлібозаготівель у республіці, що була житницею СРСР.

«Трійка» з С. Реденса, С. Косіора та П. Постишева особисто виїздила в регіони для «оптимізації» хлібозаготівель. Типовий інструментарій, який допомагав «підвищити» свідомість «відстаючих» районів, складався з показових депортацій окремих родин, заслання на північ так званих «злісних елементів» та куркулів, виключення з партії з негайним ув'язненням до таборів ГУЛАГу. Згідно з офіційною статистикою ОДПУ СРСР, впродовж 1932 р. лише ДПУ УСРР розстріляло майже 52 тис. осіб, загалом же по республіці — 71,5 тис. Наприкінці січня 1933 р. республіку було взято у щільне кільце, голодуючі Україна та Північний Кавказ були фактично заблоковані. Втім, на погляд Й. Сталіна, С. Реденс не впорався із завданнями на «українській ділянці», не виявивши достатньої твердості, яку він згодом побачив у діях відрядженого до республіки В. Балицького.

Повернутий до України В. Балицький став режисером і сценаристом погрому у знекровленій Голодомором республіці. Він же й виконав основне завдання з приховування факту Голодомору та його нищівних наслідків. У 1934—1935 рр. Україною прокотилася хвиля процесів, які мали на меті показати — попередні

³⁵ Ленин В.И. Речь о кооперации 3 апреля. ПСС. Изд. 5-е. Т. 40. Декабрь 1919 — апрель 1920. Москва, 1974. С. 279.

³⁶ У листопаді 1928 р. С. Реденс став повноважним представником ОГПУ по Закавказькій РФСР, наприкінці жовтня 1929 р. — членом Колегії ОДПУ СРСР.

дії місцевих органів влади, їхні знущання над селянами та Голодомор не мають нічого спільного з Кремлем та світлою комуністичною ідеєю. Продовжував цю лінію вже Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), відновлений на базі ДПУ в липні 1934 р.

Комуністичний режим не лише ламав життя невинних людей, оголошуючи їх членами міфічних підпільних організацій, — він перетворював страждання своїх бранців на публічні вистави. Пізніше про механіку такого роду «видовищ» згадувала учасниця масовки на процесі СВУ Н. Дукина: «В Харкові на судові засідання підсудних привозили на звичайних автобусах, в перервах годували чаєм із тістечками. Про суд докладно писали газети, говорило радіо. Публіка в переважній більшості — не друзі, не однодумці... В залі сиділи чекісти в штатній одежі та випадкові глядачі, — білети (!) на процес розподілялися по організаціях. За стінами був Великдень, а тут відбувався суд “нечестивих”»³⁷.

Ерозія масової та особистої свідомості набирала дедалі більш хворобливих форм. Матеріали слідчих справ свідчать, що масова свідомість чимдалі тяжче переносила натиск інформаційного шквалу й не була спроможна самостійно виробляти відповідні адаптаційні механізми. На допитах свідки та підслідні, яких звинувачували в політичному дисидентстві, висловлювали внутрішній дисонанс так: дивно, що раніше вони (Л. Каменев, Л. Троцький, Г. Зінов'єв та ін.) були вождями, а виявилися переродженцями. Далі — гірше: дехто припускав, що невдовзі ще щось розкриють і виявиться, що й теперішні вожді партії також переродженці. З кожним днем ставало все тривожніше. Власне, народ перебував у стані хронічного масового психозу. Про наростання тотальної суспільної зневіри і паніки свідчили не лише лексика статей енкаведистів та прокурорів, що регулярно друкувалися в пресі, а й постанови громадських зборів.

Центральним питанням порядку денного вкотре стало тривіальне: хто винний? І влада, і народ були одностайні у відповіді — винні «вороги народу». Народ переважно з піднесенням сприймав репресії проти безпосередніх виконавців волі партії як цілком закономірне покарання своїх гнобителів — не було таємницею, що більшість їх справді була винною в негараздах пересічних громадян, використовуючи широкий діапазон методів «напоумлення» й радянзації: від штрафування колгоспників на всі зароблені трудовні до побиття з тяжкими наслідками аж до смерті (такий метод практикувало керівництво Гайсинського району Вінницької області).

Втім, замовні інспіровані справи були палицею на два кінці: з одного боку, вони нібито свідчили про спроможність чекістів викривати ворогів радянської влади; а з іншого — натякали на їхню бездіяльність до моменту так званого викриття. І чим більшою була справа, тим про більше нехлюйство йшлося. Через це завзяті українські чекісти, «викривши» величезні кубла заколотників, врешті самі змушені були дивитися в очі незрячій сталінській Феміді і відповідати на питання: звідки ті величезні кубла взялися?

³⁷ Дукина Н. «На добрий спомин...». Харків, 2002. С. 97—98.

Загалом з 1 червня 1937 р. по 10 січня 1938 р. в Україні відбулося 72 показових процесів, на яких було засуджено 399 осіб: 238 — до розстрілу, 161 — до 10 років ув'язнення. Переважну більшість «процесів», що мали виразне пропагандистсько-виховне спрямування, становили судилища над господарниками, на яких переклали відповідальність за тяжке матеріально-технічне становище трударів «Країни рад», передусім хронічне недоїдання. Основна частка репресованих пройшла повз увагу пересічного радянського обивателя: люди просто зникали без пояснень і «без права листування», причини їхнього засудження залишалися невідомими навіть для родичів. Однак «виховний» вплив таких «віртуальних» покарань був колосальним. Власне, попри абсолютну відсутність відомостей про репресивну діяльність більшовицько-чекістського тандему в засобах масової інформації, репресії впродовж понад двох років виступали основною темою всіх партійних, комсомольських і піонерських зборів, зборів трудових колективів і безкінечних політінформацій. Про них нишком перешіптувалися, але згодом припинили — це було небезпечно для життя. Кілька років життя в тотальному страху перетворили радянських громадян на параноїків.

Великий терор став логічним наслідком хворобливого стану і «Країни рад», і суспільства. Авторі та упорядники першої книги тому «Донецька область» серії «Реабілітовані історією» зазначали, що він був спрямований передусім на знищення політичних суперників, колишніх керівників опозицій і ухилів партії, криваву чистку партійного та державного апарату, старих більшовиків та «колишніх», ліквідацію осередків вільнодумства, насамперед у середовищі інтелігенції, та «націоналізмів»³⁸. Таке трактування не нове. Воно ґрунтується на уявленнях безпосередніх жертв Великого терору. Однак ця інтерпретація не враховує того, що суспільство, яке мутувало в умовах масового терору впродовж двадцяти років радянської дійсності, на той час уже було цілком дезорієнтоване, розсоціалізоване / атомізоване, деморалізоване і морально готове до такого розвитку подій. На ідеях невідворотного загострення класової боротьби вирросло нове покоління радянських громадян, яке ментально абсолютно не сприймало навіть старих більшовиків, не кажучи вже про маргінальні соціальні групи — так званих «колишніх». Масовий психоз та заперечення всіх стандартів соціального співжиття, власне, і стали підосновою масового терору. Не лише Й. Сталін був відповідальний за нього. Доведене багатьма роками більшовицької революції до стану афекту суспільство знищувало в собі все, що не вписувалося в більшовицький революційний дискурс, в тому числі і його безпосередніх творців.

Попри те, що Великий терор кінця 1930-х років виявився для радянського народу незбагненною катастрофою величезної руйнівної сили, не можна сказати, що ментально громадяни були не готові до такого розвитку подій. Гучні зрежисовані судові процеси з довгими переліками засуджених уже з 1928 р. міцно увійшли до типового набору інформаційних орієнтирів пересічного обивателя. «Бригади добровільних помічників прокуратури» та сексоти наводили жах на

³⁸ *Реабілітовані історією*: у 27 т. Донецька область. Кн. 1. Донецьк, 2004. С. 40.

робітників. Народ при звичаївся до ймовірності репресій, як індивідуальних, так і масових. Статті під заголовками «Враги народу приговорені к расстрелу», «Приговор суда — приговор народа» свідчили про хворобливий стан масової свідомості, який, за незначними винятками, поширився на все суспільство: від школярів до сивочолих старців. Втім, пізніше з'ясувалося, що впевнені у невідворотності та справедливості покарання стосовно «ворогів народу», потенційні жертви тоталітарного режиму виявлялися нездатними навіть припустити можливість репресій стосовно себе та членів своїх родин. Між тим в Україні не залишилося жодного національного району, більш-менш помітного етнічного анклаву, великого підприємства чи будівництва, навчального закладу або науково-дослідної установи, які б не зазнали наперед визначених і кількісно, і якісно превентивних ударів каральних органів.

Каральна система СРСР готувалася до масового терору ретельно і цілеспрямовано. Та й хіба могло бути інакше? Заарештовувати щодня тисячі людей, етапувати їх до місць попереднього слідства, утримувати, так-сяк годувати, далі доправити до місць відбування покарання й тримати в покорі переповнені місця позбавлення волі, не кажучи вже про елементарне постачання таких місць, а тим більше про виконання розстрілів і організацію поховань жертв, які обчислювалися сотнями осіб за ніч, — для забезпечення всіх цих рутинних функцій системи потрібно було зібрати, ментально обробити, технічно оснастити, озброїти, екіпірувати і, врешті, утримувати до фінальної команди численний загін слухняних виконавців. На опрацювання каральної логістики пішли літо й осінь 1937 р.

8 квітня 1937 р. політбюро ВКП(б) затвердило нове Положення про Особливу нараду при НКВС СРСР. Новація полягала в наданні цьому позасудовому органу права позбавляти волі на термін до 8 років (раніше — до 5). У травні стартувала масштабна кампанія виселення осіб, виключених з партії, з великих міст до республік Середньої Азії, Башкирії, Красноярського краю, Північної, Кіровської, Оренбурзької, Омської та Челябінської областей. Від 23 травня кампанію поширили на членів родин «ворогів народу». Справа мала бути закінчена впродовж місяця.

Початок найбільш масштабної операції часів Великого терору означила постановою ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи» (2 липня 1937 р.). Відповідно до неї партійні та чекістські органи мали взяти на облік усіх «куркулів», що повернулися додому, та «кримінальний елемент», найбільш небезпечних — розстріляти за спрощеною процедурою «тріюк», решту — позбавити волі, відправити до таборів або вислати у визначені місцевості. Органи держбезпеки мали виконати практичну підготовчу роботу та провадити слідство стосовно куркулів, а міліція — щодо криміналітету.

30 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило проєкт оперативного наказу № 00447 НКВС СРСР «Про операції щодо репресії колишніх куркулів, кримінальних елементів та інших антирадянських елементів». У наказі, який одразу набув чинності, зазначалося, що операція в Україні мала розпочатися 5 серп-

ня й тривати чотири місяці³⁹. Всі потенційні жертви поділялися на дві категорії: перша після арешту й нетривалого «слідства» мала бути страчена; щодо другої застосовували більш «ліберальні» заходи — ув'язнення в тюрмах або таборах на термін від восьми до десяти років⁴⁰.

Оперативний план передбачав створення (за п'ять днів до операції) у колишніх окружних центрах та інших пунктах міжрайонних оперативних груп. Загалом в УРСР їх було створено 42. Їх очолили відповідальні представники облуправлінь НКВС або начальники відповідних міськрайвідділків чи окрвідділів. Кожного з заарештованих перед відправленням до в'язниці начальник міжрайопергрупи мав особисто допитати і звірити об'єктивні дані з матеріалами справи. В «оперативному плані щодо вилучення куркулів та кримінальників 2-ї категорії» пропонувалося заарештувати 18 953 особи. У столичній, як вважалося надзвичайно засміченій шкідливим елементом, області мали бути заарештовані 2 117 куркулів і 3 404 кримінальники⁴¹. Втім, ці нормативи були орієнтовними. До посиленних навантажень чекістський апарат «готували» й шляхом кадрових змін. 11 травня 1937 р. з України «изъяли» В. Балицького. До 19 червня він ще виконував обов'язки начальника УНКВС по Далекосхідному краю, потім був відкликаний до Москви і заарештований.

Новопризначений очільник карального відомства Ізраїль Леплевський⁴² активно заохочував підлеглих ініціювати підвищення спущених згори «лімітів». Невдовзі вони наперебій, намагаючись перевершити один одного, виступали з відповідними «пропозиціями», не лише про підвищення лімітів, а й щодо запровадження більш суворого підходу до їх виконання. В підоснові «стахановської» заповзятості українських чекістів лежали настанови їхнього керівника: «Форсуйте роботу Трійки. Врахуйте, що цей ліміт є попереднім як для першої, так і для другої категорії. Через декілька днів повідомлю про збільшення ліміту. Звертаю Вашу увагу, що досі Ви Трійкою засуджували в табори стариків, непридатних для роботи. У подальшій роботі Трійки це необхідно усунути»⁴³. І, слід зазначити, форсували. В результаті задоволення численних клопотань остаточні ліміти для України було встановлено на рівні: для 1-ї категорії — 26 150, для 2-ї

³⁹ Зрештою вона розтяглася на 15 місяців. Як зазначає С. Кульчицький, початкові ліміти «другої категорії» подвоїлися, а «першої категорії» зросли в п'ять разів. (Див.: Кульчицький С. Вертикаль державної безпеки в системі диктатури більшовицьких вождів (1917—1938 рр.). *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918—1991 рр.): історія, структура, функції*: Матеріали круглого столу (19 грудня 2013 р., м. Київ). Київ, 2014. С. 58.)

⁴⁰ Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінниччині, 1918—1980-ті роки. *Реабілітовані історією*: у 27 т. Вінницька область. Кн. 1. Вінниця, 2006. С. 46—47.

⁴¹ Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК—ДПУ—НКВС—КДБ на Київщині у 1919—1980-ті рр. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2011. № 1(36). С. 179.

⁴² 14 червня 1937 р. обійняв посаду наркома внутрішніх справ УРСР. 25 січня 1938 р. його було відкликано з посади наркома НКВС, невдовзі заарештовано і 28 липня засуджено до вищої міри покарання.

⁴³ Цит. за: Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК—ДПУ—НКВС—КДБ на Київщині у 1919—1980-ті рр. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2011. № 1(36). С. 182.

категорії — 37 800; разом 63 950 осіб, тобто втричі більше від запланованого. Підсумки операції за наказом № 00447 по Київській області виглядали так: на 31 грудня 1937 р. трійкою облуправління НКВС було засуджено 11 800 осіб, з них за 1-ю категорією 5 300 осіб, за 2-ю — 6 500 осіб; адміністративною трійкою Київського облуправління НКВС, судами та спецколегією — 5 702 особи⁴⁴. Столична область очолила сумний список репресованих регіонів, відтіснивши на другу сходинку багатостраждальний Донбас.

Масштаб «натхненної» праці І. Леплевського на посаді справді вражає. Якщо в першому півріччі 1937 р., коли українських чекістів ще очолював В. Балицький, було заарештовано 10 901 особу, то в другому півріччі того ж року, за І. Леплевського, — вже 148 672, а в першому півріччі наступного 1938 р. (коли на чолі українських чекістів став його наступник О. Успенський) — 88 900 осіб⁴⁵. Згідно з даними відомчого документа «Цифрові дані про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР з 1 червня 1937 по 4 січня 1938 року», в республіці було заарештовано 177 350 осіб: 6 705 так званих «троцькістів та правих», 1 264 «учасників військово-фашистської змови», 14 919 «українських націоналістів», 7 245 діячів «церковно-сектантської контрреволюції», 7 181 дружин «ворогів народу», 167 сіоністів, 379 членів антирадянських партій. 42 201 особу було заарештовано за наслідками проведення «польської операції», 5 915 — румунської, 3 879 — грецької і 1 508 «латиської операції»⁴⁶.

Родини заарештованих, для яких і кілька місяців слідства, і час після винесення вироку перетворювалися на пекло, потрапляли у надзвичайно складне становище. Слідчі органи були завалені листами підслідних та їхніх родин, які зверталися до людяності та партійної совісті прокурорів та наркомів НКВС, змальовуючи непересічні митарства пересічних обивателів. Втім, страждати їм залишалося недовго. Згідно з розпорядженням наркома М. Єжова, яке місцеві органи отримали 15 червня 1937 р., розпочалося виселення «ворожих» родин. Розпорядження, датоване 10 липня 1937 р., вимагало надіслати в центр вичерпні списки осіб, засуджених після 1934 р., та «соціально небезпечних родин», члени яких були засуджені спецколегіями обласних судів. Врешті, у шифротелеграмі за підписом начальника ГУЛАГу М. Бермана від 3 липня начальника УНКВС по Західно-Сибірському краю та наркому внутрішніх справ Казахської РСР йшлося про створення концтаборів місткістю 2—3 тис. осіб кожен, що будуть заповнені найближчим часом. Контингент — дружини «ворогів народу» з дітьми, зокрема й дошкільного віку, та літні люди. Згодом ЦК ВКП(б) уточнив алгоритм дій чекістів: матерів мали ізолювати від суспільства не менш як на 5—8 років у таборах Наримського краю та Турганського району Казахстану, діти (які іменувалися

⁴⁴ Там само. С. 183.

⁴⁵ Шаповал Ю. Україна в добу «великого терору»: етапи, особливості, наслідки. «Єжовщина» починається. З *архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2008. Вип. 28. С. 97—98.

⁴⁶ Бажан О., Золотарьов В. Олександр Успенський: «Я вважаю себе учнем Миколи Івановича Єжова...». З *архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2014. № 1. С. 345—346.

«сиротами»), що не досягли 15-річного віку, мали відправлятися до дитбудинків поза межами великих, приморських та прикордонних міст.

З окресленими завданнями місцеві чекісти мали впоратися до 25 жовтня 1937 р. Відповідно до оперативного наказу НКВС СРСР № 00486 (15 серпня 1937 р.), до двадцятиріччя більшовицького перевороту вузлові об'єкти «Країни рад» мали бути очищені від потенційних та уявних ворогів радянського ладу. Варто звернути увагу на скрупульозність чергової соціальної чистки: на сім'ї «ворогів народу» збирався пакет документів, які характеризували засудженого голову родини, поіменний список членів родини, включно з утриманнями, окремі довідки на дітей молодшого віку і старших за 15 років, які вважалися апріорі соціально небезпечними і схильними до антирадянських дій. Арешту підлягали як офіційні дружини, так і співмешканки, а також розлучені — за умови, якщо вони підтримували зв'язок з колишнім чоловіком. Виняток, згідно з наказом НКВС СРСР, становили лише дружини, які доносили на своїх благовірних. Тимчасово відкладався арешт важкохворих та вагітних. Породіть відправляли до таборів одразу після пологів (для цього в таборах було створено спеціальні ясла, смертність у яких перевищувала всі мислимі межі). Система так званих оперативних обліків⁴⁷ уможливлювала виконання рознарядок у все зростаючих обсягах. З квітня 1938 р., коли оперативних агентурних матеріалів уже катастрофічно бракувало, в хід пішли документи партійних організацій, які фіксували вихідців з інших політичних партій.

Вакханалія терору слідчих груп і трійок розгорнулася передусім у великих промислових центрах, що вважалися стратегічними, портових містах та прикордонній смузі, а також у місцях концентрації потенційної «п'ятої колони» — етнічних меншин. Тож епіцентрами чекістського погрому стали, зокрема, Донбас, Придніпровський економічний район, найбільший чорноморський порт і п'яте за розміром місто Одеса та всі національні райони. Ентузіазм чекістських бригад відчутно стимулювала та частина наказу, де йшлося про конфіскацію майна, крім особистих речей, деяких предметів одягу та взуття. Під час арешту в родин «ворогів народу» відбирали / конфіскували все нажите добро. Частина його (слід вважати, істотна) не протоколювалася, а йшла в кишені вчорашніх сільських хлопців, яким просто мову відбирало від вигляду дорогих речей, коштовностей і небачених закордонних «цяцьок» новопосталої радянської олігархії.

Дружини радянсько-партійних бонз поповнили контингент низки спеціальних таборів, найбільш печально відомим серед яких став АЛЖИР (аббревіатура від рос. Акмолинский лагерь жен изменников Родины). Нічого дивного у ставленні Й. Сталіна й розбудованої ним системи до дружин колишніх сорат-

⁴⁷ Систему особливих секретних обліків було створено вже на початку 1920-х років. Списки склалися відповідно до розширеної анкети з численними відомостями про підданство, партійність, перебування за кордоном, діяльність у 1917—1920 рр., рекомендації на роботу та ін. Списки склалися і на тих, кого брали на роботу, і на тих, хто звільнявся. Врешті всі працівники підприємств та установ опинилися під чекістським «ковпаком».

ників не було. Так проявлялося революційне світосприйняття: революціонери не створювали родин випадково, дружини революціонерів передусім вважалися товаришами в боротьбі, бойовими подругами. А в революційній боротьбі, як ми бачили вище, не було «поганих» і «хороших», були «соратники» й «вороги», яких слід було нещадно знищувати. До того ж історія революційного руху в Росії та особистий досвід впевнювали Й. Сталіна в тому, що жінки можуть бути значно послідовніші й небезпечніші за чоловіків. Згодом ряди табірному населення розширилися за рахунок дружин польських, німецьких, японських, харбінських, грецьких, румунських, болгарських та ін. «шпигунів», «лінії» яких активно відпрацьовувалися у другій половині 1937 — навесні 1938 рр.

Передостанні акорди спецоперації проти жінок «ворогів народу» припали на час новорічних свят і підготовки до них. Саме тоді з сімей, які й без того перебували у відчайдушному становищі, виселені зі службових квартир до підвалів, позбавлені засобів до існування внаслідок звільнення з роботи і цькування на всіляких партійно-профспілкових зборах, були забрані берегині домашнього вогнища.

До масових репресій за соціальною та партійною ознаками додалися репресії за ознакою національною. Відповідно до записки Й. Сталіна до протоколу засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 20 липня 1937 р. (п. 51/324) на теренах СРСР розпочалася «німецька операція»⁴⁸. Частину заарештованих мали вислати за кордон, про хід арештів та кількість заарештованих щодня повинні були повідомляти в ЦК. Нарком внутрішніх справ в оперативному наказі 25 липня 1937 р. телеграфом розіслав управлінням вказівки щодо запобігання шпигунській та диверсійній роботі Генерального штабу Німеччини та гестапо на теренах СРСР. На арешт усіх німецьких громадян, які мешкали в країні, відводилося п'ять діб, починаючи з 29 липня. Матеріали слідства мали бути подані на розгляд Військової колегії Верховного суду чи Особливої наради при НКВС.

Завданням другої широкомасштабної операції, розбитої на операції за окремими національними напрямками, було оголошено ліквідацію «шпигунсько-диверсійної бази» країн капіталістичного оточення. Мешканці колишніх іноземних колоній та інші етнічні спільноти, безпосередньо чи опосередковано пов'язані із закордонням, тобто національні меншини як такі, перетворилися на першочерговий об'єкт репресій. Найбільш послідовно розроблюваними, і від того найбільш кривавими, в масштабах СРСР стали три «лінії»: польська, харбінська (харбіно-японська) та німецька.

В ніч на 30 липня 1937 р. розпочалися арешти німецьких підданих, внаслідок яких, за словами М. Єжова, було виявлено 19 шпигунсько-диверсійних груп на низці великих промислових підприємств⁴⁹. Німецька операція, розпочавшись

⁴⁸ «Всіх німців на наших військових, напіввійськових та хімічних заводах, на електростанціях та будівництвах, в усіх областях всіх арештувати». Див.: Охотин Н., Рогинский А. *Из истории «немецкой операции» НКВД 1937—1938 гг.* С. 21. URL: <http://pmem.ru/index.php?id=114> (дата звернення: 20.11.2020).

⁴⁹ Там само.

з України, стрімко перекинулася до Москви та Ленінграда і далі — на радянський Схід. Телеграма М. Єжова (3 листопада 1937 р.) до наркомів внутрішніх справ союзних республік та начальників УНКВС визначила терміни проведення національних операцій: ставилося завдання до 10 грудня 1937 р. завершити всі арешти, всі слідства й розглянути всі слідчі справи. Таких «стахановських» темпів роботи радянські чекісти ще не знали. І не дивно: на розроблення «лінії» часто-густо виділялося 48 годин. Зважаючи на кількість заарештованих по всіх «лініях», не слід дивуватися кричущим порушенням встановлених самою владою процедур та калькуванню показів підозрюваних, неймовірності змісту справ і віртуальних злочинів. Чого лише були варті назви вигаданих організацій — «Німці-фашисти», «Тевтонці», «Національний союз німців України», «Національний фашистський центр» тощо.

Впродовж 1937—1938 рр. левову частку заарештованих німецьких підданих після слідства справді висилали до Німеччини. Радянських громадян німецького походження чекали смерть чи табори. Не можна не погодитися з думкою М. Охотіна та А. Рогинського, що «національні операції, зокрема й німецька, були орієнтовані передусім на чистку у сферах державного життя, безпосередньо пов'язаних з обороноспроможністю країни, — у воєнних та воєнізованих структурах (армія, НКВС), в оборонній, машинобудівній, вугільній, нафтодобувній, хімічній промисловості, чорній та кольоровій металургії, на транспорті, в енергетиці та деяких інших галузях»⁵⁰.

Активна самодіяльність працівників НКВС на місцях привела до створення віртуальної картини тотального контрреволюційно-диверсійного шпигунського заклоту практично всіх етнічних громад. У загальних рисах її окреслено в оглядовій довідці щодо справ: «Практика показала, що всі ці форми ворожої роботи в дійсності не відокремлені одна від одної, а, навпаки, перетинаються найтіснішим чином. Більшість ліквідованих німецьких диверсійних резидентур та організацій займалися паралельно організацією терористичної роботи, всі проводили розвідувальну роботу, а в районах, де є скільки-небудь значні групи німецького населення, водночас готували повстанські кадри. Німецькі терористи, диверсанти, шпигуни й організатори масової фашистської роботи виступають майже всюди в одній особі»⁵¹.

Ленінська концепція збройного повстання послужила матрицею для проведення чекістами широкомасштабної превентивної операції на постімперських просторах. Якщо взяти на віру матеріали тогочасних справ, у Києві, Харкові, Москві та Ленінграді «було встановлено» наявність великих терористичних шпигунських та диверсійних організацій з регіональною мережею, що охоплювала решту міст і містечок. Втім, перегляд їхнього змісту вже в часи «відлиги» засвідчив відсутність складу злочину лєвої частки репресованих радянських громадян та іноземних підданих. В такий спосіб, викриваючи втаємничені мо-

⁵⁰ Там само. С. 37.

⁵¹ Там само. С. 25.

делі знищення уявного ворога, тоталітарний режим оприявнював власні стереотипи мислення. «Розконспіровані» антирадянські осередки з «призначеними» республіканськими центрами, міськими (селищними) філіями, колгоспними, фабричними, заводськими та управлінськими осередками були, власне, нічим іншим, як інверсією кремлівської диверсійної роботи за кордоном.

Технологія фабрикування «національних справ» відточувалася на українських поляках відповідно до Оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485 (11 серпня 1937 р., підписаний генеральним комісаром держбезпеки М. Єжовим) та долученого до нього закритого листа «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженьську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.)⁵². Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки впродовж 20 серпня — 20 листопада 1937 р. здійснити операцію з цілковитої ліквідації місцевих організацій «ПОВ». Арешту підлягали: «а) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ [...]; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політобмінняні з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найактивніша частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів»⁵³.

Наказ НКВС СРСР № 00485 містив і такий пункт: «Припинити звільнення з в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, у яких закінчується строк ув'язнення. Про кожного із них подати матеріал для розгляду на Особливу нараду НКВС СРСР»⁵⁴. Відповідно до нього раніше засуджені поляки отримали нові строки ув'язнення або ж смертні вирoki.

Оскільки переважна більшість представників інтелектуальної еліти обох значених національностей була фізично знищена, депортована чи опинилася в ГУЛАГу в попередні роки, об'єктом Великого терору ставали пересічні обивателі: колгоспники, робітники, службовці, які у «вмілих руках» слідчих перетворювалися на лютих антирадянщиків і зізнавалися у фантастичних злочинах.

Польська операція стала своєрідним лекалом для всіх наступних «національних» справ. На час її проведення репресивні практики було відпрацьовано й оптимізовано так, щоб, за словами помічника начальника 3-го відділу Харківського УНКВС Бориса Поліщука, «вся обстановка психічно налаштувала так, щоби ти чекав і прагнув тоді одного — скорішої смерті і робив усе, що від тебе хотіли, чекав обіцяного тобі розстрілу»⁵⁵.

⁵² Текст наказу та закритого листа див.: *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 1997. № 1/2 (4/5). С. 15—44.

⁵³ Цит. за: *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 1997. № 1/2 (4/5). С. 16.

⁵⁴ Там само. С. 17.

⁵⁵ Цит. за: Золотарев В. Страницы биографии «нарушителя социалистической законности». Давид Аронович Перцов. *Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 242.

Зважаючи на масштаб операцій, у практику був впроваджено принципово новий характер засудження — «альбомний». Працівники НКВС, закінчивши слідство, складали довідки на кожного заарештованого і пропонували міру покарання. Довідки у свою чергу комплектували в список, завіряли, підтримуючи або, навпаки, відхиляючи пропоновані заходи, начальник УНКВС та місцевий прокурор. І лише в Москві нарком внутрішніх справ (М. Єжов) та прокурор СРСР (А. Вишинський) виносили остаточне рішення. Вироки виконували після повернення альбомів на місце.

Слідчі НКВС поширили методику формування справ «польської акції» на всі інші національні лінії. З весни 1938 р. розроблення цих «ліній» стає основним напрямом діяльності органів. З серпня 1938 р. оформляти справи в «альбомному порядку» було заборонено. На той час центральний апарат НКВС СРСР був завалений нерозглянутими справами на 126 тис. осіб. Відповідно до постанови політбюро від 15 вересня 1938 р. (та спеціального наказу НКВС № 00606) терміном на 2 місяці спеціально для їх розгляду було створено «особливі трійки». До них входили начальник УНКВС, перший секретар обкому та обласний прокурор. Розгляду спеціальними трійками підлягали особові справи осіб, заарештованих до 1 серпня 1938 р. (за винятком іноземних підданих). З цього часу хвиля терору потроху вщухає, набуваючи більш помірних форм: питома вага вищої міри покарання серед обвинувальних вироків суттєво зменшується, незначна кількість арештантів виходять на волю через «відсутність складу злочину». Всі «масові операції» було завершено відповідно до рішення політбюро від 16 листопада 1938 р. та постанови РНК СРСР й ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. По всіх національних лініях в СРСР засудили 335 513 осіб, з них 73,66% розстріляли⁵⁶.

Втрати радянської України внаслідок цих подій були болісними. У результаті так званої грецької операції лише на Донбасі з 3 628 заарештованих 3 470 були розстріляні, 158 — відправлені до таборів⁵⁷. За підсумками аналогічної німецької спецоперації знищили 3 608 з 4 265 заарештованих німців⁵⁸, в ході польської операції на Донбасі 3 029 з 3 777 заарештованих поляків було засуджено на смерть (723 отримали тюремні строки)⁵⁹. Представників національних меншин було взято на особливий облік. Наприкінці квітня 1938 р. відділи реєстрації громадянського стану отримали таємний циркуляр, відповідно до якого національність громадянина мала визначатися лише за національністю батьків⁶⁰. Приклади, наведені в циркулярі, стосувалися передусім німців, поляків та греків. Наголошувалося, що «...незалежно від місця народження, давності проживання

⁵⁶ Охотин Н., Рогинский А. *Из истории «немецкой операции» НКВД 1937—1938 гг.* С. 45. URL: <http://pmem.ru/index.php?id=114> (дата звернення: 20.11.2020).

⁵⁷ Никольский В.М. *Греческая операция. Правда через годы...* Донецк, 1998. С. 43.

⁵⁸ Никольский В.М. «Велика чистка». *Правда через роки...* Донецк, 1995. С. 29.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ *Реабілітовані історією.* У 27 т. Донецька область. Кн. 1. С. 271.

в СРСР чи зміни підданства тощо, не можна записувати реєстрованого росіянином, білорусом і т. ін.»⁶¹.

Розроблення національних ліній набуло системного характеру: припинилася видача віз на перебування іноземців на теренах СРСР, натомість заохочувався їх виїзд за кордон; іноземні дипломатичні представництва ізолювалися і поступово згортали свою діяльність у СРСР; пильний нагляд було встановлено не лише за дипломатами, а й за радянськими громадянами, які спілкувалися з ними або працювали в іноземних представництвах, причому останніх вносили до списків неблагонадійних й заарештовували в першу чергу. В результаті на середину листопада 1937 р. з семи німецьких консульств у СРСР залишилося тільки два (в Києві та Новосибірську), а до травня 1938 р. — жодного. Те саме відбувалося з рештою представництв.

Процес формування закритого суспільства вступив у завершальну стадію. Те, що для закордоння виглядало, як зведення нездоланного ідеологічно-адміністративного муру, для радянського суспільства перетворилося на спланований руйнівний погром.

Розпорядження № 233 (1 лютого 1938 р.), телеграфно розіслане М. Єжовим на виконання прийнятого напередодні рішення політбюро, пролонгувало строк уже розгорнутих національних операцій до 15 квітня 1938 р. Водночас ініціювалися нові операції — фінська, естонська, румунська, китайська, болгарська, македонська. (Масштабні арешти в середовищі українських болгар і румун тривали вже з кінця 1937 р.). Брак «підхожих» кандидатур, що відповідали б критеріям кремлівських рознарядок, спонукав чекістів до поголовних арештів вихідців з етнічних громад, на яких хоч якимось чином можна було «навісити» звинувачення у шпигунській, диверсійній та антирадянській діяльності відповідно до перерахованих категорій. Власне, у телеграмі М. Єжова заднім числом санкціонувалися фактично вже давно розроблювані «лінії» та визначалися категорії репресованих.

Тим часом зміни відбулися і в стані чекістів. 25 січня 1938 р. І. Леплевського було відкликано з посади наркома НКВС, невдовзі заарештовано і 28 липня засуджено до вищої міри покарання. Його місце з 27 січня 1938 р. посів Олександр Успенський, перед тим — начальник УНКВС по Оренбурзькій області. Ротація глави українських чекістів, як завжди, супроводжувалася змінами у вищих ешелонах керівництва радянської України. Під приводом призначення заступником голови комісії радянського контролю СРСР від виконання обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У було звільнено С. Косіора, який невдовзі перетворився на «довіреного польського й німецького генеральних штабів, вірного слугу польського, німецького, японського фашизму та обер-шпигуна»⁶². Суттєво підвищити рівень керованості республіки мав новий фактичний очільник України, який прийшов з посади першого секретаря Московського міського та обласного комі-

⁶¹ Там само.

⁶² З промови О. Успенського на XIV з'їзді КП(б)У. Див.: Виступление тов. Успенского на XIV съезде КП(б)У. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2014. № 1. С. 372.

тетів ВКП(б) — Микита Хрущов. Під його залізною рукою в 1938 р. відбулося цілковите оновлення керівного складу республіки. Впродовж 1938 р. політбюро дало згоду на арешт 2 140 представників партійно-радянської номенклатури, зокрема заступників голови Раднаркому УРСР, наркомів та їх заступників, секретарів практично всіх обласних партійних і комсомольських комітетів. Переважну більшість розстріляли.

Про тогочасні події, виступаючи на XIV з'їзді КП(б)У в червні 1938 р., О. Успенський згадував так: «Пліснява ворожа, павутиння, якими було оплутано багато республіканських установ, якимось нині ці пліснява і павутиння, під його керівництвом [Микити Хрущова], почала легко віддиратися, і стало легше дихати Комуністичній партії (більшовиків) України»⁶³. М. Хрущову справді належала керівна роль в організації масштабних репресій в Україні. Затумбовувана в післясталінську добу, вона була цілком відверто охарактеризована О. Успенським: «...Микита Сергійович Хрущов щоденно, невідривно, певно, більше, ніж якоюсь іншою галуззю роботи, керує нашими органами НКВС, і керує ними посправжньому, по-більшовицьки! (Оплески). ...Націлює нас весь час на самих заматерілих ворогів і прямо в точку»⁶⁴.

17 лютого 1938 р. до Києва завітав наркомвнусправ СРСР М. Єжов, який особисто провів нараду керівного складу НКВС республіки. Змалювавши грандіозне тло «антирадянського націоналістичного підпілля» вкупі з гніздами білогвардійського, махновського й денікінського підпілля, нарком повідомив, що настав час їх остаточної ліквідації. Інструментом тотальної зачистки республіки мали стати особливі «трійки»⁶⁵.

Розпочалося справжнісіньке стахановське змагання з пропонування та виконання «лімітів». Щосили закрутилася зловісна смертельна карусель: при обласних УНКВС в авральному порядку створювалися міжрайонні оперативні слідчі групи. «Трійки» УРСР та Молдавської АРСР за січень—липень 1938 р. засудили до розстрілу 35 563 селян. Україна в повідомленнях О. Успенського поставала як зміїне кубло антирадянських елементів, така собі міфічна гідра, у якої на місці однієї відрубаної голови виростало кілька нових.

Від середини березня 1938 р. розпочалася масштабна чистка працівників міліції, в лавах якої невтомний нарком угледів ознаки «українського націоналістичного центру» на чолі з колишнім начальником управління робітничо-селянської міліції УКНВС по Донецькій області О. Ряботенком. 213 високопосадов-

⁶³ Цит. за: Выступление тов. Успенского на XIV съезде КП(б)У. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2014. № 1. С. 366—367.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Вперше судові «трійки» під приводом необхідності пришвидшеного розгляду справ (через потребу «розвантаження» місць ув'язнення від заарештованих) було запроваджено на початку літа 1920 р. Тоді лише в Одесі було розстріляно 1 418 осіб. Не менш «оперативно» вони працювали і в Криму: 22 листопада 1920 р. «трійка» ухвалила рішення про розстріл за трьома списками на 117, 154 і 857 осіб відповідно. (Шаповал Ю.І., Золотарев В.А. *«Гильотина України»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба*. Москва, 2017. С.44, 48.)

ців української міліції були заарештовані за звинуваченнями в правотроцькізмі та буржуазному націоналізмі.

Впродовж 15 лютого — 5 квітня 1938 р. з органів держбезпеки звільнили 558 осіб, 154 з яких заарештували. Не лише в рядах звільнених розпочалася справжня паніка — надіслані перед тим для чистки України намагалися в будь-який спосіб виїхати за її межі, сподіваючись таким чином врятуватися, адже ілюзій стосовно своєї подальшої долі в чекістських катівнях у них не було. Ближче до осені небезпеку особисто для себе відчув і О. Успенський. Надвечір 14 листопада 1938 р., залишивши записку зі словами «Прощайте всі, мої добрі товариші! Труп мій шукайте, якщо він потрібен, у Дніпрі. Так вірніше — застрелитися й у воду ... без осічки. Люшковим⁶⁶ не був ніколи! Успенський», він зник у невідомому напрямку. Важко уявити, на що сподівався добре поінформований високопосадовець... О. Успенського⁶⁷ знайшли через пів року — 15 квітня 1939 р. в м. Міас Челябінської області, де він переховувався. Обидва недовговічні очільники українських чекістів розділили долю багатьох своїх підлеглих. Впродовж 1938 р. за ґрати потрапили 994 співробітники НКВС, як за першої хвилі арештів — вони входили до «антирадянської групи Леплевського», так і за другої, яка була спрямована проти організаторів першої, — так звана «антирадянська група Успенського».

Власне, історія повторювалася. Влітку—восени 1937 р. тією ж стежкою пройшли В. Балицький та його команда. Репресування багаторічного очільника органів державної безпеки спричинило тектонічні зрушення в середовищі українських чекістів. ВУЧК-ДПУ-НКВС, кероване В. Балицьким з перервами впродовж 1919—1937 рр., перетворилося мало не на таємний «орден», сформований відповідно до його настанов⁶⁸ за принципом беззастережної особистої відданості, кругової поруки та «хрещення кров'ю». Під його ковпаком перебували не лише пересічні обивателі, представники інтелектуальних та мистецьких еліт, а й вище державне керівництво. Очільник цього «ордену», наслідуючи Й. Сталіна, підтримував і розбудовував імідж такого собі «смотрящего» за Україною, безпосередньо підзвітного лише Кремлю.

Під час масової чистки «органів» частину керівного складу було розстріляно (як це було із З. Кацнельсоном, звинуваченим у систематичній розтраті державних (тобто чекістських) коштів, організації масових пиятик, кадрових

⁶⁶ Йдеться про чи не єдиний у своєму роді випадок: начальник УНКВС по Далекосхідному краю Г. Люшков 13 червня 1938 р. втік до японців.

⁶⁷ 27 січня 1940 р. справу О. Успенського розглянула Військова колегія Верховного суду СРСР, винісши йому смертний вирок, який було виконано наступного дня.

⁶⁸ На одній з оперативних нарад на початку 1930-х років він заявляв: «Апарат ДПУ це той орган, який має безумовно виконувати волю Центрального Комітету партії, що передається через його Голову. Якщо я дам наказ стріляти в натовп незалежно від того, хто б там не був — відмовитися — розстріляю всіх — треба безумовно виконувати мою волю». (Цит. за: Савин А., Тепляков А. «Чистка чистильщиків» как инструмент дисциплинирования НКВД. Сотрудники УНКВД по Одесской области на скамье подсудимых, 1939—1943 гг. *Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 279.)

прорахунках), частину — звільнено з органів, інших — відправлено на роботу в ГУЛАГ. «Когорта» В. Балицького стала не єдиною і не останньою, що зазнала чисток. Згодом та сама доля спіткала «скомпрометованих співробітників» періоду короткочасної лібералізації в органах (листопад 1938 р.) та «порушників соціалістичної законності» (грудень 1938 — серпень 1941 р.).

188 чекістів відрядили на роботу до інших регіонів СРСР, переважну більшість — у ГУЛАГ. Комфортабельні вагони доставили на Північ і Далекий Схід низку чекістських орденоносців, для яких Великий терор з його альбомними справами став зоряним часом. Комендант УНКВС по Харківській області А. Зелений — колишній боротьбист, удостоєний ордена Червоної зірки за виконання смертних вироків, очолив воєнізовану охорону будівництва № 203 Ягринського УВТТ; колишній начальник 3-го відділу УДБ НКВС УРСР М. Чердак — УВТТ Шосдортабу; начальник дорожньо-транспортного відділу ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці Г. Нікельберг — 3-й відділ Біломоро-Балтійського УВТТ; колишній начальник 1-го відділу УДБ НКВС УРСР, особисто відповідальний за безпеку С. Косіора та членів політбюро ЦК КП(б)У, став на чолі Онезького УВТТ в Ленінградській області. Один із цих новопризначених — чернігівський чекіст С. Марченко — так згадував про ті часи: «Почався розгром кадрів. Десятки людей відправляли на північ ні за що, ні про що. Не питали, не викликали — літер у зуби й відразу їдеш в якийсь табір. Обстановка була гидотна, настрої жахливий»⁶⁹.

Зазначаючи згодом, що постраждали ні за що, українські чекісти лукавили: багатьох з них «наздогнали» походження, родинні та службові зв'язки. Частина банально була «розкуркулена» молодією чекістською паростю, яка просто-таки наступала на п'яти своїм колишнім начальникам і боролася за власне місце під сонцем. Скажімо, у начальника Ново-Тамбовського УВТТ С. Борисова-Лендермана під час арешту виявили 42 тис. руб. Статки він нагромадив унаслідок незаконного привласнення майна розстріляних радянських громадян у ті часи, коли очолював Уманську міжрайонну оперативну групу НКВС. Зрештою, не лише він нагрів руки на масовому терорі. Однак ані це, ані звинувачення у фальсифікації справ та застосуванні до підозрюваних насильства не позначилися на його покаранні — він отримав лише 8 років позбавлення волі.

Слід розуміти: до своїх колишніх колег чекісти ніколи не підходили з тою самою міркою, що й до решти радянських громадян, — жодних розглядів списками. Досить часто радянська Феміда виявлялася до них значно поблажливішою, замінюючи смертну кару на довготривалі строки ув'язнення. До таких, зокрема, належав заступник Архангельського УВТТ І. Корабльов, засуджений військовим трибуналом військ НКВС Київського військового округу до розстрілу 6 травня 1941 р. 26 червня 1941 р. військова колегія Верховного суду СРСР замінила смертний вирок на 10 років ВТТ без обмеження в правах.

⁶⁹ Золотарьов В. Колишні співробітники НКВС УРСР на керівній роботі у системі ГУТАБ СРСР (1936—1939 рр.) *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2014. № 1—2 (40—41). С. 64.

Великий терор привів до розростання ГУЛАГу, якому не зараджували навіть масові «розвантаження» таборів. Загалом на теренах СРСР упродовж 1937—1939 рр. функціонувало 58 управлінь виправно-трудоих таборів (УВТТ) і табірних відділень центрального підпорядкування. В серпні 1937 р. було організовано сім нових лісових УВТТ. Все це «господарство» потребувало охоронців і керівників табірних адміністрацій. Саме сюди й було скеровано частину репресованих за звинуваченнями у зловживаннях чекістів, які відбували покарання чи намагалися поправити реноме, працюючи на керівних посадах у ГУЛАГу. Такими були Я. Краукліс — начальник управління місць ув'язнення НКВС УРСР та секретар наркоматівського парткому (звинувачений у затискуванні самокритики, розкладенні наркоматівського апарату та притупленні пильності), колишній заступник наркома внутрішніх справ УРСР К. Карлсон (виведений як «недостойний» з числа членів ЦК КП(б)У), колишній начальник Вінницького обласного УНКВС М. Тимофеев, помічник начальника УНКВС по Чернігівській області Ю. Шатов (не допомогло й те, що, намагаючись довести свою відданість, з весни 1937 р. він власноруч виконував смертні вироки, розстрілюючи за ніч до 30 осіб), начальник адміністративно-господарського управління НКВС УРСР С. Цикліс, начальник Полтавського міськвідділу НКВС Й. Вепринський та ін., які втратили довіру керівництва через близькі стосунки з репресованим В. Балицьким та його оточенням. Циклісу, між іншим, дорікали «цыплятами-табака», які той доставляв патрону на обід літаком з харківського ресторану «Динамо».

Таким, зокрема, був і колишній начальник фінансового відділу міліції УРР і ДПУ УРСР О. Янішевський, якого зняли з роботи і відправили на три роки до Ухти фактично за розкрадання коштів у великих розмірах. Певно, що робив він це не для себе, а забезпечуючи забаганки звиклого до красивого життя голови ДПУ, а згодом і наркома внутрішніх справ УРСР В. Балицького, за яким той упродовж трьох років зберігав квартиру аж до повернення в Київ у 1937 р.

Одним з перших керівників ГУЛАГу, який походив з УРСР, став колишній інспектор управління прикордонної та внутрішньої охорони НКВС УРСР М. Долін, засуджений за грубі порушення господарської дисципліни на три роки позбавлення волі. В лютому 1936 р. він достроково звільнився з Темниківського УВТТ у Мордовії і залишився тут начальником лісозаготівельного відділку, за пів року став помічником начальника табору, ще через чотири місяці — т.в.о. начальника УВТТ, а з 16 квітня 1937 р. — повноправним керівником табору, що забезпечував дровами Москву.

Слід згадати і про майбутнього Героя СРСР, ушавленого керівника партизанських з'єднань, а на той час — інспектора при начальнику УНКВС по Харківській області Д. Медведєва. Завзятий виконавець «куркульської» й «польської» операцій потрапив у немилість через арешт старшого брата — колишнього члена робітничої опозиції і активного троцькіста. Свого часу він навіть пропонував «розробити» брата особисто, викривши все його антирадянське оточення. Пів року в Москві він домагався поновлення в органах НКВС і це йому частково

вдалося — з квітня 1938 р. він став заступником начальника 3-го відділу ББК та Біломорсько-Балтійського УВТТ, а в квітні 1939 р. очолив 3-й відділ Норильського УВТТ.

Варто оцінити гірку іронію долі: кати, що ламали й нівечили тіла і душі української еліти впродовж Великого терору, або самі згоріли в тому пекельному вогні, або ж відправилися у віддалені регіони СРСР «наглядати» за своїми жертвами. Що ж, влада була цілком свідомо того, ким вони насправді були, і відіслала їх з очей зовсім не випадково. Цей загін смерті, заточений на щоденне, системне й безпринципне нищення усього живого, слід було тримати якнайдалі — він становив смертельну загрозу не лише для пересічних радянських громадян, а й для самої влади.

Коли радянські громадяни вже перебували на межі божевілля, виявляючи або глибоку моральну деградацію, або ж варту подиву гідність, масований терор у другій половині листопада 1938 р. раптово пішов на спад. 17 листопада 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило проект директиви РНК й ЦК ВКП(б), яка наказувала всім відомствам, дотичним до радянського судочинства, призупинити з 16 листопада до відповідного рішення розгляд усіх справ на трійках, у військових трибуналах і військових колегіях Верховного суду СРСР. Наступного дня з'явилася спільна постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства, яка засуджувала практику масових репресій за лімітами у спрощеному порядку. Трійки було ліквідовано, відбулося декларативне повернення до норм ведення слідства. Масові розстріли одразу припинилися — як у таборах, так і по всій країні. Більше того, з вуст високих партійних функціонерів залунали заяви спочатку про «перегини» органів, потім — про зловмисне шкідництво ворогів, що засіли в органах, а згодом — про те, що вороги влади все ще лишилися на місцях, і радянські громадяни не повинні втрачати пильності.

Після руйнівного за своїми наслідками смерчу, який вирвав з корінням удавлені в українській історії роди, викосив цілі етнічні анклави, змінив етнокультурне обличчя Житомирщини, Київщини, Одещини, Донеччини та Луганщини, знищив цілий пласт діячів так званого національного відродження, інакомислення як таке, зруйнував віру в Бога і в Людину, пошматував душу й тіло сотням тисяч мешканців радянської України, все вгамувалося, ніби нічого й не було. Над гуманітарною пусткою, на яку після цього перетворилася Україна, лунало з рупорів у мертвій тиші щоденне «Говорить Москва...». Кілька десятиріч знадобилося народу України на те, щоб зрозуміти міру тогочасної трагедії і відновити сили.

Реконструючи поступ Великого терору, варто окремо зупинитися на тих глибинних зсувах, що відбулися під його впливом у державному організмі та його відносинах із суспільством. Мірою того, як органи державної безпеки перетворювалися на бездушну, добре відрегульовану машину масового вбивства, й сама держава стала небаченою раніше машиною придушення. Як би не розпиналися тогочасні пропагандисти, прославляючи «царство торжества труда», ста-

лінський СРСР не мав жодного стосунку до цього міфу. Підпорядкування особистості й цілих соціальних верств інтересам влади досягло небаченого раніше рівня. За ступенем бруталності й цинічності правил, що панували на теренах СРСР (маємо на увазі реальні закони соціального співжиття, а не формальні конституційні і правові симулякри), передусім на величезних просторах ГУЛАГу, радянська держава могла сміливо змагатися за першість із рабовласницькими анклавами. Причому табірна система була не антитезою, а зліпком довколишньої реальності. Різниця полягала лише в тому, що в ГУЛАГу всі властиві радянській системі «принади» існували в очищеному від флеру радянської риторики / пропаганди вигляді.

Гортаючи незчисленні сторінки справ репресованих, варто прислухатися до думки одного з найавторитетніших дослідників російського виміру масових більшовицьких репресій Анатолія Разумова. Він цілком обґрунтовано наголошує — не слід забувати, що репресії були надзвичайно бруталними не лише впродовж нестримного цунамі 1937—1938 рр., вони були такими від початку. Жорстокість виконання смертних присудів сама по собі була віддзеркаленням глибоких зсувів у соціальному й ментальному підмурку суспільства. Спеціалісти, які брали участь в ексгумаціях місць масових поховань, знають, що припис «розстріл» далеко не завжди означав саме розстріл: людей і живими закопували, і в шахти скидали, і палицями добивали⁷⁰. Отже, йдеться не про страти, а про масові вбивства.

Втім, подальша доля засуджених за другою категорією часто виявлялася не набагато щасливішою за долю вбитих одразу. Значна частина ув'язнених не витримувала знущань і помирала ще в тюрмах НКВС. Така доля спіткала, зокрема, академіка Миколу Вавилова. В 1943 р. всесвітньо відомий вчений помер від пелагри — хвороби, спричиненої крайнім виснаженням, — у саратовській тюрмі. Цей найбільш відомий завдяки постаті жертви випадок був пересічним явищем. На пелагру у важкій формі страждала переважна більшість в'язнів ГУЛАГу, залишаючись назавжди інвалідами. Цим станом, який згубно позначався також і на психіці, зумовлювалися й випадки трупотані людоджерства у таборах і на етапах.

Навіть поверховий аналіз подій Великого терору приводить до невтішного висновку про те, що суспільство й особистість у той час стали жертвою виняткового за своїми цинізмом і жорстокістю акту згвалтування. На жаль, той свій вдалий досвід приниження суспільства та людини радянська держава використовувала, хоча й не в такій одіозній формі, неодноразово і не лише у власних державних кордонах.

«*Чистка чистильників*». Терор пішов на спад у другій половині листопада 1938 р., коли було ліквідовано так звані судові трійки і відбулося декларативне повернення до норм ведення слідства. Масові розстріли зненацька припинилися — як у таборах, так і по всій країні. Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» (17 листопада 1938 р.)

⁷⁰ Разумов А. «В XX веке с нами произошло нечто ужасное». *Росбалт*. 2014. 6 декабря. URL: <https://www.rosbalt.ru/piter/2014/12/06/1345506.html> (дата звернення: 20.11.2020).

цинічно констатувала недоліки в роботі слідчих органів, які впритул не помічала впродовж двох років конвеєрних розстрілів і катувань сотень тисяч радянських та іноземних громадян. Документ за підписами В. Молотова і Й. Сталіна завершувався словами: «РНК СРСР та ЦК ВКП(б) попереджають всіх працівників НКВС і Прокуратури, що за найменше порушення радянських законів і директив Партії і Уряду кожен працівник НКВС і Прокуратури, не зважаючи на особи, буде притягуватися до суворої судової відповідальності»⁷¹. Можна лише уявити, який шок⁷² пережили тогочасні співробітники органів і скільки часу знадобилося їм на те, щоб узгодити у власній свідомості довколишню реальність і світ партійно-радянських циркулярів.

Й. Сталін 1939 р. визнав на черговому партійному з'їзді, що чистка супроводжувалася «більшою кількістю помилок, ніж можна було очікувати»⁷³. Втім, закономірного, здавалося б, у таких випадках не те щоб вибачення, а принаймні виправлення допущених помилок не сталося. За кілька місяців перед тим генсек розіслав циркуляр усім начальникам НКВС, вітаючи їх з тим, що вони блискуче впоралися із «завданням нищівної поразки шпигунсько-підривним агентам іноземних розвідок» та «очищенням країни від підривних, бунтівних і шпигунських кадрів»⁷⁴.

Так звана «мала беріївська відлига» тривала до нападу Німеччини на СРСР (1938—1941 рр.). Слід зауважити, що на проведення слідчих дій щодо «чистильників» влада відвела набагато більше часу, ніж на визначення долі їхніх жертв.

Суди над «чистильниками» відбулися в усіх регіонах УРСР за винятком Молдавської АРСР. Підхід слідчих був вибіркоким і номенклатурно вмотивованим: якщо жертв Великого терору судили за принципом так званої революційної доцільності, фабрикуючи фіктивні справи і фіктивні ж докази, то їхніх чекістських катів — за законом. Результати, цілком очікувано, були різними: перших розстрілювали сотнями тисяч за злочини проти радянської влади, а других (у значно меншій кількості) — за «окремі викривлення», але аж ніяк не за злочини.

Варті уваги зауваження М. Юнге про те, що НКВС мав «сам себе «відшмагати» під керівництвом та наглядом політичного центру в Москві і військової про-

⁷¹ Цит. за: *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*. Сб. док. Т. 1: Накануне. Кн. 1: Ноябрь 1938 — декабрь 1940 гг. Москва, 1995. С. 8.

⁷² Стан заарештованих певною мірою відображає лист одного із засуджених у період беріївської відлиги одеських чекістів — Абрамовича (22 квітня 1941 р.): «Я прошу сталінської правди. Прощай, моя любима Батьківщина! Прощай, мій вихователь комсомол. Прощай, моя дорога партія, що прийняла мене до своїх лав два роки тому. На смерть з відкритими очима іде невинний комуніст — 32-річний робітник ливарник. Хай живе комунізм! Хай живе Великий Сталін! Я прошу пам'ятати, що я заслуговую покарання, але не розстрілу». (Цит. за: Савин А., Тепляков А. «Чистка чистильщиков» как инструмент дисциплинирования НКВД. Сотрудники УНКВД по Одесской области на скамье подсудимых, 1939—1943 гг. *Чекисты на скамье подсудимых*. С. 314.)

⁷³ Еплблом Е. *Історія ГУЛАГу*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 106.

⁷⁴ Там само. С. 107.

курагури»⁷⁵ і що засудження окремих чекістів і звільнення частини заарештованих стали наріжним каменем у справі нормалізації ситуації. При цьому влада не зробила суспільству жодних вагомих поступок⁷⁶. Акцентуємо: розігнавши масову істерію, піднявши її до піку, влада приборкала шал озвірілої надсудової надбудови, наочно показавши всім верствам суспільства і власним опричникам, що віднині правила існування радянського табору (в прямому і переносному сенсі слова) визначають не буква закону і не «орден» опричників, а кремлівський вождь та псевдокомуністична ідеологема, яка допускає будь-які за масштабами жертви в усіх без винятку соціальних і професійних групах. З огляду на «виховний процес» 1937—1938 рр. сталінська конституція стала формальним фасадом позаправової системи, яка тяжіла *над* суспільством, що віднині жило в щоденному очікуванні чергового термідору, було морально зломленим і готовим до будь-яких жертв.

Інструменти, якими цього стану було досягнуто, вражають.

Ще при «залізному Феліксові» в практику увійшли брутальні методи ведення слідства (часто — його повна відсутність), провокації, створення нестерпних умов ув'язнення, каторжні роботи, концтабори, система побоїв і катувань, зокрема й так званих «м'яких», нічних, а то й безперервних допитів. У січні 1919 р. Ф. Дзержинський видав наказ до всіх членів колегій місцевих ЧК не лише спостерігати, а й брати особисту участь у розстрілах. І, слід зазначити, новопостала чекістська номенклатура сприйняла ідею з подиву гідним ентузіазмом. Більше того, породила сповнених виняткової пристрасності до такої «революційної роботи» унікумів, про яких ходили легенди. Чого лише був вартий П. Магто, на особистому рахунку якого тільки впродовж 1918—1921 рр. було понад 10 тис. жертв. Один з високопоставлених чекістів, ставши свідком розстрільної акції за його участі, розповідав, що ледве сам не потрапив під руку цього автомата для вбивства⁷⁷. Добровільними катами, які здійснювали розстріли на громадських засадах, були особистий охоронець В. Леніна П. Пакалн, кремлівський шофер Петро Яковлев, особиста охорона Й. Сталіна. Періодично у такий спосіб «підтримував форму» й сам нарком М. Єжов. Катом за сумісництвом був комендант Кримської ЧК — у майбутньому визначна фігура радянської номенклатури, двічі Герой Радянського Союзу, всесвітньо відомий полярник — І. Папанін.

В часи Великого терору ця «робота» набула вкрай огидних форм як у місцях попереднього ув'язнення, так і особливо в ГУЛАГу. Умови, що панували в цьому царстві нищості, описано в численних мемуарах. З нещадною правдивістю їх зображено у творах В. Шаламова, який поставив собі за мету донести досвід свого

⁷⁵ Юнге М. «Козлы отпущения» защищаются. Процессы над нарушителями «социалистической законности» в Николаевской области, 1939—1941 гг. *Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 433.

⁷⁶ Там само. С. 434.

⁷⁷ Надеждин. Год в Бутырской тюрьме. *Че-Ка: Материалы по деятельности чрезвычайных комиссий*. Берлин, 1922. С. 146.

покоління в усій його біблійній трагічності. Подиву гідні «досягнення» більшовицьких ідеологів, які спромоглися розпалити в людцях і поставити собі на службу наймерзенніші нахили, перетворивши їх мало не на чесноту, нагороджуючи за них орденами й медалями. Варта подиву й готовність, з якою одні радянські громадяни знищували й катували інших громадян, насолоджуючись їхніми муками і приниженням, підносячись у власних очах до рівня вершителей людських доль. Одіозних фігур, які здійснювали більшовицький терор, було вдосталь і в Україні. Не бракувало охочих виконувати розстрільні вироки в позаробочий час на громадських засадах. Черга на місця репресованих чекістів не меншала.

Однак, захожуючи до такої життєвої філософії і використовуючи осіб, які її сповідували, для утримання особистої влади, кремлівський очільник ніколи не забував, ким вони були насправді. Саме тому жодному з них (виняток становив лише Д. Медведєв) не вдалося повернутися на керівну роботу до органів держбезпеки і відновити втрачену довіру. Партія і влада назавжди запам'ятали, на що вони здатні.

Втім, їх судили не як злочинців, а як «порушників соціалістичної законності». Дійсно, накази, які їм доводилося виконувати впродовж міжвоєнного двадцятиріччя загалом і Великого терору зокрема, були не лише злочинними, але також і протиправними, або ж антигуманними — спрямованими проти природних прав людини. Правова система країни диктатури пролетаріату не просто виправдовувала масовий державний терор — вона зробила його законним. Що ж стосується природних прав, то вони визнавалися лише за тими радянськими громадянами, які були ідеологічно та соціально «своїми» для компартійної диктатури. Колосальна частина мешканців країни вважалася ворогами, а отже, була позбавлена базових прав, зокрема й права на життя. Заперечення громадянських / природних прав цілої низки соціальних груп СРСР і було суттю держави-комуни. Саме в такому руслі вона вирішувала філософську проблему легітимації масового терору. Специфіка радянського способу владарювання терором полягала в тому, що навіть статус вождя не забезпечував імунітету: вчорашні вожді з легкістю перетворювалися на «ворогів народу», а названі їхніми іменами міста й об'єкти⁷⁸ набували нових тотемних означень. Хвилі терору винищували «інших» то десятками, то сотнями тисяч, і зрештою у повоєнні роки досить було виклику «на співбесіду», щоб тримати багатомільйонну країну в цілковитій покорі.

Саме такими інструментами формувалися «екосистема терору» (Лінн Віола), культура та ідеологія масового насилля, розбудовувалися позаправові практики, що, подібно до страшної виразки, спотворювали живу соціальну тканину країни. Розуміння цих проблем нині виходить на якісно новий рівень завдяки подвижницькій праці цілого покоління дослідників на пострадянських просторах. Подальші дослідження, зокрема їх переведення у площину фінальних методоло-

⁷⁸ Зокрема, ім'я В. Балицького носили стадіони: найбільший (15-тисячний) у Харкові, а також у Києві (нині — стадіон «Динамо» ім. В. Лобановського) та Горлівці, піонерський клуб і підшефні колгоспи.

гічних узагальнень, унеможлиблюються як унаслідок непоправних джерельних втрат (зокрема, через здійснений свого часу архівоцид у республіках СРСР), так і з огляду на недоступність низки джерел з архівів, які досі контролює Кремль. Не менш актуальним залишається визначення специфіки застосування терористичних практик стосовно України, тобто, простими словами, пошук відповіді на питання: була вона своєрідним «Радянським Союзом у мініатюрі» чи постраждала більше за решту колишніх радянських республік. Відповісти на нього можна буде лише після глибокого вивчення комплексу архівів спецслужб, як загальносоюзних, так і республіканських, та їх компаративного аналізу. Нині доводиться спиратися лише на відомості про частку етнічних українців та вихідців з УСРР/УРСР у загальній масі репресованих.

На тлі універсальних у межах СРСР проявів Великого терору, таких як особливо жорстокість катувань скинутих з п'єдесталів колишніх вождів та переважно формальний, «канцелярський» підхід до справ пересічних громадян, приречених на знищення за спущеними згори рознарядками масова фальсифікація справ; колосальні масштаби терору, спричинений ними своєрідний стан афекту у виконавців і дивовижний спокій на найвищому рівні (скажімо, підписи Й. Сталіна та решти членів політбюро стоять під списками з понад 40 тис. прізвищ; індивідуальні примітки «вождя народів» засвідчують, що вони не підписувалися суто механічно ⁷⁹), не викликають сумніву провідна роль НКВС у здійсненні й керівна роль політбюро ЦК ВКП(б) в ініціюванні та ідеологічному супроводженні Великого терору. Якщо роль і мотивація Кремля в терорі обросла потужним історіографічним шаром, що почав формуватися синхронно з відповідними подіями (вагому роль у цьому відіграв уже Л. Троцький ⁸⁰), то системне широке дослідження мотивацій «виконавців» розпочалося відносно недавно. Саме воно дозволить істотно поглибити уявлення про універсальні механізми терористичних практик, на які виявилось таким багатим ХХ сторіччя, та їх національні особливості.

З огляду на відсутність лінгвістичного відповідника німецькому терміну «Tater» М. Юнге пропонує використовувати слово «каратель» для означення співробітників державних каральних органів, які брали безпосередню участь у репресіях ⁸¹. Дослідник підкреслює, що «юридично малоосвічені кадри держбезпеки виконували роль слідчих, суддів і катів. Це означало для них велику свободу, що залишала багато місця для авторитарного мислення, садизму, кар'єризму, особистого свавілля і маніпуляцій на всіх рівнях поза ефективним контролем згори. Однак ця ж обставина привела деяких з них на лаву підсудних» ⁸².

⁷⁹ Юнге М. *Историография, методы и источниковая база. Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 13.

⁸⁰ Див., зокрема, працю Льва Троцького «Сталинизм и большевизм» (1937).

⁸¹ Юнге М. *Историография, методы и источниковая база. Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 15.

⁸² Там само.

Втім, давно існує, а віднедавна й відновлює свої позиції, історіографічний табір, представники якого, подібно до Олега Мозохіна⁸³, виступають проти так званої «криміналізації органів державної безпеки», оскільки ті нібито отримали «позасудові повноваження» від вищих законодавчих органів влади (мається на увазі, певно, політбюро ЦК ВКП(б)), отже, були лише виконавцями. Фактично йдеться про моральну реабілітацію виконавців на підставі аргументу, що терор був передусім відповіддю⁸⁴ на внутрішні та зовнішні виклики.

Поза смисловою рамкою розмірковувань неосталіністів залишається та обставина, що переважна більшість цих «викликів» була витвором хворої уяви більшовицького проводу, схиленого на ідеї комуністичної утопії, її поширенні у світі та збереженні персональної влади. Не менш уразливим, на наш погляд, є виправдування дій НКВС підпорядкованістю наказам, які своєю чергою не подаються як злочинні, а пояснюються особистісними характеристиками вождя та його соратників.

На часі також перегляд хрущовського трактування парадигми більшовицького терору загалом і Великого терору зокрема. Часткове засудження сталінізму, яке провело вододіл між «органами» та партією / державою і суспільством, як цілком слушно зазначає М. Юнге, спростовують масові джерела, які свідчать, що «“каратели” були невід’ємною частиною і продуктом радянського суспільства, а їхні уявлення і напрям думок відповідав ідеології і мотивам державної влади»⁸⁵. Віддаючи належне тезі авторитетного дослідника (в цьому, власне, виявляється універсальність масових державних репресивних практик), слід, однак, наголосити: впродовж першого радянського десятиріччя навряд чи правильно називати виконавців «продуктом» саме радянського суспільства. Адже в той час воно лише стало на шлях формування. Стосовно першого кривавого десятиріччя більшовицького терору вочевидь варто говорити про осіб, які сформувалися в цілком іншій світоглядній та ціннісній (маргінальній) реальності порівняно з традиційними спільнотами імперії Романових та низки європейських країн. Саме сформовані в ідеологічному андеграунді тогочасних традиційних суспільств острівці радикалізму згодом стали големами нової ідеократії.

Позірна кальковість, алгоритмічна подібність справ невинних жертв і «покараних карателів» лише підтверджує, що саме владний клас СРСР та його ідеологія генерували терор як єдиний інструмент самозбереження.

Розмірковуючи над причинами «беріївської відлиги», Андрій Савін та Олексій Тепляков бачать їх в намаганні відновити «порушену рівновагу»⁸⁶ між

⁸³ Мозохин О.Б. *Право на репресии. Внесудебные полномочия органов государственной безопасности. 1918—1953*. Москва, 2006.

⁸⁴ За М. Юнге, «легітимною реакцією». (Юнге М. *Историография, методы и источниковая база. Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 17.)

⁸⁵ Юнге М. *Историография, методы и источниковая база. Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 24.

⁸⁶ Савин А., Тепляков А. «Чистка чистильщиков» как инструмент дисциплинирования НКВД. Сотрудники УНКВД по Одесской области на скамье подсудимых, 1939—1943 гг. *Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 298.

органами та партійними комітетами. Цитати, які вони наводять для ілюстрації своєї тези (зокрема, слова одного з провідних виконавців Великого терору в Одеській області Я. Берензона: «Що вони ... матъ, зі мною так говорять, — Ви були заарештованих, — хто дав їм таке право, вони ж мене всі знають, я два склади обкому пересадажав, це невірною так зі мною розмовляти»⁸⁷), свідчать, скоріше, не про умоглядну рівновагу, а про те, що так званий «каральний меч», а по суті — опричники більшовицького перевороту, забули своє місце і втратили відчуття реальності. Криваве місиво Великого терору, коли пересічні двадцяти-тридцятирічні слідчі власноруч трошили кістки старих більшовиків на допитах, розстрілювали їх десятками-сотнями за ніч і закопували у безіменних могилах на тисячі тіл, сформувало у них уявлення про власну винятковість. Помінятися місцями з уславленими «вождями народу», опинитися на вершині радянської ієрархії — чи не така ідея опанувала думками низки чекістських «панів» та «підпанків»? Мала беріївська відлига, несподівано організована за вказівкою Й. Сталіна, за кілька місяців вибила ґрунт з-під ніг цієї когорти чекістів, поставивши органи, які відтепер мали бути лише вірним цербером диктатора, на своє місце.

Погоджуючись із заувагою М. Юнге про те, що під час Великого терору «співробітники каральних органів мали суттєву як інституційну, так й індивідуальну свободу дій, але при цьому вони також прагнули до виконання директив керівництва»⁸⁸, варто зазначити, що терор часто використовували і як прихований інструмент соціальної війни, яка не припинялася від 1917 р., і як тогочасний варіант соціального ліфта, завдяки якому відбувалися ротації правлячих еліт на регіональному та республіканському рівнях. У всіх випадках для «карателів» і «чистильників» участь у державному терорі стала інструментом каналізації усвідомленої та неусвідомленої соціальної агресії проти певних соціальних груп. І цим уміло скористалася влада.

Не викликають сумнівів і причини швидкого завершення «беріївської відлиги». Її побічні ефекти було зафіксовано в низці донесень сексотів. Вони свідчили, що суспільство генерує забагато питань. Дуже показовими були, зокрема, слова директора однієї зі шкіл м. Миколаєва П. Балдука, який, критикуючи масовість репресій, їхню керованість з Кремля, незацікавленість «органів» та влади у відновленні справедливості, поверненні незаконно засуджених через очікуване збурення населення, робив справді фундаментальний висновок про те, що репресовані «були засуджені судом, не передбаченим жодними законами у світі, законами, які геть підірвали нашу конституцію в очах решти держав»⁸⁹.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Юнге М. *Историография, методы и источниковая база. Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 26.

⁸⁹ Юнге М. «Козлы отпущения» защищаются. Процессы над нарушителями «социалистической законности» в Николаевской области. 1939—1941 гг. *Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 390.

За тих обставин безпосередні виконавці терору, власне, персоніфікували терор. Іншими словами, саме вони були обличчям, руками і мозком абстрактної «держави диктатури пролетаріату», що знищувала власних громадян мільйонами. М. Юнге слушно зазначає, що індивідуалізувати образ карателя досі вдавалося у незначних на загальному тлі винятках. Передусім ішлося про осіб, наділених винятковими організаторськими здібностями чи винятковими ж девіаціями⁹⁰. Нечисленні розвідки здебільшого залишають поза увагою загальну масу виконавців, яких, через їх невисокий освітній та світоглядний рівень, більшовицький державно-партійний провід спромігся завдяки пропагандистським інструментам, маніпулятивним практикам, тиску корпоративної етики та заохоченню номенклатурними перевагами⁹¹ (власне, банальним методом батога і пряника) перетворити на безжальні механізми знищення собі подібних.

«Карающий меч революции», що й донині зображується в російському публічному просторі мало не як лицарський орден, покликаний стояти на сторожі інтересів держави, насправді перетворився на відповідник тоталітарної секти з власною цинічною корпоративною мораллю та етикою, що поставив себе *над* суспільством і особистістю, незалежно від її становища й походження. Прикриваючись гаслами про захист надбань революції, він здійснював масоване гвалтування суспільства. Сучасною термінологією — чекістський апарат був наскрізь корумпованою структурою. Саме ця обставина зумовлювала високий рівень його внутрішньої керованості і готовності виконувати будь-які накази, не піддаючи їх сумніву. Але вона ж перетворила його на кровожерливого монстра, який втратив відчуття реальності і розуміння цінності людського життя як такого, кому б воно не належало. Корумпована потвора, наділена необмеженими можливостями, чи не найяскравіше відображала справжнє обличчя радянської влади. Єдиним стримувальним паском цього більшовицького чербера була партійна належність, що від часів «беріївської відлиги» перетворилася на обов'язкову вимогу.

Суспільство і людина в лецятах терору. Вплив масових терористичних практик більшовизму на суспільство виходив далеко за межі приголомшливої статистики. Значно більш вагомими і перспективно небезпечними були пролонговані наслідки тотального терору з його неодноразовими піками, відкатами і рецидивами. Власне, саме вони — ті, що й сьогодні впливають на життя постто-

⁹⁰ Юнге М. *Историография, методы и источниковая база. Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 18.

⁹¹ Структура дорого коштувала бюджету. Навіть під час Голодомору чекісти не стримували своїх апетитів. При перенесенні столиці до Києва ДПУ за рівнем фінансування поступалося лише Раднарком, ЦК КП(б)У та столичному військовому округу. Винятковою любов'ю до розкоші вирізнявся Всеволод Балицький, якого не випадково називали «паном». Він облаштував зовсім не «пролетарське» помістя у Кмитовому яру і влаштував там бенкети в найтяжчий для країни час. Щоб не муляла око очільнику українських чекістів, знесли церкву св. Федора, що стояла навпроти маєтку. (Див.: Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. *«Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба*. Москва, 2017. С. 24.)

талітарних пострадянських спільнот, — чимдалі більше потрапляють у поле зору дослідників.

Дистанцію, яку подолали вітчизняні науковці відтоді, як отримали доступ до спецхранів, до нинішнього стану знання, унаочнюють колосальні масиви структурованої інформації (зокрема, національний банк жертв політичних репресій радянської доби, розміщений на сайті «Реабілітовані історією»⁹²), заснування спеціалізованих періодичних видань (див., зокрема, часопис «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ»), публікація завершених спеціальних досліджень, значна частина яких не мають аналогів у світовій історіографії (зокрема, понад 127 книг науково-документальної серії «Реабілітовані історією»)⁹³. Нині вітчизняна історіографія з цієї проблематики представлена потужними напрямками джерелознавства⁹⁴, історичної біографістики⁹⁵, історико-правовими дослідженнями⁹⁶, працями про окремі репресивні кампанії⁹⁷, регіональними та синтетичними до-

⁹² URL: <http://www.reabit.org.ua/> (дата звернення: 20.11.2020).

⁹³ Інформативний нарис історії дослідження репресивних радянських практик див.: Подкур Р. Дослідження політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х років — початок ХХІ ст.). *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля: у 2 кн.* Кн. 2: Простори історика. Київ, 2020. С. 155—178.

⁹⁴ Білокінь С. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917—1941 рр.*: джерелознавче дослідження. Київ, 2016; «Великий терор» в Україні: німецька операція 1937—1938 років / Упоряд. А. Айсфельд, Н. Сердюк. Київ, 2018; *Великий терор: польська операція 1937—1938*. Варшава, Київ, 2010; *Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920—1938 рр.* / Упоряд.: С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов. Київ, 2011; *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії: у 3 т.* / Упоряд.: П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал. Київ, 1997—1999; *Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937—1938 рр.: у 2 т.* / Упоряд.: С. Кокін, П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал. 2-ге вид., доопрац. і доп. Київ, 2003; *Єфремов С.О. Щоденники. 1923—1929* / Упоряд.: О.І. Пурто та ін. Київ, 1997.

⁹⁵ Касьянов Г.В. Академік М.І. Яворський: доля вченого. *Український історичний журнал*. 1990. № 8. С. 75—86; Касьянов Г.В. *Українська інтелігенція 1920-х — 30-х років: соціальний портрет та історична доля*. Київ, Едмонтон, 1992; Даниленко В.М. *Сталінізм і українська інтелігенція (20—30-і роки)*. Київ, 1991; Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б. *Микола Прокопович Василенко*. Київ, 1991. С. 166—244; *Репресоване «відродження»* / Упоряд. О.І. Сидоренко, Д.В. Табачник. Київ, 1993; Рубльов О.С., Черченко Ю.А. *Сталініщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті рр. ХХ ст.)*. Київ, 1994; Шаповал Ю.І. *Людина і система: Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні*. Київ, 1994; Роженко М.М. *Трагедія академіка Володимира Юринця: Штрихи до історії української філософії радянської доби*. Київ, 1996; Рубльов О.С. Маловідомі сторінки біографії українського історика: Михайло Марченко. *Український історичний журнал*. 1996. № 1. С. 106—118; Рубльов О.С. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939)*. Київ, 2004; Верба І.В. *Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні*. Київ, 1999; Шаповал Ю.І., Золотарев В.А. «Гильотина України»: нарком Всеволод Балицький і його судьба. Москва, 2017 та ін.

⁹⁶ Окіпнюк В. *Органи державної безпеки УРСР (1922—1941 рр.): історико-правове дослідження*. Херсон, 2017; *Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929—1941)*. Київ, 2001.

⁹⁷ Вронська Т.В. *Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944—1952)*: монографія. Харків: Право, 2008; Вронська Т.В. *Заруч-*

слідженнями, що досить часто здійснюються в тісній кооперації з закордонними дослідницькими центрами. Врешті нескладно помітити, що напрям вийшов на якісно новий рівень: від вивчення фактографії терору та реконструкції його «української біографії» науковці перейшли до осмислення явищ та виявлення генеральних тенденцій, що споріднюють радянські тоталітарні практики з подібними явищами в країнах Європи⁹⁸.

Трансформація репресивних практик від первинних форм червоного терору та розбійницьких методів боротьби з махновцями (які рештою нерадянських угруповань⁹⁹) у фактично культ диктатури стала ефективною знахідкою більшовицького проводу. Не менш ефективною знахідкою багаторічного керівника українських чекістів В. Балицького, певне, не позбавленого самозакоханості, стала широка популяризація (якщо так можна висловитися) терору та діяльності чекістів у радянських ЗМІ. Мобілізація, за його ж словами, всіх наявних «літературних сил осередку», постійна робота з суспільством у найрізноманітніших формах — від дописів у пресі, виступів на громадських заходах із посвяченням у «почесні майстри і підмайстри» виробництв до перейменування на їхню честь населених пунктів, установ і спортивних будівель, «шефства» та формування мереж «добровільних чекістів», врешті, глорифікація образу чекіста в мистецтві — дали змогу перетворити терор у масовий свідомості чи не на норму існування радянського ладу, таку ж звичну, як травневі демонстрації, і видати таким чином карт-бланш на самознищення правової основи існування суспільства.

ники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917—1953 рр.). Київ: Інститут історії України, 2009; Вронська Т.В. *Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917—1953 рр.).* Київ: Темпора, 2013; Вронська Т.В. *Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948—1953 рр.).* Київ: Темпора, 2019.

⁹⁸ *Відлуння Великого терору.* Збірник документів: у 3 т. Т. 1: Партиї збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 — листопад 1939 рр.) / Авт.-уклад.: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. Київ, 2017; Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. — червень 1943 р.). Кн. 1: НКВС Молдавської РСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області / Авт.-упоряд.: С. Кокін, Д. Россман. Київ, 2018; Кн. 2: УНКВС по Київській області, УНКВС по Миколаївській області, УНКВС по Вінницькій області, УНКВС по Харківській області та УНКВС по Ворошиловградській області / Авт.-упоряд.: С. Кокін, Д. Россман. Київ, 2019; Т. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938—1941 рр. / Авт.-уклад. А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ, 2019; Васильєв В., Подкур Р. *Радянські карателі. Співробітники НКВС — виконавці Великого терору на Поділлі.* Київ, 2017; Viola L. *Stalinist Perpetrators on Trial. Scenes from the Great Terror in Soviet Ukraine.* Oxford, 2017; Юнге М. *Чекисты Сталина: мощь и бессилие. «Бериевская оттепель» в Николаевской области Украины.* Москва, 2017 та ін.

⁹⁹ Про них підлеглий В. Манцева, начальник Лимано-Ізюмської наради з боротьби з бандитизмом Казимирчук говорив так: «Нам доводилося скликати сход, обирати 5 куркулів чи 5 підозрілих особистостей і на всьому сході рубати їх шашками. Такі заходи діяли на селян і змушували їх виявляти бандитів». (Див.: Шаповал Ю.І., Золотарев В.А. *«Гільотина України»: нарком Всеволод Балицький и его судьба.* Москва, 2017. С. 51.)

Слід визнати, що традиційність постімперського суспільства зіграла на руку більшовицькій пропагандистській машині. Почавши з окремих процесів кінця 1920-х — початку 1930-х років, держава трансформувала доктрину з урахуванням трагедії Голодомору та масових депортацій і, використавши їх з метою зміцнення власного іміджу, підійшла до епохи Великого терору з гаслами, які в масовій свідомості тиражували ідеї виправданості і справедливості репресій, зокрема й за національною ознакою. Власне, ідея чергового революційного термідору була не новою, однак більшовики, зважаючи на низький рівень суспільної свідомості, використали її потенціал з найвищим коефіцієнтом корисної дії. Цим і пояснювався небачений розгул репресій на тлі відсутності відкритого протестного руху. «Органи» з розгалуженою мережею сексотів перетворилися на геніально налаштований інструмент розколу, політичної переорієнтації, дезактивації та розтління політичних противників і опонентів більшовицької партії, рекрутування в їхньому середовищі неофітів більшовицької ідеології, які відіграли провідну роль у подальших чистках і знищенні колишніх однопартійців.

Потрясіння 1937—1938 рр. стали логічним продовженням упокорення суспільства методами фізичного й психологічного садизму. Країна жила в єдиному інформаційному полі — на місцях у пошуках ворогів народу нищпорили спецбригади (вони перевіряли характеристики намічених до арешту та заарештованих), преса з номера в номер публікувала списки викритих ворогів, у яких стояли добре відомі прізвища колишніх «любимих вождів» народу. Народ мовчки читав і мовчки працював. Мовчали й місцеві керівники, які перебували під «ковпаком» органів державної безпеки і чекали на свою чергу. Мовчазний жах, породжений тотальним стеженням, бойкотом засуджених, заарештованих та їхніх родин, глибоко в'ївся у свідомість радянських громадян задовго до Великого терору, однак масштаби трагедії 1937—1938 рр. виявилися для пересічного обивателя справді приголомшливими.

В епоху «чорних воронків» обивателі жили в режимі щоденної готовності до катастрофи. Так само, як японці мають заготовлений пакунок на випадок землетрусу, всі більш-менш помітні фігури місцевого рівня тримали під ліжком чи в шафі пакунок на випадок арешту. З часом арешти стали звичними й для цілком пересічних громадян: сторожів та посудомийок, рахівників і конюхів. Процедура репресій, власне, була універсальною на теренах СРСР. Уночі приїздив «чорний ворон», до помешкання вривалися енкаведисти, пред'являли постанову прокурора на арешт (іноді обходилися й без неї), вчиняли обшук і забирали до тюрми. Заарештованих у районах звозили до міст чи обласних центрів, де й відбувалося «слідство».

Алгоритм терору був таким, що кожне заштатне «сонне провінційне містечко» (за словами Л. Виола) будь-якої миті могло перетворитися на епіцентр небаченого розгулу насильства. Про це свідчать, зокрема, карна справа Уманського РВ НКВС на дві тисячі сторінок у семи томах і три судових процеси проти шести звинувачених у викривленні «соціалістичної законності»¹⁰⁰ чекістів. Вражають

¹⁰⁰ Виола Л. Дело Уманского районного отдела УНКВД по Киевской области. *Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 76—77.

масштаби катастрофи: у будівлю тюрми, розраховану на 400—450 осіб, втискували 2,5 тис. заарештованих, частину з яких розстрілювали тут же, у підвалі під кімнатою клубу. В кімнату допитів (так звану «лабораторію») викликали одночасно 20—30 осіб, частина з яких відразу зізнавалася у віртуальних злочинах, частину ж — тих, хто відмовлявся, — піддавали публічним тортурам (побиття, кількаденне стояння, так звані «концерти», побиття один одного, примусові пісні й танці, «термометри» (заарештований спочатку тримав палицю під пахвою, а потім його нею ж били) й т. ін.). Вражає також вигадливість чекістського сленгу, породженого кривавими «буднями»: «їзда до Гітлера» (ходіння навкарачки), «їзда до Польщі», «накачування гасу» (безперервні присідання), «метод парашуту» та ін.

Терор генерував власні ритми життя (переважно нічний його формат), свою особливу естетику і навіть характерну мову¹⁰¹. Протоколи допитів копіюють і перетворюють на загальноновживані політично вивірені формулювання, запозичені з документів партійних зібрань, оперативної публіцистики, публічних виступів керівників органів. Всі матеріали слідства виразно політизовані, наповнені найактуальнішою політичною лексикою і водночас демонструють банальне невігластво і неписьменність, які проявляються в переінакшуванні назв, імен, порушенні хронології подій. Що, власне, й не дивно — не встановлення істини, а виконання політичного запиту на знищення цілих соціальних верств є метою роботи органів.

Саме тому чекістська система народжує просто-таки «крилаті вислови» на кшталт «партія може помилятися, а НКВС ніколи» (Я. Берензон) або «якщо людина чесна, але бита, то її звільнити не можна, і ми її звільнити не будемо, тому що вона дискредитуватиме органи і партію» (Ю. Абрамович)¹⁰².

«Слідчі», що працювали в «лабораторії», керувалися не формальними процесуальними нормами і тим більше не нормами гуманізму, а спущеним згори наказом — видавати щодня по 100 зізнань¹⁰³. Відполіровані дубові палиці, за допомогою яких вибивали покази із заарештованих, харківські слідчі із суто чекістським гумором називали «ванька-встанька» або ж «дубовий запитальник»¹⁰⁴, а розстріли в нагородних листах іменувалися «бойовими операціями за лінією комендатури»¹⁰⁵.

¹⁰¹ Специфіку чекістського гумору відображають назви періодичних видань ДПУ УСРР — «Начеку» та «К ногтю».

¹⁰² Савин А., Тепляков А. «Чистка чистильщиков» как инструмент дисциплинирования НКВД. Сотрудники УНКВД по Одесской области на скамье подсудимых. 1939—1943 гг. *Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 269.

¹⁰³ Виола Л. Дело Уманского районного отдела УНКВД по Киевской области. *Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 84.

¹⁰⁴ Золотарев В. Страницы биографии «нарушителя социалистической законности». Давид Аронович Перцов. *Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 243.

¹⁰⁵ Кокин С. Расплата. Сотрудники УНКВД по Житомирской области — исполнители Большого террора. *Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 122.

Чи не єдиним, в чому радянська машина масового знищення поступалася нацистській, була відсутність регламентації та суворого контролю за утилізацією / перерозподілом особистих речей розстріляних. З часом саме ця обставина перетворила низку членів розстріляних бригад на мародерів. Їх не зупиняло навіть те, що лєвова частка заарештованих були, м'яко кажучи, погано вдягнені: після тривалого перебування під слідством у переповнених камерах і тортур одяг втрачав «товарний вигляд», вкриваючись кров'ю й нечистотами. Втім, чекістські кати здебільшого не були людьми вибагливими і такими «дрібницями» не переймалися. Інша справа — високопоставлені арештанти та їхній, доволі часто дефіцитний домашній скарб. Такі «вороги народу», як ми бачили вище, були ласим шматком як для пересічних «чистильників», так і для тих, хто мітив на посадове місце заарештованих.

Про те, що більшості компартійних та чекістських кадрів не було чужим споживацтво і прагнення збагатитися за чужий кошт, свідчать низка джерел. Так, начальник уманської тюрми й керівник розстрільної команди Самуїл Абрамович спромігся привласнити понад 42 тис. руб., що належали розстріляним, не гребуючи навіть золотими коронками, які вибивав револьвером з мертвих тіл¹⁰⁶. Як правило, в мародерстві брали участь колективно. Один зі звинувачуваних чекістів — шофер Микола Зудін — був засуджений як мародер, хоча на його рахунок була сміховинна, порівняно з С. Абрамовичем, «здобич» — не більше 200 руб., п'ять пар чобіт, шкіряний піджак і три пари білизни¹⁰⁷.

За понад рік терористичного розгулу і слідчі групи, і розстрільні бригади перетворилися на угруповання знавсінілих машин убивства. Власне, в цьому також виявилася універсальна розтлінна дія необмеженого свавілля та жорстокості, що перетворювали будь-яку людську істоту на хижака. Від людожерства, як довела радянська історія, комуністична ідеологія не рятувала. У низці випадків виконавці, що називається, «відчували смак» — садизм та приниження людської гідності перетворювалися на їхнє життєве кредо, що не зумовлювалося «доктриною наказів згори»¹⁰⁸.

Життєве кредо «колунів» — таке прізвисько мав слідчий Петров, один з шістьох засуджених за справою Уманського райвідділу НКВС, — було розкрито в його останньому слові на суді: «Перед Вами стоїть батрак-робітник-червоноармієць-партизан, я все життя боровся за відновлення нашої країни. Я особисто біля труни тов. Леніна давав клятву боротися з ворогами Радянської Влади. Я член ВКП(б) з 1918 р. Не мав жодного стягнення. Я прийшов працювати не з метою наживи й мародерства. Клянуся виправдати себе працею, прошу, щоб це

¹⁰⁶ Виола Л. Дело Уманского районного отдела УНКВД по Киевской области. *Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 79. Врешті отримав шість років ВТТ.

¹⁰⁷ Виола Л. Дело Уманского районного отдела УНКВД по Киевской области. *Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 79.

¹⁰⁸ Див.: Hilberg R. *The Destruction of the European Jews*. New York: Holmes and Meier, 1985. P. 288.

було для мене останнім уроком»¹⁰⁹. Показова з огляду на логіку внутрішньої побудови демагогічна промова, власне, ґрунтується на утвердженні у масовій думці уявленні про партійність та революційне минуле як таку собі індульгенцію на будь-які злочини. Не менш яскраво вона увиразнює й банальну неспроможність досягнути індоктринованою свідомістю весь жах особистісного розкладення.

Наслідки запущених репресіями процесів тим часом були катастрофічними і на індивідуальному, і на соціальному рівнях. Чого лише варті згадки Фелікса Ігнатенка — одного з пересічних «чистильників»: «Коли розпочалася масова операція, я весь час працював на виконанні вироків. Я ... перестріляв тисячі людей. Це стало позначатися на здоров'ї. Дійшло до того, що два рази я намагався стріляти в себе. Йдеш вулицею і раптом починаєш бігти, здається, за тобою женуться розстріляні. Прийдеш на роботу, а працювати не спроможний, підеш, вб'єш пташку чи кішку, і потім працюєш»¹¹⁰.

Терор, що був інструментом сталінської модернізації, водночас руйнував економічну основу існування УСРР та СРСР загалом, протезуючи економічні важелі розвитку суспільства насильницькими практиками. Це забезпечувало високий рівень керованості і реактивності, проте знищувало внутрішні стимули економічного зростання. Розбудова системи примусової праці, ліквідація інтелектуального ресурсу, що не був задіяний з метою прискорення соціального та інтелектуального прогресу, призвели до економічної деградації промисловості. «Господарський комплекс був доведений до хаотичного стану, передусім вугільна промисловість, кадри якої зазнали справжнього розгрому»¹¹¹. Так, було фізично знищено практично всіх керівників вугільних трестів, найбільших шахт, провідних дільниць, керівників підприємств коксохімічної промисловості, директорів усіх, крім Сталінського, заводів чорної металургії¹¹². Наслідки не забарилися: інженерно-технічні працівники залишали місця роботи за першої ж нагоди. Причому, з 266 інженерно-технічних працівників, що прибули на горлівські шахти в 1936 р., вибули (читай — репресовані. — *Авт.*) 258¹¹³. На шахті 17/17-біс тресту «Сталінвугілля» начальники дільниць змінювалися по 5—10 разів на рік. І, слід зазначити, ця ситуація була не винятком, а правилом. Психологічна атмосфера на виробництві мірою наростання арештів¹¹⁴ ставала нестерпною.

¹⁰⁹ Виола Л. Дело Уманского районного отдела УНКВД по Киевской области. *Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 100.

¹¹⁰ Цит. за: Кокин С. Расплата. Сотрудники УНКВД по Житомирской области — исполнители Большого террора. *Чекисты на скамье подсудимых*. Сб. статей. Москва, 2017. С. 114—115.

¹¹¹ Цит. за: *Реабілітовані історією*: у 27 т. Луганська область. Кн. 1. Луганськ, 2004. С. 95.

¹¹² Бут О.М. Триумф і трагедія генерала від металургії. *Реабілітовані історією*: у 27 т. Донецька область. Кн. 1. С. 383.

¹¹³ Бут О.М. До проблеми «Хто винен?». *Реабілітовані історією*: у 27 т. Донецька область. Кн. 8. Донецьк: Регіон, 2011. С. 17.

¹¹⁴ Скажімо, в січні 1937 р. було заарештовано трьох робітників Луганського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції, у вересні — 21 працівника, у жовтні — 38, а в

Репресивна машина не шкодувала нікого: ані орденоносних радянських «генералів індустріалізації», ані нікому не відомих п'ятнадцятирічних ФЗУшників, ані партійно-радянських бонз (незалежно від того, походили вони з «колишніх» і відмовилися від ситого життя багатих спадкоємців на користь професії революціонера чи були «чистокровними» пролетарями¹¹⁵, що розпочали свою трудову діяльність у 12—15 років на почесній посаді коногона), ані місцевих, ані уродженців далеких Малої Азії, Греції, Польщі чи вже ненависної на той час Німеччини, ані професорів, які навчалися у Варшаві й друкувалися в Парижі, ані абсолютно неписьменних хліборобів чи сторожів артілі інвалідів, ані переконаних більшовиків, ані їхніх непримиренних противників, ані чоловіків, ані жінок — усім знаходилося місце в нескінченних багатотомних рукописах слідчих НКВС.

В ході «грецької операції» лише на Донеччині заарештували 3 658 осіб, з них розстріляли 3 470. Це були переважно чоловіки в розквіті сил. Що означало їх знищення для грецької громади, яка в сукупності станом на 1926 р. налічувала понад 90 тис.? Зважаючи на необраховані втрати впродовж Голодомору, слід говорити про болючий удар по генофонду грецької громади, для якої втрата понад 3 тис. чоловіків важила дуже багато. Цілком не випадково вона впродовж ХХ ст. виявляла сталу тенденцію до зменшення в абсолютних показниках.

В ході «польської операції» на Донеччині було репресовано 3 777 поляків, з них 3 029 розстріляно, 723 відправлено до таборів. Під час виконання рознарядок по «польській операції» Луганщина втратила близько 800 мешканців¹¹⁶. Із заарештованих на території Донецької області 4 265 німців розстріляли 3 608¹¹⁷. Впродовж Великого терору лише за тими справами, що збереглися, в Луганській області було розстріляно майже 3,5 тис. німців¹¹⁸. Для нечисленної громади це був фатальний демографічний і культурний удар, від якого вона так ніколи й не оговталася. Депортації за національною ознакою наприкінці 1930-х років і напередодні відступу радянських військ з Донбасу довершили справу — переважна частка німецьких колоній у регіоні припинили своє існування.

листопаді — вже 69. Така картина, слід зауважити, була на той час типовою для промислових об'єктів Донбасу.

¹¹⁵ Таких як Гнат Микитович Крайнев — старий професійний революціонер, особисто знайомий з Леніним, Дзержинським, Зінов'євим, Межлауком, Орджонікідзе та ін. Про його відданість ідеям більшовицького перевороту свідчить хоча б той факт, що в складі загону делегатів X з'їзду РКП(б) він брав участь у придушенні Кронштадтського повстання. В роки радянської влади робітник, що походив з селянської родини, зробив блискучу кар'єру. В 1933—1937 рр. обіймав посади директора Кадіївського, потім — Алчевського металургійних заводів. Заарештований 22 липня 1937 р. Засуджений колегією Верховного суду СРСР до розстрілу.

¹¹⁶ *Реабілітовані історією*: у 27 т. Луганська область. Кн. 2. Луганськ, 2005. С. 21.

¹¹⁷ Лихолобова З.Г. 1936—1938 годы. *Реабілітовані історією*. Донецька область. Кн. 9. Донецьк: Регіон, 2012. С. 30—31.

¹¹⁸ Анпілогова Т.Ю., Климова А.О. Німецькі колонії на Луганщині за радянської влади. *Реабілітовані історією*: у 27 т. Луганська область. Кн. 4. Луганськ, 2013. С. 19.

Абсолютну більшість репресованих становили люди середньої вікової групи ¹¹⁹. Наслідки такої селекційної роботи чекістських органів не забарилися. За підрахунками редколегії луганського корпусу «Реабілітованих історією», втрати виробничого сектору області через репресії становили близько 100 тис. людино-років. Багатьма сотнями років обчислюються втрати внаслідок утримання громадян у закладах попереднього ув'язнення, що тривало від кількох днів до кількох років ¹²⁰. Цинічно просторікуючи про безмежні можливості радянської людини, радянська система в її репресивно-каральній іпостасі ставилася до неї не як до «людського капіталу», а як до витратного матеріалу. Чи можна уявити щось більш безглузде й нерозважливе, ніж використання Матвія Яворського, Марії Капніст, Івана Баглюка, Леся Курбаса та ін. як чорноробів та лісорубів на ГУЛАГівських об'єктах? Використовуючи в такий спосіб «людський капітал», прогресу не досягнеш. Розмови малописьменних радянських чекістів та партократії про ефективність виховання працею були всього лише лицедійством мерзотників, абсолютно не спроможних досягнути цінність Людини й Таланту.

Проте був й інший бік цієї «селекційної» роботи: з суспільства вилучали молодих чоловіків і жінок фертильного віку, до того ж найбільш освічену і активну їх частину. Перспективні втрати народу України внаслідок Великого терору, найімовірніше, не буде обраховано ніколи. А найстрашніше те, що їх нічим не можна компенсувати. Адже суспільство втратило можливість мати у своєму генофонді не лише десятки тисяч пересічних етнічних греків, поляків, німців, татар і т. ін., а й нащадків етнічних еліт.

Слід не забувати, що робилося це цілком усвідомлено. Опонентів (реальних і уявних) більшовицької диктатури знищували часом цілими родинами, як, за переказами, висловлювався Лазар Каганович — «шарами», чи, за словами П. Постишева, — «гніздами». Прикладів такої селекції безліч: це родини Грушевських, Крушельницьких ¹²¹, брати Дмитро, Микола та Олександр Бадани, Василь, Володимир та Петро Дідушки, родина Коссаків (Василь (разом з дружиною Марією) і Григорій, а також їхній небіж Йосип), подружжя Максимовичів і тисячі селянських і робітничих родин, приречених на загибель внаслідок втрати годувальника та соціального бойкоту. Невимовно страждали не лише дорослі, а й діти, які не просто залишалися без батьківської опіки, а й самі часто-густо перетворювалися на в'язнів спеціальних установ для дітей «ворогів народу». Ті, хто вижив, найчастіше не знали, ані чиї вони діти, ані спадкоємцями яких традицій є. Епоха Великого терору завдала непоправної шкоди особистій і масовій свідомості. Жахіття, пережиті тоді елітою суспільства та пересічними обивателями, не піддаються опису...

¹¹⁹ Гупан Н.М., Климов А.О. Повернення імені і честі. *Реабілітовані історією*: у 27 т. Луганська область. Кн. 1. Луганськ, 2004. С. 17.

¹²⁰ Там само. С. 14.

¹²¹ Донька — Володимира Крушельницька — остання з родини, була засуджена до розстрілу Особливою трійкою при УНКВС по Ленінградській області 25 листопада 1937 р.

Технології «переробки» свідомості заарештованих були універсальними і поставленими на конвеєр. Спрацьовували вони практично безвідмовно, тим більше, що, живучи кілька років поспіль в атмосфері масового психозу, заарештовані доволі часто сприймали ситуацію як звільнення від мук щоденно-щонічного очікування смерті.

Що ж до подальших умов утримання, вони були такими (і з побутового, і з соціального погляду), щоб остаточно приборкати «політичних», знищити в них навіть найменшу іскру непокори, перетворити на безсловесне знаряддя табірної адміністрації. Життя в радянському ГУЛАГу добре і всебічно описане. Найстрашніше ж те, що досвід перебування в ньому знищив особистість сотень тисяч людей (витримати ті знущання і залишитися вільними духом, як, скажімо, Варлам Шаламов, здатні були одиниці). ГУЛАГ перетворився на особливе, притаманне лише радянській системі, середовище існування. Десятки тисяч людей десятки років поспіль страждали, поневірялися, вмирали на замкнених, оточених вишками і колючим дротом територіях, де нормальне життя було просто неможливим, так і не знайшовши відповіді на одне просте питання: «За що?». Повернувшись звідтіля, вони заразили ним своїх близьких і нащадків. Наслідки цієї жахливої маніпуляції масовою свідомістю даватимуться взнаки ще довго, спалахуючи нападами масової агресії чи, навпаки, апатії.

Радянський терор став страшним випробуванням для родин репресованих. Про жахіття, яких вони зазнавали на соціальному рівні, у літературі сказано мало. А між тим, не лише страх бути заарештованими переслідував їх усе життя. Діти і в школі, і на вулиці постійно чули щонайменше такі окрики: «Не грайтеся з нею. Вона — дочка ворога народу!»¹²². Вони надовго стали «прокаженими» й жили в умовах тотального суспільного бойкоту. Найстрашніше ж те, що від репресивного катка практично неможливо було ні сховатися, ні втекти. В часи паспортизації радянське суспільство, немов гребінцем, було прочесане уповноваженими органами: всіх мешканців міст було взято на облік, всіх «неблагонадійних» випроваджено з втратою мінімальних соціальних гарантій (передусім хлібних карток та комунальних квадратних метрів). Переїзди впродовж 1920-х років стали звичним явищем: не випадково в «Країні рад» неймовірно розвинулася така наука, як демографія. Великі маси людей постійно рухалися в межах СРСР: євреї з депресивних містечок шукали кращої долі в промислових і портових гігантах, селянська та робітничка молодь отримала можливість за комсомольськими путівками навчатися у великих містах, врешті партійно-радянська номенклатура існувала в режимі обов'язкових «перекидань», змінюючи чергове місце «служби» за призначенням. Масово рушило в міста, рятуючись від колективізації, селянство. Ще більшою масою та зі значно більшою швидкістю з розгортанням індустріалізації пересувалося робітництво. Переїзди, і неодноразові, в той час були звичайною справою: побутова невлаштованість, вкрай важкі умо-

¹²² *Реабілітовані історією*: у 27 т. Луганська область. Кн. 2. Луганськ, 2005. С. 35.

ви праці спонукали трударів постійно шукати кращої долі. Втім, цю можливість досить скоро було відібрано.

Переїздили не в пошуках свободи (в межах СРСР її ніде не було) і не ховаючись від влади (від неї на той час сховатися було неможливо), а *намагаючись врятуватися від цькування соціуму*.

На жаль, перспективні наслідки репресій не вимірювалися лише скаліченими долями їхніх безпосередніх жертв. Як видно з фундаментального видання «Реабілітовані історією», травма, завдана сім'ям репресованих, переслідувала їхніх нащадків усі роки радянського панування. Вона позбавляла можливостей гідної соціальної реалізації: нащадки давніх дворянських родів, маючи європейську освіту і володіючи іноземними мовами, змушені були після звільнення працювати телятницями і жити разом з худобою; дітей «ворогів народу» не допускали до вищих навчальних закладів; величезна кількість родин, у яких було по кілька репресованих, були приречені на смерть через втрату годувальника і неможливість отримати роботу. Однак була й ще інша сторона тієї реальності. Це — ментальний стан соціуму, «заточеного» на переслідування і безжальне цькування вигаданих ворогів.

Репресії стали не лише невід'ємною складовою індустріалізації та колективізації, а й інструментом мобілізації населення, досягнення найвищих рівнів його позаекономічного визиску, дезорієнтації масової свідомості і скерування соціальної напруги в потрібне керівній партії річище. Фактично масовий терор як у місті, так і в селі став вирішальним фактором завершення більшовицького перевороту, що призвів до якісно нової соціально-економічної конфігурації суспільного організму «Країни рад». Репресії сполучалися з так званою кампанією зміцнення трудової дисципліни. Робітники і службовці втратили можливість самовільно змінювати місце роботи, за найменше запізнення на роботу, необережне поводження з інструментом (не кажучи вже про невихід на роботу) було передбачено суворі покарання. Грань між виробничим, суспільним і особистим життям було майже стерто. Людина перетворилася на гвинтик виробничої машини, а її життя — на людино-години виробничого часу. Це стосувалося передусім промислових регіонів України. На кінець чекістської спецоперації там було встановлено залізну дисципліну. Промислове осердя республіки перетворилося на великий трудовий табір, де людина сама собі не належала. Рівень тогочасного визиску, а також стресу, яким було позначене життя пересічного мешканця, важко уявити, спираючись на сьогоденний досвід. Тому ті, хто нині тиражує стереотипи про те, що всі мешканці Донбасу є нащадками каторжників, не розуміють, як видно, самої суті проблеми. Фігурально висловлюючись, каторжанами в той час були всі — від першого секретаря обкому до нікому не відомого сторожа.

Втім, співчуваючи гіркій долі тогочасних радянських громадян, не варто закривати очі на ті відразливі мутації, що відбувалися як в індивідуальній, так і в масовій свідомості під розбещувальним впливом атмосфери тотального стеження і страху. Чоловіки були ладні перетворювати своїх жінок на наложниць начальства, щоб не випасти з номенклатурної «обойми»; власноруч розстрілювати «воро-

гів народу» на, так би мовити, громадських засадах; гнівно таврувати «ворогів і виродженців» на партійних зборах удень, беручи участь в оргіях та колективних п'ятиках уночі. Жінки стежили за чоловіками, доповідаючи в органи про кожен їхній крок. Діти — за батьками. І все це відбувалося на тлі безперервних піднесених розмов про чистоту комуністичної ідеології та моралі.

Попри існування великого масиву змістовних документів про критичне ставлення окремих чекістів / партійців до репресивних практик влади і навіть свідому протидію їм, слід все ж визнати — більшовицька влада ніколи не відчувала дефіциту осіб, ладних втілювати їх у життя. Здійснюючи чистки «чистильників», компартійна олігархія завжди бачила довжелезну чергу готових замінити «вчищених» без жодних сумнівів та душевних мук. Зрозуміло, що не лише абсолютний диктат компартійної ідеології з її стигматизованим образом «Іншого», а й номенклатурні вигоди в країні, що рухалася у вузькому коридорі можливостей від голоду до дефіциту, сприяли постійному збільшенню резерву потенційних карателів.

У 1937 р. винищенням покоління старих більшовиків займалося покоління ровесників ХХ сторіччя — покоління, у якого, завдяки старим більшовикам, не було дитинства; покоління, що виросло в умовах війни, злиднів, погромів, ксенофобії; покоління, яке в тому віці, коли слухають чарівні казки і вірять у дива, призвичаїлося до трупного смороду, голоду і насилля. Це покоління не знало цінни людському життю і розуміло лише культ сили. Ці «тамбовські бультер'ери» без базової освіти, без моральних обмежень, з глибоко травматичним особистим досвідом, зі світоглядом шахтної шкапи за іронією історії стояли на захисті революційної законності і диктатури пролетаріату.

Суспільство стало колективною жертвою більшовицького режиму: репресувавши віртуальних «ворогів», він використав їх образ для масової мобілізації. Причому ця мобілізація досягалася інструментами дегуманізації соціального середовища, руйнування соціальних зв'язків, оскільки основою для єднання стали ненависть до ворога та енергія нищення. Драматургія терору, театральний пафос показових процесів і звітів керівників ВУЧК—ДПУ—НКВС на радянсько-партійних форумах з подальшою публікацією їх у засобах масової інформації перетворили терор на окремий вид більшовицької пропаганди і масової радянської культури. Жоден з широкого арсеналу засобів радянської пропаганди не міг зрівнятися з ним за рівнем дієвості. Жоден не перетворював цілі трудові колективи на осередки, де всі стежили за всіма. Мас-медіа славили досягнення партії у створенні якісно нового ладу і відповідного йому суспільства високосвідомих творців комуністичного ідеалу. Яких тільки піднесених епітетів не вигадували радянські журналісти й літератори, щоб передати велич радянського ладу й радянської спільноти!

Тим часом найважливішим наслідком Великого терору слід вважати знецінення вартості людського життя, яке могло обірватися будь-якої миті під найбезглуздішим приводом.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ПОСТУП
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Коренізація: дволиккий Янус більшовицького інтернаціоналізму. Після умоглядного стрибка з передкапіталістичного світу до комунізму революціонери стали свідками суперечливої реальності: теоретичні викладки доводили безальтернативність знищення національних перетинків в умовах комунізму¹, насправді ж розгортався масовий збройний національно-визвольний, а згодом — повстанський рух національних околиць колишньої імперії. Десятки мільйонів людей, силоміць загнані в буденність комуністичного штурму, категорично відмовлялися втратити ще й самоусвідомлення, визначальними в якому на той час були релігійна та національна належність. Власне, гасло «Хто був нічим, той стане всім!» у національно-релігійному вимірі виявилось неприйнятним, ворожим для свідомості обивателя. Стати людиною без роду-племени не бажали більшість мешканців постімперських просторів.

Процеси, що згодом розгорнулися під впливом революційних подій в етнічних середовищах, стали предметом низки фундаментальних досліджень, що й нині зберігають основоположне значення для національних історичних шкіл. Центральною темою таких праць, як правило, було осмислення феномену націй як такого та його інтерпретація крізь призму регіонального та національного історичного досвіду. Зрозуміло, що концептуальні схеми радянської історіографії та низки розрізнених емігрантських історіографій (створених представниками першої хвилі політичної української еміграції, російської та решти етнічних громад) були діаметрально протилежними.

Після Другої світової війни, коли головним завданням став пошук причин виникнення нацизму, спричиненого ним

¹ Див.: Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання. *ПЗТ*. Т. 24. Київ, 1972.

Шоа та подолання його руйнівних наслідків, актуальність українського питання дещо ослабла. Водночас зростала кількість досліджень з історії українського націоналістичного руху та його місця в подіях Другої світової війни. Критичне загострення національно-визвольних рухів у країнах третього світу, які ще кілька десятиріч боротимуться за національне визволення, та активна «допомога» їм з боку СРСР разом з пропагандою його «правильної» національної політики на довгий час перетворили національне питання на найгострішу ділянку протистояння світових систем. *Створюваний радянськими дискурсивними / пропагандистськими практиками прецедент / приклад першого у світі «позитивного вирішення національного питання»* був потужним мобілізаційним чинником світової геополітики.

Проблематика залишалася актуальною впродовж десятиліть протистояння світових систем, а на етапі відродження російського неоімперського реваншизму стала чи не головною темою історичних та історико-політичних досліджень. Втім, саме через політичну гостроту питання і внаслідок закритості радянських архівів досвід націєбудівництва / регулювання сфери міжнаціональних відносин в СРСР/УРСР не спромоглися повною мірою інтерпретувати ані представники так званої «тоталітарної школи», ані конструктивісти / структуралісти, які досліджували етнонаціональну історію СРСР у концептуальній рамці модернізації, ані симпатичні / критичні російського колоніалізму², ані їхні наступники «ревiзiонiсти», які не поділяли негативної позиції своїх попередників і воліли бачити не лише злочини радянського режиму, а і його досягнення. Напрацьована поколіннями вчених історична література свідчить, на жаль, про те, що осмислення проблеми далеке від свого логічного завершення.

Твердження конструктивістів про те, що нації як великі соціальні феномени творяться на етапі модернізації національними (політичними та культурними) елітами³, набули загального поширення. Банальна, не обтяжена заглибленням у місцевий матеріал, інтерпретація тези призвела до виникнення, а на початку ХХІ ст. і домінування в зарубіжній історіографії думки про те, що радянська влада є мало не творцем усіх пострадянських націй⁴. Нині, як слушно зазначає Микола Боровик, ця ідея є «чимось на зразок історіографічної ортодоксії»⁵.

² Див.: Kolarz W. *Russia and Her Colonies*. London: Philip, 1952; Pipes R. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1954.

³ Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983; Gellner E. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell Univ. Press, 1983; *The Invention of Tradition* / E. Hobsbawm, T. Ranger (eds). Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

⁴ Suny R.G. *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford: Stanford University Press, 1993; Martin T. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923—1939*. Ithaca, New York: Cornell Univ. Press, 2001.

⁵ Боровик М. Хто створив «радянські нації»? *Український історичний журнал*. 2020. № 2. С. 170.

Ми мали можливість кілька років тому повернути увагу наукової спільноти до штучності й обмеженості такого підходу⁶. Тим часом видання роботи Т. Мартина багатьма мовами, зокрема й українською, засвідчує, що з'ясувати сутність радянського експерименту з так званого вирішення національного питання в часи коренізації доведеться ще довго.

Підсумовуючи підходи західних колег⁷ стосовно аналізу та інтерпретації суті й наслідків радянської коренізації, варто зазначити, що мало кому з них вдалося вийти за межі ситуативного пояснення окремих причинно-наслідкових зв'язків. Традиційно дається взнаки незмінний росієцентричний підхід, екстраполяція «російського досвіду» (адже переважна більшість дослідників якщо й працювали з автентичними архівами, то переважно в Москві, і досі не знають україномовних джерел, а тим більше джерел мовами етнічних меншин) та західноєвропейських теоретичних кліше, мало придатних для аналізу українського досвіду. У фокусі досліджень, як правило, опиняються Москва / Кремль та складні / суперечливі відносини центру з національними республіками, зокрема Україною. При цьому колосальний унікальний досвід *внутрішньореспубліканських відносин та власне українських експериментів* залишається поза увагою. Водночас саме він є безцінним надбанням України, її хрестом і родовою відзнакою, що продовжує впливати на сучасність. Наважимося стверджувати, що його знання є *абсолютно обов'язковим* для розуміння сутності процесу українського націєтворення та сучасних викликів.

Отже, цілі пласти регіонального і республіканського політичного мислення та практики для західних дослідників залишаються *terra incognita*, хоча для свого часу вони були теоретичним і політичним новаторством, аналогів якому у світі не було ні до, ні після. На нашу думку, варто все ж іти класичним шляхом наукового дослідження: від вивчення частковостей на місцевому матеріалі до синтезу та аналізу загального, а потім у зворотному напрямку — через розщеплення загального на автентичні елементи. Лише це дає змогу наблизитися до суті.

⁶ Рубльов О., Якубова Л. Про «імперію позитивної дії» Тері Мартина. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/dyskusiya/796-oleksandr-rublov-larysa-yakubovapro-imperiiu-rozuyuvnoi-diiteri-martyna> (дата звернення: 20.11.2020).

⁷ Російська історіографія за нечисленними винятками (серед них слід виокремити: Деннингхаус В. *В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917—1938 гг.)*. Москва, 2011) залишається багато в чому суголосною з партійними ухвалами X, XII з'їздів ВКП(б) та решти центральних і регіональних форумів. Автори здебільшого і далі твердять, що провідною метою коренізації було сприяння національно-культурному розвитку етносів на постімперських просторах. Окремі, найбільш затяті поборники цього більшовицького експерименту зазначають, що не лише національно-культурному, а й політичному розвитку. На жаль, відповіді на питання: чим було національне питання для партії? які цілі і завдання ставила вона у сфері національних відносин? як співвідносилися вони із завданнями соціально-економічної модернізації та зміцнення більшовицької влади? якими були мотиви й причини ухвалення доленосних для країни рішень? — і дотепер формулюються в контексті парадигми історичної прогресивності державної єдності та російського етноцентризму.

Повертаючись до причин зародження та інституалізації абсолютно протилежної за своєю суттю щодо комуністичної доктрини політики коренізації, слід нагадати, що розвивати політичну теорію в національному напрямі більшовики не вважали за потрібне, оскільки основою більшовизму проголошувався інтер-націоналізм. У переддень Російської революції риторика більшовизму в національному питанні ґрунтувалася на складному поєднанні політичної демагогії та популізму. Готуючи майданчик для пролетарської революції, РСДРП(б) опікувалася ситуативним об'єднанням різнонаціональних когорт пролетаріату, наголошуючи водночас на антагоністичності їхніх інтересів інтересам національних загонів буржуазії (контрреволюційної, за В. Леніним). Викладення позиції партії в національному питанні він передоручив Й. Сталіну. Що той і зробив, склавши розлогий конспект праць західноєвропейських соціалістів з відповідної проблематики, який забезпечив йому славу провідного більшовицького теоретика з національного питання.

Низка тогочасних праць самого В. Леніна фокусувалися на завданнях інтер-національного класу — пролетаріату. Одним з них було спільне протистояння і поборення національної буржуазії на етапі здійснення революції / перевороту. Врешті смислова антонімія — «інтернаціональний пролетаріат» vs «націоналістична буржуазія» — стала ідеологічною віссю більшовицького перевороту та його поширення постімперськими просторами. Вона давала змогу інтерпретувати більшовицьку імперіалістичну агресію в категоріях допомоги російського пролетаріату національним «братнім» загонам, а анексію подавати як громадянську війну цих національних пролетарських когорт із «націоналістичними загонами буржуазії». Втім, політичної демагогії вочевидь забракло на етапі вичерпання енергії національно-визвольних змагань і формування геополітичної ситуації на користь Червоної Росії, яка дістала можливість перейти до так званого мирного будівництва.

Останнє й справді було лише номінальним: в умовах вкрай загострених під впливом «воєнного комунізму» суперечностей, голоду та незгасаючих конфліктів у регіонах слова про «мирне будівництво» могли викликати хіба що скептичну посмішку. Ситуація була критичною. Ані всередині вкотре об'єднаних під рукою Кремля постімперських просторів, ані поза їхніми кордонами ніхто не робив жодних прогнозів. Лише після поразки П. Врангеля та підписання Ризького миру більшовицький провід почав мислити не днями-місяцями, а роками. До прориву режиму геополітичної ізоляції Червоної Москви внаслідок визнання СРСР Великою Британією (8 серпня 1924 р.)⁸ залишалось кілька вирішальних років. Впродовж цього часу Кремль намагався змінити імідж тимчасових заколотників на респектабельний образ легітимної влади. Національна карта була однією з найважливіших у роял-флеш більшовиків разом із непом, терором, партійною монополією та пришвидшеною модернізацією, що дозволили їм опанувати ситуацію.

⁸ До 1924 р. дипломатичні відносини було встановлено з Естонією, Литвою, Латвією, Фінляндією, Іраном, Афганістаном, Туреччиною, Польщею, Монголією та Німеччиною.

Нині вже можна обґрунтовано твердити, що більшість із більшовицьких тез, які десятиріччями підносилися як теоретичні узагальнення найвищого рівня, були ідеологемами. Значною мірою це стосувалося і теоретичних «напрацювань» компартійних догматиків з національного питання. Спеціально створена мова масового маніпулювання («дерев'яна мова», або ж радянська новомова), на жаль, досі істотно впливає на висновки та настрої не лише закордонних (передусім російських), а й вітчизняних дослідників. Більшість із них дотепер намагаються трактувати політичну практику більшовизму крізь призму західних теоретичних моделей, тоді як більшовизм був прямим запереченням усіх їх разом і кожної окремо. Ленінізм претендував на теоретичну унікальність. Сутнісною ознакою більшовизму / ленінізму було зневажливе ставлення до націй і націоналізму (успадковане, до слова, від К. Маркса) як до атрибутів віджилого капіталістичного ладу і гальма на шляху переходу до комунізму. В основі концептуальних побудов В. Леніна перебували не нації, а пролетарі, які «не мали вітчизни». Теза про клас без вітчизни, без зобов'язань перед жодним урядом, крім всесвітнього Інтернаціоналу, відкривала широкі політичні горизонти. Спочатку її транспонували у гасло «поразки власного уряду в імперіалістичній війні», згодом — у гасло перемоги світової пролетарської революції, ім'ям якої розпалювали один осередок антидержавних переворотів за іншим. Маніхейські словоформи відійшли на другий план, а невдовзі й цілковито змінилися після стабілізації радянського ладу. В новій реальності доводилося не дезорганізувати й дискредитувати чинну владу підривними гаслами, а самим організувати і об'єднувати принаймні певні соціальні верстви. Гасло права народів на самовизначення в руках більшовиків перетворилося спочатку на потужний інструмент революціонування імперських околиць, а згодом — у парі з ідеєю класової війни — на інструмент повернення повсталіх околиць до зони свого впливу. Тож більш унікальною і за змістом, і за наслідками стала *практика* більшовизму, яка спиралася не стільки на теорію, скільки на терор та політичну демагогію, неодноразово змінюючи вектори і проголошуючи попередній тимчасовим відступом від генеральної лінії. Національної політики це стосувалося не меншою мірою, ніж решти карт у більшовицькому роял-флеш.

Як цілком слушно зауважував М. Боровик, «думка про те, що нації є не більше, ніж уявленими спільнотами, або, тим більше, що їх можна конструювати, а отже і деконструювати дискурсивно, була би цілком чужою для Леніна, Сталіна і взагалі для людей їхнього часу»⁹. Дійсно, ленінізм формувався в добу становлення модерних націй, коли про політичну націю ще не знали. На часі був зовсім інший політичний порядок денний. Запеклі матеріалісти, які визнавали лише прямий механічний зв'язок між базисом та надбудовою, В. Ленін і Й. Сталін сприймали нації як об'єктивну реальність. До цієї об'єктивної реальності щойно визволених від колоніального ярма етнічних націй додавалися низка так

⁹ Боровик М. Хто створив «радянські нації»? *Український історичний журнал*. 2020. № 2. С. 172.

само «об'єктивних» і політично гострих проблем — національна мова, територія, економіка (читай — господарський колапс) та культурна спільність¹⁰. Саме вони і стали предметом регулювання впродовж так званого перехідного періоду. Метою державного регулювання було *пришвидшення соціально-економічного (у викладках більшовиків — вирощування національного пролетаріату) та культурного дозрівання* (передусім ішлося про досягнення певного рівня письменності, що було умовою гармонійного переходу світу націй до комунізму, який поділу на нації не знав) етнічних груп / націй, які волею долі опинилися у складі СРСР. Пришвидшення мало сприяти долученню до високорозвинених культур. У радянській дійсності цей статус невдовзі було безумовно закріплено за російською культурою, а коренізацію визначено інструментом пришвидшення.

Попри безліч дискусій з національного питання, що відбулися в СРСР загалом та Україні зокрема¹¹, вже в контексті запровадження коренізації багато говорилося й про створення радянських націй. Однак, аналізуючи тогочасні партійні дискусії (ВКП(б) мала абсолютну монополію на теоретичні пошуки), слід пам'ятати, що творення радянських націй не було ідеєю фікс чи принаймні орієнтиром більшовицького проводу, а всього лише *інструментом* пришвидшення історичного транзиту від однієї соціально-економічної формації до іншої. Іронія полягала в тому, що, запустивши механізм націєтворення навіть в урізаному класовому варіанті, більшовики не замислювалися над тим, наскільки швидко його доведеться «гальмувати», чи вдасться це зробити і яку ціну доведеться за це сплатити. Втім, це їх і не хвилювало. Червоний терор та голодоморні практики неодноразово засвідчили свою ефективність у гальмуванні соціальної енергії різної природи.

Тим часом на зовнішньому рівні потенціал національного питання був невичерпним: проголошення націоналізму формою класового панування та гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» давали широкий простір як для революціонізування третього світу, так і для перманентного втручання у внутрішні справи інших країн під приводом надання пролетарської допомоги. Саме тому поряд із тезою ранніх більшовиків про те, що пролетаріат не має батьківщини, в другій половині 1920-х років усе частіше лунало твердження, що СРСР є батьківщиною пролетарів світу, і саме тут гноблені нації отримали можливості для саморозвитку. Для підтвердження тези посилалися на досвід існування національних районів та республік. Двоїстість національної політики, так би мовити, для внутріш-

¹⁰ Сталин И.В. Марксизм и национальный вопрос. *Сочинения*. Т. 2: 1907—1913. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1954. С. 296.

¹¹ Про ідеолого-теоретичні дискусії щодо перспектив націй та національного питання при соціалізмі див.: Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20—30-ті роки): коренізація і денационалізація. *Український історичний журнал*. 1998. № 6. С. 22—36. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_1998_6_22 (дата звернення: 20.11.2020); *Український історичний журнал*. 1999. № 1. С. 41—55. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_1999_1_41 (дата звернення: 20.11.2020).

нього і для зовнішнього використання, стала ноу-хау більшовиків, яким вони майстерно користувалися.

Стосовно України засадниче питання істориків-конструктивістів — «Хто і коли створив радянські (зокрема, українську) нації?» — набуває несподіваного метафоричного звучання. Знаючи історію України, варто наголосити, що соціальний феномен, який нині називають українською нацією, скоріше не народився внаслідок творення, а спромігся вижити в умовах гноблення. Тобто *всупереч*, а не *завдяки*. В цьому, певне, і полягає нетиповість українського досвіду.

Говорячи про право націй на самовизначення, В. Ленін водночас вказував на недоцільність його застосування там, де вже перемогла пролетарська революція. В такому разі і федералізація, що на етапі повалення Тимчасового уряду була чи не основним гаслом політичної боротьби, втрачала актуальність, натомість на перший план вийшло завдання побудови унітарної, надцентралізованої держави «диктатури пролетаріату». В цьому, власне, і полягала віртуозна демагогія більшовиків, пізніше названа партійними істориками діалектикою. Перейти від інтернаціональної риторики до загравань з регіональними націоналізмами змусили неодноразові програші останнім. До розуміння ваги національного чинника вождь прийшов у 1919 р. після чергової втрати України¹². Втім, на перших порах зміна концептуального підходу проявилася у постановці, як це не дивно, російського питання.

Накладання теоретичної рамки політичної нації на тогочасні реалії привело Р. Суні та Т. Мартина до парадоксального висновку про утиски прав росіян під час політики коренізації. Перший вважав ленінську національну політику русофобською, другий пішов далі, говорячи про фактичне гноблення росіян в СРСР¹³. Остання теза, власне, і стала лейтмотивом спочатку статті «Імперія позитивного действия: Советский Союз как высшая форма империализма?»¹⁴, а згодом фундаментальної праці Т. Мартина¹⁵. Російське видання монографії викликало схвальну реакцію, оскільки зауваження про пригнобленість росіян як нації в СРСР резонувало з російським ресентиментом пострадянських часів. Прихильники Т. Мартина в російському науковому середовищі (а адепти «русского мира» й поготів) акцентують увагу на тому, що більшовицькі практики збочили націєтворчий поступ росіян, надавши йому неприродних форм. Втім, це

¹² Див.: Yefimenko H. *Bolshevik Language Policy as a Reflection of the Ideas and Practice of Communist Construction, 1919—1933. The Battle for Ukrainian: A Comparative Perspective* / Eds M.S. Flier, A. Graziosi. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 2016. P. 167—194.

¹³ Suny R. *Constructing Primordialism: Old Histories for New Nations. The Journal of Modern History*. 2001. N 73(4). P. 873; Martin T. P. 395.

¹⁴ Мартин Т. Імперія позитивного действия: Советский Союз как высшая форма империализма. *Ab Imperio*. 2002. № 2. С. 55—87.

¹⁵ Мартин Т. *Імперія «положительной деятельности». Нації и націоналізм в СССР. 1923—1939*. Москва, 2011; Мартин Т. *Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923—1939 роки)*. Київ, 2013.

не означає, що таке саме руйнівне збочення природних процесів націєтворення в середовищі решти радянських націй не здійснювалося на підставі концепту цивілізаційних переваг росіян. В цьому і виявлялася нетиповість радянської імперії, на жаль, досі мало висвітлена світовою історіографією.

Тези Т. Мартина активно експлуатують ідеологи «русского мира», які створюють «псевдотеоретичний кокон» для заяв про ображеність та недооціненість росіян у СРСР. Наважимося наголосити, до росіян як нації це не має прямого стосунку. Вони як були, так і залишаються заручниками влади, що всіма силами гальмує становлення громадянського суспільства, а отже, й модернізацію російської нації. Йдеться про банальну політичну інструменталізацію історичних досліджень.

Повертаючись до обставин проголошення та запровадження політики коренізації в УСРР, варто передусім підкреслити: не добра воля вождя та його емісарів в Україні, як це твердила радянська пропаганда, а відкритий і латентний опір низки етнічних громад справили вирішальний вплив на формування внутрішньої політики більшовицької влади і змусили її перейти від декларацій до реального вирішення низки спровокованих нею ж проблем у сфері міжнаціональних взаємин. Україні це стосувалося насамперед, адже ця республіка мала чи найбільш складну з погляду державного регулювання етносоціальної структури і високий рівень етнополітичної мобілізації. З понад чотирьох років національно-визвольних змагань Україна вийшла хоч і виснаженою, але оновленою і з новим політичним досвідом.

На початок політики коренізації етнополітична ситуація в Україні була надзвичайно складною. Складність зумовлювалася не стільки значною часткою меншин в етнічній структурі країни, скільки строкатістю соціально-економічних та етнокультурних ознак громад¹⁶. Останні, зокрема, істотно відрізнялися за напрямком еміграції (західно- і східноєвропейські, азійські, з союзних республік) і, відповідно, її причинами (в цьому сенсі окреме місце посідали політемігранти). За мовними ознаками меншини складали кілька груп, найчисленнішими серед яких були представники індоєвропейської, слов'янської і тюркської сімей. Водночас попри нечисленність та дисперсність держава не могла ігнорувати наявність представників китайської, корейської сімей, а також низки народів, які не мали власної літературної мови.

З огляду на специфіку соціальної диференціації окремі групи складали колишні іноземні колоністи, містечкові євреї, роми. Комуністичний штурм вибив з-під них економічний ґрунт, знищивши традиційну систему господарювання й усталені етнічні форми зайнятості. Разом же коливалися демографічні характеристики. За ступенем урбанізації перше місце серед меншин посідали нечисленні дисперсні етнічні громади (вірмени, грузини, литовці, естонці, корейці, китайці тощо) і євреї. Найбільш збалансованою була соціальна структура росіян, які

¹⁶ Див.: Якубова Л.Д. *Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст.* Київ, 2002.

майже порівну складалися з селян і городян. Інші численні етнічні громади були селянськими.

Серед меншин, власна історія яких була нерозривно пов'язана з історією України, можна назвати окремі групи старожитнього польського, білоруського, російського селянства. Колишніх іноземних колоністів, які на той час мешкали в Україні від 200 до 70 років, пов'язували з новою батьківщиною заплутані відносини, які перейшли в нову фазу після здійснення більшовицької аграрної реформи. Значну суспільну проблему становила натуралізація новоприбулих представників етнічних меншин, як біженців, так і політемігрантів.

Названі типологічні особливості етнічних громад у сукупності з докорінною переорієнтацією виробничого і суспільно-політичного життя на постімперському просторі створювали такий «коктейль» етносоціальних та етнонаціональних проблем, якому не було аналогів у тогочасній світовій практиці. Поліетнічна УСРР була державним утворенням зі значними проблемами адміністративного характеру, неврегульованою системою центрального й місцевого управління, що негативно позначалося на здатності уряду вирішувати проблеми міжнаціональних відносин. Етнічні меншини становили близько п'ятої частини населення республіки, додавали самотності й специфічного колориту суспільному і культурному життю. За рівнем етнічного представництва та характером міжетнічних відносин територію УСРР на початку 20-х років умовно можна розділити на чотири регіони.

Північна й Центральна Україна була переважно моноетнічною. Українці становили більшість населення. Поселення етнічних меншин (російської, єврейської, польської та ін.) мали тут дисперсний характер і, як правило, належали до міського типу.

Східна Україна відрізнялася високою питомою вагою російського населення (як міського, так і сільського). Демографічні тенденції в регіоні розвивалися в напрямі постійного збільшення частки російського населення. Зближення абсолютних показників чисельності українського і російського населення зумовлювало постійну конкуренцію між культурами двох народів на рівні міжетнічного спілкування і суспільного життя. Цей фактор у 1920-ті роки набув стратегічного значення, оскільки столицею та адміністративним і культурним центром УСРР був Харків.

Правобережна Україна історично сформувалася як регіон значної концентрації етнічних меншин, як компактних, так і дисперсних. Компактними «острівцями» тут мешкали поляки, німці та чехи, серед яких переважало сільське населення. Високою була питома вага єврейства, сконцентрованого в містечках і невеликих містах, адже саме тут свого часу проходила «смуга осілості».

Південна Україна була найбільш строкатим у національному плані регіоном УСРР. Її національно-територіальна структура мала неоднорідний, мозаїчний характер. Регіон характеризувався складними й суперечливими міжетнічними процесами не лише на селі, а й у великих містах, які вже до революції набули

космополітичного характеру. У найбільш і найменш численних громадах (росіяни, євреї, вірмени, вихідці з країн Балтики, Кавказу та Поволжя) переважало міське населення. Російська меншина Південної України складалася переважно з робітників та службовців, всі інші — з ремісників, кустарів і торговців. Економічна криза першої половини 20-х років, промисловий занепад, безробіття та голод зруйнували життя південних міст, мешканці яких практично були позбавлені засобів існування.

Характеризуючи соціально-економічну основу міжнаціональних відносин, слід зважати, що на 1921 р. відбувся перерозподіл нацменшодності між містом і селом на користь останнього. За практично незмінної частки українського сільського населення в 1920 р. питома вага селян у середовищі росіян зростає, порівняно з 1917 р., з 18 до 46 %, євреїв — з 2,5 до 33,8 %, поляків — з 51 до 74 %. На 1924 р. селянами були 95 % німецької, польської, болгарської громад, 85 % — польської, 7 % — єврейської¹⁷. Зазнала докорінного зламу попередня модель функціонування суспільства і міжнаціонального розподілу праці як його складової частини¹⁸, що в обставинах першого комуністичного штурму на селі, натуралізації господарських відносин, повоєнної руйни та неврожаю 1921 р. перетворило республіку на міну з увімкненим годинниковим механізмом. Вибух стримувався критичним виснаженням соціального організму та 1,2-мільйонною Червоною армією, введеною на територію республіки. Протягом першої половини 1920-х років регіони компактного мешкання колишніх іноземних колоністів перетворилися на осередки погано маскованої конфліктності, свого роду «гарячі точки», що гасилися репресивними органами.

В цих обставинах політика коренізації стала тим інструментом, що дозволив істотно знизити рівень суспільної напруги.

«*Троянський кінь*» *радянського націєтворення*. Узагальнюючи досвід перших років комуністичного будівництва, нарком РСФРР у справах національностей Й. Сталін опублікував у жовтні 1920 р. в газеті «Правда» статтю «Політика радянської влади з національного питання в Росії». На його думку, укорінення в Україні, Азербайджані, Туркестані та інших національних регіонах «диктатури пролетаріату» вимагало «перетворення їх на радянські країни, тісно пов'язані з центральною Росією в одне державне ціле». Таке укорінення, стверджував він, було «*немислимим* без широкої організації місцевої школи, без створення суду, адміністрації, органів влади та ін. з людей, які знають побут і мову населення»¹⁹.

Здатність радянської влади створювати ілюзію підтримки робітничо-селянських мас, залишаючись максимально централізованим політичним режимом, дозволила Й. Сталіну називати радянські республіки країнами й агітувати за максимально можливе насичення адміністративного апарату цих «країн» міс-

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 117.

¹⁸ Див.: Якубова Л.Д. *Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст.* Київ, 2002.

¹⁹ Сталин И. *Сочинения*. Т. 4. Москва, 1947. С. 359.

цевими кадрами й управлінцями, які знали побут і мову місцевого населення. Стаття популяризувала тезу В. Леніна, трансформовану в резолюцію VIII Всеросійської партконференції «Про Радянську владу на Україні» (грудень 1919 р.): «Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план»²⁰. Політика, яку ініціював очільник Наркомнацу, була продуктом колективної творчості вождів російського комунізму. Спочатку вона не мала назви. Назва з'явилася на першому після декларації про створення СРСР XII з'їзді РКП(б): *коренізація* (тобто «укорінення»). Так окреслювався зміст кампанії — укорінення в союзних республіках Комуністичної партії — носія диктаторської влади та розбудова влади як сукупності трьох зрощених вертикалей — партійної, радянської і чекістської.

Для більшовиків після їх остаточного утвердження в Україні не було таємницею, що їхні позиції, м'яко кажучи, не є непохитними. Реальної підтримки ні в середовищі селянства, ні в середовищі робітників, а тим більше серед пересічних міських обивателів нова влада не мала. Вона просто виявилася найбільш витривалою та цинічною, щоб врешті взяти Україну в свої руки в момент найбільшого знекровлення після багатьох років варваризації, дегуманізації, економічної та соціальної деградації під ударами різних сил, що зійшлися в протиборстві на цьому геополітичному майданчику. Режим більшовицької диктатури найменшою мірою відповідав інтересам місцевого населення. Насувався голод. Міста балансували на межі соціальної та комунальної катастрофи. В таких умовах більшовики зробили єдино можливий крок — переглянули попередню тактику, зробивши ставку на поступове нарощування своєї соціальної бази завдяки лібералізації у сфері товарно-грошових відносин та розігруванню національної карти.

У 1923 р. після запеклих партійних дискусій і боротьби РКП(б) проголосила загальнодержавний курс коренізації, який в УСРР набув форми українізації та коренізації стосовно етнічних меншин. Як цілком слушно зазначає Г. Єфіменко²¹, в синтезі з іншою ключовою політичною подією 1923 р. — створенням СРСР (6 липня 1923 р.), коренізація зумовила різкий поворот національної політики більшовиків. Статус держави-учасниці добровільного союзу та номінальна рівність з радянською Росією визначали відтепер відносини між республіками-учасницями союзу, які мали, за логікою, будуватися на паритетних засадах. За цих обставин політика коренізації декому видавалася тим політичним інструментом, що забезпечував інтереси національних республік і «силу їхнього голосу» в загальному радянському хорі.

Постановці питання про об'єднання всіх республік передували тривалі двосторонні (українсько-російські) консультації («комісія Фрунзе») стосовно май-

²⁰ В.І. Ленін про Україну. Ч. II: 1917—1922. Київ, 1969. С. 359.

²¹ Єфіменко Г. Національні відносини в радянській Україні (1923—1938). *Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси*. Київ, 2012. С. 196.

бутніх меж компетенції та самостійності України, які відбулися навесні-влітку 1922 р.²² Прагнення відстояти максимальну свободу дій українці виявили і під час обговорення та доопрацювання проекту Декларації та Союзного договору, ухвалених в основному I Всесоюзним з'їздом рад. «З Харкова СРСР бачився не покращеним варіантом Російської імперії, а дійсно новим державним утворенням, у якому гасла про рівноправність і взаємоповагу не будуть порожніми словами»²³, — зазначає Г. Єфіменко.

Запекла боротьба²⁴ (що, правда, невидима оку пересічних мешканців) навколо сутності і форми майбутнього СРСР дала результати і забезпечила УСРР певну свободу дій впродовж першого радянського десятиріччя. Створення двопалатного парламенту, відхилення сталінського проекту автономізації та низка пропозицій республіканських наркоматів і відомств, зрештою внесених за наполяганням української сторони до проекту Конституції СРСР, стали чи не найбільшим тогочасним досягненням українського субцентру влади, що діяв, спираючись на підтримку В. Леніна та Л. Троцького. Відстояні преференції забезпечили республіці доволі широкий люфт самостійності в низці питань внутрішньої політики, що, власне, й створило феномен радянської України та збагатило скарбницю її досвіду зі здійснення національної політики. Втім, вони ж зрештою перетворили республіку на об'єкт мало не параноїдальної упередженості Й. Сталіна стосовно «українського самостійництва»²⁵.

Більшовики були переконаними прибічниками стадіальної теорії історичного розвитку. Створення соціально-економічного базису соціалізму / комунізму вони розуміли як розбудову великого виробництва в промисловості та промисловізацію сільськогосподарського сектору. Переконавання у вторинності сфери духовного життя й культури — «надбудови» суспільства — не заважало їм бачити проблеми, які впродовж 1917—1921 рр. генерувала на шляху втілення їхньої ідеї фікс непідготовлена масова свідомість. Не менш чітко вони розуміли й те, що лише інструментарієм червоного терору проблеми вирішити неможливо. Врешті, для модернізаційного ривка потрібні робочі руки. Мільйони

²² Про комісію, передумови її створення та прийняті нею рішення див.: Єфіменко Г.Г. За лаштунками комісії по з'ясуванню взаємовідносин між РСФРР та УСРР (січень-травень 1922 р.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2010. Вип. 19. Ч. 1. С. 119—159.

²³ Єфіменко Г. Національні відносини в радянській Україні (1923—1938). *Національне питання в Україні*. С. 199.

²⁴ Див.: Єфіменко Г. Національні відносини в радянській Україні (1923—1938). *Національне питання в Україні*. С. 197—203.

²⁵ Вже на 4-й нараді при ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей (червень 1923 р.) Й. Сталіну вдалося порушити однастайність українського табору. Невдовзі низка кадрових рокировок (у липні 1923 р. Х. Раковського було призначено послом до Британії, навесні 1924 р. з України було відкликано М. Фрунзе, на початку 1924 р. всерйоз розглядалася можливість усунення з республіки й М. Скрипника) значно послабили позиції Харкова. Призначення першим секретарем КП(б)У Л. Кагановича довершило справу.

робочих рук. Вихід у такій ситуації був один: взяти ментальне наповнення надбудови під цілковитий контроль, спрямовувати і конструювати його відповідно до своїх завдань. Опанувати свідомість мас можна було лише зрозумілою їм мовою.

Виступаючи на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У, Лев Троцький так пояснював делегатам необхідність коренізації: «Коли ми не зуміємо підійти до селянства, вивчити селянина, його психологію, то ми можемо штовхнути його в другу Петлюрівщину. А друга Петлюрівщина була б у цей новий період, коли все є плановим, теж «плановою»²⁶. «Український селянин кожне незадоволення помножуватиме на національний чинник і це доведе до Петлюрівщини, тобто до контрреволюційного руху проти радянської диктатури»²⁷. Як і заклики рішуче проводити українізацію, так і дискусія всередині партії — тобто в колі безпосередніх виконавців настанови — не припинялися, обростаючи численними інтерпретаціями. Зокрема, центральний орган КП(б)У — журнал «Більшовик України» впродовж першого п'ятиріччя свого існування опублікував десятки статей з цього приводу²⁸.

Зрештою всі крапки над «і» в суперечці про терміни розчинення / асиміляції радянських націй розставила праця Й. Сталіна «Національне питання і ленінізм: Відповідь товаришам Мешкову, Ковальчуку та іншим» (1929 р.), написана з метою вгамування радикально налаштованих партійців, що наполягали на якнайскорішому відмиранні націй. Колишній голова Наркомнацу розтлумачував, що на першому етапі нації пришвидшуються у своєму культурному розвитку, на другому — виникає потреба в мові міжнаціонального спілкування і лише на третьому (після перемоги соціалізму в світовому масштабі) — розпочинається відмирання національних відмінностей і поширення всезагальної мови²⁹. В партії

²⁶ У книзі Л. Троцького, опублікованій згодом у Москві, додався новий акцент: «А друга петлюрівщина була б більш органічною, глибокою та небезпечною». (Див.: Троцький Л. *Задачі XII сесії РКП*. Москва: Красная новь, 1923. С. 39.)

²⁷ Троцький Л. Про національне питання. З промови на VII Всеукраїнській партійній конференції в Харкові. *Національна політика Радянської влади*. Харків: Гарт, 1923. С. 10.

²⁸ Див.: Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20—30-ті роки): коренізація і денационалізація. *Український історичний журнал*. 1998. № 6. С. 22—36. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_1998_6_22 (дата звернення: 20.11.2020); *Український історичний журнал*. 1999. № 1. С. 41—55. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_1999_1_41 (дата звернення: 20.11.2020).

²⁹ Дослівно: «Тільки на другому етапі періоду всесвітньої диктатури пролетаріату, мірою складання єдиного світового соціалістичного господарства, — замість світового капіталістичного господарства, — тільки на цьому етапі почне складатись щось на кшталт загальної мови, адже тільки на цьому етапі відчують нації потребу мати поряд із своїми національними мовами одну загальну міжнаціональну мову, — для зручності відносин та зручності економічного, культурного та політичного співробітництва. Отже, на цьому етапі національні мови і загальна міжнаціональна мова існуватимуть паралельно. Можливо, що попервах буде створений не один спільний для всіх націй світовий економічний центр з однією загальною мовою, а кілька зональних економічних центрів для окремих груп націй з окремою загальною мовою для кожної групи націй, і лише згодом ці центри об'єднаються в один спільний

доволі поширеними були думки про те, що завершиться процес лише у світовому масштабі і на основі латинської абетки (цим, зокрема, пояснювалася бурхлива діяльність щодо її запровадження в писемності народів СРСР³⁰). Що ж до актуального порядку денного, в листі до В. Касаткіна (лютий 1929 р.) Й. Сталін окреслив завдання партії так: «Розквіт культур (і мов) в період диктатури пролетаріату з метою підготовки умов для відмирання та злиття їх в одну національну культуру (і, відповідно й одну спільну мову) в період перемоги соціалізму в усьому світі»³¹.

Тож поточний курс на коренізацію не піддавався сумніву. Однак слід наголосити: в Україні — на тлі незгасаючих дискусій щодо доцільності, хронології та мети — вона запроваджувалася методом проб і помилок, долаючи латентний опір партійно-радянської бюрократії, по-імперському налаштованих спеців і традиційних етнічних середовищ. Процес був надзвичайно складним і цікавим з наукового погляду, саме тому в Україні, де коренізація запроваджувалася чи не найбільш активно, він обріс величезним шаром наукової та політичної літератури.

Коренізація була вимушеною тактичною поступкою задля досягнення стратегічної мети — побудови соціалізму в радянській державі та збереження влади в руках більшовицького проводу. На шостому році радянського експерименту, майже зневірившись в ідеї перманентної революції, більшовики повернулися обличчям до села. Необхідність налагодити взаємини з 9/10 населення країни, поставити їхній виробничий потенціал на службу диктатурі пролетаріату викликала до життя неп і політику коренізації як його адміністративне супроводження. Кремлівські керманічі розуміли, що соціальні та національні прагнення селянства йдуть, так би мовити, «одним пакетом», а ігнорування цієї особливості політичного моменту становить реальну загрозу владі. Виступаючи на VII Всеукраїнській партконференції в квітні 1923 р., Л. Троцький повчав місцевих делегатів: «Коли ми цього [задоволення національних прагнень українського селянства — *Ает.*] не зробимо, то селянство буде помножувати все своє незадоволення на національний фактор і поставить нам таку одмітку, що загрожуватиме скасуванням

світовий центр соціалістичного господарства з однією загальною для всіх націй мовою. На наступному етапі періоду всесвітньої диктатури пролетаріату, коли світова соціалістична система господарства зміцніє достатньою мірою і соціалізм увійде в побут народів, коли нації переконаються на практиці в перевагах спільної мови перед національними мовами, — національні відмінності та мови почнуть відмирати, поступаючись місцем загальній для всіх світовій мові». Сталин И.В. Национальный вопрос и ленинизм: Ответ товарищам Мешкову, Ковальчуку и другим. *Сочинения*. Т. 11. Москва, 1949. С. 333—355.

³⁰ З цією метою було створено Всесоюзний центральний комітет нового алфавіту (ВЦКНА). Впродовж 1923—1935 рр. на основі латинського алфавіту було створено писемність для 31 народу, що не мав її до цього часу, на латинську абетку було переведено 23 мови з арабською основою та 7 інших мов. На 1935 р. 58 національностей загальною чисельністю 20 млн осіб користувалися латиницею на письмі.

³¹ Письмо И.В. Сталина В.Я. Касаткину о теоретических аспектах национального вопроса. *ЦК РКП(б) и национальный вопрос*. Кн. 1: 1918—1933. Москва, 2005. С. 614.

радянського режиму»³². Загалом партійні теоретики безпосередньо пов'язували загострення національного питання з небезпекою капіталістичної реставрації. І вони мали рацію в тому сенсі, що втрата політичної монополії для більшовиків дорівнювала втраті влади.

Саме тому протягом 1920—1923 рр. чекісти знищили всі організовані прояви антирадянського руху в межах республіки³³. Проте до фактичного опанування суспільно-політичною свідомістю етнічних громад було далеко. Обстеження стану етнічних меншин у 1924—1925 рр. показали, що процес радянзації в місцях компактного розселення етнічних меншин тупцював на місці.

Міське населення виявилось сприйнятливішим до більшовицької пропаганди. Найвищий показник політичної активності демонструвало єврейство, до якого в 1925 р. належали 11,8 % членів КП(б)У³⁴. Значною була частка євреїв, поляків, греків, німців серед членів профспілок, особливо невиробничих. Проте деяка радянська активність міської частини етнічних меншин внаслідок її відносно нечисленності відчутного впливу на загальну картину не справляла. Лєвова частка етнічних меншин УСРР — селянство та містечкові євреї — залишалася поза впливом радянських суспільних організацій. Зрозуміло, що цілковитого вакууму в сфері виявлення громадської активності бути не могло. В умовах монопартійної політичної системи етнічні меншини тривалий час намагалися знайти вихід своїм політичним і громадським амбіціям, об'єднуючись навколо вирішення господарських завдань. Німці мали три сільськогосподарські союзи, євреї — союзи допомоги голодуючим. Ставлення органів влади до них було вимушено стриманим чи, скоріше, приховано ворожим. Решта етнічних громад не отримали дозволу на створення навіть таких організацій, хоча час від часу вони зверталися до НКВС, ВУЦВК та РНК з відповідними проханнями. Серед «мертвонароджених» організацій етнічних меншин слід згадати Союз південноросійських еллінів і громадян грецької раси Маріупольського повіту, Всеукраїнське об'єднання караїмських національних спілок, Спілку біженців і уродженців з Бессарабії «Геть руки румунських загарбників від Бессарабії», Комітет допомоги Вірменії³⁵ тощо.

³² *Національна політика радянської влади*. Збірка з передмовою Х.Г. Раковського. Харків, 1923. С. 11.

³³ Ударні сили були спрямовані проти сіоністських організацій та партій. У січні 1922 р. в Харкові було заарештовано учасників 3-ї конференції Геголуцу, що привело до розколу в організації. В серпні 1923 р. «лівий» «Геголуц» отримав дозвіл на діяльність у РСФРР і водночас був заборонений в Україні та Білорусі. У липні 1924 р. було заарештовано і вислано до Сибіру та Палестини учасників організації в містах і містечках Правобережжя. До початку 1925 р. організацію було розгромлено, її майно роздали колгоспам республіки. Наприкінці 1925 р. в обох фракціях Геголуцу в СРСР налічувалося 14 тис. осіб. Легально діяльність організації було припинено в січні 1928 р. відповідною постановою НКВС СРСР.

³⁴ *Національні процеси в Україні: історія і сучасність*. Довідник. у 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка. Ч. 2. Київ, 1997. С. 50.

³⁵ ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 3. Спр. 153. Арк. 4—7.

Деморалізуючи національні рухи в УРСР і усуваючи потенційних лідерів, більшовики водночас прагнули не стільки придушити активність етнічних громад, скільки опанувати їхньою свідомістю і скерувати її в потрібне річище. З цією метою вони розпочали втілення в життя альтернативної австромарксистської, уенерівської та гетьманатської моделі вирішення національного питання. Її ключовими засадами були принцип пролетарського інтернаціоналізму, коренізація³⁶ державного управління та освіти, національно-територіальна автономія.

Повільно, зі скрипом і скреготом, реформу було запущено. В усіх закутках неосяжного СРСР вона просувалася стихійно, навпомацки, часом набуваючи цілком неочікуваних форм. Російський дослідник Андрій Шалигін вважає, що «на зміну Народному комісаріату у справах національностей ... громіздкому й неавторитетному, що слабо відповідав вимогам нових політичних обставин, прийшов інститут уповноважених у справах національностей, покликаний покращити партійну і радянську роботу серед численних етносів СРСР»³⁷. Така інтерпретація не цілком відповідає дійсності і є, скоріше, екстраполяцією офіційної версії більшовиків. Справа була не лише в роздутості штатів Наркомнацу (в подальшому сукупна кількість урядовців та управлінців, які опікувалися аналогічними проблемами, навіть зроста), а в тому, що Кремль радикально змінив свої погляди на національне питання.

Патронаж національного питання в нових політичних обставинах було покладено на новостворені союзні органи: Раду Національностей ЦВК СРСР та національні представництва при ВЦВК, що перебували під безпосереднім наглядом та керівництвом ЦК РКП(б)/ВКП(б). Рада Національностей ЦВК СРСР (1923—1936) переобиралася щороку з представників національно-територіальних утворень СРСР, тобто союзних і автономних республік (областей). У міжсесійний період функції Ради виконувала Президія Ради Національностей, яка разом з Радою Союзу складала єдину Президію ЦВК СРСР, що, відповідно до Конституції СРСР, була вищим законодавчим, виконавчим та розпорядчим органом влади між сесіями ЦВК СРСР. Роботу в середовищі національних меншин своєю чергою було передано у відання союзних ЦВКів.

9 квітня 1924 р. РНК РСФРР ухвалила рішення про створення відділу національностей при ВЦВК (ВН ВЦВК), завданням якого було «керівництво роботою зі здійснення національної політики на місцях»³⁸ та координування діяльності представників автономних республік та областей, а також етнодисперсних груп. У Росії відділ національностей задумувався як центр розроблення методичних директив та координування діяльності наркоматів РСФРР, які за родом своєї

³⁶ Під нею розуміли національно адаптовану кадрову політику та переведення діяльності установ на національні мови.

³⁷ Шалыгин А.А. Реализация советской национальной политики в Саратовском крае в 1920-е годы. *Вестник СамГУ*. 2008. № 5/1 (64). С. 83.

³⁸ Деннингхаус В. *В тени «Большого Брата»*. *Западные национальные меньшинства в СССР 1917—1938 гг.* Москва, 2011. С. 147.

діяльності працювали з національними меншинами. Через обмеженість кадрових та матеріальних ресурсів ефективність діяльності установи була невисокою. На кінець 1926 р. її штат обмежувався чотирма інструкторами, які курирували 22 млн неросійського населення РСФРР. Закономірно, що робота звелася до підготовки теоретичних статей, методичних рекомендацій та проведення всеросійських зустрічей і нарад уповноважених (за 1924—1930 рр. їх відбулося вісім).

Відповідні процеси в Україні набули непрогнозованого розмаху і мали виразну специфіку. 1 серпня 1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». Невеликий за обсягом документ започаткував новий етап в історії міжнаціональних взаємин у республіці, визначив новаторський характер здійснюваних упродовж 1924—1933 рр. реформ, відомих під назвою «політика коренізації». Постанова з часом конкретизувалася й уточнювалася відповідно до нових суспільних обставин³⁹.

Списавши відставання культурної революції в республіці від темпів революційних перетворень в економічній і соціальній сферах на складнощі боротьби з контрреволюцією та голодом, уряд УСРР зазначив, що нова постановка мовного і, отже, національного питання є життєво важливою для подальшого існування держави як цілісного суспільно-політичного організму і відповідає меті досягнення суспільного миру (у тогочасному формулюванні, «потребі зміцнення тісної спілки робітників і селян»⁴⁰). Принциповим було визнання інертності попереднього курсу національної політики в УСРР⁴¹.

Окреслені постановою пріоритети майбутньої національної, культурної, кадрової політики для свого часу були нечуваними, більше того, вони були винятковими у світовому масштабі. Екстраординарність етнокультурної ситуації в УСРР визначалася, по-перше, тим, що віками зводжуваний на позиції другорядного, меншовартісного етнос дістав можливість поширити свої етнічні особливості на всі сфери державного життя й посісти відповідне до питомої ваги населення місце в державних установах (що саме по собі було суттєвим кроком уперед в етногенезі українства). По-друге, не менш значущим було те, що в обставинах відносної культурної відсталості країни, нерівності розвитку культурних сил етнічних складових республіка проголошувалася державою, в якій багатомовність мала стати нормою повсякденного суспільного й державного життя. Російська й українська отримали статус найпоширеніших мов України. Мовам національних

³⁹ Цій меті були підпорядковані постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою» (листопад 1925 р.), постанова РНК УСРР «Про задоволення культурних потреб населення національних районів» (грудень 1926 р.). (Див.: *Національні відносини в Україні у ХХ ст.* / Упоряд. М.І. Панчук, І.Л. Гошуляк, С.С. Діброва та ін. Київ: Наукова думка, 1994. С. 126—127, 170—171.)

⁴⁰ *Національні відносини в Україні у ХХ ст.* / Упоряд. М.І. Панчук, І.Л. Гошуляк, С.С. Діброва та ін. Київ: Наукова думка, 1994. С. 106.

⁴¹ Там само.

меншин надавалося право рівноцінного функціонування на рівні губернських та окружних органів влади, освітніх і культурних установ.

В постанові послідовно затверджувалися чотири основні лінії майбутньої національної політики. 1. За українським народом, незважаючи на те, що переважну його частину становило відстале, з погляду більшовиків, селянство, визнавалося прерогативне право на відповідне представництво в державному і культурному житті УСРР. 2. Російська мова зберігала позиції однієї з найбільш поширених мов в УСРР і отримувала статус мови міжнаціонального спілкування в СРСР. 3. Етнічні меншини вперше в історії поліетнічних держав діставали можливість певної реалізації власних етнічних прагнень на рівні державних органів влади місцевого, окружного і губернського масштабу в місцях компактного проживання. 4. Принцип обов'язкового використання держслужбовцями крім української чи російської ще й мови переважної більшості місцевого населення зумовлював необхідність коренізації радянського апарату всіх рівнів, виправлення диспропорції представництва росіян та євреїв у державних структурах за рахунок зростання частки українців і представників етнічних меншин.

19 березня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про відділ нацмен при НКВС», згідно з якою було вирішено «замість відділу нацмену НКВС утворити при ВУЦВКу комісію нацмену»⁴². В перших повідомленнях радянської преси про цю установу, що мала відігравати провідну роль у здійсненні коренізації щодо нацменів України, зазначалося, що правовий статус комісія отримає після проведення 1 серпня 1924 р. Всеукраїнського з'їзду національних меншин, на якому й буде обрана⁴³. Однак на кінець літа про це вже не згадувалося, не йшлося і про допущення етнічних громад до процесів державотворення як рівноправних партнерів чи про створення ними власних національних органів (як це було в УНР). Відбувалося використання політичного потенціалу гасел національного відродження з метою зміцнення більшовицької влади. Отже, на зміну ідеї чергового «з'їзду народів» прийшла ідея створення адміністративної структури, сформованої з комуністів-призначенців певного національного походження.

В результаті відповідно до постанови президії ВУЦВК 29 квітня 1924 р. при ВУЦВК почала роботу постійна комісія у справах національних меншин⁴⁴, яка була суто державною інституцією, що не потребувала відповідної легітимації з боку етнічних громад. За час свого існування комісія здійснила неодноразові комплексні обстеження становища етнічних громад, сприяла створенню національних адміністративно-територіальних одиниць, національних навчальних закладів, організувала курси перепідготовки управлінських кадрів, скликала міжвідомчі наради, провела дві Всеукраїнські наради по роботі серед національ-

⁴² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 48. Арк. 50 зв.

⁴³ *Вісти ВУЦВК*. 1924. 20 квітня; *Коммунист*. 1924. 23 апреля.

⁴⁴ Чирко Б.В. *Національні меншини в Україні (20—30 роки ХХ століття)*. Київ, 1995. С. 179.

них меншин (у січні 1927 р. та листопаді 1930 р.)⁴⁵. Створення інституції в складі вищого органу виконавчої влади свідчило про посилення суспільної значущості національного питання в новому курсі внутрішньої політики радянської влади. Це, з одного боку, незрівнянно підвищило статус і авторитетність комісії в партійних та бюрократичних колах; з іншого, позбавило інституцію певного шлейфу негативних асоціацій і згадок, пов'язаних з роботою НКВС, у структурі якого перед тим діяв аналогічний відділ.

Провідним напрямом діяльності українського радянського уряду стосовно етнічних меншин було створення національних адміністративно-територіальних одиниць, у межах яких більшовики планували організувати прискорене соціально-економічне та культурне «дозрівання» етнічних громад. Вагомим чинником розроблення проектів адміністративно-територіального структурування УСРР за національною ознакою стала активність самих етнічних громад. Підготовку до формування національних сільських і селищних рад та районів було здійснено в 1924—1925 рр. Центральною комісією у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК. Рекомендації ЦКНМ здійснювалися відповідно до постанови РНК УСРР «Про виділення національних районів та рад» від 29 серпня 1924 р. Проекти районування в місцях розселення етнічних меншин спиралися на норми, затверджені постановою четвертої сесії ВЦВК VIII скликання (15—19 лютого 1925 р.). Згідно з рішеннями форуму, мінімальна кількість мешканців відповідної національності мала становити не менш як 10 тис. осіб для національного району і не менш як 500 осіб для національної сільради.

На 1 квітня 1925 р. в УСРР вже було організовано 98 німецьких, 26 грецьких, 25 болгарських, 19 єврейських, 15 польських, 5 чеських, 1 білоруську сільради⁴⁶. Пік активності уряду зі створення національних рад і районів припав на 1924—1928 рр. На мапі України 1929 р. позначено сім німецьких, чотири болгарські, три грецькі, два єврейські, дев'ять російських і один польський райони. За підрахунками Б. Чирка, у 1931 р. в УСРР існували 1 084 національні сільради: 379 російських, 252 німецькі, 164 польські, 115 єврейських, 80 молдавських, 46 болгарських, 30 грецьких, 12 чеських, 3 албанські, 2 білоруські, 1 шведська, а також 67 селищних національних рад (56 єврейських, 9 російських, 2 німецькі)⁴⁷. *Отже, кожна десята сільрада в Україні була національною.* Впродовж 1930—1935 рр. чисельність та кордони національних районів неодноразово змінювалися внаслідок адміністративно-територіальних реформ. Загалом за роки коренізації було ство-

⁴⁵ *Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8—11 января 1927 г.* Харьков, 1927; *Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. Стенографический отчет и постановления.* Москва, Харьков, Минск, 1931.

⁴⁶ *Проблема районирования на Украине* / Под ред. А.И. Буценко. Харьков: ЦАТК при ВУЦКЕ, 1926. С. 35.

⁴⁷ Чирко Б.В. *Національні меншини в Україні (20—30 роки ХХ століття)*. Київ, 1995. С. 47.

рено 32 національні райони і Тельманівський район змішаного типу, понад 1 100 національних сілрад, 65 селищних рад ⁴⁸.

Друга сесія ЦВК СРСР II скликання заслухала доповідь українського уряду і в резолюції (25 квітня 1926 р.) назвала виділення національних районів і рад досягненням у забезпеченні прав національних меншин ⁴⁹. Пленум ЦК КП(б)У (03—08.06.1927 р.) оцінив створення національних рад як серйозний здобуток влади у справі здійснення національної політики. Згодом Конституція УСРР 1929 р. — єдина серед Основних Законів радянської України — не лише проголосила принцип рівноправності громадян незалежно від національного походження, а й закріпила можливість створення національними меншинами адміністративно-територіальних одиниць ⁵⁰.

Головним наслідком національного адміністративно-територіального будівництва стала стабілізація взаємин етнічних громад з органами виконавчої влади, коренізація місцевого управлінського апарату та пришвидшення коренізації освітянської справи. В 1927 р. частка титульних етнічних груп у складі населення відповідних національних районів була такою: поляки — 68,9%, євреї — 79,7%, німці — 75,9%, болгари — 73,5%, росіяни — 71,6%. У національних селищних радах євреї становили 76,9%, а росіяни — 84,1% ⁵¹. З огляду на це IV сесія ВУЦВК X скликання (1928 р.) назвала національне районування найкращою формою втілення національної політики радянської влади, що повністю сприяє забезпеченню культурних і господарських потреб національних меншин та залученню їх до радянського будівництва ⁵².

Наводячи кількісні характеристики успіхів коренізації, слід пам'ятати, що в СРСР/УСРР вона запроваджувалася в особливому правовому полі без визначення термінів «національна меншина», «корінний народ», «титульна нація» та ґрунтувалася на запереченні надання якійсь одній мові статусу державної.

⁴⁸ Див.: Якубова Л.Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР. *Енциклопедія історії України*. Т. 7: Мі—О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2010. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony (дата звернення: 20.11.2020).

⁴⁹ *Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции*. Харьков, 1927. С. 92.

⁵⁰ «Ст. 19. Українська соціалістична радянська республіка, визнаючи, що права громадян не залежать від їх расової й національної належності, проголошує за цілком несполучне з основними законами Республіки будь-який утиск національних меншостей або обмеження їх рівноправності. Для найбільшого забезпечення інтересів національних меншостей, що становлять в тій чи іншій місцевості компактну більшість людности, можуть утворюватися за постановами вищих органів Республіки окремі національні адміністративнотериторіальні одиниці, з забезпеченням права національностям, що становлять національні меншості в цих місцевостях». Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки. ВР України. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html> (дата звернення: 20.11.2020).

⁵¹ *Итоги работы среди национальных меньшинств...* С. 21, 23—24.

⁵² ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 10. Арк. 35.

В урядових постановах, що супроводжували національне адміністративно-територіальне будівництво, поняття «адміністративно-територіальна одиниця з переважаючою [етнічною] людністю» та «національна адміністративно-територіальна одиниця» використовувалися як синонімічні. Важливо усвідомлювати, що національні ради і райони радянська влада розглядала лише як знаряддя здійснення на місцях відповідної мовної політики: це були адміністративно-територіальні одиниці з діловодством національними мовами, а не територіальні автономії певного етносу.

Впродовж міжвоєнного періоду поняття «національна меншина»⁵³ тлумачилося поза його політичною складовою, лише як група осіб певної етнічної належності, а основою формування радянської етнополітики були інтереси влади. Найгострішою проблемою останньої залишалася відсутність суттєвої підтримки більшовицької доктрини в широкому загалі етнічних громад. Величезних зусиль коштувало владі «конструювання» потрібного складу національних адміністративно-територіальних одиниць. Власне, декларована владою зростаюча з року в рік підтримка виборців досягалася масовим обмеженням виборчих прав та встановленням політичної монополії більшовиків. Проблему нарощування соціальної бази влади мали вирішувати проекти соціально-економічної реконструкції, індивідуально розроблені для кожної етнічної громади, розбудова освітніх і культурних установ, які вели роботу національними мовами. Варто нагадати, що для України не менш актуальним і складним було завдання українізації.

З цього погляду провідним завданням стало забезпечення корінного повороту у ставленні до радянської влади вчительства. Десятирічний часовий люффт дозволив «виростити» нових радянських учителів, які під час нового комуністичного штурму пліч-о-пліч із комнезамами здійснювали суцільну колективізацію під гаслами боротьби з націоналістичною загрозою. Не менш важливо було здобути прихильність української інтелігенції, повернути її з еміграції та використати її ресурс для подолання сакраментального «відставання» національної республіки.

Масштаб роботи дійсно вражав. У 1925 р. в Україні було закладено підвалини національної школи для молдаван, у 1926 р. відбулося переведення перших 15 груп на новогрецьку мову викладання. Зростала мережа німецьких, єврейських і польських шкіл. На 1 травня 1924 р. діяло 629 шкіл для німецьких, 499 — для єврейських, 267 — для польських, 43 — для болгарських, 26 — для татарських, 19 — для чеських, 3 — для вірменських, 1 — для грецьких дітей. У 1926/27 навчальному році шкільна мережа для етнічних меншин складалася з 354 польських шкіл (з них 20 семирічок), 620 німецьких (40 семирічок), 369 єврейських (130 семирічок), 74 болгарських (6 семирічок), 16 чеських, 20 татарських, 2 асирійських, 7 вірменських, 17 молдавських, 15 грецьких, 1 шведської⁵⁴.

⁵³ Й. Сталін називав національні меншини «текучими національними групами», вкрапленими в інонаціональні компактні більшості. Сталин И.В. Об очередных задачах партии в национальном вопросе. *Сочинения*. Т. 5. Москва: ОГИЗ, 1947. С. 26.

⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 982. Арк. 16.

Втім, якими б значущими не видавалися наведені цифри, слід нагадати, що школи нацменшин щороку потребували тисяч учителів. За відсутності спеціальних навчальних закладів у 1924—1925 рр. кадри готували шляхом перепідготовки на короткотермінових курсах. Певне зменшення дефіциту викладачів національних шкіл було пов'язане з коренізацією спеціальної та вищої освіти. У 1924 р. було створено польський педагогічний технікум у Києві та болгарський у Преславі, 1925 р. — німецьке відділення при Одеському ІНО, 1926 р. — Маріупольський грецький педтехнікум, які поклали початок мережі навчальних установ для підготовки вчителів національних меншин. Згодом педагогічні школи та інститути, а далі й спеціальні виші створили і для решти етнічних громад. Наприкінці 20-х років республіка могла похвалитися 20 єврейськими індустриальними технікумами, двома польськими і німецькими, трьома російськими сільськогосподарськими технікумами, п'ятьма єврейськими, чотирма польськими і чотирма болгарськими, шістьма німецькими, по одному греко-еллінському та греко-татарському. Кількома мовами велося викладання в трьох сільськогосподарських технікумах⁵⁵.

Велика робота була проведена щодо ліквідації неписьменності серед національних меншин і створення мережі політико-освітніх установ, хоча вона переважно відбувалася на основі української та російської мов. У червні 1926 р. було створено Всеукраїнську філію видавництва народів СРСР, що взяла на себе видання літератури мовами етнічних груп УСРР. У 1927 р. в Україні можна було передплачувати 56 журналів і 55 газет російською, три журнали і п'ять газет єврейською, три журнали й дві газети німецькою, два журнали й одну газету польською, по одній газеті молдавською й болгарською мовами. У 1932 р. з 30 республіканських газет п'ять видавали єврейською мовою, по три — російською, німецькою та польською, по одній — болгарською і татарською. З 382 регіональних газет дев'ять були російськими, сім — німецькими, шість — молдавськими, чотири — єврейськими, три — болгарськими, дві — польськими, дві — грецькими⁵⁶.

Для наукового дослідження культурної спадщини та етнокультурних процесів у громадах було створено низку наукових установ та підрозділів, які до 1934 р. доволі плідно працювали в цьому напрямі. Серед них: Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС), Етнографічна комісія ВУАН, Кабінет вивчення національних меншостей, Кабінет радянського села ВУАН, Інститут єврейської культури ВУАН, Інститут польської культури ВУАН, Кафедри національного питання та єврейської культури при ВУАН, Одеська комісія краєзнавства при ВУАН, Молдавський науково-краєзнавчий комітет, Грецький відділ при Маріупольському музеї краєзнавства, Етнографічний відділ Волинського науково-дослідного державного музею, Мелітопольський окружний музей краєзнавства,

⁵⁵ Бистрицька О.Б. *Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917—1939 рр.*: Дис. ... канд. істор. наук. Харків, 1998. С. 134.

⁵⁶ *Итоги работы среди национальных меньшинств...* С. 27; Глинский А.Б. *Национальные меньшинства на Украине*. Харьков, 1931. С. 69; Преса України. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 5 травня.

Етнографічний музей, Центральна польська бібліотека, Кам'янець-Подільський ІНО, Німецький відділ Одеського ІНО, Преславський болгарський педагогічний технікум та ін.⁵⁷

Отже, уряд України до кінця 1920-х років досяг вагомих результатів у галузі культурної роботи в середовищі меншин. У 1928/29 навч. р. у таких нацменшин, як євреї, греки, німці, росіяни, поляки, охоплення дітей початковою освітою становило майже 100%. Болгарські діти були залучені до навчання у школах на 87,3%, молдавські — 70,3%. Найкращими були показники в національних районах. Згідно з відомостями спеціального обстеження 78 національних сілрад (1930/1931 навч. р.), рідною мовою навчалися 96,5% росіян, 93% євреїв, 84,6% поляків, 95,6% болгар, 49,6% греків⁵⁸. Відсоток охоплення дітей меншин початковим навчанням пересічно сягав 95,2%. Таким чином, у національних районах уже на початку 1930-х років стала реальністю загальна початкова освіта. Уряд України поставив завдання вже у 1931 р. повністю ліквідувати неписьменність з української та російської мов у середовищі етнічних меншин.

У першій половині 1934 р. на теренах України діяло 1 166 російських (556 923 учні), 432 єврейські (73 412), 571 німецька (63 670), 238 польських (32 829), 165 молдавських (32 121), 45 болгарських (12 174), 21 грецька (5 406), 18 чеських (1 192), 8 татарських (808), 6 вірменських (1 049 учнів) шкіл⁵⁹. У період між 1932/1933 та 1933/1934 навч. р. відчутно змінилася кількість так званих мішаних шкіл. Зі 169 до 387 зросла кількість українсько-російських шкіл, з 5 до 11 — українсько-єврейських. Водночас з 46 до 30 зменшилася чисельність українсько-німецьких шкіл, з 64 до 44 — українсько-польських. З 1933/1934 навч. р. зросла кількість національних груп у школах 2-го концентру: у польських — до 96,4%, єврейських — 27,6%, німецьких — 50,7%. Згідно з урядовими планами почалося створення десятирічок для євреїв, поляків і німців. У 1934 р. в Україні національними вважалися 17 сільськогосподарських технікумів, 12 відділів при загальних технікумах, 27 педтехнікумів та 10 педінститутів чи секторів, де загалом навчалася 11 836 студентів⁶⁰.

У 1934 р. в Україні виходило 9 центральних і більш як 40 обласних і районних газет національними мовами. Тоді ж було видано 1 459 книжок російською, 63 болгарською, 17 грецькою, 147 єврейською, 118 молдавською, 60 польською,

⁵⁷ ІР НБУВ. Ф. Х. УАН—ВУАН (1918—1934 рр.). Арк. 1—2; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 119. Арк. 15; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9184. Арк. 18; *Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8—11 января 1927 г.* Харьков, 1927. С. 14—18.

⁵⁸ *Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 27—30 ноября 1930 г.: Стенографический отчет и постановление.* Москва, Харьков, Минск, 1931. С. 65—66.

⁵⁹ Мац Д. На високом подьеме: О работе среди национальных меньшинств Украины. *Революция и национальности.* 1935. № 6. С. 60.

⁶⁰ Бистрицька О.Б. *Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917—1939 рр.* С. 142.

82 німецькою, п'ять татарською, чотири чеською мовами⁶¹. До 1937 р. в офіційних звітах ішлося про невпинне зростання випуску літератури мовами етнічних меншин, хоча забезпечувалися ці показники передусім за рахунок росіян, яких після 1933 р. вже не вважали національною меншиною.

У надзвичайно складних умовах продовжувала свою роботу мережа культурних і наукових установ, що обслуговували нацменшини, серед них Інститут єврейської пролетарської культури, Інститут польської пролетарської культури, Етнографічна комісія при ВУАН, Грецький відділ при Маріупольському музеї краєзнавства, Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства та ін. Національну культуру популяризували 12 єврейських, дев'ять російських, німецький, болгарський, польський і грецький театри⁶², які гастролювали теренами республіки. Поступальне кількісне зростання мережі шкіл, хат-читалень, клубів, театрів тощо давало більшовикам підстави стверджувати про успішне здійснення культурної революції в середовищі етнічних меншин. Заяви про те, що культурна революція вступає у свою завершальну стадію, лунали з трибун усіх рівнів.

Не менш голосно лунала критика з-за кордону. Тамтешні німці, поляки, євреї, греки, наче не помічаючи культурних успіхів радянської влади, волали про те, що остання нищить етнічне життя братів по крові. Логіка їхніх міркувань була простою: немає значення, якою мовою дітей навчають атеїзму і комунізму, водночас відбираючи майно, землю і саме життя у їхніх батьків, яких силоміць заганяли до колгоспів.

Парадокси українізації. Не менше проблем супроводжувало етнокультурний поступ титульного етносу УСРР — самих українців. Після офіційного засудження так званої «теорії боротьби двох культур» Д. Лебеда спекуляції навколо відсталості української мови та її неспроможності відповідати потребам часу не припинялися. Українська мова залишалася каменем спотикання для величезної більшості партійно-радянської номенклатури і низки службовців, передусім тих, що з'являлися в Україні за рознарядками. Невдоволення, яке вони генерували через формальні строки українізації та обов'язкове складання іспитів з мови, певні групи в партії використовували собі на користь — для каналізації соціальної напруги. Найбільш часто це відбувалося на Донбасі.

Відкритим опонентом українізації виступало кероване В. Балицьким ДПУ УСРР. Очільник українських чекістів особисто неодноразово демонстрував підкреслену зневагу до української мови. Циркулярні листи «Про українську громадськість» (30 березня 1926 р.) та «Про український сепаратизм» (4 вересня 1926 р.), підготовані Секретним відділом ДПУ, фактично звинуватили українських митців у перенесенні антирадянської діяльності на «культурний фронт»: «Українізація використовується для групування в усіх життєвих части-

⁶¹ *Народне господарство УСРР (Статистичний довідник)* / За ред. О.М. Асаткіна. Київ: Народне господарство та облік, 1935. С. 575.

⁶² Там само. С. 571.

нах державного організму прибічників націоналістичних ідей»⁶³. Як антирадянські осередки згадувалися Українська автокефальна православна церква («могутній оплот націоналізму і відмінне агітаційне зняряддя») та ВУАН (що об'єднала навколо себе «компактну масу колишніх видних діячів УНР»). З перших кроків запровадження українізацію ВУЧК—ДПУ курирували її, наче антирадянський рух, взявши під щільний ковпак як її прибічників у УСРР, так і закордонних симпатиків.

У матеріалах перевірки стану національної політики 1927 р. її результати традиційно оцінювалися за трьома напрямками: «1) Взаємовідносини між УСРР та СРСР; 2) Становище національних меншин; 3) Питання українізації»⁶⁴. Жодного місця для самодіяльності не залишалося. На кінець 1920-х років перебіг українізації / коренізації в УСРР був поставлений під пильний партійно-чекістський контроль і корегувався відповідно до вказівок Кремля.

Не випадковим було й проведення показової езекуції народницької частини українських еліт, що могли скласти інтелектуальну опозицію другому комуністичному штурму та експропріації українського села. Саме з цією метою з травня 1929 р. ДПУ ініціювала масштабні арешти в середовищі майбутніх фігурантів справи Спілки визволення України (СВУ). Склад фігурантів, які зрештою поклали перед очима харківської публіки в Оперному театрі, був показовим: академіки Сергій Єфремов⁶⁵ та Михайло Слабченко, 15 професорів, письменники,

⁶³ Цит. за: Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. Москва, 2017. С. 105.

⁶⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2031. Арк. 3.

⁶⁵ Арешт одного з найхаризматичніших українських інтелектуалів підбив підсумок багаторічним болючим роздумам українських науковців про межі академічної свободи. Після чергового реформування (радянзації) ВУАН відповідно до рішень колегії Наркомосу від 9 березня 1928 р. Академія де-факто втратила свою умоглядну самостійність. Запровадження принципу обов'язкового включення до складу вищого органу управління (Ради ВУАН) представників Наркомосу, обов'язкове затвердження ним складу академіків, відкрите голосування — все це стало тяжким ударом для науковців і було влучно охарактеризоване С. Єфремовим словами «*finis Academiae*». (Див.: Юркова О. Діячі науки в полі зору диктатури. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. Т. 2. Київ, 2015. С. 41.) Накидання паску на ВУАН проводилося під приводом оптимізації державних витрат (про це М. Скрипник висловлювався так: «Двох Академії наша держава не видержить. Ми повинні всі кошти і всі сили кинути на те, щоб хоч ту одну поставити на потрібну височінь та забезпечити їй можливість працювати»). Насправді ж ішлося про забезпечення цілковитої політичної лояльності членів ВУАН, значна частина яких мала за плечима суперечливий політичний досвід. Комісія Ю. Озерського характеризувала ВУАН як «притулок української буржуазно-націоналістичної інтелігенції та російських кадетсько-монархічних реакційних кіл, що творили єдиний контрреволюційний фронт проти радянської влади». Намагання Академії зберегти автономію розцінювали як нелояльність. Наголошувалося на «одгорожуваності» ВУАН від Наркомосу: радянських очільників дратувало невиконання академічною спільнотою формальних положень Статуту 1921 р., неподання до Наркомосу кандидатур в академіки для затвердження, ненадсилання протоколів, а також система таємного голосування під час виборів членів Академії та процедура обрання наукових співробітників. Разом із внутрішньою академічною боротьбою все це створило в Академії «атмосферу дик-

юристи, викладачі і студенти входили до угруповання україномовної інтелігенції, що прагнуло до повалення радянської влади і встановлення військово-фашистської диктатури. Та обставина, що 31 фігурант раніше були членами небагато-вицьких політичних партій, шестеро — членами УЦР, двоє — міністрами, а один прем'єром, мала відіграти важливу політичну роль — дискредитувати ідею суверенізації України загалом і ліквідації радянського ладу зокрема. Чітка ідеологічна спайка українського самостійництва та антирадянщини, підкреслювана в 237-томній справі та потужній «викривальній» кампанії у пресі за участі Всеволода Балицького, Власа Чубаря, Панаса Любченка, мала витравити будь-які ілюзії про позарадянський шлях України.

Процес СВУ, який, за словами Ю. Шаповала та В. Золотарьова, «перетворювався на трагічну інтродукцію «приборкання» тих представників інтелігенції України, чия діяльність і самé існування в умовах навіть контрольованої «українізації» нагадували про визвольний рух українців 1917—1920 рр.»⁶⁶, та «величезний виховний процес» завершилися врешті ментальним перекодуванням суспільства. Ця технологія ще неодноразово використовуватиметься владою, доки в суспільстві не виробиться чіткий умовний рефлекс на словосполучення «український буржуазний націоналізм».

Винищення та показове політичне «розп'яття» осіб, які не лише нагадували самим фактом свого існування про українські національно-визвольні змагання, татури, деспотизму, надзвичайної задушливості, затхлості і інтриганства». (Цит. за: Юркова О. Діячі науки в полі зору диктатури. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. Т. 2. Київ, 2015. С. 39.) Багаторічні намагання політбюро ЦК КП(б)У перетворити науку на «підпору пролетаріату в боротьбі за визволення», використати знання «старих спеців» задля зміцнення своєї влади досягли своєї логічної кульмінації. Забезпечити дієвий контроль вирішили через обрання до складу академіків провідних українських комуністів. Думку про те, що вони відіграють вирішальну роль у радянзації ВУАН, відстоював особисто М. Скрипник. Проте на першому після «оптимізації» ВУАН засіданні Ради вибори президії відбулися не за тим сценарієм, який накреслили в Наркомосі та політбюро ЦК КП(б)У. Коли академіки всупереч положенню Наркомосу вирішили не розширювати президію до п'яти осіб і обрали неодмінним секретарем замість узгодженого в наркоматі О. Корчак-Чепурківського А. Кримського, М. Скрипник припинив вибори. Наступного ж дня, заслухавши доповідь М. Скрипника, політбюро ЦК КП(б)У запропонувало ДПУ взятися за С. Єфремова, який неймовірно драгував тих, хто бачив ВУАН суто радянською установою. Так звана справа СВУ виконала ті завдання, які впродовж 1921—1928 рр. радянські урядовці не спромоглися вирішити адміністративним тиском. Небажання миритися з самоуправством академіків Наркомос продемонстрував 15 травня, не затвердивши результати виборів. Розпочалася реорганізація ВУАН. За рік вона поповнилася тридцятьма дійсними членами. Віднині вибори мали відбуватися за участі «широких кіл наукової громадськості». Кандидатури на обрання визначалися з не меншою прискіпливістю, ніж списки для виборів у ради. Перший з рекомендованих списків очолювали М. Скрипник і В. Затонський. Нові 34 академіки були обрані на виборах 29 червня 1929 р. Масований погром інтелектуальної еліти в рамках так званого процесу СВУ довершив справу упокорення української академічної науки.

⁶⁶ Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. Москва, 2017. С. 140.

а й відтворювали смислове поле українського визвольного руху, було історично невідворотним з огляду на сутність більшовизму. Слушної нагоди для приведення репресивного механізму в дію чекісти чекали кілька років, фіксуючи кожен крок більшості фігурантів. Скажімо, академік Сергій Єфремов «відстежувався» з 1923 р. до арешту наприкінці липня 1929 р. На той час уже був готовий розлогий «сценарій», для втілення якого підбирали як центральних персонажів, так і статистів з периферії⁶⁷. Вражали масштаби показової спецоперації: крім 45 основних фігурантів процесу так чи інакше постраждали понад 30 тис. осіб⁶⁸. Цифра, слід зауважити, зіставна за розмахом з операціями кінця 1930-х років.

Процес дав вихід стримуваному перед тим антиукраїнізму ДПУ. Як на «націоналістичні», репресії поширилися практично на всі освітні гуртки (зокрема, з вивчення української мови) та об'єднання. Фіктивні націоналістичні угруповання «вскрыли» на Донбасі та Одещині.

2-ге відділення Секретно-політичного відділу ДПУ УСРР (створене 1931 р.) опікувалося виключно так званою українською контрреволюцією. Основним завданням чекістів була «розробка» антирадянських українських партій (УПСР, УСДРП, УСФ, УКП, зокрема й галицьких соціалістів); «української контрреволюційної громадськості» та емігрантів-галичан; наукових інститутів ВУАН, її керівництва та дотичних структур; Наркомосу і пов'язаних з ним інституцій (Головнауки, Головліту, Головополітпросвіти, театральних об'єднань); мистецьких об'єднань, музеїв та бібліотек; і, нарешті, українських вишів, професури, міського учительства та українського Червоного хреста. Якщо додати, що 4-те відділення здійснювало аналогічну «роботу» в середовищі всіх легальних і нелегальних церковних конфесій та релігійних течій; 1-ше — зосереджувалося на розклад-

⁶⁷ На той час організаційно українські чекісти були готові до такого наказу. «Розробка» інтелігенції і навіть студентів розпочалася відповідно до таємного циркуляру начальника секретно-оперативного управління ДПУ СРСР В. Менжинського (листопад 1922 р.). В усіх вишах було створено мережу інформаторів, які допомагали ДПУ тримати руку на пульсі освітніх установ. На професорів та активних студентів завели персональні справи-формуляри, на кожен виш — літерні справи (вони склалися з індивідуальних карток-формулярів та інформацій сексотів). Аналогічний підхід запроваджувався в мистецьких колах, музейних установах, видавництвах, бібліотеках, наукових і науково-технічних товариствах і організаціях, профспілках та секціях при них тощо. За кожним з академіків ВУАН спостерегав численний загін сексотів, які могли й не знати про існування один одного, оточуючи вчених щільним кільцем. Згідно з останніми розвідками О. Юркової, учених Києва «вели» сексоти з псевдонімами «Азраель», «Білий», «Бруневський», «Бувший», «Власов», «Герцен», «Данко», «Деха», «Дідусь», «Дипломат», «Добродій», «Запорожський», «Київський», «Кравченко», «Культурник», «Літератор», «Математик», «Михайленко», «Октябрина», «Ом», «Поддубний», «Степовик», «Турбогенератор», «Франт», «Хитрий», «Чорний», «Чорноморський» та ін. (Див.: Юркова О. Діячі науки в полі зору диктатури. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. Колективна монографія. Т. 2. Київ, 2015. С. 46.) За деякими з них роками здійснювалося й зовнішнє спостереження (так звані «топгуни»).

⁶⁸ Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. *«Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балацкий и его судьба*. Москва, 2017. С. 141.

ницькій роботі та викритті всіх можливих антирадянських проявів на виробництвах та в установах, а 3-тє за тим самим алгоритмом «зачищало» сільську місцевість⁶⁹, стане зрозумілим, що на певному етапі про ймовірність масштабного антирадянського руху в УСРР просто не йшлося.

Від 1931 р., тобто під час найбільш потужної фази сталінського комуністичного штурму, було задіяно систему тотального контролю та дії на упередження, придушення в зародку не те що висловлювання, а генерування антирадянських думок. Політична ефективність більшовицької війни на ідеологічному ґрунті проти населення власної країни вражає. За масштабами придушення політичної ініціативи і думання вона не мала собі рівних у світі. Проте слід розуміти, що цілі соціальні верстви і пласти критичного мислення було знищено *без жодних фактичних і правових підстав. Колосальна маса радянських громадян позбулася життя внаслідок більшовицьких практик суспільно-політичної асенізації, так би мовити, з профілактичною метою.* На етапі другого комуністичного штурму всі соціальні складові суспільства України потрапили в жорна небаченого в історії державно-репресивного механізму, що відсіював людський матеріал за невідомим раніше принципом негативного відбору.

І все це відбувалося на тлі невинних розмов про успіхи українізації в УСРР та жахи гноблення українців за її межами.

За парадними лаштунками українізації залишався її формалізм, хронічна нестача навчальної літератури, темпи, які ігнорували реальні можливості місць, авральність, зрештою банальна показуха і обмеженість відповідно до сталінської настанови «національна за формою, радянська за змістом». В цій формулі, власне, й приховувався цивілізаційний більшовицький трюк: розвиток національної культури допускався лише в тому сегменті, що відповідав комуністичній доктрині, решта не мали права на існування. До того ж, на існування національних радянських культур як таких відпускався лише перехідний період. Тож саме навколо визначення хронологічних меж цього періоду (найбільш затяті лівачи вважали, що з початком колективізації коренізація має згортатися як така, що виконала свою історичну місію), а не навколо сутності самої політики, й відбувалися дискусії в партійному середовищі. Іншим полем бою було протистояння великодержавницькій лінії в партії, яка не визнавала цінності жодних культур, крім російської. На боротьбу з цією лінією і спрямовував свої сили переконаний лєнінець М. Скрипник.

Здавалося б, нонсенс — національно-культурне будівництво в Україні, яке впродовж першого радянського десятиліття ставили у приклад решті радянських республік, у 1933 р. перетворилося на сферу безкінечного цькування і врешті тотального погрому. Республіка, що з високих партійних трибун прославлялася як прототип майбутнього всесвітнього союзу радянських республік, що постійно демонструвала найкращі показники в коренізації освітньої галузі та національному адміністративно-територіальному будівництві, національні райони якої

⁶⁹ Там само. С. 154—167.

підносилися як взірці вирішення польського, болгарського, грецького, ба більше — єврейського національного питання, врешті виявилася цілковито ворожою ідеї останнього комуністичного штурму, передусім її селянському вектору. Насправді нічого парадоксального в цьому не було. Досить лише взяти до уваги, що більшовицька риторика, так би мовити, для масового вжитку і реальне ставлення більшовицького проводу до нагальних проблем істотно відрізнялися. Колективізація стала тим екзаменом, який засвідчив, що більшовицькі теоретичні викладки є хибними. Або принаймні занадто переоціненими в частині хронологічних меж їх реалізації. Цього Й. Сталін, ушлявлений «теоретик національного питання», звичайно, не був спроможний ані визнати, ані усвідомити. Для цього ортодоксального лєнінця був лише один прийнятний вихід з методологічного глухого кута — подальші теоретизування. У відповідь на загострення суспільно-політичної ситуації в СРСР загалом і УСРР зокрема було висунуто «теорію», згідно з якою мірою розгортання соціалістичного будівництва класова боротьба й опір класів віджилої формації посилюватимуться аж до найгостріших збройних форм. З таким методологічним підґрунтям «призначити» винних за поразку колективізації в Україні було справою техніки.

Отож, зоряний час Скрипника-українізатора почав стрімко наближатися до свого логічного кінця. Українське селянство протиставило колективізації чи не найсильніший у СРСР опір. У контексті того, що відбувалося в Україні впродовж 1930—1932 рр., стало зрозуміло, що скрипниківська українізація, попри всі досягнення, не спроможна виступити дієвим зряддям радянзації в тому сенсі, який у неї вкладали Й. Сталін та його оточення. На село насувалася катастрофа. Не буде перебільшенням твердження, що 1932 рік став для М. Скрипника, як і для решти українських очільників, часом «Х». Під час Голодомору, ухвалюючи на засіданнях політбюро ЦК фатальні для українського народу рішення, вони щодня робили вибір між народом, якого обіцяли привести до світлого комуністичного раю, і більшовизмом, який наразі той народ фізично знищував. М. Скрипник виступав проти підвищених темпів хлібозаготівель (що спеціально підкреслив у своєму листі до Й. Сталіна Л. Каганович влітку 1932 р.) та пошуку винуватців у невдачах на місцях, не ставлячи під сумнів загальну лінію Кремля. Кремль тим часом зробив свої висновки.

У постанові ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. наголошувалося, що саме неправильний підхід до українізації, яка «здійснювалася механічно, без врахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів», став однією з основних причин незадовільного проведення хлібозаготівель, бо, мовляв, це «полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та іншим створення своїх контрреволюційних осередків та організацій»⁷⁰. Відтепер потрібно було знайти (чи призначити) конкретних винуват-

⁷⁰ Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області. *Голод 1932—1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів*. Київ, 1990. С. 293.

ців. Їх було визначено не відразу. В Кремлі вагалися між кандидатурами колишніх боротьбистів — А. Хвилі та П. Любченка⁷¹. В пошуки винуватців у зриві хлібозаготівельної кампанії вписувалася й запланована ще влітку 1932 р. заміна С. Косіора. П. Любченко зміг переконати вождя у своїй невинуватості, перенаправивши лютю на наркома освіти, якого звинуватив у націонал-ухильництві.

24 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, у якій йшлося про незадовільне становище в українській партійній організації, заміну трьох секретарів обкомів та призначення П. Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У⁷². Щоб швидше довести до широких мас партійців нові акценти політики Кремля, 5—7 лютого 1933 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, скликання якого спочатку планувалося на 20 лютого⁷³. Як згадував Я. Блудов, перший ректор відновленого в березні 1933 р. Харківського державного університету, «коли на пленумі мова зайшла про стан справ на ідеологічному фронті, то Постишев сказав приблизно так: «Якщо по радянській лінії керівництво знаходиться в міцних, надійних більшовицьких руках (а, як відомо, ідеологічною ділянкою фронту по радянській лінії керував М. Скрипник), то цього не можна сказати про керівництво ідеологічним фронтом по партійній лінії». А, як відомо, тоді секретарем ЦК КП(б)У по ідеології та редактором органу ЦК КП(б)У газети «Комуніст» був П. Любченко, а завкультпропом — А. Хвиля, обидва колишні боротьбисти»⁷⁴.

10 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про звільнення (за пропозицією С. Косіора та П. Постишева) А. Хвилі з посади завідувача відділу культури та пропаганди (його замінили М. Поповим)⁷⁵. Непевним було й становище П. Любченка. Змагаючись за виживання, після поїздки до Москви колишній боротьбист у передовій статті газети «Комуніст» 16 лютого 1933 р. піддав нищівній критиці попередній курс національно-культурного будівництва, педалюючи тему засилля «петлюрівських елементів». Невдовзі з'ясувалося, що такі оцінки корелюють із загальною думкою Москви.

Тоді як національне село, здавалося, доживало останні дні, в Україні розпочався новий етап в історії коренізації. Відряджений Кремлем до республіки П. Постишев не тільки «боровся» з голодом, а й рятував народ України від «перекручень» національної політики. Проголосивши, що «саме помилки й промахи, допущені КП(б)У в здійсненні національної політики, стали однією з головних причин прориву 1931—1932 рр.»⁷⁶, Кремль вбив двох зайців — відвів від себе звинувачення у масовому холоднокривному народоббивстві і водночас використав це звинувачення як привід для згортання надто витратної і, як

⁷¹ РДАСПІ. Ф. 81. Оп. 3. Спр. 130. Арк. 76.

⁷² РДАСПІ. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 914. Арк. 13.

⁷³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 331. Арк. 16.

⁷⁴ ЦДАГО України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 9.

⁷⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 292. Арк. 191.

⁷⁶ З промови П. Постишева на листопадовому 1933 р об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У. Цит. за: Єфіменко Г.Г. *Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932—1938)*. Київ: Інститут історії України, 2001. С. 87.

з'ясувалося, не надто ефективною в сенсі досягнення стратегічної більшовицької мети — побудови комунізму — політики коренізації.

12 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У доручило комісії у складі Косіора, Постишева, Чубаря, Скрипника, Любченка в 2-денний строк розробити проект постанови про підсумки українізації та подати його на затвердження⁷⁷. Після аудієнцій П. Постишева та С. Косіора у Кремлі за участі В. Молотова, Л. Кагановича та Г. Ягоди до України було відряджено В. Балицького. 23 лютого в Кремлі побував і М. Скрипник. За його відсутності угруповання П. Постишева (зокрема, А. Хвиля та П. Любченко) розпочало інтенсивну кампанію проти нього. Наркомос очолив В. Затонський, який водночас став і членом політбюро ЦК КП(б)У. Посаду в Наркомосі втратив не лише М. Скрипник, а і його заступник О. Карпеко, відповідальний за українізацію. Березневий 1933 р. номер «Більшовика України» вийшов зі статтею П. Любченка «Про національ-більшовизм».

Спротив М. Скрипника вдалося досить швидко зламати. Вже на нараді керівників наросвіти 14 лютого 1933 р. він не заперечував тези ЦК ВКП(б) про прорахунки українізації, визнав, що на Кубані мала місце «петлюризація»⁷⁸, яку слід припинити. Нарком діяв за загальним партійним алгоритмом, пояснюючи недогляд на Кубані засиллям петлюрівців, які виїхали за межі України. В його поступливості не було нічого дивного, адже українізація для М. Скрипника була не самоціллю, а інструментом, який ефективно працював на ідею світової революції.

Опір М. Скрипника створенню прокуратури СРСР, яке він вважав порушенням ленінських норм національної політики, та відмова її очолити прискорили його політичне знищення. Головну роль в усуненні впливової фігури харківського субцентру влади відіграв П. Постишев, який утверджувався за рахунок опального старого більшовика. Невдовзі лейтмотивом діяльності «рятівника України» П. Постишева став розгром «скрипниківщини». Кампанія, що розгорнулася з його подачі за вказівкою Й. Сталіна, перетворилася на звичне політичне шельмування. Власне, навішування ярликів та приписування / спотворення думок було традиційним інструментом політичного знищення, добре відточеним під час боротьби з «волобуєвщиною», «шумськимизмом», «султан-галієвщиною», «велібраїмовщиною та ін. М. Скрипнику пригадали і «спотворений» галицизмами правопис, і так звану теорію «мішаної говірки», і «петлюризацію» на Кубані, і багато іншого, що можна було закинути одному з найбільш діяльних і теоретично незалежних старих більшовиків. Планована П. Постишевим політична вистава на широких зборах харківського активу з доповіддю М. Попова «Про націоналістичні ухили в лавах української організації та про завдання боротьби з ними» і публічним каяттям колишнього наркома освіти зірвалася внаслідок його самогубства.

⁷⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 168. Двома тижнями пізніше до складу комісії ввійшли також М. Попов та В. Затонський.

⁷⁸ Скрипник М.О. *Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської*. Харків, 1933. С. 5.

І все ж системне засудження «скрипниківської українізації» відбулося. Це завдання виконав неодноразово відстрочуваний об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У 18—22 листопада 1933 р. Доповідь про національну політику в Україні на ньому робив С. Косіор. Тези доповіді правив особисто Й. Сталін. Отже, оновлений курс українізації / коренізації можна розглядати як новий її етап, здійснюваний під безпосереднім керівництвом Кремля. В цьому, власне, і полягала засаднича відмінність українізації 1923—1933 рр. від тієї, що розпочалася після пленуму. Девізом періоду стала фраза, що після правок Й. Сталіна виглядала так: «Великодержавний російський шовінізм є і надалі основною небезпекою в масштабі всього Радянського Союзу та всієї ВКП(б). Однак це ніякою мірою не суперечить тому, що в деяких республіках СРСР, особливо в Україні, в даний момент головну небезпеку представляє український націоналізм, що змикається з імперіалістичними інтервентами»⁷⁹. Генсек же наполягав на тому, щоб «скрипниківщина» виглядала як відображення незадоволення віджилих класів диктатурою пролетаріату та орієнтації на буржуазну Галичину, «де поміщики та капіталісти гноблять український народ»⁸⁰. Остання заувага, нешкідлива вже для покійного М. Скрипника, лунала як звинувачення цілої когорти західноукраїнських емігрантів, які приїхали до радянської України на заклик допомогти у здійсненні українізації. Ще однією новацією стало виділення двох ідеологічно взаємозаперечних українізацій: правильної — більшовицької і неправильної — петлюрівської.

Навішати провини за страшні наслідки Голодомору на попереднє керівництво радянської України та ментально прив'язати їх до «українських націоналістів» було справою техніки. Про М. Скрипника за кілька років «забули». На жаль, для низки його підлеглих, однодумців і соратників на ниві масштабного соціокультурного експерименту, на який перетворилася українізація, після його смерті все лише почалося. Впродовж 1933 р. в обласних управліннях освіти за політичними мотивами замінили 100 % керівництва, районних — 90 %. Зі шкіл, як «класово-ворожі елементи», було звільнено 4 тис. вчителів. З 29 директорів педагогічних вишів роботу втратили 18⁸¹. Ухвалення нового Українського правопису в 1933 р. дало привід для чистки серед співробітників Інституту наукової мови при ВУАН. Кадри ВУАМЛІН було оновлено на 80—90 %. Чистки відбулися в «Українській радянській енциклопедії», музеях і бібліотеках (зокрема, Всенародній бібліотеці України), Державних курсах українізації ім. К. Маркса, Інституті української культури ім. Д.І. Багалія, Інституті ім. Т.Г. Шевченка та ін. Попереду були ще кілька років перманентних чисток, винищення різного роду «націоналістів» і «націонал-ухильників», що зрештою переросло у тотальний погром кадрів, так чи інакше причетних до здійснення коренізації. Найстрашні-

⁷⁹ Цит. за: Єфіменко Г. Національні відносини в радянській Україні (1923—1938). *Національне питання в Україні*. С. 226.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ *Реабілітовані історією*. Київська область. Кн. 3. Київ: Основа, 2011. С. 52.

ше ж те, що в тому пекельному вогні, який охопив Україну, репресії з індивідуальних та групових перетворилися на колективні — за національною ознакою.

Скомпрометовані кадри замінювали новими — переважно креатурами П. Постишева. Більшість із них прибули з-поза меж УСРР. З січня по жовтень 1933 р. на керівну роботу в райони було відряджено 1 340 осіб. Замінили, зокрема, 237 голів РПК, 249 голів РВК, 158 голів районних контрольних комісій⁸². П. Постишев був явно задоволений масштабним перетрушуванням кадрів: «Ми дали культурному фронту за минулі 10 місяців загалом не менше 1 200 перевіре-них комуністів на керівну роботу»⁸³.

Наскільки для ЦК ВКП(б) було важливо взяти під цілковитий контроль село, свідчить і те, що з кінця січня до 15 жовтня 1933 р. у колгоспи УСРР було послано з міських та районних центрів, за неповними даними, 15 929 комуністів, причому 95 % їх призначили на посади секретарів партосередків та партортів колгоспів і бригад⁸⁴. Відряджені з Росії та промислових центрів робітники українською та мовами етнічних меншин, як правило, не володіли. В результаті невдовзі всі надбання коренізації щодо переведення офіційного діловодства на мови місцевого населення на рівні національних районів були втрачені.

Масштабна партійна чистка завершила справу усунення «націонал-ухильників». Упродовж травня-грудня 1933 р. у чотирьох областях УСРР з 267 907 комуністів партчистку не пройшли 84 653 особи⁸⁵. 48,1 % виключених з партії вступили до лав КП(б)У в 1931—1932 рр.⁸⁶ Загалом партійна організація республіки в 1933 р. скоротилася на 109 556 осіб⁸⁷.

Водночас влада настійливо поширювала думку, що розгром націоналістів означає не кінець українізації, а її справжній початок⁸⁸. Відповідальним за її недоліки стали ті ж «українські націоналісти». Їм, як пояснював П. Постишев у жовтні 1934 р. на пленумі Київського обкому КП(б)У, «вигідно зобразити цей розгром як відмову від українізації, як розгром української культури»⁸⁹.

Місця «вчищених» слід було заповнити новою паростю відповідно до настанов листопадового 1933 р. пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, де наголошувалося, що «для партії національна політика була й лишається зняряддям інтернаціона-

⁸² Итоги 1933 сельскохозяйственного года и очередные задачи КП(б)У. *Правда*. 1933. 24 ноября. Розмах кадрових ротацій можна зрозуміти, якщо зважити, що після укрупнення районів залишилося тільки 367 районних комітетів партії. (Див.: Бабко Ю.В. *Партійне будівництво на Україні*. Львів, 1971. С. 15.)

⁸³ Постишев П.П. Радянська Україна — непохитний форпост великого СРСР. *Червоний шлях*. 1933. № 8—9. С. 252.

⁸⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6199. Арк. 68.

⁸⁵ *XII з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт*. Харків, 1934. С. 238.

⁸⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6199. Арк. 58.

⁸⁷ *XII з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт*. Харків, 1934. С. 299.

⁸⁸ Постышев П.П. Усилить повседневное внимание к вопросам украинизации. Из доклада на объединенном пленуме Киевского обкома КП(б)У и облисполкома 17 октября 1934 г. *В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине*. Киев, 1935. С. 103.

⁸⁹ Там само.

лізму, що кінцева мета її є встановлення комунізму та злиття націй»⁹⁰. При ЦК КП(б)У створили курси марксизму-ленінізму, де 150 осіб впродовж півтора року навчалися основ правильної національної політики. Етнічні українці переважали чисельно: у першому наборі вони становили 61 %, другому — 73,6 %⁹¹. Планова кадрова українізація не збавляла темпів і згодом (про це свідчила низка постанов, зокрема політбюро ЦК КП(б)У «Про висунення українських кадрів» від 26 лютого 1935 р.). Однак усі напрями роботи страждали від катастрофічного браку кадрів, спроможних спілкуватися з населенням рідною мовою. Причому це стосувалося як українських районів, так і районів етнічних меншин. Від дефіциту кадрів потерпали і центральні відомства, приміром наркомати юстиції, охорони здоров'я, комунального господарства, зв'язку та місцевої промисловості. Не менш складною була ситуація в Наркомосі. Тож взяття кадрів на облік та мобілізація усіх наявних ресурсів на закриття кадрових прогалин правила за основу кадрової політики. І все ж кадрів не вистачало. Саме тому навіть старшкурсників вищів мобілізували на місця, однак становище не поліпшувалося. Як зазначає Г. Єфіменко, у Харківській області за всіх переваг, що мали українці при висуванні на посади, на початок січня 1936 р. серед перших секретарів райпарткомів налічувалося лише 31 % українців, тоді як у 1933 р. — 59 %, у 1934 р. — 46 %, у 1935 р. — 44,5 %. Схожою ситуація була й у Дніпропетровській області. Якщо на початок 1933 р. 55 % перших секретарів райпарткомів були українцями, то у 1936 р. — 34 %. Серед голів райвиконкомів у 1933 р. було 66 % українців, а у 1936 р. — 53 %⁹².

Згідно з результатами перепису 1939 р., загальна кількість «керівників партійних організацій, державних, кооперативних та громадських установ та підприємств» становила 312 848 осіб, з яких українців — 59,6 %. Разом з тим серед республіканської ланки з 8 888 осіб лише 3 744 (42,1 %) були українцями, а серед районної та міської ланки відповідно з 27 629 — 18 742 (або ж 67,8 %) українці. Більшим був відсоток українців серед голів та заступників голів сільрад: 10 401 (88,6 %) з 11 737 осіб⁹³.

На той час компартійно-чекістський тандем, що здійснив експропріацію українського та нацменівського села, не міг собі дозволити відкрити демонстрацію національної упередженості. Апаратна коренізація / українізація відіграла роль фігового листка, що прикривав антигуманну сутність режиму. Нескладно помітити, що розподіл чиновництва за етнічним походженням навіть за всіх преференцій не відповідав питомій вазі етнічних груп у структурі населення республіки. Зумовлювався цей дисбаланс не лише зростаючою недовірою Кремля до бунтівної

⁹⁰ Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С.В. Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р. *Червоний шлях*. 1933. № 8—9. С. 266.

⁹¹ Вище класову пильність. *Більшовик України*. 1935. № 7. С. 11.

⁹² Єфіменко Г. Особливості національної політики після 1933 р. *Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси*. С. 230—231.

⁹³ *Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги*. Москва, 1992. С. 193.

республіки (українські чекісти доклали зусиль до гіперболізації такого образу), а й чимраз зростаючим кадровим голодом, спричиненим регулярними чистками на всіх управлінських щаблях. Врешті, в Україні криві погрому «націонал-ухильників» / «фашистів» та забезпеченості кадрами були найтісніше пов'язані.

Символічним актом, який увиразнював зміну акцентів внутрішнього курсу національної політики та докорінну зміну попереднього радянсько-партійного керівництва, стало перенесення столиці республіки з Харкова до Києва. Розгромивши «націоналістів» і «навівши лад» у колективізованому селі, новий провід задекларував прагнення почати «з чистого аркуша» в історичній столиці України — Києві, раніше таврованому як осередок старорежимності порівняно з пролетарським Харковом.

Середина 1930-х років стала часом протиприродного поєднання апаратної коренізації і політичних репресій проти причетних до «петлюрівської українізації». Більшовицький ресентимент щодо «петлюрівської українізації» попередників і прагнення надати їй справжнього більшовицького вигляду були засвідчені резолюцією політбюро ЦК КП(б)У «Про українізацію в областях» (29 серпня 1935 р.). Вона стосувалася передусім Донецької, Дніпропетровської та Одеської областей, у яких «все пронизано духом іронії і скептицизму в питанні про українську культуру, про українську громадськість... Окремі міськкоми, парткоми партії, керівники окремих підприємств не тільки не зрозуміли до цього часу гігантського розмаху і нечуваного розвороту української радянської культури і державності (особливо після розгрому націоналістів і націонал-ухильництва Скрипника), але і не зробили для себе політичних висновків щодо практичного оволодіння цим рухом»⁹⁴. Власне, фраза «практичне оволодіння цим рухом», а не проблеми українізації як такі визначала її реальні завдання.

Козирна національна карта вкотре була розіграна Кремлем в Україні в 1937 р., і знову — в контексті докорінних кадрових ротацій та чергової великої катастрофи. Л. Каганович, мета приїзду якого полягала в політичному знищенні колишнього «рятівника України» від голоду та засилля «націоналістів» П. Постишева, виступаючи на пленумі Київського обкому КП(б)У (5 січня 1937 р.), підкреслював: «Національне питання на новій стадії, на новому ступені, наповнилося новим, багатим змістом... Але хіба можна заперечувати, що поряд із гордістю українця за свій Донбас, за свій Дніпрогес, за свої заводи у Києві, Харкові, Дніпропетровську та ін., — зростає і гордість за свою Україну. Це не шовіністична, не націоналістична гордість, а гордість за свою мову, за свою країну»⁹⁵. Розпочавшись із критики київської організації, цькування продовжилося на пленумі ЦК КП(б)У (31 січня — 2 лютого 1937 р.), де нещадно засуджували колишнього провідника правильної / не петлюрівської / не скрипниківівської українізації П. Постишева.

⁹⁴ Цит. за: Єфіменко Г.Г. *Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932—1938)*. Київ, 2001. С. 96.

⁹⁵ Цит. за: Єфіменко Г. *Національні відносини в радянській Україні (1923—1938). Національне питання в Україні*. С. 237.

Промова самого П. Постишева, який, нагадаємо, свого часу вимагав каяття М. Скрипника, звучала як вирок: «Я взяв тягар не по плечу. Я кажу про своє керівництво, про свою участь у керівництві української радянської культури. На мій сором, я погано знаю історію українського народу — раз, я погано знаю його культуру — два, я до цього часу не оволодів, як це вимагається від керівників, мовою українського народу — три. А ці якості — вони необхідні для кожного з нас»⁹⁶. Чи варто пояснювати, що для людини, яка демонстративно вдягалася у вишиванки, самобичування було лише спробою уникнути більш тяжких і небезпечних звинувачень?

Врешті на хвилі Великого терору звинувачення в шкідництві на ниві національної політики перетворилися на універсальний привід для репресій, як індивідуальних, так і колективних. Українізаційну риторичку широко використовували в 1937 р., доки Кремль не зініціював нову кампанію боротьби з українським націоналізмом, жертвами якої стали П. Любченко, А. Хвиля, В. Затонський та ін., і в 1938 р. — коли республіканську партійну організацію очолив етнічний росіянин Микита Хрущов, який, нищачи «українських націоналістів», пильно стежив за плановим зростанням питомої частки українців у партії та органах влади⁹⁷. Тим часом оновлений курс національної політики СРСР спирався на постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» (20 квітня 1938 р.) та РНК УРСР «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і ВУЗах УРСР» (29 червня 1938 р.), що поставили крапку в багаторічних, не завжди вдалих освітніх експериментах у середовищі етнічних меншин. Українські поляки та німці були першими в сумному списку репресованих народів. Масові депортації за національною ознакою перетворилися на одну з найтрагічніших і найганебніших сторінок радянської історії.

Припинилися й адміністративні експерименти. Відповідно до постанов Одеського обкому КП(б)У «Про реорганізацію національних районів Одеської області в райони звичайного типу» (5 лютого 1938 р.) та політбюро ЦК КП(б)У

⁹⁶ Шаповал Ю. *Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії*. Київ, 1993. С. 206.

⁹⁷ За переписом 1939 р. українці становили 73,5% населення УРСР і 63,1% членів КП(б)У, росіяни відповідно — 13,4% і 19,1%, євреї — 4,9% і 12,9%. В політбюро з восьми дійсних членів і кандидатів у члени троє були представниками титульної нації. (ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 1, спр. 604, арк. 98, 100.) Між XIV і XV з'їздами чисельність республіканської парторганізації збільшилася на 82,5% (521 078 осіб на 1 травня 1940 р.). Відбулося воно внаслідок спрощення вступу для осіб пролетарського й незаможницького походження (ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 1, спр. 604, арк. 102.) Про якість хрущовського набору до КП(б)У та змін на адміністративних посадах так висловився згодом О. Довженко: «Сотня наркомів, — писав на початку 1940-х років відомий кінорежисер. — Усі молоді й середнього віку. Короткошії, товсті та однаково одягнені. Багато їдять і часто, гімнастикою не займаються, і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них не вірять у душі у свої високі посади. А загалом непогані люде. Мови не знають і не знатимуть, розмовляють і думають суржиком». (Довженко О. *Україна в огні: Кіноповість, щоденник*. Київ, 1990. С. 130.)

«Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради» (16 лютого 1938 р.) національні райони етнічних меншин УРСР було реорганізовано в райони звичайного типу, переважно зі змінами адміністративно-територіального поділу та підпорядкування. (Нагадаємо, що вже відповідно до Конституції УРСР 1937 р. національні сільради і райони втратили правові підстави для існування.) 5 березня 1939 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про ліквідацію та реорганізацію національних районів і сільрад»⁹⁸. 7 квітня 1939 р. протокольна постанова ЦК КП(б)У затвердила порядок розподілу сільрад ліквідованих районів по інших адміністративно-територіальних одиницях. Окрема доля чекала на російські райони: вони, як і єврейські, не ліквідовувалися в установленому законодавством порядку, про їхній колишній статус ніби забули.

Погром у середовищі кадрів, які здійснювали коренізацію в республіці, фактично не лише виправдовувала, а й заохочувала резолюція XIV з'їзду КП(б)У на звіт ЦК КП(б)У, ухвалена 18 червня 1938 р. Наприкінці її було зазначено: «18. З'їзд нагадує всім парторганізаціям України, що наслідки шкідництва, яке провадилося ворогами на фронті культури, далеко ще не ліквідовані, що буржуазно-націоналістичне і троцькістсько-бухарінське фашистське охвістя, яке опалося на різних ділянках культурного фронту, повністю ще не викорчоване. Тут вимагається особливо загострена пильність більшовиків України. На цій ділянці соціалістичного будівництва треба ще багато попрацювати. 19. XIV з'їзд КП(б)У з особливою силою підкреслює необхідність ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповних середніх і середніх школах, а також вузах. Буржуазні націоналісти, троцькісти і бухарінці ішли на всю гидоту і підлість, щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл і вузів. Зусилля троцькістів, бухарінців і буржуазних націоналістів були спрямовані на відрив українського народу від братерської дружби з великим російським народом, на відрив Радянської України від Союзу Радянських Соціалістичних Республік і відновлення капіталістичного рабства. 20. З'їзд закликає більшовиків України посилити увагу культурному фронту: роботу шкіл, вузів, науково-дослідних і інших культурних закладів. З'їзд зобов'язує більшовиків України провадити нещадну боротьбу з ворогами народу, щоб повністю і до кінця виявити, викрити і знищити всі ворожі гнізда, ворожу агентуру, яка провадить підривну шкідницьку роботу на ідеологічному фронті»⁹⁹.

Нацменпрацівники України, які щиро повірили в ідеї коренізації і сприяли її здійсненню, розділили долю своїх народів. Неодноразових репресій зазнали відповідальні за запровадження українізації співробітники Наркомосу. Було репресовано практично весь склад Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК¹⁰⁰ (з 1934 р. — Відділ національних меншин при ЦВК УРСР). Непо-

⁹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 530. Арк. 18.

⁹⁹ Цит. за: *Національні відносини в Україні у ХХ ст.* Зб. док. і матеріалів. Київ, 1994. С. 238.

¹⁰⁰ Див.: Рубльов О., Якубова Л. *Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід.* Київ: Інститут історії України, 2014.

правних втрат було завдано освітянській верстві та нечисленному колу дослідників історії та культури етнічних громад. Від мистецьких еліт залишилися поодинокі представники. Національні операції пройшлися теренами України, наче смерч. Жорстоко й педантично влада «підчищала» все, що мислило, співало, писало іншою мовою, ніж російська. Після Великого терору більшовики взялися і за мову як таку. За завданням ЦК КП(б)У наприкінці 1930-х років гуманітарні інститути АН УРСР почали працювати над російсько-українським словником, підручниками з історії України та історії української літератури, а також над удосконаленням правопису, власне, його наближенням до російського.

Україна не випадково постраждала так сильно. Не лише роками культивована упередженість до українців та України як осердя «петлюрівщини» перебувала в підоснові широкомасштабних чисток за національною ознакою. Впродовж міжвоєнного періоду Україна перетворилася на лабораторію, де розгортався унікальний за своїм змістом експеримент з регулювання етнонаціональних відносин. Попри ідеологічну скерованість і обмеженість, навіть нині його розмах та наслідки вражають. Очікування ідеологів української версії коренізації, таких як М. Скрипник та О. Шумський, не справдилися. Не справдилися вони передусім через нетривалість експерименту та фальшиві засади його здійснення. Ті завдання, що поставали перед коренізацією в рамках комуністичної доктрини, вона не спроможна була виконати, оскільки питання мови втрачають значущість тоді, коли йдеться про загрозу втрати особистої свободи та базових людських прав. Власне, після насильницької колективізації втрачену більшовиками довіру згвалтованих селянських етнічних анклавів не можна було відновити жодними культосвітніми заходами. Придушуючи хвилю селянського опору, влада це розуміла. Тож ставку було зроблено не на «загравання» з нацменами, а на упокорення методами нещадного терору на тлі облудних промов про інтернаціоналізм.

Першими і найтяжче постраждали непоступливі у своїх переконаннях поляки й німці. Втім, після кривавого погрому часів Великого терору жодна з етнічних груп України не почувалася в безпеці. Загроза не лише «національних справ» з їх альбомно-конверсними присудами, а й депортації цілих етнічних анклавів, нависала над усіма народами України. Українців від планів масової депортації рятувала чисельність — виконати таку спецоперацію не змогли б навіть натреновані радянські чекісти.

Ще одним яскравим виявом «ефективності» сталінської національної політики, безпосереднім наслідком чекістських спецоперацій, хоч і побічним, стало небувале загострення побутового антисемітизму, спровоковане високою питомою часткою євреїв у кадровому складі «органів». Не випадково один з найодіозніших керівників відомства саркастично відгукувався про українських чекістів як такий собі «Біробіджан». Тему «єврейського сліду» в Голодоморі та Великому терорі жваво обговорювали й обивателі. Вона вочевидь дисонувала з гаслами пролетарського інтернаціоналізму і свідчила про загострення хронічної хвороби суспільства. Залишаючи поза увагою місце вихідців з єврейської грома-

ди в чекістських структурах та роль, відіграну ними в розробленні «національних операцій», зазначимо, що окремої «єврейської операції» під час Велико-го терору справді не проводилося. Це, однак, не означає, що євреїв у цей час не репресували. Зважаючи на несприятливу зовнішньополітичну ситуацію, Кремль далекоглядно уникав відкритої постановки «єврейського питання». Євреїв не рідше за інших нацменів заарештовували й засуджували, але проходили вони не за «єврейськими», а за партійними (бундівці, сіоністи, троцькісти, меншовики тощо) чи іншими справами.

Наслідки коренізації в Україні не слід зводити до певного набору кліше. На перешкоді цьому стоїть як її заданість більшовицьким проводом та залежність від компартійних догм, так і потужність участі широкого кола «попутників», які вбачали в ній довгоочікувану відповідь на давні сподівання етнічних груп і можливість їхнього втілення в життя. З одного боку, «завдяки запровадженню політики українізації компартійній владі вдалося майже безболісно ліквідувати органічну (то були форми самоорганізації) для українського суспільства мережу «просвіт», унеможливити розвиток української кооперації, взяти під пильний контроль вчительство тощо»¹⁰¹. Однак при цьому «культурний та інтелектуальний вибух» 1920-х років дав небачений перед тим вихід енергії націє- і культуротворення українців та низки етнічних громад, для яких Україна стала батьківщиною.

Інша справа, що впродовж 1930-х років творча енергія суспільства чимдалі жорстокіше заганялася в прокрустове ложе більшовицької доктрини, а саме воно атомізувалося, переходило в андеграунд у соціальних групах, що не піддавалися більшовизації, чи одержавлювалося в межах радянських організацій та рухів. Одержавлення мистецької та інтелектуальної сфер супроводжувалося низкою особистих драм і трагедій, дійшовши врешті своєї кульмінації в часи Великого терору. «Приборкання» митців та інтелектуальних еліт, через яке правляча партія встановлювала ідеологічну монополію, розглядалося нею як основа творення нового суспільства та керування його майбутнім. Зрештою так і сталося. Однак етнокультурна уніфікація та теоретико-методологічна монополія призвела до виродження творчості як такої, практично позбавивши суспільство внутрішніх стимулів розвитку. «Застій» — саме цим словом після відновлення базису, зруйнованого війною, визначалася сутність культурних процесів в УРСР. Теоретико-методологічна стагнація врешті призвела до занепаду радянського ладу.

Попри оголошення курсу на коренізацію, стратегічна мета більшовиків у національному питанні залишалася незмінною. Йшлося не про відмову від стратегії комуністичного проекту, а про *тривалість* тимчасового відступу. Як і у випадку з непом, на початковому етапі перспективи не міг окреслити ніхто, однак було зрозуміло, що йдеться про доволі тривалий час. Після проголошення другого комуністичного штурму стало зрозуміло, що більшовики не мають наміру мислити

¹⁰¹ Цит. за: Єфіменко Г. Національні відносини в радянській Україні (1923—1938). *Національне питання в Україні*. С. 236.

категоріями кількох поколінь. Мало відбутися критичне ущільнення історичного часу, що вкотре підносилося як формаційний стрибок. А це ніколи в історії не минало без катастроф. Після колективізації / гвалтування національного села русифікація розглядалася як логічний етап заявленого «стирання національних перегородок», отже — беззаперечно прогресивний крок. Нагадаємо: в асиміляції як такій більшовики ніколи не вбачали шкоди.

Відповідно до політичного порядку денного змінювалися й дискурсивні практики. Якщо восени 1924 р. за наполяганням Й. Сталіна ВЦВК скасував рішення про те, що листування, яке йшло в центр, повинне було мати російськомовний примірник або переклад, а на межі 1920—1930-х років М. Скрипник кепкував з тяганини, що виникала при перекладанні документації¹⁰²; то наприкінці 1930-х років про таке й мови не було. Власне, дорослішаючи фізично та політично, більшовики змушені були орієнтуватися не на комуністичні догмати, а на довколишню реальність, працюючи з наявним демографічним матеріалом. Ситуація початку 1920-х, межі 1920—1930-х та кінця 1930-х років докорінно різнилася. Наприкінці міжвоєнного періоду практично ніхто не ставив під сумнів ані єдино правильну «ленінську / сталінську національну політику» (хоча впродовж міжвоєнного періоду запроваджувалися чи не чотири її варіанти), ані шляхи та інструментарій її здійснення. Великий терор став відповіддю на всі теоретичні і практичні запитання.

Політтехнологи «батька народів» уміло маніпулювали свідомістю етнічних громад, балансуєчи між ідеологемами «ворожого оточення» та внутрішньої, зокрема й націоналістичної, загрози капіталістичної реставрації. Переселяючи за межі УРСР цілі етнічні анклави, знищуючи сотні тисяч радянських громадян, Кремль твердив, що бореться не з народами, а з ворогами радянської влади. Масові репресії добре прислужилися як суспільно-політична технологія регулювання бурхливих суспільних процесів та зменшення управлінських ризиків.

Фатальну роль у міжвоєнній історії низки етнічних громад відіграла та обставина, що ВКП(б) та її іноземні «близнюки» зі складу Комінтерну наприкінці 1930-х років складали єдине політичне ціле і слугували інструментами для вирішення зовнішньополітичних завдань Кремля. Політичні чистки в середовищі політемігрантів та керівництві Комінтерну мали не випадковий чи персональний характер. Наближалася Друга світова війна. Кремль готувався до неї з не меншою заповзятливістю, ніж Берлін. У межах майбутнього плацдарму воєнних дій формувалося розгалужене комуністичне підпілля, яке мало в ході чергового воєнного конфлікту втілити ідею світової революції. Тоталітарний режим, нехтуючи колосальними жертвами, по трупах ішов до реалізації своєї стратегічної мети — перетворення ВКП(б) та її закордонних філій на згуртовану бойову всесвітню організацію.

¹⁰² Див.: *Второе всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 27—30 ноября 1930 года. Стенографический отчет и постановления.* Москва, Харьков, Минск, 1931. С. 81.

Масові репресії стали вирішальним фактором деактуалізації національного питання та політичної деморалізації етнічних громад. Їхню активність на кінець 1930-х років було зведено нанівець. Від різноманіття партій та поліфонії політичних думок щодо вирішення національного питання не лишилося нічого, крім таврувальних ярликів «петлюрівщина», «пілсудчики», «світовий сіонізм» та інші «-ізми». За низкою справ позбавили життя цілу плеяду політичних діячів, мислителів, митців та освітян, які на межі ХІХ—ХХ ст. заклали смислове підґрунтя «Українського Великодня» 1917 р.

Більшовицький уряд уміло деполітизував етнічні громади, зупинив стихійне оформлення національних рухів і загальмував перебіг природних процесів формування української політичної нації. Тим самим було унеможливлено фактичну суверенізацію України і забезпечено сталість конструкції СРСР. Водночас було створено джерело внутрішніх суперечностей і запущено процес атрофії соціальних інститутів традиційного — підкреслено етнічного — суспільства. Варто зазначити, що в контексті авторитарних / тоталітарних трендів, які панували в тогочасному світі, про гармонізацію міжетнічних відносин не йшлося. В сукупності з критичним загостренням соціально-економічних відносин на тлі світової економічної кризи, протистоянням систем та колоніальною кризою вони стали детонатором, що привів людство до Другої світової війни.

УКРАЇНСЬКЕ КУЛЬТУРОТВОРЕННЯ В ПРОКРУСТОВОМУ ЛОЖІ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЧНОЇ МОНОПОЛІЇ

Українське відродження vs «культурна революція». Інтелектуали (або ж інтелігенція) були відносно новим соціальним явищем як в імперській Росії, так і в Австро-Угорщині і на час революції 1917 р. не встигли сформувати сталої соціальної верстви. Не становили винятку й інтелектуали-українці, які наприкінці ХІХ ст. вступили в конкурентну боротьбу з рештою привілейованих (високоосвічених) верств за своє місце під сонцем. Цим, власне, і зумовлювався вищий, порівняно з рештою суспільних верств, рівень революційності інтелігенції. Найбільш вибуховим, як засвідчили події межі ХІХ—ХХ ст., було студентське середовище. І в Західній Україні, і в Наддніпрянщині студентство виступало провідною силою як загальнореволюційного, так і національно-визвольного рухів, оскільки внаслідок історичних обставин перебувало в авангарді процесу «самоозначення в місці і часі» в «переломні моменти для країни та нації»¹. На початок радянізації України в республіці налічувалося близько 25 тис. представників так званих «вільних професій»². На середину 1920-х років на державній службі перебувало 6,1 тис. митців³. Це було катастрофічно мало для багатомільйонної країни, влада якої задекларувала амбітну програму системних соціально-економічних та етнокультурних змін, що передбачала культурну революцію, індустріалізацію та електрифікацію. За окреслених обставин і загалом критичного ставлення інтелігенції до більшовицької влади у неї не залиша-

¹ Грицак Я. Ігри з кочергою: всерйоз і по-українськи. *Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї*. Київ, 2011. С. 140.

² До них відносили артистів, літераторів, музикантів, лікарів, адвокатів, викладачів, священників.

³ Білокінь С.І. *Закоханий у вроду слів. М. Зеров — доля і книги*. Київ: Час, 1990. С. 56.

лося іншого виходу, ніж наповнити технічні та гуманітарні виші представниками пролетарських верств (через так звані робітфаки), водночас виставивши численні перепони на шляху вступу для непролетарських (це досягалося передусім запровадженням оплати за навчання та періодичними «класовими чистками»).

Прийшовши до влади, більшовики не приховували зневажливого ставлення до інтелігенції, і не лише «старої». Власне, всі інтелектуали, спроможні генерувати смислові альтернативи комуністичній доктрині, перетворилися для них на загрозу: краще за решту вони розуміли, на що здатне згуртоване угруповання однопідданих, озброєних радикальною ідеологією. Невдовзі ворогами більшовицької влади стали як носії традиційних імперських поглядів, так і колишні попутники-соціалісти, зокрема українські — передусім активні діячі УЦР. З огляду на революційне минуле та високий рівень політизованості освіченої верстви потенційними антагоністами більшовики вважали учителів, науковців, літераторів, юристів, журналістів, лікарів та ін. До переліку ідеологічно ворожих не належала хіба що технічна інтелігенція, серед якої було чимало колишніх іноземних підданих. Втім, у часи хронічних економічних негараздів ставлення до них також набувало вигляду класової ненависті, що найбільш різко виявлялася у промислових регіонах, зокрема Донбасі.

На етапі стабілізації та проголошення коренізації чи не провідним завданням влади стало унормування відносин з учительством, значна частина якого виступала з гострою критикою більшовицької освітньої реформи. Найбільш відвертою вона була в середовищі етнічних громад, де вчителі, навчені в імперських закладах, виступали проти переведення шкіл на національні мови — грецьку, болгарську, ромську та ін. Запеклі дискусії точилися навколо можливості використання в школах ідишу та івриту. Опір зумовлювався не так контрреволюційністю освітян, які не володіли національними мовами, як тверезою оцінкою можливостей забезпечити належну якість навчання за відсутності методичного супроводження. Тож у добу глобальних етнокультурних трансформацій, започаткованих освітньою реформою та коренізацією, більшовики та переважна більшість освітян, мистецької й інтелектуальної еліти входили у стані погано маскованої конфронтації. Остання набувала загрозливих конотацій на тлі грандіозних планів так званої «культурної революції», що мала забезпечити подолання цивілізаційної відсталості постімперських просторів та їх стрибок у комуністичну епоху.

Так звана «культурна революція» має свою розлогу історіографію⁴, в якій наголошено на неминучості конфлікту між владою та інтелігенцією в контексті встановлення більшовицької ідеологічної монополії, втім, висвітлення проблеми

⁴ Див., зокрема: Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції. *Історичні есе*. у 2 т. Київ, 1994; Коляструк О. *Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя*. Харків, 2010; Касьянов Г. *Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: Соціально-політичний портрет*. Київ, 1993; Грицак Я. *Ігри з кочергою: всерйоз і по-українськи. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї*. Київ, 2011; Примаченко Я. *Діячі літератури і мистецтва в полі зору диктатури. Суспільство і влада в радянській Україні роки непу (1921—1928)*. Колективна монографія. Т. 2. Київ, 2015. С. 57—133.

навіть чи можна вважати вичерпним. На часі як осмислення інтелектуального і творчого доробку інтелігенції УСРР/УРСР, її внеску в загальносвітову скарбницю, так і оцінка втрат унаслідок більшовицького експерименту з радянзації інтелектуальних та мистецьких еліт. Нині зрозуміло, що він виходив за межі їх банального фізичного знищення, відображеного метафорою «Розстріляне Відродження»⁵.

Алгоритми ідеологічної та етнокультурної стандартизації та уніфікації, впроваджені більшовицькою владою, ще слід дослідити і в окремих етнічних громадах, і в державно-регіональному розрізі, і в суспільстві загалом. Лише тоді можна буде говорити про розуміння причин сьогоденного гальмування модернізації української нації. Не викликає сумнівів, що радянська / більшовицька еліт була основним трендом у відносинах влади і суспільства, решта були похідними цього суспільно-політичного процесу. Не викликає заперечень і теза, що завдання це вирішувалося часто руками самої інтелігенції, яка, являючи собою мікромодель суспільства, загалом була розколота ідеологічно і ментально.

Чи не найбільш яскраво вся суперечливість радянського культуротворення виявилася в середовищі українських літераторів, які за означенням у контексті проголошення коренізації покликані були через *Слово* творити нову радянську Україну. Більшість українського письменства були якщо не учасниками, то свідками національно-визвольних змагань 1917—1920 рр. Їхнє бачення свого покликання та шляхів його втілення в життя, зрозуміло, визначалося політичними переконаннями та філософією життя.

Лівий фланг українського письменства, який сповідував революційні ідеали, вже на початку 1920-х років створив спілки селянських письменників «Плуг» (1922), робітничих письменників «Гарт» (1923), об'єднання авангардистів — лівий фронт мистецтв (ЛЕФ) та Асоціацію панфутуристів — «Аспанфут» (найяскравішим представником якого був Михаль Семенко). Крім того, діяли організації так званих «попутників», зокрема літературне об'єднання «Ланка»⁶, які вважали харківських літераторів енергійними, але нестриманими, анархічними і «войовничо-вulgарними»⁷. На окрему увагу заслуговує київська група неокласиків та її лідер Микола Зеров. Згадані об'єднання були лише верхівкою потужного масового руху. Відсутність гнітючого тиску Пролеткульту в Україні сприяла потужному творчому злету: впродовж 1920-х років світ побачили десятки творів українського письменства, які не втратили своєї актуальності досі. Втім, масовість потягу до літературної та публіцистичної праці мала й інший бік — радянська преса потерпала від низькосмакових, примітивних дописів спецкорів, які вважали себе глашатаями культури нової епохи.

⁵ Лавріненко Ю. *Розстріляне відродження: Антологія 1917—1933: Поезія — проза — драма — есей*. Париж, 1959 (2-ге вид. — Київ, 2001).

⁶ Навколо нього гуртувалася ціла плеяда молодих митців — В. Підмогильний, Т. Осмачка, Б. Антоненко-Давидович, В. Ярошенко, Є. Плужник, Г. Косинка, Б. Тенета.

⁷ Шкандрій М. *Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років*. Київ, 2006. С. 47.

Талант і революційний запал і молоді літературної парості, і агітпропівців у личині літераторів влада прагнула використати у власних цілях, вбачаючи в митцях передусім потужний пропагандистський загін. Перспектива творення нової української культури і естетики нової доби вабила молодь. Однак, відкриваючи нові можливості, влада водночас накладала ідеологічні обмеження. Негативні оцінки лунали на адресу футуризму та натуралізму, натомість заохочувалися реалізм, революційно-реалістичний символізм і революційний романтизм.

У суперечностях між пробільшовицькими групами й традиціоналістами розгорталася конкуренція культурних центрів України — Києва і Харкова. Історична столиця ратувала за збереження загальносвітової культурної спадщини та її розвиток, тим часом за Харковом закріпився імідж осердя пролетарської української культури. Київ залишався форпостом літературних течій, які партійне керівництво від початку означувало як ідейно ворожі, а на межі 1920—1930-х років затаврувало як націонал-ухильництво. У Харкові ж відбувалися найгучніші експерименти з формою та стилем. Спільною проблемою обох найпотужніших українських літературних центрів була «проза життя» — брак замовлень, неврегульованість питань авторського права, цензурні обмеження, низькі авторські гонорари і, відповідно, існування митців у режимі банального виживання. Якщо харків'яни мали додаткові можливості реалізуватися як радянські (зокрема, наркомосівські) функціонери, співпрацювали зі ЗМІ, театрами та кіно, кияни внаслідок суворого контролю з боку влади за видавництвами перебували у значно складніших життєвих обставинах. На певному етапі для обох літературних центрів першорядною проблемою став зростаючий тиск «письменницької самодіяльності», викликаної до життя популістськими гаслами революційних часів, масовими наборами на робітфаки та поширенням думки, що письменником може бути мало не кожен. Наплив примітивного епістолярю, який заповнив шпальти різних видань і нівелював не лише літературні, а й мовні стандарти, відіграв роль катализатора широковідомої «літературної дискусії», що з подачі Миколи Хвильового⁸ виплеснулася на сторінки радянських ЗМІ. Наприкінці квітня 1925 р. у додатку до газети «Вісті ВУЦВК» «Культура і побут» він закликав літераторів України об'єднатися в мистецьку асоціацію⁹ на основі нової концепції літератури. Масштаби дискусії можна оцінити, згадавши, що у відповідь на памфлети М. Хвильового, опубліковані згодом трьома окремими збірками, лише в 1925 р. з'явилося понад шістсот статей і листів¹⁰. Зрозуміло, що такий резонанс зумовлювався не банальними проблемами існування мистецької еліти, а її пошуками свого місця в уявному світі культури нової революційної доби. «Літературна

⁸ Очолював мистецьку секцію Наркомосу.

⁹ Цей заклик він частково реалізував. У листопаді 1925 р. від «Гарту» відокремилася Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). Це об'єднання вимушено саморозпустилося 12 січня 1928 р. На той час організація з 17 осіб кваліфікувалася як мало не антирадянська партія, пов'язана з В. Винниченком та С. Петлюрою.

¹⁰ Шкандрій М. *Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років* / Пер. з англ. Т. Цимбала. 2-ге вид. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 92.

дискусія» (1925—1928 рр.), що мала свої відповідники в низці галузей суспільствознавства, *онтологічно продовжувала незавершену дискусію 1917—1920 рр. про існування української нації і перспективи українського культуротворення*.

На думку одного з найбільш знаних канадських дослідників історії української літератури Мирослава Шкандрія ¹¹, «культурну ситуацію напередодні падіння царизму репрезентувало три сили: амбівалентна «малоросійська», або «гоголівська», свідомість; драгоманівська традиція, що шукала *modus vivendi* з прогресивною російською ліберальною культурою; культурницький націоналізм, представлений Борисом Грінченком і Сергієм Єфремовим, які вимагали повністю відмовитися від звички підпорядковувати розвиток України Росії» ¹².

В ситуації, коли Червона Росія під виглядом союзного договору повернула Україну в зону свого геополітичного впливу і намагалася перетворити гасло пролетарського інтернаціоналізму на наріжний камінь національної політики, питання «Яким є автентичний шлях України? І чи взагалі він є?» перетворилися на базову філософську проблему, що перебувала в основі дискурсивного творення картини світу радянської людини загалом і радянських українців зокрема. Тож не дивно, що до їх обговорення долучилися найсміливіші інтелектуали свого часу. За три роки множинність суджень складеться у два антагоністичні напрями: культовий фітільовський «Геть від Москви!» ¹³ і сталінський «Національна формою — радянська за змістом».

Більшовицьке маніхейство і тут відіграло свою темну роль, звівши напівтони та варіації ліворадикальних поглядів до двох взаємозаперечних тез і використавши їх як привід для чергової соціальної санації, приправленої для гостроти звинуваченнями в буржуазному націоналізмі. Тим часом лишався й інший, позбавлений будь-якої політичності, напрям, у рамках якого культура перетворювалася лише на інструмент задоволення банальних споживчих потреб та ідеологічної обробки населення (так звана масова культура). У світі, де цей тренд посідав центральне місце, не залишалось місця високим ідеям, мисленневим процесам та мистецькому осмисленню світу. Він врешті й перетворився на панівний напрям. Причому слід розуміти: значною мірою він був виявом латентного опору суспільства в обставинах директивного форматування його етнокультурного і духовного життя. В цьому контексті перебільшенням видається заувага М. Шкандрія про те, що з проголошенням коренізації література, «що звільнилася від дидактичної

¹¹ Див., зокрема, праці українською: Шкандрій М. *В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби* / Пер. П. Тарашук. Київ: Факт, 2004; Шкандрій М. *Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років* / Пер. з англ. Т. Цимбала. 2-ге вид. Київ: Ніка-Центр, 2015.

¹² Цит. за: Шкандрій М. *Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років* / Пер. з англ. Т. Цимбала. 2-ге вид. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 23.

¹³ Зауважимо, що спекулятивна маніпуляція західництвом М. Хвильового перетворила його гасла на табуйоване ідеологічне явище, тоді як аналогічна за спрямуванням течія, що закликала до розриву з патріархальним традиціоналізмом, історично існувала і в російській культурі / політиці. Втім, у сталінські часи вона також перетворилася на жупел.

й утилітарної функції та зайнялася дослідженням складної й запутаної людської особистості, ...вступила в період національної зрілості, період самовідкриття, вільний від перешкод»¹⁴.

І все ж на першому етапі коренізації та автономності українського культурного життя вперше в новітній історії склалися умови для відносно тривалого (в цьому сенсі час гетьманства П. Скоропадського можна вважати короткочасною, хоча й доволі успішною репетицією) національно-культурного розвитку поза колоніальним контекстом. Навряд чи можна обґрунтовано стверджувати, що з проголошенням курсу на коренізацію / українізацію та його імплементацією в українському законодавстві багаж колоніального минулого, наслідки виснажливого культурного донорства метрополії, нав'язаного — і багатьма прийнятого — провінціалізму зникли автоматично. Навряд чи доречно підтримувати історіографічні ілюзії часів перебудови про те, що коренізація створила сприятливі умови для модернізації українців як етнічної групи. Навряд чи нині хтось всерйоз твердитиме, що 1920-ті роки були часом, достатнім для оформлення процесів, на які низці європейських націй знадобилися десятиріччя. Втім, на початку політики українізації / коренізації більшість інтелектуалів, які опинилися в полоні тих чи інших лівих ідеологій, воліли на цьому не акцентувати увагу, хоча більшовики були абсолютно відвертими асиміляторами, щоправда, з інтернаціоналістською риторикою.

Постання на тлі начебто посилення українізації виразно антиколоніальних настроїв (висловлюваних і раніше, зокрема Ю. Лапчинським, В. Шахраєм, С. Мазлахом, О. Шумським та ін.) зумовлювалося пошуками засад української модерної ідентичності. Процес цей мав принаймні кілька векторів, різних за ступенем впливу на суспільство та відповідності його природним правам та інтересам.

Перший представляли компартійні партфункціонери, обдаровані публіцистичним / літературним хистом. Найбільш відомим, впливовим і популярним серед них був очільник українського Наркомосу Микола Скрипник. Прибічники такого підходу заперечували будь-яке збереження «традицій», припадання «до коренів» — шлося про конструювання, подібно до нового механізму, якісно нової культурної реальності, демографічною базою якої виступили б пролетаризовані селяни і власне пролетарі, а українська, як мова їхнього щоденного спілкування, була б мовною основою. Утилітарний підхід до культуротворення зумовлювався завданням прискореної радянської / більшовизації. Проблеми самоосмислення цієї новококонструйованої соціокультурної спільноти виявилися пізніше і були побічним ефектом культурного транзиту як такого. Ефектом, слід зазначити, цілком ворожим намірам ВКП(б)/КП(б)У.

Другий напрям, з широкими горизонтами творчої і, відповідно, особистісної свободи, уособлювала частина учасників національно-визвольних змагань, політична та психологічна еволюція яких упродовж 1920-х років відбивала в собі, подібно до краплини дощу, еволюцію поліетнічного та полісоціального україн-

¹⁴ Шкандрій М. *Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років* / Пер. з англ. Т. Цимбала. 2-ге вид. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 26.

ського суспільства загалом. Наголосимо на цих двох характеристиках, які уможливають правильне розуміння тогочасних змін та складних алгоритмів взаємодії національних когорт українського письменства.

Третій пунктирно проглядався в постатях уродженця Києва Михайла Булгакова та уродженців Одеси Ільфа і Петрова (І. Файнзільберга та Є. Катаєва), у творчості яких Україна та українська культура поставали лише як фон для постановки і вирішення питань імперського чи цивілізаційного порядку денного.

Врешті, найбільш впливовий і чимдалі потужніший у міру нищення української культурної автономії, зовнішній за своїм походженням вектор уособлювали «теоретик національного питання» Й. Сталін та його емісари в Україні. Прикриваючись ситуативною демагогією, вони перетворювали митців на слухняних пропагандистів «ударних політичних кампаній». Не маючи виражених творчих здібностей, вони спромоглися взяти українську мистецьку еліту під жорсткий контроль.

В окреслених обставинах те, що задумувалося як своєрідне віддзеркалення загальносоюзної дискусії навколо проблеми творення нової літературної реальності в боротьбі Пролеткульту й так званих попутників¹⁵, переросло у системні пошуки Ідеї (слід зауважити, невідповідні настроєм і розумінню Кремля), роздуми про роль і місце України в СРСР та світі. Якщо до весни 1926 р. йшлося про банальне підвищення якості літературних творів¹⁶ з огляду на надзвичайну популярність у читачів зарубіжних класиків та низькосмакового читива, то з квітня 1926 р. дискусія набула виразного політичного звучання, перекочуювши зі шпальт «Культури й побуту», «Червоного шляху» та «Життя й революції» на сторінки партійних і урядових видань «Коммунист», «Більшовик України», «Пролетарська правда». Міркування українських літераторів, заклопотаних пошуком засобів до існування і вирішенням онтологічних проблем буття, не монтувалися в стратегію ідеологічного виховання суспільства, що в обставинах зростаючого цензурування і позбавлення доступу до світового культурного контексту руба поставило проблему: де взяти мистецькі твори (йшлося не лише про літературу, а й кіно, образотворче мистецтво), які відповідають духу епохи і не порушують партійну монополію на її оцінювання? На тлі спричиненого революційним зламом відходу від активного творчого життя (принаймні відомо-

¹⁵ Найбільш стисло сутність дискусії окреслив Є. Перлін: «Скінчився 1925 р.; ми питаємо, чи вже спостерігаються в Росії які-небудь зміни взаємовідносини цих двох течій — пролетписьмеників і попутників? Треба сказати, що зміни сталися — сталися не на користь попутникам. Не маємо віщувати за майбутнє: можливо що це явище випадкове, що його викликала тимчасова втома, мабуть, розгубленість попутників. Знов-таки не можна казати, що з боку якості творів пролетписьменники взагалі дійшли як-найбільших досягнень. Таке твердження було б прибільшенням досягнень...». (Цит. за: Примаченко Я. Діячі літератури і мистецтва в полі зору диктатури. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. Т. 2. Київ, 2015. С. 74.)

¹⁶ За влучним висловом О. Дорошкевича, революція викликала «повінь словесної макулатури». (Дорошкевич О. Літературний рух на Україні в 1924 р. *Життя й революція*. 1925. № 3. С. 61.)

го широким масам) низки дорадянських письменників та белетристів наявних кадрів було замало для масштабного мистецького супроводження радянської, яка чимдалі більше мала подаватися лише як епохальний, революційний за своїм змістом процес. Тож питання якості літературних творів переросло в проблему їх відповідності комуністичній доктрині та завданням правлячої партії. Дискусія засвідчила, що не лише літературна творчість, а й літературна критика збочили на манівці ідеології.

Для самого М. Хвильового, та й не лише для нього, дискусія була спробою вирватися з депресивного поразницького стану, спричиненого конфліктом революційних ідеалів та докотолишньої реальності. Стан цей, слід зауважити, синхронно переживали не лише українські письменники-комуністи, а й українська та російська політична еміграція, західноукраїнські комуністи та значна частина більшовиків (раз у раз це проявлялося так званими внутрішньопартійними розколами). В умовах деморалізації демократії та лібералізму, зростаючої дегуманізації більшовизму дискусія стала чи не останньою спробою знайти нову ідеологічну платформу для порятунку світу, що стрімко деформувався під розтлінною дією більшовизму і нацизму. Спробою, щоправда, провальною.

Критикуючи М. Хвильового, учасник дискусії — літературний критик Ф. Якубовський писав: «Хай він буде тричі революціонер у житті й у громадській діяльності, але, коли він хоч трохи візьме з тих прийомів організації читачевої психології, що ними користали Достоевський, А. Бєлий, Бунін, він мусітиме писати і для тих самих читачів, як вони писали, або для прямих нащадків, тих читачів. Інші читачі його скоро забудуть або він стане для них занадто холодний, академічний. А хто з наших письменників зробився письменником для робітничої чи селянської маси або навіть для активу, для молоді? Ніхто. А не скажемо ж ми що наша маса не читає, чи не хоче читати. Що-ж до робітничої молоді, то напевно можна сказати, що вона краще знає Сінклера, чим Хвильового»¹⁷.

Виявлена під час дискусії симптоматика унаочнила ще не стільки кристалізацію *модерної радянської української ідентичності*, скільки наполегливі пошуки шляхів стабілізації її засад. Про вихід на фінальну лінію казати було зарано, однак Кремль, що опікувався утвердженням всезагальної радянської ідентичності (позанаціональної за своїм змістом), розцінив ситуацію як критичну. Не меншою мірою більшовиків непокоїла потенційна загроза блокування молодого радянського письменства та старої школи, в якому воно побачило, за влучним виразом Я. Примаченко, «ту саму надкласову змичку на ґрунті націоналізму, про яку писав Ленін у своїх працях з національного питання»¹⁸. Саме ця потенційна «змичка» безжально витравлювалася в Україні згори в усіх соціально-професійних групах.

¹⁷ Якубовський Ф. До кризи в українській художній прозі. *Життя й революція*. 1926. № 1. С. 44.

¹⁸ Примаченко Я. Діячі літератури і мистецтва в полі зору диктатури. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. Т. 2. Київ, 2015. С. 77.

Невдовзі за активної участі партійців означилася перспектива переходу літературознавчої полеміки на рейки ідеологічного погрому (див., приміром, характеристику В. Поліщука: «усі ці Микитенки, Копиленки, Епіки, Жигалки і інші, думаючи від Хвильового, заразившись од Хвильового, герготять тим розтлінним міщанським стилем і лексиконом задрипанських естетів з ліричними провалами та змалюваннями бридкого міщанства, або переходових до нього інтелігентських груп. Літературний мінор нашої літератури весь бере заразу від літературної моди Пільняка — Хвильового»¹⁹). Спочатку все виглядало як вимушене втручання партії у сварку митців.

Компартійним «третьєйським суддею» та ініціатором викриття українського літературного «занепадництва» виступив секретар ЦК КП(б)У В. Затонський. У «Матеріалах до українського національного питання» він зрештою дійшов промовистого висновку: «Вони фактично майже монополізували в своїх руках утворення нових цінностей в українській культурі (передавши поки що лікнеп ідеологам-хуторянам), вони готують у радянських вузах офіцерський та унтер-офіцерівський кадр українського національного руху, вони через радянські видавництва та журнали сіють тонку отруту (в радянській обгортці) в маси, що жадають культурного розвитку. Своїм європеїзмом, вченістю, технікою слова та формальною лояльністю вони здатні, як виявилось, підкорити своєму впливові навіть дещого з недосить витривалих членів партії (наприклад, тов. Хвильовий висловився в пресі про те, чого не ризикнули би сказати його надихачі, й який не помітив сам того, що його марксизм не Плехановський, як він про це кричить, а особливий український струвізм, який вперто не бажає помічати, що він сам обертається на рупор войовничого українського націоналізму»²⁰).

Отже, на піку дискусії постало руба питання: хто має право формувати / конструювати сучасну українську ідентичність і якою вона має бути? Зрозуміло, що в такій формі питання могло лунати лише в державі, де суспільство в усіх його соціально-професійних верствах не було суб'єктом процесу націєтворення. За кондовою більшовицькою риторикою (власне, навішуванням політичних ярликів) приховувався банальний страх втрати влади, зокрема й над масовою думкою. Проблема, як і в решті суспільних сфер, вирішувалася комплексно за відпрацьованим алгоритмом, що поєднував ідеологічний та репресивний інструментарій.

І все ж своєрідним детонатором погрому став перехід М. Хвильовим негласної «червоної лінії», коли в останньому, тринадцятому, розділі «Апологетів писаризму»²¹, опублікованому в «Культурі і побуті», він заявив: «Росія ж

¹⁹ Цит. за: І.Л. Літературні нотатки (З приводу книжки В. Поліщука «Пульс епохи»). *Життя й революція*. 1927. № 6. С. 376.

²⁰ Цит. за: Примаченко Я. Діячі літератури і мистецтва в полі зору диктатури. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. Колективна монографія. Т. 2. Київ, 2015. С. 81.

²¹ Загалом впродовж дискусії світ побачили три збірки його памфлетів: «Камо грядеши», «Думки проти течії» та «Апологети писаризму».

самостійна держава? Самостійна! Ну, так і ми самостійна»²². Далі більше — в неопублікованій брошурі «Україна чи Малоросія» він договорився до звинувачень КП(б)У в недостатньо активній українізації. Висновок М. Хвильового як мислителя-комуніста — «Україна доти буде плацдармом для контрреволюції, доки не перейде того природного стану, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав»²³ — являв собою специфічний сплав марксизму з еволюціонізмом, втім, сутнісно був цілком слухним. Інша справа, що трактування його, як і кожного подібного судження, в Кремлі було механічним: Україна є плацдармом контрреволюції.

Виразно антиколоніальну риторику низки учасників дискусії з українського боку не були здатні сприйняти ані вищі кола партійно-радянської номенклатури, ані російські колеги. В цьому сенсі вельми показовим і часто згадуваним прикладом є реакція Максима Горького на можливість перекладу його повісті «Мати» українською мовою: «Я категорически против сокращения повести «Мать». Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий — стремятся сделать наречие «языком» — но еще и угнетают тех великороссов, которые есть меньшинством в области данного наречия. При старом режиме я — усиленно — протестовал против таких явлений. Мне кажется, при новом режиме, следовало бы стремиться к устранению всего, что мешает людям помогать друг другу. А то выходит курьезно одни стремятся создать «всемирный язык», другие-же действуют как раз наоборот».

Не менш прикметною була й відповідь на цей випадок редактора видавництва «Книгоспілка» Олекси Слісаренка: «Простите меня, но получив ваше письмо с нравочениями по поводу «языка», «наречия» и «угнетения великороссов», я сначала усомнился в том, что это письмо написано действительно Вами. ... Я не знаю из каких источников вы получили сведения о притеснении великороссов на Украине, думаю, однако, что источники эти очень сомнительного качества. Правда, возрождающаяся пролетарская Украина потребовала от не в меру спесивого русского чиновничества, мещанства и интеллигенции уважения к своей культуре и языку, но заставит нахала уважать хозяина страны, это еще не значит притеснять этого нахала. А этот-то именно зарвавшийся нахал, потеряв возможность оплевывать «мужицкую нацию» и воеет сейчас об «угнетении». ... Недаром в прессе поднимаются протесты против унижительной клички «хохол», которую так привыкли употреблять русские интеллигенты... Украина, несмотря на злопыхательство людей привыкших грабить «славянскую Индию», выходит на широкую арену культурного и политического творчества и надеюсь, что опека благодетельных «уничтожителей» ея культуры и языка, для нее навсегда про-

²² Хвильовий М.Г. Апологети писаризму. *Твори*: у 2 т. Т. 2. Київ: Дніпро, 1990. С. 573.

²³ Хвильовий М.Г. Україна чи Малоросія. Там само. С. 591.

шла. Нехорошо утверждая свой язык говорит об уничтожении другого во имя «всемирного языка»²⁴.

«*Безкрилий Пегас*». Невдовзі партія взялася за митців серйозно, сконцентрувавши масове видавництво у державних і кооперативних установах, тиснучи водночас на приватні. Приватні видавництва від 1926 р. розглядалися переважно як шкідливі, такі, що випускають літературу для міщан і непманів. ЦК КП(б)У виходив з тези про існування в Україні двох конкуруючих видавничих центрів: харківського (радянсько-партійного) і київського²⁵. Причому «Київські філії Харківських радянсько-партійних видавництв прокладають собі шлях на Правобережжя, а керівники Київських приватних видавництв міцно завоювали собі позиції й на лівобережному ринкові й у харківських видавництвах, де вони монополізували авторство в галузі підручників по українізації та українознавству, усі передмови до українських класиків художнього слова, бібліографічні відділи видавництв Харкова, тощо, словом захопили командні висоти в дуже важливих пунктах видавничої роботи», — йшлося у спеціальних інформаціях²⁶. Для стримування культурної «експансії» київського центру²⁷ партійне керівництво визнало за потрібне: 1) регулювати діяльність приватних видавництв, щоб їхня продукція (видана приватним коштом) доповнювала публікації радянсько-партійних видавництв; 2) доручити Укрголовліту посилити контроль над приватними видавництвами та «повести рішучу боротьбу з бульварщиною, ідеологічно не витриманою і шкідливою літературою»²⁸. Наприкінці 1930-х років видавнича галузь уже перебувала під цілковитим контролем: 90—95 % літератури виготовлялося на державних, партійних, профспілкових та кооперативних підприємствах²⁹.

²⁴ Цит. за: Примаченко Я. Діячі літератури і мистецтва в полі зору диктатури. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. Т. 2. Київ, 2015. С. 75—76.

²⁵ Див.: Молоткіна В. Реформування видавничої системи в УСРР у другій половині 1920-х — на початку 1930-х років. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія: Історичні науки*. 2014. Вип. 19. С. 181—187. URL: <http://ephshair.phdpu.edu.ua/handle/8989898989/623?locale-attribute=en> (дата звернення: 20.11.2020).

²⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2493. Арк. 73.

²⁷ Таке ставлення зумовлювалося упередженнями щодо літературно-мистецького Києва як центру «старої манірної позакласової інтелігенції, чий внесок в українську культуру сягнув найвищої точки в поезії Тичини і музиці Леонтовича, але чия політична наївність і любительство в питаннях мистецтва належали до минулого». (Див.: Шкандрій М. *Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років* / Пер. з англ. Т. Цимбала. 2-ге вид. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 48.)

²⁸ Цит. за: Примаченко Я. Діячі літератури і мистецтва в полі зору диктатури. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. Т. 2. Київ, 2015. С. 71.

²⁹ Найпотужнішими видавництвами були ДВУ, «Книгоспілка», «Пролетарий», «Радянський Селянин», «Український Робітник», «Центровидав», «Наукова думка», «Юрвидав», «Культура». До 5 млн відбитків виготовляли Держвидав АМСРР, «Культур-Ліга», «Рух», ЦСУ, НКФІН, Держтрудвидав, БИП, «Фізкультура», «Плужанин». Приватні видавництва («Уніздат», «Час», «Сяйво»), хоча й були технічно найкраще обладнані, були

Контроль за видавничим ринком, відповідна кадрова політика, створення нової мистецької номенклатури і «нацьковування» літературної молоді проти старих письменників дозволили тримати в полі зору мистецьке середовище³⁰. Партійно-чекістська «парасоля» унеможливила вільний поступ українського письменства в усіх його етнічних складниках. Аналогічні алгоритми застосовувалися й щодо решти творчих корпорацій.

Другий комуністичний штурм та спричинений ним Голодомор наближали катастрофу українського письменства, нерозривно пов'язаного з народом. Зростала психологічна напруга: її провокували як боротьба з ухилами всередині партії (а більшість митців були комуністами), так і продовольчі проблеми на тлі згортання непу. Чимдалі більш нав'язливо насаджувалася ідея зовнішньої загрози. Ширилася шпигуноманія. Митці, серед яких було чимало емігрантів із Західної України, потрапили під невсипущий нагляд українських чекістів. У щотижневому зведенні секретного відділу ДПУ УСРР № 8/18 за 20—26 лютого 1927 р. повідомлялося: «Серед співробітників Наркомосу циркулюють настійливі чутки про неминучість війни у найближчому майбутньому... Серед колишніх членів Українських партій в Києві, питання про війну обговорюється в різних варіантах. Колишні українські есери... вважають, що війна українцям не вигідна, оскільки за відсутності української армії та наявності залишків армії Врангеля, війна і інтервенція будуть на руку великодержавним російським елементам. Українці ж втратять й те що мають»³¹.

Масштабним свідченням переходу взаємовідносин влади та суспільства на новий рівень став відкритий політичний процес над «старою інтелігенцією» — так звана справа Спілки визволення України (СВУ) — організації, що нібито діяла в УСРР з 1926 р. Слідство тривало з травня 1929 р. до лютого 1930 р. Головним фігурантом справи було призначено відомого українського літературознавця, віцепрезидента ВУАН, академіка С. Єфремова. Судовий процес, що тривав з 19 березня по 9 квітня 1930 р., за задумом організаторів, мав винести вирок

дрібними. Частка згаданих груп видавництв у випуску друкованих видань наприкінці 1920-х років становила 92,7 %, 4,7 % та 1,2 % відповідно. (Молоткіна В. Реформування видавничої системи в УСРР у другій половині 1920-х — на початку 1930-х років. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія: Історичні науки*. 2014. Вип. 19. С. 185.)

³⁰ Про долю українського письменства див.: Білокінь С.І. *Закоханій у вроду слів. М. Зеров — доля і книги*. Київ: Час, 1990; *3 порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій* / Авт. кол.: Бойко Л. С. та ін. Київ: Рад. письменник, 1991; *Історія української літератури ХХ століття*: у 2 кн. / За ред. В.Г. Дончика. Кн. 1. Київ: Наукова думка, 1998; *Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937—1938 роках*: у 2 т. 2-ге вид., доопрац. і доп. Київ: Сфера, 2003; Шевченко С. *Валер'ян Підмогильний: рядки, написані кров'ю*. Київ: Експрес-Поліграф, 2013; Галета О. *Від антології до онтології: антологія як спосіб репрезентації української літератури кінця ХІХ — початку ХХІ століття*. Київ: Смолоскип, 2015.

³¹ Цит. за: Примаченко Я. Трагедія еліт. Якубова Л., Примаченко Я. *В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні*. Харків, 2016. С. 363.

цілому періоду національно-визвольної боротьби українського народу. Не менш резонансною була справа «Українського Національного Центру» (1931 р.), що започаткувала полювання на вихідців з Галичини. Ключовим її фігурантом мав стати М. Грушевський, який перебував під домашнім арештом у Москві до самої смерті в 1934 р. Вирок у справі «УНЦ» було винесено в лютому 1932 р. в закритому порядку. Загалом було засуджено 50 осіб, у 1934—1941 рр. 33 з них знову засудили за «антирадянську діяльність» і «шпигунство», 21 — розстріляли.

У 1930 р. ДПУ «згадало» про Миколу Хвильового, на якого відкрили справу³² і водночас доручили «публіцистично супроводжувати» засудження «СВУ». В березні 1930 р. у газеті «Харківський пролетар» було опубліковано статті «А хто ще сидить на лаві підсудних? (До процесу «Спілки визволення України»)» та «За щоденником С.О. Єфремова — вождя, академіка, «совісті землі української», що палахкотить “великим полум’ям”». В останній М. Хвильовий паплюжив національно-визвольні змагання, заявляючи: «Процес «СВУ» остаточно розвінчав божка старої гопаківсько-шароваристої України. Він показав всю його нікчемність, допотопність, і всю його огидну безсилу ненависть до робітників і селян»³³. Такою ціною письменник отримав тимчасову індульгенцію.

У 1932 р. вийшов перший том вибраних творів М. Хвильового. Письменник «поводився тихіш», як повідомляли сексоти. Втім, так поводитися й решта пожитців сумновідомого будинку «Слово» — своєрідної «позолоченої клітки», про життя в якій згодом А. Любченко згадував так: «Коли згодом того ж року почався несамовитий розгром української літератури; коли довкола будинку вдень і вночі одверто, аж зухвало застовбичили сутулуваті енкаведистські шпики, коли державна агентура дедалі настирніше взялась учащати до цих чистеньких приміщень, грубо руйнуючи стіни, зриваючи долівки, нишпорячи за всякою нелегальщиною; коли мешканці ретельно заходилися палити й нищити свої записи до найдрібнішої нотатки; коли арешти пожитців нечувано зросли й звідусіль залунали скорботні ридання їхніх родин; коли невдовзі чимало квартир спорожніло, пустивши своїх хазяїв у темрючну безнадійну безодню, — цей сірий історичний будинок дістав нову назву “крематорія”»³⁴.

Для М. Хвильового життя в очікуванні кінця завершилося після гнітючого відрядження у вмираюче село навесні 1933 р. та арешту друга і соратника Михайла Ялового. Передсмертну записку він підготував задалегідь: «Арешт Ялового — це розстріл цілої генерації. За що? За те, що ми були найщирішими комуністами? Нічого не розумію. За генерацію Ялового відповідаю перш за все я, Микола

³² Див.: Шаповал Ю. Фатальна амбівалентність (Микола Хвильовий у світлі документів ГПУ). *Чорноморський літопис*. 2010. № 2. С. 41—55. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/31179/05-Shapoval.pdf?sequence=1> (дата звернення: 20.11.2020).

³³ Цит. за: Шаповал Ю. Фатальна амбівалентність (Микола Хвильовий у світлі документів ГПУ).

³⁴ Ігнатюша Г.О. *Олександр Воронін (1926—2013 рр.): громадська і релігійна діяльність*. Дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2019. С. 67.

Хвильовий. Сьогодні прекрасний сонячний день. Як я люблю життя — ви й не уявляєте. Сьогодні 13-те. Пам'ятаєте, як я був закоханий у це число? Страшенно боляче. Хай живе комунізм! Хай живе соціалістичне будівництво! Хай живе комуністична партія!»³⁵.

Синхронно, як ми знаємо, в освітянських та мистецьких колах України під керівництвом Павла Постишева розгорталася справжнє «полювання на відьом» — так званих «націонал-ухильників». Погром розпочався з цькування колишнього наркома освіти УСРР М. Скрипника. 23 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про призначення новим наркомом освіти В. Затонського. Його першим заступником став відомий борець з націонал-ухильництвом А. Хвиля. Саме він виступив з розгромною критикою «скрипниківщини», що нібито вбивала «clin між мовами українською і російською»³⁶; орієнтувала Україну на буржуазну Польщу і Чехословаччину; сприяла діяльності націоналістичних організацій та угруповань, таких як «Вапаліте», «Березиль», «Авангард»; призводила до примусової українізації національних меншин та дерусифікації³⁷.

У тогочасній пропаганді часто повторювалася теза про те, що «надіслання на Україну тодішнього секретаря ЦК ВКП(б) тов. Постишева, бойова мобілізація більшовиків України, розгром націоналістичної контрреволюції привели до того, що ще в 1933 р. прорив у сільському господарстві України було ліквідований»³⁸. Ліквідований він був також у надто «незалежному в думках» мистецтві. З грудня 1932 по травень 1937 р. було репресовано 71 українського письменника³⁹.

У квітні 1932 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про перебудову літературно-художніх організацій», а в червні 1934 р. на I з'їзді письменників України було створено Спілку радянських письменників України. Невдовзі у спілки, що гарантували митцям певні соціальні стандарти в обмін на лояльність до влади, об'єдналися театральні діячі, художники та композитори. Матеріальна залежність посилювалася тотальним контролем та постійним страхом арешту. Талант не убезпечував від загрози передчасної смерті: пів року за звинуваченням в «українському буржуазному націоналізмі» провів у в'язниці навіть Максим Рильський.

Фінальну крапку в процесі радянської мистецьких та інтелектуальних еліт було поставлено у 1937 р. Для більшості фігурантів сфабрикованих на початку 1930-х років справ термін ув'язнення в таборах, зокрема на Соловках, добігав кінця. Але в плані Кремля не входило їх повернення в Україну. В результаті (під

³⁵ Хвильовий М. Передсмертні послання до пасербиці Любові Уманцевої і до друзів-письменників. *Твори*: у 2 т. Т. 2. С. 889.

³⁶ Хвиля А. Знищити націоналістичне коріння на мовному фронті. *Комуністична освіта*. 1933. № 6. С. 21.

³⁷ Хвиля А. Бойові завдання школи. *Більшовик України*. 1933. № 11. С. 67—78.

³⁸ Попов М.М. Два світи. *Більшовик України*. 1935. № 8. С. 41.

³⁹ Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. «Гильотина України»: нарком Всеволод Баллицкий и его судьба. Москва, 2017. С. 229.

впливом низки чинників) на найвищому рівні у серпні 1937 р. було ухвалено рішення про «чистку» таборів. Для розгляду оперативної сфабрикованих нових справ в УНКВС по Ленінградській області було створено особливу трійку під головуванням Л. Заковського, який разом зі старшим майором державної безпеки В. Гарініним та прокурором Б. Познером 20 лютого 1937 р. провели «чистку» Соловецької тюрми особливого призначення ГУДБ НКВС СРСР. 27 жовтня 1937 р. у складі так званого Соловецького етапу, що складався з 1 111 ув'язнених, у Карелії були розстріляні Лесь Курбас, Микола Куліш, Валер'ян Підмогильний, Григорій Епик, Микола Зеров та багато інших видатних діячів української культури та науки. 3 листопада були розстріляні 134 «українські буржуазні націоналісти» — 36—50-річні видатні митці та інтелектуали на піку творчих сил. «Культурний і інтелектуальний цвіт української нації ліг впродовж чотирьох днів — зв'язані до купи, щоб економити, розстріляні на двох однією кулею, зокрема Курбас і Куліш. Це якийсь надчасовий гротеск, якщо уявити собі отак тих двох геніїв, які були геніальними далеко не тільки в масштабах української культури», — зазначала Оксана Забужко⁴⁰.

Попри масштабні чистки в середовищі інтелігенції номінальна чисельність верстви на кінець 1930-х років навіть зросла за рахунок технічних спеціалістів та викладачів (відповідно у 8,2 та 6,2 раза між 1926 та 1939 рр.). На 1939 р. у сфері культури, науки та освіти були задіяні 71,3% українців, 12,7% росіян, 10,8% євреїв⁴¹. Формальні показники свідчили про успіхи політики українізації, однак національний зміст було вихолощено з української культури. Інтелігенцію (за незначними винятками) було перетворено на загін пропагандистів і позбавлено можливості здійснювати своє основне покликання — творити духовні цінності.

«Бойчук, Тичина, Курбас, Куліш — чотири основних імені, з яких вийшла культура початку ХХ століття. П'ятим за рівнем впливу та творення мав стати Леонтович. Жоден із них насправді сповна не реалізувався, але сукупно, вдивляючись в кожного з цих людей, ми можемо побачити, що мала дати, починала давати і частинно дала світові Україна в 20-і роки ХХ століття. Формувалась дуже модерна, авангардова, українська і всесвітня одночасно культура. Цих людей можна незаперечно назвати геніями — і простежити, як відбувалась ліквідація української культури: не лише знищення фресок школи Бойчука»⁴², — так підсумувала Оксана Забужко наслідки творчих пошуків українських митців міжвоєнного періоду. Жоден представник яскравої і суперечливої пореволюційної письменницької порости, які прагнули самопізнання, не реалізувався належним чином. Не мали можливості розкрити свій таланти ті, кого більшовицька диктатура

⁴⁰ Забужко О. «Розстріляне відродження». Лекція. URL: <https://5bks.wordpress.com/2016/01/23/zabuzhko-lection/> (дата звернення: 20.11.2020).

⁴¹ Примаченко Я. Трагедія еліт. Якубова Л., Примаченко Я. *В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні*. Харків, 2016. С. 390.

⁴² Забужко О. «Розстріляне відродження». Лекція URL: <https://www.mixcloud.com/5books/лекція-о-забужко-про-розстріляне-відродження-запис-з-радіо-skovoroda/> (дата звернення: 20.11.2020).

стратила молодими (скажімо, Валер'ян Підмогильний на час арешту мав 33 роки). Не творили на повну силу ті, хто вижив у сталінських таборах (як це було з Остапом Вишнею). Мусили жити «з осторогою» Микола Бажан, який призвичаївся спати вдягненим на випадок арешту, Павло Тичина та Максим Рильський, яких партія використала як ширму своїх культурних експериментів. Натомість влада давала широкий простір можливостей тим, хто майстерно «вписував» культ вождів та комуністичну доктрину в канву української культури. Такі, подібно до Олександра Корнійчука, мали всі шанси вирости з аматора-робітника до голови Верховної Ради УРСР, академіка АН СРСР, голови Спілки письменників УРСР, стати Героєм Соціалістичної Праці і п'ятиразовим лауреатом Сталінської премії. Репресуючи одних і нагороджуючи інших⁴³, влада ставила митців перед ціннісним вибором, купуючи їхній талан і гідність. В одному випадку ціною були гроші та становище, в іншому — життя.

Як зазначав Ю. Лаврінченко, «задля перемоги над злом» дехто ставав на шлях латентного опору: чи то примудряючись «грати з дияволом», як П. Тичина, який не вступав у партію до кінця Другої світової війни; чи то «смертю смерть поправ», як М. Хвильовий, який обрав самогубство замість повсякчасного очікування на смерть від «караючого меча революції»; чи то практикуючи «слабкість як останню зброю», подібно до Т. Осьмачки, який вдавав психічно хворого, доки не емігрував⁴⁴. І все ж більшості судилася своєрідна «українська Голгофа» — радянський ГУЛАГ.

З 259 відомих українських письменників після 1938 р. друкувалися тільки 36⁴⁵. З 85 мовознавців загинуло 62⁴⁶. За деякими підрахунками, впродовж 1930-х років було знищено близько 80% творчої інтелігенції радянської України. Це не лише позначилося на кількості книжок, що друкувалися українською мовою, це мало негативні наслідки для спроможності України власною мовою і власними смислами означувати себе у світі. Зрозуміло, що деградація високої культури була безпосередньо пов'язана із загальним культурним рівнем населення, зокрема молодого покоління. Жахливі наслідки більшовицьких експериментів були очевидними вже на межі 1920—1930-х рр. Поет, перекладач і літературний критик Ю. Клен (Освальд-Еккард Бурггардт), який емігрував на початку 1930-х років до Німеччини, згадував: «Яку величезну роботу пророблено за останні роки над

⁴³ У січні 1939 р. за «видатні успіхи і досягнення в розвитку радянської художньої літератури» ордени Леніна отримали М. Бажан, О. Корнійчук, П. Тичина; Трудового Червоного Прапора — М. Рильський, Ю. Яновський; Знак пошани — А. Головка, Д. Гофштейн, П. Панч, І. Фефер.

⁴⁴ Лаврінченко Ю. Література межової ситуації. *Зруб і парості: Літературно-критичні статті, есеї, рефлексії*. Мюнхен, 1971. С. 18—19.

⁴⁵ Гриневиц В. Партократія та інтелігенція як будівничі українського радянського патріотизму. *Historians*. 2014. 23 жовтня. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1307-vladyslav-hrynevych-partokratiia-ta-intelihentsiia-iak-budivnychi-ukrainskoho-radianskoho-patriotyizmu> (дата звернення: 20.11.2020).

⁴⁶ Субтельний О. *Україна: Історія*. 2-ге вид. Київ, 1992. С. 364.

мозками юнацтва, щоб остаточно вивітрити з них уявлення про те, чим є душа і мистецтво; щоб обернути складний психічний апарат на невибагливу грамофонну платівку, що викрикує шаблонні сполучення слів, позбавлені будь-якого змісту і які мають лише бути супроводом какофонії розперезаного хаосу»⁴⁷.

Його зауваження, власне, універсально характеризувало вплив більшовицьких догматів на всю сферу мистецького віддзеркалення реальності. Індоктринація суспільства і митців більшовизмом, нав'язування схвалених партією та цензурою канонів врешті перетворили мистецтво в усіх його проявах на бездушну машину штампування ідеологічних міфів, приправлених етнічним колоритом. Ця бездушна машина нищила творців духовно і фізично.

На тлі зростання мережі навчальних, наукових і культурних закладів все очевиднішим ставало катастрофічне просідання загального інтелектуального, а не лише професійного рівня інтелігенції і митців: «літературна дискусія» розпочиналася інтелектуалами, які вільно володіли кількома мовами, здатні були не лише читати в оригіналах, а й дискутувати з мислителями світового рівня, — після Великого терору таке годі було й уявити. Про зміни, що відбувалися в УСРР в ході так званої культурної революції, не без зловтіхи писав Д. Донцов: «На зовні спір іде про «пролетарську літературу», про «просвітянство» та «халтуру», але на ділі — про найбільше тривожну справу на Україні: як рятувати національну культуру, що душиться за кільчастим дротом, яким себе відгородила Росія від Європи? Як боронитися від того здичіння смаку, ідейного спрощення й зарозумілого неуктва («комчванства»), які приніс з собою большевизм на Україну? ... Тепер на решті і Українці ... починають догадуватися, що не між «капіталістичним» заходом та совітською Росією мають вони вибирати, але просто між двома типами культур, між двома засадами — засадою окциденту і російського «євразійства»»⁴⁸.

Не менш характерні процеси відбувалися в найбільш масових видах радянського українського мистецтва, передусім кіно.

Українське кіно. Увагу до кіно — цього наймасовішого з мистецтв, «театру для бідних» — більшовики демонстрували від початку. Вона зумовлювалася його потужним ідеологічним потенціалом. Цілковито підпорядкувати собі цей напрям масової роботи владі не дозволяла висока собівартість виробництва і залежність від імпорту. Більшовики воліли практикувати індустріальний (саме так!) підхід до справи, створивши вертикаль, яка організовувала і відстежувала увесь процес виробництва від формування ідеї / написання сценарію до демонстрації готових стрічок глядачам. Кінотеатри спочатку підпорядковувалися губполітпросвітам (кіносекції), далі — Кіно-фото комітету при Наркомосі, зрештою — Всеукраїнському фотокіноуправлінню (ВУФКУ). В листопаді 1922 р. управління отримало монопольне право на кінопрокат, у його власність пере-

⁴⁷ Клен Ю. *Спогади про неоклясиків*. Мюнхен, 1947. С. 14.

⁴⁸ Д.Д. До старого спору. *ЛНВ*. 1926. № 4. С. 355—356. Передруковано: *Шляхи розвитку української пролетарської літератури. Літературна дискусія (1925—1928)* / Упоряд. С. Федчишин, ред. В. Коряк. Харків: Український робітник, 1928. С. 113—114.

йшли знімальні павільйони в Одесі та Ялті, а також кінотеатри. Провідним осередком виробництва українського кіно стала відновлена в 1923 р. Одеська кінофабрика, Ялтинській відводили роль додаткового майданчика для натурних зйомок. Брак фінансування і, відповідно, відсутність стратегії кінорозвитку та власної фільмотеки тим часом не дозволяли говорити про прибутковість галузі. Через це в кінотеатрах «крутили» те, що було, — фільмів категорії «А»⁴⁹ катастрофічно бракувало.

Якісний злам відбувся в другій половині 1920-х років. У 1925 р. мережа кінотеатрів збільшилася майже всемеро (до 741 станом на жовтень), майже в півтора раза зросла фільмотека (до 1705 картин)⁵⁰. Впродовж року на селі було безоплатно встановлено 120 кіноапаратів, що мали обслуговувати на постійній основі населення 5-6 навколишніх сіл. Ще 480 планували встановити наступного року водночас із портативними електростанціями, необхідними для їх роботи. З політичним управлінням Українського військового округу було укладено договір про передання копій фільмів та 65 апаратів для військових частин. В сезоні 1928—1929 рр. покази кіно в республіці відвідали вже 17 млн глядачів⁵¹.

Поволі налагоджувалося власне кіновиробництво. Впродовж 1924/25 операційного року⁵² українське кіно збагатилося десятьма повнометражними картинами (найвідомішими серед них стали «Остап Бандура», «Лісний звір», «Укразія», «Боротьба велетнів»), 20 короткометражками, дев'ять кінострічок перебували у виробництві. В 1926 р. йшлося вже про 36 художніх фільмів⁵³. У 1929 р. УСРР виробляла 40 % кінематографічної продукції СРСР, у галузі було задіяно близько тисячі працівників, які випустили 30 художніх і 37 культосвітніх стрічок⁵⁴.

У 1924 р. технікуми в Одесі та Києві набрали перші курси майбутніх режисерів, операторів та кіноакторів. Переїзд правління ВУФКУ в жовтні 1926 р. до Києва супроводжувався втіленням амбітного плану перетворення історичної столиці України на осердя української кіноіндустрії, закладенням Київської кінофабрики та заводу з виготовлення кіноапаратури. За даними Я. Примаченко, «Україна була беззаперечним лідером радянського кіновиробництва. У 1925/26 рр. всі кіноорганізації СРСР випустили 67 фільмів, включно з малометражними сільськими кар-

⁴⁹ Згідно з так званою «літеровкою» Репертуарної кінокомісії до категорії «А» відносили ідеологічно витримані фільми, рекомендовані для робітничих клубів; «АБ» — рекомендовані до періодичного перегляду; «Б» — призначені для комерційних кінотеатрів.

⁵⁰ Примаченко Я. Діячі літератури і мистецтва в полі зору диктатури. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. Колективна монографія. Т. 2. Київ, 2015. С. 91.

⁵¹ Брюховецька Л. Вісім років української автономії. До 90-річчя ВУФКУ. *Кіно театр*. 2012. № 2. URL: https://ktn.ukma.edu.ua/show_content.php?id=1331 (дата звернення: 20.11.2020).

⁵² Починався з 1 жовтня.

⁵³ Бажан М. Рік української революційної кінематографії. *Кіно*. 1926. № 12. С. 3.

⁵⁴ Брюховецька Л. Вісім років української автономії. До 90-річчя ВУФКУ. *Кіно театр*. 2012. № 2.

тинами, тоді як Україна за аналогічний період дала 22 повнометражні фільми, не рахуючи хроніки, наукових та виробничих фільмів. При цьому вона акумулювала достатні фінанси, аби розпочати будівництво нової фабрики за власний кошт, в той час як в Росії з 7 кінофабрик 3 взагалі припинили працювати»⁵⁵.

У нове десятиріччя радянської влади ВУФКУ вступило зі стратегією збільшення виробництва картин до сотні на рік, зростання кількості режисерських груп до 35, доведення чисельності задіяних на кіновиробництві до 2 тис. осіб. Тогочасний керівник управління О. Шуб розраховував на багатомільйонний кредит для завершення будівництва Київської кінофабрики⁵⁶, апелюючи до схвальної реакції світових кіномайданчиків на українські фільми «Тарас Шевченко», «Сорочинський ярмарок», «Микола Джеря», «Свіжий вітер», «Алім», «Мандрівні зорі», «Портфель дипкур'єра», «П.К.П.» та ін.⁵⁷. Втім, кількісні показники зростання кіногалузі були лише зовнішньою стороною надзвичайно суперечливої ситуації в цьому найновішому з мистецтв.

Поступ українського радянського кіно зумовлювали не виробничі проблеми чи потреба досягнення самоокупності, а ідеологічна підпорядкованість. «Літературна дискусія» зрикошетила по низці дотичних напрямів духовного життя, вкотре актуалізуючи проблему культурної, етнічної, громадянської, класової ідентичності. В умовах партійної монополії та компартійного доктринерства, невпевненості у стійкості більшовицької соціальної бази загострювалася й конфронтація колишніх метрополії та колонії. Кадрова російська інвазія, найбільш очевидна у лавах компартійної номенклатури, чекістів, «спеців» та митців, оберталася постійними ідеологічними війнами навколо підпорядкування республіканської галузі союзному центру.

Варто зважити на висновок Я. Примаченко щодо наслідків кількарічного протистояння ВУФКУ й Совкіно та форм, яких воно набувало, зокрема й на суспільно-професійному рівні: «Українське кіно відмовляло колишній метрополії в прерогативі бути ретранслятором передових ідей, технологій і культурних надбань. Політика українізації дала голос українським митцям, можливість самим формувати образ України. Подолання наслідків колонізації українського дискурсу царською Росією, яка в офіційній радянській ідеології трактувалася як «тюрма народів», відкрило партійній номенклатурі небезпечну правду про українську ідентичність — її ідейну спорідненість з Європою, а не Москвою»⁵⁸. Як і у випадку з літературою, втрачати кінофронт союзний центр не збирався.

В контексті боротьби з націонал-ухильництвом кадрові зміни відбулися навіть у комерційно успішному ВУФКУ (в 1927 р. змінився його голова О. Шуб).

⁵⁵ Примаченко Я. Діячі літератури і мистецтва в полі зору диктатури. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. Т. 2. Київ, 2015. С. 103.

⁵⁶ Відкрита в грудні 1928 р.

⁵⁷ Шуб О. Українська кіно-промисловість. *Кіно*. 1927. № 18. С. 20—21.

⁵⁸ Примаченко Я. Діячі літератури і мистецтва в полі зору диктатури. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. Т. 2. Київ, 2015. С. 105.

Перша Всесоюзна партнарада з питань кіно у Москві (15—22 березня 1928 р.) взяла курс на ліквідацію автономії ВУФКУ, перетворення кіно на зброю пролетаріату в культурній революції та класовій боротьбі і найприбутковішу галузь народного господарства. Найголовніше ж — означився генеральний курс на взяття кіновиробництва під цілковитий партконтроль. Традиційним інструментом його досягнення стало забезпечення у складі студентів кінотехнікумів обов'язкової норми — 75 % осіб робітничо-селянського походження. Боротьба за українську автономію в кіно завершилася реорганізацією ВУФКУ в 1930 р. в «Українафільм» та його підпорядкуванням у 1933 р. Раднаркому СРСР. Чимдалі більше українське кіно втрачало свої позиції. Як неодноразово зауважував О. Довженко, центральна кіностудія УСРР/УРСР — Київська — знімала кіно російською мовою, нею ж спілкувалися майже всі її працівники.

Чи не головним наслідком «літературної дискусії» стали оргвисновки, що їх партія зробила стосовно митців загалом. Пропозиції М. Хвильового часів дискусії про нагальність створення профспілки письменників, розвантаження їх від партійної та просвітницької і виховної роботи задля підвищення якості літератури були переосмислені партноменклатурою у властивий їй спосіб. Якщо в середині 1920-х років організаційні пропозиції були неактуальними для влади, яка до часів другого комуністичного штурму плекала абсурдні ідеї про безоплатну працю комунізованих верств, то після Голодомору, провалу комунізації промисловості та сільського господарства вона звернула увагу і на прошарок «вільних митців». В умовах хронічних продовольчих ускладнень, репресивних акцій та партійних чисток інституалізація мистецтва перетворилася на важіль, який дозволив владі взяти цю сферу під цілковитий контроль, визначаючи і напрям творчого натхнення, і спосіб його реалізації. Закон про авторське право (30 січня 1925 р., 6 лютого 1929 р.) разом з потужним впливом партійних органів та цензорів на видавничу галузь перетворили «вільних митців» на безправну робочу силу.

Радянський споживач культурного продукту (здебільшого недавно навчений читати) та культурницькі еліти (покликані задовільнити його потреби зрозумілою мовою) перебували у неприродному, хворобливому зв'язку. Невибагливість масового споживача, нерозвиненість і чимдалі більше ідеологічне спотворення його культурного смаку, відмова від надбань світової культури й науки як контрреволюційних, замкненість радянської освіти в доктринальних рамках більшовизму вели до неминучої культурної деградації, спрощення культурного життя, його зведення до певного набору низькопробних заміників. Більшість тогочасних українських культурних надбань (зокрема, насичені метафорами та алегоріями памфлети М. Хвильового) ця публіка просто не зрозуміла і під керівництвом партійних кураторів радо брала участь у «полюванні на відьом», демонструючи катастрофічну за своїми наслідками для радянської культури енергію нищення.

Ще на початку «літературної дискусії», відповідаючи на закиди Григорія Яковенка, в памфлеті «Про “сатану в бочці”, або про графоманів, спекулянтів та

інших «просвітян»», Микола Хвильовий зауважив, що українізація збільшила небезпеку з боку неосвічених і безграмотних міщан, які боролися за лідерські позиції в новому суспільстві. Нездатні породити щось варте називатися літературою, вони замінювали знання й талант ідеологічною дискусією з шельмуванням опонента⁵⁹. Прийом навішування політичних ярликів, слід зазначити, перетворився на універсальний інструмент усування конкурентів в мистецькому середовищі. Ним і в часи українізації (що створила масовий попит на інтелектуалів, спроможних працювати українською), і в період подальшої русифікації, і в моменти їхніх політично вмотивованих рокировок з успіхом користувалися всі. Власне, джин політиканства, випущений з пляшки, перетворився на надпотужне знаряддя утвердження безпринципної посередності, а то й бездарності, на всіх рівнях радянського суспільства. Він же і знищував його зсередини.

На хвилі наростання екзальтації та перетворення дискусії на політичне цькування відбулася підміна предмету суперечки, яку мало хто помітив: усю широчінь онтологічних проблем, актуалізованих не лише М. Хвильовим і М. Зеровим, а й низкою менш визначних літераторів-мислителів, було зведено до вибору між буржуазною Європою та більшовицькою Росією (в трактуванні Й. Сталіна, Москвою — «цитаделлю міжнародного революційного руху і ленінізму»). Нав'язаний кремлівськими ідеологами примітивний вибір, перед яким були поставлені не лише українські літератори, а й республіка загалом, став тестом на лояльність / контрреволюційність республіки з усіма подальшими наслідками⁶⁰. Ще одна деталь: про право індивідуального вибору не йшлося. Вибір — і для літераторів (яких умовно «приписали» до ідеологічно витриманих і невитриманих угруповань), і для республіки — мав бути тільки колективним. У запалі ідеологічних баталій «дитя» — концепцію нової української радянської літератури (про яку на початку йшлося М. Хвильовому) — виплеснули разом з політичними поміями. Власне, заклик М. Хвильового був від початку приречений, оскільки не можна штучно створити і масово поширити концепцію творення. Творець / митець лише споживає в колективі, а творить — сам на сам із натхненням. В іншому випадку мистецтво вироджується в халтуру.

І все ж дискусія засвідчила, що певні українські митці вийшли на рівень, за інших обставин спроможний привести до неймовірного мистецького вибуху. Величезний потенціал українського культуротворення засвідчила низка знакових явищ, зокрема нова кіномова Олександра Довженка, світ образів Миколи Хвильового, театральна естетика та форма Леся Курбаса, витончена поетика Володимира Сосюри і Максима Рильського, сміливі експерименти з формою бойчукістів та ін. Мистецтво радянської України, попри те, що влада не схвалювала україн-

⁵⁹ Шкандрій М. *Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років* / Пер. з англ. Т. Цимбала. 2-ге вид. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 86.

⁶⁰ Врешті вибір на користь Москви було задекларовано у прийнятих червневим 1926 р. пленумом ЦК КП(б)У тезах «Про підсумки українізації», що засудили дуумвірат О. Шумського / М. Хвильового.

ський модернізм, авангардизм і конструктивізм, віддаючи перевагу традиціоналізму (згодом оформленому в так званий соціалістичний реалізм) та плакатному примітивізму, у низці своїх складових сягнуло світового рівня.

Уявлення про місце і роль України у світі та обриси її майбутнього вочевидь дуже сильно відрізнялися в середовищі партійно-радянської номенклатури та позапартійних мистецьких еліт. На межі 1920—1930-х років вони вперше з часів національно-визвольних змагань зіткнулися в ідеологічному протистоянні. Слова письменника-авангардиста Поліщука про перспективи українського кіно («Українська радянська кінематографія тільки тоді зможе бути фактором нашого життя, коли вона почне розглядати Україну не як велетенський селозований хутір, а як потенціально східно-європейську Америку, де промислове і індустріальне життя грає першорядну роль. Звідси і в історії, не говорячи вже про сучасне і майбутнє, побачать не тільки галушки та вечорниці, але і сили і події, що створили Донбас, Кривий Ріг, Дніпрельстан і взагалі УСРР»⁶¹) виходили далеко за межі звичайних закликів до активізації розвитку галузі, вони стосувалися перспектив української нації. Зрозуміло, що партрадянська номенклатура, яка готувалася до другого комуністичного штурму, прагнула іншого — використання потенціалу кіно і мистецтва для одержавлення села і досягнення цілковитої / мовчазної лояльності міста в разі соціальної війни в аграрному секторі. На жаль, вона цього домоглася. Після сплюндрування села черга дійшла й до решти соціально-професійних верств. Українське мистецтво в усіх його етнічних складниках цілком прогнозовано стало мішенню більшовизму.

Через українське радянське мистецтво першого десятиріччя поставала *інша* Україна — надто віддалена від стереотипів, утверджених в імперську добу. Ситуацію, породжену свого часу імперським кіно, критик М. Бажан описував так: «Уявлення про Україну... було ще більш неясне, ніж про Росію. Але, треба зауважити, що таке уявлення було не тільки у французів, але й у більшості росіян. Всі відомості про український побут бралися у Гоголя і Україна не мислилася без колядок, горілки, широких штанів та обов'язкового гопака»⁶². Транзит українського кіно від чогось «середнього між балаганом і феєрією» (вислів критика Б. Лихачова⁶³) до достовірного відтворення реальності (зادля цього українські митці, зокрема, запрошували як консультантів академіків М. Грушевського та М. Новицького) спричинив несподівані реакції в російських колах, звиклих попри декларований інтернаціоналізм до імперських шаблонів. Власне, йшлося про болісне зіткнення стереотипів і реальності, що в постреволюційні часи сприймалося не інакше як неподоланий антагонізм.

⁶¹ Цит. за: Примаченко Я. Діячі літератури і мистецтва в полі зору диктатури. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. Колективна монографія. Т. 2. Київ, 2015. С. 126.

⁶² Бажан М. Кінофіковані класики. *Кіно*. 1928. № 1. С. 4—5.

⁶³ Лихачев Б.С. Українські теми в дореволюційній кінематографії. *Кіно*. 1928. № 4. С. 4—5.

З'ясувалося, що Україна М. Зерова, О. Довженка, Л. Курбаса, Г. Нарбута, М. Семенка, М. Бойчука та ін. була зовсім інакшою. Вона не лише була поліфонічною: розмовляла «суржиком русифікованого службовця та колоритною говіркою міського пролетаріату»⁶⁴, радянською новомовою, регіональними діалектами української, мовами етнічних меншин, а також їхніми архаїчними говірками, що вийшли з ужитку в країнах виходу, та специфічними суржиками, що виникли в осередках взаємодії компактних етнічних громад⁶⁵. Вона не лише намагалася осмислювати світ у категоріях футуристичного перетворення реальності на синтетичний мистецький процес / об'єкт, не лише творила національний епічний вимір, рвалася за межі злиденної, скропленої кров'ю повоєнної реальності. Вона не лише формулювала зовсім незрозумілі зашкарублій догматичній свідомості пересічного більшовика змісти і символи. По багатьох роках насадження «інтернаціонального класового жовтневого мистецтва»⁶⁶ (В. Еллан-Блакитний) вона лишалася онтологічно поліфонічною. Бачене і чути, слід зауважити, було неприємним і дразливим відкриттям для Кремля.

Втім, не лише фізичне знищення (згодом назване «Розстріляним Відродженням»), що стало кульмінацією стратегії політичної інструменталізації мистецтва, відіграло істотну роль у подальшому поступі української нації. Наслідки регулятивної діяльності партії були значно глибшими за банальне упослідження і регламентацію творчої ініціативи. *Одержавлення мистецтва, перетворення митця на найманого працівника-агітатора* було винаходом сталінського тоталітарного режиму і, з усіма властивими йому вадами комерціалізації, ідеологізації, політизації, масовізації, не мало аналогів у тогочасному світі (за масштабами воно перевершувало навіть нацистський відповідник). Перетворення мистецьких та інтелектуальних еліт на найманих працівників і бійців ідеологічного фронту, включення їх до номенклатурної обойми стерилізувало сфери духовного життя суспільства, відповідальні за його *самоосмислення і відтворення в образах високої культури*. Відтоді влада прирекла себе й суспільство на безальтернативну, хоч і тривалу в часі деградацію.

⁶⁴ Шкандрій М. *Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років* / Пер. з англ. Т. Цимбала. 2-ге вид. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 88.

⁶⁵ Про мовні проблеми радянської України див.: Якубова Л.Д. *Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР*. Київ, 2006.

⁶⁶ П.П-ч. У «Плузі». *Література, наука, мистецтво*. 1924. 24 лютого. С. 4.

«НИКТО НЕ ДАСТ НАМ ИЗБАВЛЕНЬЯ: НИ БОГ, НИ ЦАРЬ И НЕ ГЕРОЙ»: ВІД «ВОЙОВНИЧОГО МАТЕРІАЛІЗМУ» ДО БЕЗБОЖНОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Вкрай суперечливими виявилися наслідки діяльності більшовиків у сфері релігійного життя. Десакралізація та масова «добровільно-примусова» атеїзація населення видавалася керівникам більшовицького агітпропу інструментом і шляхом блискавичної соціальної та етнокультурної модернізації глибоко традиційного постімперського суспільства. Залишаючи осторонь суперечності, які спричиняла діяльність більшовицьких хунвейбінів, позбавлених релігійних ілюзій, в етнічних громадах, варто зазначити, що на першому етапі вона залишалася замкненою сама в собі. На постімперських просторах принципи віротерпимості та свободи совісті мали зовсім коротку історію (вперше у суспільному дискурсі ці поняття з'явилися в контексті столипінського реформування) і не були закріплені в суспільних практиках, а тим більше у масовій свідомості. Тож перший комуністичний штурм та експропріація церков у Червоній Росії й зоні її геополітичного впливу перетворилися на стихійне лихо у глибоко патріархальному фундаменталістському середовищі. Не лише патологічний антиклерикалізм російських більшовиків, а й усвідомлення сили церкви — цієї держави в державі, або ж, за висловом Е. Гелнера, тіньової держави ¹, — що після поваленого самодержавства була чи не найпотужнішим їхнім масовим противником на шляху утвердження влади ², визначали церковну політику новопосталої влади.

¹ Гелнер Е. *Нації і націоналізм. Націоналізм*. Київ, 2003. С. 71.

² Слід зазначити, що церковники відповідали більшовикам цілковитою «взаємністю», оголошуючи їх мало не владою Антихриста. Зокрема, під час Всеросійського помісного собору (серпень 1917 — вересень 1918 рр.) заявляли: «Хто не знав, що соціалізм — явище, протилежне християнству, що з волі його виявиться люта морда антихриста? ...Соціалізм — антихристиянський рух, в кінці кінців він дає більшовизм. Народні маси, змучені й вільним шинком, і пережитками

Відокремлення церкви від держави стало першим кроком не так забезпечення права особи на атеїзм, якого не було перед тим, як деконструкції ідеологічної основи імперії Романових. Другим кроком була експропріація економічної основи могутності церкви, реалізована через Декрет про землю 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. Третім — підрив виключного становища російської православної церкви в контексті проголошення Декларації прав народів Росії (2(15) листопада 1917 р.). Четвертим — позбавлення церкви впливу на формування свідомості молодих поколінь через монополізацію освітньої справи у наркоматах освіти. І, нарешті, п'ятим — одержавлення метричної служби, після чого церква втратила статус інституції, яка офіційно сповіщала про появу нової людини у світі, засвідчувала її одруження чи розлучення і наостанок — завершення життя.

Проголошення Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви (23 січня (5 лютого) 1918 р.) поклало початок епосі богоборчих пошуків та переформатування людської ментальності на засадах, що цілковито суперечили попередньому цивілізаційному контексту. Визнання людини суто матеріальною істотою, що не мала перспективи спасіння та вічного життя, докорінно змінило ціннісні координати і заклало основи більшовицького цивілізаційного проекту, який, з одного боку, витворив протиприродний симбіоз церкви-владичеків, а з іншого, цілий пласт андеграундних рухів за свободу совісті. Важливо розуміти, що протистояння атеїзації та постійних духовних пошуків / духовного спротиву вірян відбувалося в одному й тому самому соціальному організмі, то загострюючись, то притлумлюючись, то набуваючи латентних форм упродовж усієї радянської історії.

Основою докорінної перебудови свідомості, заявленої більшовиками як чи не провідне завдання, була ідея створення нової людини нової (комуністичної) епохи. Власне, більшовики вперше в історії висунули альтернативу як традиційній ідеї союзу влади і церкви, так і національній ідеї як основи історичного руху суспільства в модерну добу. На відміну від попередніх історичних версій ідейно-філософської матриці суспільного розвитку, *ідея комунізму та його перемоги в світовому масштабі була сконструйована дискурсивно без залучення тези богообраності чи богопомазання, апелювала до науковості і утверджувалася виключно силовим інструментарієм та маніпулюванням масовою свідомістю.*

кріпосного права, й злочинною війною, проти якої, на жаль, представники християнської Церкви — і православної, і католицької, і лютеранської — не піднесли свого голосу, потрапили у цю диявольську пастку — соціалізм. А останній, заперечуючи приватну власність, дозволяє терор для своїх цілей і, по суті, викреслює дві заповіді Божі: не кради і не убий... Маємо служити церкві вірно і рятувати країну від руйнівних течій, а для цього необхідно сказати народові негайно всю правду: у чому полягає соціалізм і до чого він призводить... Собор мусить сказати, що у лютому—березні здійснили насильницький переворот, що для православних християн це клятвoporушення». (Цит. за: Євсєєва Т. Православна церква в умовах побудови комуністичного державосуспільства. *Суспільство і влада в радянській Україні років негу (1921—1928)*. Колективна монографія. Т. 2. Київ, 2015. С. 374—375.) Власне, ці слова перетворилися на лейтмотив суспільної діяльності церков у часи запеклої антицерковної політики більшовиків і переходу значної частини духовенства до співпраці з владою.

Особливості тогочасного масового ментального розвороту чи не найбільш оригінально інтерпретував М. Бердяєв, який вважав російський комунізм деформацією російської ідеї, російського месіанізму і універсалізму, російських пошуків царства правди; російської ідеї, що в атмосфері війни набула потворних форм. Російський комунізм, наголошував він, більше пов'язаний з російськими традиціями, ніж це прийнято вважати, традиціями поганями, а не лише добрими³.

Заперечуючи православний (як і решту) фундаменталізмів по суті, більшовики широко використовували стереотипи й прихильності традиціоналістських спільнот, безпринципно маніпулюючи їхніми страхами та слабкостями. Відтворювали усталені практики соціалізації, зокрема кругову поруку. Власне, після двох комуністичних штурмів, які засвідчили утопічність комунізму в російських реаліях, вони не мали іншого виходу. Імплементация механізмів релігійної свідомості та релігійних практик у радянське державотворення на смислового та інституційному рівнях забезпечила владі потужний важіль впливу на свідомість населення, призвичаєну до масових ритуалів, що сакралізували більшовицьку догму. Малопомітно велелюдні збори, з'їзди, конференції, масові свята з відповідним ритуалом та атрибутикою замінили хресні ходи та служби в церквах. Антирелігійна політика розгорталася як боротьба і з філософською основою існування суспільства, і з інституцією, і з осередком соціальної самоорганізації під гаслом звільнення трудящих від клерикального дурману та буржуазної експлуатації клерикалами⁴.

На подив більшовиків, «визволені» почали масово опиратися такому розвитку подій. Показові святотатства (розстріл кремлівських храмів, розкриття мощів православних святих у 1919 р.⁵, арешти і переслідування священників⁶, пограбування церков), здійснені в умовах воєнного часу⁷, не принесли очікува-

³ Бердяєв Н. *Истоки и смысл русского коммунизма*. Москва, 1990.

⁴ Здійснюючи її, партія керувалася настановами В. Леніна, викладеними в листі до В. Молотова для членів Політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 р. Він радив не обмежуватися «свідомою критикою релігії, а дати найрішучішу і нещадну битву чорносотенному духовенству; чим більше представників реакційного духовенства вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще. Придушити його опір треба з такою жорстокістю, щоб воно не забувало цього протягом кількох десятиріч». (Див.: Стойчев В., Стойчева І. Священника Уловича врятувала амністія... *Реабілітовані історією*. Запорізька область. Кн. 6. Київ, 2013. С. 102.)

⁵ Їх не наважилися знищити фізично. В липні 1920 р. Нарком'юст РСФРР постановив «ліквідувати мощі» шляхом передавання до музеїв.

⁶ За неповними підрахунками російських істориків, з жовтня 1917 р. до кінця 1921 р. жертвами більшовицького терору стали понад 10 тис. священників та найбільш активних мирян.

⁷ Відповідно до декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» (18 січня 1919 р.) майно церковних установ стало «всенародною власністю». У квітні 1919 р. постанова РНК УСРР «Про передавання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти» підвела законодавчий підмурок під справу вилучення та концентрації цінностей, що перебували у культових установах. Закріпившись в Україні, більшовики створили при ЦК КП(б)У

ного результату. Вони сприймалися населенням не як розвінчування, а як блюзнірство й насилля. «Розкуркулювання» церков, як правило, було виражене в шати гуманістичних акцій: приміщення і церковні цінності реквізувалися для «народних потреб» — під школи, лікарні, дитячі, народні й селянські будинки. Врешті, і масштабний голод 1921—1923 рр. більшовики використали з метою знищення церкви.

Голод, який охопив Україну не в останню чергу через безвідповідальність і безгосподарність більшовицьких емісарів, був використаний ними для підризу суспільного авторитету й економічної основи діяльності церков. Коли взимку 1921—1922 рр. фізичні сили українського села доходили межі, коли все живе і придатне для споживання було з'їдене, сурогати стали нормою в харчуванні, залишилося 10—15 % худоби, хати продавали за три мішки борошна, а опухлі від голоду жили з єдиною думкою про кусень хліба, в Україні й Росії розгорнулася істерія навколо неймовірних багатств, захованих церквою від людей. Власне, більшовики ініціювали кампанію безпринципного нацькування доведених до відчаю людей на церковників, яких серед іншого звинуватили в організації голоду. За допомогою хитромудрих словесних маніпуляцій на винуватців катастрофічного стану продуктивних сил перетворилися не більшовики з їхньою політикою продрозкладки та реквізиціями, що забирали останнє у селян, а панотці, які говорили про недолугість і катастрофічні наслідки такої політики. Серед таких був, скажімо, священник Троїцької церкви на Полтавщині Василь Зеленцов. Він вказував на відсутність правової бази для безконтрольного вивезення продовольства за кордон, наголошував, що спочатку слід було б реквізувати домашні цінності переможців громадянської війни та спекулянтів, а вже потім дивитися в бік церковного майна. За відкрити і сміливу критику на адресу влади, а також через те, що до рук Зеленцова якимось чином потрапила таємна незашифрована телеграма на адресу ДПУ Харкова за підписом начальника Полтавського губвідділу ДПУ Лінде про перебіг кампанії, зміст якої завдяки йому став відомий місцевому селянству, священника було засуджено до вищої міри покарання, яку зважаючи на негативну суспільну реакцію було замінено на п'ятирічне ув'язнення⁸.

Винуватці й жертви голоду в засобах масової інформації помінялися місцями. Преса рясніла дописами про багатства церкви (в тому числі прискіпливо перелічені діжки червоного вина, а також спирт), про змову попів з білогвардійцями, а також висновками більшовицьких теоретиків, на кшталт А. Луначарського, про те, що народ, який багато століть накопичував церковні цінності, нині, в особі радянського уряду, має повне право прийти і взяти їх, як зазначалося, «не

«Закордот» (1920—1921 рр.), який здійснював вилучення історичних та культурних цінностей для продажу їх за кордон. (Див.: Євсєєва Т. «Прийшов час збирати каміння...»: Про репатріацію нашої церковної старовини. *Історична правда*. 2020. 6 липня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/07/6/157777/> (дата звернення: 20.11.2020).)

⁸ Бабенко Л. Участь органів ВЧК—ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2004. № 1/2 (22/23). С. 424—425.

на війну і не на політику, а на боротьбу з голодом»⁹. Політика, політика і нічого, крім політики, лежали в підоснові майбутнього погрому.

Не відвернули його і жести доброї волі, такі як пастирський лист патріарха Тихона¹⁰ від 19 лютого 1922 р., яким дозволялося парафіяльним радам віддавати

⁹ Луначарский А. *Кому принадлежит церковное имущество?* Москва, 1922. С. 14.

¹⁰ Звернемо увагу, що падіння самодержавства і, відповідно, переосмислення відносин між владою і Церквою стало початком масштабних інституційних та ідентичнісних змін у середині в минулому державної релігії — православ'я, а згодом і в решті конфесій. Що стосується РПЦ, слід казати про системну кризу, яка зумовлювалася не лише активною діяльністю богоборчої влади, що впродовж років домагалася інституційного знищення церкви, а й внутрішнім розколом, що виявлявся в боротьбі між традиціоналізмом та демократизацією церкви, протистоянні РПЦ та реформаційних рухів і був пов'язаний із ціннісною еволюцією ієрархів в умовах переслідування церкви та їхньою спроможністю запропонувати шляхи осмислення імперського спадку.

Як зазначає Т. Євсєєва, надання українським єпархіям РПЦ юрисдикційного статусу Української автономної церкви повноваженнями Всеукраїнського (1918 р.) та Всеросійського (1917—1918 рр.) православних церковних соборів з підтвердженням у листі (25 (12) березня 1922 р.) всеросійського патріарха Тихона до місцеблюстителя вселенського патріаршого престолу митрополита Кесарійського Миколая було пов'язане з бажанням вищого церковного управління (соборів та патріарха) утримати єпархії анексованої в 1686 р. Київської митрополії у складі РПЦ.

Російські ієрархи виступили переконаними противниками тих, хто прагнув отримати автокефалію. Децентралізація церковного управління вони вважали неприпустимою. Після деконструкції самодержавства Всеросійський патріарх кваліфікувався як постать, спроможна стати інтеграційним центром в умовах «більшовицької неволі». Як зазначає Т. Євсєєва, «збереження єдиної централізованої церковної структури на противагу дезінтеграції імперії мало надійно підтримувати в свідомості населення колишніх окраїн відчуття того, що вони не лише православні, але й «русские», аж до реставрації імперії». (Див.: Євсєєва Т.М. *Російська православна церква в Україні 1917—1921 рр.: Конфлікт національних ідентичностей у православному полі*. Київ, 2005. С. 270—296.) Це було, з одного боку, виявом інерції світосприйняття, а з іншого — віддзеркаленням природно властивого православним ієрархам традиціоналізму. Зрештою, як показали подальші події, традиціоналізм РПЦ, її неспроможність змінюватися відповідно до викликів епохи позбавили суспільство можливостей солідаризації навколо завдань духовного спротиву тоталітаризму.

Тож упродовж ХХ ст. автономний юрисдикційний статус у складі Московського патріархату, що у певний період прирівнювався до екзархату без закріплення юридичного статусу, в Україні мали кілька православних церков. У міжвоєнний період на теренах УСРР/УРСР діяли **Православна церква в Україні в канонічному зв'язку із Всеросійським патріархом** (набула статусу автономії в єдності із всеросійським патріархом на Всеукраїнському соборі 1918 р., діяла з перервами аж до остаточного утвердження більшовицької влади. 23 липня 1921 р. екзархом України з піднесенням до сану митрополита (з правами тимчасово керуючого) став архієпископ Гродненський Михаїл (Єрмаков). До 1939 р. внаслідок послідовного тиску влади та репресій на теренах УРСР не залишилося жодного чинного єпископа) та **Українська автокефальна православна церква (УАПЦ)**, не підтримана вселенським патріархом передусім через невизначену політичну перспективу УНР та дискредитаційну роботу РПЦ. (Див.: Євсєєва Т.М. *Українська православна церква (УПЦ)*. *Енциклопедія історії України*. Україна—Українці. Кн. 2 / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2019. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_pравoslavna_tserkva_UPTs (дата звернення: 20.11.2020).

у фонд допомоги голодуючим церковні предмети, що не мали літургійного та обрядового значення. Проте було б наївно вважати, що це могло зупинити більшовиків. Їхнє атеїстичне, втім, значною мірою традиційне світосприйняття передбачало знищення церкви не лише ідеологічно, а й обрядово. Тому для переважної більшості неписьмених антирелігійників, які щиро вірили, що піп без кадила втрачає свою сакральну владу над народом, реквізіція кадила перетворилася на ідею фікс.

В найтяжчі місяці весни-літа 1922 р. на повну силу запрацювали губернські комісії з вилучення церковних цінностей, а також таємні підготовчі комісії, до складу яких обов'язково мали входити начальники військових частин. Влада не просто не виключала застосування військової сили для вилучення церковних багатств, а готувалася до цього. Водночас з не меншою ретельністю вона працювала над тим, щоб усе виглядало як ініціатива мас. Парторги організували виступи голодуючих з відповідними вимогами до церкви, на робітничих зборах демонструвалися кінофільми та фотознімки, що відображали наслідки голоду.

Робітництво, яке наївно гадало, що реквізіція церковних цінностей дасть змогу не лише поліпшити становище голодуючих, а й полегшити тягар податків, зборів та пожертвувань, підтримало їхні полум'яні промови. Не мало ілюзій хіба що селянство, яке на той час було об'єктом найжорстокішого свавілля з боку революційних органів на селі та військових частин. Воно здебільшого виступило на боці церкви.

Справжня мета більшовицької влади стала зрозумілою після зіткнень у Шуї 19 березня 1922 р. Наближене коло дістало змогу ознайомитися з власноручними нотатками і розпорядженнями В. Леніна, які супроводжувалися грифом «Цілком таємно» і приміткою «В жодному разі копій не робити». В них, як завжди прагматичний, вождь світового пролетаріату у властивій йому манері радив скористатися голодом для блискавичного вилучення церковних цінностей, не зупиняючись перед придушенням опору, для вирішення низки тактичних і стратегічних завдань. По-перше, під прикриттям кампанії, на його думку, варто було розстріляти якомога «більшу кількість представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії... треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не сміли й думати»¹¹. По-друге, забезпечити владу кількома сотнями мільйонів золотих карбованців. Довершувала розпорядження репліка: «Без цього фонду ніяка державна робота взагалі, ніяке державне будівництво зокрема, і ніяке відстоювання своєї позиції в Генуї особливо, зовсім немислимі»¹². Отже, голод виступив прикриттям для нейтралізації селян під час кампанії експропріації церкви. Лєвова частка вилученого майна пішла не на подолання наслідків національного лиха, а на створення золотовалютного резерву більшовицької влади, що дав їй змогу не лише закріпитися в країні,

¹¹ Цит. за: *Архивы Кремля*. в 2 кн. Кн. 1: Политбюро и церковь. 1922—1925 гг. Москва-Новосибирск, 1997. С. 141.

¹² Там само. С. 143.

а й зміцнити свої міжнародні позиції, вкотре позиціонувавши себе захисником страждених і нуждених.

У виконанні місцевих активістів акція часто-густо перетворювалася на банальний погром. Так, розпечатавши раку зі святими мощами в Олександрівському монастирі, озброєний загін ВЧК конфіскував з монастирських сховищ 40 пудів срібла і розділив їх між місцевим комбідом, музеєм та губЧК. Чимала частка дорогоцінностей банально осідала в кишенях спритних «активістів». Тож Україною ширилися чутки про те, що пограбовані цінності потрібні не на порятунок голодуючих, а для забезпечення втечі комуністів за кордон, підготовки до війни тощо. Врешті, вони були недалекою від істини. Грабуючи церкви та отримуючи закордонну допомогу від АРА для голодуючого населення, більшовицький уряд водночас не припиняв хлібного експорту: впродовж 1923 р. було продано 16 млн пудів хліба, зокрема 6 млн — з ураженої голодом України¹³.

В Україні Центральну комісію по вилученню церковних цінностей очолив М. Скрипник, співробітникам ДПУ відводилася роль оперативного керівництва кампанією. Таємні «трійки» в складі секретаря губкому, начальника відділу ДПУ та губернського військового комісара (цей триєдиний принцип врешті перетворився на універсальний інструмент виконання більшовицьких директив і з успіхом використовувався впродовж усього міжвоєнного періоду) оперативно опрацювали і провели акцію. Універсальною була й механіка кампанії (вона так само добре зарекомендувала себе і системно використовувалася в подальшому) — в той час як комсомольський актив трощив церкву, партійці блокували підходи до неї, щоб не допустити протестних акцій, напоготові неподалік перебували військові загони (на час описуваних подій — ЧОН), які за необхідності розганяли натовп.

Справу довершили низка арештів та судових процесів над церковниками за приховування церковного майна, маніфестації за участю озброєних гарнізонів з плакатами «Церковні цінності для врятування життя голодуючих!», взяття розписок зі священників за відповідальність у разі виникнення ексцесів. Врешті, кампанія в Україні пройшла без особливих ускладнень: давалися взнаки і важкий фізичний стан населення, і втота від багатьох років безперервних потрясінь. Кілька резонансних справ (зокрема, справа протоієрея Хрестовоздвиженської церкви м. Катеринослав Федора Романовського, який отримав рік позбавлення волі, та його «спільників», сутички з віруючими у с. Твердохлібівка Кременчуцької губернії, процес над духовенством Святогірського монастиря та засудження до смертної кари чотирьох римо-католицьких священників Кам'янця-Подільського, один з яких помер від тифу, а решта були помилувані) засвідчили розгубленість і дезорієнтованість населення. Найбільшою перемогою більшовиків виявилось на тому етапі навіть не вилучення таких необхідних цінностей, а дискредитація церкви та розкол у православ'ї.

¹³ Бабенко Л. Участь органів ВЧК—ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. 2004. № 1/2 (22/23). С. 426.

Посилаючись на принципи гуманізму, партія організувала наймасштабнішу в історії кампанію державного пограбування церков, при цьому ще й дискредитувавши їх у засобах масової інформації. Серед інших цьому була підпорядкована й справа катеринославського архієпископа Агапіта, в саду якого під час обшуку в ніч з 12 на 13 листопада 1922 р. знайшли церковні цінності. Звинувачений у співробітництві з усіма попередніми властями, Агапіт був усунений від посади. Невдовзі у в'язницях опинилися всі вищі церковнослужителі Катеринославщини — Іоанікій, Серафим, Сергій, Онуфрій. В серпні 1922 р. завершився аналогічний публічний процес над архієпископом павлоградським. Після сфабрикованих процесів на Катеринославщині не залишилося жодного тихонівського єпископа РПЦ.

Церковна політика. На етапі стабілізації радянського ладу з урахуванням попередніх огріхів антирелігійні кампанії стали більш продуманими і керувалися з єдиного центру. Антирелігійна комісія при ЦК РКП(б) (АРК) як структура партійного контролю в царині церковно-державних відносин проіснувала з 23 жовтня 1922 р. до 17 листопада 1929 р. і, діючи під ідейним керівництвом Л. Троцького, здійснила системне вилучення церковних цінностей та досягла розколу в церкві. Її український близнюк, відомий під назвами «Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У», «Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК)» і «Центральна антирелігійна комісія», виконував аналогічні функції.

В ОДПУ СРСР та ДПУ УСРР було створено спеціальне відділення для роботи з церковниками та сектантами. Сфера його діяльності була доволі широкою: агентурно-оперативна робота, формування обліків духовенства та мирян, інформаційно-аналітична робота. Завдяки таким підрозділам верхівка партійно-радянської вертикалі знала до найменших подробиць усе, що відбувалося в церковних громадах. Більше того — через розгалужену агентурну мережу¹⁴ вона мала можливість скеровувати їхню життєдіяльність у бажаному для себе напрямі. Впродовж кількох років влада планувала розвалити церковні організації зсередини¹⁵.

¹⁴ Про розкладницьку роботу чекістів та методи формування агентурних мереж див.: Киридон А. «...Церковну політику розвалу повинна вести ВНК...»: релігійний напрямок діяльності органів державної безпеки в Україні (1920—1930-ті рр.). *Радянські органи безпеки в Україні (1918—1991 рр.): історія, структура, функції*. Київ, 2014. С. 229—248.

¹⁵ Нагадаємо, що на хвилі національно-визвольних змагань та демократизації суспільних і державних інституцій відбулися доленосні процеси й у найбільш масовій конфесії на українських теренах — православі. Одним з них став рух за здобуття автокефалії. Закон Директорії УНР «Про вищий уряд Української автокефальної православної церкви» (1 січня 1919 р.) визначив органами вищої церковної влади в Україні Всеукраїнський церковний собор, а між його зібраннями — незалежний від Всеросійського патріарха Український церковний синод. Рішення це було ухвалено без узгодження з єпископатом, що зрештою не сприяло порозумінню між священниками та вірянами. Перше і єдине засідання членів Синоду (Освящена церковна рада) відбулося 26 січня 1919 р. Радикальні рішення Директорії часто не знаходили розуміння у світі, це стосувалося, зокрема, й Вселенського патріаршого престолу. Патріарші санкції та невизнання автокефалії позбавили рух підтримки, але не зупинили природного процесу українізації парафій. За підрахунками Т. Євсєєвої, на 1921 р. було 159, а на 1923 р. — 991 парафія, де богослужіння відбувалися українською мовою.

З цією метою вона підтримала церковний розкол, ставши на бік православних радикалів — обновленців, апологетів «Живої церкви». Натомість чекісти непримиренно винищували протестантські осередки, які перебували на антибільшовицьких позиціях.

Неодноразове пограбування церков та церковних громад — спочатку в контексті кампанії вилучення цінностей¹⁶, пізніше — під гаслом рятування голодуючих, мало наслідком масштабне вивезення з України автентичних історично-культурних надбань, що вкотре по-імперському штучно збіднило історично-культурний шар республіки, закріплюючи за нею імідж *території, а не держави; населення, а не нації* — позбавлених власних коренів, здобутків, відкриттів, звитяг, потягу до Творця. Оздоблення українських іконостасів, сувої синагог, першодруки переїхали до сховищ Москви та Ленінграда, осіли в колекціях закордонних поціновувачів чи використовувалися утилітарно, а Україна тим часом вкотре лишилася на культурному попелищі. Більшовики, власне, в цьому не бачили жодної проблеми: і в суспільному дискурсі, і в системі освіти відлік справжньої історії людства починався для них з Жовтневого перевороту, цінності попередніх епох були важливими лише кількістю шляхетного металу й коштовного каміння чи ціною, яку за них готові були сплатити за кордоном. Отримані гроші «вклалися» в комуністичні типографії, озброєння загонів, які мали розпалювати вогнища всесвітньої пролетарської революції, а часом — просто в хабарі. Крім того, їх спрямовували на дискредитацію РПЦ, організацію розкладницького руху в ній, підтримку «Живої церкви»¹⁷ (так звані «обновленці», від травня 1925 р. — «Соборно-єпископська церква»).

Використавши факт повалення самодержавства та чинність радянського закону про відокремлення церкви від держави, пленум Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) 5 травня 1920 р. оголосив про автокефалію УПЦ. Ухвала була відповіддю на заборону єпископа Назарія (Блінова) українському духовництву відправляти богослужіння (30 квітня 1920 р.). 402 делегати Всеукраїнського церковного собору в жовтні 1921 р. підтвердили автокефалію Української православної церкви, обрали та висвятили покладанням рук пресвітерів і мирян (александрійським чином) єпископів і архієпископа та митрополита Київського і всієї України Василя (Липківського). Митрополит Василь очолював УАПЦ до 1927 р. На третьому «Надзвичайному Соборі УАПЦ» 28—29 січня 1930 р. під тиском ОДПУ УАПЦ оголосила про саморозпуск, але наприкінці року була відновлена як Українська православна церква на чолі з митрополитом Іоанном (Павловським) (проіснувала до його арешту та вислання у Казахстан у травні 1936 р.). (Див.: Євсєєва Т. Автокефалія Української православної церкви. *Цей день в історії*. 2017. 13 жовтня. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/1014U/> (дата звернення: 20.11.2020); Євсєєва Т., Єфіменко Г. Ліквідація Української автокефальної православної церкви. *Цей день в історії*. 2017. 27 січня. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/tm.pl?Month=01&Day=29&a=Q> (дата звернення: 20.11.2020).)

¹⁶ Див.: Євсєєва Т. Православна церква в умовах побудови комуністичного державо-суспільства. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. Т. 2. Київ, 2015. С. 391—394.

¹⁷ Рух поширювався в Україні від травня 1922 р. Поштовх до виникнення громад так званої «Живої церкви» дав обновленський рух у Росії. На Помісному соборі в Харкові (25—27 жовтня 1923 р.) було створено Українську православну автокефальну церкву (УПАЦ) на чолі з митрополитом всієї України архієпископом Подільським Пименом (Пе-

Провідну роль у дискредитації церковників та атеїзації мас відігравали антирелігійні комісії при губкомах, що склалися з очільника виконкому, прокурора, начальника губвідділу ДПУ чи його заступника. Після адміністративної реформи до аналогічних інституцій входили секретар окружкому, завідувач агітаційно-пропагандистського відділу, начальник окрвідділу ДПУ. Пізніше відповідною роботою опікувалися адмінвідділи НКВС, які виконували функції державного регулятора діяльності релігійних організацій. Втім, як слушно зауважує Т. Євсєєва, це була лише видима сторона. Зазначені органи слугували «ширмою, яка маскувала по-перше справжню суть політики держави у царині релігії і церкви, а по-друге — діяльність структури, яка насправді мала і повноваження, і ресурси для реалізації реальної політики більшовиків стосовно церкви, своєрідним фасадом, оберненим до народу, що позірно захищав «гарантовану» Конституцією свободу совісті, свободу віровизнання і принципи відокремлення церкви від держави»¹⁸. Справжній механізм антирелігійної політики приховувався за лаштунками: її направляла партія і впроваджував у життя репресивний апарат ВУЧК-ДПУ-НКВС. З початку 1920-х років священники всіх конфесій були взяті на спеціальний облік.

Директиви щодо підривної антицерковної діяльності чекістів було цілком чітко сформульовано вже на початку 1920-х років: «1. Використовувати в своїх цілях саме духовенство, особливо те, яке посідає важливе службове в церковному житті становище, а саме: архієреїв, митрополитів та ін., змушуючи їх під

гов). Реформаційний рух, що декларував необхідність усамостійнення Церкви, переведення богослужіння на рідну мову, запровадження нового устрою в душі первісного християнства, розвивався в тісній співпраці з НКВС УСРР та ДПУ УСРР, що мали на меті дискредитацію традиційної РПЦ та УАПЦ як ідеологічно, так і персонально. За підтримки влади на початок 1926 р. церква приросла 3,5 тис. парафій. 20 грудня 1934 р. Всеросійський священний синод ліквідував автокефалію УПАЦ. Після виявлення лояльності до РПЦ (вона була задекларована митрополитом Сергієм 29 липня 1927 р.) підтримка напряду з боку влади згає, що зрештою призводить до його занепаду. В 1943 р. обновленський єпископ Ювеналій (Машковський) покався перед патріархом Сергієм, що підвело підсумкову ризик під історією «Живої церкви» в Україні. (Див.: Білокінь С.І. «Жива церква». *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е—Й / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2005. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zhyva_cerkva (дата звернення: 20.11.2020).)

Для посилення розкладницької роботи всередині церков, як зазначає Т. Євсєєва, було створено й «Братське об'єднання парафій українських православних автокефальних церков» (БОПУПАЦ) (ще — УПАЦ-2, «Будовщина — за іменем митрополита Теофіла (Будовського)) на чолі з архієпископом Іоанікієм (Соколовським), що на установчому з'їзді в Лубнах у червні 1925 р. заявило про неприпустимість так званої антирадянської агітації та висловилося за українізацію богослужіння. Останній храм напряду було закрито у 1939 р. (Див. Євсєєва Т.М. Обновленський рух. *Енциклопедія історії України*. Т. 7: Мі—О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2010. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Obnovlenskyj_r (дата звернення: 20.11.2020).)

¹⁸ Євсєєва Т. Православна церква в умовах побудови комуністичного державосупільства. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. Колективна монографія. Т. 2. Київ, 2015. С. 407.

страхом відповідальності видавати щодо духовенства ті чи інші розпорядження, які можуть бути нам корисними, наприклад, припинення забороненої агітації з приводу декретів про закриття монастирів та ін.; 2. З'ясувати характер окремих єпископів, вікаріїв, аби на рисах честолюбства розігрувати різного роду варіанти, заохочуючи їх побажання та замисли; 3. Вербувати інформаторів по духовенству пропонується після певного знайомства з духовним світом і з'ясування детальних рис характеру по кожному службовцю культу окремо. Матеріали можуть добуватися різними шляхами, головним чином через вилучення листування при обшуках і через особисте знайомство з духовним оточенням. Матеріальне зацікавлення того чи іншого інформатора серед духовенства потрібне, оскільки на цьому ґрунті ще можна домовитися з попом, але сподіватися на його доброзичливе ставлення до радянської влади не можна. При цьому субсидії — грошові та натурою — без сумніву, його будуть зв'язувати з нами і в іншому відношенні, а саме в тому, що він буде вічним рабом ЧК, який боїться розконспірувати свою діяльність.

Має практикуватися вербування інформаторів і через залякування в'язницею та таборами за незначними приводами — за спекуляцію, порушення розпоряджень влади тощо. Правда, цей спосіб може бути корисним тільки у тому випадку, коли об'єкт для вербування слабохарактерний і безвільний»¹⁹.

Врешті, жоден церковний захід не відбувався поза пильним оком чекістів. Наприкінці 1920-х років було активізовано репресивні практики. За статистикою секретного відділу ДПУ, лише у 1927 р. репресували 266 представників духовенства, за межі України вислали 33 особи. Наступного року репресували 253 кліриків. 52 вислали, а 84 вимушено виступили з листами про лояльність радянській владі. Упродовж першої половини 1929 р. до в'язниць ДПУ потрапило 374 священники, 90 осіб вислали і 88 зобов'язали «залишатися поза політикою»²⁰.

Силовий та адміністративний тиск на релігійників, що перетворював життя «кровопивць» на банальне виживання, поєднувався з дискредитацією у ЗМІ, висміюванням культу і вірувань як віджилих, контрреволюційних явищ, ознак культурної відсталості, політичної неписьменності. Кампанія розкриття мощів, що розгорнулася в Україні значно пізніше за російський її прототип (наприкінці зими 1921 р.); наступ так званого «войовничого матеріалізму»²¹; організація судових процесів над церковними ієрархами за звинуваченням в організації спротиву кампанії з вилучення церковних цінностей та дискредитація в такий спосіб панотців, які нібито не хотіли рятувати голодних²²; багаторазові арешти

¹⁹ Цит. за: Євсеева Т. Православна церква в умовах побудови комуністичного державо-суспільства. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. С. 411—412.

²⁰ Там само. С. 415.

²¹ Ленін В.І. Про значення войовничого матеріалізму. *ЛЗТ*. Т. 45. С. 23—33.

²² Найгучнішим судовим процесом, організованим більшовиками, було судове засідання в Петрограді в червні—липні 1922 р. За справою проходило близько 90 осіб, звинувачених у спротиві вилученню церковних цінностей. 5 липня 1922 р. трибунал засудив десятьох, зокрема митрополита Веніаміна, архимандритів Сергія, Ю. Новицького, І. Ковалевського,

священства і перетворення його у масовій свідомості на злочинний реакційний елемент; переформатування робочого ритму²³, скасування переважної більшості церковних свят і перетворення їх на робочі дні; демонстративне і вочевидь пропагандистське нав'язування альтернативних, більшовицьких, святкувань / таїнств (червоні весілля та хрестини, пролетарські Великдень та Різдво); використання молодіжних і дитячих організацій для «перевиховання» несвідомих віруючих батьків; масові безбожницькі акції, підкріплені засобами кіно- та мистецького впливу — усе це системно перекроювало ментальність радянських мешканців, готуючи до вирішального комуністичного штурму.

Тим часом першим, найбільш помітним, наслідком цієї діяльності були сплески містицизму. Один з таких випадків політбюро ЦК КП(б)У обговорювало 21 травня 1921 р. За інформацією завідувачки відділення культів К. Гольберт, найбільше «чудес» і «оновлень» припало на Волинську і Подільську губернії, тоді як у пролетарському Донбасі спостерігалось цілковите затишшя. Чергове почастішання «чудес», зокрема так зване «Калинівське чудо» в Подільській губернії, привернуло до 20 тис. паломників. Було зафіксовано близько 500 випадків «оновлень» ікон і хрестів (в деяких селах протягом дня «оновлювалися» до 50 ікон)²⁴. Поширення містицизму, катакомбних і містичних течій та різного роду сектанства, поява бродячих проповідників, власне, були зворотним боком антирелігійного наступу в умовах повоєнного шоку.

Важливим напрямом радянської роботи була протидія впливові римо-католицького духовенства, який залишався надзвичайно потужним попри всі утиски влади. Не спромігшись організувати скільки-небудь помітного безвірницького руху в середовищі полонії, влада зробила ставку на розкладницько-прово-

епископа Венедикта, до розстрілу. (Див.: Євсєєва Т. Православна церква в умовах побудови комуністичного державоусупільства. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. Колективна монографія. Т. 2. Київ, 2015. С. 427.) Аналогічні за характером судилища впродовж літа 1922 р. відбулися в Харкові, Катеринославі, Маріуполі, Павлограді, Житомирі, Полтаві та ін.

²³ Зокрема скасування неділі як вихідного дня.

²⁴ Євсєєва Т. Православна церква в умовах побудови комуністичного державоусупільства. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928)*. С. 430.

Не бракувало й курйозних випадків у зв'язку з апокаліптичними настроями в середовищі селянства, яке трактувало більшовицький переворот як передвістя приходу влади антихриста. В с. Мар'їнка на Катеринославщині громада іоаннітів ще в 1920—1921 рр. організувала сільськогосподарський колектив. Його очільниця — Карагачева — проголосила себе богородицею. В 1926 р. «мар'їнську богородицю» разом з двома активістами було вислано на Соловки, однак і після цього в колективі поширювалася виразно антирадянська риторика. Рада колективу (з 15 осіб) не бажала брати участь ані у самообкладанні, ані в хлібозаготівлях, ані в селянській позиції. Щоб усунути небажаний приклад, партійно-радянський апарат вирішив ліквідувати доволі ефективний, за радянськими мірками, з економічного погляду колектив і реквізувати його майно (у загальному користуванні 274 колективістів перебувало 20 верблюдів, 36 коней, 40 корів, 100 свиней, отара на 300 голів). Після кількох арештів та цинічного шантажу з боку надісланого в громаду співробітника ДПУ іоанніти підписалися на позику індустріалізації та здали державі 2 тис. пудів хліба.

каційну роботу органів влади та структур ГПУ—НКВС в середовищі кліру й вірних РКЦ. Підкупом і залякуваннями священників змушували зрікатися сану і публікувати повідомлення про це в місцевих газетах. Лише впродовж року (з травня 1924 р. по квітень 1925 р.) кам'янець-подільська газета «Червоний кордон» принаймні 22 рази друкувала антирелігійні заяви колишніх священників, дияконів, дяків, церковних старост. Для цього навіть створили окрему рубрику під промовистою назвою «Втікають з табору чорних». Систематично виходили матеріали, спрямовані проти душпастирів римо-католицької церкви регіону, які радянські журналісти та спецкори, мало переймаючись відповідністю дійсності, штампували на замовлення партійних і чекістських органів. «Контрреволюция под маской ксендза» — з такими заголовками побачила світ серія статей, які переконували мешканців прикордонних регіонів у тому, що католицька церква є ворогом пролетарської держави ²⁵.

І священнослужителі-відступники, і ті, які залишалися вірними церкві, перебували на спеціальному обліку ДПУ. У звітах відомства не без задоволення зазначалося, що впродовж 1925 р. у республіці зріклися сану 226 «служителів культу» — переважно православних дяків і дияконів. Серед них траплялися й католики — церковні старости, органісти, проте не було жодного ксьондза, а це означало для ДПУ УСРР, що вони «пасуть задніх» порівняно з колегами із сусідньої Білорусії, в послужному списку яких на той час був римо-католицький душпастир-зреченець.

Врешті й українським чекістам вдалося підправити своє постраждале реноме. Першим, хто пішов на безповоротний крок, став вікарний ксьондз Проксурівського костьолу Євген Перкович (1875—1938). Відкритого листа про зречення духовного сану й релігії він підписав 3 січня 1927 р. За два дні зречення оприлюднила газета «Червоний кордон» ²⁶. Втім, цього українським чекістам було замало — вони прагнули перетворити індивідуальний відступ від віри на подію великого громадського значення. 16 січня 1927 р. декларація Є. Перковича з'явилася в республіканському польськомовному часописі «Sierp» і стала відомою по всій УСРР.

Зречення панотця дійсно перетворилося на непересічну подію — інакше як іудою Перковича на Поділлі не називали. Побоюючись актів помсти з боку колишніх прихожан і маючи далекосяжні плани на загнаного в глухий кут колишнього ксьондза, чекісти вивезли його до тогочасної столиці — Харкова. Навесні 1927 р. Є. Перкович за направленням завідувача Польбюро ЦК КП(б)У С. Лазоверта з'явився у Києві, у редакції «Sierpa». Нового співробітника газети посели-

²⁵ Беляев В. Автобіографія (и немножко — исповедь), 10 февр. 1977 г. Центральный державный архив-музей литературы и искусства Украины. Ф. 780. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 3.

²⁶ Див.: Заява прокурівського ксьондза Є. Перковича про зречення від духовного сану й релігії, 3 січня 1927 р. / Публ. Н.С. Рубльової. Влада і Костьол в радянській Україні 1919—1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму. Документи. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2003. № 2 (21). С. 123—126.

ли в готелі «Новая Россия», де, після місячного відпочинку, з квітня він і розпочав «творчу» діяльність. До кінця 1927 р. з-під його пера вийшли антирелігійна брошура й кілька статей, розтиражованих газетами «Sierp», «Głos młodzieży» та журналом «Безвірник». Заради справедливості слід зазначити, що Є. Перкович уникав прямолінійності войовничого атеїзму, пропонуючи м'які методи впливу на свідомість віруючих, виходячи з того, що «належить, враховуючи особливо роздмуханий фанатизм тих читачів, потрактувати релігію у «делікатний» спосіб, то значить згладжувати кути, наприклад, вести мову, заперечуючи «таїнства й догмати», не гостро й беззастережно, а наголос наразі робити на непевності, на великій сумнівності догматів, великій «правдоподібності» шкідливості, що випливає з усіх отих речей для суспільства й для самого віруючого»²⁷. Свої твори екссьондз підписував вигаданими іменами, а їхній антикатолицький зміст маскував цікавими сюжетами²⁸.

Робота, аналогічна тій, яку компартійна влада довірила Є. Перковичу, вигадливо і планомерно здійснювалася в усіх етнорелігійних громадах. Її жертвою стала і УАПЦ, що «саморозпустилася» на «Надзвичайному соборі» наприкінці січня 1930 р. Публічне зречення сану єпископом Марком Грушевським, опубліковане 6 лютого того ж року в газеті «Вісті ВУЦВК», відіграло ту саму роль, подібними були й аргументи. «... УАПЦ (українська автокефальна православна церква) зорганізована тоді, коли радянська влада уцент розбила українську контрреволюцію. Це наперед визначило дальшу **антирадянську діяльність УАПЦ, що була тільки одною з форм контрреволюційної діяльності в умовах радвлади**. Склад керівників УАПЦ та її духівництва цілком відповідає завданню УАПЦ — **боротьбі з радвладою під прикриттям церкви...** Велика частина так званих священо-діячів УАПЦ складалась з антирадянських, політичних елементів. До організації парафіян УАПЦ на периферії взяли елементи націоналістичні, контрреволюційні... **Разом з тим, я переконався, що релігія взагалі перешкоджає культурному зростанню людности, що вона є знаряддя темряви й контрреволюції. Кожна людина, яка чесно думає, повинна боротися з релігією за утворення соціалістичної суспільности** (виділення по тексту за джерелом — *Авт.*), — висноував ієрарх і завершував: — Я зрікаюсь свого сану єпископа й священо-діяча й пориваю назавжди з релігією, щоб стати корисним громадянином СРСР»²⁹.

Впродовж 20-х років радянська періодика невтомно працювала над тим, щоб міцно утвердити в свідомості всіх етнічних спільнот нероздільність нового радянського способу життя і секуляризації приватного та громадського побуту.

²⁷ Цит. за: *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917—1939 / Pod red. S. Stępnia, T. II. Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1999. S. 99.*

²⁸ Ковалець Н.С. Євген Перкович: силует римсько-католицького священика на тлі державного атеїзму. *Український історичний журнал*. 1996. № 6. С. 106—107.

²⁹ Боротьба проти радвлади під прикриттям церкви. Заява єпископа Грушевського. *Вісті ВУЦВК*. 1930. 6 лютого.

Власне, аналіз масових джерел дозволяє стверджувати, що *атеїзація життя та радянська розглядалися як синонімічні поняття*. І подекуди ця робота приносила плоди: сільські дописувачі захоплено повідомляли, що по багатьох селах у хатах, навіть позапартійних селян, замість ікон висять портрети проводарів революції: В. Леніна, Г. Зінов'єва та ін.³⁰

Найбільш вигадливими були рекомендації Євсекцій ЦК ВКП(б) та ЦК РКСМ, які вже 1922 р. пропонували місцевим осередкам «центр ваги пропаганди перенести не на боротьбу з релігійними переконаннями, а в побутову площину. Головну увагу, — наголошував циркуляр ЦК РКСМ, — слід звернути на те, щоби збудити в єврейському молодому робітникові активний протест проти участі в релігійних обрядах і вирвати його з під впливу старозавітної сім'ї»³¹. На протигагу релігійним святам вводилися нові — радянські, які намагалися перетворити «з днів офіційного відпочинку на дійсно вкорінені в побут свята». До них приурочували клубні заходи, обставлені «привабливо з зовнішньої сторони» з «елементами інтимного торжества»³². Партійні та комсомольські осередки отримували детальні плани виховних заходів та сценарії різних форм просвітницької роботи (літ- і політсуди, співбесіди, диспути тощо), однак нерідкими були й «зриви» завзятих сільрадівців, які хотіли вбити віру в Бога, у буквальному сенсі слова, одним пострілом. Брутальні методи антирелігійної роботи були типовим явищем в Україні: в червні 1925 р. члени КНС колонії Зельц (центр німецького національного району) стріляли у вікно костюду під час богослужіння³³. Кількома роками пізніше вже в грецькому Велико-Янисольському районі заворгвідділу райкому (член бюро) Гришко Дорохов, почувши розмови прихожанок про те, що у вікнах церкви можна побачити Бога, відкрив по них вогонь, повибивавши усі шибки³⁴.

Агресивні образи й барви панували в антирелігійній пропаганді, що цілковито видозмінювала світоглядні орієнтири молоді. Її далекосяжні наслідки досить влучно відображено у вислові одного з пропагандистів: «Людина сама починає почувати себе богом, господарем життя, що може влаштувати рай на землі, до своєї смерті»³⁵. Молодіжні газети задавали тон антирелігійним заходам, вирізняючись зовнішньою ефектністю та специфічною приналежністю пропагованих гасел цілком не випадково, адже саме вони мали вербувати найбільш активну і вибагливу частину суспільства. Райкомівські діячі та журналісти виявляли неабиякий хист, щоб створити нові, але цілком відповідні свідомості молоді форми

³⁰ По новому, по радянському (За листами з провінції). *Культура і побут*. 1925. 5 лютого.

³¹ *Єврейський вопрос: поиски ответа*. Документи 1919—1926 гг. / Под общ. ред. В.Ю. Васильева. Вып. 1. Винница: Глобус-пресс, 2003. С. 145.

³² Там само.

³³ Ченцов В.В. *Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920—1930-е годы*. М.: Готика, 1998. С. 23.

³⁴ *Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста*. Київ, 2008. С. 164.

³⁵ *Молоде село*. 1923. 1 січня.

комсомольського дозвілля, які дивним чином наслідували і водночас заперечували усталені норми повсякденного життя селянства.

Церковний погром. Від індивідуальних репресій в контексті другого комуністичного штурму влада перейшла до фронтального зачищення рядів священників, яких разом із куркульством було проголошено ворогами радянської влади — злочинним тандемом, що організував продовольчу кризу 1928 р. Групові справи проти священників відтворювали колективний образ *ворога* не лише влади, а й голодуючого населення. Він був персоніфікований у постатях, які радянська пропаганда давно зробила карикатурними. Невдовзі цей ворожий тандем перетвориться на універсального ворога, що протистояв комунізації села. Розпач голодних чекісти використали «всліпу», організовуючи масові антирелігійні акції, демонстрації, виступи «громадськості» на судових засіданнях, що зрештою переросли у вакханалію чергового «розкуркулення» церков та першу антирелігійну п'ятирічку. Про масштаби акції можна скласти уявлення на основі відомостей із Запорожчини: тут під час антиріздвяної кампанії 1930 р. було спалено до 8 тис. ікон та священних книг, у 16 сільрадах зняли дзвони з церков, у місті дзвони познімали з усіх храмів, одна з профспілок навіть висунула гасло: «До великодня закрити всі церкви»³⁶.

1929 р. став рубіжним не лише в історії українського селянства, а й історії церков. Керовані партією та чекістами організації безбожників розпочали підготовку до другого — вирішального комуністичного штурму. У резолюції II Всесоюзного з'їзду безбожників (квітень 1929 р.) баптистів, євангелістів, адвентистів і методистів³⁷ відносили до релігійних організацій, верхівка яких є «політичною агентурою і... військово-шпигунськими організаціями міжнародної буржуазії»³⁸. З 1929 р. розпочався масовий наступ на баптизм та євангельське християнство, який широким фронтом перейшов з центру на периферію. До 1936 р. майже всі місцеві громади баптистів та євангельських християн було знято з реєстрації, молитовні будинки відібрано, старших пресвітерів репресовано. Практично всі громади перейшли на нелегальне становище.

³⁶ На антирелігійному фронті. *Безвірник*. 1930. № 4. С. 28.

³⁷ Побічним наслідком відокремлення церкви від держави і втрати православ'ям статусу державної релігії стало зростання популярності нетрадиційних церков. У 1923 р. євангельські християни і в 1926 р. баптисти під жорстким тиском ДПУ на своїх з'їздах визнали необхідним для членів їхніх громад відбування військової повинності. На 1925 р. на постімперських просторах вже діяли 3200 баптистських громад, 1100 молитовних будинків, 600 пресвітерів і 1400 інших служителів. За даними на 1928 р., Всеукраїнський союз баптистів налічував 60 тис. осіб і був найбільшою організацією з аналогічних у межах СРСР. У березні 1929 р. ВЦРПС розіслала циркуляр № 53 «Про посилення антирелігійної пропаганди», в якому підкреслювалася необхідність активізації ідейної боротьби з релігійним світоглядом, зокрема з розвитком баптизму, вченням євангелістів і т. ін., оскільки церква і різні релігійні секти «є прикриттям для антирадянської роботи куркульських і капіталістичних елементів у країні, і для міжнародної буржуазії».

³⁸ Павелко І. Про пастора баптистської общини села Шелюги Якимівського району, розстріляного за віру. *Реабілітовані історією*. Запорізька область. Кн. 6. Київ, 2013. С. 99.

Рештки новохристиянських церков були підчищені під час рознарядок 1937 р. Однією з таких жертв був проповідник баптистської громади с. Шелуги на Запоріжжі Митрофан Ковальов, засуджений 28 жовтня 1937 р. «трійкою» Дніпропетровського облуправління НКВС до страти за агітацію проти Сталінської конституції, а фактично — за релігійні переконання.

Час, який увійшов в підручники з історії під назвою «Великий перелом», був по суті масованим комуністичним наступом на всіх фронтах: соціально-економічному, суспільно-політичному, культурному і, відповідно, духовному. На церкву, як давнього ворога радянської влади, припав удар страхітливої сили. У 1929 р. розпочалася друга в радянській історії кампанія масового закриття церков і молитовних будинків³⁹, розстриження ченців. Їй передувала скрупульозна оцінка культових споруд і церковного майна, витрат на їх реставрацію та ремонт, утримання духовенства тощо. Плануючи вирішальний наступ, місцеві управлінці, партійні та комсомольські осередки «взяли на олівець» усе церковне майно. В ту ніч, коли місцеві активісти прийшли «побороти Бога», ані у церковників, ані у мирян не було жодних шансів врятувати щось із церковного майна та святинь. Те, що вдалося зберегти, вціліло лише дивом.

На хвилі кампанії «розкуркулювання церков» знову критично загострилися відносини влади з менонітськими громадами та священством. Це своєю чергою спричинило новітню хвилю німецької міграції, зокрема менонітської. Під пильним наглядом органів ДПУ опинилися громади Лютеранського синоду, католицькі гуртки Святої Марії. Священники та місіонери діяли під невсипущим наглядом органів державної безпеки і за будь-які відхилення від регламенту притягалися до судової відповідальності. Судові процеси набували, як правило, гостро політичного звучання і перетворювалися владою на гучні виховні видовища.

Черговий наступ на церкву мав цілком прозаїчну підоснову: через колективізаційний шал і пароксизми комунізації, що його супроводжували, посилювалися апокаліптичні настрої в широких верствах глибоко традиційної селянської спільноти. Слід зауважити, що приклад тодішніх комун з їхніми виразно атеїстичними вихватками, «вільними» шлюбними відносинами, показним колективізмом, похованнями без панахид і життям без хрещень неабияк стривожив патріархальні громади від протестантських німецьких та католицьких польських до православних українських, російських, болгарських, грецьких. Коли загроза перетворення села на суцільну комуну з віддаленої перспективи перетворилася на справу кількох днів, село відреагувало на неї масовим ошаленінням: священництво лякало селян невідворотними пекельними муками, накладало анафеми на сільрадівські активи, які розкуркулювали церкви, оголошувало більшовицьку

³⁹ За даними ВУЦВК, за дев'ять місяців 1929 р. було закрито 135 молитовних будівель. Для порівняння: в 1925 р. — 25, 1926 р. — 41, 1927 р. — 58, 1928 р. — 97. (Євсєєва Т., Єфіменко Г. Ліквідація Української автокефальної православної церкви. *Цей день в історії*. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/tm.pl?Month=01&Day=29&a=Q> (дата звернення: 20.11.2020).)

владу владою антихриста, а селяни бігали на нічні служби і чекали на Армагеддон. Врешті селянство по двох роках пекельних голодоморних мук на землі обрало колгоспне рабство. Церква лишилася в черговий раз пограбованим і знеславленим парією більшовицького режиму. Не випадково церковнослужителі виявилися чи не центральними фігурами на найвідомішому з усіх політичних процесів 1930-х років — так званій справі Спілки визволення України (СВУ). Це, зокрема, Володимир Чехівський — радник митрополита Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) Василя Липківського. На лаву підсудних потрапив і його молодший брат Микола. Притягнення братів Чехівських до справи мало далекосяжну мету — довести, що УАПЦ є складовою частиною «СВУ» і діяла під її керівництвом, організувавши низку філіалів та залучивши до контрреволюційної діяльності безліч викладачів навчальних закладів, працівників культури, священників по всій Україні.

Врешті після тривалої психологічної та фізичної обробки на допиті 9 грудня 1929 р. він засвідчив: «Я знав, що кожний з нас (його колег по УАПЦ) в міру своїх здібностей і сил використовував УАПЦ в суто національному напрямі... Байдуже було нам, що ми самі того не побачимо... Зате, ми тішили себе: діти, онуки, а ні, то вже, певно, правнуки наші здобудуть собі самостійність, як це буде їм до вподоби. Так я мріяв, у таким напрямі і діяв. І гадаю, що не помиляюсь, коли те ж скажу й про оточення своє. Ось у чім наша хиба, в чім і провина перед Радвладою». Висвітлюючи погляди своїх колег, він писав: «Загальний стан життя на Україні в уяві національних кіл був такий: стогне село і лютує, стогне й місто, чутно стогін і серед робітників, нудяться й стогнуть і інтелігенти, гніт диктатури панує над всіми, церкву тиснуть, душу гнітять, на устах колодка вісить, українізація лише зверху. Україна — колонія, її експлуатують, особистого життя немає, громадського теж, нестатки, злидні й безробіття кругом... Хто це зробив? Пролетарі? Та ніяк! Бо вони стогнуть. А зробила це Компартія та її прибічники... Звідусіль такі чутки плывуть. Кругом це говорять пошепки люди. Незадоволення всюди і зростає воно, бо дедалі все тяжче всім жити. А тут ще арешти, заслання і таке інше. Страждає мовчки народ. Голоса ніхто не піднесе. Бояться. По кутках пошепки проклинають партію, Радвладу клянуть. Ненависть і жах кругом. Ні, так жити не можна. Але і боротись нема як, бо сила в руках партії: держпарат, військо»⁴⁰. Насправді зі сказаного важко було хоч щось спростувати. Микола Чехівський виразно і цілком точно змалював реальну суспільно-політичну ситуацію в СРСР.

Зрозуміло, що залишати носіїв таких поглядів і думок на волі більшовики не мали наміру. За вироком, оголошеним у великодню ніч 19 квітня 1930 р., Володимир Чехівський одержав 10 років ув'язнення і 5 років обмеження в правах, а Микола — відповідно три і два роки. Втім, це було тільки початком їхнього страдницького шляху: 13 фігурантів процесу, зокрема й брати Чехівські, були за-

⁴⁰ Цит. за: Бачинський П. Примари політичних судових процесів 30-х років в Україні. *Реабілітовані історією*. Київська область. Кн. 3. Київ, 2011. С. 516—517.

суджені позасудовими органами в 1937—1938 рр. до страти. В. Чехівського розстріляли 3 листопада 1937 р. на Соловках, М. Чехівський розстріляний 4 грудня 1937 р. трійкою НКВС Курської області⁴¹.

Другий комуністичний штурм виявився не лише переломним, а й фатальним: знищення сільської та релігійної спільнот — цих низових осередків первинної соціалізації та самоорганізації — усунуло перешкоди на шляху атомізації суспільства за тоталітарним зразком. Віднині єдиним шляхом низової організації були партія та створені нею організації і громадські рухи, зцементовані єдиною ідеологією, вертикаллю підпорядкування, естетикою, міфологією, церемоніалом та метою.

Після здійснення суцільної колективізації та організації Голодомору єдиний фронт традиційних громад було зламано. Під нищівним тиском чекістських спецоперацій захитався, здавалося, тисячоліттями непорушний храм єврейської ідентичності. Безкомпромісна боротьба євсекцій проти духовних засад відтворення культури штетлів почала приносити свої плоди. Якщо в 1929 р. більшовики дозволили ввезти обмежену кількість маці, яку пожертвували західноєвропейські євреї, то в подальшому атеїстичний наступ не знав відхилень і поблажок. В 1930 р. виготовлення та завезення маці було офіційно заборонено. В подальшій радянській історії здобуття маці перетворилося на надскладну проблему, особливо в часи карткової системи. Релігійне життя обмежалося службами у синагогах. Традиційна діяльність релігійних громад вимушено перейшла в підпілля, сакральні звичаї (обрізання, ритуальний забій худоби), хоча й не заборонялися законодавством, унеможливляювалися адміністративними заходами. Ряди членів релігійних громад танули, священники відмовлялися від сану чи ледь животіли в умовах фактичного безправ'я та злиднів.

Старше покоління з боєм дивилося на відхід молоді від віковичних стандартів повсякденного життя. Тепер єврейська громада була в меншості, у фактичному підпіллі і не мала сили впливати на процеси маргіналізації. Друковані в офіційній радянській пресі на їдиш (зокрема, в журналі «Безбожник» — «Апикойрес») фрази, які п'ятдесят років тому годі було й увияти вимовленими вголос: «Маца, марор, карпас и хрен — это дурные вещи, а красивый набожный ребе — поросенок в тфилине», «Может быть мы будем поняты как дети-хулиганы. Мы посылаем вам большую фигу в честь праздника Песах!»⁴², — задавали тон нового атеїстичного наступу.

Втім, атеїстична кампанія не обмежувалася агітацією і пропагандою. Південна Україна ще голодувала, а чекісти розпочали масовану операцію проти духовенства, яке в часи великого голоду допомагало своїм вірянам вижити. З усією

⁴¹ Бачинський П. Примари політичних судових процесів 30-х років в Україні. *Реабілітовані історією*. Київська область. Кн. 3. Київ, 2011. С. 519.

⁴² Школьникова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). *Общество «Еврейское наследие»*. URL: <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm> (дата звернення: 20.11.2020).

нищівною жорстокістю меч радянської Феміди обрушився на католицьких, лютеранських, протестантських та юдейських священників, які, використовуючи силу свого авторитету та міжнародні зв'язки, просили й отримували благодійну допомогу для одновірців. Чимдалі суворість присудів посилювалася. На середину 1930-х років п'ятирічним ув'язненням до таборів «відбувалися» окремі щасливці. За тими самими звинуваченнями все частіше виносилися смертні вирoki, які, щоправда, ще доволі часто замінювалися на 10 років позбавлення волі.

Після низки показових процесів, організованих постишевською командою, зокрема над А. Речицьким, засудженим до розстрілу, дехто з селян, особливо в етнічних громадах, щиросердно повірив у політичну відлигу, яка нібито намітилася зі вступом у дію нової Конституції. У Велико-Висківському районі Одеської області було зафіксовано виступи за відкриття церков. Віруючі заявили голові сільради, що вони діють згідно з Конституцією і нікого не бояться. У Троїцькому районі миряни буцімто говорили: «Радянська влада стає на шлях відкриття церков. Вона, все-таки, Бога боїться. Сталін баче, якщо не примусити селянина Богу молитися, то хліба весь час не буде. Конституція за нас і життя буде по-старому». У Бериславському районі німецький патер Цімерман, добиваючись свого обрання до президії сільської ради, начебто казав: «Ми повинні мати своїх людей у сільраді, тоді нам нічого боятися, що нашу хірху закриють»⁴³.

Селянство вкотре опинилося заручником складних багатоступневих політичних комбінацій, завдяки яким влада формувала масову свідомість тоталітарної епохи. Тоді як поодинокі сміливці виступали з власними інтерпретаціями радянського законодавства, влада організовувала масові акції, які щент розбивали їхні ілюзії. Так, під час судового розгляду справи німецьких пасторів Карл-Лібкнехтівського району Одеської області на процес приходили делегації колгоспників з прапорами, вимагаючи винесення суворого вироку.

Наступ на церкву перетворився врешті на складову частину широкомасштабної погромницької спецоперації, метою якої було унеможливлення проявів невдоволення політикою більшовиків в Україні, що поволи оговтувалася від Голодомору. Одним із завдань цієї масштабної акції було знищення не лише самих страхітливих згадок про всенародне лихо та його винуватців, а також про рятівників, а й роздумів над його першопричинами і майбутніми наслідками. Війна проти теософії, історіософії та духовних практик стала провідним напрямом діяльності українських керманічів.

На цьому етапі навіть погромлені і перетворені на колгоспні склади церкви залишалися ненависними для партрадянської номенклатури. Запанували думки про нагальність їх прибрання з міських ландшафтів. У 1934 р. Павло Постишев, виступаючи на пленарних зборах Київської міської ради, заявив, що треба раз і назавжди знести з лиця землі «історичний мотлох, який своїм існуванням живить коріння українського буржуазного націоналізму». За свідченням очевидця

⁴³ Цит. за: Сирота О.І. *Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934—1937 роках*: Дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2010. С. 97.

тих зборів, П. Постишев видав наказ про негайне зруйнування Золотоверхого Михайлівського монастиря та інших історичних пам'яток Києва, зокрема мазепинських церков на Подолі і Печерську. Микільський собор, його дзвіницю і монастирську браму було знищено в 1934 р. Висловлювалися пропозиції зруйнувати Софію Київську і весь квартал до Золотих воріт, опрацьовувався проект забудови його урядовими будинками.

Антицерковний наступ неухильно наростав, набувши одіозних форм у роки Великого терору. Чого лише були варті назви міфічних організацій, за «участь» у яких позбавили життя десятки церковнослужителів різних конфесій. «Контрреволюційна церковна організація» (КРЦО) (Одеса) — квітень 1938 р. — заарештовано 29 православних священників, розстріляно 18, серед них єпископ Тихон (Русинов), протоієреї Григорій (Іваненко) та Никифор (Блошенко). За матеріалами аналогічної справи, сфабрикованої там же у травні 1938 р., було розстріляно семеро священників-«заколотників», які переступили 60-річний рубіж.

Нагадаємо, що відповідно до планів Союзу воєвничих безбожників СРСР та його українського аналога — Спілки воєвничих безбожників (ще — безвірників) до кінця 1937 р. в СРСР мала завершитися оголошена 15 травня 1932 р. «безбожна п'ятирічка» і водночас — ліквідовані всі релігійні конфесії і навіть зовнішні вияви релігійності. Економічний та політичний тиск на духовенство став нестерпним. Священники були позбавлені виборчих прав, їх обкладали непомірними податками, змушували зрікатися сану. Якщо в 1929—1930 рр. тискові «згори» в СРСР скорилися до 2 тис. священнослужителів, то в епоху Великого терору цей рух став масовим. У непокірних конфіскували майно, сім'ї виселяли та «розкуркулювали». Відбувалося не лише банальне пограбування церков та соціцид священницької верстви, а й обкрадання УСРР, з якої в розпал голодоморної вакханалії нишком було вивезено сконцентровані в попередні роки в історико-культурному заповіднику «Всеукраїнський музейний городок» колекції дорогоцінних артефактів з таємного фонду цінностей. Виявлені пізніше в Державному історичному музеї у Москві, вони досі не повернуті під приводом того, що облікова документація установи не містить інформації про надходження експонатів з Києво-Печерської лаври⁴⁴.

В описуваний час було спрощено процедуру закриття храмів. Відповідні рішення могли приймати місцеві органи НКВС за несплату податку, під приводом поширення епідемії, «на вимогу населення», на підставі «зібрань ворожих державі елементів». За неповні два роки в Україні було закрито до 75—80 % (близько 8 тис.) храмів. На початок 1940-х років не залишилося жодної православної церкви у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях, по одній було в Луганській, Полтавській, Харківській. З 1 710 храмів Київської області за призначенням використовувалися лише 2, з

⁴⁴ Див.: Євсеева Т. «Прийшов час збирати каміння...»: Про репатріацію нашої церковної старовини. *Історична правда*. 2020. 6 липня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/07/6/157777/> (дата звернення: 20.11.2020).

23 монастирів — жодного, з 1 435 священиків служили троє⁴⁵. В травні 1938 р. був розстріляний останній рабин у м. Сталіне. На довгі десятиріччя церкви України занурилися в морок терору і гонінь. З 14 травня 1939 р. по 10 травня 1941 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло 168 постанов про закриття церков, костельов та синагог (без західних областей), зокрема 38 у Київській області⁴⁶.

В часи «альбомних операцій» справи на клір штампувалися за стандартною схемою. Спочатку розроблялася керівна лінія — проти вищих ієрархів, після цього винищувалася вся релігійна вертикаль до сільських общин. Так, у 1937 р. був заарештований архієпископ Дніпропетровський Георгій Делієв. Його звинувачували в створенні контрреволюційної церковно-фашистської організації. Невдовзі Г. Делієв був розстріляний. Після розправи над ним хвиля арештів священнослужителів та церковних активістів прокотилася по всій Дніпропетровщині. 25 червня 1938 р. був заарештований протоієрей Віктор Кіранов. Його звинувачували в тому, що він був одним з організаторів і керівників контрреволюційної церковно-фашистської організації, створеної розстріляним архієпископом. Під катуваннями його змусили визнати провину. Особливою нарадою при НКВС СРСР 29 жовтня 1939 р. його було засуджено до 8 років ув'язнення у виправно-трудовому таборі⁴⁷.

Ліквідувавши «обласні» керівні центри «церковно-фашистських» організацій, чекісти під корінь нищили місцеві осередки: священників разом з найактивнішими членами релігійних громад. У цій лиховісній справі не було винятків. Смертоносна машина низенько збрила людське колосся в середовищі православних, католиків, лютеран, протестантів, юдеїв — усіх. Не було конфесії в Україні, яку б оминули масові репресії. В усіх етнорелігійних громадах Великий терор зібрав страшні жнива.

На жаль, непоправні людські втрати були не єдиними наслідками більшовицької антирелігійної стратегії. Поза увагою дослідників часто залишається те, що штучна насильницька модернізація була здійснена без відповідної роботи суспільства та церкви із *самоосмислення в нових історичних умовах*. Заморожування процесу інтелектуалізації релігійної думки, її ізолювання від суспільства, інфікування компартійними ідеологемами призвело до відставання сфери духовних практик на пострадянських теренах від загальносвітових процесів. Наслідки цього не доводиться применшувати навіть з огляду на світовий тренд занепадання фундаменталізму. Радянська специфіка полягала в тому, що церква як соціальна структура, як сфера філософської інтерпретації реальності, як інструмент і форма самоорганізації, особистісної та суспільної еволюції була деформована, репресована і зупинена в розвитку на довгі сімдесят років.

⁴⁵ Ткаченко О. Боротьба за людські душі. *Реабілітовані історією*. Запорізька область. Кн. 6. Київ, 2013. С. 90—91.

⁴⁶ *Реабілітовані історією*. Київська область. Кн. 3. Київ, 2011. С. 78.

⁴⁷ Жовтенко С. За злочинним сценарієм. *Реабілітовані історією*. Запорізька область. Кн. 6. Київ, 2013. С. 116.

Однією з центральних тез «Маніфесту Комуністичної партії» була така: «Комуністична революція є найрішучішим розривом з успадкованими від минулого відносинами власності; не дивно, що в ході свого розвитку вона найрішучішим чином пориває з ідеями, успадкованими з минулого»⁴⁸. Цю ідею, хоч і в спрощеній версії, більшовики реалізовували своїм войовничим нігілізмом щодо церкви. Втім, недостатньо було відмежуватися від досвіду попередніх тисячоліть цивілізаційного розвитку — слід було його чимось замінити. Чи спроможна була купка радикалів запропонувати повноцінну масштабну альтернативу культурним конструктам, які вироблялися десятками поколінь інтелектуальної, духовної та мистецької еліт? Навряд чи хтось нині всерйоз розмірковуватиме над цим питанням. Власне, недолюбі мало-, або й зовсім неосвічені неофіти комуністичної доктрини генерували безліч ідей, що мали, на їхню думку, дати суспільству достойні альтернативи. Це, зокрема, пропозиції запровадження «радянського вічного календаря», в якому субота й неділя скасовувалися б як такі, а тиждень тривав п'ять днів («скасування старого семиденного біблійного тижня»). Дням реформованого тижня пропонували дати назви, які б «відбивали нові віяння життя»: партдень, юндень, жіндень⁴⁹. Найбільш завзяті вважали, що літочислення слід починати від Жовтневої революції. Новою мовою світу уявлялася есперанто. Шлюб пропонували скасувати як анахронізм, запровадивши натомість вільні статеві стосунки і спільне виховання «суспільних» дітей у спеціальних комунах і т. д., і т. ін.

Про більшість таких ідей уже наприкінці 1930-х рр. воліли не згадувати. Альтернативою стали ідеологічний сурогат, що пропонував аскетизм замість вседозволеності, та старт з нульової точки, що врешті вирвав СРСР загалом і Україну зокрема із загальносвітового культурного контексту і змусив блукати манівцями компартійного конструювання нової суспільної ідеології «згори». Апелюючи до науковості, матеріалізму, логіки та економічної доцільності як основ радянської модернізації, більшовики по двох десятиріччях невдалих експериментів пішли найлегшим шляхом — перетворили більшовизм на догму та ерзацрелігію. Вона мала власний пантеон, культ, «святі письмена» (ними стали твори класиків марксизму-ленінізму та матеріали партійних форумів, з якими зв'язалися думки і вчинки всіх радянських громадян від академіків до школярів), «життя святих», атрибутику та естетику, свята і жертви.

Традиційні церкви, нові релігійні течії (як правило, андеграундні), атеїзм та комуністична ерзацрелігія, власне, існували у стані взаємного поборювання впродовж усієї радянської історії. Зрозуміло, не на паритетних засадах. Наслідком протистояння стала профанація масової лояльності та утвердження подвійних стандартів. Найбільш точно сутність умоглядної підміни розкрив С. Єфремов у записі, датованому 22 січня 1924 р., що універсально характеризував результати

⁴⁸ Маркс К., Енгельс Ф. *Твори*. Т. 4. Київ, 1959. С. 446.

⁴⁹ Гнездилов М. Безперервне виробництво та питання безвір'я. *Зброя безвірника: Антирелігійна читанка*. Харків-Дніпропетровське, 1930. С. 211.

запровадження більшовицької політики щодо церкви: «Святкуємо однаково, — як колись «высокоторжественные дни», так тепер революційні свята, тільки що були трьохколірні флага, а тепер червоні. Та ще тоді було «от усердия», а тепер усе до дрібниць регламентовано: який завбільшки має бути флаг, яке завтовшки держално, які літери — і конче золотом — мають бути і в якому куточку... Те ж саме і з портретами: замість царя — Маркс, Ленін... Цілий іконостас, аж до нещасного Шевченка, якого також тулять по всяких неподобних «присутствиях», аж до театрів... Згадалось мені, як торік заводили оці флага. Міліція видала докладний регламент про флага і разом оповістила по всіх дворах, що флага можна купувати ... в міліції за 35 мільонів (тоді це були ще гроші). На базарі можна було такий флаг придбати за 20 міль. Але багато людей, боючись задиратись з міліцією, купували ці флага таки у неї»⁵⁰.

Примітивний матеріалізм та пролетарська бравада насаджувалися як цивілізаційно вища форма світогляду. «Бурхлива динаміка психічного життя сучасності, озброєної хемією, аеропланом, телеграфом, радіостанцією, залізно-бетонними спорудженнями»⁵¹, протиставлялася заглибленню в себе і розмірковуванням про сенс життя. Проблема пошуків сенсу життя видавалася автоматично вирішеною самим фактом звернення пролетарської революції та проголошенням перспективної мети побудови комунізму у світовому масштабі. Багато говорилося про постання нової людини нової революційної епохи, велике призначення і важкий шлях до комунізму через жертви і випробування. А втім, ця «нова людина» породжувала зовсім не радісні думки. На схилі «літературної дискусії» 26-річний ваплітянин Іван Сенченко писав про час перемоги «Холуя. Всі дерлись по зорі один з-перед одного і тільки збільшували суму людських страждань. Бо всі хотіли бути Прометейми і, йдучи цим шляхом, ішли проти своєї справжньої природи — природи незрівняно прекрасного Холуя. Хто вам сказав що ви Прометей? Це непорозуміння: Прометей — мрія, ви — реальність. Чого-ж ви хочете тікати від своєї справжньої суті? ... Дивіться у рот Пієві: його слова — ваші слова. Звідціль єдинонмисліє. А де єдинонмисліє — там спокій»⁵². Подібне враження нова радянська людина викликала у М. Бердяєва, який перебачив епоху хама, що переміг.

Розмивання меж Добра і Зла, власне, і було основою нової радянської псевдоцивілізації.

⁵⁰ Єфремов С.О. *Щоденники. 1923—1929*. Київ, 1997. С. 59.

⁵¹ Савченко Я. *Проти реставрації греко-римського мистецтва*. Київ: Маса, 1926. С. 30—31.

⁵² Сенченко І. Із записок. *Ванліте*. 1927. № 1. С. 5, 10—11.

КРИМСЬКА АСРР

Кримська АСРР: народження і радянізація. Після кривавої лазні, влаштованої більшовиками під час упокорення Криму, питання «Чий Крим?» уже не порушувалося. 16 листопада 1920 р. було затверджено склад РКП(б) Кримського обласного ревкому на чолі з Бела Куном¹. 30 листопада політбюро ЦК РКП(б) затвердило п'ятиособовий склад Кримського партійного обкому: секретар Р. Самойлова², члени — Ю. Гавен, О. Дерен-Аерли, Л. Немченко і Д. Ульянов. Тандем Землячки («Демон») та Бели Куна радянлізував півострів кривавою десницею.

Результати їхньої діяльності без прикрас доніс до Й. Сталіна надісланий сюди в лютому 1921 р. член колегії Наркомату у справах національностей РСФРР М. Султан-Галієв. «Жорстокий червоний терор залишив незгладиму тяжку реакцію у свідомості кримського населення. Всі відчують сильний, суто тваринний жах перед радянськими працівниками, недовіру та глибоко затамовану злість ... татарське населення, яке так радісно зустріло радянську владу (про це говорять майже всі працівники), зараз вже налаштоване проти нас, передаючи свої настрої через турецькі судноплави, котрі приїжджають з Туреччини і в Анталію. Воно тікає в гори, шукаючи там порятунку»³.

¹ Один із засновників і голова Комуністичної партії Угорщини, нарком закордонних справ і нарком у військових справах Угорської радянської республіки. Після її загибелі у серпні 1920 р. емігрував до радянської Росії і став членом Реввійськради Південного фронту, а потім головою Кримревкому.

² Незважаючи на короткочасне перебування на чолі Кримської партійної організації (від 30 листопада 1920 р. до початку січня 1921 р.), вона назавжди запам'яталася кримчанам як головна натхненниця червоного терору.

³ Доклад б. члена Колегії Наркомнаца Султан-Галиєва о положенні в Криму. *Крымский архив*. 1996. № 2. С. 86, 92—93.

Станіслав
Кульчицький,

Лариса
Якубова

Р. Самойлову відкликали за розпорядженням ЦК РКП(б) ще до приїзду Султан-Галієва, а Бєлу Куна — в лютому 1921 р. Кремлю вкрай важливо було забезпечити спокій у регіоні: новий турецький уряд Мустафи Кемаля слід було утримати від переходу на бік Антанти. Центральний орган кримських більшовиків жалкував, що реноме більшовицького режиму за кордоном заплямоване. «Головоцесне здійснення основ різко окресленої диктатури пролетаріату, — підкреслювала газета «Красный Крым», — викликало втечу частини туземної інтелігенції, навіть і радикальної, до визволеної братерської кемалістської Туреччини, яку вони подбали поінформувати, як вони розуміли дії радянської влади. Наші помилки стали відомі в Туреччині, і Антанта ними вельми вміло оперує. Ми ризикуємо підірвати наш авторитет в Туреччині та на Сході»⁴. «Наші помилки» — так означено більш як сотисячні жертви червоного терору на півострові.

Зрозуміло, що на дії кримської більшовицької верхівки розголос за кордоном вплинути не міг. Тим більше, що кадри залишилися старі — ті, що пліч-о-пліч з «Демоном» повертали Крим в орбіту впливу Кремля. Головою Кримського обкому та Кримревкому став член Реввійськради 4-ї армії А. Ліде. Згадуваний Султан-Галієв характеризував його так: «тов. Ліде — хворий психічно, дуже втомлений працівник, що потребує відпочинку ... Він пішов шляхом тов. Самойлової, щоправда, часом з деякими послабленнями, але ці «послаблення» мали непростий характер і лише роздратували організацію, викликаючи в ній внутрішні чвари»⁵. На щастя для кримців, невдовзі ЦК РКП(б) призначив на посаду голови Кримревкому голову Челябінського губвиконкому М. Полякова. Після ліквідації ревкому в листопаді 1921 р. він став заступником голови Раднаркому і наркомом внутрішніх справ Кримської АСРР⁶. На чолі кримських комуністів з квітня 1921 р. став член РСДРП(б) з 1907 р. І. Акулов.

Кадрові ротації в керівництві Криму були невинуватими — Кремль готувався до цілковитої інтеграції півострова до Росії. Наприкінці квітня 1921 р. на півострів прибув Сергій Кіров⁷, а в червні 1921 р. — спеціальна комісія ВЦВК і ЦК РКП(б) на чолі з Ш. Ібрагімовим. 16 червня він виступив на пленумі обкому РКП(б) з доповіддю «Про завдання повноважної комісії ЦК РКП(б) та ВЦВК», в якій зазначив: трудове татарське населення недостатньо представлене в радянських органах влади, партійна робота серед татар також явно незадовільна, необхідні зрушення можливі лише за умови перетворення Криму на республіку, в якій татарське населення стало б міцною базою радянської влади з тим, щоб нести її до всіх мусульманських країн Сходу⁸.

⁴ *Красный Крым*. 1921. 30 марта. Цит. за: Бикова Т.Б. *Створення Кримської АСРР (1917—1921 рр.)*. Київ, 2011. С. 159.

⁵ Доклад б. члена Коллегии Наркомнаца Султан-Галиева о положении в Крыму. *Крымский архив*. 1996. № 2. С. 84.

⁶ Бикова Т.Б. *Уряди Криму (1917—1921 рр.)*. *Уряди України у ХХ ст.* Київ, 2001. С. 268.

⁷ Бикова Т.Б. *Створення Кримської АСРР..* С. 167.

⁸ Там само. С. 162.

Нагальність забезпечення соціальної бази нової влади на півострові змусила більшовицький провід піти на суттєві політичні поступки. Згадана вище «Комісія широко використовувала факт оголошення Криму автономною республікою, як доказ щирості намагання радянської влади прийти на допомогу мирному будівництву життя руками корінного трудящого населення. ... Сприяла залученню татар в радянські апарати, домоглася фактичного визнання татарської мови державною, повела різку боротьбу із зверхнім ставленням органів влади до потреб місцевого населення та його побуту, намагаючись підняти авторитет татар-комуністів за допомогою залучення їх до активної роботи. Всі ці засоби сприяли тому, що у татар знову народилася надія на можливість мирної роботи під керівництвом радянських органів автономної Кримської республіки...»⁹. Власне, нічого нового в тактичному маневрі більшовиків не було: аналогічний реверс під прикриттям гасел українізації вони здійснили і в упокореній великою кров'ю Україні. Не поставало і питання про належність Криму Україні¹⁰, що перебувала під цілковитим контролем Кремля і власного політичного порядку денного не генерувала. Тож 21 січня 1921 р. спільне засідання Кримревкому і обкому РКП(б) визнало «найбільш бажаним підпорядкувати Крим безпосередньо Москві в якості окремої одиниці, надати їй назву “Кримська автономна область”»¹¹.

Програвши на західному напрямі, Кремль спрямував свій погляд на Схід, розглядаючи Крим як плацдарм поширення більшовизму. Число газети «Красный Крым» від 30 березня 1921 р. вийшло з такими тезами: «Без встановлення найтіснішого контакту з татарами... ми не вирішимо цих питань і, зрозуміло, в жодному разі не посилимось симпатій до нас з боку трудящих Туреччини», тож «кожен радянський працівник повинен у своїй повсякденній роботі пам'ятати, що Крим є всеросійське вікно до Туреччини та Близького Сходу».

Упродовж квітня програмні статті, що готували масову думку і партійців до змін, друкувалися регулярно. Тож, коли 7 травня Пленум Кримського обкому РКП(б), обговоривши питання «Про державну форму Криму», рекомендував: 1) залучати різні національні групи Криму (передусім кримських татар) до участі в радянських і партійних структурах влади; 2) передати кримським селянам землю у повне користування навіть за рахунок скорочення земельної площі радгоспів; 3) надати татарській мові статус офіційної з переведенням на неї роботи державних установ, — це не викликало здивування¹².

⁹ Цит. за: Крапивенцев М.Ю. Секретный доклад председателя Полномочной комиссии ЦИК и СНК РСФСР по делам Крыма Ш.Н. Ибрагимова. Текст и комментарий. *Причерноморье. История, политика, культура*. Вып. VI (III). Серия Б. Новая и новейшая история. Севастополь, 2011. С. 67—72.

¹⁰ Упродовж січня—березня 1921 р. з Криму в Україну було вивезено всіх українських керівників, а також матеріальні ресурси КП(б)У, відправлені раніше для потреб кримської повстанської армії.

¹¹ Бикова Т.Б. *Створення Кримської АСРР (1917—1921 рр.)*. С. 166.

¹² Там само. С. 168.

13 травня Кримський обком РКП(б) організував обласну нараду татар-комуністів, яка з подачі присутнього С. Кірова ухвалила постанову: «Цілком революційно-доцільною державною формою для Криму є проголошення його інтернаціональною республікою, яка входить в Російську Федерацію, взявши за основу конституцію однієї з існуючих республік». Мотивувалося рішення тим, що Крим є авангардним постом РСФРР в країнах Близького Сходу. Зазначалося також, що «після проголошення України республікою він в адміністративному відношенні перетворився на своєрідний острів, з того, що Радянська влада стосовно всіх колишніх колоній царської Росії впроваджувала тактику організації та визнання вже створених республік Татарії, Туркестану, Башкирії, що Крим протягом перших двох періодів Радянської влади був проголошений автономною республікою з санкції ЦК як федеративна частина РСФРР»¹³. Нарада, власне, виступила інструментом легалізації позиції Кремля. До реальних настроїв місцевого населення вона стосунку не мала. З 192 татар, які перебували на обліку в Кримському обкомі РКП(б), в ній взяли участь лише 23 делегати.

Тим часом внутрішній конфлікт у керівних колах з приводу майбутнього півострова не припинявся, набувши вигляду відкритої конфронтації. Мірою ускладнення ситуації і наростання голоду посилювався поділ «на місцевих і немісцевих, на підпільників та непідпільників». Зрештою, як згадував І. Фірдевс, це привело до формулювання вимоги «якнайшвидшої ліквідації ревкомів, оголошення Криму республікою, ліквідації повстання татар не зброєю, а шляхом розшарування й послідовного проведення щодо татар політики партії з національного питання»¹⁴. Групу противників перетворення Криму на республіку на чолі з І. Акуловим не переконували ані рішення Наркомнацу від 12 травня, ані постановою ВЦВК від 14 травня, ані телеграма ЦК від 20 травня, в якій йшлося про оголошення Криму республікою. Того ж дня IV обласна партійна конференція вкотре заперечила доцільність оголошення Криму республікою, фактично знехтувавши думкою ЦК, ВЦВК й Наркомнацу. Тогочасну ситуацію І. Фірдевс описав так: «третина організації й населення в особі татар за Республіку, обласний комітет у своїй більшості разом з військовими працівниками — проти». Врешті лише через пів року, на V партконференції опір було зломлено. Втім, не лише парторганізація, а й півострів загалом «тріщ[ав] по всіх швах»¹⁵.

В умовах голоду, що поширювався країною, в Кремлі раніше за відряджених у Крим керівників зрозуміли, що продовження колоніальних практик загрожує черговою втратою влади. В певних колах хоч і усвідомлювали, що кримські татари з демографічного погляду становлять меншість населення, однак сприйняли аванси Кремля за чисту монету. Це яскраво показала безпартійна татарська конференція, скликана одразу після обласної наради татар-комуністів. На ній відкрито лунала риторика «Міллі Фірки». А. Бекіров, зокрема, вважав, що скли-

¹³ *Крымская АССР (1921—1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. Симферополь, 1990. С. 247—248.*

¹⁴ Бикова Т.Б. *Створення Кримської АССР... С. 170—171.*

¹⁵ Там само.

кання конференції засвідчує факт передавання влади на півострові від Кримревкому татарській громаді. І. Апаз волів негайного створення наркомату закордонних справ, очолюваного представником кримськотатарського народу. А. Ісхаканова вітала ідею створення автономної республіки і зазначала, що її закони мають писатися не в Москві. О. Дерен-Аерли сподівався на виправлення помилок Кримського обкому РКП(б). С. Айвазов закликав узгоджувати дії влади з інтересами кримськотатарського народу, а не московського пролетаріату. Обравши постійний орган — Раду семи — конференція доручила їй сприяти створенню в Криму автономної республіки з урядовими структурами, вільними від диктату з центру, зв'язатися з кемалістською Туреччиною і просити у неї допомоги для подолання широкомасштабної кризи, що виникла на півострові¹⁶. Чи варто казати, що лідери кримськотатарського національного руху вкотре видали бажане за дійсне?

Наївні побажання безпартійних татар роздратували наркома закордонних справ Г. Чичеріна. В телеграмі до уповноваженого НКЗС в Криму він висловився недвозначно: «Пропозиція забезпечити Кримський центр Наркомзаксправом недоладна, безглузда, шкідлива, не має жодного ґрунту й повинна бути безумовно відкинута. Крим не є незалежною державою, а республікою в межах федерації, як Карелія чи Башкирія ... Думка про те, щоб Крим провадив стосовно Туреччини самостійну революційну політику, настільки шкідлива й небезпечна, що досить її, щоб рішуче відкинути цей проект, бо це значить, що там зриватимуть нашу політику, встромлятимуть нам палки в колеса і створюватимуть скандали з урядом Туреччини»¹⁷. Невдовзі його цілковито підтримав В. Ленін. Врешті, на вищих щаблях більшовицької влади добре усвідомлювали формальність процесу. Підживлювати регіоналізм місцевих еліт у Москві не збиралися. 18 травня пленум ЦК РКП(б) підтвердив необхідність створення в Криму автономної республіки. До Москви запросили представників Криму для опрацювання разом з Наркомнацом відповідного документа.

Втілення плану в життя відкладалося до завершення виборів до рад (вибори до міських рад відбулися в липні, районних — у першій половині серпня, сільських — у серпні) та створення мережі лояльних ревкомів. Мобілізувавши увесь пропагандистський та чекістський ресурс, більшовики досягли бажаних результатів. До Сімферопольської міської ради було обрано всього двох представників інших партій, до Севастопольської — одного¹⁸. У звіті про результати виборів Кримревком повідомляв: «У ради пройшло понад 70 відсотків комуністів»¹⁹.

У вересні 1921 р. І. Акулова було відкликано з Криму. На посаду голови ЦВК Кримської республіки ЦК РКП(б) «рекомендувало» Ю. Гавена, а на пост голови Раднаркому — Сахіба Саїд-Галієва. Останній був відряджений до Криму

¹⁶ Там само. С. 172.

¹⁷ *Ленинский сборник*. XXXVII. Москва-Ленинград, 1970. С. 300—301.

¹⁸ Бикова Т.Б. *Створення Кримської АСРР...* С. 149.

¹⁹ *Сборник отчётов отделов Крымревкома*. Симферополь, 1921. С. 11.

«для надання практичної допомоги Кримревкому у підготовці та проведенні Всекримського установчого з'їзду рад і у розв'язанні національного питання»²⁰.

Установчий з'їзд рад робітничих, селянських, червоноармійських і червонофлотських депутатів працював у Сімферополі 7—11 листопада 1921 р. У передостанній день депутати ухвалили Конституцію Кримської СРР. Державними мовами було визнано російську і кримськотатарську. Конституція проголошувала: «Кримська СРР стає до лав тих федерацій Великої Радянської Росії, які всім своїм існуванням промовляють: тільки в умовах диктатури робітничого класу і найбіднішого селянства можна розв'язати національні суперечності»²¹.

Нову назву Кримської республіки з ключовим словом «автономна» було вжито в циркулярі обкому РКП(б) «Усім повітовим комітетам, всім членам Кримської організації РКП(б)», оприлюдненому газетою «Красный Крым» 26 жовтня 1921 р. Обком повідомляв, що в день четвертої річниці Жовтневої революції у Сімферополі відкриється установчий з'їзд рад, де буде проголошено Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку. Однак у прийнятій 10 листопада Конституції використовувалася не п'яти-, а чотиричленна назва республіки (аббревіатура — КСРР), так само як на прапорі і гербі. Слово «автономна», що означало недержавний статус республіки, не афішувалося в офіційних документах.

Більшовицька пропаганда представляла Кримську республіку державою, а не автономною частиною Червоної Росії. Не гребувала вона й ненависним словосполученням «самостійна республіка». Не зрозуміле пересічним обивателям татарофільство більшовицької влади мало підстави. Нарис «Червоний Крим» (1923 р.) розтлумачував ситуацію вичерпно: «Створення самостійної Кримської Республіки, яка є наймолодшою у Федерації, виходить також з деяких мотивів міжнародного та внутрішнього порядку. Кримські татари, які складають четверту частину всього населення в Криму, тісно пов'язані з Туреччиною та Балканами, тому що в епоху царату маса татар виселилася з Криму в Добруджу, Туреччину та Болгарію. Крим, таким чином, служить ланкою, що пов'язує між собою Радянську Федерацію з Туреччиною та Близьким Сходом, і створення автономної республіки, яка є здійсненням бажань татарських мас, закріплює цей зв'язок та вплив Радянської Росії на мусульманському Сході»²².

Більшовики використали найбільш гаряче прагнення корінного народу півострова — відновити свою державність — для втілення своїх геополітичних амбіцій. Варто нагадати, що практика замирення бунтівних провінцій шляхом надання народам імперських окраїн автономії на етнічній території використовувалася більшовиками надзвичайно успішно. Радянські органи, що були хоч і вмонтовані в систему більшовицької диктатури, однак комплектувалися на засадах політики

²⁰ Бикова Т.Б. *Створення Кримської АСРР...* С. 183.

²¹ Бикова Т.Б. *Створення Кримської АСРР...* С. 189.

²² Брошеван В.М., Форманчук А.А. *Крымская республика: год 1921-й*. Симферополь, 1992. С. 24.

коренізації, рішуче нахилили шальки ваг на користь радянської влади всередині країни. Не менш потужний ефект це справляло за її межами — там, де низка народів ще потерпала від колоніального гніту і не розуміла суті більшовизму, дивлячись лише на фасад «Країни рад». Дбаючи про успіх світової комуністичної революції, кримських татар та їхні нездійснені впродовж національно-визвольних змагань прагнення Кремль використав всліпу.

Установчий з'їзд рад обрав Кримський ЦВК (вищий законодавчий і виконавчий орган на півострові між з'їздами рад) на чолі з Ю. Гавеном. З 50 членів 18 були татарами — кримськими й казанськими. З 15 членів Раднаркому татари становили третину: С. Саїд-Галієв — голова уряду (казанський татарин), У. Ібраїмов — нарком землеробства, В. Ібраїмов — нарком робітничо-селянської інспекції, Х. Чапчакчи — нарком охорони здоров'я, К. Хамзін (казанський татарин) — нарком освіти. М. Поляков став заступником голови Раднаркому і наркомом внутрішніх справ, Л. Витхін — головою Ради народного господарства, П. Бортніков — наркомом продовольства, Я. Каменський — наркомом фінансів, С. Березовський — наркомом соціального забезпечення, М. Порецький — наркомом юстиції²³.

Втім, розбавлення вищих органів влади представниками кримськотатарського населення відбувалося в контексті встановлення партійної монополії. Залучалися саме представники населення, етнічні кримські татари, а не їх свідомо частина, що від 1917 р. гуртувалася навколо «Мілли Фірка». Отже, йшлося про компартійну альтернативу самоорганізації кримськотатарської громади, яку більшовики запроваджували задля утвердження і зміцнення власного політичного проекту. Він передбачав підміну політичної самодіяльності монопартійною системою та більшовицьким диктатом.

Вже наприкінці листопада 1920 р. Кримський обласний комітет РКП(б) висловився за усунення меншовиків від роботи колегії Кримревкому. 2 січня 1921 р. об'єднане засідання Кримського обласного комітету РКП(б) та Кримревкому ухвалило вислати з Криму найбільш авторитетних меншовиків та есерів, поклавши цю місію на Кримську ЧК і зобов'язавши чекістів організувати політичний процес для Надзвичайної сесії Революційного трибуналу²⁴. Невдовзі справа дійшла й до «Мілли Фірки», яка домагалася легалізації, передання в її відання релігійних і просвітницьких організацій та вакуфів, дозволу на видання газети «Міллет», іншої періодики та книг кримськотатарською мовою²⁵. 30 листопада 1920 р. Кримський обком РКП(б) вирішив розгорнути агітаційно-пропагандистську кампанію проти цього «шкідливого і непотрібного пережитку». І. Фірдевсу доручили написати нищівну брошуру²⁶.

²³ Зарубин В.Г. Межнациональные отношения, национальные партии и организации в Крыму (начало XX в. — 1921 г.). *Историческое наследие Крыма*. 2003. № 7. С. 82.

²⁴ ДА АРК. Ф.-п. 1. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 2.

²⁵ Бочагов А.К. *Милли-Фирка. Национальная контрреволюция в Крыму*. Симферополь, 1930. С. 114—117.

²⁶ ДА АРК. Ф.-п. 1. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 10.

Більшовики завдавали вивірених ударів: відповідно до наказу Кримського обкому від 6 грудня 1920 р. всі мусульманські друкарні перейшли в підпорядкування РКП(б). Впродовж грудня політичний простір Криму майже повністю зачистили. Короткий час тут діяла лише Єврейська комуністична партія (ЄКП), що самоліквідувалася та влилася до РКП(б) в грудні 1922 р.²⁷ Скільки-небудь впливової антибільшовицької опозиції не залишилося. Розчавлена залізними набійками чекістських чобіт, як засвідчують дев'ять кримських книг видання «Реабілітовані історією», вона була глибоко деморалізована й психологічно зломлена. Феномен союзу більшовиків з партією «Мілли Фірка» на цьому тлі виглядав протиприродним. Сподівання кримськотатарської еліти на співпрацю з більшовиками та вирішення нагальних проблем громади у форматі радянської татаризації виявилися ще наївнішими, ніж надії симпатиків радянської українізації в УСРР. І в Україні, і в Криму вони обернулися згодом тотальним погромом національної еліти.

Попри інтернаціоналістську риторичку, що супроводжувала створення КАСРР, ставлення очільників партії до місцевого населення не зазнало суттєвих змін. Словоформа «туземці», широко вживана у партійно-радянському листуванні²⁸, засвідчувала, що прагнення перетворити Крим на взірць для наслідування колоніальних народів Азії жодною мірою не вплинуло на колоніальні стереотипи партійних керманівців. Власне, вони не визнавали народи Сходу загалом і корінні народи Криму зокрема політичним суб'єктом. Причини такої позиції слід шукати в площині пролетарського гегемонізму. Так, вони істотно відрізнялися від класичного колоніалізму, однак самим «туземцям», відсунутим на маргінес суспільного життя, від того легше не ставало.

Перші кроки радянзації Криму припали на роки першого великого голоду. Він був наслідком не лише катастрофічної посухи 1921 р., а й — не меншою мірою — економічного колапсу, спричиненого так званним воєнним комунізмом (1918—1920). Саме через продрозверстку селяни різко скоротили засіви. Давалися взнаки й виснажлива семирічна війна та червоний терор. Крим виявився заручником сили, яка, нічого не виробляючи, споживала колосальні ресурси. Йшлося про окупаційну армію. М. Султан-Галієв у доповіді в Москву описував ситуацію так: «У Сімферополі, де в мирний час розміщувалося не більше ніж 80 тис. населення, тепер разом з 4-ю армією, яка там перебуває, вміщується до 200 тис. осіб. Зрозуміло, що все це, разом узяте, створює жахливий стан економічної кризи в усьому Криму... Продовольчий стан погіршується з доби на добу. Весь Південний район, який населяє переважно татарське населення, зараз бук-

²⁷ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. *Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму*. Симферополь, 2008. С. 328.

²⁸ Зокрема, В. Ленін у листі до А. Йоффе висловився так: «Для всієї нашої Weltpolitik (світової політики) страшенно важливо завоювати довіру туземців. Це світове питання, без перебільшення світове. Тут треба бути архісуровим. Це позначиться на Індії, на Сході, тут жартувати не можна, тут треба бути 1000 разів обережним» (Див.: Ленін В. *ЛЗТ*. Т. 53. Київ, 1975. С. 190.)

вально голодує. Хліб дають лише радянським працівникам, а решта населення як у містах, так і в селах абсолютно нічого не отримує»²⁹.

Питання виведення військ з півострова не розглядалося. Тож виконання безрезневого рішення Х з'їзду РКП(б) (1921 р.) про заміну продрозверстки натуральним податком у Криму відстрочили до червня. Для стягнення раніше накладеної продрозверстки в розмірі 2 млн пудів продовольчого хліба, 2,4 млн пудів кормових культур, 400 тис. пудів фуражу і 80 тис. голів худоби³⁰ Кримревком спрямував у село реквізичійні загони. Село вибухнуло. Найпотужніші виступи спалахували навколо міст, де концентрувалися військові: Севастополя — Балаклави, Ялти — Алушти, Бахчисарая, Сімферополя. В горах міцнів антирадянський рух «зелених».

Тоді як про голод у Поволжі радянська преса просто-таки волила, про голод в Україні і Криму говорити було заборонено. Обговорюючи доповідь наркома продовольства УСРР М. Владимірова «Про кампанію боротьби з голодом», політбюро ЦК КП(б)У 4 серпня 1921 р. ухвалило резолюцію такого змісту: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм на Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами»³¹. Голодуючий Крим мав дбати про голодуюче Поволжя. Про це свідчила і назва створеного 9 вересня Кримревкомом Кримського комітету допомоги голодуючим Поволжя³².

Лише в умовах різкого зростання смертності 1 грудня 1921 р. Кримобком РКП(б) організував Центральну республіканську комісію допомоги голодуючим (КримЦКДопгол) на чолі А. Ізраїловичем. Діяльність відрядженого в Москву К. Соріна наштовхнулася на протидію Держплану, ЦСУ, Наркомпроду, Наркомнацу, які вважали, що голоду в Криму немає³³. Так само провальними були й спроби Ю. Гавена, який «успадував» цю посаду. В 1921 р. на півострові було зібрано тільки 1 830 тис. пудів хліба, а в центрі вважали — 9 млн пудів³⁴.

Втім, на ставлення Кремля до голодуючих Криму та України впливала не лише статистична дезінформація. Поволзькі селяни були лояльні, тоді як українські селяни і кримські татари протестували проти аграрно-селянської політики Москви, не зупиняючись перед збройним опором. Наприкінці 1920 р. в лавах «зелених» перебувало до 10 тис. осіб³⁵. Протидію антирадянських повстан-

²⁹ Доклад б. члена Коллегии Наркомнаца Султан-Галиева о положении в Крыму. *Крымский архив*. 1996. № 2. С. 87.

³⁰ *Очерки по истории Крыма*. Ч. III. Симферополь, 1964. С. 16.

³¹ *Голод 1921—1923 рр. в Україні: збірник документів і матеріалів*. Київ, 1993. С. 31.

³² *Ревкомы Крыма*. Симферополь, 1968. С. 135.

³³ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. *Без победителей*. С. 697.

³⁴ Пашеня В.М. *Формування та діяльність органів влади і управління в Криму (1921—1929 рр.)*: дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2005. С. 78.

³⁵ Ишин А.В. Неизвестные страницы Гражданской войны в Крыму. *Крымский архив*. 2002. № 8. С. 11.

ських загонів (так званий «куркульський бандитизм») долали, конфіскуючи мізерні продовольчі запаси у селян. В такий спосіб влада знищувала соціальну базу повстанського руху. Цей метод беззвідмовно працював як в Україні, так і в Криму. Результати таких «виховних» заходів були вражаючими: за відомостями Ради праці та оборони, від січня до травня 1922 р. від голоду померли понад 58 тис. осіб³⁶, а загалом за 1921—1923 рр. втрати становили близько 100 тис. осіб, зокрема до 75 тис. кримських татар³⁷.

Крим визнали голодуючим регіоном тільки 16 лютого 1922 р. 18 лютого газета «Правда» писала: «Всі жахи Поволжя є в наявності і в Криму: цілком з'їли всю худобу й коней, сільське населення покидає свої житла і наводнює міста, відсоток смертності прогресивно зростає. По шосейних шляхах Севастополь—Сімферополь—Євпаторія, у містах, на вулицях і біля вокзалів розкидані трупи і кинуті матерями діти»³⁸.

Подібно до Поволжя, надію на виживання Криму подарувала не «пролетарська влада», а благодійницька акція АРА, яка врятувала мільйони життів радянських громадян. Перший корабель із хлібом АРА для мешканців Криму прийшов у серпні 1922 р., тобто через рік після початку діяльності американців у Поволжі. Впродовж листопада 1922 р. — червня 1923 р. сюди надійшло 580 тис. місячних пайків, 104 тис. сухих пайків і 10,7 тис. продовольчих посилок. Католицька місія з Ватикану надала з листопада 1922 р. до травня 1923 р. 265 тис. місячних пайків. Місія Ф. Нансена розподілила серед голодуючих 42 976 пудів харчових продуктів. Американська єврейська організація «Джойнт» асигнувала 15 тис. дол. США на потреби кримських дитячих закладів і передала 40 тис. пудів вугілля для опалення дитбудинків. У травні 1923 р. українська ЦКНаслідгол надала 22 307 пудів продовольства³⁹.

Наслідки першого чотириріччя господарювання більшовиків вражали. Не менш як 100 тис. громадян знищив червоний терор. Близько 100 тис. осіб загинули лютою смертю внаслідок того, що Кремль впродовж року не дозволяв міжнародній громадськості надавати допомогу голодуючим. Понад 50 тис. мешканців виїхали з Криму у пошуках кращої долі⁴⁰. Між 1920 і 1924 рр. чисельність населення Криму скоротилася з 720 до 580 тис., тобто на 140 тис. осіб⁴¹. На тих, хто вижив, чекав драматичний комуністичний експеримент. Він виявився надскладним випробуванням для соціально-економічного організму регіону, що впродовж останнього півсторіччя формувався як симбіоз військової бази (з опо-

³⁶ *Крымское экономическое совещание. Отчёт Совету Труда и Обороне на 1-е апреля 1922 г.* Симферополь, 1922. С. 14. Дані за квітень—травень 1922 р. див.: Пашеня В.М. *Формування та діяльність органів влади і управління...* С. 70.

³⁷ Бикова О.С. *Голод 1921—1923 рр. у Криму*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2012. С. 12—14.

³⁸ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. *Без победителей.* С. 700.

³⁹ Пашеня В.М. *Формування та діяльність органів влади і управління...* С. 71.

⁴⁰ *Реабілітовані історією.* Автономная Республика Крым. Кн. 1. С. 14.

⁴¹ *Четыре года Соввласти в Крыму.* Симферополь, 1924. С. 139.

рними центрами-портами), всеросійської оздоровниці («російська Рив'єра») та вузькоспеціалізованого сільськогосподарського виробництва.

В радянізації кримського селянства ⁴², для якого надзвичайно гостро (передусім це стосувалося кримських татар) стояло земельне питання, аграрна політика більшовиків відіграла провідну роль. Мрії селян про перерозподіл усієї землі не справдилися, оскільки влада плакала проекти перетворення конфіскованих маєтків на радянські господарства (радгоспи) або комуни. Із запровадженням непу комбіди як інструмент розпалювання класової ворожнечі на селі стали неактуальними. Більша частина конфіскованих приватновласницьких земель у 1921—1922 рр. опинилася у Фонді державного земельного майна (ДЗМ). Їх планували віддати очікуваним емігрантам — кримським татарам з Туреччини і Балкан. Вкрай неефективна діяльність радгоспів та комун призвела до їх занепаду і переходу землі до малоземельних або безземельних селян. У кінцевому підсумку селянське землекористування у 1925 р. збільшилося до 1 494 тис. дес. порівняно з 983 тис. у 1916 р., тобто у півтора раза. Селяни додатково одержали 511 тис. дес. (37% конфіскованих приватновласницьких земель) ⁴³.

Невдовзі відповідно до рішень ВКП(б) селянські двори знову почали «збивати» в колективні господарства виробничого типу (спочатку на добровільних засадах, із застосуванням заохочувальних засобів) і в первинні форми об'єднання трудових зусиль — товариства спільного обробітку землі (ТОЗи). 3 жовтня 1925 до жовтня 1927 р. кількість колгоспів у Криму зростає з 412 до 986, тобто в 2,3 раза ⁴⁴. Щоб мати пільгове оподаткування та державну підтримку, вони комплектувалися виключно з бідняків та батрацтва і зображалися як острівці майбутнього комуністичного способу життя. Реальне життя цих «острівців» було далеким від сусальних картин, змальованих у пропагандистських агітках. Селянство ставилося до них як до маргіналів.

Ситуація докорінно змінилася на етапі скасування непу. Ідеологія другого комуністичного штурму передбачала масове об'єднання селян у колгоспи, тобто позбавлення їх приватної власності і, як наслідок, економічне підпорядкування державі. Найбільш заможний прошарок селянства, знову оголошений куркульством, підлягав знищенню. Частина розкуркулених депортували у віддалені регіони СРСР. Зокрема у 1930—1931 рр. було виселено 4 235 таких селянських сімей ⁴⁵. Розкуркулюванням заможних господарств і репресуванням незаможників-«підкуркульників», а потім створенням податково-пільгової не-

⁴² На початок 1927 р. в Криму налічувалося 1 767 земельних громад, які об'єднували 77 475 селянських дворів з 349,6 тис. осіб, що становило 91% наявного сільського населення. (Див.: Бойко В.В. *Земельні громади Кримської АСРР (1922—1930 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2003. С. 10.)

⁴³ Бородін С.В. *Аграрні відносини у Криму (1918—1926 рр.)*: дис. ... канд. іст. наук. Сімферополь, 2000. С. 83.

⁴⁴ Пашеня В.М. *Формування та діяльність органів влади і управління...* С. 91.

⁴⁵ Девіс Р., Уйткрофт С. *Годы голода. Сельское хозяйство СРСР 1931—1933*. Москва, 2011. С. 501.

рівності, коли одноосібників обкладали непомірними податками, а колгоспників звільняли від оподаткування, радянська влада добилася втягнення у 1932 р. основної маси селянства в колгоспи. Однак на шляху втілення подальшої стратегії комунізації суспільства на селі і в місті постала банальна проблема — небажання трударів працювати задарма.

Хлібозаготівельні плани, які спиралися на продрозверстку, мали різну регіональну навантаженість. «Різне управління» розподілом врожаю здавалося зручним керівникам партії. З його допомогою вони могли вирішувати не лише економічні, а й політичні завдання. Й. Сталін, як зазначалося, «вчив уму-розуму» (вислів генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора) українське селянство, яке у 1930 р. особливо активно виступало проти колективізації в її максимальній, тобто комунній, формі. У Криму, як і в багатьох інших регіонах Радянського Союзу, у 1932—1933 рр. спостерігався голод, спричинений хлібозаготівлями, які впродовж 1929—1932 рр. ґрунтувалися на продовольчій розверстці. Але він не був таким руйнівним, як в Україні.

Проблеми з постачанням кримських міст загострилися вже на початку 1930-х років і призвели до голодних бунтів⁴⁶. Проте терор голодом Крим не зачепив. За попередніми даними, втрати через надсмертність, зумовлену хлібозаготівлями під час загальносоюзного голоду, у 1932—1934 рр. становили в Криму 22,9 тис. осіб, тобто 28 в розрахунку на кожну тисячу населення. Для порівняння: в УСРР втрати за той самий проміжок становили 3 942,5 тис. осіб, або 133,5 на кожну тисячу населення, тобто у 4,8 раза більше⁴⁷.

Не давав підстав для задоволення і промисловий розвиток Криму. Як і за царату, один з найбільш урбанізованих регіонів СРСР залишався найменш модернізованим з економічного погляду. Цензова кримська промисловість збільшила обсяг виробленої продукції з 15,3 млн руб. у 1923/1924 госп. р. до 109,5 млн у 1929/1930 р., тобто всемеро⁴⁸. Дві третини її припадало на галузі переробної промисловості (тютюнову, консервну, шкіряну, борошномельну), майже третина — на машинобудування, металообробку і легку промисловість. Перша домна Керченського металургійного заводу, який припинив свою роботу під час громадянської війни, стала до ладу в 1929 р. У 1930-х роках істотно збільшилися виробничі потужності Севастопольського морського заводу, Сакського бромного заводу, соляних промислів. У Сімферополі було споруджено консервну фабрику і шкіряний завод. Проте великих підприємств важкої індустрії в Криму не будували, тому соціальна база «пролетарської влади» приростала черепашачим кроком.

Високими темпами у Криму розвивалася лише курортна галузь. 14 грудня 1920 р. Кримревком націоналізував усі маєтки, вілли і дачі, які перебували у при-

⁴⁶ *Реабілітовані історією*. Автономная Республика Крым. Кн. 1. С. 23.

⁴⁷ Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського і сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932—1934 рр.: нові оцінки. *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 100.

⁴⁸ Пашеня В.М. *Формування та діяльність органів влади та управління...* С. 87, 92.

ватній власності. 21 грудня Раднарком РСФРР видав декрет «Про використання Криму для лікування трудящих». Велику частину націоналізованих і новозбудованих баз відпочинку було перетворено на профспілкові санаторії та інші оздоровчі заклади. Найбільш комфортні вілли і нові лікувально-відпочинкові заклади поділили між компартійно-радянською номенклатурою.

Етнополітичний простір Криму в контексті коренізації. На XII з'їзді РКП(б) більшовики задекларували своє прагнення стати ближчими та зрозумілишими для широких мас населення і пришвидшити в такий спосіб їхню радянізацію. Утвердження радянської влади в найбільш привабливій, національній «обгортці» мало зворотний бік — нейтралізацію, а в перспективі й знищення національно-визвольного потенціалу. Адаже жодної самоорганізації чи самоусвідомлення етнічних громад радянська коренізація не передбачала. Вожді РКП(б) — ВКП(б) запроваджували курс на коренізацію, щоб змити тавро окупаційності з радянської влади, «укорінити» її, але водночас залізною рукою боролися з несприятливими для себе наслідками.

В поліетнічному Криму політика коренізації мала би бути маргіальною, як у кожному регіоні, де демографічно переважало російське населення. Однак тут «нетривіальність» підходів Кремля спрацювала чи не найяскравіше. Борючись за симпатії «трудящих Сходу», прагнучи революціонізувати його і розраховуючи на те, що хоча б для Туреччини, яка народжувалася з Османської імперії з їхньою допомогою, Крим стане зразком, у Москві зробили ставку на татаризацію. Тому Крим у кордонах РСФРР мав стати республікою, навіть республікою-державою.

Загальне уявлення партійно-радянських функціонерів про сутність проблем і рівень етнонаціонального розвитку етносів, що перетворювалися на об'єкт радянської коренізації, було доволі поверховим і шаблонним⁴⁹. Як у Туреччині вважали кримськотатарську вульгарним діалектом турецької мови, так само радянські функціонери відчували проблеми з класифікацією мови кримців. Власне, вони були цілковитими профанами в цій царині. За таких обставин проголошення курсу на коренізацію спричинило ланцюгову реакцію в низці складових суспільного життя, передусім в освітній сфері.

Тактичні маневри в етнополітичній царині змушували партійно-радянських функціонерів використовувати безліч маніпулятивних практик. Однією з них було групування за мовною ознакою, що застосовувалося в низці тогочасних офіційних матеріалів. Зокрема, в книзі П. Нікольського умовні групи, створені за принципом якщо не єдності, то спорідненості мовних пріоритетів, виглядали так: росіяни, українці і білоруси — 51,5 %, татари, турки і цигани — 25,7 %, євреї та кримчаки — 7 %, німці — 5,9 %, греки — 3,3 %, болгары — 1,7 %, вірмени — 1,6 %, поляки — 0,8 %, караїми — 0,7 %, ести — 0,3 %, чехи — 0,2 %, решта — 1,3 %⁵⁰. Об'єднання росіян, українців і білорусів у рамках сакраменталь-

⁴⁹ Див.: Кульчицький С., Якубова Л. *Кримський вузол*. Київ, 2018. С. 211—241.

⁵⁰ Нікольский П.А. *Население Крыма*. Симферополь, 1929. С. 5.

ної «уваровської тріади» засвідчувало: наприкінці 1920-х років, коли політика коренізації була на піку свого піднесення в Криму, більшовики не розглядали альтернативи русифікації так званих східних слов'ян. Об'єднання в одній групі татар, турків і ромів мало би певний сенс, якби йшлося про формування етносів за мовними сім'ями. Однак в умовах проголошеної партією коренізації воно загрожувало запровадженням в культосвітніх установах, що обслуговували названі етноси, певної штучно визначеної мови, тоді як навіть у середовищі кримських татар на час описуваних подій консолідація говірок лише починалася. Ще більш штучним виглядало об'єднання євреїв і кримчаків за релігійною ознакою, оскільки про використання їхньої спільної сакральної мови — івриту — в радянських навчальних закладах у жодному разі не йшлося. Зрозуміло, що створення умовляючих мовно-етнічних спільностей зумовлювалося певними політичними завданнями, а саме: обґрунтуванням політичного домінування росіян і кримських татар, які формували «каркас» більшовицької татаризації.

Задовго до затвердження політики коренізації в Москві ЦВК і РНК Кримської республіки схвалили перспективний план татаризації радянського апарату. Контрольовані з Кремля зусилля республіканських органів влади були спрямовані на підвищення політичного статусу кримських татар, які найменше підтримували радянську владу в перші місяці її існування. Ще раніше було поставлено завдання продублювати діловодство республіки кримськотатарською мовою. Зокрема, Татарське бюро Кримського обкому РКП(б) в грудні 1921 р. ухвалило: «усі письмові акти державного життя повинні бути на двох мовах — татарській і російській»⁵¹. В лютому 1922 р. з'явилася офіційна постанова ЦВК за підписом голови КримЦВК Ю. Гавена і голови РНК С. Саїд-Галієва «Про татаризацію радянських державних апаратів та про застосування татарської мови в установах республіки». Було створено постійну комісію з татаризації радянського апарату в складі Ю. Гавена (голова), І. Фірдевса, С. Меметова, Б. Чобан-Заде і О. Дерен-Аерли⁵².

Однак татаризація в Криму набула специфічного характеру, оскільки казанський татарин С. Саїд-Галієв, якого призначили на ключову в республіці посаду, зміцнював свій вплив за допомогою кадрів поволзьких татар. Ситуацію, що склалася, І. Фірдевс змальовував так: «З приїздом Саїд-Галієва до Криму, місцеві татарські працівники стали нібито особами другого сорту. Одразу після свого призначення він став всіляко притискати місцеві кадри й тягнути до Криму казанських татар. Про інтриги, які він застосовував проти місцевих татарських працівників, можна казати дуже багато ... справи в республіці погіршувалися не щодня, а щогодини»⁵³.

⁵¹ Галенко О. Політичний аспект етнонаціонального розвитку: національний комунізм. *Крим в етнополітичному вимірі*. Київ: Світогляд, 2005. С. 188.

⁵² Бикова Т. Кампанія «татаризації» в Криму (1921—1928 рр.). *Крим від античності до сьогодення. Історичні студії*. Київ, 2014. С. 421.

⁵³ Там само. С. 423—424.

Після відкликання С. Саїд-Галієва навесні 1924 р. головою КримЦВК став Велі Ібраїмов, а головою Раднаркому — Осман Дерен-Аерли. За нетатарами у Кримській республіці залишалися дві ключові посади: секретаря обкому РКП(б) і голови ДПУ. Це, власне, найбільш виразно характеризувало дійсний стан речей, оскільки після запровадження посади генерального секретаря в ЦК РКП(б) секретарська посада в регіональних структурах вийшла на перше місце у владному табелі про ранги.

У 1925 р. в складі КримЦВК вже працювало 40 % татар, Раднаркомі — 31,6 %, обкомі — 26,7 %, у складі райвиконкомів — 20 %⁵⁴. Такі результати були наслідком кадрової політики керівного тандему В. Ібраїмова — О. Дерен-Аерли, що викликало неприховане незадоволення російської частини апарату. Однак важливо зауважити, що в гонитві за «справною цифрою» статистику коренізації апарату спотворювали. Реальний рівень коренізації можна бачити за національним складом державних службовців. Станом на березень 1928 р. з майже 20 тис. державних службовців Криму росіяни становили 59 %, євреї — 11 %, татари — 10,9 %, українці — 6,3 %⁵⁵. Ці показники явно дисонували з результатами Всесоюзного перепису населення 1926 р.⁵⁶ Попри це татаризація наштовхувалася на опір решти кримських етносів. Особливе невдоволення викликало переведення діловодства на татарську мову в районах, де татари становили менше половини населення.

І все ж найгострішим подразником стала аграрна політика В. Ібраїмова, який відстоював ідею переселення на вільні землі Криму до 100 тис. татар-реємігрантів з Близького Сходу і Балкан та розселення мешканців гірської і передгірської зон у степовому Криму. Саме це і стало б надійною підосною реальної, а не апаратної татаризації КАСРР. На певному етапі план В. Ібраїмова зіштовхнувся з планом єврейської колонізації Криму, що визрів у кремлівських кабінетах.

Ідея єврейської сільськогосподарської колонізації виникла ще в дореволюційні часи, а у зв'язку з голодом 1920—1921 рр. набула нового звучання. Після подолання голоду її палким поборником стала благочинна організація «Джойнт», яка разом з Американською адміністрацією допомоги (АРА) намагалася створити міцне економічне підґрунтя для мешканців депресивних єврейських штетлів. Її підтримали не лише позбавлені засобів до існування мешканці штетлів, а й єврейські секції центральних комітетів більшовицької партії України та Білорусі. Після того, як Центральне бюро євсекції при ЦК РКП(б) висловилося проти проєктів створення автономної Єврейської області на Далекому Сході⁵⁷, погляди всіх зацікавлених сторін звернулися на Крим. Зрештою було висунуто проєкт перетворення наявних єврейських національних районів на автономну рес-

⁵⁴ Там само. С. 427.

⁵⁵ *Отчёт правительства Крымской АССР VI сьезду Советов*. Симферополь, 1929. С. 94.

⁵⁶ Про етнодемографічну динаміку в Криму йтиметься далі.

⁵⁷ Даниленко В. Проєкти єврейської автономії в радянському Криму. *Крим в історичних реаліях України*. Київ, 2004. С. 289.

публіку, що, подібно до Кримської АСРР, в уяві високих радянських очільників виступала альтернативою вирішення єврейського питання в Палестині. Радянська єврейська республіка мала засвідчити, що пролетарський інтернаціоналізм є набагато прогресивнішим за сіонізм. Втілення цієї високої місії покладалося на Державний комітет із землевпорядження єврейських трудящих — КомЗЕТ, створений наприкінці серпня 1924 р. й очолений Ю. Ларінім і П. Смідовичем.

В умовах гострого малоземелля ідеї пролетарського інтернаціоналізму не знаходили підтримки в кримськотатарському середовищі. Не стало винятком і вище республіканське керівництво. На протигагу КомЗЕТу В. Ібраїмов підтримав і очолив Кримське товариство допомоги переселенцям та розселенцям, що мало працювати з кримськими татарами (секретарем товариства став Мустафа Абдулла, засуджений і розстріляний пізніше за однією справою з В. Ібраїмовим).

У конфлікті між прибічниками єврейської і татарської колонізації північних районів Криму Й. Сталін став на бік перших. Розроблений КомЗЕТом план землеустрою передбачав розселення впродовж 10 років 100 тис. єврейських сімей у Джанкойському та Євпаторійському районах Криму та в Приазов'ї. В. Ібраїмов закликав татар розселитися на вільних землях півострова⁵⁸. Демарш було оцінено належним чином: у лютому 1926 р. Кримський обком партії за вказівкою ЦК РКП(б) засудив факт порушення партійної дисципліни. Голову Татарського бюро при обкомі І. Фірдевса відрядили у розпорядження ЦК ВКП(б). Голову Кримраднаркому О. Дерен-Аерли звільнили з посади «як фактичного та свідомого керівника татарського угруповання, яке протиставило себе партійній організації». Не забарилося і вжиття заходів «партійного перевиховання Вели Ібраїмова»⁵⁹. Воно стало показовим актом «виховання» для всіх кримських татар-комуністів. Викликаного в січні 1928 р. до Москви В. Ібраїмова дорогою заарештували, звинуватили у вбивстві незаможника і 9 травня розстріляли.

Репресування В. Ібраїмова започаткувало масштабну кампанію, спрямовану проти націонал-комуністів у Криму. 1 серпня 1928 р. секретар ЦК В. Молотов зауважив в оргбюро ЦК ВКП(б): «За спиною Ібраїмова, без сумніву, стояли люди більш культурні..., більш досвідчені вороги Радянської влади. Нема сумнівів, що ці вороги групувалися в особливу антирадянську організацію кримських буржуазних націоналістів (організація мілліфірківців)»⁶⁰. За справою «Міллі Фірка» було заарештовано 63 представників кримськотатарської інтелігенції. Б. Одабаш, А. Озенбашли, С. Хаттатов, Х. Чапчакчи і ще вісім мілліфірківців були засуджені до розстрілу, який деяким із них замінили 10-річним ув'язненням. Інші були заслані на Соловки, де й загинули⁶¹.

⁵⁸ Там само. С. 291—292.

⁵⁹ Бикова Т. Кампанія «татаризації» в Криму (1921—1928 рр.). *Крим від античності до сьогодення*. С. 429.

⁶⁰ Габриелян О.А. и др. *Крымские репатрианты: депортации, возвращение и обустройство*. Симферополь, 1998. С. 49—50.

⁶¹ Там само. С. 50.

За участь в «антипартійному угрупованні Султан-Галієва»⁶² у 1929 р. були виключені з ВКП(б) І. Фірдевс і О. Дерен-Аерли, розстріляний А. Мустафа. Репресії торкнулися майже всіх татарських інтелігентів, які перебували на боці більшовиків у громадянській війні. Тим більше не оминули вони традиціоналістської інтелігенції, вихованої на просвітницьких ідеях І. Гаспринського. З 1928 р. в Криму почалася кампанія закриття мечетей і осередків ісламської освіти при них⁶³.

Жорстока розправа з націонал-комуністами не означала кінця татаризації в Криму. Однак тепер цей процес обмежувався районами, у яких татари перебували в більшості. Влада посилила увагу до коренізації районів, у яких проживали представники решти етнічних груп. У 1930 р. райони Криму було розукрупнено з урахуванням національного чинника: замість 10 створено 16. Пізніше деякі з них одержали статус національних: Алуштинський, Балаклавський, Бахчисарайський, Куйбишевський, Судацький і Ялтинський — кримськотатарські, Фрайдорфський і Лариндорфський — єврейські, Біюк-Онларський і Тельманівський — німецькі, Ішунський (Красноперекопський) — український. Навесні 1930 р. в Криму функціонувало 144 татарських, 106 російських, 37 німецьких, 14 єврейських, дев'ять болгарських, вісім грецьких, три українські і дві вірменські сільради⁶⁴.

Наслідки погрому прибічників В. Ібраїмова були вагомими. Чистка партійних і радянських органів республіки 1928—1930 рр. зачепила щонайменше 3,5 тис. представників кримськотатарської інтелігенції⁶⁵. На місця репресованих призначали знов-таки кримських татар. Нові призначенці, зокрема голова Раднаркому Ібраїм Самедінов, без вагань здійснювали курс Кремля, однак це не врятувало їх від репресій. У 1936 р. НКВС сфабрикував справу «групи Самедінова», в рамках якої втратили свої посади, а то й життя низка управлінців, науковців, митців та освітян. Серед «заколотників» виявилися редактор газети «Єні Дунья» Т. Баяджієв, вчителі з Алупки С. Айвазов і О. Акчокракли, нарком землеробства КАРСР Ф. Мусаніф, директор педінституту М. Беріров, науковий співробітник Центрального науково-дослідного інституту національностей при Наркомосі РРФСР М. Недім та ін. 17 квітня 1938 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР на закритому судовому засіданні засудила до страти керівників міфічної пантюрокістської диверсійно-терористичної організації А. Самедінова, Б. Чагара, І. Тархана, Ф. Мусаніфа, Д. Гафарова, С. Айвазова, М. Недіма, О. Акчокракли, Я. Азізова, Б. Чежменжи і Т. Баяджієва. Інші фігуранти справи одержали великі строки ув'язнення⁶⁶.

⁶² Див.: Кульчицький С., Якубова Л. *Кримський вузол*. С. 218—219.

⁶³ Урсу Д.П. *Очерки по истории культуры крымскотатарского народа (1921—1941)*. Симферополь, 1999. С. 39.

⁶⁴ Котляр Н. Політика коренізації в Криму в 20—30-ті рр. ХХ ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. Вип. 9. С. 250.

⁶⁵ *Крим в етнополітичному вимірі*. Київ, 2005. С. 197.

⁶⁶ *Реабілітовані історією*. Автономная Республика Крым. Кн. 1. С. 30—33.

Розправа з кримськотатарською радянською елітою була лише однією зі сторінок трагічної епопеї Великого терору. Не менш завзято нищилися паростки інакомислення та потенційного спротиву в решті етнічних громад, по всіх соціальних групах. 4 червня 1937 р. було створено трійку в складі наркома внутрішніх справ КАРСР Карпа Павлова, прокурора автономії Костянтина Монатова та секретаря ОК ВКП(б) Сервера Трупчу. Згідно з рознарядками союзного НКВС на півострові належало заарештувати 1,5 тис. осіб. Від серпня 1937 р. репресії набули тотального характеру. Лише відповідно до наказу № 00447 до січня 1938 р. трійка «засудила» 4 тис. осіб (3 009 «колишніх куркулів», 582 «контрреволюційних елементів», 409 карних злочинців). З них розстріляно було 1,3 тис.⁶⁷ За національною ознакою репресовані розподілялися так: 1 458 росіян, 907 татар, 488 українців, 873 німці. Татари і німці проходили за заздалегідь сформульованими звинуваченнями. Перших репресували в контексті ліквідації так званого мілліфірківського підпілля, другим інкримінували належність до фашистських організацій (згідно зі звітами кримських чекістів, було ліквідовано 72 угруповання). «Найбільш засміченими» було оголошено національні райони, портові міста (Керч, Севастополь, Феодосія та Ялта). Понад чотири сотні «контрреволюціонерів» було виявлено на нечисленних промислових підприємствах півострова, передусім тих, що обслуговували військово-промисловий комплекс⁶⁸.

17 січня 1938 р. кримські чекісти запросили дозвіл на збільшення ліміту на 1,5 тис. осіб за першою (розстрільною) та на 3,5 тис. — за другою категоріями⁶⁹. У матеріалах НКВС вони проходили за такими «лініями»: куркулі-шкідники, фашисти, мілліфірківці, терористи, шкідники-диверсанти, карателі, мулли, попи, монахи, проповідники, дашнаки, есери, карні злочинці і, зрештою, виключені з лав ВКП(б). Справжній погром відбувся на промислових підприємствах Керчі: тут засудили практично всіх директорів, їх заступників та інженерів, викривши низку «шкідницьких диверсійних організацій». Одіозною фігурою Великого терору в Криму став А. Міхельсон — нарком внутрішніх справ з жовтня 1937 по липень 1938 р. Як голова трійки він підписав «вироки» на вищу міру покарання для 2 288 осіб, на ув'язнення в таборах — для 1 596. Після його відсторонення від посади на перегляд було спрямовано 852 справи, але 443 особам це не допомогло — на час ініціювання дослідження вони вже були мертві⁷⁰.

Масові арешти відбулися в Ялті, де серед близько 200 заарештованих віднайшли латвійських шпигунів, хоча жоден з 5 розстріляних за справою співробітників Ялтинської контори зв'язку не був латишем. Крізь щільне сито спецорганів пройшли працівники Севастопольського головного порту та службовці Чорноморського флоту. В їхніх лавах відшукали диверсантів та шпигунів іноземних

⁶⁷ *Реабилитированные историей*. Автономная Республика Крым. Кн. 7. Симферополь, 2012. С. 22.

⁶⁸ Там само. С. 24—25.

⁶⁹ Там само. С. 23.

⁷⁰ Там само. С. 46.

розвідок, попри те, що режимні об'єкти багато років поспіль перебували на особливому рахунку і там не працювали випадкові люди. Під сміховинними приводами було репресовано низку селян. Першість за кількістю репресованих тримав Джанкойський район. Наче засвідчуючи абсурдність ситуації, в квітні 1938 р. не витримала п'ятикратного перевантаження й обвалилася сімферопольська в'язниця ⁷¹.

Політбюро ЦК ВКП(б) санкціонувало низку таємних наказів про виявлення ворогів народу серед німців, поляків, латишів, греків тощо ⁷². Їх заарештовували не лише поодино, а й групами, формуючи колективні справи націоналістичного шпигунсько-повстанського підпілля. Виконували рознарядки центру ціною життів випадкових громадян, часто-густо напівписьменних кустарів та селян, єдиною провинною яких було відповідне етнічне походження. За такою схемою було репресовано керівництво Фрайдорфського, Лариндорфського та Біюк-Онларського національних районів — етнічних німців, яких розстріляли за звинуваченням у створенні фашистської диверсійної організації ⁷³. Греків і болгар об'єднали в рамках «грецько-болгарської шпигунсько-повстанської організації», яка нібито отаборилася в с. Марфовка Маяк-Салинського району. За цією справою було заарештовано 70 болгар, 5 греків та вірменина, якими, за висновками чекістів, керували німецький та грецький резиденти — партійно-радянські керівники району. Жорстокість покарання цілком відповідала загальносоюзним трендам грецької і болгарської операцій: 70 осіб було розстріляно, шестеро отримали по десять років таборів ⁷⁴.

Розігнавшись, маховик репресивної машини гальмував досить повільно. Прикордонний статус Криму провокував рецидиви репресивних акцій. Нарком внутрішніх справ КАРСР Г. Каранадзе на XX Кримській обласній партконференції (26 лютого 1939 р.) заявив, що на півострові не тільки лишається понад 6 тис. «колишніх куркульських елементів», але й близько півтори тисячі з них борються з радянською владою ⁷⁵. «Оргвисновки» не забарилися. Наприкінці жовтня 1939 р. в Ялті «розкрили» грецьку контрреволюційну націоналістичну організацію. На відміну від попередніх років, фігуранти відбулися тривалими строками таборів. В липні 1940 р. 27 колгоспників Сакського району засудили за звинуваченням у створенні підпільної сіоністської організації ⁷⁶.

Перманентні зачистки за національною ознакою далися взнаки. Чимдалі більше людність півострова зростала не за рахунок природного приросту, а шляхом міграції. Невдоволення корінних мешканців «понаехавшими» притлумлювалося профілактичними репресивними акціями. Під час Великого терору

⁷¹ *Реабилитированные истории*. Автономная Республика Крым. Кн. 7. Симферополь, 2012. С. 23, 29.

⁷² Бугай Н.Ф. *Народы Украины в «Особой папке Сталина»*. Москва, 2006.

⁷³ *Реабілітовані історією*. Автономная Республика Крым. Кн. 1. С. 44—45.

⁷⁴ Там само. С. 45.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. С. 46.

фактично утворилася нова каста радянських «недоторканих». За допомогою національних операцій на представників корінних етносів Криму вдягли надійного намордника, який унеможлиблював будь-яке протистояння з нетутешніми.

Не лише нова соціальна та етнонаціональна конфігурація населення регіону була безпосереднім наслідком більшовицьких репресивних практик. Крим з його нечисленним як для європейської частини СРСР населенням багато втратив демографічно. Згідно з підрахунками авторів видання «Реабілітовані історією. Автономная Республика Крым», до 1929 р. тут було засуджено 4 793 особи (з них 862 до вищої міри покарання), упродовж першої половини 1930-х років — 7 172 (235 відповідно), у другій половині — 16 611 (з них 5 041 розстріляно). Загалом протягом міжвоєнного періоду було репресовано 28 576 мешканців Криму, 6 138 заплатили за більшовицький експеримент життям⁷⁷.

Вагомим наслідком Великого терору стала своєрідна «кадрова революція»⁷⁸, проведена згори. Біля республіканського партійно-радянського керма покоління «батьків» — «творців революції» замінили «діти революції». Переважній більшості наркомів, директорів, очільників райкомів було близько тридцяти років. Керівний склад погромлених районів комплектувався за залишковим принципом. Не на часі стало й дотримання засад політики коренізації — величезна частка управлінських кадрів були новоприбульцями, надісланими для «зміцнення» непевних лав місцевих управлінців.

На січень 1941 р. кримська партійна організація налічувала всього 28 тис. осіб⁷⁹. Нечисленна корпорація залізною хваткою тримала стратегічний півострів і була готова виконати будь-який наказ Кремля. Виступаючи на XIX конференції 8 червня 1938 р., перший секретар Кримського обкому ВКП(б) Н. Щучкін заявив: «Кримська партійна організація з особливою силою за цей рік зрозуміла небезпеку легковажності, недоречної довірливості в наших лавах... Цінним підсумком нашої політичної зрілості є те, що ми значно поповнили свої уявлення про способи і форми боротьби пролетарської держави із залишками ворожих класів в умовах капіталістичного оточення...»⁸⁰. Політичний, зокрема репресивний, арсенал більшовицької партії справді не мав аналогів у світі. Щоправда, час засвідчив, що він може «вдосконалюватися». До переходу від боротьби з ворожими класами до боротьби з ворожими народами лишалося кілька років.

Етнокультурна ситуація. 1921 рік освітня мережа півострова зустріла зі значними втратами, оскільки голод початку 1920-х років вдарив передусім по дитячому населенню. Радянська освітня реформа розпочалася зі структурної перебудови організаційних і методичних засад діяльності освітянських органів, розбудовувати які передбачали за національною ознакою. При колегії наркомату

⁷⁷ Там само. С. 47.

⁷⁸ Варто зауважити, що в роки Великого терору «вороги народу» та пов'язані з ними особи становили 54 % виключених з партійної організації Криму.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само. С. 74.

освіти було створено Раду у справах національних меншин. При Кримському обкомі РКП(б) з'явилися секції національних меншин: вірменська, мусульманська (з 1927 р. татарська), німецька, єврейська, естонська.

Вважаючи освіту вузловою ланкою політосвіти, влада сконцентрувала всі важелі управління і розпочала централізацію шкільної освіти. У 1925/1926 навч. р. було розбудовано мережу сільських шкіл, а в 1927/1928 для всіх шкіл затверджено уніфіковану структуру шкільної системи. Створення мережі навчальних закладів у контексті коренізації та наближення їх до населення, особливо в гірських районах, наражалося на низку проблем. Право всіх етнічних громад на освіту рідною мовою тривалий час залишалося декларативним.

На час Всесоюзного перепису 1926 р. у Криму було 380 населених пунктів, де компактно мешкали татари, 308 — росіяни, 129 — німці, 105 — українці, 22 — греки, 15 — болгары, 14 — євреї, 6 — вірмени. Кількість шкіл (315 татарських, 264 російських, 129 німецьких, 11 грецьких, 10 болгарських, 7 вірменських, 7 єврейських, 2 чеські, 5 естонських та 42 російсько-татарські⁸¹) засвідчувала як зростання мережі навчальних закладів, так і те, що окремі громади хронічно випадали з уваги кримських освітян. Варто зазначити, що відкрити українські школи з технічного та методичного поглядів було доволі просто, однак їх не було. Практичні кроки для створення українських шкіл було зроблено тільки у 1927 р. У 1929—1930 рр. чисельність українських шкіл збільшилася до 12, у них навчалося 845 учнів⁸². Водночас у 1928 р. в Кримській АСРР діяли 14 вірменських початкових шкіл. Станом на 1939 р. вірменська була мовою навчання у 12 школах (6 початкових, 4 неповні середні, 2 середні), однак, згідно з відомостями В. Григор'янця⁸³, майже вся молодь вільно володіла російською й татарською, а не рідною — вірменською.

У сприятливіших умовах діяли німецькі та єврейські школи, хоча на середину 1920-х років мережа суто єврейських шкіл у Криму була незначною, зважаючи на рівень мовної асиміляції місцевого єврейського населення. На початку 1926 р. на півострові працювали 4 єврейські школи на 450 учнів з 15 вчителями. На кінець навчального року було вже 12 шкіл із 25 вчителями та 600 учнями⁸⁴. Численні проблеми супроводжували життя болгарських і грецьких шкіл. Незважаючи на багаторічні наполегливі спроби, гальмувався освітній поступ кримських ромів. Не миналося без курйозів: союзні органи повсякчас наголошували на необхідності розвитку національних ромських шкіл у Криму, підкреслюючи, що саме в СРСР створили ромську писемність. Однак реалізувати рішення московських управлінців у кримських умовах було неможливо — рідною мовою кримських

⁸¹ *Крим в етнополітичному вимірі*. Київ, 2005. С. 31.

⁸² Прохорчик М.В. *Народна освіта в Криму в 1921—1929 рр.*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2000. С. 9.

⁸³ Григор'янець В.Є. *Вірмени Криму: минуле і сьогодення*. Сімферополь, 2005. С. 47.

⁸⁴ Кондратюк Г.М. *Національна політика в Кримській АРСР у 20—30 роках ХХ століття*. Вінниця, 2014. С. 114—115.

ромів була кримськотатарська, саме нею і відбувалося навчання в одній із сімферопольських початкових шкіл. З наявних 1 200 ромських дітей шкільного віку її відвідували тільки 240 (близько 20 %), навчання яких зазвичай завершувалося у 4—5-му класах ⁸⁵.

Чимало проблем було й у кримськотатарських школах. Попри потужне, здавалося б, зростання їхньої мережі (в 1922/1923 навч. р. діяло всього 20 шкіл, в 1941 р. — 402), болючою залишалася проблема якості освіти. Переважна більшість дітей не завершували курсу навчання. Так, на 1927 р. навчання в початкових школах завершували лише 7,7% контингенту. Суттєво відставала від реальних потреб чисельність шкіл другого концентру: 4 установи — на 1923/1924 навч. р., 12—16 — до 1930 р., 9 — наприкінці 1930-х років. Середню освіту кримськотатарською мовою неможливо було отримати через брак старших класів. До 60% предметів у них викладали російською ⁸⁶.

Катастрофічний дефіцит ⁸⁷ викладачів і навчальної літератури перетворював «національні» школи на фікцію. Проте найболючішою проблемою національних навчальних закладів була мовна. Завдання переведення шкіл на рідні мови, проголошене на зорі коренізації, виявилось неспішним для радянської школи. З середини 1920-х років у Криму розпочалася робота з підготовки нових підручників для національних шкіл, однак щасливого закінчення справа не мала.

Реформування писемності національних меншин почалося з реформи грецької орфографії і переведення кримчачької і татарської писемностей на латинізований новотюркський алфавіт замість староеврейського та арабського. У зв'язку з цим у Криму розгорнули перепідготовку вчителів, друкування нових підручників і посібників для шкіл ⁸⁸. Для вирішення проблеми кадрів починаючи з 1926/1927 навч. року організовували курси підвищення кваліфікації та перепідготовки вчителів при педагогічних технікумах. Ефективність курсів, як засвідчив багаторічний досвід, була вкрай низькою. Власне, йшлося про авральне закриття кадрових лакун, а не повноцінну розбудову освітньої мережі з професійним персоналом. Типовими, як і всюди в СРСР, були такі проблеми, як відсутність наступності початкової, середньої та вищої освіти національними мовами, низька якість освіти в національних школах і неспроможність вишів ⁸⁹ забезпечити достатню кількість кваліфікованих педагогів для національних шкіл.

⁸⁵ Там само. С. 193.

⁸⁶ Див.: Змерзлий Б.В. *Формування і трансформація системи просвітництва кримськотатарського народу в умовах радянської політики коренізації (20—30 рр. ХХ ст.)*: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Харків, 2008. С. 148—155.

⁸⁷ Зокрема, з 27 учителів болгарських шкіл Криму у 1925 р. лише сім володіли національною мовою.

⁸⁸ Прохорчик М.В. *Народна освіта в Криму в 1921—1929 рр.*: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2000. С. 11.

⁸⁹ У 1931 р. учителів для кримських шкіл готували Сімферопольський, Феодосійський, Ялтинський і Бахчисарайський педтехнікуми.

Ті самі проблеми спостерігалися і у вишах. На початок 1925/1926 навч. р. працювали 25 національних технікумів і профшкіл. У решті навчальних закладів викладали російською мовою.

Номінальність національних культосвітніх закладів на тлі зміцнення позицій російськомовного сегменту була універсальним трендом. Якщо в 1920 р. на сцені лише Севастопольського театру виступало шість національних труп, то через 20 років в автономній республіці діяли вісім театрів, серед яких п'ять — російських, один — кримськотатарський, один — єврейський, 1 — без постійної трупи. Станом на 1937 р. з 65 найменувань періодичної літератури в КАРСР кримськотатарською мовою видавали лише 10 газет і два журнали, переважна більшість кримської періодики виходила російською⁹⁰.

Звизистими стежками просувався етнокультурний поступ кримськотатарського народу. Попри те, що значна більшість мешканців півострова сприймала татаризацію як невинуватену і необґрунтовану загравання радянської влади з кримськими татарами, вбачаючи в ній обмеження власних прав, говорити про формування сприятливих умов для відтворення кримськотатарської спільноти, тим більше її етнокультурного піднесення, не доводиться. Коренізація в Криму справді доволі часто внаслідок запопадливості виконавців набувала форми татаризації, однак формалізм зумовлював насадження у середовищі громади низки напрямів, далеких від її реальних потреб і сподівань. Дослідження останніх десятиліть вказують на низку невіршуваних проблем і суперечностей, закладених у часи татаризації⁹¹.

Радянський експеримент припав на вирішальний етап етногенезу кримських татар: на початку 1920-х років кримськотатарський етнос переживав найактивнішу фазу етнонаціональної модернізації, яка відчутно уповільнилася під ударами воєнного часу і внаслідок значних демографічних втрат 1921—1923 рр. У складі етносу вирізнялися три субетнічні групи: «яли бойлю» — татари південного узбережжя, «тат», або ж «татлар», — гірські татари та «ногай», «ногайлар» — степові татари. Питання єдиної літературної мови, що могла б стати основою модернізації етносу, на той час залишалось відкритим. У 1926 р. у Баку відбувся Перший з'їзд тюркомовних народів, що ухвалив рішення про перехід на латиницю⁹². Спричинені ним зрушення набули загального характеру, адже на латиницю мала перейти не лише кримськотатарська писемність, а й діловодство державних установ, освітніх, культурних і громадських закладів. Поспіх, з яким

⁹⁰ *Крымская АССР: 20-е — 30-е гг.* (Исторический очерк). Киев, 1989. С. 16.

⁹¹ Див.: Бекірова Е.Ш. *Підготовка педагогічних кадрів для національної кримськотатарської школи (початок XIX — кінець XX ст.)*: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2007; Змерзлий Б.В. *Формування і трансформація системи просвітництва...*; Хованцев Д.В. *Політика партійно-державного керівництва Кримської АРСР щодо національних меншин (1921—1941 роки)*: дис. ... канд. іст. наук. Сімферополь, 2005 та ін.

⁹² До речі, він був не єдиним у своєму роді. Того ж року відбулася Всесоюзна нарада по роботі серед греків СРСР, яка ухвалила принципове рішення про перехід радянських культосвітніх закладів на димотику.

«коренізатори» проголосували за переведення тюркських мов на латиницю, пояснювався доволі просто — СРСР не міг собі відмовити у лаврах світового лідера і в цій царині. Ревниво поглядаючи на успіхи Туреччини, в якій 1 листопада 1928 р. було ухвалено закон про перехід на латинську абетку, більшовицькі вожді форсували аналогічний процес на теренах СРСР.

Зайвим буде казати, з якими труднощами зіткнулася реформа на тлі масового незнання латиниці та штурмівщини. Якщо спочатку ухвалювалися хоч і занадто оптимістичні, але все ж прийнятні терміни переходу на новий алфавіт — п'ять років, невдовзі під тиском центру їх скоротили вдвічі. «Революційні темпи» реформи не підкріплювалися ні фінансово, ні організаційно, ні кадрово. Врешті, вони на певний час паралізували діяльність освітян, видавництв та судових органів. Радянські видання стали однаково незрозумілими всім верствам кримсько-татарського населення.

Втім, влада, що ставила перед собою амбітне завдання — подавати приклад прискореної культурної модернізації решті народів Сходу, не зважала на побічні ефекти латинізації. Наслідки волюнтаристського підходу до обрання напряму мовних орієнтацій тюркських народів та централізованого переходу на латинську абетку були очевидними: розгорнулася ліквідація неписьменності серед дорослих, на латинському алфавіті стахановськими темпами створювалися літературні твори (зокрема, п'єси), що славили радянську дійсність; у 1935 р. відбувся конкурс письменників Кримської АРСР; у Сімферополі було організовано Кримську мовну експедицію, метою якої були збирання діалектологічних матеріалів та апробація літературної мови в різних ареалах мешкання кримських татар. Латинізацію тим часом активно продовжували, не очікуючи результатів роботи мовознавців.

Наслідки були більш ніж суперечливими. З одного боку, перехід на латиницю спростив і технічно пришвидшив видавничі процеси. В 1935 р. з 1 240 друкованих аркушів 905 було підготовлено кримськотатарською мовою, з 5 852 тис. аркушів відбитків — відповідно 4 270 тис. Новим латинським алфавітом друкувалися щоденні обласні газети «Єні-Дунья» та «Яш-Куввет», а також щомісячні журнали «Більшовик-Ели» і «Яш-Ленінджелер»⁹³. Величезні гроші було виділено на роботу науково-дослідних установ, зокрема створеного як відгалуження Центрального науково-дослідного інституту мови та писемності народів СРСР при Раді Національностей ЦВК СРСР Кримського науково-дослідного інституту мови та літератури ім. О.С. Пушкіна, так званих опорних пунктів, на видавничу діяльність, організацію курсів стенографування тощо.

З іншого боку, не минуло й десятиліття, як влада змінила свої пріоритети. В 1935 р. було створено республіканські та обласні комітети нового алфавіту, що мали готувати ґрунт для запровадження в мусульманському середовищі кириличної абетки. Не встигли проголосити 1937 р. роком остаточної ліквідації

⁹³ Кондратюк Г.М. *Національна політика в Кримській АРСР у 20—30 роках ХХ століття*. С. 77.

неписьменності серед кримських татар на латиниці, як розпочалися масові репресії, зокрема й так звані «національні операції»⁹⁴, що завершилися тотальним погромом у лавах кримськотатарської інтелігенції. Впродовж 1937—1938 рр. низка напрямів культосвітньої роботи в середовищі кримських татар згорнулися або набули формального характеру через брак кадрів.

Згідно з наказом НКО РРФСР від 22 червня 1938 р. кримські татари разом із рештою тюркських народів СРСР у добровільно-примусовому порядку перейшли на кириличну писемність. Так звану національну періодику було переведено на нову абетку без жодного перехідного періоду. Заважаючи на те, що жодне нацменівське видавництво не оминуло масові репресії, стає зрозуміло, якою ціною було виконано нову партійну настанову. Аналогічний перехід відбувся і в навчальних закладах, хоча підручників на кирилиці не було. Як і десять років перед тим у випадку з латиницею, радянські освітяни мали кілька років працювати без навчальної і методичної літератури. Якість такої освіти не витримувала жодної критики, однак з головним своїм завданням — більшовизацією молодого покоління, школа справлялася на «відмінно».

Фінальним акордом стало вилучення з книгарень і бібліотек та знищення напрацювань когорти радянської кримськотатарської інтелігенції. Власне, алгоритм дій репресивної машини був універсальним: відразу після фізичного знищення цензура прибирала всі сліди життя і діяльності репресованих політичних діячів, педагогів, науковців, публіцистів і письменників, затираючи їхні імена на історичному полотні. Сама історія деформувалася до невпізнання. Безпосереднім наслідком неодноразових змін етнокультурного курсу стало й те, що в Криму, який неодноразово оголошували «писемною республікою», подолати неписьменність не вдалося аж до 1940-х років⁹⁵.

Деструктивні наслідки хаотичних змін в освітній галузі важко переоцінити. Власне, йшлося не лише про десакаралізацію⁹⁶ духовної культури кримських татар (вона виступала стрижнем освітньої політики в середовищі всіх без винятку мусульманських громад), а й про дезорієнтацію вектору культурної модернізації; тиражування тупикових напрямів; витрачання часу на освоєння навичок, що виявлялися згодом непотрібними в реальному житті; виникнення міжпоколінних культурних розламів; позбавлення громад повноцінних можливостей передачі духовної й культурної спадщини і сучасного відтворення в якісно нових умовах.

⁹⁴ Там само. С. 79.

⁹⁵ Див.: Змерзлий Б.В. *Формування і трансформація системи просвітництва кримськотатарського народу в умовах радянської політики коренізації (20—30 рр. XX ст.)*: дис... д-ра іст. наук. Харків, 2008. С. 371.

⁹⁶ Згідно з відомостями «Кембриджської історії ісламу», впродовж 1920-х років у Криму було закрито близько тисячі мечетей. (Див.: Урсу Д.П. *Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921—1941 гг.)*. Симферополь, 1999. URL: <http://www.krimoved-library.ru/books/ocherki-istorii-kulturi-krimskotatarskogo-naroda-1921-1941.html> (дата звернення: 20.11.2020).) Влада домоглася усунення духовенства від впливу на освіту молоді, а згодом загнала традиційну духовну освіту в глибоке підпілля.

Суперечливість татаризації виявлялася в усіх сферах її запровадження. Спостерігалось вибухове зростання мережі бібліотек (до революції діяли всього кілька публічних бібліотек, найвідомішими серед яких були збірки Зінджерлі-Медресе та Сімферопольської учительської семінарії, а в 1941 р. — 904, з них 555 сільських), однак після двох крутих поворотів мовної політики та регулярних чисток бібліотечних фондів у них годі було шукати щось крім політосвітніх брошур. До 1932 р. на Ялтинській кіностудії знімали фільми, призначені для кримських татар, однак їхня тематика («Ордер на арест», «Цемент», «Плотина прорвана», «Гость из Мекки», «26 комиссаров», «Орденоносец» тощо) була дуже далекою від справжніх запитів місцевих громад. Часи становлення мережі музеїв, що зберігали культурну спадщину кримських татар (Бахчисарайський музей-палац, Східний музей у Ялті, Будинок-музей І. Гаспринського, Євпаторійський краєзнавчий музей) та здійснювали велику краєзнавчу й етнографічну дослідницьку роботу, змінилися десятиріччями гонінь, згоранням цілих наукових напрямів, відстороненням, а згодом і репресуванням цілої плеяди кримознавців та діячів культури⁹⁷. І так у всіх напрямках культурного життя.

При доволі високих показниках присутності етнічних кримських татар на всіх щаблях держaparату вплив власне громади на визначення орієнтирів державного, етнокультурного та господарського життя зводився нанівець. Цей парадокс спостерігався усюди в СРСР, адже партія більшовиків запроваджувала коренізацію саме для свого укорінення, а не з метою суб'єктивізації інших політичних гравців, зокрема й етнічних громад. Багато років цей нюанс радянської національної політики був незрозумілим не лише громадянам Союзу, а й його закордонним симпатикам.

Врешті більшовицька татаризація завершилася цілковитим культурним погромом. Достатньо сказати, що фізично були знищені всі наркоми освіти Криму — Мухітдінов, Нагаїв, Балич, Недім, Асанов, Александрович і Чагар. У полум'ї Великого терору згоріла когорта діячів культури та освіти, талант і праця яких рухали модернізаційний проект, започаткований І. Гаспринським: брати Якуб та Джеміль Керменчикли (освітянин і поет); прозаїк, драматург, актор і режисер Умер Упчі; автор першого кримськотатарського орфографічного словника Усеїн Куркчі; відомий музикант, виконавець народних пісень Мамут Рефатов та його син — перший професійний кримськотатарський композитор Асан; енциклопедист, літератор і каліграф Осман Акчокракли, який заклав основи татарознавства як комплексної наукової дисципліни⁹⁸; просвітитель, літератор, етнограф та мовознавець Асан Айвазов; художник, історик, музеєзнавець, директор Бахчисарайського палацу-музею Усеїн Боданінський; видатний тюрколог, основоположник наукового вивчення кримськотатарської, азербайджанської, кумицької, балкар-

⁹⁷ Див. праці Д.П. Урсу: *Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921—1941 гг.)*. Симферополь, 1999; *Бекир Чобан-заде: жизнь, судьба, эпоха*. Симферополь, 2004; *Профессори Таврийского университета 1918—1941: Биографические нариси*. Симферополь, 2005.

⁹⁸ Див.: Урсу Д.П. *Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921—1941 гг.)*

ської, узбецької й туркменської мов Бекір Чобан-Заде; поет Абдулла Лятіф-заде; ректор Кримського педагогічного інституту Мустафа Бекіров; видатний сходознавець, теолог, завідувач Східного музею в Ялті Якуб Кемаль та сотні менш відомих просвітителів, митців, науковців, освітян. Винищення плеяди кримськотатарської інтелігенції, як з числа прибічників ідей І. Гаспринського, так і його опонентів, у протиприродний жорстокий спосіб на довгі роки поставило крапку в дискусії стосовно шляху майбутнього культурного розвитку кримськотатарського народу. Громада, яка стояла в авангарді етнокультурної модернізації мусульман Російської імперії, опрацювала теоретичні засади створення спільної літературної мови для тюркських народів, заклала підмурок загальної освіти національною мовою, була зупинена у своєму культурному поступі і позбавлена суб'єктності в цьому процесі. Фізичне винищення найбільш талановитих представників кримськотатарської еліти жодною мірою не компенсувалося соціальними ліфтами, запущеними в контексті «інтернаціоналістської» концепції СРСР.

Досягнення більшовиків у переорієнтації напрямів культурного поступу громад півострова не доводиться применшувати. Вирішальну роль у цьому відіграла не так шкільна, як профільна, професійна та політична освіта. Через систему найрізноманітніших курсів (вчителів і залізничників, міліціонерів і прокурорів, чабанів і трактористів, кооператорів і бухгалтерів тощо) пройшла величезна кількість людей. Якість професійної підготовки на них була невисокою, а участь — обов'язковою, якщо людина прагнула підійматися щаблями радянської кар'єри. Програма курсів неодмінно передбачала політосвітню складову, яка докорінно змінювала людей та їхнє уявлення про світ. Дійсно, в системі політосвіти була вибудована розгалужена вертикаль: політичні курси — школи політичної грамоти (для членів і кандидатів партії) — радпартшколи, вищі партійні школи. Завдання цієї вертикалі полягало в підготовці кадрів, зокрема і з числа кримських татар, для здійснення партійної роботи на місцях. Випускники їх поповнювали зростаючі лави місцевої партійно-радянської бюрократії, яка, щоправда, зазнала значних втрат під час чисток і репресій другої половини 1930-х років.

Не менш вагомим наслідком радянської впродовж міжвоєнного періоду слід вважати суттєві зрушення в соціальній структурі кримськотатарської громади, на час революційних перетворень переважно селянської. На 1940 р. з 97 418 кримських татар, задіяних в економіці півострова, 11,7 % працювали в промисловості, 60 % — сільському господарстві, 5 % — транспорті, 1,5 % — будівництві, 0,5 % — зв'язку, 4,6 % — житловому і комунальному господарстві, 3,9 % — народній освіті та соцзабезі, 3 % — торгівлі та громадському харчуванні, 0,3 % — культурі та мистецтві, 3,7 % — управлінні, 3 % — партійних та громадських органах⁹⁹.

Втім, ці зміни, що були універсальними, вкотре в історії півострова докорінно змінили етнодемографічну ситуацію.

⁹⁹ Хаялі Р.І. *Етносоціокультурна еволюція кримськотатарського народу в ХХ ст.*: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Львів, 2010. С. 15.

За Всеросійським переписом 1897 р. найчисленнішою національною групою регіону були кримські татари: 194,3 тис. осіб (35,5%), на другому місці перебували росіяни — 181,0 тис. (33,1%), на третьому українці — 64,7 тис. (11,8%). Під час першого у міжвоєнному періоді регіонального перепису населення (квітень 1921 р.) в Криму було зареєстровано 729 тис. мешканців 59 національностей (росіяни, українці, білоруси — 51,5%; татари, турки, роми — 25,7; євреї та кримчаки — 7,0; німці — 5,9; греки — 3,3; болгари — 1,7; вірмени — 1,6; поляки — 0,8; караїми — 0,7; естонці — 0,3; чехи — 0,2; інші — 1,3%)¹⁰⁰. Об'єднання росіян та українців в одну етнотемографічну групу було не випадковим і мало на меті політично нейтралізувати українців і змусити їх іти у фарватері умовної російської більшості.

Між Всесоюзним переписом 1926 р. і регіональним переписом 1930 р. сукупна чисельність кримського населення зростає на 61 тис. осіб. В умовах практично нульового механічного приросту у 1920-х роках (виняток становили євреї, але їхня частка в населенні Криму була невисокою) на динаміку народонаселення впливав лише природний приріст. Найбільшим він виявився у кримських татар, що дозволило їм зберегти попередню питому вагу у кримському населенні, незважаючи на катастрофічне зменшення чисельності під час голоду 1921—1923 рр.¹⁰¹.

Відмінна ситуація склалася впродовж 1930-х років. На час Всесоюзного перепису 1939 р. в населенні регіону виділялися три групи: у росіян (приріст становив 85,3% відносно 1926 р.), українців (+99,1%) та євреїв (+61,4%) зростання чисельності відбувалося за рахунок як природного, так і механічного приросту. Решта громад збільшувала свою чисельність лише шляхом народжуваності. Внаслідок цього питома вага кримських татар (в їхньому середовищі приріст становив 21,7%) в населенні півострова скоротилася до однієї п'ятої¹⁰².

Напередодні Другої світової війни ядро регіональної спільноти (93,1% населення) складалося з представників п'яти національностей, причому половину всіх жителів становили росіяни. Українці, на жаль, не вирізнялися активною позицією як через природну близькість до росіян, так і в результаті послідовного і тривалого стирання національних відмінностей російськими урядами. Натомість татари, євреї та німці істотно відрізнялися як від росіян, так і між собою за всіма параметрами, внаслідок чого у давніх мешканців майже не було спільних інтересів, які могли б їх об'єднати¹⁰³. Німці і татари проживали переважно в сільській місцевості, євреї — здебільшого в місті. Росіяни та українці також були здебільшого городянами, хоча немало їх проживали в селах.

¹⁰⁰ Никольский П.А. *Население Крыма*. Симферополь, 1929. С. 5.

¹⁰¹ Галенко О. Політичний аспект етнонаціонального розвитку Криму: національний комунізм. *Крим в етнополітичному вимірі*. Київ, 2005. С. 203.

¹⁰² *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940—2015)*. Зб. док. та матеріалів. Київ, 2016. С. 18.

¹⁰³ Там само. С. 18—19.

З огляду на зміни в базисі та надбудові існування соціального організму кримської автономії варто відзначити засадничу суперечність, закладену і підтримувану Кремлем упродовж міжвоєнного періоду.

Національна політика Кремля в Криму була багатовекторною і впродовж першого радянського десятиріччя чутливо й динамічно корегувалася відповідно до настроїв основних етнічних громад. Проте в публічному просторі декларувалася першочергова увага до вимог і потреб найбільшого корінного народу. Вона пояснювалася не винятковим пієтетом до кримських татар, а наміром керівників РКП(б) перетворити Крим на «вікно на Схід» з метою насадження комунізму у середовищі азійських народів.

На увагу з боку Кремля кримські татари не завжди відповідали прихильно. В аналітичному документі кримських чекістів «Про утворення і розвиток національно-визвольного руху татар у Криму», підготовленому наприкінці 1922 — на початку 1923 рр., зазначалося: «Для ставлення кримських татар до комунізму характерно, що з їх середовища майже ніхто не пішов у партію ... Нечисленних кримських татар-комуністів татарське населення категорично не визнає своїми представниками. Татари активно пішли працювати в національні загони Наросвіти, Соцзабезу, підтримуючи всілякі культурні починання, але утримуючись від політичної підтримки Радвлади... Імпонує велика громадянська мужність, з якою татари відстоювали свої позиції, незважаючи на явну небезпеку особистих репресій, мужність, якої Рад. влада не зустрічала в російському безпартійному середовищі. Таку стійкість ці люди черпали зі свого непідробного, великого політичного темпераменту і зі щирої переконаності та одностайності татарського народу, які заперечувати не можна»¹⁰⁴.

Причина такої стійкості крилася не в особливостях власне кримськотатарської спільноти — загалом вона була властива й решті традиційних за своїм укладом етнонаціональних спільнот, національне відродження яких було перерване встановленням радянської влади. Причина полягала у двоїстості й суперечливості більшовицької політики коренізації та й самої більшовицької влади. Жодні штучні за своїм походженням національні райони та сільради, більшовицькі школи з практикованими у них «новомовами», більшовицькі клуби і театри, що насаджували комунодоктрину та «розкріпачення жінок», не спроможні були компенсувати наруги над колективними та індивідуальними правами в «Країні рад». Оманливість, фальш і облудність створеної в контексті коренізації системи були зрозумілі всім, хто пам'ятав високий, вільний, хоч і нерівний, злет національно-визвольних змагань 1917—1920 рр.

¹⁰⁴ «Изыскать пути к парализованию». Документы карательных органов Вооруженных сил Юга России и Крымской АССР о крымско-татарском движении (1920—1923). Публикация и комментарии А.В. Ефимова и Р.Н. Белоглазова. *Москва—Крым. Историко-публицистический альманах*. Вып. 4. Москва, 2002. С. 156, 158.

СКАЛКИ РОЗДІЛЕНОЇ НАЦІЇ: УКРАЇНЦІ В ПІ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ, РУМУНІЙ, ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ ТА УГОРЩИНІ

Подібно до країн-учасниць війни за переділ світу, Російська імперія активно використовувала українське питання з експансіоністською метою. Етнічні українські землі аж до Підкарпатської Русі розглядалися як територія природного прирощення імперії Романових. Саме тому вже в серпні 1914 р. в середовищі неросійських українців поширювалася «Відозва до слов'ян» за підписом головнокомандувача російської армії вел. кн. Миколи, де «росіян Австро-Угорщини» закликали зустрічати російські війська як визволителів, що повернуть їх у «лоно матері Росії»¹. Боротьба не лише за симпатії українців, а й за українців як таких (зокрема, в лавах власних армій) перетворилася на інструмент усіх протиборчих сторін, що не гребували брудними і насильницькими прийомами. На зростання проросійських настроїв у середовищі українців та євреїв Будапешт і Відень відповідали репресіями, встановленням низки обмежень (заборона поширення російських та американських видань, використання кирилиці, переслідування москвофільства, заборона автентичних свят і навіть запровадження григоріанського календаря замість юліанського, врешті — посилення асиміляційного тиску, зокрема і в релігійній царині), а згодом і військовим терором проти цивільного населення. Зрештою сторони змагалися за українців як історичну складову власних державних / імперських проєктів, намагаючись довести належність собі колонізованої меншини і перетягти її симпатії на свій бік у воєнній борні. Найчастіше саме росіянам, внаслідок етнокультурної та релігійної близькості, це вдавалося краще за мадяр, німців, румунів та поляків. Водночас не було секретом — жодна з імперських націй не визнавала

Лариса
Якубова

¹ Цит. за: *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. Київ, 2008. С. 178.

самості українців та їхнього права на цю самість, навіть етнокультурну, не кажучи про державну. Це призводило до суперечливих наслідків: з одного боку, українців розглядали як потенційних іноземних шпигунів і зрадників; з іншого, таке ставлення змушувало останніх виявляти лояльність до країн перебування та окупантів у різні способи, аж до зречення власної ідентичності. З таким ментальним багажем українські громади, які перебували безпосередньо в зоні активних бойових дій, підійшли до кінця Першої світової війни та перегляду геополітичної карти Європи, що став її наслідком. Повернення військовополонених з набутим революційним досвідом та випробування воєнних років, пережиті цивільним населенням, стали універсальним спусковим механізмом процесу етнічної мобілізації в принципово нових геополітичних обставинах.

Реалізуючи сценарій контрольованого розпаду Австро-Угорщини і намагаючись не допустити розповзання більшовизму Європою, гаранті повоєнного миру — США та країни Антанти — виступили на підтримку об'єднаної незалежної Польщі, визвольного руху чехословаків та південних слов'ян, а також румунської корони. Про українців у цих планах не йшлося. Не випадково у 1915 р. співробітник розвідувального департаменту міністерства закордонних справ Британії, а згодом — делегат на Паризькій мирній конференції 1919 р. і один з найбільш авторитетних мислителів XX ст. Арнольд Тойнбі констатував: українці, поміж усіх народів Європи, то є «нація тридцяти мільйонів, а ми ніколи не чули її назву»². Україна виявилася заручницею «великої політики», що відвела їй роль буферу між повоєнною Європою та Червоною Росією.

Доля українських земель унормувала низка міждержавних угод: Версальський мирний договір між країнами Антанти, Сен-Жерменський мирний договір між Антантою та Австрією (10 вересня 1919 р.), згідно з яким Австрія відмовилася від Буковини на користь Румунії; Севрський мирний договір між Антантою та Туреччиною (10 серпня 1920 р.), що усталив польсько-румунський кордон; Трианонський мирний договір між Антантою та Угорщиною (4 червня 1920 р.), що закріпив міждержавні кордони Центральної Європи після розпаду Австро-Угорської монархії, і, врешті, Паризький протокол між Румунією та країнами Антанти (28 жовтня 1920 р.), за яким Велика Британія, Франція, Італія зобов'язувалися визнати права Румунського королівства на Бессарабію³.

² Цит. за: Скоблик В. Два підходи до української проблеми у контексті міжцивілізаційних взаємин. *Науковий вісник Ужгородського державного університету. Серія «Історія»*. 1998. Вип. 2. С. 29.

³ Ратифікація угоди урядами названих країн розтяглася в часі. В грудні 1923 р. зірвалися переговори про встановлення торгових відносин між Румунією та СРСР. Намагаючись досягти рішучого перелому у ставленні Західної Європи до бессарабської проблеми, більшовицький уряд педалював питання проведення плебісциту в українських землях Королівської Румунії, яке було винесено на порядок денний радянсько-румунської конференції, що відбулася в березні 1924 р. у Відні. Відповіддю на радянські домагання стала ратифікація французьким парламентом Паризького протоколу 1920 р. про визнання захоплення Бессарабії. Оскільки Бухарест йшов у фарватері французької політики, дії французького уряду стали

Українські землі в II Речі Посполитій. Долю Галичини, подібно до Буковини, Бессарабії та Підкарпатської Русі, вирішили переможці Першої світової війни. Головним завданням європейських лідерів з певного часу стало створення зони, яка б поставила заслін на шляху поширення у світі «червоної пошесті». Саме цю «почесну» роль і відвели українським етнічним землям, які не спромоглися окупувати Червона Росія.

Втім, навіть після Ризького мирного договору питання щодо належності Галичини залишалося далеким від остаточного вирішення — відповідно до рішень Найвищої ради Паризької мирної конференції, територія вважалася тимчасово окупованою. Це стимулювало активність екзильного уряду Є. Петрушевича, який аж до 1923 р. не полишав спроб домогтися міжнародного визнання ЗУНР, тоді як Польща, вважаючи Галичину «Східною Малопольщею», прагнула повноцінно закріпити тут свій суверенітет. Йшлося про повномасштабну анексію з прискореною суспільно-політичною та соціально-економічною інтеграцією: скасування Галицького крайового сейму, органів самоврядування, кадрово підкріплені усуненням місцевих мешканців непольського походження з усіх ключових адміністративних посад, запровадження обов'язкової присяги на вірність II Речі Посполитій доволі швидко змінили співвідношення сил у краю. Саботаж свідомої частини українства вагомого впливу на ситуацію не справляв. Але ж існувати в умовах невизначеної лояльності регіон безкінечно не міг.

В листопаді 1922 р. відбулися парламентські вибори, в яких взяли участь 38,2% виборців Східної Галичини, але водночас бойкотували 65,7%. Як зауважує Олександр Рубльов, з огляду на те, що українці становили понад 60% населення краю⁴, питома українська громада дослухалася до закликів українських політичних партій. Видатний український публіцист, діяч УНДО Іван Кедрин-Рудницький слушно означив сенс польсько-українських взаємин у Східній Галичині упродовж 1919—1923 рр. терміном «період взаємної негації». Ба більше — інкорпорація здійснювалася у стані фактичної громадянської війни. Про це свідчили низка терористичних актів УВО (Українська військова організація) та саботаж польської адміністрації, до чого докладав зусиль і радянський уряд сусідньої УСРР, сприяючи діяльності численних партизанських загонів та підпілля.

Рішення Ради послів країн Антанти про визнання Східної Галичини частиною II Речі Посполитої 14 березня 1923 р. поставило крапку в змаганнях за відновлення ЗУНР. Як і у випадку з Бессарабією, Буковиною та Закарпаттям, рішення супроводжувалося обіцянками окупанта забезпечити національним меншинам (тобто місцевому населенню) природні права, можливості національного

ляпасом радянським дипломатам. Після нормалізації в 1925 р. дипломатичних відносин між СРСР та Японією Румунія залишилася єдиною суміжною державою, що не мала дипломатичних взаємин зі своїм східним сусідом. У 1926 р. (після підписання договору «про дружбу та сердечну співпрацю») анексію Бессарабії визнала Італія.

⁴ Рубльов О. Національне питання в II Речі Посполитій. *Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси*. Київ, 2012. С. 264.

розвитку та крайової автономії, створити Український університет. Аналогічно до румунського сценарію анексії обіцянками вони й залишилися.

Східна Галичина, Волинь, Холмщина, Підляшшя і частина Полісся суттєво додали населення до новопосталої Польщі (разом обчислене в 1921 р. у 25 694 700 осіб ⁵), у них проживало (за різними підрахунками) 4,4—5,5 млн ⁶ (49,4—61,8%) українців та 0,9 млн (10%) євреїв. Міжвоєнні переписи викликали чимало зауважень з боку політиків та науковців ⁷. За пізнішими підрахунками В. Кубійовича, українські етнографічні землі, додавши 34% території польської держави, додали також і 29,5% її населення ⁸.

Загальнопольський перепис 1931 р. поряд з 21 993 444 поляками (68,9% населення країни) зафіксував 3 221 тис. українців та 1 219 тис. рутенів (разом 13,9%), значну кількість єврейського населення — 2 732 євреї (8,6%), 989,8 тис. білорусів (3,1%), 740,9 тис. німців (2,3%) ⁹.

Налічуючи пересічно 16—19% людності II Речі Посполитої, в певних місцевостях українці утворювали переконаливу етнічну більшість: 70% мешканців Станіславівського, близько 50% — Тарнопільського, майже 70% — Волинського, понад 80% — південних повітів Поліського воєводства. Була ще одна етнодемографічна особливість краю, сформована історично. Українці залишалися переважно селянською соціальною групою, становлячи до 35% міського населення. На 1931 р. українцями були 50 тис. (16%) з 312 тис. львів'ян. Це була найбільша на той час українська міська громада. Саме ж місто не випадково називали польським островом серед українського моря. Переважання сільського населення та його насуцні проблеми, передусім катастрофічний брак землі, справляли визначальний вплив і на потенціал громади, і на швидкість процесів модерного націєтворення. Подібно до низки молодих європейських націй, у середовищі західних українців вони лише набирали силу. Майже 700 тис. мешканців Полісся, не випадаючи з концепції Мирослава Гроха, вважали себе «тутейшими» / «тутешніми» ¹⁰,

⁵ Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. 1927. S. 5.

⁶ Різничитання виникли внаслідок відходу перепису 1921 р. від універсального принципу визначення рідної мови, замінивши її на національність, причому остання визначалася громадянином на власний розсуд.

⁷ На хиби методики проведення перепису 1921 р. вказував В. Кубійович. В результаті фальшування національної статистики, названого ним «операцією», «... з 5,902.000 українців на Західній Україні зазначено в польській статистиці як українців — 3,203.000, як русинів, — 1,179.000, як поляків — бл. 840.000, як тутешніх — бл. 580.00, як білорусів і росіян — до 100.000». (Див.: Кубійович В. *Західні українські землі в межах Польщі. 1920—1939*. Чикаго, Нью-Йорк, 1963. С. 26.)

⁸ Кубійович В. *Західні українські землі в межах Польщі. 1920—1939*. Чикаго, Нью-Йорк, 1963. С. 8.

⁹ Główny Urząd Statystyczny. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931 r. Formularze i instrukcje spisowe. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1932. URL: http://self.gutenberg.org/articles/polish_census_of_1931 (дата звернення: 20.11.2020).

¹⁰ Як зазначає О. Рубльов, докладний аналіз результатів першого загальнопольського перепису населення 30 вересня 1921 р., здійснений в «українському сегменті» Л. Василев-

відчуваючи ускладнення при віднесенні себе до певної етнічної групи. В контексті низки удавнених соціально-економічних і етнокультурних проблем громади та досвіду існування ЗУНР питання вироблення і впровадження стратегії інтеграції регіону в суспільно-політичну та соціально-економічну тканину молодого державного організму набувало надзвичайного значення. Завдання це не було легким, адже новий державний організм сам ще перебував у стадії становлення та визначення засад розбудови суверенітету.

Діапазон тогочасних пропозицій зрештою звівся до трьох провідних: «інкорпораційна» програма національних демократів (ендеків) на чолі з Романом Дмовським з концепцією мононаціональної Польської держави та примусовою асиміляцією національних меншин; «федералістична» концепція Юзефа Пілсудського (передбачала створення федерації Польщі, України та Білорусі після відокремлення останніх від СРСР), яка, однак, не піддавала сумніву належність Східної Галичини / Східної Малопольщі саме Польщі; концепція «нормалізації» міжнаціональних відносин з українською територіальною автономією в межах Польщі, яку обстоювали соціалісти, керовані Леоном Василевським¹¹ і Тадеушем Голувком.

Запровадження «інкорпораційної» програми ендеків упродовж першої половини 1920-х років в аграрно перенаселеній Галичині, ще більше «ущільнення» її мешканців за рахунок «осадників» вкрай загострили і без того складну міжетнічну ситуацію. До 1935 р. у прикордонних районах було створено приблизно 7,9 тис. військових «осад»¹², які відібрали у місцевого населення близько 143 тис. га сільськогосподарської землі.

Соціально-економічна політика Варшави в приєднаних землях мала виразні аналогії із соціально-економічною політикою Королівської Румунії. Третина території, додана міжнародними арбітрами за підсумками повоєнних угод, — Польща «Б» (або ж східні креси — Західна Україна та Західна Білорусь) залишалася сільськогосподарською околицею та сировинним додатком Польщі «А», на модернізацію якої спрямовувалися всі державні ресурси. На додаток до промислово розвинених Сілезії та Центральної Польщі розроблялися проекти розбудови Центральної промислової округи між Віслою та Сяном, прискорення розвитку Бориславсько-Дрогобицького нафтового району. Тим часом Галичина залишалася на периферії планів модернізації. На певному етапі розуміння того, що культивування бідності в середовищі українців означатиме зростання підтримки ними ОУН, викликало до життя пропозиції розвивати за підтримки держави кооперативний рух та меліорацію на Волині і в Поліссі. Однак унаслідок бідності самої країни про якісний злам колоніальних стереотипів не йшлося.

ським, визначав у кінцевому підсумку чисельність українців II Речі Посполитої між 4 552 035 і 4 686 000 осіб (відповідно — за мовою та віровизнанням). (Див: Рубльов О. *Національне питання в II Речі Посполитій*. С. 265.)

¹¹ Див.: Вялова Ю. *Леон Василевський (1870—1936): постать політика у контексті польсько-українського діалогу*. Київ, 2019.

¹² Розмір такого господарства не міг перевищувати 45 га.

Ставлення до українського народу як до вигадки німецької пропаганди та намагання вирішити пов'язані з ним проблеми за рахунок асиміляції, диференціації та колонізації, доцільність яких обґрунтовували Р. Дмовський та С. Грабський, спровокували, з одного боку, стрімке зростання радянофільства в середовищі українців, а з іншого, постання та зміцнення українського інтегрального націоналізму. Висловлювання на кшталт «між наймогутнішим німецьким і найбільш архаїчним російським народом немає місця для малого народу, який не витримає конкуренції...», тому поляки повинні створити могутню державу»¹³, а також заперечення права українського народу як «недержавного» на свою національну державу стали лейтмотивом національної політики Варшави щодо українців. На завершення асиміляції галичан, за підрахунками лідерів ендеків, знадобилося б близько двадцяти років.

Від 1923 р., коли надій на відновлення в тому чи іншому вигляді української державності не залишилося, перед українською громадою Польщі постала проблема існування в наявній системі координат, а отже — співпраці з польськими державними установами та політиками. Рух, згодом названий угодовським, був ситуативною відповіддю помірковано налаштованої частини українських за походженням політиків, які розуміли всю складність геополітичної ситуації. Спершу він не видавався безперспективним і приреченим на поразку, тим більше, що на початку польського врядування Варшава робила певні кроки назустріч: зокрема, за постановою «Про засади загального самоврядування воеводств, особливо воеводства Львівського, Тернопільського й Станіславівського» (26 вересня 1922 р.) мали бути створені воеводські двопалатні сеймики, що мали широкі повноваження у вирішенні місцевих питань. Українці отримали можливість брати участь у формуванні як місцевої, так і державної адміністрації. Однак не минуло й року, як закон про двомовне шкільництво від 31 липня 1924 р. перекреслив попередні обіцянки про рівність мов.

Інтерпретація українського питання докорінно змінилася після військового перевороту Юзефа Пілсудського (травень 1926 р.). Концепція польського «прометеїзму»¹⁴, що проголосив допомогу у звільненні поневолених більшовицькою Росією українського і білоруського народів історичною місією Польщі, відіграла вагомую роль у зміні акцентів внутрішньої та зовнішньої політики Польщі. Тепер уже українська держава, яка мала виникнути на схід від Збручу і перебувати під впливом Польщі, покликана була виконувати роль геополітичного буферу між ІІ Річчю Посполитою та Червоною Росією. В перспективі ж мала постати федерація трьох народів, яка б виступала бастионом боротьби з російською імперською загрозою. Натомість для вирішення внутрішніх суперечностей у Польщі слід

¹³ Цит. за: Юрик Ю. Протистояння ОУН і Польської держави (1929—1935 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. Вип. 13. URL: <http://history.org.ua/JournALL/pro/13/18.pdf> (дата звернення: 20.11.2020).

¹⁴ Див.: Комар В.Л. *Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921—1939 рр.)*. Івано-Франківськ, 2011.

було здійснити програму державної асиміляції українців та білорусів, внаслідок якої вони, зберігаючи власну національну ідентичність, перетворилися б на свідомих польських громадян. Як зауважує О. Рубльов, ідеологи «прометеїзму» бачили українське питання крізь призму польських інтересів: «У перспективі йшлося про переорієнтацію українського національно-визвольного руху з антипольського на антисоветський напрям і забезпечення Польщі надійного тилу у ймовірній війні з ССРСР»¹⁵. Саме тому регулювання сфери міжнаціональних відносин було віддане на відкуп місцевим адміністраціям. «Творчо запозичивши в ендеків ідею диференційованого трактування меншин у різних районах держави, підсудчики заклали її у підвалини регіональної політики, що здійснювалася з урахуванням принципів індивідуалізації, регіоналізації та селективності. Перший з них полягав у застосуванні індивідуальної політики щодо кожної окремої меншини. Засади регіоналізму зобов'язували урядовців вдаватися до різних методів національної політики в окремих історико-етнічних областях Західної України. Селективність визначалася розвитком міжнародної ситуації, рівнем лояльності певної меншини щодо II Речі Посполитої, її національного свідомістю, чисельністю, розміщенням та соціальною структурою», — зауважує О. Рубльов¹⁶.

Не можна сказати, що українці не мали симпатиків у польському політичному таборі підсудчиків, де траплялися й переконані українофіли. Вони, зокрема, обстоювали необхідність перегляду мовних законів 1924 р., розвитку українського шкільництва, створення Українського університету, перенесення на Волинь Української сільськогосподарської академії, залучення українців до державної служби нарівні з поляками. Такими були Л. Василевський і Т. Голувко, які пропагували ідеї міжнаціонального порозуміння на сторінках польських часописів. Втім, загалом концепція «прометеїзму» була методологічно внутрішньо уразливою через наявність діаметрально протилежних ракурсів розуміння і вирішення українського питання: так би мовити, для зовнішнього і внутрішнього використання. Один передбачав асиміляцію «польських українців», другий — боротьбу за національне визволення українців як таких. Тож не менш суперечливими виявилися наслідки її втілення в реальному житті, передусім в етнокультурній царині. З одного боку, місцеве українське населення зазнавало національно-культурної дискримінації¹⁷, з іншого — освітні та науково-дослідні установи надали кафедри для низки українських політичних емігрантів та інтелектуалів-галичан (зокрема, І. Фещенка-Чопівського, І. Огієнка, О. Лотоцького, Б. Лепкого, С. Томашівського, І. Зелінського). З одного боку, чимало сприяло процесу національного самоусвідомлення та культурному прогресу діяльність низки науково-дослідних інституцій (скажімо, Інституту дослідження національних справ (Instytut Badań Spraw Narodowościowych), створеного наприкінці 1921 р.). Активізована після травневого перевороту

¹⁵ Рубльов О. *Національне питання в II Речі Посполитій*. С. 267.

¹⁶ Там само.

¹⁷ В 1924 р. більшість українських шкіл було перетворено на «утраквістичні» (двомовні).

1926 р.¹⁸ робота інституту була спрямована на аналіз картини етнонаціональних відносин у ІІ Речі Посполитій. Вагомим етапом осмислення польсько-українських стосунків у парадигмі постколоніалізму та комуністичної загрози стала праця М. Ковалевського «Національна політика у Советській Україні: Нарис еволюції стосунків у 1917—1937 рр.» (1938)¹⁹, з іншого — в Галичині нехтувалися базові етнокультурні потреби української громади, що провокувало зростання напруги.

По десятиріччі ігнорування в 1930 р. при Міністерстві релігійних визнань і публічної освіти у Варшаві було створено Український науковий інститут — єдину державну наукову інституцію, зорієнтовану на українську проблематику. Організований, як зазначалося, для підготовки кадрів для майбутнього Українського університету, інститут врешті зробив чимало для подолання вкорінених стереотипів іншування і перетворився на найбільш продуктивний осередок вивчення українського питання з тих, що діяли в Західній Україні та в еміграції. За майже дев'ять років установа видала понад 70 друкованих томів, зокрема 54 томи «Праць»²⁰.

Тим часом польські консерватори (зокрема, Ян Бобжинський), які розуміли гостроту української проблеми, також вбачали її вирішення в утворенні Української держави над Дніпром, тоді як варіанти вирішення аналогічної проблеми у Польщі не йшли далі надання українцям культурної автономії. Непоступливість консерваторів, які вважали, що не польський народ, який мешкає на своїй історичній території, має гратися в демократію, а меншини повинні пристосовуватися до польських порядків, поступки ж в етнокультурній царині мають надаватися як нагорода за «гарну поведінку», відіграла фатальну роль у державній історії ІІ Речі Посполитої. Традиціоналізм політичного мислення консерватори у властивий їм спосіб основували на «історичних аргументах». У викладі Я. Бобжинського вони звучали так: «У жодного поляка не виникне сьогодні думка домогатися німецького Вроцлава, хоча за часів П'ястів це була корінна польська провінція... Так само мають це збагнути й українці, усвідомити, що Львів і значною мірою давня Червона Русь уже шість віків, попри змішане населення, є інтегральною складовою частиною польських земель і невід'ємним здобутком польської державності й культури»²¹. Негнучкість та архаїчність мислення цього політич-

¹⁸ До кінця 1930-х років товариство видало 12 річників двомісячника «Sprawy Narodowościowe» (1927—1939) і понад 70 книжок і брошур. Від 1931 р. при ІДНС діяв постійний семінар з національних справ, де викладали українські професори.

¹⁹ Kowalewski M. *Polityka narodowościowa na Ukrainie Sowieckiej: Zarys ewolucji stosunków w latach 1917—1937*. Warszawa, 1938; Kornat M. *Sowietologia i studia wschodoznawcze w Polsce międzywojennej. Zeszyty Historyczne*. 2002. Z. 140. S. 39—101; Kornat M. *Polska szkoła sowietologiczna, 1930—1939*. Kraków, 2003.

²⁰ Див.: Український науковий інститут за п'ять літ його існування. 13. III. 1930 — 13. III. 1935. Варшава, 1935; Каталог видань Українського наукового інституту в Варшаві. 1930—1938 / Katalog wydawnictw Ukrainkiego Instytutu Naukowego w Warszawie. 1930—1938. Warszawa, 1938.

²¹ Цит. за: Степень С. Поляки й українці в ІІ Речі Посполитій: спроба діалогу. *Україна—Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ: Либідь, 1993. С. 215—216.

ного табору врешті дорого коштували Польщі, що не вистояла під ідеологічними ударами націонал-соціалізму та більшовизму, які протиставляли концепції «прометеїзму» обіцянки визволення «скривджених» меншин.

Радикалізація меншин стала неабияким викликом і для українських політиків та громадських діячів, які виступали за налагодження конструктивного діалогу між українцями та поляками, — зокрема Української народної обнови (до 1932 р. — Українська католицька народна партія), створеної за ініціативою станіславівського єпископа УГКЦ Григорія Хомишина, та Українського католицького союзу на чолі з митрополитом Андрієм Шептицьким, які заперечували радикалізм ОУН. Намагання відвернути молодь від екстремістських ідеологій через заохочення альтернативної суспільної активності у вигляді Католицької акції, церковних братств і пов'язаних з Греко-католицькою церквою молодіжних та культурно-освітніх організацій врешті зазнавали невдач з огляду на об'єктивне ускладнення соціально-економічної ситуації. Залишалися не почутими протести Української парламентської репрезентації у Варшаві та окремих українських послів і сенаторів. Важко заперечувати, що українці мали можливість у легальний спосіб висловлювати своє обурення з приводу насильницької асиміляції, однак становище лише погіршувалося. Архаїчна за своїм змістом концепція «Польщі від моря до моря», де українцям відводилося місце нездатної на власне державне життя маси, яка потребує спрямування польською елітою, загнала польсько-українські взаємини міжвоєнного періоду у глухий кут.

Пошуки виходу з нього на місцях викликали до життя «мінімальну програму» львівського воєводи Пйотра Дуніна-Борковського (пропонував усунути економічні причини українського іредентизму та налагодити взаємодію з українською елітою задля подолання сепаратизму) та більш тривалий експеримент волинського воєводи Генріка Юзевського з перетворення Волині на регіон «польсько-української співпраці» (так звана «Волинська програма» 1929 р.). Комплекс заходів у галузі освіти, самоврядування, адміністрації, громадського життя й кооперації, що запроваджувався тут у її контексті до 1938 р., основним своїм завданням мав забезпечення Волині від впливів українського націоналізму з Галичини й комуністичної агітації з СРСР. Тож так званий умовний Сокальський кордон, що збігався з лінією колишнього міждержавного кордону між Австро-Угорщиною і Росією, штучно роз'єднав українців у межах II Речі Посполитої ідеологічно та ментально. Волинський експеримент залишився чи не єдиним прикладом довгострокової програми вирішення українського питання на території компактного розселення українців. В решті місцевостей справа не зрушила з мертвої точки.

У період від 15 травня 1926 р. по 17 березня 1930 р., коли уряд II Речі Посполитої п'ять разів очолював представник ліберального крила «санації» К. Бартель, засади національної політики було сформульовано, однак так і не конкретизовано. Економічна криза 1929—1933 рр. відсунула національне питання на маргінес уваги урядів. Повсякчас загострюване українське питання зазвичай вирішували

ситуативно: політичним тиском та репресіями. Так було, зокрема, влітку 1930 р., коли Східною Галичиною прокотилася хвиля з майже 200 актів «саботажу»²² та підпалів майна польських осадників, відповідальність за які врешті взяла на себе УВО, хоча більшість з них були проявом стихійної реакції селянства. Влада відповіла, розпочавши в середині вересня силову «пацифікацію» («умиротворення») майже в 500 селах. Пацифікація тривала до 16 жовтня 1930 р., у цей час під приводом боротьби з УВО—ОУН силовики знищували українські культосвітні заклади та широко застосовували тілесні покарання. В ніч з 9 на 10 вересня були ув'язнені лідери опозиції, зокрема п'ять українських послів сейму. До кінця 1930 р. було взято під варту 970 осіб, 432 з яких зрештою постали перед судом. 330 з них за наслідками судового розгляду було звільнено²³, що засвідчило надмірність заходів.

На початку 1931 р. влада змушена була відступити від декларованих принципів і пішла на таємні переговори з лідерами УНДО — найвпливовішої з галицьких партій, намагаючись через неї зміцнити свою соціальну базу. Зусилля з пошуку шляхів зближення були зведені нанівець убивством 29 серпня 1931 р. у Трускавці провідного ідеолога «прометеїзму» та польсько-українського порозуміння Т. Голувка. Терористичний акт, винними в якому вважали бойовиків ОУН В. Біласа та Д. Данилишина, був вигідний багатьом політичним акторам: і ОУН, яка вважала неприпустимим «духовне роззброєння» української громади внаслідок угодовських настроїв, і консервативно налаштованим полякам, і СРСР, що насаджував тут свою агентуру та сприяв радикалізації українського руху²⁴.

Під впливом економічної кризи концепція ендеків отримала друге дихання. В праці Є. Гертиха «Щодо програми кресової політики» (1932) українці трактувалися як відгалуження польського народу, згруповане в русинських племенах, що його слід «повернути до польськості»²⁵. Гуцули, лемки, бойки, поліщуки та ін., за уявленням автора, не становили етнічної єдності і були неспроможними до самостійного державного життя. Власне, принцип «Розділяй і володарюй!» з успіхом використовували не лише поляки.

В обставинах зростаючих передвоєнних тривог та загрози з боку Німеччини поправління курсу національної політики було цілком прогнозованим. Найпалкішими його прихильниками стали командувачі військових округів, які намагалися запровадити суворий режим у прикордонні, виходячи зі своїх безпосередніх службових інтересів. Інструментом послаблення позицій української громади знову стали так звані гуцульський та лемківський регіоналізми, спрямовані на гальмування процесів етнічної мобілізації в середовищі українців.

²² Підпали становили понад 80% саботажницьких акцій. Однак не меншої шкоди завдавали знищення телефонних і телеграфних мереж.

²³ Рубльов О. *Національне питання в ІІ Речі Посполитій*. С. 269.

²⁴ Див., зокрема: Киричук Ю.А. Терор і тероризм у Західній Україні. *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ — ХХ ст.*: Історичні нариси / Відп. ред. В.А. Смолій. Київ, 2002. С. 562—563; Кедрин І. *Життя — події — люди: Спомини і коментарі*. Нью-Йорк, 1976. С. 230.

²⁵ Рубльов О. *Національне питання в ІІ Речі Посполитій*. С. 270.

Водночас від початку 1930-х років не припинялася робота зі змінення масової думки в напрямі польсько-українського зближення. В 1932 р. було засновано місячник (згодом він став щотижневиком) «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (1932—1938). Редактор видання Владзімеж Бончковський зазначав, що журнал «постав з крові Голувки» й виразного усвідомлення, що головним ворогом польської й української незалежності є «імперіалізм Москви — советської Росії»²⁶. Завдяки такій позиції журнал перетворився на майданчик з висловлювання думок щодо проблеми польсько-українських відносин для найширшого кола національно свідомих верств. Не були винятком і діячі ОУН, статті яких друкувалися тут під псевдонімами. Втім, застереження провідних тогочасних інтелектуалів та політиків про хибність національної асиміляції українців та неприпустимість негації українства як такого залишилися не почутими урядами А. Пристора (27 травня 1931 р. — 9 травня 1933 р.) та Я. Єнджеєвича (10 травня 1933 р. — 13 травня 1934 р.).

Черговим свідченням хибності польських методів вирішення українського питання стало вбивство ОУН 15 червня 1934 р. міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького. Послідовний прихильник рівності громадян II Речі Посполитої і водночас нещадної боротьби проти сепаратизму Б. Перацький досить багато зробив для забезпечення міжнаціонального порозуміння. За його ініціативою було створено Національний комітет при Президії Ради міністрів, що мав стати центральною інституцією з розроблення державної національної політики. Його вбивство, як вважають, було спричинене прагненнями не допустити посилення полонізації в Галичині. Влада цілком очікувано вкотре відклала розроблення комплексної програми вирішення української проблеми, вдавшись до силових методів приборкання радикалів: створений як відповідь на терористичний акт концентраційний табір у Березі Картузькій перетворився на символ боротьби як з українським національно-визвольним рухом, так і з комуністичною загрозою.

Критична ситуація межі 1934—1935 рр. змусила тепер вже українські політичні партії шукати шляхи порозуміння з владою. Від імені УНДО й УПР 5 лютого 1935 р. Д. Левицький у сеймі запропонував план польсько-українського порозуміння «на базі спільної антисоветської платформи й надання територіальної автономії для українців у Польщі». Вкотре українська ініціатива була відкинута польською стороною. Тодішній прем'єр-міністр Л. Козловський не наважився на врегулювання української проблеми.

У травні—червні 1935 р. між представниками УНДО та урядом В. Славека (29 березня — 12 жовтня 1935 р.) було укладено угоду, відому під назвою «нормалізації». Українцям було обіцяно збереження національної освіти; фінансову підтримку культурних, кооперативних і громадських організацій; розширення сфери вживання української мови у судах і адміністрації Східної Галичини; створення Українського університету; звільнення політ'язнів, а також гарантовані

²⁶ Цит. за: Рубльов О. *Національне питання в II Речі Посполитій*. С. 274.

місця у майбутньому парламенті й місцевих урядах. Власне, все те, що й при визнанні західноукраїнських земель належними Польщі в 1923 р. Натомість українська сторона брала на себе зобов'язання перетворитися на справжніх польських громадян і забезпечити українську підтримку на чергових виборах.

Замість очікуваної «нормалізації» угода спричинила черговий розкол у політично активному українському середовищі, причому окреслювалася тенденція зростання кола прибічників ОУН — непримиренних противників польської держави. У виборах 8 вересня 1935 р. взяли участь 50 % українських виборців. Українці дістали 13 сеймових та 4 сенаторських мандати. Лідер УНДО В. Мудрий обійняв посаду віцемаршалка сейму. Пілсудчики в підсумку отримали слухняний парламент²⁷, але не встигли ним скористатися — смерть «вождя нації» Ю. Пілсудського вкрай загострила боротьбу за владу між трьома політичними посталями: прем'єр-міністром В. Славеком, президентом Польщі І. Мосціцьким та генеральним інспектором збройних сил Е. Ридз-Сміглюю. Заручившись підтримкою силовиків, переміг останній. Невдовзі було ініційовано політику «зміцнення польськості» руками військових, воєводських адміністрацій та місцевих польських організацій. Під приводом необхідності зміцнення кордонів командувачі прикордонних округів висловилися за докорінну зміну їх етнічної структури. Польсько-українські відносини повернулися фактично до ендеківської концепції вирішення українського питання, ще більш жорсткої / авторитарної за методами здійснення відповідно до викликів часу.

В січні 1936 р. на засіданні Національного комітету Президії Ради міністрів було оприлюднено «Тези з національної політики», які унаочнили відсутність одностайності серед прибічників концепції державної й національної асиміляції. «Нормалізаційна політика стосовно українців», під гаслом якої розгорталася діяльність уряду на чолі з генералом Ф. Славою-Складковським (15 травня 1936 р. — 30 вересня 1939 р.), обернулася поглибленням Сокальського кордону між українцями, культивуванням регіоналізмів гуцулів та лемків, полонізацією так званих нащадків польських шляхтичів («шляхта загорова») в середовищі українських селян (в такий спосіб громаду намагалися зменшити на мільйон осіб), осадницькою колонізацією (з цією метою в 1936 р. було виділено понад 13 тис. га землі) та наступом на православ'я.

Угоду про «нормалізацію» в 1938 р. було відкликано, втратив свою посаду і воєвода Г. Юзевський, що засвідчило провал волинського експерименту. 18 березня 1939 р. Президія Ради міністрів Польщі ухвалила програму «зміцнення польськості» західноукраїнських земель²⁸, що засвідчила безславний кінець польського прометеїзму. Історичний досвід його втілення виявився вкрай суперечливим і, на жаль, мав далекосяжні негативні наслідки.

²⁷ Зашкільняк Л. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. Львів, 2002. С. 481—482.

²⁸ Комар В.А. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926—1939 рр.). *Український історичний журнал*. 2001. № 5. С. 126.

Як цілком слушно зазначає О. Рубльов, «з польського боку у період II Речі Посполитої порозумінню заважали як брак цілісної програми розв'язання українського питання у Польській державі, так і значний вплив націоналістичних угруповань на польську адміністрацію та військо. Останні за будь-якої ситуації намагалися бити на сполох з приводу так званої «загрози для польського стану посідання» й навіть для стабільності відродженої держави. З українського боку конструктивний діалог унеможлиблювала або суттєво притлумлювала також пропаганда націоналістичних сил. Ті проголошували, що немає потреби розмовляти з поляками, а будь-які спроби порозуміння — це «національна зрада». Створювалися фальшиві міфи про можливість поліпшити своє становище з міжнародною допомогою»²⁹.

Власне, український праворадикальний екстремізм, представлений ОУН/УПА, був нічим іншим як відповіддю на консерватизм польської політики щодо анексованих українських територій та насильницьку асиміляцію. Багато можна говорити про антигуманність та ціннісну викривленість («інвалідність») праворадикальної ідеології і терористичних практик її реалізації, однак залишається незаперечним фактом, що польські політики зробили все можливе для розширення соціальної бази українського радикалізму. За інших, більш сприятливих для українства, історичних обставин він не мав шансів перерости рівень маргінального політичного сегменту. Чим більших утисків та принижень зазнавали українці, тим сильнішою була віддача. Дистанція між обіцянками фундаторів II Речі Посполитої та реальністю була колосальною. Конституції 1921 та 1935 рр. проголошували рівність усіх громадян незалежно від віровизнання, національності чи мови, однак це не стало перепорою для національної та релігійної дискримінації українців Польщі. Хронічні соціально-економічні проблеми спонукали і державу, і праворадикальні польські сили вирішувати їх за допомогою визиску етнічних меншин. В цьому Польща наслідувала загальноєвропейські тренди. Кілька років потому поділена між Німеччиною та СРСР, у березні 1936 р. Польща обмежила ритуальний забій, що здійснювався згідно з приписами юдаїзму та ісламу. Обмеження конституційних прав єврейської меншини не закріпили на законодавчому рівні, однак послідовне пропагування національної вищості поляків формувало комплекс привілейованості у поляків і меншовартості у меншин. Це відіграло фатальну роль в історії II Речі Посполитої.

З огляду на викладене вище цілком слушним видається зауваження Всеволода Ісаїва про те, що популярність українського націоналістичного руху в українських землях Другої Речі Посполитої зумовлювалася тим, що національна політика польської держави і соціальна структура польського суспільства блокувала висхідну мобільність українців в умовах модернізації³⁰.

²⁹ Рубльов О. *Національне питання в II Речі Посполитій*. С. 280.

³⁰ Isajiw W.W. Community, Class, and Social Mobility as Dynamic Factors in the DP Experience. *The Refugee Experience. Ukrainian Displaced Persons after World War II* / Eds W.W. Isajiw, Y. Boshyk, R. Senkus. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. P. 471—479.

Українські землі королівської Румунії. 1918—1940 рр. Велика Румунія, отримавши частину колишніх австро-угорських володінь (Буковину³¹, Трансільванію, Мармуреш, Крижану), південну частину Добруджі, яка раніше входила до Болгарії, та Російську Бессарабію³², перетворилася на другу за розмірами країну повоєнної Європи. Захоплення територій сусідніх держав докорінно змінило етнополітичну ситуацію в країні, перетворивши її з моноетнічної на поліетнічну. Разом з Бессарабією та Буковиною до складу Румунії увійшли 1 млн українців, понад 500 тис. росіян, 600 тис. болгар. Українці становили етнічну більшість Північної Буковини — 66 % населення (румуні лише 6 %) ³³. У жодній з приєднаних територій, за винятком Трансільванії, румуні чисельно не домінували. Саме ця обставина зумовила суперечливість внутрішньополітичного курсу Великої Румунії та спричинила глибокі деструктивні процеси в суспільно-політичному та економічному житті країни.

Віддавши Румунії ласий шмат європейської території, арбітри виставили жорсткі умови щодо дотримання прав національних меншин. На Берлінському конгресі визнання незалежності Румунії де-факто було поставлено в пряму залежність від забезпечення в країні віротерпимості та політичного рівноправ'я етнічних меншин, передусім євреїв³⁴. Конституція 1919 р. зрівняла євреїв у громадянських правах, проте подальша історія королівства, насамперед Буковини й Бессарабії як його складових частин, показала, що проголошені нею принципи, стосовно не лише євреїв, а й українців, залишилися на папері.

Одразу після окупації місцеве самоврядування в Бессарабії фактично було знищено, натомість створили так звані «комісії самоврядування». Враховуючи

³¹ Північна Буковина нормативно була передана Румунії згідно з ст. 59 Сен-Жерменської мирної угоди від 10 вересня 1919 р., березневої та серпневої угод 1920 р. Приватна угода Великих Князівств, укладена 9 вересня 1919 р. в Парижі, була покликана захистити права національних меншин на інкорпорованих територіях. Згідно з нею, Румунія була зобов'язана створити умови для здійснення іншомовними громадянами права вільно користуватися рідною мовою усно, письмово і перед судом. (*Буковина 1918—1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток*. Чернівці, 2005. С. 151.)

³² Остання була приєднана до Румунії як область з широкою автономією та значними правами самоуправління, однак рішення Сфатул-Церій 27 березня 1918 р. про запрошення румунських військ визначило подальшу незавидну долю Бессарабії в складі королівства. Румунський парламент урочисто оголосив про приєднання Бессарабії, Буковини та Трансільванії 29 грудня 1919 р., а в 1920 р. Верховна рада Ліги Націй підтвердила права королівства на окуповані території.

³³ Йорданский А.А. *Румыния. Народ, его история, экономика, политика и вооруженные силы*. Москва, Ленинград, 1926. С. 143.

³⁴ У цьому контексті відбувся перегляд чинної конституції, однак справа не пішла далі натуралізації 900 євреїв — учасників російсько-турецької війни та визнання громадянських прав верхів єврейської фінансової буржуазії. Становище пересічного єврея навіть погіршилося. Зокрема, євреям було заборонено оселятися в сільській місцевості, якщо вони не були орендарями; вони не мали права орендувати більш як 1 000 га землі, вступати на державну, муніципальну та громадську службу, обіймати посади офіцерів, адвокатів, біржових маклерів, бути власниками аптек, членами цехових організацій.

невизначений тимчасовий характер, реальних повноважень та впливу вони не мали. Королівський уряд зробив усе можливе для того, щоб ці «органи місцевої влади» цілковито залежали від центральної влади: члени їх не обиралися населенням, а призначалися з Бухареста. Територія Бессарабії була розділена на зони, закріплені за військовими частинами. Останні й виконували насправді функції адміністративних органів.

Необхідність створення спеціальних підрозділів для нагляду за населенням окупованих територій офіційний Бухарест усвідомив досить скоро, тим більше, що секретні звідомлення військових зображували приєднані території, особливо Бессарабію, не інакше як «осередок більшовизму». В грудні 1918 р. було прийнято рішення, узаконене королівським декретом від 29 січня 1919 р., про створення в Буковині Центральної служби державної безпеки (*siguranța*) на чолі з генеральним субінспектором у Чернівцях. У Північній Буковині діяли три підвідділи служби. В Бессарабії аналогічну структуру було організовано відповідно до наказу міністра внутрішніх справ Г. Мірзеску (01.03.1919 р.). Для відстежування політичних настроїв населення, виявлення противників режиму, недопущення антирумунської пропаганди сигуранца лише у великих населених пунктах Бессарабії створила понад 400 так званих інформаційних центрів, агенти-інформатори перебували на державній службі і мали офіцерський чин, що стало запорукою їх сумлінної праці. В середині 1919 р. тільки в Кишиневі діяли 1 800 таємних співробітників сигуранца, в Бендерах — близько 500.

Тортури, порушення прав людини, розстріли без суду та слідства стали фірмовим стилем румунської таємної поліції. Її керівники не приховували жорстокості своїх підлеглих. Структура відіграла вирішальну роль у знищенні найменших ознак вільнодумства в країні, чутливо реагуючи на будь-які прояви активності національних меншин. Анрі Барбюс цілком слушно зазначав: «Румунська сигуранца (охранка) має мільйонні суми й газети, у неї повсюди свої очі та вуха, віддані особи і наймані агенти. Охранка — це держава в державі»³⁵. Додамо, що роль, яку відіграла таємна політична поліція в румунській державі, красномовно свідчила про сутність правлячого режиму і дійсний рівень реалізації демократичних прав, які конституція гарантувала провінціям.

Провінції суттєво відрізнялися від Рєгату за демографічними та соціально-економічними характеристиками. В 1930 р. щільність населення у Буковині була найвищою в королівстві і дорівнювала 81,7 мешканця на км², у Бессарабії — 64,5 особи на км², у старій Румунії — 63,7 особи на км². Найбільш проблемний з політичного погляду Хотинський повіт мав 106 жителів на км²³⁶. На середину 20-х років селянство було найбільшим суспільним станом Королівства: у Рєгаті воно становило 80% населення, Буковині — 75,8%, Бессарабії — понад 80%. Загалом соціальна структура країни залишалася архаїчною: сільські кустарі, ремісники,

³⁵ Барбюс А. *Палачи: правда о белом терроре в Румынии и Болгарии*. Москва, 1926. С. 33.

³⁶ Дембо В. *Румыния*. М., 1937. С. 22. Йорданский А.А. *Румыния. Народ, его история, экономика, политика и вооруженные силы*. Москва, Ленинград, 1926. С. 143.

наймити — 3 %; великі землевласники — 0,1 %; промислові робітники — 1 %; міська буржуазія та інтелігенція — 13,9 %³⁷.

Спершу інкорпорація приєднаних територій, передусім Бессарабії, здійснювалася шляхом банального грабунку. Впродовж 1918 р. реквізиції залишалися єдиною формою економічної політики у провінціях. Такі методи «господарювання» стали безпосередньою причиною низки селянських заворушень і повстань у Бессарабії, найбільшим з яких було Татарбунарське. Економіка краю занепадала, населення люмпенізувалося, незадоволення придушувалося методами воєнного часу. Складалося враження, що румуни здійснюють політику знищення місцевого населення.

Селянські заворушення змусили румунський уряд розробити стратегію економічної інтеграції Буковини. В листопаді 1918 р. на Бессарабію поширили податкову систему Старого королівства. Прямі, додаткові та непрямі податки непідйомним тягарем лягали на плечі селян: було запроваджено платежі за помел зерна, забій худоби, зрошування городів, переправу річками, видобуток глини для будівництва хат, навіть за встановлення надгробків³⁸. За неповними підрахунками, впродовж 1918—1920 рр. у формі податків з Бессарабії було викачано близько 60,4 млрд лєв. Разом з системою натуральних повинностей та заниженням закупівельних цін на збіжжя вони унормували практику нещадної економічної експлуатації регіону. На початку 1930-х років буковинські економісти предметно довели, що Бухарест жив за рахунок переоподаткування провінцій («... пожирає держава маєток одних, аби другі безжурно жили»)³⁹. Наближені короля (так звані радники трону) та урядовці взагалі роками не сплачували жодних податків⁴⁰, тоді як нужденне бессарабське селянство перебувало в довічній податковій пастці.

Найболючішою проблемою Бессарабії була земельна. До подій 1918 р. земельні ресурси країни розподілялися вкрай нерівномірно: великі землевласники, становлячи 0,4 % населення країни, мали у своєму користуванні 47,5 % земельних ресурсів. Згідно з проектом земельної реформи, в користуванні поміщиків мало залишитися 8 % ріллі, однак хронічна економічна криза та галопуюча інфляція перетворили аграрну реформу на фікцію. Земельна реформа в бессарабських умовах набула одіозних форм. Внаслідок реформування лише 20 % безземельного бессарабського селянства отримали ділянки. Загалом на початку 20-х років налічувалося 93 тис. безземельних селянських господарств, 280 тис. малоземельних, цілковито позбавлених сільськогосподарського реманенту і робочої худоби. Офіційно завершення реформи в Бессарабії було проголошено в 1924 р., на Бу-

³⁷ Йорданский А.А. *Румыния. Народ, его история, экономика, политика и вооруженные силы*. Москва, Ленинград, 1926. С. 169.

³⁸ Лунгу В. *Политика террора и грабежа в Бессарабии. 1918—1920 гг.* Кишинев, 1979. С. 133.

³⁹ *Час*. 1932. 19 серпня, 23 вересня.

⁴⁰ *Час*. 1932. 25 вересня.

ковині — в 1926 р. На Буковині з 67 тис. га націоналізованої землі між селянами розподілили всього 8 тис. га ⁴¹.

Для Буковини, попри певне зростання посівних площ, це був початок очевидного економічного регресу. Дійсно, засіви пшениці в 1936 р. порівняно з 1921 р. зросли в 2,3 раза (34 283 і 15 207 га відповідно), в 2,2 раза збільшилися валові збори зерна ⁴². Однак 80% селян господарювали на крихітних ділянках до 2 га, 31 тис. хліборобів були безземельними. В 1936 р. не мали тягла 47,4% буковинських господарств, бессарабських — 27,5%. Господарства, що мали 3—5 голів робочої худоби, на Буковині становили 2,9%, у Північній Бессарабії — 5,6% ⁴³. Селянство перетворювалося на багатотисячну армію бідняків, джерело безкоштовних робочих рук, водночас стримувався розвиток капіталістичних відносин в аграрному секторі. Ці процеси неухильно вели до «аграрного тупика», про що яскраво свідчила ситуація в Бессарабії ⁴⁴. Хронічні неврожаї та недороди в провінціях стали нормою життя, власне — виживання.

Співробітник австрійського посольства у Бухаресті в таємній доповідній записці про політичне становище у Бессарабії (01.03.1930 р.) зазначав: «... Внаслідок незадовільного десятирічного правління попередніх урядів та чотирирічного неврожаю, які минулорічним кращим урожаєм жодним чином не компенсовані, настало невпинне зuboжіння як селянства, так і міського населення, яке все більше проявляється у загальному незадоволенні та негараздах» ⁴⁵. Наприкінці 20-х років провінція вступила в затяжну економічну кризу, а в середині 30-х років переживала важку економічну депресію, яка виснажувала виробничі сили регіону. Наприкінці 30-х років преса рясніла свідченнями про зневіру селянства у можливості вирішення земельного питання ⁴⁶. Соціальна структура провінції перебувала на доіндустріальному етапі розвитку. Закономірно в плачевному стані перебували виробничі потужності, що мало руйнівні демографічні наслідки. Дитяча смертність в 1930-х роках сягала 20%. Пелагра, спричинювана хронічним голодуванням, перетворилася на типове явище в Бессарабії. На 1935 р. з 18 млн мешканців Румунії 8 млн хворіли на сифіліс, 800 тис. були офіційно зареєстрованими туберкульозниками ⁴⁷.

Інкорпорація українських земель боляче вдарила по господарському життю провінції саме тому, що румунський уряд не намагався компенсувати збитки місцевих підприємців та виробників сільгосппродуктів унаслідок втрати російсько-

⁴¹ Иорданский А.А. *Румыния. Народ, его история, экономика, политика и вооруженные силы*. Москва, Ленинград, 1926. С. 160.

⁴² *Буковина: Историчний нарис*. Чернівці, 1998. С. 234.

⁴³ *Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918—1944 рр. Погляд дипломатів (Документи)*. Чернівці, 2007. С. 95.

⁴⁴ *Бессарабия. Военно-географический справочник*. Москва, 1929. С. 90.

⁴⁵ *Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918—1944 рр. Погляд дипломатів (Документи)*. Чернівці, 2007. С. 10.

⁴⁶ Див., приміром: Аграрна реформа на Буковині й її наслідки. *Час*. 1937. 30 грудня.

⁴⁷ Дембо В. *Румыния*. Москва, 1937. С. 36.

го ринку, більше того до 1927 р. діяли такі митні тарифи, що унеможливлювали експорт з Бессарабії до Польщі та інших країн Європи. Складалося враження, що, анексувавши ці землі, Бухарест зовсім забув про місцеве населення як про громадян, пам'ятаючи про них лише як про платників податків. Внутрішній протекціонізм знекровлював економіку провінцій, перетворюючи їх на безправні колонії. Окремі галузі економіки просто знищували на користь виробників Великої Румунії, не замислюючись над наслідками.

Дещо інший вигляд мало господарське життя буковинських міст. Колишній посередник товарообміну між Росією та Західною Європою, Буковина пристосувалася до нових суспільно-політичних та економічних обставин і спромоглася отримати вигоди від прямого виходу до Чорного моря⁴⁸. Втім, промислове піднесення було нетривалим — вже з 1928 р. стали очевидними симптоми економічної кризи. Вона «розповзалася» країною, захоплюючи галузь за галуззю. Значною мірою її тяжкість зумовлювалася традиційною відсталістю провідних галузей румунської економіки — нафтодобувної, текстильної, харчової, шкіряної. Ситуація погіршувалася через несприятливу міжнародну кон'юнктуру: неякісний румунський бензин не витримував конкуренції з американсько-голландським трестом, а румунське збіжжя отримало серйозного суперника — аргентинське зерно. Це був час масового розорення дрібних і середніх підприємств, лихоманки в банківській сфері⁴⁹ і водночас початок тотальної монополізації провідних виробничих сфер. Сформувався величезний резерв робочої сили (600 тис. безробітних, разом з членами родин — близько 2 млн осіб за межею бідності), що дозволяло монополістам безкарно зменшувати оплату праці та погіршувати її умови — тривалість робочого дня перевищувала 12 годин. Соціальна база ліво- та праворадикальних ідеологій невпинно зростала.

Уряд декларував стратегію виведення країни з кризи за допомогою «трьох жертовних кривих» — масових звільнень робітників державних підприємств та державних службовців. Щоб вивести сільське господарство з крутого піке, спричиненого кризою неплатежів за виплатами щодо аграрної реформи, в 1932 р. реструктуризували селянські борги⁵⁰. Початок 1930-х років став часом гарячкових пошуків виходу, однак неодноразова зміна зовнішньоторговельних пріоритетів і ухвалення дискримінаційних торговельних мит вели до подальшого погіршення становища платників податків, на плечі яких перекладався тягар витрат за безглузді чи корумповані рішення Бухареста⁵¹. Такі методи управління лише заго-

⁴⁸ Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918—1944 рр. Погляд дипломатів (Документи). Чернівці, 2007. С. 92—94.

⁴⁹ За 1929 р. збанкрутували більш як 1000 банків, до 1933 р. розорилися переважна більшість банківських установ. Це, у свою чергу, боляче вдарило по всіх галузях економіки, особливо по господарствах селян-відкупників. *Голос Буковини*. 1935. 21 квітня.

⁵⁰ Про порядок запровадження закону в Буковині див: Друга конверсійна рата. *Голос Буковини*. 1935. 21 квітня.

⁵¹ Див.: Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918—1944 рр. Погляд дипломатів (Документи). Чернівці, 2007. С. 76—77.

стрували проблеми. Стан глибокої депресії, зневіри відображали шпальти тогочасних українських видань. У березні 1935 р. «Голос Буковини» в передовиці писав: «... По війні були лекші часи, чоловік заробляв гроші мав на їду, на вбрання та ще й щадив на пізніше. У послідних шістьох роках усі видять, що чоловік заледве заробляє на прожиток, багато навіть попроїдали свої давні ошадності, а на будуче що буде — не знати»⁵².

Тотальна зневіра в рази посилювалася фактичною національною дискримінацією. Сучасний румунський історик Ш. Пуріч пояснює її зовнішніми та внутрішніми політичними факторами: «З одного боку, оточена державами, невдоволеними наслідками війни і тим, що частина їх колишніх підданих потрапила під владу румунської адміністрації [Румунія] могла стати сильною державою лише у разі створення міцного румунського суспільства шляхом стирання регіональних особливостей і придушення або мінімізації не румунських національних ідентичностей. З іншого боку, Велика Румунія зобов'язана була виконувати положення міжнародних угод і забезпечувати політичні та культурні права для національних меншин, ризикуючи в протилежному випадку втратити підтримку, надану Заходом на Паризькій мирній конференції»⁵³.

Тим часом внутрішня політика офіційного Бухареста в інкорпорованих територіях, зокрема й у сфері державного управління, виглядала як безперервне й непослідовне балансування між неприхованим цинічним нехтуванням потреб і почуттів величезної частини населення власної країни та бажанням надати йому цілком привабливу ідеологічну обгортку — створення єдиної румунської нації. Теоретичним підґрунтям державної політики румунізації стала концепція історика (буковинського румуна за походженням) Іона Ністора. Автохтонним населенням Буковини він вважав румунів. Українці, згідно з його твердженнями, колонізували Буковину з Галичини. За підтримки австрійської влади їм вдалося асимілювати місцеве румунське населення й витравити його національну свідомість. І. Ністор доводив, що «тільки румуни є автохтонами в Буковині; тільки румуни розвивали цю країну і надавали їй виключно румунського характеру. Українці ж емігрували сюди набагато пізніше і денационалізували автохтонне населення; більшість сучасних українців у Буковині румунського походження, тільки вони розучилися говорити рідною румунською мовою»⁵⁴.

Взявши на озброєння ці псевдонаукові сентенції про давню румунську історію, Велика Румунія проголосила повернення «зденационалізованих румунів у лоно материнської культури» першорядним завданням національної політики. Окупанти прагнули не лише перевести все громадське життя на румунську мову,

⁵² *Голос Буковини*. 1935. 3 марта.

⁵³ Пуріч Ш. Австрійское «наследство» и судьбы Румынской Буковины. *Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи*. Матеріали Міжнар. наук. конф. Чернівці, 2000. С. 71.

⁵⁴ Цит. за: *Буковина 1918—1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток*. Чернівці, 2005. С. 170.

а й змінити його докорінно, поширивши в провінції засади румунського способу життя з притаманними йому ментальністю, звичаями, офіційними і навіть релігійними святами. Румунізація окраїн перетворилася на вакханалію румунських зайд. Перші кроки «румунських цивілізаторів», які зважали на контроль Ліги Націй, були досить обережними. Втім, невдовзі румунізатори перейшли до відвертих утисків. Було створено систему, яка не залишала пересічному мешканцю вибору: всім службовцям відвели півторамісячний термін для того, щоб навчитися говорити і писати румунською, в іншому випадку вони не могли претендувати на посаду.

Суворий контроль було запроваджено в навчальних закладах. Наказом начальника румунського гарнізону м. Секуряни адміністрація шкіл була зобов'язана організувати щоденне виконання румунського гімну⁵⁵. Спеціальні інструктори міністерства освіти та місцеві жандарми пильно стежили за тим, щоб жодна мова, крім румунської, не звучала в школі. Румунську мову директивно було запроваджено в усіх установах, чиновники могли залишитися на посадах тільки після екзамени з румунської мови, історії та географії. Водночас створювалися спеціальні умови для румунського чиновництва та вчителства, що стимулювали їх переселення до провінцій⁵⁶.

Державна доктрина Румунського королівства заперечувала права українців на національну освіту і оголошувала їх українізованими румунами. З метою повернення в лоно «рідної» культури їх зобов'язали віддавати своїх дітей до шкіл з румунською мовою викладання. Намагаючись нівелювати на всіх рівнях українську присутність у провінціях, 21 липня 1919 р. румунський уряд ухвалив спеціальний декрет, який започаткував кампанію перейменування українських населених пунктів відповідно до теорії про їхнє румунське походження («населеним пунктам присвоюються їхні давні історичні назви»⁵⁷). Не менш нав'язливо українцям, насамперед тим, хто претендував на управлінські посади та працював у навчальних закладах, пропонувалося змінити свої прізвища на румунські відповідники. Вже в 1920 р. у Північній Буковині було закрито 84 українські школи. Станом на 1927 р. їх не залишилося жодної. 26 липня 1924 р. закон про шкільництво фактично унормував негласне урядове розпорядження (1922 р.) про заборону викладання української мови в Північній Буковині. Ще раніше декретом-законом короля Румунії Фердинанда I від 23 вересня 1919 р. проголошено румунізацію Чернівецького університету.

Не дивно, що питання національної освіти (власне — етнозбереження) стало основним у порядку денному української громади. Боротьба за українську школу перетворилася на гасло всенародного українського руху, реалізованого мирни-

⁵⁵ Хотинское восстание (Сборник документов и материалов). Кишинев, 1976. С. 59—60.

⁵⁶ Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918—1944 рр. Погляд дипломатів (Документи). Чернівці, 2007. С. 89.

⁵⁷ Рендюк Т.Г. Українці Румунії: Національно-культурне життя та взаємовідносини з владою. Київ, 2010. С. 26.

ми методами на всіх рівнях від місцевих органів самоврядування та румунського сенату до Ліги Націй. В середині 1920-х років понад 40 тис. батьків-буковинців підписали петицію з вимогою відновлення української школи. Відразу після скасування стану облоги на народних вічах, що відбулися 20 грудня 1928 — 3 січня 1929 рр., зібрали понад 10 тис. підписів на підтримку рідної мови. Наслідком акції було ухвалення міністерського розпорядження від 31 грудня 1929 р. про запровадження для українців восьми годин рідної мови на тиждень у початковій школі, шести — у середній. Закон уже в 1933 р. було скасовано. Вчителі-активісти втратили свою роботу за «вороже становище супроти держави і румунського народу», насильницька румунізація української школи поновилася. Власним коштом українські громади створювали «курси неписьменних», «вакаційні курси», курирувані товариствами «Українська Школа», «Жіноча Громада на Буковині», студентськими корпораціями «Запороже» і «Чорноморе». Проте поступ румунізації такими заходами годі було стримати: з 405 вчителів, які наприкінці 1913 р. назвалися рутенами, в 1929 р. українцями записалися лише 92, рутенами 214, румунами 96, поляками 3⁵⁸.

Суспільно-політичне життя провінцій у режимі облоги відбувалося під пильним наглядом Бухареста. Однією з перших була заснована міністром І. Ністором Партія об'єднаних демократів, яка 1924 р. увійшла до складу ліберальної партії. На початок 30-х років усі румунські політичні сили мали свої осередки в Буковині та Бессарабії, створюючи ілюзію активної участі провінцій у політичному житті королівства в умовах жорсткої політичної цензури. Створена у вересні 1921 р. у Чернівцях Українська народна партія, що ставила собі за мету захист прав українців парламентськими методами, сприймалася за часів облоги як угруповання зрадників.

Як тільки небезпека революції послабилася, міжнародна ситуація стабілізувалася і стало зрозуміло, що держави — колишні власники інкорпорованих територій не в змозі претендувати на свої землі, політичні кола Румунії перейшли до відвертої політичної реакції. Поваливши уряд аверискіанців, такісти взяли за анулювання в конституційному порядку місцевої автономії приєднаних областей, перегляд виборчої системи та збільшення розмірів викупу за експропрійовані поміщицькі землі. Новий режим тримався, власне, на армійських та жандармських штиках. Введення стану облоги мало на меті запобігти щонайменшим виявам непокори місцевого населення румунській адміністрації. Виконання відповідних вимог (комендантська година, заборона зупинятися на вулиці групами з понад трьох осіб, перебувати в кімнатах готелів більш як двом особам тощо) покладалося на жандармів. Жандарм мав бути присутнім навіть на релігійних службах.

⁵⁸ Старик В.П. *Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914—1921*. Ч. II: Між націоналізмом і толерантністю. Чернівці, 2009. С. 119. Слід мати на увазі відмінності, що на той час склалися в розумінні терміна «рутени». До 1917 р. етнонім «українці» в австрійських урядових документах не використовувався.

Вибори 1919, 1920 і 1922 рр. у Старому королівстві та Бессарабії проводилися на пропорційній основі: 1 депутат від 30 тис. громадян. Натомість у Буковині діяла система абсолютної більшості. Внаслідок цього, скажімо, в 1919 р. Буковина була представлена 26 депутатами із загальної кількості 568. Скорочення виборчих округів автоматично призвело до скорочення місць буковинців у парламенті — з 1926 р. квота Буковини становила 17—18 депутатів і 6 senatorів. У березні 1926 р. набув чинності новий виборчий закон, запозичений з політичної практики фашистської Італії. Ліквідувавши пропорційну систему представництва, націонал-ліберали забезпечили партії, що збирала на виборах 40 % голосів, парламентську більшість. Адміністративне свавілля в провінціях фактично унеможливляло відстоювання прав етнічних меншин. Через дискримінаційні заходи щодо провінцій у 1931 р. один депутат у Яссах обирався від 7 тис. виборців, а в Бельцях — майже від 15 тис.⁵⁹

Не менш гостро національне питання стояло в Буковині. Розпорядження від 17 травня 1922 р. заборонило використання української мови в суді. Згодом не тільки суди та адміністрація, а й громадські установи були зобов'язані перейти на румунську. Логічним продовженням став закон про уніфікацію адміністрації від 14 червня 1924 р., який вказував, що мерії (примарі) можуть використовувати нерумунські мови в стосунках з партіями тільки в разі, якщо останні окремо визнані Верховною адміністративною радою (департамент Міністерства внутрішніх справ — *Авт.*). Від 1927 р. всі вивіски, дорожні покажчики, оголошення, реклама тощо в будь-яких приміщеннях і громадських місцях не могли подаватися українською, якщо не мали вгорі румунського відповідника. Адміністрація Чернівців рясніла написами «Ворбіц нумай романешті» («Говорити тільки румунською»)⁶⁰. Все це дало згодом Є. Петрушевичу підстави у петиції до президента Ліги Націй зазначити, що Румунія не виконала своїх зобов'язань щодо українського населення інкорпорованих територій.

Десятилітній стан облоги (1918 — 20.11.1928 рр.) накладав гнітючий відбиток на життя провінцій, унеможливаючи будь-яку громадську діяльність через заборону зібрань. Доходило до того, що в прикордонній смузі не лише будь-які збори, а й пересічна хліборобська праця ускладнювалася через бажання прикордонників отримувати зиск з обмежень стану облоги⁶¹.

Втім, набагато шкідливішим було політичне роззброєння українців. 18 листопада 1927 р. відбувся перший конгрес Української національної партії (УНП), що претендувала на роль наступниці колишньої «Руської правди». Поміркована політична сила, що виступала за культурну автономію в рамках румунської держави, на 1933 р. була відсунута на маргінес політичної сцени. Лідер партії В. Залозецький констатував, що «... незважаючи на абсолютну лояльність до Румунської держави, ці органи не дають партії працювати, лідерам і навіть депутатам Парламенту за-

⁵⁹ Дембо В. *Румыния*. Москва, 1937. С. 98.

⁶⁰ *Час*. 1930. 15 січня.

⁶¹ *Рідний край*. 1928. 25 падолиста.

бороняють виголошувати промови на зборах, учителів позбавляють роботи, усувають зі шкіл українську мову і прирікають її на смерть, оскільки старше покоління вчителів умирає, а нових (з огляду на відсутність семінарій), не буде»⁶². В 1937 р. партія заборонила скликати щорічні конгреси, на виборах вона не отримала жодного депутата. 6 січня 1938 р. відбувся останній конгрес УНП. Спроби об'єднати групи у вигнанні успіху не мали. На поміркованих позиціях перебувала й Українська селянська партія (Буковинські хлібороби), метою якої було поліпшення життя українського села, захист прав українців на мову, школу і культуру.

З 1933—1934 р. в середовищі українців Буковини стрімко зростає популярність ідеології ОУН. В 1933 р. радикально налаштована молодь бере участь у антиєврейських виступах. Зневірівшись у спроможності партій ліберального напрямку вирішити українське питання, молодь відходить від УНП і пристає до табору українських націоналістів, які діють у Галичині. Заяви про «ляську окупацію Галичини» та «жидівське засилля» лунають зі шпальт часопису «Самостійність», який румунська влада небезпідставно вважає таким, що підриває державну безпеку Румунського королівства. Зважаючи на загрозу радикалізації української громади, активізувалися румунські партії: Ліберальна партія почала видавати українською «Голос Буковини», націонал-цараністи — «Правду». Під час парламентських виборів 1933 р. 25 % голосів виборців Буковини отримали кузисти, які експлуатували тему єврейського засилля.

На початку 1932 р. стало зрозумілим, що Румунія занурюється в соціально-економічну та фінансову кризу. Чимдалі очевиднішим ставало також сповзання політичного проводу Румунії до методів політичного терору. Після жорстокого придушення виступів у Бухаресті Ю. Маніу фактично відмовився від норм демократичного суспільства, заявивши: «Треба врятувати країну, переступивши через всі закони, через усі порядки, через усі конституції. Нехай, буде диктатура, але країну треба врятувати»⁶³. На початку січня 1934 р. Кароль II затвердив уряд Г. Тетереску — лідера групи «молодих лібералів», одного з чільних фінансистів та підприємців Румунії, відомого жорстокими методами придушення Татарбунарського повстання 1924 р. Прихід «молодих лібералів» до влади зміцнив позиції короля Кароля II, пов'язаного з ними бізнесовими інтересами. Уряд Г. Тетереску протримався до кінця 1937 р.

Під приводом розслідування бивства І. Дуки уряд подовжив термін дії стану облоги та цензури, запроваджених після лютневих подій 1933 р. У березні-квітні 1934 р. розкрили офіцерський заколот пов'язаних із «Залізною гвардією» вищих чинів генерального штабу. Повторна спроба путчу була здійснена в травні 1934 р., у ньому брали участь близько 80 офіцерів та генералів генштабу. Зміст меморандуму до короля засвідчував реакційний крен політичної еліти Румунії: військові вимагали посилення впливу армії на управління країною.

⁶² Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918—1944 рр. Погляд дипломатів (Документи). Чернівці, 2007. С. 110.

⁶³ Цит. за: *История Румынии. 1918—1970*. Москва, 1971. С. 165—166.

В грудні 1934 р. ультраправу «Залізну гвардію», формально заборонену в 1933 р., було перетворено на легальну політичну партію «Все для держави». На початку 1935 р. внаслідок злиття Ліги національно-християнського захисту (очолюваної А. Кузою) й національно-аграрної партії О. Гоги розпочалося сходження Націонал-християнської партії. Восени 1935 р. в парламенті було створено Націоналістичний блок, що унаочнило триумф фашизму і водночас — черговий наступ румунізації.

З року в рік зменшувалася частка українців у навчальних закладах усіх рівнів. Наслідки румунізації підсумувала ОУНівська «Самостійність» у невеличкій статті «Нація без мозку»: «Інтелігенція, це мозок кожного народу. Без своєї свідомої інтелігенції, нарід виглядає як без очей. Це зрозуміли наші вороги»⁶⁴. Зауваги націоналістів були слухними: румуни вочевидь робили ставку на асиміляцію меншин через знищення їхньої культурної спадщини і позбавлення можливості отримувати сучасну освіту рідною мовою. Розуміючи величезне значення вчителя у справі культурного розвитку, уряд тиснув на вчительство морально і матеріально. Вчителі перебували під постійним наглядом не лише шкільної адміністрації, а й жандармерії та сигуранци. Наприкінці 30-х років Міністерство внутрішніх справ неодноразово видавало обіжники для префектів і поліцейських інспекторів, у яких зобов'язувало їх викривати учасників політичних партій, що мали підбурливу політичну програму. Щодо вчителів особливо наголошувалося, що наслідком буде втрата роботи⁶⁵. На початку серпня 1937 р. Міністерство освіти видало розпорядження про те, що керівниками класів у середніх школах могли бути лише етнічні румуни⁶⁶.

Утвердження націонал-соціалізму як державної ідеології не залишило жодним іншим етнічно-орієнтованим ідеям місця в суспільному і культурному житті країни. Державні структури виявляли і жорстоко переслідували найменші прояви інакомислення. 19 квітня 1937 р. в Чернівцях військовий суд заслухав справу про звинувачення шістьох українських студентів у порушенні публічного ладу та образі нації. Студенти, які нібито свистіли під час виконання державного гімну на Шевченківському концерті 25 березня 1937 р., отримали покарання від п'яти років до шести місяців позбавлення волі, п'ять років позбавлення громадянських прав та від 10 до 20 тис. левів штрафу⁶⁷. Процес смакувався пресою, що породжувало атмосферу тотального страху.

Наслідки румунізації культурно-освітньої сфери провінцій були руйнівними. В середині 1930-х років 600 тис. українців Бессарабії не мали жодного періодичного видання українською мовою. Водночас росіян налічувалося близько 50 тис., але російською мовою видавалися 7 газет і кілька часописів⁶⁸.

⁶⁴ *Самостійність*. 1935. 22 вересня.

⁶⁵ *Час*. 1937. 28 березня.

⁶⁶ *Час*. 1937. 11 серпня.

⁶⁷ *Час*. 1937. 23 квітня.

⁶⁸ *Самостійність*. 1936. 2 лютого.

На чергових парламентських виборах у грудні 1937 р. перемогла Націонал-християнська партія. Уряд О. Гоги робив ставку на крайні праві гасла очищення Румунії та її органів влади від етнічних меншин. Восени 1937 р. королівство, як і його безпосередні сусіди, розпочало здійснення багаторічної програми «скріплювання кордонів». Гасло «В сьогоднішніх обставинах сила значить мир, а слабкість означає війну»⁶⁹ стало підосновою і виправданням низки антидемократичних нововведень, вістря яких спрямовувалося проти представників меншин, що «не корилися уряду та державним інтересам». У другій половині 1937 р. подовжили дію закону про стан облоги, політичні справи було віднесено до компетенції військових трибуналів. У жовтні 1937 р. на 30 днів було відстрочено проведення парламентських засідань, на невизначений термін було відкладено громадські й повітові вибори в Чернівецькому і Сторожинецькому повітах.

Подальші реформи системи загальнодержавного та місцевого управління відбулися вже в умовах королівської диктатури. 2 січня 1938 р. прем'єр О. Гога виступив по радіо з програмною промовою, в якій зазначив, що, керуючись націоналістичними ідеями кузистської партії, уряд налаштований вирішити національне питання шляхом витіснення національних меншин (передусім євреїв) з усіх сфер господарського та державного життя. Першими офіційними актами його уряду стали постанови про усунення представників національних меншин з державного апарату та введення обмежень для єврейського капіталу. На початку січня 1938 р. уряд ухвалив постанову про перевірку громадянства нацменшин, що оселилися в Румунії після 1918 р., й зобов'язав роботодавців скласти списки робітників та службовців нерумунського походження⁷⁰. За найменш прискіпливими підрахунками, заходи з перевірки громадянства тільки Буковині загрожували втратою близько 40 тис. осіб.

Всього за 44 дні уряд Гоги—Кузи повністю дискредитував себе в очах громадськості, створивши тим самим сприятливі умови для встановлення в країні влади «твердої руки». 10 лютого 1938 р. король відправив його у відставку і сформував уряд на чолі з патріархом М. Крістею. Парламент розпустили «до особливого розпорядження», в країні було запроваджено стан облоги з необмеженими повноваженнями військових властей, цивільне судочинство було фактично ліквідовано⁷¹. 24 лютого 1938 р. нова конституція наділила Кароля II повнотою законодавчої, виконавчої і судової влади і водночас звільняла від будь-якої відповідальності. Народу обіцяли зменшити чисельність сенаторів і послів, забезпечити справедливе представництво всіх соціальних верств у парламенті. По-популістському звучали запевнення в тому, що буде передбачено «... строгі кари на шкідників і всіх тих, які провинилися марнотратством державного майна й гроша», та суворий контроль публічних видатків. Цілковито була задоволена

⁶⁹ Заява президента міністрів Г. Татареску. *Час*. 1937. 14 жовтня.

⁷⁰ Язькова А.А. *Румыния накануне второй мировой войны. 1934—1939*. Москва, 1963. С. 208.

⁷¹ Там само. С. 225.

й великодержавницька пиха румунських цивілізаторів — «Всім народностям нашої держави, що знаходилися від соток років на злучених землях Романії, запевниться рівноправність перед законами»⁷². Завершити формування політичної системи для обраних за етнічною ознакою мав червневий 1938 р. закон про перевірку громадянства. Згідно з терміновим розпорядженням королівського резидента на Буковині Г. Алексяну з 1 грудня 1938 р. в громадських місцях було розміщено оголошення з вимогою говорити тільки румунською⁷³. Всі державні службовці були зобов'язані письмово присягнути на вірність королеві і новій конституції, суспільні зібрання мали закінчуватися виконанням румунського гімну. На керівні посади призначали осіб, які мали статус позапартійних. Декретом від 16 лютого 1938 р. «державним службовцям, церковнослужбовцям всіх віросповідань, викладачам середніх та вищих навчальних закладів і взагалі всім, хто отримує в будь-якій формі заробітну платню від держави, повіту чи громади»⁷⁴, було наказано у семиденний термін заявити про відмову від політичної діяльності під загрозою звільнення.

Превентивні удари по інакомислячих стали основним методом роботи поліції. У 1939 р. в Чернівецькому та Хотинському повітах регулярно проводилися арешти, преса широко повідомляла про успіхи жандармерії в боротьбі з більшовицькою загрозою. В ході однієї з таких операцій на Чернівецьчині викрили керівний склад крайової організації КПП та заарештували 297 осіб, підозрюваних у більшовицькій пропаганді. Майже щодня преса інформувала про арешти «більшовицько-жидівського» підпілля. Перечитуючи повідомлення чернівецьких газет, неважко помітити, що під приводом боротьби з більшовицькою загрозою відбувалася чистка шкіл національних меншин, адже більшість заарештованих вчителів були євреями, українцями та росіянами.

1 травня 1938 р. при уряді було створено Генеральний комісаріат для національних меншин. Пізніше посаду генерального комісара підвищили до рівня міністра для меншин (у 1939—1940 рр. її обіймав С. Драгомір). Створивши інституцію, диктатура намагалася вивести справу національних меншин з-під юрисдикції і контролю Ліги Націй і надати їй вигляду внутрішньої справи держави. З огляду на гостроту проблем провід Української національної партії (УНП) пішов на перемови з урядом заради врегулювання становища українців у королівстві. З січня 1939 р. представники Буковини і Бессарабії В. Залозецький, Л. Когут та І. Гаврилюк розпочали переговори з Міністерством національних меншин про надання громаді прав, отриманих угорцями та німцями. Йшлося про формування напіввійськових загонів у місцях компактного проживання. Перемовини між українським представництвом і міністерством тривали майже рік і завер-

⁷² Рада. 1938. 27 лютого.

⁷³ Рендюк Т.Г. *Українці Румунії: Національно-культурне життя та взаємовідносини з владою*. Київ, 2010. С. 37.

⁷⁴ Язькова А.А. *Румыния накануне второй мировой войны. 1934—1939*. Москва, 1963. С. 225.

шилися 21 квітня 1940 р. Міністр виступив з пропозицією організувати серед української меншини єдину політичну партію під назвою «Фронт національного відродження». Наслідком переговорів з українськими представниками від Буковини та Бессарабії в Бухаресті стало визнання румунським урядом «мінімальної програми співпраці з українською меншиною»⁷⁵. Українці отримали дозвіл на часткове використання української мови в школах та Чернівецькому університеті, а також запровадження якісно нової посади в реєстрі державних службовців — інспектора для контролю за навчанням українською мовою, який мав бути українцем за походженням⁷⁶. Втім, нововведення виявилися запізними — до втрати Румунією українських земель залишалося трохи більше двох місяців.

Бессарабію та Буковину тим часом було фактично перетворено на прифронтові зони. На зустрічі з місцевою адміністрацією Бессарабії прем'єр заявив, що всі думки уряду підпорядковані ідеї забезпечення країни гарматами, і нічого, крім траншей і дотів, будуватися в краї за державний кошт не буде⁷⁷. Різкий поворот Румунії в напрямі зближення з гітлерівською Німеччиною прискорив силове розв'язання «українського питання» — 27 червня 1940 р. радянські війська зайняли Буковину і Бессарабію.

Впродовж років Румунія жила в умовах перманентної політичної кризи та посилення політичної реакції. Періоди певної демократизації (1928—1929 рр.) були нетривалими і поєднувалися з поширенням нацистських ідей, загостренням юдофобії, яка в королівстві захопила широкі верстви чиновництва та селянства, зокрема й українського. В підоснові негативних явищ суспільно-політичного життя перебували, безумовно, глибинні проблеми румунської економіки, що дрейфувала в руслі екстенсивного сільськогосподарського розвитку. Селянство королівства було одним з найбідніших у Європі, потерпало від безземелля і тяжких хвороб, фактично деградує фізично й соціально. Занепад основного виробничого сектору країни перетворив її життя на нескінченну хронічну кризу, надзвичайної гостроти якій додавала реакційна внутрішня політика в національному питанні.

Захопивши сусідні території, Стара Румунія прагнула перетворитися на Велику Румунію і відігравати провідну роль у європейській політиці. Принцип націоналізму було закріплено конституційно: основний закон Румунського королівства в ст. 3 стверджував, що територія Румунії не може бути колонізована народностями чужої раси⁷⁸. Водночас амбіції націоналістично налаштованих політиків не відповідали реальним економічним та культурним можливостям держави, яка вийшла з Першої світової війни вкрай виснаженою і виявилася не-

⁷⁵ *Буковина, її минуле і сучасне*. Париж-Філадельфія-Дітройт, 1956. С. 361.

⁷⁶ *Час*. 1940. 24, 26, 30 квітня, 15 травня.

⁷⁷ *Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с советской родиной (1918—1940 гг.)*. Кишинев, 1970. С. 690.

⁷⁸ *Конституції буржуазних країн: Конституції великих держав і західних сусідів СРСР*. Київ, 1936. С. 284.

спроможною на цивілізаційний ривок. Зробивши ставку на ідею насильницької румунізації, королівство підписало собі смертний вирок.

Архаїзм політичної системи, власне, й був причиною хронічного кризового стану державного та суспільно-політичного життя країни. Безкінечне балансування урядів між інтересами великих землевласників і промислово-фінансових груп у країні, де селянство було позбавлене доступу до засобів виробництва і капіталу, перетворило Румунію на заручницю політичних чвар, які не давали можливості перебудувати життя за західноєвропейськими взірцями. Колоніальна політика у стосунках з регіонами зводила ефективність державного управління нанівець. Жодна з розпочатих у повоєнні часи реформ не набула скільки-небудь завершеного вигляду. Румунське суспільство в міжвоєнну добу не спромоглося подолати відстань між феодальним та капіталістичним світами.

Прихід наприкінці 30-х років до влади націоналістів був наперед визначений роками тупцювання Румунії в сінях розвинутої Європи. Наприкінці 30-х років у суспільстві запанувало переконання, що лише крайні праві спроможні здійснити модернізаційний стрибок і перетворити народ «хитрунів, смиренників і скептиків» на сучасну європейську націю. Націонал-соціалізм розглядався як альтернатива цивілізаційній кризі, яка охопила передвоєнну Європу і не відпускала Румунію увесь міжвоєнний період. Тисячі неодноразово обдурених урядами-одноденками службовців врешті сприйняли ці ідеї як власні і прагнули віддати владу урядові «сильної руки», аби лише він забезпечив їх засобами існування. Націоналісти не залишили альтернативи й у виборі напрямів національної політики: меншини було поставлено перед вибором: зректися етнічної ідентифікації, розчинившись в етнічній державі румунів, чи перетворитися на громадян другого гатунку. Філософія створення етнічно однорідної румунської держави стала логічним фіналом невдалих пошуків шляхів натуралізації населення окупованих територій.

Страх перед сепаратизмом інкорпорованих територій, безумовно, був визначальним чинником внутрішньої політики королівства впродовж міжвоєнного періоду, втім, румунський націоналізм мав давні історичні корені. Зверхність щодо решти етнічних громад, безпідставні сподівання асимілювати культурно і підкорити ідеологічно новоприєдані громади, причому в найкоротші строки, заклали непереможні суперечності у підмурок державної будівлі.

Здійснюючи румунську сільськогосподарську колонізацію, насильницьку румунізацію суспільно-політичного та культурного життя королівства, уряд намагався змінити співвідношення етнічних груп у Буковині та Бессарабії на користь титульного етносу. Послідовна румунізація адміністративного апарату та освітньої справи в свою чергу зумовила різкі диспропорції у сфері етнічного представництва в ключових галузях суспільно-політичного життя. Уже в першій половині 20-х років українське вчителство та інтелігенція масово втрачали роботу. Переважну більшість урядовців середнього та місцевого рівня становили етнічні румуни, які з'явилися в українських землях внаслідок колонізації. Винят-

ковість їхнього становища, значні земельні ділянки, набуті коштом українського селянства, зверхність і пихатість у ставленні до тубільців, некомпетентність та корисливість створили нездоланну прірву між органами місцевого державного управління та населенням провінцій.

Внутрішня суперечливість румунської дійсності, блискуче підмічена свого часу Л. Троцьким, не зникла в повоєнний час. Через колоніальне становище Буковини та Бессарабії вона дедалі посилювалася: «Вівіски списані з паризьких, так само й кокотки. Про муніципалітет Бухареста говорять багато поганого, але... на деяких перехрестях він спорудив жерстяні споруди, такі самі, як у Парижі... З одного боку, занадто нарядні для вулиці бухарестські дами, і явно-орієнтальний характер має ритуальне чищення чобіт. А з іншого — більша половина населення ходить босоніж; між розкішних лакованих офіцерів і прекрасних дам в одному вимірі шмигають виснажені, обірвані, брудні селянські діти зі свіжими горіхами й сливами чи напівголі вошиві циганята з простягненими рученятами. Невпевнено ступають босими ногами по асфальту смугляві селяни у довгих до п'ят білих сорочках — з капустою чи качками, і, коли ви з цими білими фігурами стикаєтеся біля порогу готелю, вони смиренно знімають перед вами шапки. Про віки голоду, приниження і безпросвітнього рабства говорить цей безмовний поклін»⁷⁹.

Розкіш офіційного Бухареста забезпечувалася визискуванням провінцій, населення яких було позбавлене можливості мати справжнє представництво в румунському парламенті, обіймати впливові державні посади, врешті, здобувати освіту рідною мовою і спілкуватися нею в повсякденному суспільному житті. І мешканці провінцій були свідомі цього. Ставлення народу українських земель до Румунії та її владарювання вичерпно охарактеризували автори виданої в еміграції монументальної праці «Буковина, її минуле і сучасне»: «Румунський період не залишив за собою ні тривких монументів, ані добрих спогадів серед населення Буковини. Для українців це був період національного насилля, змагання з нерівним і брутальним ворогом, який ставив собі за мету усіма можливими засобами зненаціалізувати або екстермінувати український автохтонний елемент. Тільки вітальність українського народу і висока національна свідомість дали йому змогу стійко перетримати румунську окупацію»⁸⁰.

Українська проблема вийшла на перший план саме через численність етнічної громади та надзвичайно жорстку й послідовну політику денационалізації стосовно неї. Аналітичні матеріали польських дипломатичних установ у 1933 р. фіксували напруження у сфері міжетнічних взаємин і наголошували, що саме вони гальмують процес фактичного об'єднання провінцій зі Старою Румунією. Значалося буквально таке: «... Процес фактичного злиття Буковини з Румунією залежить, передусім, від розв'язання проблеми національних меншин, яка, особливо, у відношенні до українців, вимагає застосування обережних і витончених

⁷⁹ Троцкий Л., Раковский Х. *Очерки политической Румынии*. Москва, 1922. С. 15.

⁸⁰ *Буковина, її минуле і сучасне*. С. 390.

методів, що мають полягати у здобутті прихильності національних меншин як у культурно-освітньому, так і економічному житті. Нинішня діяльність, що певною мірою спирається на підриг матеріального благополуччя цієї меншини, за умов фактичного позбавлення її національних прав, не може витворити природного процесу її тяжіння до пануючого народу»⁸¹.

Насильницька інтеграція українців стала «міною сповільненої дії» для румунської державності. Власне, так було всюди, де кордони формувалися шляхом сепаратних і кулуарних угод, без урахування етнічних ареалів та ментальних особливостей етнічних громад.

Закарпаття впродовж міжвоєнного періоду. Проголошена 28 жовтня 1918 р. Чехословацька республіка (ЧСР), спершись на підтримку Антанти, долучила до історичної Чехії (Богемії та Моравії) деякі території колишньої Австро-Угорщини — Словаччину, Закарпаття та частину Тешинської області, поділивши останню з Польщею. Успадкувавши чверть населення та п'яту частину території Австро-Угорської імперії, Чехословацька республіка стала однією з десяти найбільш розвинених країн повоєнної Європи, що вирізнялася високим рівнем промислового (тут було сконцентровано майже 70 % промисловості Австро-Угорщини) та соціального (близько 40 % населення були задіяні в промисловості, 37 % — в аграрному секторі) розвитку. Закарпаття порівняно з Чехією було сільськогосподарською провінцією з традиційними для регіону проблемами аграрного перенаселення.

Країна розбудовувалася на засадах концепції «єдиної чехословацької нації», запропонованої тандемом лідерів національно-визвольного руху: першим президентом ЧСР Томашем Гаррігом Масариком та першим міністром закордонних справ і другим президентом республіки Едвардом Бенешем. В основі її лежала ідея політичного союзу державотворчих націй чехів і словаків та побудови зразкової демократичної держави, завданням якої є піклування про все самоврядне населення, гарантування економічного та культурного розвитку національних меншин. Про це йшлося в першому зверненні Т.Г. Масарика до Національних зборів 22 грудня 1918 р.

«Юридично і політично все наше політичне життя, конституція і все законодавство проводилося з самого початку так, що політично [словаки] утворюють з чехами повну єдність і що не є національною меншиною, так само як, наприклад, не є нею шотландці або уельські в Англії, — згадував пізніше Е. Бенеш. — Так на справу дивляться і словаки. У державі становлять тільки близько 16 % населення, але політично і державно є частиною 67 % більшості зі всіма далекосяжними наслідками цього факту»⁸². Словаки, які майже втричі поступалися чехам демографічно та економічно, зрештою опинилися у становищі «молодшого брата»

⁸¹ Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918—1944 рр. Погляд дипломатів (Документи). Чернівці, 2007. С. 96.

⁸² Цит. за: Віднянський С. Національна політика Праги у Підкарпатській Русі. *Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси*. Київ, 2012. С. 284.

не лише в державі, а й у політичному житті та управлінні, що зрозуміло, породжувало міжетнічні суперечності, аж до виникнення і розгортання словацького автономістського руху. Однак були й інші етнічні групи, що мали віднайти своє місце в політичному союзі чехів і словаків.

Згідно з переписом населення 15 лютого 1921 р., ЧСР мала 13 374 364 мешканці, зокрема: 8 760 937 чехів і словаків (65,31%), 3 123 568 німців (23,36%), 745 431 угорця (5,57%), 461 840 русинів-українців (3,45%), 180 855 євреїв (1,35%), 75 853 поляки (0,57%), 13 974 румуни (1,01%), 8 446 циган (0,6%), 2 108 південних слов'ян (0,2%), 1 343 представники інших етносів (0,1%) та 238 808 іноземних громадян⁸³. Велика німецька громада і менш численні громади поляків та угорців, що мали власні держави, були вкрай незадоволені тим, що опинилися у складі ЧСР (їхні вимоги раз у раз ставали предметом міждержавних суперечок із сусідніми країнами). Українське та єврейське питання, які традиційно були одними з найгостріших у повоєнній Європі, залишалися актуальними і в ЧСР.

Загалом проблема політичної лояльності етнічних меншин, що стали громадянами країни чехів і словаків за наслідками міжнародної змови і відчували себе зневаженими, ображеними, зрадженими, — власне, іредентизм національних меншин — постійно підживлювала сепаратизм і перетворилася на провідний фактор політичної історії ЧСР, якій доводилося підтримувати імідж країни, що дотримується умов Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р. Згідно з ним, ЧСР зобов'язалася «надати всім своїм громадянам повну і справжню охорону їх життя і їх свобод без огляду на їх національність, державне громадянство, мову, расу або їх вірування»⁸⁴. Конституційні гарантії рівноправності національних меншин закріплювала шоста глава «Конституційної грамоти» (29 лютого 1920 р.). Закон «Про принципи мовного права», визначивши чехословацьку офіційною державною мовою, встановлював, що в тих місцевостях, де національні меншини становили не менш як 20% населення, державні та судові органи мали послуговуватися мовою меншини. Проголошувалося створення системи національної освіти. Закарпаття (Підкарпатська Русь) мала увійти до ЧСР на правах територіальної автономії.

Демократизм світогляду Т.Г. Масарика⁸⁵ відігравав вирішальну роль у формуванні засад державної політики ЧСР. У листі до Е. Бенеша (21 січня 1919 р.) свою позицію він висловлював так: «Визнаємо національний принцип: однак не є найвищим, національність також має керуватися планом морально-політичним: демократичність всередині і назовні»⁸⁶. Не менш оптимістичні заяви про-

⁸³ Там само. С. 283.

⁸⁴ Цит. за: Віднянський С. *Національна політика Праги у Підкарпатській Русі*. С. 287.

⁸⁵ Він, зокрема, вважав, що «ідея гуманності виявляється в наш час як ідея національна», що «сучасний гуманізм визнає право слабших й менших», «захист слабших націй — є завданням нового часу» і «нема природного права панування нації над нацією, нема природного права не дати націям розвиватися на свій спосіб». (Див.: Віднянський С. *Національна політика Праги у Підкарпатській Русі*. С. 300.)

⁸⁶ Цит. за: Віднянський С. *Національна політика Праги у Підкарпатській Русі*. С. 286.

звучали у зверненні до парламенту (28 жовтня 1919 р.): «В нашій республіці не буде жодної насильницької денационалізації. В усякому випадку метою нашої політики мусить бути встановлення національної терпимості, і не лише терпимості: в нашій республіці національні меншини зможуть плекати свою національність цілком вільно»⁸⁷.

Перші вибори до місцевих органів управління (15 червня 1919 р.) засвідчили правдивість намірів фундаторів ЧСР. Закон про національну школу (3 квітня 1919 р.) надав право створювати їх там, де було не менш як 40 дітей відповідної національності. 22 липня 1919 р. парламент ухвалив закон про громадські бібліотеки, відповідно до якого національні меншини, що становили близько 10% населення, могли відкрити бібліотеки⁸⁸.

Втім, реалізація настанов чехословакізму потребувала стратегії інтеграції не лише етнічних меншин, а й державотворчих націй — чеської і словацької, які, хоч і стали націями-партнерами за наслідками національно-визвольних змагань, істотно відрізнялися за рівнем соціально-економічного розвитку та характером етнокультурних проблем. Концепція «чехословакізму» справляла потужний тиск на самоусвідомлення словаків, які поступалися чехам за освіченістю та політичною зрілістю, однак відкриття Словацького університету ім. Я. Коменського, Католицького богословського факультету в Братиславі, вищої технічної школи в Кошице та розбудова мережі народних і середніх шкіл дозволили зменшити число неписьменних словаків з 30 до 7%⁸⁹. Словаки, яким спочатку гостро бракувало національних кадрів для системи місцевого управління, в 1927 р. отримали Крайовий уряд у Братиславі, який, хоча й не був національним виборним органом, об'єктивно сприяв становленню місцевої управлінської еліти. Непропорційність представництва словаків у парламенті, чеські кадрові десанти до Братислави, що припускалися нетактовної поведінки щодо місцевої громади, були реальністю. Однак водночас словаки мали досить багато інструментів для висловлення і відстоювання своїх позицій та вимог, зокрема і в політичній царині. Виразниками сподівань нації стали Словацька людова (народна) та Словацька національна партії, які пропагували типові ідеї європейських націоналізмів — адміністративна самоврядність з національними сеймом та урядом, національна освіта і вільний етнокультурний розвиток. Врешті, три проекти автономії Словаччини в ЧСР, підготовані впродовж 1922—1938 рр., засвідчили політичне дорослішання словаків. Чи не найбільш відверто мету цього політичного руху означив лідер Словацької людової партії А. Глінка: «Ми не хочемо централізму, ми бажаємо і будемо боротися за створення Словаччини»⁹⁰.

⁸⁷ Масарик Т.Г. *Добірні думки. З нагоди 75 літ життя. 1850—1925*. Прага, 1925. С. 437—438.

⁸⁸ Кравчук О.М. *Національна політика Чехословацької республіки. 1918—1929 рр.* Вінниця, 2007. С. 59, 62.

⁸⁹ Віднянський С. *Національна політика Праги у Підкарпатській Русі*. С. 288.

⁹⁰ Цит. за: *Чехія и Словакия в XX веке: очерки истории*: в 2 кн. Кн. 1. Москва, 2005. С. 165.

Об'єктивні умови повсякчас створювали підстави для незадоволення низки етнічних груп ЧСР своїм становищем у державі, проте слід зауважити, що підхід республіки до вирішення проблем у сфері міжнаціональних відносин не мав аналогів у повоєнній Європі. Значною мірою це стосувалося і українців / русинів Закарпаття, яке після тривалої дипломатичної боротьби згідно з Версальським (28 червня 1919 р.) і Сен-Жерменським мирними договорами (10 вересня 1919 р.) в умовах фактичної окупації краю чеськими і румунськими військами було передано Чехословаччині на правах автономії. При цьому Пряшівщина підпорядковувалася Словаччині, а Королівству Румунія відійшли 14 українських сіл Мармарощини.

Передавши край разом із населенням, яке твердо наполягало на власному суверенітеті в новоутвореній державі, міжнародні арбітри «подбали» про його майбутнє як меншини. Його обриси окреслив Договір про захист національних меншин, підписаний 10 вересня 1919 р. в Сен-Жермені-ан-Ле, за яким «територія русинів на південь від Карпат» визначалася як автономна одиниця у складі Чехословацької республіки з широким самоврядуванням. Гарантувалося створення окремого сойму, що мав регулювати питання мови, освіти, релігії та місцевого управління; окремий порядок призначення урядовців; справедливе представництво населення краю в парламенті республіки. Передбачалося, що губернатор Закарпаття призначатиметься президентом ЧСР і буде відповідальним перед соймом. У Тріанонському мирному договорі (4 червня 1920 р.) Угорщина визнала нову геополітичну ситуацію. Стаття 48 договору вказувала: «Мадярщина визнає, як то уже були вирішили Держави Союзу і Об'єднані, повну незалежність Чехословацької держави, до неї же буде включено і автономну територію південно-карпатських русинів»⁹¹. Приєднання Закарпаття до ЧСР, що сталося внаслідок збігу низки обставин, розглядалося учасниками Паризької мирної конференції як передумова створення Малої Антанти — оборонного союзу Румунії, Чехословаччини і Югославії проти угорської іреденти.

Міжнародні рішення щодо Закарпаття були імplementовані «Генеральним статутом про організацію адміністрації Підкарпатської Русі, приєднаної Паризькою мирною конференцією до Чехословацької республіки» (16 листопада 1919 р.)⁹², що закріплював офіційну назву набутої території — «Підкарпатська Русь» («Русинсько») і запроваджував посаду адміністратора краю (він очолював так зване Цивільне управління⁹³) до часу скликання сойму та створення тим-

⁹¹ Цит. за: Болдижар М.М. *Край мій рідний: Науково-популярні нариси з історії Закарпаття між двома світовими війнами*. Ужгород, 1998. С. 42.

⁹² 18 листопада Генеральний статут був оприлюднений у Підкарпатській Русі, але так і не був опублікований — отже, не набув чинності — у збірнику законів і розпоряджень ЧСР. (Див.: *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. С. 237.)

⁹³ 26 квітня 1920 р. уряд видав розпорядження «Про зміну Генерального статуту Підкарпатської Русі», яким ліквідувалася Директорія, юридично закріплювався інститут Цивільного управління, а замість посади адміністратора вводилися посади губернатора (ним призначався представник місцевого населення) і віцегубернатора (ним ставав чеський урядовець, якому підпорядковувалися всі відділи (реферати) Цивільного управління і прак-

часового дорадчого органу — «Руської Автономної Директорії» (ще — Тимчасова директорія Підкарпатської Русі).

Тим часом на місцях вирували некеровані суспільно-політичні процеси, цілком зіставні із загальноєвропейським передреволюційним збуренням. Їх проявами були створення наприкінці 1918 р. низки народних рад, поширення ідеї злуки українських земель, створення Гуцульської Народної Ради та проголошення на з'їзді в с. Ясіня приєднання східних районів Закарпаття до ЗУНР, а згодом — і переговори з Є. Петрушевичем із цього приводу, проголошення 8 січня 1919 р. незалежної Гуцульської республіки за зразком ЗУНР. Врешті — Всенародний ⁹⁴ з'їзд угорських русинів 21 січня 1919 р. у Хусті, що висловився на користь об'єднання з Соборною Україною ⁹⁵. Втім, це був лише один з векторів надзвичайно складної політичної динаміки. Одночасне існування серед регіональної спільноти різноспрямованих геополітичних устремлінь призводило не лише до ідеологічних суперечок, а й до діаметрально протилежних геополітичних орієнтацій: тоді як українські народні ради шукали шляхів створення соборної України, заснована 6 листопада 1918 р. Ужгородська рада рутенів Мадярії (пізніше аналогічні ради з'явилися у Мукачеві, Уточі, Берегові, Косині та Вілоку) ратувала за автономію у складі Угорщини. Вирішальними стали акти Свалявської (18 грудня 1918 р.), Пряшівської (7 січня 1919 р.) та Ужгородської (початок лютого 1919 р.) народних рад про приєднання Пряшівщини до Чехословацької республіки. Вони були взяті за основу міжнародними арбітрами як переконливий аргумент під час розгляду долі Закарпаття «Великою трійкою». Рішення про приєднання до ЧСР було підтримано 8 травня 1919 р. створеною в Ужгороді напередодні Центральною Руською Народною Радою (ЦРНР), яка оцінювала його як вимушений геополітичний компроміс у ситуації, що склалася. Вироблений органом «Протокол» окреслив умови, на яких край інтегрувався до ЧСР, однак фактично був проігнорований Т.Г. Масариком. Перші кроки інтеграції Закарпаття до ЧСР здійснювалися в обставинах фактичної окупації та військової диктатури, яка тривала до 1922 р.

Отримавши відповідно до конституції автономні права, Закарпаття чекало на їх реальне втілення понад два десятиліття. Відповідно до закону «Про організацію політичного управління» (14 липня 1927 р.) Підкарпатська Русь стала однією з чотирьох ⁹⁶ земель ЧСР з фактично безправним губернатором. Багаторічне зволікання з наданням автономії перетворилося на постійне джерело невдоволення місцевої громади: на початку лютого 1927 р. в Ужгороді розпочався

тично належала вся повнота влади в краї). За структурою і повноваженнями державної адміністрації Закарпаття майже не відрізнялося від решти регіонів республіки, де ці питання регулювалися законом «Про організацію жупних і окружних урядів ЧСР» від 29 лютого 1920 р.

⁹⁴ Представляв мешканців центральної та східної частини Закарпаття.

⁹⁵ Див.: *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. С. 221.

⁹⁶ Чехії, Моравії-Сілезії, Словаччини. «Земля Підкарпаторуська» (нова офіційна назва Закарпаття) стала звичайною, четвертою провінцією ЧСР, що складалася з 13 округів, а ті — з 130 нотаріальних районів.

страйк, 9 лютого Центральна Руська Народна Рада надіслала вищим органам влади меморандум, в якому засуджувалося відкладення на невизначений час надання автономії. Втім, ситуація залишалася незмінною.

Етнічний склад регіону (русини-українці — 62,7 % всього населення, угорці — 17,03 %, євреї — 13,35 %, німці — 1,74 %, румуни — 0,9 %, а також представники інших національностей ⁹⁷) вимагав вдумливого регулювання етнонаціональних відносин. Демократія ж, своєю чергою, хоч і надавала низку можливостей етнічним меншинам, проте вкрай ускладнювала їх реалізацію на практиці. Поширення конституційних засад державотворення ЧСР на Карпатську Русь передбачало дозрівання, а то й формування національних еліт місцевої спільноти, здатних брати участь у демократичних політичних процедурах, що не були надбанням традиційної культури. Це було непростотою справою. На думку низки дослідників, закарпатські українці були найменш свідомою з усіх скалок роз'єданого народу, зокрема порівняно з «галицькими українцями». Перебування в різних складових дуалістичної імперії вагомо позначилося на двох субетнічних кластерах. Значно активніша та агресивніша форма асиміляції по-мадярському разом із соціально-економічними особливостями закарпатців перетворили їх на замкнену етностільноту, що модернізувалася уповільненим темпом. Зверхнє ставлення з боку мадяр, що підтримували такий порядок речей, ще у 1915 р. проявлялося в таких висловлюваннях: «Впровадивши мадярські букви, можна би з руського спростака зробити людину, бо до цих пір він лише вегетує життям скотини» ⁹⁸. На час входження до ЧСР українці / русини, за визначенням Тетяни Горбань, «залишалися підневільним селянським народом, без жодних власних інституцій, окрім церкви» ⁹⁹. Навіть найбільш знаний лідер закарпатських українців Августин Волошин вважав «півміліоновий руський народ Підкарпаття» найслабшим серед підконтрольних монархії народів ¹⁰⁰.

У новій геополітичній реальності спільнота, що ще кілька років тому не мала ні економічних та суспільних підстав для етнокультурної консолідації, ні власної інтелектуальної еліти і послуговувалася підкарпатським діалектом, — «затуркане, нужденне, ніким не знане гірське плем'я» ¹⁰¹, яке сторіччями намагалися перетворити на мадяр, — постала перед проблемою виживання в принципово нових політичних обставинах. Закарпаття, на думку відомого дослідника І. Попа, було територією «із багатонаціональним, соціально слабо структурованим, політично нерозвиненим і національно недоконституційованим суспільством, якому

⁹⁷ Віднянський С. *Національна політика Праги у Підкарпатській Русі*. С. 294.

⁹⁸ Цит. за: о. Степан Пап. *Історія Закарпаття*: у 4 т. Т. 3. Івано-Франківськ, 2003. С. 603.

⁹⁹ *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. С. 177. Слід узяти до уваги, що напередодні Першої світової війни майже 65 % закарпатців були греко-католиками і менш як 1 % — православними. Саме релігійна належність провела межу між закарпатцями та рештою українських регіональних громад. (Див.: *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. С. 195—196.)

¹⁰⁰ *Волошин Августин. Спомини*. Ужгород, 1923. С. 84. URL: <http://litopys.org.ua/volosh/volosh02.htm> (дата звернення: 20.11.2020).

¹⁰¹ Ріпещький С. *Українське січове стрілецтво*. Львів, 1995. С. 81.

треба було пройти антипатріархальну революцію, зробити господарство закарпатського селянина товарним, втягнути його в систему економічного самозахисту від докапіталістичних форм фінансового визиску, лихварства, що поставили в кінці XIX ст. закарпатське село на коліна»¹⁰². Щоб розбудувати власну автономію та брати участь у формуванні й роботі загальнодержавного парламенту, населення краю мало створити власні партії, висунути власних лідерів і виробити політичну програму. До опрацювання такої програми через брак місцевих сил долучилася американська русинська еміграція, що активізувалася наприкінці війни. Створена наприкінці липня 1918 р. Американська Народна Рада Угро-Русинів (м. Гомстед, Пенсильванія, США) на чолі з Г. Жатковичем підготувала меморандум, згодом поданий президенту В. Вільсону. В ньому від імені закарпатців було заявлено, що підкарпатські русини мають отримати незалежність, якщо це неможливо — об'єднатися з братами галичанами та буковинцями, коли ж і це виявиться недосяжним — дістати автономію¹⁰³. Вступивши за порадою В. Вільсона до Середньоєвропейського демократичного союзу та взявши на віру щедрі обіцянки Т. Масарика, АНРУР висловилися за входження українського Закарпаття до Чехословаччини.

Упередженість Праги та її недовіра до новоприєднаних територій дедалі більше давалися взнаки: поряд з номінально автономними органами вибудовувалася адміністративна вертикаль, що керувалася з центру; місцевий губернатор призначався президентом за поданням уряду, а не місцевого сойму; вся повнота виконавчої влади концентрувалася в руках віцегубернатора — чеха за походженням, власне, довіреної особи президента та уряду. Це, своєю чергою, впливало на ефективність і характер управління¹⁰⁴: з 20-тисячного загону чиновників Підкарпатської Русі до 80 % становили чехи, тоді як їхня частка в населенні краю не перевищувала 4,5 %¹⁰⁵. За даними С. Віднянського, серед 19 окружних начальників лише троє були русинами, правління жупанатського уряду в Мукачеві у 1927 р. складалося з 23 чехів, 7 русинів і 4 угорців, у Президії Цивільного управління в Ужгороді працювали 12 чехів і 2 русини. В 1927 р. з 2 262 державних службовців Підкарпатської Русі 301 був русином. Нотарями (нотаріусами) та їхніми помічниками в краї у 1935 р. працювали 163 чехи, 42 русини, 29 угорців, 11 українських та 2 російських емігранти¹⁰⁶. Якісних змін у представництві українців в органах влади і управління не відбувалося, навпаки — на тлі постійних обіцянок автономізації та демократизації тривала тиха чехізація краю.

Через брак культурних сил політичне життя спільноти розбудовувалося майже з нуля. Провідною партією автономістського спрямування стала створена на-

¹⁰² Поп І. Від безвісті до державності. *Карпатський край*. 1991. 10 вересня.

¹⁰³ *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. С. 216.

¹⁰⁴ Про систему управління в краї див.: Віднянський С.В. Державний устрій Підкарпатської Русі — Карпатської України. *Історія державної служби в Україні*: у 5 т. Т. 2. Київ, 2009. С. 33—96.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. С. 263—264.

прикінці 1918 — на початку 1919 р. Руська хліборобська (землеробська) партія (РХ(З)П, до липня 1920 р. — Руська народна партія), що влітку 1920 р. почала видавати газету «Руська нива». В квітні 1920 р. було створено Підкарпатський землеробський союз (з 1923 р. — Автономний землеробський союз), що виступав за власну країну в межах ЧСР¹⁰⁷. Русофільська Карпаторуська трудова партія (КТП), що виникла в червні 1920 р., пропагувала ідею належності закарпатців до росіян у своєму органі «Русская земля». Досить впливовими були загальнодержавні партії лівого спектру, зокрема Комуністична партія ЧСР¹⁰⁸ та Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі. Загалом у 1921 р. на Закарпатті діяли 18 партій, у 1922 р. — 22, на кінець 1920-х років їхня кількість зросла до 30¹⁰⁹. Вирішальну роль у формуванні ідентичності місцевих мешканців відіграла партійна преса. У 1920-х роках у Закарпатті було зареєстровано близько 60 видань українською мовою та мовами етнічних меншин (з них понад 50 — партійних).

У виборах до парламенту закарпатці вперше взяли участь у 1924 р. Тоді їм вдалося провести 9 депутатів і 4 сенаторів, хоча з огляду на чисельність населення мало б ітися про 13 та 6 представників відповідно. Майже три десятки партій змагалися за голоси місцевих виборців, симпатії яких коливалися від ліворадикальних течій у першій половині 1920-х років до Аграрної партії (29%) та русофілів (понад 18%)¹¹⁰ на межі 1920—1930-х років.

Після перемоги нацистів у Німеччині праворадикальний крен намітився майже в усіх молодих країнах Європи. Створена в 1934 р. за фінансової підтримки Польщі Руська національно-автономна партія (РНАП) розгортала свою діяльність під гаслом «Єдиний руський народ від Попрада до Камчатки», розпалюючи міжнаціональні суперечності та педалюючи тему занедбаності «русских» людей на власній землі. Роком пізніше українські націоналісти Пряшівщини створили Українську селянську партію, що мала на меті «з темного русина зробити свідомого члена українського народу»¹¹¹. Тотальна зневіра в тому, що обіцянки 1919 р. будуть реалізовані, чимдалі більше посилювалася. Підстави для неї давали маніпуляції влади під час перепису населення в грудні 1930 р., коли закарпатців заохочували замість «українець» для самоозначення вживати термін «русин», втручання у національно-культурну та релігійну сфери, зокрема підтримка Прагою православної церкви та спровокований цим розкол православних віруючих у 1924 р. на дві групи: під юрисдикцією празького архієпископа та сербської

¹⁰⁷ Див.: Ліхтей І. Українське питання в діяльності політичних партій Підкарпатської Русі (1919—1939 рр.). *Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919—1939)*. Пряшів, 2000. С. 81—90.

¹⁰⁸ На виборах 1924 р. вона здобула підтримку понад 39% закарпатців, провівши чотирьох депутатів до Палати послів та двох сенаторів. (Див.: *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. Київ, 2008. С. 241, 251.)

¹⁰⁹ *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. С. 255.

¹¹⁰ Там само. С. 255.

¹¹¹ Цит. за: Магочій П.Р. *Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848—1948)*. Ужгород, 1994. С. 141.

церкви. Останні демократичні вибори засвідчили катастрофічне падіння довіри до влади: опозиційні партії зібрали в Закарпатті близько 63 % голосів ¹¹².

Неспроможність, а часто і небажання Праги виконувати свої зобов'язання щодо українців Закарпаття викликали критику з боку низки політичних сил, зокрема «Автономного земледельського союзу» на чолі з І. Куртяком і А. Бродієм, «Русской национально-автономной партии» під керівництвом С. Фенцика та Української народно-християнської партії, очолюваної А. Волошиним. Політична незрілість і неготовність регіональної спільноти до автономного правління, брак національних кадрів для його здійснення та деструктивна дія іноземних сил, що використовувалися як аргументи для зволікань Праги, відігравали свою роль. Однак слід розуміти, що ідея автономного управління Закарпаття, проголошена як зобов'язання перед країнами Антанти і висунута як неодмінна умова входження регіону до складу ЧСР, зазнала трансформацій в процесі політичного дрейфу Чехословаччини. Зміцнивши позиції, чехословацький уряд зробив спробу підмінити самоврядування введенням при окремих міністерствах посад референтів для Підкарпатської Русі ¹¹³. З початку 1930-х років ідея автономізму, в контексті наростання відцентрових рухів та національного сепаратизму, вочевидь сприймалася Прагою як загроза державній безпеці. Тож не дивно, що реальні кроки в напрямі автономізації Підкарпатської Русі було зроблено лише в червні 1937 р. з огляду на зростаючу радикалізацію національних рухів. На користь переходу від обіцянок до дій свідчило відновлення посади губернатора краю і розширення його повноважень. 11 жовтня 1938 р. було призначено перший автономний уряд, а 22 листопада 1938 р. до Конституції ЧСР було внесено відповідні доповнення («Конституційний закон про автономію Підкарпатської Русі»). Як завершення перебудови державного устрою ЧСР розглядалося тоді формування законодавчого органу автономії — Сойму Карпатської України ¹¹⁴ (така назва закріпилася з 30 грудня 1938 р.).

В історії ЧСР розпочався період так званої Другої республіки, організованої на засадах федерації. Першому автономному урядові Закарпаття історія відвела всього два тижні існування (від 11 до 26 жовтня). За цей час критично загострилося питання визначення статусу і належності Підкарпатської Русі, вирішення якого ЧСР врешті віддала на розсуд міжнародного арбітражу. Звернення Української Народної Ради «До всіх українців по цілому світі! До всіх українських партій, організацій, груп, товариств в Галичині, Буковині, Бессарабії, Наддніпрянській Україні, Канаді, Сполучених Державах Америки і взагалі до українців, де б вони не проживали» та масові акції, які воно спричинило, ситуації не змінили. Вкотре у світовій історії долю українців вирішували не вони самі. Рішення Першого Віденського арбітражу започаткували процес розчленування території Карпатської Русі. В Угорщині, яка одержала найбільш розвинену частину Закар-

¹¹² *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. С. 257.

¹¹³ Там само. С. 244.

¹¹⁴ Вибори до нього відбулися 12 лютого 1939 р.

паття, здіймався потужний рух на користь його повного поглинення, а в самій Карпатській Україні — підривний рух угорської, німецької меншин та русинів.

«Конституційний закон про автономію Підкарпатської Русі» започаткував транзит чехословацької державності за федеративною моделлю і поступ автономії в напрямі формування власної управлінської системи. Запроваджувалося подвійне громадянство. Впродовж п'яти місяців мали відбутися вибори до Союму. Уряд А. Волошина сфокусувався на створенні законодавчої основи розбудови автономії, ліквідації диспропорцій у сфері національної освіти, запровадженні української мови в державному житті, поступовій заміні чеських чиновників національними кадрами. Потужний рух з організації «Допомогових комітетів» та «Національних фондів допомоги Карпатській Україні», як своєрідна відповідь на заклик УНР, засвідчив щирий відгук української нації на проблеми єдиної на той час незалежної української державної спільноти, що багатьом уявлялася передвісником відродження соборності та відновлення національно-визвольного процесу, перерваного в 1920 р. Українські націоналісти Галичини розглядали її як плацдарм розгортання національної революції, що лише погіршувало імідж уряду А. Волошина на міжнародному рівні.

Тим часом становище ставало все більш напруженим. Не сприяли ані розпуск 20 січня 1939 р. політичних партій, які не підтримали рішення чехословацького уряду про автономізацію Закарпаття (замість них А. Волошин планував створити національні ради), ані заснування фактично державної партії — Українського національного об'єднання (УНО)¹¹⁵, за яку офіційно проголосували понад 92 % учасників виборів до Союму (явка на вибори була рекордною — 92,6%¹¹⁶), ані авторитарний транзит влади. В тогочасних геополітичних умовах, коли одноосібним рішенням у Берліні та Москві визначалася доля значно сильніших Чехословаччини та Польщі, незалежній українській державності не було місця. Проголошення надвечір 14 березня 1939 р. незалежності Карпатської України, здійснене під впливом звісток про розпад Чехословаччини, було не більше ніж відчайдушним історичним жестом, неспроможним зупинити дію фатальних історичних обставин. Перша і остання сесія Союму в Хусті унормувала засади державного устрою незалежної української держави, яку невдовзі було окуповано Угорщиною. Подібна доля спіткала Словаччину, яка 14 березня 1939 р. проголосила незалежність під протекторатом Німеччини, та ЧСР загалом — наступного дня Чехія і Моравія були окуповані військами Третього Рейху.

Як національно-територіальна автономія Підкарпатська Русь проіснувала лише до 14 березня 1939 р. Через кілька днів вона впала внаслідок угорської окупації краю за згодою Німеччини. Регіональну спільноту з чехословацької демократії було перекинуто в реалії угорського авторитаризму й так званого «відновлення тисячолітнього угорсько-руського співжиття» у «Великій Угорщині»¹¹⁷.

¹¹⁵ Розбудовувалася на засадах інтегрального націоналізму.

¹¹⁶ *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. С. 299.

¹¹⁷ Речником і теоретиком угорусизму став регентський комісар Підкарпатської тери-

Більшість фундаторів Карпатської України, зокрема й президент А. Волошин, змушені були емігрувати. Захисники самостійної української держави зазнали нищівної поразки. За неповними даними, від рук угорських карателів у 1939 р. загинули понад 4 тис. осіб, близько 2 тис. закарпатців було ув'язнено в концентраційні табори, ще близько 7,5 тис. до 1941 р. нелегально перейшли на територію СРСР¹¹⁸. Довершили справу так звані «виправдувальні комісії», що вичистили з державних та освітніх закладів як прибічників чехословакізму, так і борців за незалежність України, мадяризація прізвищ, імен, назв населених пунктів та вулиць¹¹⁹, врешті — вилучення з обігу і заборона користуватися навіть у бібліотеках літературою, дотичною до української справи¹²⁰. Угорська військова адміністрація Підкарпаття (22 березня — 7 липня 1939 р.), а пізніше — регентський комісаріат Підкарпатської території послідовно впроваджували стратегію перетворення закарпатців на угорорусів, тоді як власне угорці становили близько 16% населення. Традиційна мадяризація зачепила передусім освітню справу: якщо у 1938 р. на Закарпатті працювали 52 горожанські школи (23 руські (українські), 24 чеські, 4 угорські та 1 німецька) з 12 127 учнями, то в 1940 р. у 12 таких школах навчався 2 621 учень¹²¹. З розмаїття національних освітніх закладів часів ЧСР залишилося два: словацька і єврейська школи. Не лише мова викладання, а й навчальний процес як такий стали предметом регулювання військової адміністрації. Відповідно до наказу військового міністра Угорщини 1939 р. персонал шкіл було підпорядковано проведу молодіжної воєнізованої організації «Левенте», що співробітничала з «Католицькою організацією аграрної молоді», «Організацією греко-католицької молоді» в справі світоглядного перевиховання юнацтва на засадах угорського патріотизму та святостефанської ідеології. Меті ментальної переорієнтації української громади на основі концепції відрубності русинів від українців та росіян було підпорядковане заснування в 1941 р. «Підкарпатського товариства наук» на чолі з академіком А. Годинкою. Впровадженню цієї концепції в масовий дискурс мали сприяти створені за підтримки влади громадські організації, зокрема Союз підкарпатських бойових товаришів ім. М. Берчені (1939 р.) та Культурне товариство ім. І. Куртяка (1941 р.).

Сприятливі умови розвитку отримали лише закарпатські німці (близько 1,5%). Єврейська громада, яка становила до 15% населення, підпала під дію антисемітських законів 1938 й 1939 рр., які позбавили їх громадянських прав і знищили єврейське підприємництво. Невдовзі після оголошення стану війни з СРСР близько 20 тис. закарпатських євреїв було депортовано в окуповану німцями Галичину, де й знищено. Згідно з даними Закарпатської обласної надзвизиторії М. Козма, який доводив, що Закарпаття є споконвічною територією угорців, і прогрес «угороруського народу» можливий лише в рамках святостефанської державності.

¹¹⁸ *Реабілітовані історією*. Закарпатська область. Кн. 1. Ужгород, 2003. С. 55.

¹¹⁹ Назви змінили 176 міст і сіл краю.

¹²⁰ *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. С. 313.

¹²¹ Офіційський Р. *Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939—1944)*. Київ, 1997. С. 70.

чайної комісії з обліку шкоди, розслідування і встановлення злочинів, заподіяних німецько-мадярськими загарбниками за час окупації краю, в концтаборах загинули 104 177 євреїв¹²², що фактично поставило крапку в історії регіональної єврейської громади.

Таким чином було зруйновано всі здобутки попереднього двадцятиріччя. Результати врядування ЧСР були хоч і неоднозначними, проте вагомими. Як зазначав С. Віднянський, «чехословацький уряд проводив активну і в цілому ефективну господарську політику в Закарпатті, причому у розвиток краю він вкладав, як правило, більше коштів, ніж вилучав із нього: з 1919 по 1933 рр., наприклад, з державних фондів на це було виділено близько 1,6 млрд крон»¹²³, що вигідно відрізняло регіональну політику Праги від дій Варшави і Бухареста. На відміну від останніх, у ЧСР дбали про господарське піднесення краю, і це приносило свої плоди: завдяки аграрній реформі селянство не втратило, а набуло землю, врожайність підвищилася майже вповоловину, будівництво електростанцій, хімічних та деревообробних підприємств, розвиток інфраструктури, банківської справи та кредитної кооперації сприяли створенню нових робочих місць та цілих виробничих ланцюгів, що перетворило адміністративну столицю Закарпаття — Ужгород на сучасне європейське місто. Впродовж міжвоєнного періоду його площа зросла майже втричі, населення збільшилося з 20,5 до 35 тис. осіб. На розбудову і впорядкування міста було витрачено понад 180 млн крон, причому лише 30 млн з міського бюджету, решту (150 млн крон) виділила держава¹²⁴.

В Закарпатті, як у жодній іншій українській громаді, вирувало суспільно-політичне та культурне життя, народжувалися політичні партії та громадські організації, міцніла місцева політична культура (у 1921 р. тут налічувалося 18 партій, у 1922 р. — 22, на початок 1930-х років — близько 30). В січні 1926 р. в краї працювали 158 громадських організацій, зокрема культосвітні товариства «Просвіта» та «Общество им. А. Духновича». «Просвіта» до 1937 р. створила розгалужену мережу осередків, які перетворилися на рушії української національної мобілізації: крім центрального органу в Ужгороді, діяли 13 філій, 234 читальні, 135 театральних гуртків, 94 хори, 44 спортивно-молодіжні організації, 12 духових оркестрів. Впродовж 1920—1937 рр. товариство видало 150 книг загальним накладом 450 тис. примірників. Аналогічну за формами та спрямуванням роботу, але російською мовою, здійснювало «Общество им. А. Духновича».

Наслідком демократизації суспільно-політичного життя стало утворення політичного середовища з відповідними суспільно-політичними дискусіями та пошуками, власне, всього того, чого українці були позбавлені в решті державних організмів на теренах свого розсіяння. За два десятиліття регіональна спільнота здійснила колосальний крок у напрямі етнічної мобілізації та суспільної модернізації. Якщо на час входження до ЧСР у краї друкувалася лише одна газета —

¹²² *Шляхом Жовтня. Збірник документів*. Т. VI: 1944—1946. Ужгород, 1965. С. 386.

¹²³ Віднянський С. *Національна політика Праги у Підкарпатській Русі*. С. 297.

¹²⁴ *Історія Ужгорода. Історичний нарис*. Ужгород, 1993. С. 106—117.

«Наука» (редактор А. Волошин), то вже у 1920-х роках тут виходило близько 60 газет і журналів мовами майже всіх етнічних спільнот. В 1932 р. в Підкарпатській Русі видавалося 118 газет (зокрема, 70 — українською, російською та русинською мовами)¹²⁵. За підрахунками Василя Габора, загалом упродовж міжвоєнного періоду в краї друкувалося понад 180 періодичних видань: 126 — українською, російською та місцевими діалектами, 34 — угорською, 13 — чеською, 4 — іншими мовами¹²⁶.

Сприятливий суспільний клімат зумовив стрімке інтелектуальне й духовне піднесення, врешті виник «феномен особливого місця Закарпаття в чехословацькій культурі»: у науці, літературі й публіцистиці, мистецтві та історичному краєзнавстві. С. Віднянський говорить про справжню демократичну культурну революцію, яка розгорталася через і внаслідок розвитку народної освіти. Науковий підхід Т.Г. Масарика та широта його світогляду сприяли ґрунтовному вивченню українського / русинського питання. Так, для з'ясування того, якою мовою відкривати навчальні заклади для автохтонів Закарпаття, у грудні 1919 р. Міністерство шкільництва й народної освіти провело нараду, залучивши до обговорення провідних академічних учених. Ґрунтуючись на їхніх рекомендаціях, народною мовою місцевих мешканців («місцеве русинське наріччя») було визнано українську мову («наріччя малоруське»), або ще — «галицьку українську мову», яку кваліфікували як «природну частину» українського «народного пня». Водночас було зауважено, що русини не втрачали свідомості того, що вони «як українці належать до великого російського народу», тож у середніх школах необхідно вивчати російську мову поряд з чеською і словацькою¹²⁷. Виважені висновки чеських науковців про те, що розбудова освітньої сфери на основі природної мови етнічних спільнот стане запорукою їх прискореного розвитку, підтвердила практика.

Запровадження в ЧСР нової шкільної системи упродовж 1919—1923 рр. та шкільна реформа межі 1920—1930-х років стимулювали вибухове зростання мережі навчальних закладів усіх рівнів¹²⁸, з'явилися 21 середня (горожанська) школа з українською та 23 — з чеською мовами навчання, а також гімназії, учительські та духовні семінарії, технічні училища. Спостерігалися демографічні диспропорції, які засвідчували прагнення влади до етнокультурної уніфікації: для 450 тис. русинів / українців краю влада утримувала лише чотири гімназії, а

¹²⁵ *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. С. 264—265.

¹²⁶ Габор В. *Закарпатська україномовна преса 20 — 30-х років ХХ століття у контексті національного відродження краю*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1997. С. 8.

¹²⁷ Віднянський С. *Національна політика Праги у Підкарпатській Русі*. С. 301.

¹²⁸ На початок 1938 р. в краї було 809 народних шкіл, зокрема 469 з українською мовою викладання, 182 — чеською, 123 — угорською, 24 — німецькою; майже 2,5 тис. вчителів навчали понад 150 тис. учнів — близько 80% закарпатських дітей; частка неписьменних зменшилася з 67 до 27,4%. (Палінчак М. *Державно-церковні відносини на Закарпатті та в Східній Словаччині в 20 — середині 30-х років ХХ століття*. Ужгород, 1996. С. 61.)

для близько 35 тис. чехів і словаків — п'ять¹²⁹, при цьому на чеську школу припадало 67 учнів, русинську — близько 300¹³⁰. На тлі помітного розвитку народної освіти непоказними залишалися характеристики навчальної мережі вищих ступенів. Хоча впродовж чехословацького панування чисельність гімназій (лише їхні випускники могли вступати до університетів) зроста з трьох до восьми, українськими були лише три¹³¹. Так і не було створено університету в Закарпатті, тож вищу освіту українці могли здобути лише в Українському вільному університеті (УВУ) та Українському педагогічному інституті ім. Драгоманова у Празі, а також у Господарській академії в Подебрадах.

Найбільш дражливим аспектом міжетнічних взаємин у краї залишалося мовне питання¹³², що трансформувалося під дією низки політичних факторів у протистояння двох різноспрямованих проєктів: українського, що виходив з розуміння етнокультурної єдності скалок української нації, та карпаторусинського (русофільського), що наполягав на окремішності русинів від українців і спирався на іноземні сили та підтримку церкви. Вагомим чинником поширення карпаторусинства / русофільства стало й те, що повоєнна Чехословаччина перетворилася на один з найбільших осередків російської еміграції, що розглядала русинський політичний проєкт як свою природну базу, оскільки традиції русофільства сягали тут корінням у середину XIX ст. Центром об'єднання таких сил стало «Общество им. А. Духновича», створене в березні 1923 р. Т. Масарик, особисто підтримуючи морально і навіть матеріально обидві політичні течії, від початку зайняв позицію безстороннього спостерігача, принципово не втручаючись у суперечки з мовного питання. Це, однак, не означало відсутності упередженості у владних інституцій на регіональному рівні, де впродовж 1920-х років домінували прихильники українського напрямку, а з кінця 1920-х років — їхні опоненти русофіли, які виявилися у переконливій більшості на момент створення першого уряду автономної Підкарпатської Русі, а після призначення прем'єр-міністром А. Волошина (26 жовтня 1938 р.) перейшли в опозицію.

Зміни, що сталися впродовж міжвоєнного десятиріччя, засвідчили, який потужний потенціал приховує українська спільнота — варто лише створити більш-менш сприятливі умови для його виявлення. Зусилля влади ЧСР в напрямі послідовного впровадження на державному рівні демократичних принципів суспільно-політичного життя, демократизації церкви, запровадження свободи віросповідання і навіть атеїзму, втілення принципу полікультурності та принципу навчання материнською мовою, політичної змагальності та свободи національного вибору перебували в основі об'єктивного процесу розбудови громадянської

¹²⁹ Віднянський С. *Національна політика Праги у Підкарпатській Русі*. С. 299.

¹³⁰ *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. С. 269.

¹³¹ Там само. С. 270.

¹³² На початку 1920-х років 23% міських мешканців розмовляли українською / русинською мовою, близько 60% — угорською. (Див.: *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. С. 207.)

нації. З огляду на низку факторів, як-от: наростання авторитарних та праворадикальних тенденцій у геополітичному просторі, початковий етап етнічної модернізації та архаїчність соціально-економічної структури регіональних спільнот, іманентні суперечності засад чехословацького націєтворення тощо — реалізація їх у повному обсязі була неможливою. Значна частина зобов'язань, взятих на себе Прагою стосовно етнічних меншин на етапі створення та міжнародного визнання ЧСР, залишилися деклараціями. Водночас, порівняно із сусідніми політичними проектами, чехословацький державотворчий експеримент виявився чи не найбільш позитивним для власне української громади. За два десятиліття чехословацького панування регіональна спільнота зробила колосальний історичний крок. Про це, зокрема, писав депутат угорського парламенту в 1943 р.: «Загальний рівень освіченості і культури русинської народності значно вищий, ніж про це гадають в Угорщині, ... за часи чеської ери вони зробили величезний стрибок угору, і це не можна заперечувати, ... культурне життя русинів було дуже жвавим, а політична свобода, за свідченнями самих русинів, була повною, оскільки політичне життя спиралось на засади досконалої демократії»¹³³.

Міжвоєнне двадцятиліття виявилось вузловим моментом етнічної модернізації та мобілізації українців Закарпаття, які подолали колосальну дистанцію від спільноти з периферійним типом самосвідомості, що шукала тимчасових геополітичних альянсів задля виживання, до спільноти, що усвідомлювала себе частиною цілого («найменшої вітки українських земель»), задекларувавши це в «Маніфесті до українського народу Підкарпаття», прийнятому Всепросвітянським з'їздом 1937 р. в Ужгороді. Наступні роки угорського панування перетворилися на час втрати майже всіх надбань попереднього періоду, на час національного приниження та розбрату внаслідок провокування окупаційною адміністрацією внутрішніх суперечностей у громаді та асимілятивної політики, на час економічної деградації та падіння рівня життя, що врешті і створило передумови для масового руху опору на завершальному етапі Другої світової війни.

Розділена нація: пароксизми націєтворення. Політична культура українців Наддніпрянщини формувалася в умовах, коли російське самодержавство всіляко обмежувало право на свободу думки й слова російських підданих, натомість становлення політичної культури українців Австро-Угорщини відбувалося в умовах парламентаризму. Віденський парламент відіграв роль стартового майданчика для низки політичних партій та рухів, зокрема національних. Український рух гартувався у боротьбі з низкою політичних конкурентів: з великодержавним шовінізмом імперського зразка, польським політичним проектом — у Галичині¹³⁴, румунським та німецьким — у Буковині, угорським, словацьким та чеським — на Закарпатті. Суперечності, закладені впродовж попереднього історичного пе-

¹³³ Цит. за: Вегеш М.М., Віднянський С.В. *Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918—1939)*. Київ, Ужгород, 1998. С. 67.

¹³⁴ Про історичні передумови польсько-українського протистояння див.: Гудь Б. *Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект*. Харків, 2011.

ріоду, відіграли фатальну роль на останньому етапі Першої світової війни, коли низка націй, зокрема українська, перетворилися на об'єкт торгу і маніпуляцій окупаційних адміністрацій та конкуруючих політичних проектів, найбільш небезпечним та агресивним з яких був російський комуністичний рух, а з початку 1930-х років — німецький націонал-соціалізм.

Українство, етнічна територія якого була поділена між чотирма антагоністичними політичними проектами, що не зрікалися взаємних територіальних претензій, змушена була існувати в дихотомії процесів національної інтеграції (українського націєтворення) та державної інтеграції (в чотирьох історичних версіях, три з яких були виразно націєцентричними і одна — умовно класово-орієнтованою). Тож боротьба тенденцій національної мобілізації та асиміляційного тиску з боку трьох національно-орієнтованих та комуністичних державних організацій перетворилася на засадничу проблему історичного поступу української нації впродовж міжвоєнного періоду. Вона вкрай ускладнювалася ще й тим, що у світі сформувалося кілька центрів української політичної еміграції, що мали часом діаметрально протилежні погляди на майбутнє України та шляхи його досягнення. В багатоманітності політичних тенденцій світу українцям, що лише оговтувалися після поразки національно-визвольних змагань 1917—1921 рр., слід було наново сформулювати актуальну національну ідею та зібрати розсіяні сили для її реалізації.

Тим часом практично всюди, крім хіба що СРСР, впродовж першої половини 1920-х років потрібно було доводити сам факт існування українців. Як зауважує Юлія Вялова, «генеральною тактикою польських асиміляторів була саме війна з етнонімом «українець». Стосовно населення Волині та Полісся твердилося, що там немає ніяких українців, а лише етнографічна маса без певного імені. Висувалась також теза, що термін «українець» був вигаданий австрійцями (або німцями, або росіянами) задля ігнорування Польщі. Натомість пропагувалося вживати терміни «русин», «руські», або ж зовсім нейтральні: «православний», «волиняк», «поліщук», «тутейший»¹³⁵. 29 травня 1923 р. кураторія львівського шкільного округу заборонила називати місцеве населення «українським». 5 жовтня заборона була завізована міністерством освіти Польщі і діяла до 1936 р. Як ми бачили вище, чи не аналогічна ситуація склалася в Бессарабії та Буковині, анексованих Румунією.

Тож можна сказати, що національна термінологія використовувалася, з одного боку, як тест на політичну лояльність (прибічники інтеграції до II Речі Посполитої та Великої Румунії ідентифікували себе дозволеними «русин» та «Русь»), а з іншого — як маніфест національної свідомості, причому здебільшого (за винятком Чехословаччини) з антидержавним присмаком. В польських умовах, як помітила Ю. Вялова, це виявлялося в такий спосіб: «назву «Українець», писану з великої літери, вживали на означення одного з мешканців Східної України, а назву «українець» з малої літери — на означення члена націоналістичної органі-

¹³⁵ Вялова Ю. *Леон Василевський (1870—1936): постать політика...* С. 150.

зації. Ліві, ліберальні та санаційні газети застосовували переважно назву «українець», «український»¹³⁶. Врешті, на етапах загострення відносин між державними націями та українською меншиною таке позиціонування сприймалося державною машиною як ознака колективної нелояльності української громади з усіма властивими тогочасним політичним практикам наслідками.

Національна політика II Речі Посполитої з її акцентами на нормалізації й пацифікації українців, королівської Румунії — з її агресивними асиміляційними заходами не була винятковим явищем у міжвоєнній Європі, зараженій реваншистськими ідеями повторного перерозподілу світу. Моделі вирішення національного питання, запроваджені синхронно в Польщі, Румунії та Угорщині, мали багато спільного. Внаслідок обрання моноетнічної моделі державного будівництва вони були змушені здійснювати агресивну політику денационалізації, не гребуючи відвертою фальсифікацією історії, переслідуванням національних рухів, спотворенням етнічної свідомості, забороною національної освіти. Зростаючою в часі виявилася й антисемітська складова їхньої внутрішньої політики, яка наприкінці 1930-х років отримала своє логічне завершення в перетворенні націонал-соціалізму на політичний взірць розв'язання проблем, генерованих національним питанням. Подібно до поляків, румунський уряд вважав румунізацію, тобто асиміляцію, єдиним шляхом вирішення національного питання. І румунський уряд, і польська влада практикували колонізацію як засіб керованої зміни співвідношення етнічних груп у приєднаних територіях на користь державної нації. Румунські та польські колоністи стали нав'язаною Бухарестом і Варшавою політичною і культурною елітою, на яку покладалися широкі завдання: нагляд за населенням провінцій, запобігання й придушення непокори, витравлення автентичної етнічної свідомості, етнічне розщеплення національних меншин.

Доволі важливим фактором розвитку міжнаціональних відносин у новітню епоху стало системне, тривале за хронологією втручання суміжних країн у внутрішню політику сусідів з активним педалюванням національного питання. В цьому сенсі політика радянської України у складі СРСР стосовно Чехословаччини, Польщі та Румунії і політика зазначених держав щодо неї мало відрізнялися. Це, своєю чергою, викликало відповідні зміни національної політики, характер яких залежав від суспільно-політичної ситуації та стану економіки на різних етапах історії країн. Позитивним явищем цього часу слід вважати збереження певної духовної єдності українства, розділеного в міжвоєнний період між кількома державними утвореннями, підтримку УСРР західноукраїнських політичних емігрантів та допущення їх до здійснення політики українізації, як і створення осередків української політичної еміграції в ЧСР та II Речі Посполитій, що генерували інакшу за ідеологічним спрямуванням візію вирішення українського питання. Українці по той бік радянського кордону, як видно з періодичних видань епохи, не залишалися байдужими до подій у Наддніпрянщині і, попри неподоланні ідеологічні суперечності, широко співчували українському селянству та на-

¹³⁶ Там само. С. 152.

магалися налагодити дієву допомогу в рамках громадського комітету допомоги (рятунку) України. Тож інерція розвитку ідеї соборності не втрачала сили, хоч і живилася новими геополітичними та ідеологічними викликами.

Національні конфлікти були типовим явищем суспільно-політичного життя всіх європейських держав, які постали після завершення Першої світової війни й мали у своєму складі значний відсоток етнічних меншин. Засновники II Речі Посполитої та Румунії припустилися численних помилок щодо етнічних громад, які всупереч їхній волі було включено до складу держави. Принижувалася українська національна гідність, поглиблювалася прірва між народами. Втім, доля українців у Польщі була щасливішою: після терору мирного українського населення під час кампанії «пацифікації» в 1930 р. та спричинених нею широкомасштабних акцій протесту під польськими дипломатичними представництвами в Західній Європі та США уряд Польщі був змушений припинити розгром українських культурних і освітянських осередків, заборонити застосування фізичних покарань щодо учасників антипольських заходів. Парламентаризм уможливив виступи партій, створених національними меншинами (таких як Українське національно-демократичне об'єднання — УНДО), на захист прав етнічних громад.

Водночас ситуативність та кон'юнктурність політики Варшави в українському питанні, неспроможність подолати історичні стереотипи та архаїчність принципів управління стали гальмом модернізації і самої Польщі, і польської нації. Як цілком слушно зауважує Ю. Вялова, «не вибравши жодної з доктрин національної політики (ані державної, ані національної асиміляції), Друга Річ Посполита пішла шляхом цілковитого хаосу — ідейного, політичного, адміністративного. Кресову програму творили місцеві військові, комісари поліції, старости, а нерідко просто рядові поліцейські»¹³⁷. Не дивно, що замість втілення стратегії вирішення національного питання спостерігалася какофонія епізодів провокування—самоуправства—запізнілого реагування—силового примушення до миру. Тим часом польсько-українське протистояння, успадковане II Річчю Посполитою з попередніх історичних епох, лише поглиблювалося. До того ж у нових історичних обставинах розширювалася соціальна база протистояння, що врешті набуло ідеологічного обґрунтування, породило політичну силу з харизматичними лідерами, ладними застосовувати будь-які методи, та привернуло увагу зовнішніх агентів впливу, зацікавлених у детонуванні внутрішньополітичної ситуації в потрібний час.

Усталені асимілятивні традиції характеризували національну політику Угорщини: мови етнічних меншин послідовно витіснялися з усіх сфер суспільного життя, практикувалася примусова мадяризація імен і прізвищ громадян. Так само було і в Румунії.

Авторитарні режими, що прийшли до влади в часи світової економічної кризи в низці європейських країн, намагалися перетворити практики асиміляції національних меншин, етнізації економіки, політики та культури на універсальне

¹³⁷ Вялова Ю. *Леон Василевський (1870—1936): постать політика...* С. 206.

знаряддя модернізації молодих європейських націй. Однак вирок історії щодо країн, які зробили ставку на політику обмеження прав національних меншин, був доволі суворим. Вони виявилися безпорадними перед нацистською ідеологічною та військовою навалюю і цілком закономірно у повоєнну добу були переформатовані на інших засадах. Ці країни просто не було кому захищати: їхні уряди та нав'язана ними політика були чужими значній більшості громадян.

Отже, становлення низки модерних європейських націй відбувалося в умовах розділеності та конкуренції альтернативних моделей модернізації. Такий шлях був властивий не лише українцям, а й білорусам, так само поділим, що-правда між меншою кількістю державних проєктів.

І тим, й іншим російський дискурс найчастіше закидає «вигаданість» чи то поляками, чи то німцями. Як цілком слушно зауважує Максим Саморуков, «це звинувачення, з одного боку, справедливе, а з іншого — позбавлене сенсу, тому що вигадані були всі нації — просто в різний час і за різних обставин»¹³⁸. Безперечно, в основі кожного процесу націєтворення перебуває універсальний принцип самоусвідомлення та формулювання національної ідеї. Кінцевою метою кожної національної мобілізації є створення власного державного проєкту, що спроможний гарантувати оптимальні умови збереження та розвитку автентичного етнокультурного організму. Успішність її досягнення визначається наявністю націєтворчого потенціалу. Безліч етнічних груп не вийшли за формат регіональних субетносів саме через його відсутність.

Варто наголосити: формування націоналістичних дискурсів молодих націй Європи не було історичною випадковістю — вони поставали як антитези російського, польського, румунського, німецького, чеського, угорського тощо національних наративів, впливаючи на ключові засади національної ідентичності. Відсутність зовнішнього ворога, універсального Іншого в міжвоєнну добу призводила до притлумлення життєвої сили нації.

Дію механізму національного приниження відносно Галичини чи не найбільш проникливо показав Іван Кедрин-Рудницький: «Польські державні кола і польська преса раз у раз говорили про «співжиття», про «вспулжице», але насправді створювали воєнну атмосферу і продовжували стан війни з 1918 року... вулиці Львова названо ненависними для українців назвами («Львівські дзеці», «Орльонт», «Мончинського» й ін.), вічні паради й маніфестації на честь перемоги над українцями — на очах українців, в українському краю, у частині держави, яку українці замешкували віками компактною більшістю. Край названо образливою для українців абсурдною назвою «Малопольща», наслідуючи ро-

¹³⁸ Саморуков М. Кто и когда придумал белорусов. Рецензия на книгу «Взлет и падение белорусского национализма». *Московский Карнеги центр*. 2020. 20 мая. URL: https://carnegie.ru/commentary/81819?fbclid=IwAR28I0UF7_wIpei6J9nt-Yb5lj_-2Z91eqcQthFYcOPVxq-7SLxum8zpyrg (дата звернення: 20.11.2020).

сійську назву «Малоросія», за весь 20-ти річний період перебування Західної України під Польщею не приведено назви «український»¹³⁹.

Український націоналізм був, власне, віддзеркаленням процесу осмислення українського питання повоєнною Євразією, однією з відповідей на нього і врешті — шляхом самоосмислення нації. Тим більше, що в СРСР, який став місцем проживання найчисленнішої української громади, це самоосмислення вже на межі 1920—1930-х років стало неможливим поза рамками сталінської ідеології радянської сім'ї братніх народів. В цих умовах український націоналізм перетворився на політичний інструмент повсякчасного «будіння», однаково актуальний по всі сторони радянського кордону. З памфлетів М. Хвильового зрозуміло, що не лише він знав твори Д. Донцова, якого назвав «найрозумнішим і найпослідовнішим серед українських фашистів»¹⁴⁰.

Дмитро Донцов двічі заарештовувався за політичну діяльність, закінчив Віденський університет і згодом став відомим у середовищі соціалістів завдяки галицьким газетам та «Літературно-науковому віснику» (редагованому Михайлом Грушевським), московському часопису «Украинская жизнь» (редактор — Симон Петлюра) та київському журналу «Дзвін» (редактор — Дмитро Антонович). На 1912 р. припав його розрив з марксистською ідеологією (маніфестований у статті «Модерне москвофільство»). Від 1913 р. Д. Донцов активно просуває ідею створення української держави під німецьким протекторатом (її він дотримуватиметься до 1944 р.) та закликає орієнтуватися на Європу. На початку Першої світової війни очолює Спілку визволення України (СВУ). Повернувшись до України, спочатку в лавах Української демократичної партії (пізніше — Українська демократично-хліборобська партія), що стала політичним інструментом майбутнього гетьмана, потім — керуючи пресо-інформаційним відділом місії УНР у Швейцарії, він, власне, намагався реалізувати ідеї, проголошені згодом в одній з трьох центральних своїх праць — «Підстави нашої політики» (1921), яку, за словами Є. Маланюка, багато хто вважав «якщо не євангелією покоління», то «однією з небагатьох книг, які стали на межі нової епохи» в політичній і культурній історії України¹⁴¹. Логіка міркувань Д. Донцова була такою: Перша світова війна і подальші події — «великий конфлікт двох цивілізацій, двох політичних, соціальних і культурно-релігійних ідеалів, конфлікт Європа — Росія»; «ідеологія так московського комунізму, як і царату, це тільки різні форми одної і тої самої суті, одного й того самого з'явища загальнішого характеру, що не є нічим іншим, як воюючим з Заходом московським месіянством»; у цьому конфлікті Москва, свідомо чи несвідомо, бачить себе «авангардом Азії»¹⁴². Тож

¹³⁹ Цит. за: Вялова Ю. *Леон Василевський (1870—1936): постать політика...* С. 153. (Кедрин І. *Життя — події — люди. Спомини і коментарі*. Нью-Йорк, 1976. С. 247—248.)

¹⁴⁰ Хвильовий М. Апологети писаризму (До проблем культурної революції). *Твори*: у 2 т. Т. 2. Київ: Дніпро, 1990. С. 515.

¹⁴¹ Маланюк Є. Дмитро Донцов. *Книга спостережень*. Проза. Т. 2. Торонто: Гомін України, 1966. С. 376.

¹⁴² Донцов Д. *Підстави нашої політики*. Нью-Йорк, 1957. С. 9, 11—12, 16.

засадничою тезою праці стало твердження про Україну як форпост європейської цивілізації в боротьбі з Росією та необхідність пошуку союзників, «інтереси яких суперечать в дану хвилину інтересам Росії»¹⁴³.

За підтримки лідера УВО Євгена Коновальця в 1922 р. Д. Донцов став головним редактором «Літературно-наукового вісника» (з 1933 р. — «Вістник»), і вже в квітні 1923 р. у першому номері журналу «Заграва» презентував засади українського інтегрального націоналізму як політичної доктрини та ідеології.

Символічно, що принципи інтегрального націоналізму сформулював, перебуваючи в політичному вигнанні на Західній Україні, виходець з південноукраїнської Мелітопольщини Дмитро Донцов, який серед предків мав німців, італійців, росіян та ін. й однаково добре володів російською та німецькою мовами. Переходячи з однієї партії до іншої, змінюючи ідеології та геополітичні орієнтири, для критиків він став врешті уособленням політичної радикалізації. Втім, у його політичній еволюції не було нічого дивного — вона була такою ж суперечливою та драматичною, як історія самої України, що болісно шукала себе.

Засади «чинного націоналізму» він виклав у 1926 р. в праці з лаконічною назвою — «Націоналізм». У його уявленні нація поставала живим організмом з властивими йому «волею до життя» і прагненням до боротьби, щоб відстояти своє «місце під сонцем». Інструментами досягнення цієї мети було названо примат національних інтересів над груповими та індивідуальними; фанатичне служіння нації; експансіонізм; творення національної еліти й «творче насильство». У донцовській концепції було чимало спільного з тогочасними європейськими націоналізмами, зокрема німецьким, італійським, румунським. І це не дивно. Ідея захопила найширші верстви населення континенту й була однією з провідних інтелектуальних політичних течій сучасності. Д. Донцов лише адаптував алгоритм націоналізму як такого до українських реалій.

Інтелектуальний конструкт Д. Донцова був по суті відчайдушною, майже істеричною реакцією на комунізм, так само зараженою ідеями месіанства, «ірраціональною вірою в історичне покликання свого народу»¹⁴⁴ та прагненням маніпулювати масовою свідомістю. Щоправда, в одному випадку йшлося про намір перетворити «плебеїв» на знаряддя диктатури пролетаріату, в іншому — на інструмент вирішення певних расових завдань. Як цілком слушно зауважив М. Шкандрій, «може, найтрагічнішою ілюзією, яку породили твори Донцова, була ідея, що воскресла Європа — це Європа фашистська і що немає для України іншої альтернативи, як європейський фашизм або російський деспотизм»¹⁴⁵.

«Чинний націоналізм» Д. Донцова, хоч і не набув вигляду завершеної політичної програми, справив потужний вплив на українську молодь, зачаровану його ідеями. Врешті націоналізм Д. Донцова, інтерпретований, систематизова-

¹⁴³ Там само. С. 97.

¹⁴⁴ Наші діли. *ЛНВ*. 1922. № 1. С. 1—2.

¹⁴⁵ Шкандрій М. *Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років* / Пер. з англ. Т. Цимбала. 2-ге вид. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 211—212.

ний і доповнений організаційними моментами, став ідеологічною основою діяльності ОУН. Кваліфікований сучасними дослідниками як протофашизм бездержавної нації, він інтегрував різні політичні доктрини та філософські напрями, копіюючи успішний, як вважалося тоді, досвід Італії та Німеччини. Як і більшість інтелектуальних побудов того часу, концепція Д. Донцова мала всі шанси залишитися незатребуваним плодом людського розуму, якби не народився соціальний феномен, що взяв її на озброєння. І він таки народився. Його повитухою стала асиміляційна політика II Речі Посполитої, що перетворила себе на універсального Іншого української недержавної нації.

Створена в лютому 1929 р. Організація українських націоналістів (ОУН) стала плоттю, яку донцовський «чинний націоналізм» наповнив духом. Події того часу М. Шкандрій описав так: «На кінець літературної дискусії, слідом за явним провалом радянської політики й у фарватері посилення правих течій в Європі, українські інтегральні націоналісти 1929 р. почувалися достатньо впевнено, щоб створити власну політичну партію — Організацію українських націоналістів (ОУН). Основою такої політичної консолідації стали ідеологічна поразка та політичний занепад інших тенденцій. Інтегральні націоналісти успішно реабілітували прозахідні орієнтації Петляури (у його випадку це була проантантівська й пропольська політика), маргіналізували українську соціалістську еміграцію, підготували ґрунт для співпраці з правими експансіоністськими режимами в Європі»¹⁴⁶.

Вихід із замкненого кола історичних обставин вони вбачали в національній революції, що мала вибухнути внаслідок Другої світової війни. Висновки, зроблені внаслідок осмислення причин поразки національно-визвольних змагань 1917—1920 рр. («Невдача наших національно-визвольних змагань в 1917—1920 рр. спричинила дезорієнтацію і так слабкої та маловиробленої української політичної думки, появу безлічі партій, центрів і безнастанну борню всередині сторозтерзаної нації. На тлі великого румовища старих світоглядів, нав'язуючись до кращих традицій української історії, та, головне, недавньої збройної боротьби, формується новий світогляд і розвивається новий творчий чин. Цим процесом є рух українських націоналістів»¹⁴⁷), містилися в декларації I конференції українських націоналістів (3—7 листопада 1927 р.). Організація мала, за задумом, стати підпільною структурою, покликаною підготувати цю революцію, очолити її, а також актуалізувати українське питання на міжнародному рівні, де зовнішні сили вибудували систему, в якій українським землям відводилася лише функція буферної зони. Реалізовувати програму передбачали методами підпільної боротьби і терористичних практик — єдиними, що спроможні зруйнувати світову антиукраїнську змову.

Зростання популярності і впливовості праворадикальних політичних сил було загальноєвропейською тенденцією, найбільш поширеною в країнах з арха-

¹⁴⁶ Шкандрій М. *Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років* / Пер. з англ. Т. Цимбала. 2-ге вид. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 216.

¹⁴⁷ Цит. за: Юрик Ю. *Протистояння ОУН і Польської держави (1929—1935 рр.)*. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. Вип. 13. С. 365.

їчними політичними системами та серед етнічних груп, які відчували потужний ресентимент через поразку в Першій світовій війні. Власне, ця обставина і дала підстави Норману Дейвісу зауважити, що войовничі націоналістичні організації з'явилися в середовищі чи не кожної національної меншини¹⁴⁸ Східної Європи. Втім, з не меншим завзяттям вони виникали в стані державних націй — такими, зокрема, були польський Обоз народо-радикальний (ОНР), хорватські усташі, італійські фашисти, французький Залізний легіон, румунська Залізна гвардія та ін.

Врешті, в обставинах, що склалися в Європі під тиском експансіоністських доктрин Німеччини та СРСР, діапазон можливостей для українських націоналістів був невеликим. Взимку 1929 р. на I конгресі українських націоналістів (28 січня — 3 лютого, Відень) відбулося організаційне об'єднання кількох націоналістичних організацій (зокрема, Легії українських націоналістів, Союзу української націоналістичної молоді, Групи української національної молоді), що діяли в Західній Україні та в еміграції. Конгрес заявив, що українські націоналісти не визнають міжнародних договорів, що «створили та закріпили стан українського національного розірвання»¹⁴⁹. Іншими словами, організація поставила себе в опозицію до всіх тогочасних державних систем, проголосивши своєю кінцевою метою їх руйнування та створення на їхніх уламках незалежної соборної України. Взаємодія з усіма можливими зовнішніми агентами, законспірована нелегальна організація військового типу, ідеологія таємного ордену обраних, жертвовність і нетерпимість, терор проти незгодних — всі інструменти визнавалися виправданими заради суверенізації України та вишколу нової української генерації державників.

Організація замислювалася як розгалужена мережа, побудована за вертикальним принципом: від найбільшої ланки в еміграції («терени» і «держави») до «п'ятірок» та «трійок» на місцевому рівні в західноукраїнських землях. Вражав розмах кадрової роботи, підпорядкованої меті виховування нації нового зразка, що охоплював дорост ОУН (8—15 років), юнацтво (15—21) та дійсних членів (від 21 року, після року активної діяльності). З 25-річного віку, після пів року кандидатства, вони вважалися записаними членами і могли залишити ряди ОУН лише за згодою проводу організації.

Від початку виявилися розбіжності у поглядах як на форму організації, так і на методи діяльності, що зумовлювалися значною відмінністю культосвітнього рівня учасників та їхнього особистого досвіду. Тоді як радикалізована польським тиском молодь Західної України вимагала активних дій і перетворення організації на потужний підпільно-революційний рух (основою діяльності Крайової езекутиви стала концепція перманентної революції), еміграція, враховуючи досвід поразок 1917—1921 рр., воліла спиратися на підтримку Ліги Націй, використовуючи суперечності між державами-учасницями Першої світової війни та їхні ревізійні нахили. Другий напрям найбільш яскраво уособлював відомий журналіст Зенон Пеленський, який виступав за примат пропагандистсько-

¹⁴⁸ Дейвіс Н. *Європа: історія*. Київ: Основи, 2000. С. 1008.

¹⁴⁹ Юрик Ю. Протистояння ОУН і Польської держави (1929—1935 рр.). С. 373.

просвітницької роботи, спрямованої на виховання національно свідомої молоді, що зрештою забезпечило зростання впливу на молодіжні, спортивні організації «Сокил», «Луг», «Пласт» і навіть «Каменярів» (Союз української поступової солоді (СУПІМ)), перетягуючи, таким чином, електоральну й кадрову базу Української соціалістично-радикальної партії.

Між Проводом ОУН, де переважали емігранти, та Крайовою ексекutiveю не було однастайності думок. Ексекutive аж до загибелі лідера ОУН Євгена Коновальця діяла фактично як напівавтономна структура, здійснюючи активну військову, бойову, розвідувальну, політичну та пропагандистську діяльність, зокрема саботажницькі акції й терористичні акти (за підрахунками Ю. Юрика, лише впродовж першої половини 1930-х років було здійснено 50 терактів¹⁵⁰).

Чи не найбільш вагомим результатом саботажницьких акцій стало створення в 1930 р. спеціального комітету Ліги Націй для розгляду питання становища української меншини в Польщі. Тож національна політика Польщі зміцнювала впевненість, що лише теракти спроможні зрушити ситуацію з мертвої точки. Як зауважував Ю. Юрик, «саботажна» акція ОУН показала, що актуалізувати українське питання на міжнародній арені у 30-ті роки можна лише за допомогою деструктивних дій, що отримують широкий резонанс у світі та засвідчують незгідність українців з окупаційним становищем»¹⁵¹. Впродовж 1931—1933 рр. за ОУН, не в останню чергу стараннями польської сторони, закріпився імідж суто терористичної організації з маргінальною соціальною базою.

Умови діяльності були відповідними: переслідування поліції та безпекових структур, впровадження в організацію агентів німецької, польської та радянської розвідок. Впродовж 1929—1932 рр. було заарештовано чотирьох із шести крайових керівників ОУН. Суспільний резонанс та реакції з боку громади були суперечливими: від засудження (як це було з вбивством у 1934 р. директора гімназії І. Бабія та гімназиста Ю. Бачинського, яке А. Шептицький охарактеризував так: «робота, яку ведуть божевільні»¹⁵²) до цілковитої підтримки (як це було з убивством працівника радянського консульства у Львові О. Майлова, що сприймалося як акт помсти за Голодомор). Ставка ОУН на еспатажні акції в польських судах спрацювала. Врешті Варшавський судовий процес, де за звинуваченням у вбивстві міністра Б. Перацького постав Провід Крайової ексекutiveи ОУН на чолі зі Степаном Бандерою, зробив організацію відомою в політичних колах Європи. «Kurjer roganpu» констатував, що «справа українських націоналістів-терористів несподівано прибрала риси міжнародного скандалу із сенсаційним тлом»¹⁵³.

Упродовж 1932—1935 рр. ОУН-УВО діяла як єдина військово-революційна організація. Готуючись до майбутньої війни, керівники ОУН водночас

¹⁵⁰ Юрик Ю. Протистояння ОУН і Польської держави (1929—1935 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. Вип. 13. С. 387.

¹⁵¹ Там само. С. 397.

¹⁵² Цит. за: Юрик Ю. Протистояння ОУН і Польської держави (1929—1935 рр.). С. 387.

¹⁵³ Цит. за: Юрик Ю. Протистояння ОУН і Польської держави (1929—1935 рр.). С. 390.

планували використати її з власною метою: «Ми можемо й мусимо посіяти на українських землях нелегальні відділи ОУН, яких завданням було б підсилювати невдоволення та ненависть до займанця, держати маси в стані революційного кипіння..., поглиблювати революційні настрої тих мас. Ми мусимо виховати провідників української революції..., які, коли прийде час почати повстання, вміли б зразу теж і організаційно охопити ті маси і повести їх до перемоги»¹⁵⁴, — наголошував Євген Коновалець.

Конференція Проводу ОУН у Берліні (3—6 червня 1933 р.) вирішила змінити тактику експропріацій та індивідуального терору на користь масових акцій бойкоту та пропагандистсько-просвітницької роботи. Програма С. Бандери, обраного головою Крайової езекутиви, унаочнювала перегляд концепції перманентної революції. Однією з перших стала шкільна акція 1933 р., що мала перешкодити святкуванню 15-річчя польського повстання українськими школярами і врешті переросла в кількомісячні протести з вимогами забезпечення української освіти, що супроводжувалися знищенням польських символів у навчальних закладах.

Тим часом подальша радикалізація української молоді спричинила розкол у середовищі ОУН. ОУН(м) на чолі з поміркованим А. Мельником та ОУН(б), керована С. Бандерою, уособлювали дихотомію передвоєнного світу: перша згодом відкрито співробітничала з окупаційними військами, друга, зрозумівши справжні наміри нацистів, перейшла в підпілля, обравши звичну стратегію диверсій та партизанки, створивши так звані похідні групи і розбудовуючи підпільні національно-державні структури в населених пунктах, зайнятих німецькими військами, формуючи повстанську армію та закладаючи матеріальну базу її діяльності; перша вдавалася до історіософських та теоретичних узагальнень, друга дієво реагувала на поточний політичний порядок денний в контексті очікуваної війни між Німеччиною та СРСР¹⁵⁵. Однак розкол у середовищі свідомих українців об'єктивно грав на руку як нацистському режиму, так і СРСР, роблячи Україну та її народ уразливими щодо націонал-соціалістичного та комунобільшовицького експансіонізмів і перетворюючи на смертельних ворогів обох.

Організаційне об'єднання націоналістичних організацій відбулося в 1929 р. на основі широкої еkleктичної програми, покликаної задовільнити всіх. Через це, як цілком слушно зазначав Георгій Касьянов, «процес ідеологічного «дозрівання» тривав аж до кінця 1930-х років на фоні справжнього триумфу тоталітарних режимів і рухів у Європі, поступового погіршення українсько-польських відносин у Західній Україні і посилення тиску на українське суспільство, катастрофічних для українців подій у Радянській Україні. Усе це не могло не позначитися на ідеології ОУН, не кажучи вже про її тактику та зовнішньополітичну орі-

¹⁵⁴ Революційна тактика українського націоналізму. *Розбудова Нації*. 1930. Ч. 1—2. С. 108.

¹⁵⁵ Коваль М.В. ОУН-УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом. *Український історичний журнал*. 1994. № 2—3. С. 96. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1994/2/9.pdf> (дата звернення: 20.11.2020).

ентацію. Ідеологічні настанови набували значно більш радикальної тональності та спрямування»¹⁵⁶.

На кінець Другої світової війни ОУН перетворилася на потужну силу, що контролювала територію в 150 тис. км² з 15-мільйонним населенням, де впродовж більш як десятиліття повоєнної радянської тривала повномасштабна партизанська війна. З огляду на історичний досвід феномену не втрачають актуальності слова Михайла Ковалю: «У тоталітарну епоху 30—50-х років цей рух не міг не бути екстремістським за методами досягнення мети («хай би крові по коліна, аби вільна Україна»). Адже бандерівці діяли не тільки в епоху тоталітаризму, а й проти таких само, як і вони, тоталітарних сил, що сповідували свій принцип: «Коли ворог не здається, його знищують». Наслідки цього змагання були жахливими: ненависть живила взаємну ненависть, помста спричиняла помсту, жорстокість породжувала жорстокість. Нашаровуючись і цементуючись, вони виливалися у криваву і нескінченну вендету»¹⁵⁷.

Ментальні «України» по обидва боки радянського державного кордону помітно «дзеркалили» одна одну. Українці виявилися неспроможними вирватися з ідеологічного «бермудського трикутника», сформованого комуністським, нацистським та імперіалістським / колоніалістським. На тлі загальносвітової кризи лібералізму та демократії вони, як і більшість народів Європи, потрапили в пастку правого радикалізму та популізму. Саме це заклало основи справжнього ціннісного розколу всередині української нації і породило загрозу громадянської війни. Однак, констатуючи це, не слід забувати, що країни розсіяння, за винятком ЧСР, провокували громади етнічних меншин саме на таку поведінку. Зокрема, польська сторона виявилася неспроможною почути і зрозуміти глибоку думку Леона Василевського про те, що етнічний принцип нації- і, відповідно, державотворення (йшлося про критику гасла «Польща для поляків») є вразливим, коли «вимагають виконання обов'язків, але бажають зменшити ... права. Натомість усе суспільне життя сучасної демократичної держави спирається на твердження: “Немає прав без обов'язків — немає обов'язків без прав”»¹⁵⁸. Йшлося по суті про принцип побудови громадянської нації у її сучасному значенні. Те, що сприймалося у міжвоєнну добу як мрії революціонерів-романтиків, стало посправжньому актуальним лише після завершення «холодної війни».

¹⁵⁶ Касьянов Г.В. Ідеологія ОУН: історико-ретроспективний аналіз. *Український історичний журнал*. 2004. № 1. С. 35—36.

¹⁵⁷ Коваль М.В. ОУН-УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом. *Український історичний журнал*. 1994. № 2—3. С. 101.

¹⁵⁸ Цит. за: Вялова Ю. *Леон Василевський (1870—1936): постать політика у контексті польсько-українського діалогу*. Київ, 2019. С. 209.

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Абрамович 407
Абрамович Самуїл 418
Абрамович Ю. 417
Авезана Р. 150
Аверін В. 380
Австрійська держава 19
Австрія 132, 543
Австро-Угорська імперія 11, 93, 132, 153, 239, 571
Австро-Угорщина 11, 14, 19, 20, 22, 51—53, 57, 58, 68—71, 76, 78, 80, 86, 186, 204, 221, 223, 466, 542, 543, 550, 571, 585
Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка, Автономна Молдавська СРР (АМСРР) 272, 273, 362, 401, 407
Агапіт, архієпископ 496
Азербайджан 180, 291, 434
Азізов Я. 529
Азія 11, 12, 258, 520, 590
Азовське море 84
Айвазов А.С. 517, 529, 185
Айвазов А.-С. 184, 187, 188
Айвазов Асан 538
Айвазов С. 517, 529
Айхгорн Г. 56, 79, 82, 83, 87
Акулов І. 293, 294, 514, 516, 517
Акчокракли Осман 529, 538
Александров Іван 256
Александрович 538
Алексєєв 27
Алексяну Г. 567
Алушта, м. 186, 521
Алуштинський р-н 529
Алясов Н. 185
Ангел Є. 116, 117, 122
Англія 78, 571
Андерсен О. 70
Андрієвський О. 143, 144
Андрієвський П. 94, 98, 102, 107, 119
Анталія 513
Антоненко-Давидович Б. 468
Антоній, митрополит Київський і Галицький 74, 75
Антонович Дмитро 29, 114, 590
Антонов-Овсієнко Володимир 49, 167, 168, 285
Апаз І. 517
Арабський І. 192
Артемівщина
Архангелка, с. 361
Архірейський Д. 115
Асан 538
Асанов 538
Аусем 250
Афанасьєв Г. 78
Афанасьєв Юрій 244
Афганістан 428
Африка 11
Бабахан М. 194
Бабій І. 594
Багалій Д.І. 456
Баглюк Іван 421
Бадан Дмитро 421
Бадан Микола 421
Бадан Олександр 421
Бажан М. 481, 487
Базар, с. 129

- Бакинський С. 214
 Баку, м. 535
 Бакута В. 185
 Балабанов М. 216
 Балаклава, м. 521
 Балаклавський р-н 529
 Балдук П. 412
 Балич 538
 Балкани 518, 523, 527
 Балтія 239, 243, 380
 Бандера Степан 594, 595
 Бандура Остап 483
 Барбюс Анрі 556
 Барвінський О. 134
 Барон А. 224
 Барт О. 190
 Бартелемі Ж. 109, 112, 137, 142
 Бартель К. 550
 Баумгарт В. 78
 Бахмач, м. 49, 50
 Бахмач, ст. 121
 Бахмут, м. 211, 214, 218, 228
 Бахмутський пов. 210
 Бахчисарай, м. 185, 521
 Бахчисарайський р-н 529
 Бачинський Л. 134, 140
 Бачинський Сергій 48
 Бачинський Ю. 594, 114
 Башкирія 392, 516, 517
 Баяджієв Т. 529
 Безручко Марко 126
 Бекер Ю. 137
 Бекіров А. 516
 Бекіров Мустафа 539
 Бельгія 58, 86
 Бердичів, м. 40, 121
 Бердяєв М. 491, 512
 Бердянськ, м. 230, 232
 Бердянський пов. 203, 232
 Берегове, м. 571
 Бережани, м. 142
 Береза Картузька, м. 552
 Березовський С. 519
 Берензон Я. 412, 417
 Бериславський р-н 508
 Беріров М. 529
 Берлін, м. 80, 83, 87, 94, 122, 150, 187, 188,
 190, 464, 580, 595
 Берман М. 394
 Берчені М. 581
 Бессарабська губ. 199, 201
 Бессарабщина 204
 Бельці, м. 563
 Бідний Дем'ян 230
 Біла Церква, м. 44, 84, 94, 138
 Білгород, м. 208, 210
 Білгородський пов. 199, 208, 210, 270
 Білорусія 169, 170, 173, 178, 180, 266, 267,
 270, 291, 373, 380, 389, 501, 527, 546
 Білорусь Західна 149, 546
 Білоруська СРР 273
 Білоцерківська о-га 362
 Білоцерківщина 362
 Біляшівський Микола 48
 Бірзула, ст. 45, 108
 Біробіджан 462
 Бірючанський пов. 204
 Бірюченський пов. 199
 Біюк-Онларський р-н 529, 531
 Близький Схід 515, 516, 518, 527
 Блудов Я. 454
 Бобжинський Ян 549
 Бобринська, ст. 121
 Богданов М. 183, 190
 Богемія 571
 Богуславський Михайло 174
 Богучарський пов. 199, 204
 Боданінський А. 186, 192
 Боданінський Усеїн 185, 538
 Божинський-Божко Микола 50
 Божко 116
 Божко Ю. 120
 Бойчук М. 480, 488
 Болбочан Петро 94, 117, 119, 144, 145, 186,
 187
 Болгарія 51, 53, 57, 76, 131, 518, 555
 Бодижар М.М. 574
 Болтенгаген Л.К. 337
 Бончковський Владзімеж 552
 Бориславсько-Дрогобицький нафтовий р-н
 546
 Борисов-Лендерман С. 403
 Боровик Микола 426, 429
 Боровський О. 191
 Боровський П. 190
 Бородін С.В. 523
 Борозенко-Конончук Олександр 50
 Бортніков П. 519
 Борщак І. 114
 Боснія 11

- Бота Л. 112, 137
 Бочагов А.К.
 Бош Є. 285
 Братислава, м. 573
 Бредов М. 103
 Брест (Берест), м. 50, 51, 159, 160, 161, 204, 206, 207, 220
 Британія 78, 543
 Бродій А. 579
 Будапешт, м. 542
 Будберг Р. 82
 Будионний С. 194, 291
 Буздалін Семен 262
 Буковина 271, 543, 544, 555—560, 562—564, 566—570, 579, 585, 586
 Буковина Північна 556, 561
 Булгаков М. 325, 472
 Бунаков (Фондамінський) І. 185
 Бунегін М. 238
 Бурмистенко М. 291, 294
 Бурчак Федір 25
 Бутенко Борис 60, 71
 Бухара 256
 Бухарест, м. 128, 129, 556—560, 562, 564, 568, 570, 582, 587
 Бухарін М. 286, 302—305, 351, 352, 355, 366, 384
 Буценко Афанасій 268, 269
 Буше Г. 79

Вавилов Микола 406
 Вагнер Юлій 60, 80
 Валуйський пов. 199, 204, 208
 Ванькович С. 139
 Варшава, м. 104, 105, 109, 110, 124, 125, 138, 143, 147, 151, 420, 546, 547, 549, 550, 582, 587, 588
 Василевський Леон 546, 548, 596
 Василенко Микола Прокопович 60, 62, 72, 73
 Василь (Липківський), митрополит Київський і всієї України 506
 Васильєв В. 367
 Василько М. 132
 Васильченко С. 161
 Вацетіс Йоаким 166
 Велика Британія 114, 149, 150, 286, 346, 428, 543
 Велика Польща 243
 Велика Румунія 243, 555, 559, 560, 568, 586
 Велико-Висківський р-н 508
 Великоросія 78, 159, 172, 173
 Величко К. 184
 Венедикт, єпископ 500
 Веніамін, митрополит 499
 Вепринський Й. 404
 Вернадський В.І. 73, 230
 Верстюк В.Ф. 37, 125
 Вижгородок, с. 125
 Винавер М. 190, 191
 Винниченко Володимир 29, 31, 32, 38, 44, 47, 56, 87, 94, 98, 100, 101, 106—109, 115, 117, 121, 138—139, 201, 242, 469
 Витхін Л. 519
 Вишинський А. 399
 Вишневський О. 81
 Вишня Остап 481
 Відень, м. 105, 147, 150, 151, 542, 593
 Віднянський С.В. 577, 582—583
 Вілок, с. 575
 Вільгельм II, імператор 56, 221, 223
 Вільсон В. 106, 112, 131, 577
 Вінницька обл. 276, 390, 393, 415, 509
 Вінниця, м. 29, 46, 97, 100, 101, 107, 117, 147, 393
 Віола Лінн 416
 Вірменія 293, 439
 Вісла, р. 546
 Вітвицький С. 147
 Вітик С. 125, 132, 134, 144
 Віткрофт С. 374
 Вітовський Д. 133, 136, 137
 Вітте С. 13
 Владимиров Мирон 210, 247, 327, 521
 Власенко 53
 Вознесенський М. 356
 Волинєць 116
 Волинська губ. 22, 41, 199, 200—202, 500
 Волинський пов. 545
 Волинь 92, 102, 105, 123, 125, 132, 146, 203, 545, 546, 548, 550, 586
 Волинь Західна 109, 143, 149
 Волинь Північна 108, 149
 Волін Всеволод 224, 232
 Воловина О. 375
 Володимир-Волинський, м. 141
 Володимирська, станція 210
 Волох О. 105, 118—120
 Волошин Августин 576, 579—581, 583, 584
 Воронєжчина 203

- Воронезька губ. 199, 202, 204, 206, 208, 270—272
 Воронезька обл. 201
 Воронович М. 81
 Ворошиловградська обл. 276, 415
 Врангель Петро 22, 127, 193—197, 232, 237, 319, 428
 Вроцлав, м. 549
 Всевелике Військо Донське 207, 223
 Всеросійська Соціалістична Федеративна Республіка 177
 Всесвітній Союз Радянських Соціалістичних Республік 207, 220, 227
 Вульфсон (Давидов) С. 192, 195
 Вялова Юлія 586, 588
- Габор Василь 583
 Габсбурги, династія 13, 20, 131
 Гавен Ю. 184, 186, 192, 195, 513, 517, 519, 521, 526
 Гавриленко Петро 233
 Гаврилук І. 567
 Гай-Нижник П.П. 43, 115
 Гайсинський р-н 390
 Галайчук Богдан 180, 264
 Галицька СРР 126, 265
 Галичина 11, 22, 109, 111, 117, 119, 122, 124, 125, 130, 132, 133, 135, 138—145, 244, 266, 456, 478, 544, 546, 549, 550, 552, 560, 564, 579—581, 585, 589
 Галичина Східна 23, 109—112, 131—133, 139, 142, 143, 146, 148—151, 544, 545, 551, 552
 Галіп А. 114
 Галлер Ю. 102, 112, 137
 Гальчевські Ф. 78
 Гамарник Я. 291
 Ганкевич Микола 50
 Гарвацький Я. 184
 Гарін В. 480
 Гартман 222
 Гаспра, сел. 189
 Гаспринський І. 529, 538, 539
 Гассе Г. 81
 Гафаров Д. 529
 Генбачов В. 147
 Генічеськ, м. 191
 Генуя, м. 149, 255, 494
 Гербель Нахум 122
 Гербель С. 68, 80, 82, 139
 Гертих Є. 551
- Гертлінг Г. 83
 Герцеговина 11
 Гетьманат 58—60, 62—65, 72, 74, 75, 78, 79, 85, 94, 95, 97, 106, 116, 136, 138, 139, 152, 218, 222, 223, 243
 Гетьманат Новітній 58, 64, 94, 95
 Гетьманська адміністрація 93
 Гетьманська Держава 14
 Гетьманський уряд 188
 Гетьманщина 94, 221
 Гіреї, династія 239
 Гітлер А. 367, 417
 Глинський М. 37
 Глінка А. 573
 Гнаткевич Василь 50
 Гнездилов М. 511
 Гогенцоллерни, династія 20
 Гоголь 487
 Годинка А. 581
 Голіаф 318
 Голіцин О. 89
 Головка А. 481
 Головка Д. 185
 Голубович Всеволод 43, 44, 51, 52, 56, 60, 111
 Голубович С. 134, 142, 143
 Голувко Тадеуш 546, 548, 551, 552
 Гольберт К. 500
 Гомель, м. 84
 Гомстед, м. 577
 Горак В. 122
 Горбань Тетяна 576
 Горбачевський А. 147
 Горлівка, м. 27, 409
 Горлівка, ст. 223
 Горностаєв С. 25
 Горностайполь, м. 121
 Городецький Я. 192
 Городок, м. 137
 Горчаков С. 188
 Горький Максим 475
 Горяїнов Д. 311
 Государів Байрак, ст. 223
 Готман Й. 224
 Гофман М. 79
 Гофштейн Д. 481
 Грабський С. 547
 Грайворонський пов. 199, 203, 208, 270
 Гребінка, ст. 49, 50, 55
 Греков Олександр 100, 107, 117, 130, 137, 138, 143

- Гренер В. 56, 58—60, 71, 79—81, 83, 87, 90
 Гретер 27
 Греція 11, 190, 420
 Григор'єв М. 228
 Григор'єв Ничипір 117, 122, 170, 380
 Григор'янць В.Є. 533
 Григоренко Петро 361
 Григорій (Іваненко), протоієрей 509
 Григоріопольський р-н 273
 Гринько Г. 282, 356
 Грицак Я. 22, 126
 Грінченко Борис 470
 Гродненська губ. 201
 Гроссман Г. 55
 Грох Мирослав 545
 Грузія 180, 256, 293
 Грушевський Марко, єпископ УАПЦ 502
 Грушевський Михайло 19, 22, 29—31, 38, 50, 51, 56, 101, 152, 201, 242, 478, 487, 590
 Грушевські, родина 421
 Грушки, хут. 39
 Гувер Г. 326
 Гуйн К. 133
 Гуляй-Поле, с. 229, 230, 232
 «Гуляйпільська Республіка» 228, 242
 Гундорівська, станиця 210
 Гуревич М. 282
 Гусарек М. 132
 Гутник Сергій 60, 69, 83, 84, 89
 Гуцульська республіка 575
 Гелнер Е. 489
 Гога О. 565, 566
 д'Ансельм Ф. 107
 Давид 318
 Давидов (Вульфсон) С. 192, 195
 Далекій Схід 403, 527
 Далекосхідний край 393, 402
 Данилишин Д. 551
 Данія 76
 Данченко О. 54, 117
 Дарданелли 189
 Дацків І. 114
 ДВР 256
 Дебальцеве, ст. 228
 Девіс Р. 374
 Дейвіс Норман 593
 Делієв Георгій, архієпископ Дніпропетровський 510
 Дельвіг С. 109
 Демченко В. 89
 Демченко М. 294
 Денікін А. 39, 104, 105, 146, 147, 175, 190, 191, 193, 194, 197, 227—230
 Дерен-Аерли Осман 195, 513, 517, 526—529
 Джанкойський р-н 528, 531
 Джентіле Е. 12
 Джеря Микола 484
 Дзержинський Ф. 195, 231, 234, 235, 296, 299, 331, 379—382, 384, 408, 420
 Дибенко П. 191, 192, 229
 Дібрівський 231
 Дідушок Василь 421
 Дідушок Володимир 421
 Дідушок Петро 421
 Дітмар М. фон 190
 Дмовський Роман 112, 547
 Дніпро, р. 48, 53, 92, 230, 330
 Дніпровський пов. 203
 Дніпропетровськ, м. 337, 459
 Дніпропетровська обл. 276, 365, 374, 458, 459
 Дністер, р. 125, 129, 267, 272, 273, 330
 Добруджа 518, 555
 Довженко О. 460, 485, 486, 488
 Долинська, ст. 363
 Долін М. 404
 Долут А. 138
 Домбський Ян 125
 Дон, р. 49, 219, 223
 Донбас 210, 214—217, 219—224, 227—229, 231, 233, 240, 267, 268, 293, 297, 312, 326—328, 335, 337, 347, 389, 394, 395, 399, 420, 423, 448, 451, 459, 467, 487, 500
 Донецька губ. 210, 211, 231, 267, 328
 Донецька обл. 459, 509
 Донецький басейн 93, 127, 159, 160, 161, 164, 204, 205, 207, 210, 214, 218, 220, 231
 Донецький кам'яновугільний басейн 210, 215, 223
 Донецький округ 210
 Донецько-Криворізька область 213
 Донецько-Криворізька республіка (ДКР) 160—162, 206, 207, 220
 Донецько-Криворізький басейн 160, 205, 220
 Донецько-Придніпровський регіон 347
 Донеччина 231, 405, 420
 Донкривбас 160—162
 Донська область 162, 204, 205, 211, 231, 267—269, 276, 300, 343, 391, 399, 401, 419, 420

- Донська Радянська Республіка 162, 205
 Донська республіка 223
 Донцов Дмитро 18, 20, 81, 482, 590, 591
 Дорнік В. 78
 Доротов 27
 Дорошенко Дмитро 38, 39, 69, 76—78, 80, 82, 116, 187, 188, 226
 Дорошенко П. 80
 Дорохов Гришко 503
 Дорошкевич О. 472
 Достоевський 473
 Доценко О. 124
 Драгоманов М. 18, 584
 Драгомір С. 567
 Дробніс Я. 285, 175, 297
 Дрогобиччина 132
 Дубенський пов. 125
 Дубосарський р-н 273
 Дука І. 564
 Дукельський С. 195
 Дукина Н. 390
 Дунін-Борковський Пйотр 550
 Духнович А. 582, 584
- Едвард Бенеш 571, 572
 Ейсмонт М. 366
 Еллан-Блакитний В. 488
 Енгельс Ф. 157, 511
 Ентеліс Д. 332
 Епик Григорій 480
 Ерделівка, с. 362
 Естляндія 170
 Естонія 13, 428
- Євдокимов Ю. 195
 Євлогій (Георгієвський), архієпископ 75
 Євпаторійський пов. 182
 Євпаторійський р-н 528
 Євпаторія, м. 184, 232, 233, 522
 Євразійський континент 237
 Євразія 590
 Єврейська область 527
 Європа 11, 13, 17, 76, 78, 111, 126, 155, 225, 228, 243, 244, 258, 346, 372, 415, 484, 486, 543, 555, 559, 568, 569, 571, 572, 574, 578, 587, 589, 590, 593—596
 Європа Західна 326, 543, 559, 588
 Європа Східна 19, 149, 152, 560, 593
 Європа Центрально-Східна 14, 22, 153, 244, 585
- Європейська частина СРСР 362
 Євсеева Т.М. 493, 496, 498
 Ежов Микола Іванович 304, 394, 396—401, 408
 Єлисаветград, м. 122
 Єлисаветградський пов. 37
 Ємельяненко 233
 Єнакієве, м.
 Єнакієве, ст. 223
 Єнджеевич Я. 552
 Єрмаков Михаїл, архієпископ Гродненський 493
 Єфіменко Геннадій 17, 18, 435, 436, 458
 Єфремов Сергій 19, 28, 31—33, 51, 106, 449—451, 470, 477, 478, 511
- Жаткович Г. 577
 Жданов А. 304
 Живанов М. 366
 Жигалко 474
 Житомир, м. 29, 31, 121, 500
 Житомирська обл. 276, 415, 419
 Житомирщина 122, 405
 Жовква, м. 132, 133
 Жуковський О. 54
- Завадський Сергій 60
 Задіонченко С. 291
 Задов Лев 224
 Зайцев Ф. 215
 Зак С. 185
 Закавказзя 363, 389
 Закавказька РФСР 389
 Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (ЗСФРР) 180
 Закарпатська Україна 52, 578
 Закарпаття 22, 132, 133, 150, 542, 544, 571, 574—585
 Закарпаття (Підкарпатська Русь, Русинсько) 542, 544, 571—585
 Заковський Л. 480
 Залозецький В. 563, 567
 Замостя, м. 126
 Запорізька обл. 276
 Запорізька обл. 296, 491, 504, 510
 Зарудний Олександр 48
 Затонський Володимир 126, 165, 167, 168, 172, 234, 251, 252, 258, 273, 294, 450, 455, 460, 474
 Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) 109, 132, 134, 135, 141

- Збруч, р. 103, 110, 112, 125—127, 129, 138,
145, 153, 547
Здолбунів, м. 118, 125
Здолбунів, ст. 92
Зелений А. 403
Зелений клин на Амурі 206
Зеленін І. 372, 373
Зеленцов Василь 492
Зелінський І. 548
Земля Підкарпаторуська 575
Зеньковський Василь 60, 74, 75
Зеров Микола 466, 468, 477, 480, 486, 488
Зільберфарб М. 225
Зінов'єв Г. 281, 284, 286, 290, 302, 307, 315,
390, 420, 503
Золотарьов В.А. 382, 450
Золочев, м. 133
Зольф В. 88
Зудін Микола 418
- Йоффе Адольф** 172, 173, 174, 520
- Ібрагімов Ш.** 514
Ібраїмов В. 519, 527—529
Ібраїмов Вели 527, 528
Ібраїмов У. 519
Іванов А. 379
Івановка, м. 121
Ігнатенко Фелікс 419
Ідрисов С. 186, 192, 195
Ізраїлович А. 521
Ізраїль
Ільф (Файнзільберг) І. 324, 472
Індія 520
Іоаникій (Соколовський), архієпископ 498
Іоанн (Павловський), митрополит 497
Іран 11, 428
Ісаївка, с. Таганрозький пов. 330
Ісхаканова А. 517
Італія 14, 114, 137, 149, 150, 190, 544, 563,
592
Ішунський (Красноперекопський) р-н 529
- Кабаков І.** 292
Кавказ Північний 162, 193, 195, 207, 271,
354, 358, 360, 365, 367—369, 373, 376, 389
Каганович А. 271, 286, 292, 295, 298, 304,
317, 359, 360, 362, 364—369, 385, 421,
436, 453, 455, 459
Казахстан 291, 394, 497
Казимирчук 415
Калачевський В. 25
Каледін О. 219, 220
Калитвинська, станція 210
Калінін М. 258, 281, 291
Калторн С.
Кам'янець-Подільська обл. 447
Кам'янець-Подільський, м. 43, 73, 101, 102,
276
Каменев Лев 171, 172, 178, 284, 286, 290,
302, 315, 390
Каменський Я. 519
Каменюк 231
Камінська, станція 210
Канада 22, 363, 579
Капніст Марія 421
Каппелер А. 61
Капустянський М. 119
Карагачева 500
Каранадзе Г. 531
Карелія 480, 517
Каретник Семен 232
Карл І, цар 132
Карл-Лібкнехтівський р-н 508
Карлсон К. 404
Кармазіна М. 18
Карнер Ш. 78
Кароль ІІ, король 564, 566
Карпати 145, 574
Карпеко О. 455
Карпово-Обривська волость 210
Карр Едвард 321
Картвелішвілі А. 393
Касаткін В. 287, 438
Касьянов Георгій 595
Катерина ІІ 12, 13
Катеринодар, м. 219
Катеринослав (Дніпро), м. 49, 93, 159, 161,
164, 205, 207, 215, 220, 222, 224, 232, 495,
500
Катеринославська губ. 22, 41, 199—201,
210, 221, 223
Катеринославщина 48, 203, 204, 223, 496, 500
Кацнельсон З. 402
Квірінг Е. 162, 286, 295, 316, 317, 380
Кедрин-Рудницький Іван 544, 589
Кедровський В. 48
Кейс Олексій 300
Кемаль Мустафа 514
Кемаль Якуб 539

- Керенський О. 38, 184
 Керменчик с. 233
 Керменчикли Джеміль 538
 Керменчикли Якуб 538
 Керч, м. 55, 184, 195, 232, 530
 Керч-Єнікальського градоначальство 182
 Київ м. 4, 12, 16—20, 22, 24, 26—32, 35—39, 41, 43—56, 59, 61, 63—65, 69, 71—73, 75—77, 79, 81, 84, 87, 88, 90, 92, 93, 94, 96—100, 102—105, 107—113, 115—120, 122—124, 126, 127, 129, 131, 134—136, 138—141, 144, 145, 148, 151, 153—156, 158—161, 164, 166, 168—171, 173—175, 177, 183—185, 187, 189, 191, 195, 200, 205—207, 210, 213—216, 219, 223, 227, 230, 232—234, 243, 244, 248—250, 257, 258, 261, 267, 270, 273, 277, 282, 285, 291, 294—299, 303, 306, 312, 314, 316, 318, 319, 321, 322, 324, 326, 329, 331, 332, 335, 337, 342, 343, 345, 346, 349, 351, 354, 356, 361, 362, 365, 366, 368, 371—373, 376, 379—384, 393, 397, 400, 401, 404, 407, 409, 413—415, 425, 431, 432, 434, 435, 439, 441, 444, 446, 448—451, 453, 454, 456, 459—461, 466—477, 481, 483, 484, 486—491, 493, 496—498, 500, 501, 503, 506, 507, 509—512, 514, 520, 521, 525—527, 529, 533, 535, 540, 542, 544, 546, 549, 551, 561, 567, 568, 571, 577, 578, 581, 583, 585, 590—593, 596
 Київська губ. 22, 41, 199—202
 Київська обл. 45, 48, 276, 362, 372, 394, 415, 456, 506, 509, 510
 Київщина 24, 44, 85, 92, 117, 122, 203, 362, 366, 393, 405
 Кирпичов Л. 94
 Китай 363
 Кишинев, м. 129, 556, 557, 561, 568
 Кіранов Віктор, протоієрей 510
 Кіров А. 163
 Кіров Сергій 292, 303, 304, 334, 514, 516
 Кіровоград, м. 115
 Кіровоградська обл. 276, 509
 Кіровська обл. 392
 Кістяковський Ігор 60, 80, 81
 Клемансо Ж. 108, 112, 113
 Клен Ю. (Освальд-Еккард Бурггард) 481, 482
 Клименко І. 316
 Кмитів яр 413
 Кобозев Петро 255
 Ковалевський І. 499
 Ковалевський М. 549
 Коваль Михайло 50, 595, 596
 Коваль Р. 116
 Ковальов Мирофан 505
 Ковальчук 437, 438
 Ковальчук Михайло 50
 Ковель, м. 141
 Ковенко Михайло 48
 Когут Л. 567
 Кожа Фома 233
 Козачі Лагери, ст. 210
 Козир-Зірка О. 116, 121, 122
 Козловський Л. 552
 Козма М. 581
 Колокольцов Василь 60, 66, 82, 83
 Коломия, м. 133
 Кольченко Павло 50
 Коменський Я. 573
 Кон Ф. 234
 Кондрацьке, с. 45
 Кондрашин В. 368
 Конквест Р. 372, 375
 Коновалець Євген 94, 118, 138, 591, 595
 Конотоп, м. 84
 Копиленко 474
 Корабьов І. 403
 Корвін-Круковський О. 191
 Корнієць Л. 291
 Корнійчук Олександр 481
 Короленко В. 318
 Королів-Старий Василь 29
 Королівство Галичина та Володимирія (Лодомерія) 11
 Королівство Польське 132, 139
 Королівство Румунія 556, 574
 Королівство Сербів, Хорватів і Словенців 13, 14
 Королівська Румунія 543, 546, 587
 Коростень, м. 121, 129
 Коростень, ст. 92
 Коростишев, м. 121
 Коростовець І. 78
 Коротоякський пов. 199
 Коротченко Д. 291, 294
 Корочанський пов. 208
 Корчак-Чепурківський О. 450
 Корчинський М. 121
 Косине, с. 575
 Косинка Г. 468

- Косіор Станіслав Вікентійович 366
 Коссак Василь 421
 Коссак Григорій 136, 421
 Коссак Йосип 421
 Коссак Марія 421
 Костирко Микола 299
 Костянтинівка, ст. 228
 Котовський Григорій 272
 Коцюбинський Т. 44, 250
 Коцюбинський Юрій 150, 159, 380
 Кош Р. фон 186—188, 190
 Кошелівець І. 227
 Кошице, м. 573
 Кошиць О. 74, 142
 Кравс А. 103
 Кравченко П. 393
 Кравчук 141
 Крайнев Гнат Микитович 420
 Краков, м. 133
 Красін Леонід 280
 Краснов П. 222, 227, 228
 Красноярський край 392
 Краукліс Я. 404
 Краус А. 56
 Кременецький пов. 125
 Кременецькі гори 125
 Кременчук, м. 122
 Кременчуцька губ. 495
 Крестинский Микола 171, 175, 180, 186, 307
 Криванек 27
 Кривбас 345
 Кривий Ріг, м. 487
 Криворізький басейн 70, 160, 161, 345
 Кривошеїн А. 190
 Кривошеїн О. 193
 Крижана 555
 Крим 10, 22, 41, 72, 77, 78, 83, 127, 172, 173, 182—193, 195—198, 203, 205, 206, 209, 213, 232, 235—239, 269, 279, 401, 513—537, 540, 541
 Крим С. 183, 189, 190, 197
 Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка (КАСРР) 170, 513—515, 518, 519, 521, 523, 525, 527—529, 531, 533, 535—537, 539, 541
 Кримська АРСР 184, 191, 192, 196
 Кримська Народна Республіка 185
 Кримська Радянська Республіка 190—193, 198, 205
 Кримський А. 450
 Кримський півострів 164, 195
 Критська держава 11
 Крицберг 54
 Крістя М. 566
 Крупська Н. 290
 Крути, ст. 49, 50
 Крушельницька Володимира 421
 Крушельницькі, родина 421
 Кубанська обл. 201, 203
 Кубанська республіка 78, 162
 Кубань 200, 206, 219, 272, 302, 319, 367, 369, 373, 375, 455
 Кубійович В. 545
 Куза А. 565, 566
 Кузнецов М. 291
 Куйбишев В. 342
 Куйбишевський р-н 529
 Кулаковський П. 414
 Кулик 54
 Кулик Г. 291
 Куліш Микола 480
 Кульчицький Станіслав (С.В.) 166, 182, 239
 Кун Бела 195, 196, 513, 514
 Курбас Лесь 74, 421, 480, 486, 488
 Курдиновський Б. 109
 Куркчі Усеїн 538
 Курляндія 76
 Курманович В. 136, 145
 Куромія Г. 215, 216
 Курськ, м. 208
 Курська губ. 199, 204, 270—272, 507
 Курська обл. 201, 202, 206, 208
 Куртяк І. 579, 582
 Курщина 203, 268
 Лавріненко Ю. 481
 Лапчинський Ю. 471
 Лариндорфський р-н 529, 531
 Ларін Ю. 528
 Латвія 13, 168, 170, 173, 293, 428
 Лацис М. 380, 381
 Лащенко 128
 Лебедь Дмитро 234, 268, 284, 285, 448
 Левицький Д. 139, 552
 Левицький К. 132—134, 150
 Левицький М. 51
 Левицький О. 145
 Левчук П. 109
 Ленін Володимир Ілліч (Ілліч) 12, 14—17, 154—157, 159, 167, 170, 171, 175, 179,

- 180, 192, 195, 196, 198, 200, 209, 212, 217, 233—234, 242, 247, 249, 251, 254, 257—259, 261, 263, 281, 283—293, 295, 297, 307, 308, 313, 314, 319—321, 323—329, 332, 338, 339, 341, 347—352, 354, 355, 367, 368, 376, 382, 383, 389, 397, 408, 418, 420, 425, 428, 429, 431, 435, 436, 473, 481, 491, 494, 499, 503, 512, 517, 520
- Ленінград, м. 13, 166, 194, 331, 334, 352, 355, 397, 403, 497, 555—558
- Ленінградська обл. 403, 421, 480
- Леонтович 476, 480
- Лепкий Б. 458
- Леплевський І. 393, 394, 400, 402
- Летичев, м. 121
- Лизогуб Дмитро 50
- Лизогуб Ф. 60, 62, 68, 74, 76, 80—83, 89
- Липинський В. 76
- Липовецький пов. 44
- Лисенко А. 115
- Лисичанськ, м. 218
- Лисичансько-Бахмутсько-Куп'янський район 229
- Лисяк-Рудницький Іван 155, 376
- Лисянка, містечко 91
- Литва 13, 76, 168, 170, 173, 428
- Литваков М. 225
- Литвин С. 115, 123
- Литовская Советская Республика 168
- Ліб П. 78
- Лібкнехт К. 171
- Лівицький Андрій 104, 105, 110, 111, 125, 147
- Лівобережжя 107, 119, 325, 329
- Лівобережжя Дністра 273
- Ліде А. 195, 514
- Ліпка П. 110
- Лісна І. 135
- Ллойд-Джордж Д. 112
- Лобановський В. 409
- Лозинський М. 109, 132, 137, 140
- Лозицький В. 294
- Лондон, м. 194
- Лотоцький О. 75, 548
- Лубни, м. 498
- Луганськ, м. 161, 163, 210, 211, 214, 219, 228, 419—422
- Луганщина 405, 420
- Луначарський А. 318, 492, 493
- Лунгу В. 557
- Лущенко І. 31
- Луцьк, м. 102, 109
- Львів, м. 19, 40, 52, 104, 108, 110, 112, 127, 129, 132—138, 141, 142, 144, 145, 147—150, 152, 188, 271, 457, 539, 549, 553, 576, 589, 594
- Львівське воєводство 547
- Львов Г. 22
- Любавін П. 291
- Любинський М. 51
- Люблін, м. 109
- Любченко А. 478
- Любченко П. 357, 450, 454, 455, 460
- Люшков Г. 302, 402
- Лямезан Р. 133
- Ляммаш Г. 133
- Лятіф-заде Абдулла 539
- Лях 250
- Магго П. 408
- Магідов Борис 282
- Мадярщина 574
- Мазепа І. 100, 103, 111, 113, 115, 120, 147
- Мазлах С. 471
- Мазуренко С. 106, 107
- Майлов О. 594
- Май-Маєвський В. 226, 229
- Макаренко А. 94, 98, 105, 106, 147
- Максимовичі, родина 421
- Мала Азія 420
- Маланюк Є. 590
- Малі Миньки, с. 129
- Мало-Несвітайська, ст. 210
- Малоросія 199, 475, 590
- Маніу Ю. 564
- Манн Г. 12
- Мануїльський Д.З. 77, 234, 257, 297, 314
- Манцев В. 195, 234, 295, 296, 298, 381, 415
- Мар'їнка, с. 500
- Марголін А. 87, 108
- Маріуполь, м. 221—223, 229, 233, 331, 337, 500
- Маріуполь, ст. 232
- Маркович Д. 31
- Маркс К. 157, 217, 333, 338, 348, 429, 456, 511, 512
- Мармарощина 574
- Мармуреш 555
- Мартин Тері 431, 432
- Мартос Борис 48, 101—103, 108, 113, 115, 118, 143—145

- Марфовка, с. 531
 Марченко Михайло 414
 Марченко Олексій 233
 Марченко С. 403
 Масарик Томаш Гарриг 149, 571—573, 575, 577, 583, 584
 Магушевський Федір 200
 Махно Нестор 117, 122, 127, 193, 224, 228—233, 242, 330
 Мац Д. 447
 Мацієвич К. 51, 108, 109
 Мацуда М. 150
 Маяк-Салинський р-н 531
 Мгаин, с. 32
 Мгаинський пов. 202
 Медведєв Д. 404, 409
 Медведєв Юхим 164
 Межлаук 420
 Мелітополь, м. 187, 192, 233
 Мелітопольський пов. 203, 232
 Мелітопольщина 591
 Мельник А. 595
 Меметов С. 192, 195, 526
 Менжинський В. 301, 387, 388, 451
 Мехліс Л. 291
 Мешков 437, 438
 Микитенко 474
 Микитівка, ст. 228
 Микитка О. 105, 136, 146, 147
 Микола, вел. кн. 542
 Микола II, імператор 21, 24
 Миколай, митрополит Кесарійський 493
 Миколаїв, м. 159, 191, 205, 228, 380, 412
 Миколаївська обл. 276, 415, 509
 Мильники, с. 92
 Миргород, м. 49
 Митрофаненко Ю. 115
 Михайличенко Гнат 48
 Михаїл (Єрмаков), архієпископ Гродненський 493
 Мишковський Є. 136, 141
 Міас, м. 402
 Мікоян А. 293
 Мілюков Павло 183, 190
 Мінськ, м. 29, 200, 265, 266
 Мінська губ. 125
 Мінська обл. 201
 Мірбах В. 187
 Мірзеску Г. 556
 Міхельсон А. 530
 Міхневич В. 372
 Міхновський М. 18, 33, 39
 Могилянський М. 53, 55, 62
 Мозирський округ 270
 Мозохін Олег 411
 Молдавія 272
 Молдавська АРСР 401, 407, 415
 Молдавська область 272
 Молотов В. 256, 284, 288, 292, 304, 308, 340, 359, 364, 365, 367—369, 373, 385, 407, 455, 491, 528
 Монатов Костянтин 530
 Монголія 428
 Монолатій І. 133
 Моравія 571, 580
 Моравія-Сілезія 575
 Моргунів 27
 Мордовія 404
 Москва, м. 13, 16, 22, 29, 46, 49, 53, 55, 60—62, 74, 76, 89, 104, 106, 107, 125, 155, 157, 162, 165, 166—169, 171—175, 177—180, 184, 187, 193—196, 198, 207, 215, 216, 224, 235, 244, 248, 249, 251—254, 256, 259—263, 265—268, 273, 280—284, 286, 287, 290, 293—295, 298, 299, 302—305, 308, 310, 315, 321, 324, 327, 329, 331—333, 335—339, 342, 346, 35й, 352, 355—362, 364, 366, 368, 369, 374, 380—389, 393, 397—399, 401, 402, 404, 405, 407, 408, 410—419, 427, 428/, 430, 431, 434, 437, 438, 440, 443, 445, 447, 449—451, 454, 458, 464, 470, 478, 479, 484—486, 491, 493, 494, 497, 509, 515, 517, 520, 521, 523, 525, 526, 528, 531, 534, 552, 555—558, 563, 564, 566, 567, 570, 573, 580, 590
 Мосціцький І. 553
 Мудрий В. 553
 Мукачеве, м. 575, 577
 Мумм А. 56, 61, 79—84, 87
 Мумм фон Шварценштайн Ф. 187
 Муравйов Михайло 48
 Мусаніф Ф. 529
 Мустафа Абдулла 528, 529
 Мустафін В. 62
 Мусульбас Іван 282
 Мухітдінов 538
 Набоков В. 190, 191
 Нагаїв 538
 Надеждин 408

- Назарій (Блінов), єпископ 497
 Назарук О. 107, 138, 141
 Назукін І. 192
 Нансен Ф. 326, 329, 522
 Нарбут Г. 488
 Наримський край 394
 Натієв З. 78
 Недім 538
 Недім М. 529
 Незлобін Павло 27
 Немченко Л. 195, 513
 Непепін П. 104
 Неронович Євген 165
 Нижньо-Волзький край 367
 Нижньо-Кременська, ст. 210
 Нижня Волга 358, 360, 374
 Никифор (Блошенко), протоієрей 509
 Никифорова Маруся 224
 Никодим, єпископ 74
 Никонов С. 185, 190
 Нідерланди 76
 Ніжинщина 92
 Нікельберг Г. 403
 Ніковський (Яринович) А. 54, 87
 Німецька імперія 11, 80, 239
 Німеччина 20, 21, 51—53, 57, 58. 61, 65, 68, 69, 71, 72, 76—79, 81, 83, 84, 86—88, 90, 93—95, 102, 131, 150, 163, 166, 169, 182, 186, 187, 189, 204, 221, 223, 330, 344, 346, 396, 397, 407, 420, 428, 481, 551, 554, 568, 578, 580, 592, 593, 595
 Ністор Іона 560, 562
 Нова Чорторія, містечко 105
 Новаківський М. 147
 Новицький М. 487
 Новицький Ю. 489, 499
 Новоархангельський р-н 362
 Новозибківський пов. 2202
 Новооскільський пов. 208
 Новооскольський пов. 204
 Новосельський С. 184
 Новосільська, станиця, Північно-Кавказький край 368
 Новочеркаськ, м. 219
 Норвегія 76
 Нью-Йорк, м. 122
 Область Війська Донського 206, 207, 210, 219, 220, 267
 Оболенський Володимир 186, 188, 194
 Овруцький р-н 270
 Овруч, м. 121
 Овчаренко Андрій 48
 Огієнко І. 105, 548
 Оглоблін Олександр 414
 Одабаш Б. 528
 Одеса, м. 29, 31, 56, 77, 81, 93, 103, 107, 108, 113, 119, 147, 159, 163, 193, 205, 224, 232, 331, 337, 379, 395, 401, 4752, 483, 509
 Одеська Радянська Республіка 164, 205
 Одеська республіка 162
 Одещина 362, 405, 451, 508
 Озенбашли А. 184, 185, 528
 Озерський Ю. 449
 Олевський р-н 270
 Олександр II, імператор 24
 Олександрівськ (Запоріжжя), м. 224, 232, 233
 Олександрівська, станиця 210
 Олександрівсько-Грушівський район 268
 Олександрія, с. Волинщина 121
 Омелянович-Павленко М. 90, 104, 124, 136, 137, 141
 Омська обл. 392
 Орджонікідзе Г. 292, 293, 359, 420
 Орел, м. 193
 Оренбурзька обл. 392, 400
 Орландо В. 112
 Осецький О. 94
 Осипенко 233
 Оскілко В. 102, 115, 118, 119, 143, 145
 Османська імперія 11, 14, 53, 57, 188, 189, 192, 5258
 Остапенко С. 100, 101, 107, 108, 143
 Островська Н. 184, 185
 Острог м. 121
 Острогоський пов. 199, 203
 Осьмачка Т. 468, 481
 Охотін М. 396, 397
 П'ятаков Георгій 167, 169, 285
 П'ятаков Леонід 47, 48
 Павлишин О. 144, 145, 148
 Павлівський пов. 199
 Павлов Карп 530
 Павловський М. 91
 Павлоград, м. 500
 Павлоградська округа 275
 Падеревський І. 109, 110
 Пакалн П. 408

- Палієнко 116
 Палієнко О. 121, 122
 Палінчак М. 583
 Палтов О. 76
 Панейко В. 111, 113, 134, 150
 Пап Степан 576
 Папанін І. 408
 Париж, м. 108, 111—113, 150, 190, 420, 555, 570
 Пасманік Д. 183
 Певний А. 55
 Пеленський Зенон 593
 Пелещук С. 94
 Пенсильванія, м. 577
 Перацький Броніслав 552, 594
 Перекоп 186, 187, 191
 Перекопський пов. 182
 Перемишль, м. 134, 137
 Перкович Євген 501, 502
 Перлін Є. 472
 Персія 11, 363
 Перцов Давид Аронович 398, 417
 Петергоф, м. 15
 Петлюра Симон 29, 38, 47, 49, 53, 54, 94, 97, 98, 100—105, 107—111, 114—120, 123—129, 141—149, 153, 167, 242, 372, 388, 469, 590, 592
 Петриківський С. 379
 Петрів Всеволод 40, 45
 Петро І, імператор 12, 13
 Петров 27
 Петров Є. (Катаєв Є.) 324, 472
 Петровський Григорій 174, 177, 234, 281, 284, 291, 293, 294, 297, 314, 316, 326, 328, 357, 364, 365
 Петроград, м. 22, 24—27, 30, 33, 37, 46, 47, 51, 76, 152, 157, 172, 184, 2012, 212, 213, 215, 216, 224, 236, 244, 499
 Петрушевич Є. 22, 100, 102—105, 109, 110, 112, 118, 125, 132, 134, 137, 139, 142—150, 153, 544, 563, 575
 Печерськ 509
 Пешехонов О. 295, 296
 Пилипів В. 141
 Пилипчук П. 110
 Пимен (Пегов), митрополит всієї України, архієпископ Подільський 497
 Південно-Східний округ 268
 Північ 403
 Північна Буковина 52, 150, 555, 556, 561
 Північна обл. 392
 Північно-Кавказька республіка 162
 Північно-Кавказький край 195, 367—369, 376
 Підгірський С. 31
 Підкарпатська Русь 542, 544, 571—580, 582—584
 Підляшшя 52, 132, 545
 Підмогильний Валер'ян 468, 477, 480, 481
 Пій 512
 Пілсудський Юзеф 104, 110, 113, 123, 125, 126, 138, 149, 266, 366, 385, 546, 547, 553
 Пільняк 474
 Піпський Григорій 50
 Пішон С. 108
 Платтен Ф. 104
 Плеханов Г. 15, 384
 Плоске, с. 92
 Плаужник Є. 468
 Поволжя 325, 327—329, 367, 434, 521, 522
 Поділ 509
 Поділля 43, 85, 92, 102, 126, 203, 205, 415, 501
 Подільська губ. 22, 35, 41, 43, 199—202, 500
 Подніпров'я 127
 Пожаров М. 184
 Познер Б. 480
 Покровський А. 84
 Покуття 137
 Полісся 106, 115, 545, 546, 586
 Поліське воєводство 545
 Поліщук Борис 398
 Поліщук В. 474, 487
 Полоз Михайло 48, 174, 253, 254, 256, 268, 269
 Полонський І. 192
 Полтава, м. 29, 47—49, 55, 205, 232, 318, 500
 Полтавська губ. 22, 41, 43, 199—202
 Полтавська обл. 276, 509
 Полтавщина 67, 92, 117, 203, 213, 492
 Подуботко Павло 37, 39
 Польська Республіка 13
 Польща 14, 23, 96, 101, 106, 108—112, 118, 124—131, 137, 140—143, 147—151, 153, 178, 211, 227, 235, 239, 244, 265—267, 293, 385, 387, 388, 398, 417, 420, 428, 479, 544—550, 552—554, 559, 571, 578, 581, 586—588, 590, 594, 596
 Польща «А» 546
 Польща «Б» 546

- Поляков М. 514, 519
 Поп І. 576, 577
 Попасна, ст. 228
 Попов 175
 Попов І. 185
 Попов М. 454, 455, 479
 Попович Олександр 50, 134
 Порецький М. 519
 Пороніно, с. 16
 Порш Микола 40, 47, 51, 204
 Постишев П. 293, 294, 367, 389, 421, 454, 455, 457, 459, 460, 479, 508, 509
 Потоцький Анджей 11
 Правобережжя 126, 227, 230, 325, 329, 439
 Прага, м. 105, 115, 125, 147, 149, 571—573, 576, 577, 579, 582—584
 Преслав, с. 446
 Приазов'я 224, 229, 232, 528
 Примаченко Я. 473, 483, 484
 Прип'ять, р. 125
 Пристор А. 552
 Причорномор'я 327, 515
 Причорномор'я Північне 197
 Прісовський К. 54
 Прокопович В. 111
 Прометей 512
 Проскурів, м. 101, 119, 121, 143, 144
 Прут, р. 567, 573
 Пряшівщина 574, 575, 578
 Пуанкаре Р. 113, 150
 Пурик-Пуриченко Сидір 50
 Пуріч Ш. 560
 Путивальський пов. 199, 203, 206, 208, 270
 Путивальський р-н 342
 Пухальський С. 133
 Пученков А. 195
 Пучков-Безродный 215
 Пушкін О.С. 536
 Пятаков Г. 380
- Р.С.Ф.Р.Р. 176—179, 211, 247, 253
 Рава-Руська, м. 133
 Рагоза Олександр 60, 138
 Радянська Україна 154, 244, 457, 461, 595
 Радянська Федерація 518
 Радянський Союз 156, 234, 258, 300, 301, 408, 410, 456
 Разумов Анатолій 406
 Райське, с., Дружківський р-н, Донецька обл. 300
- Раковський Християн 77, 107, 149, 173—175, 177—179, 194, 198, 247—249, 253, 256, 260—263, 267, 284—286, 291, 295—297, 314—316, 328, 436, 439, 570
 Рафес Мойсей 48
 Рахштейн 54
 Ревегук В. 55
 Регаг 556
 Реденс Станіслав 365, 389
 Рейхель 256
 Республіка німців Поволжя 367
 Республіка Тавриди 186
 Рефатов Мамут 538
 Речицький А. 508
 Ржепецький Антон 60, 64, 65, 85, 89
 Рига, м. 127, 128, 149, 178, 266, 319
 Ридз-Смігла Е. 553
 Риков 257
 Риков О. 286, 292, 302, 351
 Рильський Максим 479, 481, 486
 Рильський пов. 199, 208
 Рівне, м. 101, 118, 121
 Рівненський пов. 125
 Ріпецький С. 576
 Річ Посполита 127, 128, 197, 202, 267
 Річ Посполита II 108, 366, 544—546, 548—552, 554, 586—588, 592
 Рогатин, м. 133
 Рогов І. 291
 Романови, династія 12, 14, 20, 21, 45, 242, 411, 490, 542
 Романовський Федір 495
 Роменський пов. 43, 44
 Ромни, м. 44
 Ромодан, м. 49
 Ромодан, ст. 49, 55
 Російська Бессарабія 555
 Російська Демократична Федеративна Республіка 14
 Російська держава 19, 152, 196
 Російська Імперія 13—15, 17, 21, 22, 24, 26, 61, 64, 76, 93, 107, 146, 151, 179, 180, 199, 200, 213, 217, 223, 237, 239, 243, 289, 436, 539, 542
 Російська Радянська Республіка 14, 161, 162, 207
 Російська Радянська Соціалістична Республіка (РСФРР) 166
 Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР) 14, 159, 171, 175, 177—179, 207, 247, 253, 265

- Російська Федерація 159, 164, 165, 210, 263, 267, 516
- Росія 6, 7, 10, 12—15, 17—20, 22, 23, 32, 33, 38, 40, 49, 52, 53, 61, 62, 64, 65, 68, 72, 73, 76, 78, 93, 101, 104, 107, 108, 110, 114, 118, 125, 128, 132, 137, 146, 151, 152, 156—163, 165—167, 170, 172, 173, 175, 178—182, 186—190, 192, 193, 195—201, 203—212, 214, 217, 219, 220, 223, 227, 233, 236, 243, 244, 248, 250—253, 255, 257, 258, 266—270, 272, 279, 285, 287, 295, 306, 314, 318, 326, 328—330, 335, 337, 346, 360, 373, 380, 384, 396, 428, 434, 435, 440, 457, 470, 472, 474, 482, 484, 486—490, 492, 497, 513, 514, 516, 518, 521, 542—544, 547, 550, 552, 559, 590, 591
- Росія Європейська 360
- Россман Д. 415
- Ростов, м. 165, 268
- Ростов-на-Дону, м. 56, 162, 224
- Рубач М. 167
- Рудзутак Я. 293, 364
- Рудий Ю. 282
- Рудницький О. 329, 375, 524
- Румунія 14, 105, 106, 118, 128, 129, 147, 190, 235, 244, 267, 272, 330, 542—544, 546, 555, 558, 560, 563, 564, 566—570, 586—588
- Рухимович М. 327
- Рютін М. 366
- Ряботенко О. 401
- Рябушинський П. 189, 190
- Рязанов Д. 321
- Сабат В. 44
- Савинков Б. 301
- Савич Н. 193, 194
- Савін Андрій 407, 411, 415, 417
- Савонов 231
- Савченко В. 120
- Савченко Я. 512
- Садовський Валентин 200
- Садовський М. 142
- Сазонов М. 150
- Саїд-Галієв Сахіб 517, 519, 526, 527
- Сайдамет Дж. (Сейдамет Джафер) 184, 186
- Саква Ричард 286
- Саксаганський П. 74
- Саліковський О. 139
- Салтан В. 185
- Сальський В. 119, 123, 144
- Самедінов А. 529
- Самедінов Ібраїм 529
- Самойлова (Залкінд) Розалія (псевд.: «Землячка», «Роза», «Демон») 195, 196, 513, 514
- Саморуков М. 589
- Сандормох, урочище 120
- Сапега Євстахій 265, 266
- Сапронов Т. 285
- Сараєво, м. 562
- Саркісов С. 294
- Сарни, м. 121
- Сарни, ст. 92, 121
- Сахно-Устимович М. 60, 80
- Сватове, с. 170
- Святогірський монастир 495
- Святополк-Мирський М. 94
- Севастополь, м. 182, 184—187, 190, 191, 193, 221, 515, 517, 521, 522, 524, 530, 535
- Севастопольське градоначальство 182
- Севрюк Олександр 51, 204
- Секуряни, м. 561
- Семенко Михаль 468, 488
- Семесенко І. 121, 122
- Сен-Жермен-ан-Ле, м. 574
- Сенча, містечко 55
- Сенченко Іван 512
- Сербія 58, 86
- Сергеев Федір (Артем) 161, 168, 2207, 220, 380
- Сергій, архімандрит 499
- Сергій, митрополіт 498
- Сергій, патріарх 498
- Середа М. 115
- Середня Азія 392
- Середня Волга 293, 360
- Сибір 206, 300, 301, 319, 353, 388, 439
- Сидоренко Г. 111—113
- Симонів Д. 144
- Сімферополь (Симферополь), м. 182, 183, 185, 186, 188, 189, 194, 196, 232, 238, 516—524, 527—538, 540
- Синельникове, ст. 232
- Синицький Максим 29
- Сіверо-Одоевський Опанас 48
- Сідак В. 81, 119, 144
- Сілезія 546, 575
- Сімферопольський пов. 182
- Сінклер 473
- Сіркана Л. 369

- Січинський Мирослав 11
 Сквирський пов. 44
 Склянський Ефраїм 170
 Скляренко Є. 382
 Скоблик В. 543
 Скоропадський Павло 29, 44, 55, 56, 58—68, 71—84, 86, 88—96, 98, 116, 119, 126, 127, 138, 139, 141, 145, 152, 187—189, 197, 208, 218, 221, 223, 228, 471
 Скрипник Микола 159, 160, 162, 163, 165, 178, 227, 234, 253, 257, 260, 271, 273, 285, 294, 328, 361, 436, 449, 450, 452—456, 459, 460, 462, 464, 471, 479, 495
 Слабченко Михайло 449
 Слава-Складковський Ф. 553
 Славек В. 552
 Слашов Яків 193
 Сливинський (Слива) О. 71
 Сліпанський А. 361
 Слісаренко Олекса 475
 Слободзейський р-н 273
 Слободчиков П. 331
 Слобожанщина 268, 269
 Слов'яносербський (Луганський) пов. 210
 Словаччина 571, 573—575, 580, 583
 Словечанський р-н 270
 Слуцький А. 186
 Смирнов Г. 414
 Смирнов О. 366, 368
 Смідович П. 528
 Снятин, м. 133
 Советская Республика Латвии 168
 Сокаль, м. 133
 Соколовський Андрій 50
 Соколовський Юрій 60, 67, 68, 82, 84
 Солдатенко В. 115
 Соловки, о-ви 388, 479, 500, 507, 528
 Солтан М. 51
 Сонніно С. 112
 Сорін К. 521
 Сорокевич Іван 50
 Сосюра Володимир 486
 Соціалістична Радянська Республіка Тавриди 162, 186, 187
 Соціалістична Радянська Республіка 169, 170
 Союз Радянських Республік Європи й Азії 258
 Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) 130, 159, 160, 164, 173, 178, 180, 211, 237, 243, 254, 258—264, 266—271, 273, 274, 276, 281, 285, 291—294, 296, 298, 302—304, 310, 311, 323, 335, 336, 340, 360, 362—367, 370, 373, 374, 387, 389, 392, 395, 396, 398—407, 409—411, 414, 416, 419, 420, 422, 423, 426, 428, 430—432, 435, 436, 438—440, 442, 444, 446, 449, 451, 453, 455—457, 460, 461, 465, 472, 480, 481, 483, 485, 496, 502, 504, 506, 509—511, 523, 524, 529, 532—539, 543, 544, 546, 550, 551, 554, 568, 581, 586, 587, 590, 593, 595
 Сполучені Держави Америки 579
 Ставропольська губ. 206
 Сталіне (Сталино), м. 215, 510
 Сталін Йосип 17, 156, 165, 167, 171, 196, 204, 214, 251, 252, 256—259, 261, 272, 274, 282, 284—290, 292—294, 297—299, 302—304, 315, 317, 335, 338—341, 351—355, 357—360, 362—373, 375—377, 379, 385, 387, 389, 391, 395, 396, 402, 407, 408, 410, 415, 428—430, 434, 436—438, 445, 453, 455, 456, 464, 472, 486, 508, 513, 524, 528, 531
 Сталінград, м. 336
 Сталінська обл. 276
 Станімір О. 44
 Станіславів, м. 101, 104, 134, 142, 150
 Станіславівське воєводство 547
 Станіславівський пов. 545
 Стара Румунія 556, 568, 570
 Старобешеве, с. 233
 Старобільськ, м. 162
 Старобільський округ 231, 276
 Стародубський пов. 202
 Старокостянтинів, м. 120
 Старооскольський пов. 199
 Стаханов Олексій 312
 Стахів М. 117, 118
 Стаховський М. 114
 Стевен О. 190
 Стелецький Б. 72
 Стемпень С. 549
 Степ 326, 330
 Стефанів Г. 136
 Стецюк В.Б. 43
 Стир, р. 111
 Століпін П. 13
 Страдомський М. 25
 Стрий, м. 142

- Строганов В. 293, 294
 Струве П. 16
 Струмилін С. 323
 Субтельний О. 136
 Судацький р-н 529
 Суджа, м. 167, 168, 208
 Суджанський пов. 199, 208
 Суковкін М. 76
 Султан-Галієв М. 196, 513, 514, 520, 521, 529
 Сулькевич Сулейман (Матвій) 77, 188—190
 Суми, м. 162
 Сумська обл. 276, 509
 Суні Р. 431
 Суразький пов. 202
 Суховольський Я. 224
 Сухомлин К. 294
 Схід 11, 192, 198, 397, 514, 515, 520, 525, 536, 541
 Східна Європа 19, 22, 149, 152, 560, 593
 Східна Малопольща 544, 546
 Сполучені Стати Америки (США) 22, 78, 108, 114, 131, 299, 300, 335, 344, 375, 522, 543, 577, 588
 Сян, р. 137, 546

 Таврида 162, 186, 187
 Таврійська губ. 22, 41, 182, 184, 185, 187, 189, 190, 196—199, 201, 203, 237, 238
 Таврія 127, 203, 228
 Таврія Північна 127
 Таганрог, м. 165, 206, 211, 230, 267, 268
 Таганрожчина 269, 271
 Таганрозька округа, Донська обл. 48, 204, 206, 210
 Таганрозький округ 206, 210, 211, 223, 267, 269, 270
 Таганрозький пов. 210, 268, 330
 Тарасюк Іван 363
 Тараща, м. 92
 Таращанський пов. 92
 Тарашук П. 470
 Тарнавський М. 105, 110, 136, 138, 146
 Тарнів, м. 125, 127
 Тарнопільський пов. 545
 Тархан І. 529
 Татарія 516
 Твердохлібівка, с. 495
 Тельманівський р-н 444, 529
 Темницький В. 109
 Тенета Б. 468

 Теофіл (Будовський), митрополит 498
 Тепляков Олексій 411
 Терещенко Ю. 63
 Тернавський Євген 50
 Тернопіль, м. 102, 114, 118, 133, 135, 141, 142
 Тернопільське воєводство 547
 Терпило Д. (Зелений) 117, 122
 Терська республіка 162
 Тетереску Г. 564
 Тешинська область 571
 Тимофеев М. 404
 Тимошенко С. 291, 294
 Тимченко Р. 109, 113, 141, 142
 Тинченко Я. 72, 102
 Тираспіль, м. 129
 Тираспольський р-н 273
 Тихон (Русинов), єпископ 509
 Тихон, патріарх Московський 74, 493
 Тичина В. 91
 Тичина Павло 476, 480, 481
 Тишкевич М. 113
 Тіль Е. 80, 81
 Ткаль Григорій 48
 Ткаченко Г. 362, 366
 Ткаченко М. 43
 Ткаченко О. 510
 Тойнбі Арнольд 543
 Толмачов В. 366
 Толстов П. 185
 Томашівський С. 111, 548
 Томський М. 286, 302
 Трансільванія 555
 Трапезунд, м. 37
 Трикрати, с., Єлисаветградський пов., Херсонська губ. 37
 Троїцький р-н 508
 Троцький Лев 52, 159, 160, 170, 171, 175, 176, 191, 195, 204, 215, 232, 242, 248—250, 281, 282, 284—286, 299, 307, 308, 319, 383, 384, 390, 410, 436—438, 496, 570
 Трупча Сервер 530
 Трускавець, м. 551
 Турганський р-н 394
 Туреччина 51, 76, 100, 131, 182, 192, 195, 197, 198, 238, 239, 428, 513—515, 517, 518, 523, 525, 536, 543
 Турія, р. 111
 Туркестан 37, 434, 516
 Тютюнник В. 103, 124
 Тютюнник Ю. 103, 120, 129

- Угорська радянська республіка 195, 513
 Угорщина 131, 133, 195, 228, 513, 543, 574, 575, 579—581, 585, 588
 Угоча 575
 Ужгород, м. 226, 574—578, 581—583, 585
 Узбекистан 291
 Україна (Вкраїна) 5—8, 11, 12, 14, 17—24, 28—33, 35—54, 56—61, 63—71, 73, 75, 76, 78—98, 100—115, 117—119, 121—132, 134, 136, 138, 139, 141—143, 145—149, 151—181, 185—189, 194, 196—211, 213—215, 217, 218, 220, 221, 223, 224, 226, 227—241, 243, 244, 247—279, 282, 284—286, 288, 291—300, 302, 303, 306—322, 325—332, 334—337, 341—346, 348, 350, 353, 354, 356—358, 360—377, 379—383, 385—389, 391—394, 397—402, 405, 409, 410, 141, 415, 421, 423, 427, 430—439, 441—463, 465—470, 472—484, 486—488, 490—493, 495—501, 503, 506—511, 514—516, 520—522, 524, 527, 529, 543, 544, 546, 547, 549, 551, 571, 575, 577, 581, 586—588, 590—596
 Україна Лівобережна 72, 99, 103, 115, 117, 118
 Україна Наддніпрянська 111, 128, 132, 139, 579
 Україна Південна 195, 218, 236, 433, 434, 507
 Україна Південно-Східна 224, 228, 242
 Україна Слобідська 47, 49, 54
 Україна Східна 218, 224, 229, 433, 586
 Українська Держава 57, 59, 60, 63—69, 71, 72, 75—78, 82—84, 86, 90, 94, 136, 138, 139, 152, 166, 168, 187—189, 197, 208, 221, 223, 241
 Українська Народна Республіка (УНР) 14, 23, 29, 36, 37, 41—53, 55—59, 61, 62, 64, 65, 74, 76—80, 82, 94—130, 132, 134, 135, 137—149, 151—153, 158—161, 163—166, 181, 183, 186, 197, 203—208, 213, 214, 218, 220, 221, 224—227, 241, 243, 265, 266, 442, 449, 493, 496, 580, 590
 Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) 101, 107, 127, 129, 149, 150, 154, 166, 168—170, 172—180, 198, 208—211, 233, 234, 244, 247, 249—261, 264, 265, 267—279, 284, 285, 293—295, 298, 299, 302, 309, 313, 316, 317, 322, 327, 329, 332, 335, 343, 354, 357, 358, 360—362, 364—367, 369—371, 373, 374, 376, 379, 381—383, 385, 386, 388, 389, 410, 417, 419, 432—436, 441—444, 446, 448, 449, 451—453, 455, 457, 467, 468, 476, 477, 479, 482, 483, 485, 487, 488, 491, 493, 496, 498, 501, 509, 520, 521, 524, 544, 587
 Українська Соціалістична Радянська Республіка 169, 170
 Українська Федеративна Радянська (Совітська) Республіка 165
 Українська Федеративна Радянська Республіка 164
 Улович 491
 Ульянов Дмитро 192, 195, 513
 Уманська о-га 362
 Уманський пов. 43
 Уманщина 362
 Упчі Умер 538
 Успенський Олександр 294, 394, 400—402
 Усть-Білокалитвинська, станиця 210
 Фаворський І. 332
 Файзулін Я. 129
 Фарбман (Р.) (Рафаїл) 283, 285
 Фастів, ст. 121, 139
 Федотов К. 282
 Федчишин С. 482
 Федько І. 191
 Фенцик С. 579
 Феодосійський пов. 182
 Феодосія, м. 184
 Фердинанд І, король Румунії 561
 Фефер І. 481
 Фещенко-Чопівський І. 31, 127, 548
 Фінляндія 13, 239, 428
 Фіппс Е. 150
 Фірдевс І. 192, 516, 519, 526, 528, 529
 Форгач Й. 56
 Форманчук А.А. 518
 Фортунатов Костянтин 199, 200
 Фрайденберг Г. 100, 107
 Фрайдорфський р-н 529, 531
 Франко І.Я. 19
 Фрумкін М. 295
 Фрунзе М.В. 194, 232, 234, 257—259, 291, 297, 319, 435, 436
 Харечко Т. 285
 Харків, м. 29, 31, 42, 46, 47, 49, 50, 77, 91, 93, 107, 117, 133, 158, 159, 161, 162, 168, 177,

- 179, 185 205, 206, 208, 209, 213—215, 220, 221, 224, 232, 233, 257, 261, 273, 275, 277, 278, 284, 286, 290, 293, 294, 296, 317, 319, 320, 327, 336, 337, 346, 357, 363, 366, 367, 369, 379, 390, 397, 409, 433, 436, 437, 439, 446, 455, 457, 459, 467, 469, 476, 477, 480, 492, 493, 497, 500, 501, 511, 521, 534, 537, 385
- Харківська губ. 22, 41, 199—201, 203, 208
Харківщина 203, 204
Хатаєвич М. 293, 294, 368
Хаттагов С. 185, 528
Хаттагов С.-Дж. 184
Хвильовий М.Г. 469, 470, 473—475, 478, 479, 481, 485, 486, 590
Хвиля А. 454, 455, 460, 479
Херсон, м. 34, 228, 232, 331, 414
Херсонська губ. 22, 37, 41, 45, 159, 199—201, 205, 272
Херсонщина 85, 117, 203, 213, 228, 361, 386
Хмельницька обл. 276, 279, 509
Хмельницький Б. 18, 37—39, 49, 53, 197, 202
Ходорів, м. 109, 142
Ходорович М. 28
Холмська обл. 201
Холмщина 52, 106, 132, 142 203, 545
Хомишин Григорій 550
Хорезм 256
Хотинський пов. 199, 204, 556, 567
Хоткевич Г. 31
Храповицький 74
Христюк П. 43, 115, 121
Хрущов Микита Сергійович 291, 294, 295, 401, 460
Хуст, м. 575, 580
- Ц**
Цегельський Л. 134, 139—141
Центральна Польща 546
Центральна чорноземна область 358, 360
Центрально-Чорноземна область (ЦЧО) 271, 272, 364, 373
Церетелі Іраклій 201, 202
Цімерман 508
Цюрупа 257
- Ч**
Чагар 538
Чагар Б. 529
Чапчакчи Х. 519, 528
Чарторийський В. 133
- Чежменжи Б. 529
Челебіджихан Номан (Челебєв Челебі) 184
Челебєв Ч. 184—186
Челябінськ, м. 336
Челябінська обл. 392, 402
Черв'яков Олександр 180, 269, 270
Червона Русь 549
Чердак М. 403
Черкаси, м. 122
Черкаська округа 210
Чернівецький пов. 566, 567
Чернівеччина 567
Чернівці, м. 555, 556, 558—565, 571
Чернігів, м. 31, 37, 39
Чернігівська губ. 22, 41, 159, 199—203, 205, 208, 209
Чернігівщина 92, 117, 203, 213, 342
Чернін О. 70
Черняков, м. 121
Чехівський Володимир 98, 100, 101, 106—108, 121, 139, 506, 507
Чехівський Микола 506, 507
Чехословацька республіка (ЧСР) 13, 571—576, 578—585, 587, 596
Чехословаччина 145, 147, 235, 244, 479, 574, 577—580, 584, 586, 587
Чикаленко Євген 29
Чингізхан 188
Чичерін Георгій 106, 149, 169, 177—180, 187, 255, 256, 265, 266, 517
Чобан-Заде Бекір (Чобан-заде Бекір) 526, 538, 539
Чоботарів М. 120
Чонгар, с. 191
Чорне море 84, 189, 559
Чорноморська губ. 206
Чорноморська республіка 162
Чортків, м. 137
Чубар Влас 234, 247, 248, 253, 254, 267, 269, 271, 285, 291—294, 297, 364, 365, 367, 450, 455
Чубинський Михайло 60
Чувирін М. 294
Чуднов, м. 121
Чудновський 54
- Ш**
Шаламов Варлаам 408, 422
Шалигін Андрій 440
Шанковський Л. 147
Шапіро 54

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Шаповал Микита 51, 94, 115, 125, 138, 147
Шаповал Ю.І. 367, 382, 450
Шатов Ю. 404
Шаумян Степан 16, 17, 156
Шахрай В. 471
Шахти, м. 211, 268
Шац М. 55
Шварц І. 380
Шварц Семен 175
Швеція 76
Швець Ф. 94, 98, 101, 105, 140
Шевченко Тарас 164, 171, 484, 512
Шелухін С. 77, 125, 223
Шемет С. 144
Шепель 116
Шептицький Андрій 125, 132, 150, 550, 594
Шиллінг М. 147
Шинкар Микола 48, 117
Шкандрій Мирослав 470, 591, 592
Шкільник Михайло 28
Шліхтер О. 361
Шраг Ілля 31
Штейнгель Ф. 76
Штерн Г. 291
Штернберг Борис 255
Шуб О. 484
Шукри А. 185
Шульгин Володимир 50
Шульгин О. 18, 76, 111
Шумський Олександр 48, 462, 471, 486
Шухевич В. 138
Шухевич С. 142
Шуя, м. 494
- Щаденко Є. 291
- Щербаков О. 294
Щербачов Д. 51
Щусь О. 170
Щусь Федір 224, 231
- Ювеналій (Машковський), єпископ 498
Югославія 574
Юзевський Генрік 550, 553
Юзівський пов. 228, 231
Юзовка, м. 218
Юнаків М. 103, 145
Юнге М. 407, 410—413
Юрик Ю. 594
Юркова О. 451
Юхновський М. 356
- Яворський М.І. 414, 421
Ягода Г. 301, 302, 304, 455
Якір Й. 294
Яковенко Григорій 485
Яковлев Петро 408
Яковлев Т. 337
Яковлев Я. 374
Якубова Лариса 278
Яловий Михайло 478
Ялта, м. 186, 189, 191, 232, 483, 521, 530, 531, 538, 539
Ялтинський пов. 182
Ялтинський р-н 529
Янішевський О. 404
Яновський Ю. 481
Японія 150, 335, 544
Ярошенко В. 468
Ясіня, с. 575
Ясси, м. 129, 190, 563

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО.....	5
--------------------	---

УКРАЇНА У ВИРІ РЕВОЛЮЦІЇ 1917—1921 рр.

Розділ 1. Історичний контекст становлення модерної України та феномен Української революції (<i>Р. Пиріг, В. Скальський, А. Якубова</i>)	11
Розділ 2. Український національно-визвольний рух у революційній Росії (березень — листопад 1917 р.) (<i>В. Скальський</i>)	24
Розділ 3. УНР: важке державне усамостійнення (<i>В. Скальський</i>)	41
Розділ 4. Новітній Гетьманат: консервативно-ліберальний реверс на тлі революції (<i>Р. Пиріг</i>)	58
Розділ 5. Відновлена УНР: боротьба за збереження державності (грудень 1918 — 1921 р.) (<i>Р. Пиріг, В. Скальський</i>)	96
Розділ 6. Республіка західних українців (листопад 1918 — липень 1919 р.) (<i>Р. Пиріг</i>) ..	131
Розділ 7. Радянські держави в Україні (1917—1920) (<i>Г. Єфіменко</i>)	154
Розділ 8. Крим у період революції і громадянської війни 1917—1920 рр. (<i>С. Кульчицький</i>)	182
Розділ 9. Формування російсько-українського кордону: критерії, хід, результати (1917—1920) (<i>Г. Єфіменко</i>)	199
Розділ 10. Південно-Східна Україна в національно-визвольних змаганнях: доба перемог і поразок (<i>А. Якубова</i>)	212

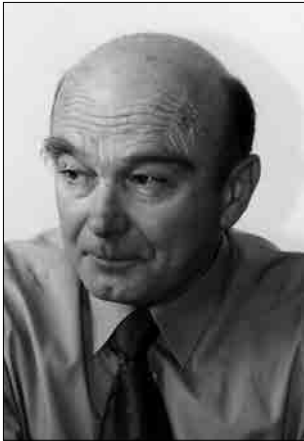
РОЗДІЛЕНА НАЦІЯ: ПАРАДОКСИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Розділ 11. Від договірної федерації до союзу республік (1921—1923) (<i>Г. Єфіменко</i>)	247
Розділ 12. Зміни в кордонах УСРР / УРСР. Експерименти з адміністративно-територіальним поділом (1921 — січень 1939 р.) (<i>Г. Єфіменко</i>)	265
Розділ 13. Держава-комуна в Україні (<i>С. Кульчицький</i>)	280
Розділ 14. Радянська модернізація УРСР: мета, інструменти досягнення, наслідки (<i>С. Кульчицький</i>)	318
Розділ 15. Інструментарій соціальних змін: більшовицький терор і радянізація в Україні (<i>А. Якубова</i>)	378
Розділ 16. Етнонаціональний поступ радянської України (<i>А. Якубова</i>).....	425
Розділ 17. Українське культуротворення в прокрустовому ложі більшовицької ідеологічної монополії (<i>А. Якубова</i>)	466
Розділ 18. «Никто не даст нам избавленья: ни бог, ни царь и не герой»: від «войовничого матеріалізму» до безбожної п'ятирічки (<i>А. Якубова</i>)	489
Розділ 19. Кримська АСРР (<i>С. Кульчицький, А. Якубова</i>)	513
Розділ 20. Скалки розділеної нації: українці в II Речі Посполитій, Румунії, Чехословаччині та Угорщині (<i>А. Якубова</i>)	542
ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ.....	597

Геннадій Єфіменко
(25.01.1971)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Науковий редактор громадсько-просвітницького проекту «ЛікБез. Історичний фронт» та спільного з тижневиком «Ділова Столиця» науково-популярного проекту «Наша революція». Автор численних публікацій з історії радянської України 1917—1939 років, зокрема праць «Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік» та «Формування східного кордону України. Український Донбас». Співавтор та науковий редактор монографії «Україна радянська. Ілюзії та катастрофи “комуністичного раю”». Предмет наукових зацікавлень — національно-культурна політика в Україні, відносини між УСРР та Кремлем, вчительство, Голодомор.

Станіслав Кульчицький
(10.01.1937)

Народився в Одесі, закінчив історичний факультет Одеського університету ім. І. Мечникова (1959). У 1960—1971 рр. працював в Інституті економіки АН УРСР, з 1972 р. працює в Інституті історії України НАН України, нинішня посада — головний науковий співробітник.

Кандидат економічних наук (1963), доктор історичних наук (1976), професор (1988). Лауреат премії Освітньої фундації ім. П. Яцика (1995, 2000), Державної премії України в галузі науки і техніки (2001), премії Фундації Антоновичів (2011). Заслужений діяч науки і техніки України (1996).

У науковому доробку — понад 3 тисячі праць з історії України XIX—XXI ст., у тому числі опублікованих в країнах Європи, Північної Америки і Азії. Наукова школа — 30 кандидатів і 24 доктори наук.

Руслан Пиріг
(30.06.1941)

Український вчений, дослідник проблем новітньої історії України, архівознавства та джерелознавства, доктор історичних наук, професор. Закінчив історичний факультет Харківського державного університету. Перебував на викладацькій, комсомольській, партійній, державній роботі. У 1976—1991 рр. — інструктор, консультант, зав. сектору, зав. Архіву ЦК Компартії України; 1991—1997 рр. — директор ЦДАГО України; 1998—2002 рр. — начальник Головного архівного управління, голова Державного комітету архівів України. З 2002 р. — головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Автор понад 400 праць.

Активна державна та наукова діяльність Р.Я. Пирога відмічена державними нагородами та відзнаками — заслужений діяч науки і техніки України (2001), орден «За заслуги» III ст. (2007), Почесна грамота Верховної Ради України (2011), Почесна грамота Кабінету Міністрів України (2001), Подяка Президента України (2002), Подяка Кабінету Міністрів України (2002), лауреат премії ім. Василя Веретенникова (2000), відмінник освіти України (2001), почесний архівіст України (2010), почесний краєзнавець України (2016), лауреат премії ім. Михайла Грушевського (2021).

Віталій Скальський
(30.07.1982)

Історик, науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Автор понад 70 наукових статей з історії України 1914—1923 рр., упорядник археографічних публікацій. Викладач кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Лариса Якубова
(21.07.1967)

Доктор історичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Заслужений діяч науки і техніки України (2016). Передусім відома як дослідниця історії міжетнічних відносин міжвоєнного періоду, теорії і практики національної політики, історії етнічних громад України, проблем націє- й державотворення в їх історичній динаміці та в світлі викликів сьогодення. Останні індивідуальні монографії — «Русский мир» в Україні: на краю прірви» (2018) та «Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів» (2020).

Співавтор видань «25 років незалежності України: нариси історії творення нації та держави» (2016), «Донеччина і Луганщина у XVII—XXI ст. ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у соціально-економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі» (2015), «Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини» (2016), «Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи» (2016), «“Русский мир” на Донбасі та в Криму: історичні витoki, політична технологія, інструмент агресії» (2018) та ін.

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Україна. Нариси історії

**УКРАЇНА Й УКРАЇНЦІ
В ПОСТІМПЕРСЬКУ ДОБУ
(1917—1939)**

Редактор *А.О. Чепиленко*

Художнє оформлення *Є.О. Льницького*

Технічний редактор *Т.М. Шендерович*

Комп'ютерна верстка *В.М. Канищевої, О.А. Бурдік*

Підп. до друку 15.06.2021. Формат 70 × 100/16.
Ум. друк. арк. 50,38 + 10,07 вкл. Обл.-вид. арк. 63,15.
Тираж 500 прим. Зам. № 6336.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 544 від 27.07.2001 р.